

Gaekwad's Oriental Series

Published under the Authority of
the Maharaja Sayajirao University
of Baroda.

General Editor :

B. J. Sandesara,

M.A., Ph.D.

No. 145

नाट्यशास्त्रम् ।

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितविवृतिसमेतम् ।

Vol. IV

N. ramanathan

NĀTYAŚĀSTRA of Bharatamuni

With the Commentary Abhinavabhāratī

BY
ABHINAVAGUPTĀCĀRYA

(Chapters 28-37)
Vol. IV

EDITED BY
LATE M. RAMAKRISHNA KAVI, M.A.
and
J. S. PADE, M.A.,
Bhandarkar Prizeman,
Research Officer,
ORIENTAL INSTITUTE,
M. S. University of Baroda.

ORIENTAL INSTITUTE,
BARODA.

1964

FIRST EDITION :

COPIES 1000

Printed by Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja Sayajirao University of Baroda by Dr. Bhogilal J. Sandesara, Director, Oriental Institute, Baroda, October 1964.

Price Rs. 25/-

Copies of this work can be had from :—

Manager :

THE UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT

Near Palace Gate, Palace Road, Baroda.

FOREWORD

It is a matter of great pleasure for us that the last volume of the Nāṭya-śāstra of Bharata, with Abhinavagupta's commentary, is now published.

The first three volumes of this monumental work are out of stock, including the second revised edition of the first volume. This shows the popularity as well as the importance of this work. Revised editions of the first, second and the third volumes are intended to be published at the earliest opportunity.

Unfortunately, Shri Ramakrishna Kavi, the editor of this text with commentary, passed away before even forty pages of the fourth volume were printed.

This last volume was not edited to our satisfaction by the Late Shri Kavi, who was very old when the printing of the fourth volume could be started. Shri J. S. Pade, Research Officer, Oriental Institute, was requested to re-edit all the remaining pages of this volume (except 32 pages printed during the lifetime of Shri Kavi, who corrected proofs of these 32 pages). As will be seen from Shri Pade's Introduction, Shri Kavi's press-copy was full of errors. Fortunately, Shri Pade, with his deep scholarship of the subject as well as of many other branches of Sanskrit learning, could make this edition presentable to the world of scholars, even though no manuscripts were available for verification.

Before his demise, Shri Ramakrishna Kavi was requested by us to start writing his Introduction and also to give description of the manuscripts utilized by him. Unfortunately he insisted that he would do so only after the whole of the fourth volume is printed. Hence we are unable to give any information about the manuscripts utilized by him for this volume.

We are thankful to the University Grants Commission as well as to the Government of Gujarat for giving us substantial financial aid for publishing this as well as other volumes of the Gaekwad's Oriental Series during the Third Five Year Plan period.

Oriental Institute,
Baroda.
Dt. 18-9-64.

B. J. SANDESARA
General Editor

CONTENTS

	Pages
1 Introduction	vii-xi
2 Table of Contents	xii-xv
3 Text of the Nāṭyaśāstra with Abhinavabhāratī	I-514
4 Appendix 1	515-566
5 Appendix 2	567-568

INTRODUCTION

This is the fourth volume of the *Nāṭyaśāstra* of *Bharata* with the commentary *Abhinavabhāratī* of *Abhinavaguptācārya* that is now presented to scholars as No. 145 of the *Gaekwad's Oriental Series*.

The publication of the present volume was long overdue. It was being edited by the late *Śrī M. Rāmakṛṣṇa Kavi*, M.A., who, unfortunately passed away on 20-9-1957 when only 32 pages of the present volume had been printed. The printing of the remaining portion was continued after his demise when the proofs of pages 33-48 were read by Dr. *U. P. Shah*, the Deputy Director of this Institute.

On account of the sad demise of *Śrī Kavi*, the editorial work of the present volume was entrusted to me by the authorities of the M. S. University of Baroda and I had to undertake the task.

The press-copy of the present volume prepared by *Śrī Kavi* was, unfortunately, not upto the mark so far as the text of the *Nāṭyaśāstra* was concerned. The stanzas were not numbered and the readings, selected by the editor did not at many places agree with those accepted by the commentator.

The press-copy of the commentary of *Abhinavaguptācārya* submitted to the press by *Śrī Kavi* was, in fact a transcript of the commentary prepared by his scribe for his personal use. Moreover it was written on both the sides of the paper which was very shabby. It was full of scribal errors in almost every line. The numbers of stanzas were also wanting in the commentary.

Alterations like the selection of readings, the corrections of scribal errors in the commentary and the numbering of stanzas in both the text and the commentary were being made by the editor in the galley-proofs. This put the press to a great inconvenience. It was also difficult for the press to compose the matter; for, the press-copy of the commentary had been written on both sides of the paper. But it was only out of their reverence towards the editor that the General Editor and the press continued to pull on with him.

But on the demise of *Śrī Kavi*, the press could not but return the press-copy with a request to submit a new one with all necessary corrections. Consequently I had to write afresh the whole press-copy of the text and the commentary of the fourth volume, excluding pages 1-48 which had already been printed.

In the fresh press-copy of the text and the commentary an attempt has been made to correct all errors which on the face of it appeared to be scribal.

The stanzas are numbered in the text and in the commentary. My own suggestions are all given in the brackets. The readings accepted by the commentator are also bracketed in the text where the readings of *Śrī Kavi's* text differ from those of the commentary. The order of verses in *Śrī Kavi's* text differs at many places from that in the commentary. In all such cases the order of verses according to the commentary is shown in brackets. Out of the quotations in the commentary, those that were traceable have been traced to their original sources and their references shown in brackets. I may add, *en passant*, that this was not done so carefully, in the first three volumes edited by *Śrī Kavi*. Sanskrit *Chāyā* of the Prakrit passages occurring in the text and the commentary has also been added by me. I have to thank here my worthy colleagues *Paṇḍita B. L. Śānabhāga* and *Śrī J. P. Thākar* for helping me in preparing the *Chāyā* of the Prakrit passages in *Paiśāci* quoted by the commentator. The text of the *Paiśāci Prākṛta* is so corrupt that only deep scholars of the Prakrit languages can decide how far we are successful in our attempt. The text of the commentary as well is so corrupt that with all my efforts to correct it, it has remained unintelligible at some places. It could not be corrected for want of other MSS of the commentary. Whenever required *Paṇḍita Śānabhāga* helped me in reconstituting the corrupt text of the commentary for which I am indeed grateful to him.

The definitions of *Jātis* are given in both prose and verse in the twenty-eighth chapter. *Abhinavaguptācārya* has commented upon the definitions of *Jātis* in prose. Definitions in verse are, however, not commented upon by him. *Śrī Kavi* has included definitions in both prose and verse in his text. I have, however, put the definitions in verse in parentheses and have not assigned serial numbers to them.

The thirty second chapter contains *Dhruvās* or Prakrit verses in the *Sauraseni Prākṛta*. It is inexplicable why the late editor *Śrī Kavi* has not recorded any variants so far as the *Dhruvās* are concerned. They are critically edited with an introduction and notes by *Śrī Manamohan Ghose*, M.A., and published in the Indian Historical Quarterly, Vol. VIII, in 1932. Readers are requested to refer to it for details about their variants. The text of *Sauraseni Dhruvās* follows the commentary of *Abhinavaguptācārya* so far as the first *pādas* are concerned. The readings accepted by the commentator are also given in brackets where the text differs from the commentary.

Chapters XXIX and XXXIV have two versions each. The version not accepted by the Commentator is given in the footnotes. Similarly Ch. XII in the second volume has two versions. These versions could have been collated with the text accepted by the commentator and their variants could have been

given in the footnotes. No propriety is seen in giving a separate version for three chapters only.

On account of the death of *Śrī Rāmakṛṣṇa Kavi*, a detailed account of the MSS of the *Nāṭyaśāstra* and the *Abhinavabhāratī* has been completely lost to us. However, from the variants noted by him in the foot-notes, it appears that he utilised the following 19 groups of MSS for the reconstitution of the text of the present volume of the *Nāṭyaśāstra*.

1 *Ka*, 2 *Ca*, 3 *Cha*, 4 *Ja*, 5 *Jha*, 6 *Ṭa*, 7 *Ḍa*, 8 *ḍha*, 9 *Da*, 10 *Na*, 11 *Pa*, 12 *Ba*, 13 *Bha*, 14 *Ma*, 15 *Ya*, 16 *Ra*, 17 *La*, 18 *Va*, and 19 *Sa*.

Śrī. Kavi has given a short description of the MSS utilised by him for the text in volumes I and II of the *Nāṭyaśāstra* and scholars have to remain satisfied only with that.

The present volume comprises the last ten chapters i.e. Chs. XXVIII to XXXVII of the *Nāṭyaśāstra* with the commentary *Abhinavabhāratī* of *Abhinavaguptācārya*. The *Nāṭyaśāstra* of *Bharata* thus consists of 37 chapters according to *Abhinavaguptācārya* which concurs with the *Nirṇayasāgara* edition. According to the *Caukhāmbā* edition, however the *Nāṭyaśāstra* consists of 36 chapters. But on a critical examination of the *Caukhāmbā* edition it will be seen that the division of chapters in it is unauthentic and therefore not acceptable e.g.

1. The ninth chapter of our edition is split up into two chapters namely the ninth and the tenth in the *Caukhāmbā* edition. In the introductory verses of the ninth chapter it is clearly stated that the definitions and uses of hands, chest, sides, stomach, waist etc. will be treated in that chapter. The ninth chapter therefore, cannot come to an end after the definitions and uses of hands only; and those of chest, sides, etc. cannot be treated in a separate chapter. Thus the division of the ninth chapter into two chapters viz. nine and ten is unjustified as it goes against the text itself.
2. The seventeenth chapter of our edition is again split up into two chapters namely the 18th and the 19th in the *Caukhāmbā* edition. This division as shown above is also groundless and not acceptable.
3. The twentyfourth chapter of our edition reads as the thirtyfourth in the *Caukhāmbā* edition. It is evidently out of place there for it has no connection with the preceding and the succeeding chapters. Similarly, the twentysixth chapter of our edition reads along with the thirtyfifth chapter in the *Caukhāmbā* edition. This change of sequence was inevitable because of the transposition of the twentyfourth chapter.

4. Chapters XXXII and XXXIII are combined into a single chapter viz. chapter XXXII in the *Caukhāmbā* edition. This combination is known to *Abhinavaguptācārya* who has discussed at great length all the pros and cons for the splitting up of the thirtysecond chapter into two.
5. In the same way, chapters XXXVI and XXXVII are combined in one chapter viz. chapter XXXVI. This combination, I think, is unknown to *Abhinavaguptācārya* who otherwise would not have failed to note it,

Thus the division of the text into 36 chapters according to the *Caukhāmbā* edition is not justifiable, though in his commentary on the *Nāṭyaśāstra*, *Abhinavaguptācārya* has stated at two places as shown below that the *Nāṭyaśāstra* consists of 36 chapters.

1. षट्त्रिंशत् मन्त्रमिदं विबुधम् ।, Vol. I, page 1.
2. मध्येऽत्र षट्त्रिंशदध्यायान् ।, Vol. I, page 9.

These two references clearly show that when *Abhinavaguptācārya* began to write his commentary he had before him the text of 36 chapters. The division of the text into 37 chapters instead of 36 appears to be an after-thought. The thirty-third chapter of our text was a part of the thirtysecond chapter as is evident from the *Caukhāmbā* edition. *Abhinavaguptācārya* knew it. He has, therefore, discussed at great length whether this chapter should be split up or not and has come to the conclusion that it should not be included in the thirtysecond chapter. This decision could not be taken by him while writing the commentary on the first chapter and therefore he had no idea about the increase in the number of chapters of the *Nāṭyaśāstra*. Thus *Abhinavaguptācārya*'s remarks cannot be explained in any other way than what has been shown above. *Śrī Kavi*'s remarks on page 58 (N.S. Vol. I Preface) are not acceptable. The increase in the number of chapters by one is not due to the splitting up of the thirtysixth chapter into two as he thinks, but is due to the division of the thirtysecond chapter into two chapters as discussed by the commentator. According to *Śrī Kavi* the thirtyseventh chapter is an interpolation; while according to the commentator it is not so. *Abhinavaguptācārya* would not have remained silent on the problem of interpolation, but he would have discussed it at great length.

Thus *Nāṭyaśāstra*, according to *Abhinavaguptācārya*, consists of thirtyseven chapters and not thirtysix as observed by him in the beginning. The commentator has justified the separation of the thirtythird chapter from chapter thirty-two.

In his 'History of Sanskrit Poetics' *Mm. P. V. Kane*, has thoroughly dealt with all the relevant topics such as the authorship and the date of the *Nāṭyaśāstra*, commentaries on the *Nāṭyaśāstra*, a summary of the chapters of the

Nāṭyaśāstra etc. There is, therefore, no necessity of discussing these topics over here.

For ready reference, an alphabetical index of all the half verses occurring in the present volume as well as that of the authors and works actually quoted in the commentary are given at the end.

Before concluding, I must express my gratefulness to *Dr. B. J. Sandesara* and *Dr. U. P. Shah*, the Director and the Dy. Director of the Oriental Institute for their kind cooperation and help in bringing out the present volume. I am also grateful to *Prof. G. H. Bhatt*, the Ex-Director of this Institute and at present the General Editor and Head of the *Rāmāyaṇa* Department for his kindness in proposing my name to edit this work after the demise of *Śrī. Kavi*. My thanks are also due to *Śrī. Ramanlal J. Patel*, the Manager of the M. S. University Press, for his efficient printing and hearty cooperation. I must also express my thanks to *Śrī. P. H. Joshi*, M.A., Research Assistant in MSS Section, Oriental Institute, for his help in preparing the indexes and reading the proofs.

J. S. PADE

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

महाविंशोऽध्यायः ।

	पृ.		पृ.
जातिविकल्पनम् ।	१-६६	गान्धर्वस्य लक्षणं मोनिलैविध्यं च ।	५
चतुर्विधमातोद्यं सलक्षणम् ।	१	स्वराः ।	१०
तस्य त्रिविधः प्रयोगः ।	३	सूच्छताः ।	२०
ततावनदनाद्यविधिषु कुतपविन्यासः ।	३	जातयः ।	३५

एकोनविंशोऽध्यायः ।

ततातोद्यविधानम् ।	६७-१२५	आश्रावणा ।	१०५
रससंश्रया जातयः ।	६७	आरम्भः ।	१०७
वर्णादङ्कारलक्षणम् ।	७९	वक्त्रपाणिः ।	१११
गीतयः सलक्षणाः ।	९२	सङ्कोटना ।	११३
धातवध्वन्वारः ।	९४	परिघटना ।	११५
तिस्रो वृत्तयः ।	१००	विपश्चाद्वाद्ययुक्तानि करणानि ।	११९
वाद्यविधेर्बैविध्यम् ।	१०३	एकोनविंशोऽध्यायो भिन्नपाठक्रमः ।	१२५
निर्गीतविधानम् ।	१०४		

त्रिंशोऽध्यायः ।

सुधिरातोद्यलक्षणम् ।	१३९-१४९	वंशगताः स्वराः ।	१४१
सुधिरै वैणो विधिः ।	१३९		

एकविंशोऽध्यायः ।

तालध्यायः ।	१५०-२८७	तालप्रकाराः ।	१६२
कला ।	१५०	हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ।	१६७
लयस्तद्वेदाश्च ।	१५३	आसारितविधिः ।	१८२
तालो द्विविधः ।	१५४	वर्धमानविधिः ।	१९०
अथ तुटः ।	१५५	उपोहनानि ।	२१६
चाचपुटः ।	१५६	कण्डिकानां प्रयोगः ।	२१७
पञ्च राणिः ।	१५८	गीताङ्गानि ।	२३०
सम्प्रेक्षकः ।	१५८	लास्यस्य लक्षणं प्रयोगश्च ।	२७०
उद्धटः ।	१५९		

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

	पृ.		पृ.
ध्रुवाध्यायः ।	२८८-३९२	शिखा ।	३१४
ध्रुवालक्षणम् ।	२८८	षट्पदिका ।	"
ध्रुवाणां पञ्च भेदाः ।	२९३	भोगवती ।	३१५
ध्रुवाजातयः ।	३०४	मधुकरीका ।	"
धीः ।	३०८	मनोज्ञा ।	"
विद्युत् ।	३०८	मत्ता ।	"
धृतिः ।	"	कुसुमवती ।	३१६
त्रियामा ।	"	मुदिता ।	"
प्रतिष्ठा ।	"	मनोज्ञा ।	"
सुप्रतिष्ठा ।	३०९	प्रकाशिनी ।	"
मत्तालिः ।	"	विलम्बिता ।	३१७
जया ।	"	दीप्ता ।	"
विजया ।	"	चञ्चलगतिः ।	"
विस्मया ।	"	विमलजला ।	३१८
भूतलतन्वी ।	३१०	ललिता ।	"
पद्मिनी ।	"	मही ।	३१९
वागुरा ।	"	मधुकरीका ।	"
शिखा ।	"	नलिनी ।	"
घनपङ्क्तिः ।	"	नदी ।	३२०
तनुमध्या ।	३११	दक्षिणा ।	"
मालिनी ।	"	प्रमिता ।	"
मकरकशीर्षा ।	"	विशोका ।	"
विमला ।	"	विशोका ।	३२१
वीथिका ।	"	ललितम् ।	"
गिरा ।	३१२	मनोवती ।	३२२
जला ।	"	विक्रान्ता ।	३२५
सुनन्दा ।	"	मदनवती ।	"
विद्योतिका ।	"	विमलगतिः ।	"
नलिनी ।	३१३	तन्वी ।	३२६
पङ्क्तिः ।	"	कुसुमवती ।	"
नीला ।	"	सुकुमारा ।	"
द्रुतगतिः ।	"	माला ।	३२७
तनुः ।	३१४	स्सलितविक्रमा ।	"

चपला ।	३२७	बृहती ।	३२९
मुखचपला ।	३२८	पङ्क्तिः ।	३४०
कनकलता ।	३३०	मिष्टुर् ।	”
आक्षिप्तिका ।	”	जगती ।	”
शशिलेखा- ।	”	इयेनी ।	”
अविचलिना ।	”	चपला ।	३४६
मणिकृन् ।	३३२	कौञ्चम् ।	३४७
सिंहकान्ता ।	”	पुष्पसमृद्धा ।	”
गुरदयिता ।	”	सम्भ्रान्ता ।	३४८
कुमुदिनी ।	”	स्खलितम् ।	”
दोधकम् ।	३३३	मत्ताक्रीडा ।	”
कृतोद्धता ।	”	वेगवती ।	३४९
पङ्क्तिः ।	”	रथोत्तरम् ।	३५०
विपुलभुजा ।	३३४	बुद्बुदकम् ।	३५१
चपलप्रातिः ।	”	उद्गतम् ।	३५२
कमलदलाक्षी ।	”	वैशाखपतितम् ।	३५३
द्रुतपादातिः ।	”	प्रस्मिताक्षरा ।	”
मुखचपला ।	३३५	ध्वजिनी ।	३५४
विमला ।	”	हंसास्यम् ।	”
रुचिरा ।	”	तोटकम् ।	”
अपरवक्त्रम् ।	३३६	हंसास्यम् ।	३५५
कमललोचना ।	”	प्रमोदकम् ।	३५६
अतिचपला ।	३३७	माविनी ।	”
मदकलिना ।	”	मत्तचेष्टितम् ।	”
प्रतिष्ठा ।	३३८	ध्रुवाविकल्पः ।	३५९
सुप्रतिष्ठा ।	३३९	गानं पञ्चविधम् ।	३६०
गायत्री ।	”	ध्रुवाप्रयोगः ।	३८३
उष्णिक् ।	”	भाण्डप्रद्वयिकल्पनम् ।	३८७
अनुष्टुप् ।	”		

अथसिंहोऽध्यायः ।

गुणशेषविचारः ।

३९३-४०२

गान्वादनयोर्गुणशेषविचारः ।

३९३

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

	पृ.		पृ.
पुष्कराध्यायः ।	४०३-४९३	वाद्यसंभवाः प्रकाराः ।	४४४
अवनद्धवाद्योत्पत्तिः ।	४०४	तेषां प्रयोगः ।	४४९
अवनद्धभेदाः ।	४०८	अन्तरवाद्यानि ।	४५३
त्रिपुष्करविधिः ।	४०९	आतोद्यलक्षणम् ।	४५६
गार्गाश्चत्वारः ।	४१८	चर्मलक्षणम् ।	४५७
पुष्कराणां त्रिविधः प्रचारः ।	४२१	वादकगुणाः ।	४६२
करणजातलक्षणम् ।	४२८	चतुस्त्रिंशोऽध्यायो भिन्नपाठक्रमः ।	४६४
अष्टादश जातयः ।	४३७		

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

भूमिकाविकल्पः ।	४९४-४९९	भरतानां विकल्पनम् ।	४९७
भूमिकाविन्यासः ।	४९४		

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

नाट्यशापः ।	५००-५०८	पूर्वरङ्गविधानकथा ।	५०२
मुनीनां प्रश्नः ।	५००	मुनीनां शापः ।	५०५

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

गुह्यतरवकथनम् ।	५०९-५१४	नाट्यशास्त्रमाहात्म्यम् ।	५१२
नाट्यावतारः ।	५०९		

श्रीरस्तु ।

भरतमुनिप्रणीतं नाट्यशास्त्रम् ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

आतोद्यविधिमिदानीं वक्ष्यामः ।

ततं चैवावनद्वं च घनं सुपिरमेव च ।

चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥ १ ॥

अभिनवभारती—अष्टाविंशोऽध्यायः ।

॥ अतः परं गेयाधिकारः ॥

मध्यमस्वरमुशन्ति यद्वशान्नादपटुमुदितं श्रुतिक्रमात् ।

सोऽपि यद्विलसितं कलात्मकं तं नमापि शिशिरांशुमण्डनम् ॥

आतोद्यानां विकल्पनमित्युक्तं पूर्वाध्यायसमाप्तौ, तेन सङ्गतिं कर्तुं षष्ठाध्यायपठितमपि श्लोकं पुनः पठति—ततं चैवेत्यादि । ननुद्देशे (६-१०) “ सिद्धिः स्वरास्तथातोद्यं गानं रङ्गं च संग्रहः ” इत्युक्तम् । ततं च (ततांशो) नटानां रानादिविशेषरूपतया शङ्क्यमानानां तन्मयीभावप्रत्युद्भूताशयनिवारणाय ‘ नाथो वनं विशति ’ इत्यादिना, तालांशोऽपि प्रयोगं सूत्रकल्पतया समीकुर्वन् स्वरं लयं च स्वप्रेक्षकहृदयं तल्लैवानुस्यूतं तिरोदधस्ताभ्यं च रागनिबन्धनं विदधद्रसं प्रति परममङ्गलम् । तत्र स्वरांशे ततसुपिरयोरुपयोगः । तौ हि स्वरस्य परमार्थं रक्तिलक्षणं वितरतः । गानृणां हि वाक्पारुष्यादिदोषशतोपहतानां स्वरस्तन्वी-
धेणुस्वरेण सुस्वरतां नीयते, स्वभावत एव तन्माधुर्यात् । वाङ्माधुर्यं यावद्धीनं तदाहार्यं मधुरं निरोपितं माधुर्यमभ्यासादाहरेयुः । ततानुबद्धत्वात्स्वस्य न न्यूनाधिकभावाशङ्का काचित्, तत्र मूर्च्छितायां वीणायामशिक्षितेनाप्यभिहननेन स्वरत्त्वोपलम्भः । ननुचैवं वंश इति ततातोद्यम्यैव प्राधान्यम् । अत एव वीणा शारीरिकी चैवाचार्यैर्निर्दिष्टा “ दारवी गात्रवीणा

१. भ-पञ्चविंशः र-सप्तविंशः नच-एकोनविंशः २. ज-व्याख्यास्वामः ३. भ-ततः...नदः...

घनः सुपिर एव च.

श्रीरस्तु ।
भरतमुनिप्रणीतं
नाट्यशास्त्रम् ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

आतोद्यविधिमिदानीं वक्ष्यामः ।

ततं चैवावनद्धं च घनं सुपिरमेव च ।
चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥ १ ॥

अभिनवभारती—अष्टाविंशोऽध्यायः ।

॥ अतः परं गेयाधिकारः ॥

मध्यमस्वरमुशन्ति यद्वशाच्चादष्टमुदितं श्रुतिक्रमात् ।

सोऽपि यद्विलसितं कलात्मकं तं नमापि शिशिरांशुमण्डनम् ॥ मि ।

आतोद्यानां विकल्पनमित्युक्तं पूर्वाध्यायसमाप्तौ, तेन सङ्गतिं कर्तुं षष्ठाध्यायपठितमपि श्लोकं पुनः पठति—ततं चैवेत्यादि । ननुद्देशे (६-१०) “सिद्धिः स्वरास्तथातोद्यं गानं रज्जं च संग्रहः” इत्युक्तम् । ततं च (ततांशो) नटानां रामादिविशेषरूपतया शङ्क्यमानानां तन्मयीभावप्रत्यूहभूताशयनिवारणाय ‘नाथो वनं विशति’ इत्यादिना, तालांशोऽपि प्रयोगं सूत्रकल्पतया समीकुर्वन् स्वरं लयं च स्वप्रेक्षकहृदयं तलैवानुस्यूतं तिरोदधत्साम्यं च रागनिबन्धनं विदधद्रसं प्रति परममङ्गलम् । तत्र स्वरांशो ततसुपिरयोरुपयोगः । तौ हि स्वरस्य परमार्थं रक्तिलक्षणं वितरतः । गातृणां हि वाक्पारुष्यादिदोषशतोपहतानां स्वरस्तन्ली-वेणुस्वरेण सुस्वरातां नीयते, स्वभावत एव तन्माधुर्यात् । वाङ्माधुर्यं यावद्धीनं तदाहार्यं मधुरं निरोपितं माधुर्यमभ्यासादाहरेयुः । ततानुबद्धत्वात्स्वरस्य न न्यूनाधिकभावाशङ्का काचित्, तत्र मूर्च्छितायां वीणायामशिक्षितेनाप्यभिहननेन स्वरत्वोपलम्भः । नत्वेवं वंश इति ततातोद्यस्यैव प्राधान्यम् । अत एव वीणा शारीरिकी चैवाचार्यैर्निर्दिष्टा “दारवी गात्रवीणा

१. भ-पञ्चविंशः र-सप्तविंशः नच-एकोनविंशः २. ज-व्याख्यास्यामः ३. भ-ततः...नद्धः...

घनः सुपिर एव च ।

तनं तन्त्रीकृतं ज्ञेयमवनदं तु पौष्करम् ।

धनं तालस्तु विज्ञेयः सुपिरो वंश उच्यते ॥ २ ॥

च" इति । तथा च प्रतिविम्बं वीणेति व्यवहारः । इहापि पूर्वं वैणा एव स्वरा उद्दिश्यन्ते
 द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः शारीराश्चेति । गान्धर्वेऽपि (हि !) प्रयोक्तुः फलमिति
 तदनुसारेण शारीरप्राधान्यं फले दर्शितम् । गाने तु श्रोतृफलरक्तिप्रधानतेति गानस्य (गान्धर्व)
 उपकर्णीकृतो मुनिना । तालभागे तु घनावनदयोरनिर्वेद्यभादंशे ध्रुवाव्यायस्योपयोगः । २१/-
 ष्ठी- न चैनद्गान्धर्वसाराभिर्यन्तव्यमनेन निर्मितम् । सामभ्यो गीतमिति हि पारम्पर्येण सामवेदोद्धृतं
 नु ब्रह्मीतप्रभवत्वाद्गीतस्य सामकुरणव्यमुक्तम् । तेन प्रथमं जात्यादिलक्षणं निरूपितम् । २२/-
 अतस्तनातोद्यस्यैव प्रथममभिधानं, स्वराणामिति तत्रैव स्वरलाभ इत्युक्तम् । तेषां तु पृथगुद्देशे
 प्रयोजनमन्तराद्योसंग्रहो नाम काकव्याय एषां पूर्वमुद्दिष्टानामेव । किंच ।

...दू।मित्यातोद्यस्यैव स्वरूपं वाच्यमिति न कदाचिदसंगतिः । लक्षणाविवृतमिति तदन्यस्य
 निरामादनुचितस्यापि बाधान्तरस्य तस्माल्लक्षणं न कृतमित्याह । यस्मादिदमेवं विज्ञेयं— तु/-
 विद्या- एतन्मध्य एव सर्वमन्तर्भवति, तदेतदङ्गत्वं किञ्चिद्वान्ति, किञ्चित्पुनरन्वयमिन् सति तदुपयोगि । २३/-
 तथाहि पाटादिपुष्करवाद्यस्थैवाङ्गादन्यत्र डोम्बीश्चाटुकादीनां नास्ति । अन्यन्नाद्योपयोगि
 मार्जनामार्गानुयातः स्वरवर्णसंयोजनान्तरव्यञ्जकवायोगाज्जालपट्टफलकवादादपे.....
 वमार्ज्यमयः सर्वं हि चतुर्विधस्यैवैवोक्तस्य किञ्चिदंशमनुमरेदेतत्प्रकृत्येभ्यो वेति मन्तव्यः ॥ १ ॥

चातुर्विध्यं पूर्वोक्तमेव स्मारयति ततं तन्त्रीकृतमित्यादि । तन्त्रीगां (कृतं ततम्)
 चार्धमन्त्रादवनदम् । मूर्तिकाठिन्येन धनं तदनुसारेण रसभावोपयोगि विशिष्टवर्णद्वारेण च
 नोपयुज्यत इति साम्यमात्रोपयोगित्वात्ताल इत्युक्तम् १ धनं सुपिरमिति पाटे आतोद्यापेक्षं
 नपुंसकं, विशेषोपेक्षया तुल्येन केचिन्पठन्ति । तत्पु/-

सुपिरस्य स्वरात्मकत्वेऽपि तदनुन्तरं तस्यानभिधानमिति चेन्न, वीणाया एव स्वर-
 भागे प्राधान्यात् । धातुवाद्यशेषगुणप्रकृतिकत्वाच्चावनदस्य तन्मानोपकारित्वाच्च घनस्य,
 वीणेव सुपिरस्य तत एवानुप्रवेशः । ततस्तु वंशः तत्र चतुर्विधातोद्यमुपरज्जकम् । उपरज्ज-
 नीयाश्चाभिनय इति तयोरैकसन्निवेशात्मकः समूहः कर्तव्यः । तत्र चतुर्विधमप्यातोद्यं
 स्वरतालप्राधान्याद्द्विविधं कृतं तनमवनदं चेति । सुपिरघनयोः क्रमेण तदङ्गत्वात् । अभिनयेन
 च पात्रवर्ग आक्षिप्त इति त्रयः समूहाः कुतपशद्ववाच्याः । कुतं शब्दं पाति, कुं च रङ्गं
 तपत्युज्ज्वल्यति (वा) ॥ २ ॥

ततं तन्त्रीकृतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् ।

घनं तालस्तु विज्ञेयः सुषिरो वंश उच्यते ॥ २ ॥

३३६५७९१०

च" इति । तथा च प्रतिविम्बं वीणेति व्यवहारः । इहापि पूर्वं वैणा एव स्वरा उद्दिश्यन्ते
द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः शारीराश्चेति । गान्धर्वेऽपि (हि ?) प्रयोक्तुः फलमिति
तदनुसारेण शारीरप्राधान्यं फले दर्शितम् । गाने तु श्रोतृफलरक्तिप्रधानतेति गानस्य (गान्धर्व)
उपकरणीकृतो मुनिना । तालभागे तु घनावनद्धयोर्निवेशादंशे ध्रुवाध्यायस्योभयोगः ।
न चैतद्गान्धर्वसाराभिप्यन्दत्वमनेन निर्मितम् । सामभ्यो गीतमिति हि पारम्पर्येण सामवेदोद्धूतं
न ब्रह्मगीतप्रभवत्वाद्गीतस्य सामकरणत्वमुक्तम् । तेन प्रथमं जात्यादिलक्षणं निरूपितम् ।
अतस्ततातोद्यस्यैव प्रथममभिधानं, स्वराणामिति तत्रैव स्वरलाभ इत्युक्तम् । तेषां तु पृथगुद्देशे
प्रयोजनमन्तरायोपसंग्रहो नाम काकध्याय एषां पूर्वमुदितानामेव । किञ्च ।

....द्रुममित्यातोद्यस्यैव स्वरूपं वाच्यमिति न कदाचिदसंगतिः । लक्षणान्वितमिति तदन्यस्य
निरासादनुचितस्यापि वाद्यान्तरस्य तस्माल्लक्षणं न कृतमित्याह । युष्मादिदमेवं विज्ञेयं—
एतन्मध्य एव सर्वमन्तर्भवति, तदेतदङ्गत्वं किञ्चिद्याति, किञ्चित्पुनरन्यस्मिन् सति तदुपयोगि ।
तथाहि पाटादिपुष्करवाद्यस्यैवाङ्गादन्यत्र डोम्बीश्चाटुकादीनां नास्ति । अन्यन्नाद्योपयोगि
मार्जनामार्गानुयातः स्वरवर्णसंज्ञेनात्यन्तव्यञ्जकत्वायोगाज्ज्वालापट्टफलकवादादपे.....
वमार्ज्यमयः सर्वं हि चतुर्विधस्यैवैवोक्तस्य किञ्चिदंशमनुसरेदेतत्प्रकृत्येभ्यो वेति मन्तव्यः ॥ १ ॥

चातुर्विध्यं पूर्वोक्तमेव स्मारयति ततं तन्त्रीकृतमित्यादि । तन्त्रीणां (कृतं ततम्)
चार्मवन्धत्वावनद्धम् । मूर्तिकाठिन्येन घनं तदनुसारेण रसभावोभयोगि विशिष्टवर्णद्वारेण च
नोऽयुज्यत इति सप्रमालोभयोगित्वात्ताल इत्युक्तम् । घनं सुषिरमिति पाठे आतोद्यापेक्षं
नपुंसकं, विशेषापेक्षया तुल्लिङ्गेन केचित्पठन्ति ।

सुषिरस्य स्वरात्मकत्वेऽपि तदनन्तरं तस्यानभिधानमिति चेन्न, वीणाया एव स्वर-
भागे प्राधान्यात् । धातुवाद्यशेषशुष्कप्रकृतिकत्वाच्चावनद्धस्य तन्मानोपकारित्वाच्च घनस्य,
वीणेव सुषिरस्य तत एवानुप्रवेशः । ततस्तु वंशः तत्र चतुर्विधातोद्यमुपरञ्जकम् । उपरञ्ज-
नीयाश्चाभिनय इति तयोरेकसन्निवेशात्मकः समूहः कर्तव्यः । तत्र चतुर्विधमप्यातोद्यं
स्वरतालप्राधान्याद्द्विविधं कृतं ततमवनद्धं चेति । सुषिरघनयोः क्रमेण तदङ्गत्वात् । अभिनयेन
च पातवर्ग आक्षिप्त इति त्रयः समूहाः कुतपशद्ववाच्याः । कुतं शब्दं पाति, कुं च रङ्गं
तपत्युज्ज्वल्यति (वा) ॥ २ ॥

प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषां विज्ञेयो नाटकाश्रयः ।

ततं चैवावनद्धं च तथा नाट्यकृतोऽपरः ॥ ३ ॥

ततः कुतपविन्यासो गायनः सपरिग्रहः ।

वैपश्चिको वैणिकश्च वंशवादस्तथैव च ॥ ४ ॥

मार्दङ्गिकः पाणविकस्तथा दार्दरिकोऽपरः ।

अवनद्धविधावेपं कुतपः समुदाहृतः ॥ ५ ॥

उत्तमाधममध्याभिस्तथा प्रकृतिभिर्युतः ।

कुतपो नाट्ययोगे तु नानादेशसमुद्भवः ॥ ६ ॥

तदेतदाह प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषामिति । एषां चतुर्णामतोद्धानां नाटकाश्रयो नाटकगतपात्रवर्गसहितस्त्रिप्रकारः प्रकर्षेण योगः समूहीभावः, यतः स्वयं द्वौ समूहौ नाट्यो-
पयोगी पात्रवर्गात्मा च तृतीयः । तदाह नाट्यकृतोऽपर इति । यद्यपि तननावहननसौमिर्य-
निवद्धत्वेन संकीर्णत्वादि । तथाप्येकोपयोगकृतान्यपदेशः । तननेन हि स्वरप्राधान्यं, तच्च
न पुष्करादवननेन, वर्णानुस्वारः सम(न)तन्त्र्यादौ । एवमन्यत्रापि बाध्यम् । तत्र तताभिधानः
कुतपः क्रियतां समूह इत्याह ततः कुतपविन्यास इत्यादि । परिग्रहो गायकस्य
(भार्या) । तथा गायकः कांस्यतालिकाहस्ताद्विषयी अपूर्णतन्त्रीका कोणवादनीया
वीणाश्चेकविंशतितन्त्रीका । चकारादन्यासां वीणानां संग्रहः ।

तथैव चेति अपरमुपरिपरिग्रहः । अथावनद्धराशिमाह मार्दङ्गिक इत्यादि
मृदङ्गानीति पुष्कराणि, पणवोऽन्तस्तन्त्रीको हुडुङ्गाकारः । दर्दुरो महाघटाकारः । तथैव चेति
वचनान्मर्दकरटादिसंग्रहः । कांस्यतालिकास्तु गीतवाद्ययोः साम्यापादनार्थाः, तत्कुतप एव
युक्तः ॥ ३-५ ॥

अथ नाट्यकुतपमाह उत्तमाधममध्याभिरिति । उत्तमादिप्रयोक्तव्योचितः
पात्रसमूह इत्यर्थः । तुः पूर्वतो विशेषः, ततावनद्धयोः कुतपयोर्नियतदेशना पुष्कराध्याये
वक्ष्यते । नाट्यकुतपस्य तु प्रयोगे मागूदय्या(द्व्य)वधिरिति सन्निविमात्रमुपयोगि न तु देश-

नियमः । तदाह नानादेशेति प्रत्युपयोगोऽनेन कथित इत्यपर ॥ ६ ॥

१. भ-एव २. म-नतय... नद्वेय ३. उ-कुतप यः ४. भ-ततं, र-एवं. ५. भ-गायनी-
संतिग्रहः. ६. गायता पाणविकस्तथा. ७. ड-वादक एव न. ८. ड-वृद्धः. ९. र-विधिज्ञेयः.
१०. र-त्रिसिः. ११. र-एवं हि नाट्यकुतपो. १२. च-समाश्रयः. १३. र-समाश्रितः

प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषां विज्ञेयो नाटकाश्रयः ।

ततं चैवावनद्वं च तथा नाट्यकृतोऽपरः ॥ ३ ॥

ततः कुतपविन्यासो गायनः सपरिग्रहः ।

वैपश्चिको वैणिकश्च वंशवादस्तथैव च ॥ ४ ॥

मार्दङ्गिकः पाणविकस्तथा दार्दरिकोऽपरः ।

अवनद्वविधावेप कुतपः समुदाहृतः ॥ ५ ॥

उत्तमाधममध्याभिस्तथा प्रकृतिभिर्युतः ।

कुतपो नाट्ययोगे तु नानादेशसमुद्भवः ॥ ६ ॥

तदेतदाह प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषामिति । एषां चतुर्णामतोद्यानां नाटकाश्रयो नाटकगतपात्रवर्गसहितस्त्रिप्रकारः प्रकर्षेण योगः समूहीभावः, यतः स्वयं द्वौ समूहौ नाट्यो-
पयोगी पात्रवर्गात्मा च तृतीयः । तदाह नाट्यकृतोऽपर इति । यद्यपि तदनावहननसौपरि-
निबद्धत्वेन संकीर्णत्वादि । तथाप्येकोऽयोगकृतान्यपदेशः । तननेन हि स्वरप्राधान्यं, तच्च
न पुष्करादवननेन वर्णानुच्चारः सम(न)तन्व्यादौ । एवमन्यत्रापि वाच्यम् । तत्र तताभिधानः
कुतपः क्रियतां समूह इत्याह ततः कुतपविन्यास इत्यादि । परिग्रहो गायकम्य
(भार्या) । तद्यथा गायकः कांस्यतालिकाहस्ताद्विपश्ची अपूर्णतन्त्रीका कोणवादनीया
वीणान्वेकविंशतितन्त्रीका । चकारादन्यासां वीणानां संग्रहः ।

तथैव चेति अपरमुपरिपरिग्रहः । अथावनद्वराशिमाह मार्दङ्गिक इत्यादि
मृदङ्गानीति पुष्कराणि, पणवोऽन्तस्तन्त्रीको हुडुक्काकारः । दर्दुरो महाघटाकारः । तथैव चेति
वचनान्मर्दलकरटादिसंग्रहः । कांस्यतालिकास्तु गीतवाद्ययोः साम्यापादनार्थाः, तत्कुतप एव
युक्ताः ॥ ३-५ ॥

अथ नाट्यकुतपमाह उत्तमाधममध्याभिरिति । उत्तमादिप्रयोक्तव्योचितः
पात्रसमूह इत्यर्थः । तुः पूर्वतो विशेषः, ततावनद्वयोः कुतपयोर्नियतदेशता पुष्कराध्याये
वक्ष्यते । नाट्यकुतपस्य तु प्रयोगे माभूदध्यक्षा(द्व्य)वधिरिति सन्निधिमात्रमुपयोगि न तु देश-
नियमः । तदाह नानादेशेति प्रत्युपयोगोऽनेन कथित इत्यपरे ॥ ६ ॥

१. भ-एव. २. म-ततश्च... नद्वश्च ३. उ-कृतश्च यः ४. भ तते, र-एवं. ५. भ गायनी-
सपरिग्रहः. ६-गाता पाणविकस्तथा. ६. ड-वादक एव च. ७. ड-धुवैः. ८. र-विधिज्ञेयः.
९. र-त्रिभिः. १०. र-एवं हि नाट्यकुतपो. ११. च-समाश्रयः. र-समाश्रितः

**‘एवं गानं च वाद्यं च नाट्यं च विविधाश्रयम् ।
अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्ययोक्तुभिः’ ॥ ७ ॥**

नन्वेते त्रयः समूहाः किं परस्परमनपेक्षा एव, नेत्याह **एवं गानं च वाद्यं** चेति । त्रयोऽप्येते समूहा एकीभावं नेया इति यावत्, न पुनरेको गायको मार्दङ्गिक उत्तमपात्र-मित्यादिना पुरुषा एव दर्शिताः ।

ननु गानादीन्याशङ्क्याह **विविधा आश्रया** यस्येति । नहि प्रयोक्त्रनपेक्षित्वं गानादीनां वदति । उक्तं चयलमिति संपाद्यमिति यावत् । तस्मादल यल इत्येत-देवाह । यस्माद्द्विविधाश्रयं भित्तेन्द्रियग्राह्यविविधक्रियारूपं, तस्माद्यत्नेनास्यैकता तत्संपाद्या, येनैकबुद्धिविषयता सामाजिकस्य गच्छेत् । अलाततेजःकणो हि न वस्तुतो युगपदनेकदेश-सम्बन्धी, लाघवयत्नेन तु तथातथा साम्यनापादितम् । एवं प्रयोगोऽपि तथापि नैकक्रियात्मा साम्यापादनाय.....

त्वेन तु तथा सम्यादित इत्येतदाह **अलातचक्रप्रतिममिति** ।

ननु सामान्याभिनयेऽध्याये एतदुक्तं, सत्यं, तत्त्वभिनयविषयं, इदं तु गीतवाद्य-नाट्यानां परस्परस्य विषयम् । ननु कस्मान्नयो राशयः कृताः इत्याशङ्कमानेन नैवापसारयति **एवं गानं** चेति नाट्यं तावदुपरजनीयम् । सामान्याभिनयेऽभिनयत्रयादेकत्वं नीत एको राशिरिति । नात्र विवादः । स्वरगतिराशिश्चान्योन्यसंमिलितोऽलातचक्रयत्कायः । विविधाश्रयोऽपि वीणावंशगात्रगतोऽपि वाद्यविधिरैकीभावं नेय इति त्रयाणामप्यथ ग्रासी-करणमिति युक्तमुक्तम् ।

नन्वेवं राशित्रयेऽस्मिन्नेकीभूते प्रयोगसम्यक्त्वापतितलक्षणासिद्धिर्भवति, तथा च गीतवाद्यदोषा अपि सिद्धिविघातका उक्ताः । ततश्च सिद्धिस्वरूपं गेयाधिकारस्य पश्चाद्वक्तव्यम् । अत एव हि गीतवाद्यनाट्यकृतासिद्धिरित्युक्तेति किं प्रधानं किमङ्गमिति भागे संशय्यते । पूर्वमेव तु सिद्धिनिरूपणे एतावता प्रयोगत्वमिति परिज्ञातम् । तस्योपरजनीयतोक्ता भवति, मध्यावस्थितेन च सिद्धिनिरूपणे आकाङ्क्षितदुपरजकवर्गोऽपि स्पष्ट एव भवति ।

अन्ये तु मन्यन्ते —गीतातोद्यविहीनादपि प्रयोगात्पञ्चमानादपि दशरूपकाद् भवति सिद्धिरित्यनेन सूचितमिति । तत्तु न सम्यगिव, तावती ह्यपरिपूर्णता नाट्यस्य, परिपूर्णं च सर्वानुग्राहि नाट्यस्वरूपमभिधित्सितं मुनेः । तत्र च गीतवाद्ययोरेव प्राधान्यमित्यवोचाम ।

१. इतस्मान्नाट्यं च वाद्यं च रसभावविभावकम्. २. र-योगसंश्रयम्.

‘एवं गानं च वाद्यं च नाट्यं च विविधाश्रयम् ।

अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः^३ ॥ ७ ॥

नन्वेते त्रयः समूहाः किं परस्परमनपेक्षा एव, नेत्याह एवं गानं च वाद्यं चेति । त्रयोऽप्येते समूहा एकीभावं नेया इति यावत्, न पुनरेको गायको भार्दङ्गिक उत्तमपात्र-मित्यादिना पुरुषा एव दर्शिताः ।

ननु गानादीन्याशङ्क्याह विविधा आश्रया यस्येति । नहि प्रयोक्त्रनपेक्षितं गानादीनां वदति । उक्तं चयत्नमिति संपाद्यमिति यावत् । तस्मादत्र यत्न इत्येत-
देवाह । यस्माद्द्विविधाश्रयं भिन्नेन्द्रियग्राह्यविविधक्रियारूपं, तस्माद्यत्नेनास्यैकता तत्संपाद्या,
येनैकबुद्धिविषयता सामाजिकस्य गच्छेत् । अलाततेजःकणो हि न वस्तुतो युगपदनेकदेश-
सम्बन्धी, लाघवयत्नेन तु तथातथा साम्यमापादितम् । एवं प्रयोगोऽपि तथापि नैकक्रियात्मा
साम्यापादनाय.....

त्वेन तु तथा सम्पादित इत्येतद्वाह अलातचक्रप्रतिममिति ।

22, 107 P 5.
24, 106 A 5

३।५।-

ननु सामान्याभिनयेऽध्याये एतदुक्तं, सत्यं, तत्त्वभिनयविषयं, इदं तु गीतवाद्य-
नाट्यानां परस्परस्य विषयम् । ननु कस्मात्त्रयो राशयः कृताः इत्याशङ्कमानेन नैवापसारयति
एवं गानं चेति नाट्यं तावदुपरजनीयम् । सामान्याभिनयेऽभिनयबलादेकत्वं नीत एको
राशिरिति । नात्र विवादः । स्वरगतिराशिश्चान्योन्यसंमिलितोऽलतचक्रवत्कायः । ^{यः} _२
विविधाश्रयोऽपि वीणावंशगात्रगतोऽपि वाद्यविधिरेकीभावं नेय इति त्रयाणामप्यथ प्राप्ती-
करणमिति युक्तमुक्तम् ।

h A l.
m

नन्वेवं राशित्रयेऽस्मिन्नेकीभूते प्रयोगसम्यक्त्वापतितलक्षणासिद्धिर्भवति, तथा च गीतवाद्यदोषा अपि सिद्धिविधातका उक्ताः । ततश्च सिद्धिस्वरूपं गेयाधिकारस्य पश्चाद्वक्तव्यम् । अत एव हि गीतवाद्यनाश्वकृतासिद्धिरित्युक्तेति किं प्रधानं किमङ्गमिति भागे संशय्यते । पूर्वमेव तु सिद्धिनिरूपणे एतावता प्रयोगत्वमिति परिज्ञातम् । तस्योपरञ्जनीयतोक्ता भवति, मध्यावस्थितेन च सिद्धिनिरूपणे आकाङ्क्षिवदुपरञ्जकवर्गोऽपि स्पष्ट एव भवति । स्पष्ट

अन्ये तु मन्यन्ते—गीतातोद्यविहीनादपि प्रयोगात्पठ्यमानादपि दशरूपकाद् भवति सिद्धिरित्यनेन सूचितमिति । तच्च न सम्यगिव, तावती ह्यपरिपूर्णता नाख्यस्य, परिपूर्णं च सर्वानुग्राहि नाख्यस्वरूपमभिधित्सितं मुनेः । तत्र च गीतवाद्ययोरेव प्राधान्यमित्यवोचाम् ।

यत्तु तन्त्रीकृतं प्रोक्तं नानातोयसमाश्रयम् ।
गान्धर्वमिति तज्ज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ॥ ८ ॥

किं चैवं सति सिद्धयध्याये गीतवाद्यवैषम्यादि किमर्थमुच्यते, प्राक्तन एव समाधान-
मार्गो युक्तः । उपरञ्जकोऽकृतम्य नाट्यस्य नाट्यतेति भेदत्वात्तत्पश्चादुपात्तम् । गानं त्वादौ
५८/- तच्छेषभूतं तु मध्ये वाद्यमिति क्रमः नाट्यानुसारेण व्यथचतुरश्रविनिर्णयः, अपि तु गानानुसारेणेति
गानमुपरञ्जकमपि सन्नाट्यं व्यवस्थापयदेवोरञ्जयतीति युक्त एष एव रङ्ग इति टीकाकारः ।
तदेतच्च विद्वानः । नहि नाट्यमनाश्रित्य किञ्चिदपि प्रवर्तते । गानस्यापि नाट्यानुसारेणो-
पयोगादिति गन्धर्व्यायदिशैव व्यथादिव्यवस्था भेदादित्यास्ताम् ॥ ७ ॥

तत्र तनातोयस्वरूपं प्रधानवदभिधातुं पीठवन्धं करोति यत्तु तन्त्रीकृतं
प्रोक्तमिति । विपक्षी वीणादिभेदानां नातोयतेति टीकाकारः । तदयुक्तम् । सामान्येन
तन्त्रीकृतत्वेन सर्वसंग्रहे तदनुक्तसमत्वादम्यार्थस्य तस्मादेवमित्यस्मत्सम्प्रदायः । नानातोय-
निरूपणसमाश्रयं यस्य, तानि हि तद्वतं रूपमुपकारतया आश्रयन्ते, तेन तदेव प्रधानं तच्च-
गान्धर्वमिति । गान्धर्वो मितिर्मानं वर्तनमन्तर्भावो यस्य गान्धर्वे तदन्तर्लीनमिति यावत् । क्रम
इत्याह स्वरतालपदलक्षणं हि तद्गान्धर्वम्, एवं भूतक्रममेव स्वराद्यात्मम् । एवं ततमध्य एव
गायको गणितः सपरिग्रहः । इह चैतदर्थमेव तन्त्रीकृतमित्युक्तं तन्त्रीप्रधानमित्यर्थः । गान्धर्व-
शास्त्रं च प्रमाणनस्येति गान्धर्वमिति ॥ ८ ॥

सामभ्यो गीतमिति कथितं सामानि चात्र कारणकारणानि । गान्धर्वं हि सामभ्य-
स्तस्माद्भवं गानां तुल्ये स्वराद्यात्मकत्वे गानं गान्धर्वेऽन्तर्भूतमिति का भाषा । विपर्ययोऽपि
कम्माद्य भवति, तादान्यमेव वा कथं न स्यादित्याशङ्कां शमयितुमाह अत्यर्थमिष्टं देवाना-
मिति । अनेनादिनं सूचितम् । देवा हि कथमिष्टं विजह्युः । तथेति तेन देवतापरि-
तोषद्वारेण प्रीति ददातीत्यदृष्टफलत्वं दर्शितम् ।

यस्मान् यद्वाच्यं देवानामीश्वराणामिन्द्रियमनस्संवेदनप्रभृतीनां, आतोयमानत्वेन
व्यवहारेण गच्छतानेनेति देवदाद्यानां, अत्यर्थमर्थातिक्रमेण वाह्य शब्दादिविषयोलङ्घनेन
..... निष्ठमिच्छायजनं च परसंचितसंगतिलभलक्षणमुपलक्षणम्, तथा तेन प्रकारेण प्रतीते-
रसवर्गोचिनानन्दस्वभावविशेषेणावर्जितमित्यसर्वफलत्वं दर्शितम् । तथातिक्रान्तं धनादि-
निरपेक्षं चेदं देवानां यजनं यथा पुराणयोगादिभ्योऽधिका प्रीतिर्गान्धर्वाच्छंकरस्येति । गन्धर्वा-

१. भ-यत्र तन्त्रीकृतं. २. ड-नट. र-नानावाद्य द-नानाभाव. ३. ड-विज्ञेयं...पदाश्रयम्.

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

यत्तु तन्त्रीकृतं प्रोक्तं नानातोद्यसमाश्रयम् ।
गान्धर्वमिति तज्ज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ॥ ८ ॥

किं चैवं सति सिद्धयध्याये गीतवाद्यवैषम्यादि किमर्थमुच्यते, प्राक्तन एव समाधान-
मार्गो युक्तः । उपरञ्जकोऽकृतस्य नाट्यस्य नाट्यतेति मेघत्वात्तत्पश्चादुपात्तम् । गानं त्वादौ
तच्छेषभूतं तु मध्ये वाद्यमिति क्रमः नाट्यानुसारेण व्यश्रचतुरश्रविनिर्णयः, अपि तु गानानुसारेणेति
गानमुपरञ्जकमपि सत्त्वाद्यं व्यवस्थापयदेवोपरञ्जयतीति युक्त एष एव रङ्ग इति टीकाकारः ।
तदेतन्न विदामः । नहि नाट्यमनाश्रित्य किञ्चिदपि प्रवर्तते । गानस्यापि नाट्यानुसारेणो-
पयोगादिति गत्यध्यायदिशैव व्यश्रादिव्यवस्था भेदादित्यास्ताम् ॥ ७ ॥

तत्र ततातोद्यस्वरूपं प्रधानवदभिधातुं पीठवन्धं करोति यत्तु तन्त्रीकृतं
प्रोक्तमिति । विषञ्ची वीणादिभेदानां नातोद्यतेति टीकाकारः । तदयुक्तम् । सामान्येन
तन्त्रीकृतत्वेन सर्वसंग्रहे तदनुक्तसमत्वादस्यार्थस्य तस्मादेवमित्यस्मत्सम्प्रदायः । नानातोद्य-
निरूपणसमाश्रयं यस्य, तानि हि तद्वतं रूपमुपकारतया आश्रयन्ते, तेन तदेव प्रधानं तच्च-
गान्धर्वमिति । गान्धर्वो मितिर्मानं वर्तनमन्तर्भावो यस्य गान्धर्वे तदन्तर्लीनमिति यावत् । कम
इत्याह स्वरतालपदलक्षणं हि तद्गान्धर्वम्, एवं भूतक्रममेव स्वराद्यात्मम् । एवं ततमध्य एव
गायको गणितः सपरिग्रहः । इह चैतदर्थमेव तन्त्रीकृतमित्युक्तं तन्त्रीप्रधानमित्यर्थः । गान्धर्व-
शास्त्रं च प्रमाणमस्येति गान्धर्वमिति ॥ ८ ॥

सामभ्यो गीतमिति कथितं सामानि चात्र कारणकारणानि । गान्धर्वं हि सामभ्य-
स्तस्माद्भवं गानं न तुल्ये स्वराद्यात्मकत्वे गानं गान्धर्वेऽन्तर्भूतमिति का भाषा । विपर्ययोऽपि
कम्मान्न भवति, तादात्म्यमेव वा कथं न स्यादित्याशङ्कां शमयितुमाह अत्यर्थमिष्टं देवाना-
मिति । अनेनादित्वं सूचितम् । देवा हि कथमिष्टं विजह्युः । तथेति तेन देवतापरि-
तोषद्वारेण प्रीतिं ददातीत्यदृष्टफलत्वं दर्शितम् ।

यस्मात् यद्वाच्यं देवानामीश्वराणामिन्द्रियमनस्संवेदनप्रभृतीनां, आतोद्यमानत्वेन
व्यवहारेण गच्छतानेनेति देववाद्यानां, अत्यर्थमर्थातिक्रमेण बाह्य शब्दादिविषयोलङ्घनेन हि
.....मिष्टमिच्छायजनं च परसंवित्संगतिलभलक्षणमुपलक्षणम्, तथा तेन प्रकारेण प्रतीति-
रप्यगोचितानन्दस्वभावविशेषेणावर्जितमित्यस्वर्गफलत्वं दर्शितम् । तथातिक्रान्तं धनादि-
निरपेक्षं चेदं देवानां यजनं यथा पुराणयोगादिभ्योऽधिका प्रीतिर्गान्धर्वाच्छंकरस्येति । गान्धर्वा-

१. भ-यत्र तन्त्रीगतं. २. इ-तत्. ३. नानावाद्य द-नानाभाव. ४. इ-विज्ञेयं...पदाश्रयम्.

स्वराद्यात्मकत्वादेवातोद्यान्तराणां मुख्यार्थं न वादको
वीणां तमेवं

अत्यर्थमिष्टं देवानां 'नथा प्रीतिकरं पुनः ।

गन्धर्वाणां च यस्माद्धि तस्माद्गान्धर्वमुच्यते ॥ ९ ॥

अस्य योनिर्भवेद्गानं वीणा वंशस्तथैव च ।

एतेषां चैव वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १० ॥

णामिति प्रयोक्तृपलक्षणं, तेन ह्यत्यन्तं संवित्प्रवेशलाभेन तु गातुः फलयोगो गन्धवान् ।
तदाह—

“सकृत्प्रयुक्तापि हि नन्दयन्ती यथाविधि ब्रह्मणं पुनाति” इति प्रयोक्तृगतमत्र
मुख्यं फलम् ।

ननु गान इव मुख्यतया श्रोतृनिष्ठं तेन गन्धर्वाणां प्रीतिवर्धनमिति सम्बन्धः । तथापि च
श्रयमाणं प्रीतिवर्धनमित्येवमनादित्वादृष्टादृष्टफलत्वाच्च प्रधानं गान्धर्वं गन्धर्वाणां प्रयोज्यमिति प्राप्तिर्दे-
व्युत्पत्त्या, एवं देवानामिष्टं प्रीतिकृद्गन्धर्वाणां गान्धर्वमिति सम्बन्धः । तस्माच्च प्रीतिमेव विशेषेण
वर्धयति यत्तद्गानमित्यध्याहारः । गानं हि केवलं प्रीतिकार्यं वर्तते । तेन तादान्यं तावदयुक्तम् ^{प्रो/स} ।
ननु महाफलस्यानादेः स्वतः फले कल्पिते तदन्तर्भाव इति विपर्ययोऽपि निरस्तः । स चायं
गान्धर्वविवेको ध्रुवाध्याये नृत्तेऽस्माभिर्दर्शयिष्यते । इह इव तु दशितो वाचोयुक्त्यनभिज्ञान ^{इह/स} ।
मधुनैव हि संमोहे हेतुः स्यादिति ।

अत्यर्थमिष्टं देवानामित्यनेन गां वाचं धारयतीति गान्धर्वं, गन्धर्वाणामिद-
मित्ति च । यथाह विशाखस्वित्थः— “पुगं स्वर्गं प्रनष्टां (वाचं) देवेभ्यः” इति
तन्निदर्शनेनैव दर्शितम् । प्रीतिवर्धनमिति च नारदीयनिर्वचनं सूचितम् । “गेति गेयं विदुः
धेति धातुः प्रवादजमिति, वाक्यस्य संज्ञेति, रेफस्तु वाचस्योपलक्षणं काकुप्रवादनमिति वा”
तदेवं निर्वचनात्पर्यायेण श्लोक इति टीकाकारः । अत्र तु न करोतु व्याख्यात एव । तस्मा-
दुपाध्यायैरिदमुक्तं—नन्विदं गान्धर्वं कुन उद्धृतं गानस्य च सामहेतुकत्वात्कथं पूर्वमुक्तम् ।
किं च गानस्यैवोपयोगाल्लक्षणं वक्तव्यं न तु गान्धर्वस्येति शङ्कां शमयितुमाह अस्य योनि-
र्भवेद्गानमित्यादि । अस्य गान्धर्वस्य । गानमिति सामथोनिगीनिषु समाख्या । वीणेति
महाव्रतयोगिनी औदुम्बरीः वंश इति नारदादिगुरुसंतानानुयायीति गान्धर्वस्य प्रभवः ।
किं च, गानवीणावंशादयोऽयं तत्कुतपभेदो वक्तव्यत्वेनोपक्रान्तः, स एवास्य गान्धर्वस्य
योनिर्हेतुः, इहाभिधायमानन्व इति शेषः । तत्कुतपोयोगिन्नाद्विद् गान्धर्वमभिधायत

निरस्तम्
१००.

१. रद-नेषा...भवेत् २. न-विवर्धनम्. ३. र-यं यस्मात्. ४. र-तस्य. ५. ज-गात्रं
र-कण्ठयं. ६. अ-द्विविधं स्वरसंयुतम्.

अत्यर्थमिष्टं देवानां तथा प्रीतिकरं पुनः ।

गन्धर्वाणां च यस्माद्धि तस्माद्गान्धर्वमुच्यते ॥ ९ ॥

अस्य योनिर्भवेद्गानं वीणा वंशस्तथैव च ।

एतेषां चैव वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १० ॥

गामिनि प्रयोक्त्रुपलक्षणं, तेन ह्यत्यन्तं संवित्प्रवेशलभेन तु गातुः फलयोगो गन्धर्वात् । तदाह—

“सकृत्प्रयुक्तापि हि नन्दयन्ती यथाविधि ब्रह्महणं पुनाति” इति प्रयोक्तृगतमत्र

मुख्यं फलम् । मुख्यं तथा ।

तु नमेव ।

ननु गान इव मुख्यतया श्रोतृनिष्ठं तेन गन्धर्वाणां प्रीतिवर्धनमिति सम्बन्धः । तथापि च श्रूयमाणं प्रीतिवर्धनमित्येवमनादित्वादृष्टादृष्टफलत्वाच्च प्रधानं गान्धर्वं गन्धर्वाणां प्रयोज्यमिति गामिनि व्युत्पत्त्या, एवं देवानामिष्टं प्रीतिकृद्गन्धर्वाणां गान्धर्वमिति सम्बन्धः । तस्माच्च प्रीतिमेव विशेषेण वर्धयति यत्तद्गानमित्यध्याहारः । गानं हि केवलं प्रीतिकार्ये वर्तते । तेन तादात्म्यं तावदयुक्तम् । ननु महाफलस्यानादेः स्वतः फले कलिशते तदन्तर्भाव इति विपर्ययोऽपि निरस्तः । स चायं गान्धर्वविवेको ध्रुवाध्याये नृचेऽस्माभिर्दर्शयिष्यते । इह इव तु दर्शितो वाचोयुक्त्यनभिज्ञान मधुनैव हि संमोहे हेतुः स्यादिति । इहैव ।

न/गा/

हो/

अत्यर्थमिष्टं देवानामित्यनेन गां वाचं धारयतीति गान्धर्वं, गन्धर्वाणामिद-
मित्ति च । यथाह विशाखिलचार्थः— “पुरा स्वर्गं प्रनष्टां (वाचं) देवेभ्यः” इति तद्विदर्शनेनैव दर्शितम् । प्रीतिवर्धनमिति च नारदीयनिर्वचनं सूचितम् । “गेति गेयं विदुः
धेति धातुः प्रवादजमिति, वाक्यस्य संज्ञेति, रेफस्तु वाद्यस्योपलक्षणं काकुप्रवादनमिति वा”
तदेवं निर्वाचनात्पर्यायेण श्लोक इति टीकाकारः । अत्र तु न करोतु व्याख्यात एव । तस्मा-
दुपाध्यायैरिदमुक्तं—नन्विदं गान्धर्वं कुत उद्धृतं गानस्य च सामहेतुत्वात्कथं पूर्वमुक्तम् ।
किं च गानस्यैवोपयोगाल्लक्षणं वक्तव्यं न तु गान्धर्वस्येति शङ्कां शमयितुमाह अस्य योनि-
र्भवेद्गानमित्यादि । अस्य गान्धर्वस्य । गानमिति सामयोनिगीतिषु समाख्या । वीणेति
महाव्रतोऽयोगिनी औदुम्बरी; वंश इति नारदादिगुरुसंतानानुयायीति गान्धर्वस्य प्रभवः ।
किं च, गानवीणावंशादयोऽयं तत्कुतपभेदो वक्तव्यत्वेनोपक्रान्तः, स एवास्य गान्धर्वस्य
योनिर्हेतुः, इहाभिधास्यमानत्वं इति शेषः । तत्कुतपोऽयोगित्वादिह गान्धर्वमभिधास्यत

१. रद-तेषां...भवेत् २. न-विवर्धनम्. ३. र-वै यस्मात्. ४. र-तस्य. ५. ज-गात्रं
स्वर्गं देवैः ६. भ-द्विविधं स्वरसंयुतम्.

गान्धर्वं त्रिविधं विद्यात्स्वरतालपदात्मकम् ।

त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि ॥ ११ ॥

इति यावत् । अगर्गीते लोकप्रवाहसिद्धं प्रगीतं गानृगेयमेव प्रसूतिहेतुरिति श्लोकार्थस्य तात्पर्यमित्यन्ये । टीकाकृतं गानं प्रधानं तदुपकारकौ वीणावंशविति । गुणप्रधानता-
निर्णयोऽस्य तात्पर्यं व्याख्यानादश्वन्तरं गायत्रीमत्र गायन्तीत्येतत्समर्थने तु यो महान् संरम्भः
टीकाकारेण कृतः स प्रकृतोपयोगवैकल्यादनेकार्थत्वेन गायतेः उपचाराश्रयेण नुसमर्थत्वात्सिकता-
चर्चणप्रायः । न रथन्तरमिति यदि यदा निरूपाणि तदा स्वरसंनिवेशेन.....नयती-
त्ययमर्थः । अथ गीतिरेव तदा सामान्यविशेषभावः स्वरानिति स्वाधारभूतपदव्यवच्छेदकं वचनम् -
“स्वे प्रतिष्ठं गगन” मितिवात् । मन्दस्य नल्येऽपि तन्प्रमितं स्वरवाचकत्वं तद्वीन्याधारे
निष्ठत्वं चेति तत्राप्यदोषः । न चानेन प्रकृतं किंचिदुक्तमित्यलम् ॥ ९-१० ॥

ननु यदुक्तं गान्धर्वं कथं तस्य गानादावुपयोग इत्याह एतेषां चेति । चोऽप्यर्थे ।
तथेति पूर्वोक्तान्त्वम्व्यथेति । तेन हि गान्धर्वप्रकारेणैषां भावादीनां स्वरसमुत्थितं स्वर-
विषयमेव विधिं वक्ष्ये न त्वन्यम् ॥ १० ॥

ननु कोऽन्योस्तीत्याशङ्क्याह गान्धर्वं त्रिविधं विद्यादिति । त्रिभ्यः स्वरादिभ्यो
विधा विधानं यस्य । आश्रितवाची विधायक इति चिरन्तनाः । न तत्रविधाशङ्कः प्रका-
रार्थः । एवं हि सति पृथक्पृथग्गान्धर्वव्यवहारो भवेत् । न चैवं, तथा च विद्याग्विलाचार्यः
“स्वरपदतालसमवाये तु गान्धर्वम्” इति । आत्मग्रहणैषां मिश्रीभावः । पदं स्यात्का-
रणमवधानं सूचयति । एतदेवयुक्तं, नहि स्वरतालपदतुल्यतया, इदं भागनिविष्टमवधानं
भाति, येन समूहमध्ये गण्येन । इति कर्तव्योपयोगि हि तत्र मिश्रीभावः प्रधानगुणभावे-
नैव भवति । तत्र पूर्वनिपातादेव प्राधान्यं सूचयति । तेन स्वराः प्रधानं, तालोनामात्मा
तत्साम्येनोपकारकः, “ताल प्रतिष्ठाकरणे” इति ताल एवैतदाह । ततोऽपि दूरं पदं पदशब्देनैव
तस्याधारतालाभः । तदुक्तं दत्तिल्याचार्येण—“पदस्थः स्वरसंघातस्तालेन मुमितः”
(I 3) इति तेन पदताला यादृशा गान्धर्वेण तादृशा गाने स्वरत एव तु भूयसा ततोपयो-
गीति तात्पर्यम् । अवधानं योगरूपं तच्चात्र नोपयोगि । परिवर्तकेष्वनद्वे—पूर्वरङ्गे, तत्र हि
देवतापरितोषादेव सिद्धिः । तदेतदुक्तं—

गीतिज्ञो यदि योगेन नामोति परमं पदम् ।

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ इति केचिन् ।

गान्धर्वं त्रिविधं विद्यात्स्वरतालपदात्मकम् ।

त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि ॥ ११ ॥

इति यावत् । ब्रह्मगीते लोकप्रवाहसिद्धं प्रगीत गातृगेयमेव प्रसूतिहेतुरिति श्लोकार्थस्य तात्पर्यमित्यन्ये । टीकाकृत्तु गानं प्रधानं तदुपकारकौ वीणावंशाविति । गुणप्रधानता-निर्णयोऽस्य तात्पर्यं व्याख्यानादथन्तरं गायत्रीमत्र गायन्तीत्येतत्समर्थने तु यो महान् संरम्भः टीकाकारेण कृतः स प्रकृतोपयोगवैकल्यादनेकार्थत्वेन गायतेः उपचाराश्रयेण सुसमर्थत्वात्सिकर्ता-चर्वणप्रायः । न रथन्तरमिति यदि यदा निरूपाणि तदा स्वरसंनिवेशेन.....नयती-त्ययमर्थः । अथ गीतिरेव तदा सामान्यविशेषभावः स्वरानिति स्वाधारभूतपदव्यवच्छेदकं वचनम् “स्वे प्रतिष्ठं गगन” मिति वत् । मन्दस्य नलत्वेऽपि तत्प्रमितं स्वरवाचकत्वं तद्वीत्याधारे निष्ठत्वं चेति तत्राप्यदोषः । न चानेन प्रकृतं किंचिदुक्तमित्यलम् ॥ ९-१० ॥

ननु यदुक्तं गान्धर्वं कथं तस्य गानादावुपयोग इत्याह एतेषां चेति । चोऽप्यर्थे । तथेति पूर्वार्ब्धत्सम्बध्यते । तेन हि गान्धर्वप्रकारेणैषां भावादीनां स्वरसमुत्थितं स्वर-विषयमेव विधिं वक्ष्ये न त्वन्यम् ॥ १० ॥

ननु कोऽन्योस्तीत्याशङ्क्याह गान्धर्वं त्रिविधं विद्यादिति । त्रिभ्यः स्वरादिभ्यो विधा विधानं यस्य । आश्रितवाची विधाशङ्क इति चिरन्तनाः । न त्वत्रविधाशङ्कः प्रका-रार्थः । एवं हि सति पृथक्पृथग्गान्धर्वव्यवहारो भवेत् । न चैवं, तथा च विशाखिलचार्यः “स्वरपदतालसमवाये तु गान्धर्वम्” इति । आत्मग्रहणेनैषां मिश्रीभावः । पदं स्यात्का-रणमवधानं सूचयति । एतदेवयुक्तं, नहि स्वरतालपदनुल्यतया, इदं भागनिविष्टमवधानं भाति, येन समूहमध्ये गण्येत । इति कर्तव्योऽयौगि हि तत्तत्र मिश्रीभावः प्रधानगुणभावे नैव भवति । तत्र पूर्वनिपातादेव प्राधान्यं सूचयति । तेन स्वराः प्रधानं, तालोनामात्मा तत्साम्येनोपकारकः, “तल प्रतिष्ठाकरणे” इति ताल एवैतदाह । ततोऽपि दूरं पदं पदशब्देनैव तस्याधारतालाभः । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण—“पदस्थः स्वरसंघातस्तालेन सुमितः” (I-3) इति तेन पदताला यादृशा गान्धर्वेण तादृशा गाने स्वरत एव तु भूयसा ततोपयो-गीति तात्पर्यम् । अवधानं योगरूपं तच्चात्र नोपयोगि । परिवर्तकेष्ववनद्धे—पूर्वरङ्गे, तत्र हि देवतापरितोषादेव सिद्धिः । तदेतदुक्तं—

गीतिज्ञो यदि योगेन नामोति परमं पदम् ।

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ इति केचित् ।

‘द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः शारीराश्च प्रकीर्तिताः ।

‘एतेषां संप्रवक्ष्यामि विधानं लक्षणान्वितम् ॥ १२ ॥

‘स्वरा ग्रामौ मूर्च्छनाश्च तानाः स्थानानि वृत्तयः ।

‘शुद्धं साधारणं वर्णा ह्यलङ्काराश्च धातवः ॥ १३ ॥

श्रुतयो ‘यतयश्चैव ‘नित्यं स्वरगतात्मकाः ।

दारव्यां समवायस्तु’ वीणायां समुदाहृतः ॥ १४ ॥

तस्यार्थस्य अशब्दत्वादवधानाद्विना कुत्रापि सिद्धस्योगात् । लक्षणं चतुःश्रुत्यादिस्वरूपम् ।
कर्मणि योजनात्मिका क्रिया ग्रहांशादिरूपतया, यतो जान्यादि योगोद्भवस्तत्र, तत्कुतपस्य
सात्मकत्वेऽपि रङ्गभागस्य गानवृत्तान्तत्वं यद्वीणाशरीरवृंशानामारोहणमवरोहणं च । प्राणा-
मिहननेनैव हि तीव्रतीव्रेण शरीरद्वयं वंशेऽपि स्वरनिष्पत्तिः । वीणायान्तु आदर्शे वामदक्षिण-
त्रियर्थासंबन्धतारमन्द्रविपर्यास इत्याशयेनाह द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः शारीराश्चेति ।
वैणानां प्राधान्यात्पूर्वमुद्देशः । दर्शितं च तद्विधानमिति संग्रहः । लक्षणेन गान्धर्व-
लक्षणेनानुगतम् ॥ ११-१२ ॥

तत्र वैणानां स्वराणां प्रकारानुद्दिशति स्वरा ग्रामाधिव्यादि । संक्षिप्यावगमो
यतः इति समवाय उद्देशः । स च स्वरगतः, स्वरविषय आत्मा यस्य व्यस्तसमस्तादिरूपं हि
स्वराणामेवेष्टमुद्दिष्टम् । दारुगोऽपत्यं वीणा वाग्रूपा भगवतीति दारवी । तेन तत्र न.....
प्रत्ययः । “दारुगो ह्यसौ जाता वाक् एत.....स । गां प्रनष्टा” मिथ्यादिना
विशाखिलाचार्यः प्रादीदृशत् । तदाधारत्वाच्च काष्ठमथोऽपि सन्निवेशो वीणेऽप्युच्यते । एवं
शरीरे वीणा वाग्रूपा हि सरस्वती वीणा शब्देनोच्यते । मूर्च्छना...

शारीर्या दारव्यां च तुल्या मूर्च्छना । तानं तु शारीर्यां संभरदपि न प्रयोगार्हम-
मुखावहत्वात् । अभ्यासार्थं च तत्प्रयोगेऽप्यन्यूनाधिकवैणस्वरवशेनैव तत्सिद्धेः । अत एव

१. भद्र-अयं श्लोको न वर्तते. २. ड-ज्ञेयाः वैणाः शारीरकास्तथा. ३. मन्त्रेषां तु.
४. प्रमुभाभ्यामपि विधिं स्वरसमुत्थितम्. ५. भ-इतः पूर्वमिदमर्थं विद्यते—अतस्ताल गतस्यापि
संप्रवक्ष्यामि वो द्विजाः—ड-स्वराश्च श्रुतयो ग्रामा मूर्च्छनाः स्थानसंयुताः ६. र-श्रुतय एव च. ७. ड-स्थानं
साधारणं चैव जातयोऽष्टादशैव च, वर्णाश्चत्वार एव स्वरलङ्काराश्च धातवः । अलङ्काराश्च वर्णाश्च गीतयश्च
शरीरजाः । आवास्थानिष्कामो विज्ञेयश्च प्रवेशकः । शम्बा तालः संनिषतः परिवर्तः सवस्तुकः । मात्रा
विदार्यङ्गुलयो यतिः प्रकरणं तथा । गीतयोऽवयवः मार्गाः पन्थायश्च पाणयः । इत्येकविंशतिर्न विधयो
विधिस्तालगतो बुधैः । व्यञ्जनानि...तद्विज्ञाः कृतः । ८. र-साधारणं. ९. द-वर्णा. १०. द-जातयः ।
११. ज-जातयः. १२. र-वृत्तयः. १३. र-विधिः स्वरसमाश्रयः. १४. र-दासोऽयं.

‘द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः शारीराश्च प्रकीर्तिताः ।

‘एतेषां संप्रवक्ष्यामि विधानं लक्षणांनितम् ॥ १२ ॥

‘स्वरा ग्रामौ मूर्च्छनाश्च तानाः स्थानानि वृत्तयः ।

‘शुष्कं साधारणं वर्णा ह्यलङ्काराश्च धातवः ॥ १३ ॥

श्रुतयो ‘यतयश्चैव ‘नित्यं स्वरगतात्मकाः ।

दारव्यां समवायस्तु वीणायां समुदाहृतः ॥ १४ ॥

तस्यार्थस्य अशब्दत्वादवधानाद्विना कुत्रापि सिद्धेरयोगात् । लक्षणं चतुःश्रुत्यादिस्वरूपम् । कर्मेति योजनात्मिका क्रिया ग्रहांशादिरूपतया, यतो जात्यादि योगोद्धवस्तत्र, तत्कुतपस्य सात्मकत्वेऽपि रङ्गभागस्य गानवृत्तान्तत्वं यद्वीणाशरीरवशांशानामारोहणमवरोहणं च । प्राणा-भिहननेनैव हि तीव्रातीव्रेण शरीरइव वंशेऽपि स्वरनिष्पत्तिः । वीणायान्तु आदर्शे वामदक्षिण-विपर्यासवत्तारमन्द्रविपर्यास इत्याशयेनाह द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः शारीराश्चेति । वैणानां प्राधान्यात्पूर्वमुद्देशः । दर्शितं च तद्विधानमिति संग्रहणम् । लक्षणेन गानध्व-
 bold! लक्षणेनानुगतम् ॥ ११-१२ ॥

तत्र वैणानां स्वराणां प्रकारानुद्दिशति स्वरा ग्रामावित्यादि । संक्षिप्यावगमो यतः इति समवाय उद्देशः । स च स्वरगतः, स्वरविषय आत्मा यस्य व्यस्तसमस्तादिरूपं हि स्वराणामेवेष्टमुद्दिष्टम् । दारुणोऽपत्यं वीणा वाग्रूपा भगवतीति दारवी । तेन तत्र न..... प्रत्ययः । “दारुणो ह्यसौ जाता वाक् एत.....स । गां प्रनष्टा ” मित्यादिना विशाखिलाचार्यः प्रादीदृशत् । तदाधारत्वाच्च काष्ठमयोऽपि सन्निवेशो वीणेत्युच्यते । एवं शरीरे वीणा वाग्रूपा हि सरस्वती वीणा शब्देनोच्यते । मूर्च्छना...

शारीर्या दारव्यां च तुल्या मूर्च्छना । तानं तु शारीर्या संभवदपि न प्रयोगार्हम्-सुखावहत्वात् । अभ्यासार्थं च तत्प्रयोगेऽप्यन्यूनाधिकवैणस्वरवशेनैव तत्सिद्धेः । अत एव

१. भदर-अयं श्लोको न वर्तते. २. ड-ज्ञेयाः वैणाः शारीरकास्तथा. ३. म-तेषां तु. ४. प्रमुभान्धामपि विधिं स्वरसमुत्थितम्. ५. भ-इतःपूर्वमिदमर्थं विद्यते—अतस्ताल गतस्यापि संप्रवक्ष्यामि वो द्विजाः—ड-स्वराश्च श्रुतयो ग्रामा मूर्च्छनाः स्थानसंयुताः ६. र-सुतय एव च. ७. ड-स्थानं साधारणे चैव जातयोऽष्टादशैव च, वर्णाश्चत्वार एव स्युरलङ्काराश्च धातवः । अलङ्काराश्च वर्णाश्च गीतयश्च शरीरजाः । आवास्थनिष्क्रामो विक्षेपश्च प्रवेशकः । शम्या तालः संनिपातः परिवर्तः सवस्तुकः । मात्रा विदार्यङ्गुलयो यतिः प्रकरणं तथा । गीतयोऽवयवा मार्गाः पन्यागश्च पाणयः । इत्येकविंशतिर्गै विधयो विधिस्तालगतो बुधैः । व्यञ्जनानि...तद्विधाः कृतः । ८. र-साधारणं. ९. द-वर्णा. १०. द-जातयः । ११. ज-जातयः. र-वृत्तयः. १२. र-विधिः स्वरसमाश्रयः. १३. र-दासोऽयं.

स्वरा ग्रामावलङ्कारा वर्णाः स्थानानि जातयः ।
 साधारणे च शारीर्यं वीणाग्रामेप संग्रहः ॥ १२ ॥
 व्यञ्जनानि स्वरा वर्णाः सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
 नामाख्यानोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिताः कृतः ॥ १३ ॥
 छन्दोविधिरलङ्कारा ज्ञेयः पदगतो विधिः ।
 निबद्धं चानिबद्धं च द्विविधं नत्पदं स्मृतम् ॥ १४ ॥
 ध्रुवस्त्वाचापनिष्कामौ विश्वेषोऽथ प्रवेशनम् ।
 शम्या तालः सन्निपातः परिवर्तः सवस्तुकः ॥ १५ ॥

शारीरस्वरप्रयोगाशक्तोऽपि हृदयापरिमृहीतः स्वरविशेषः शक्नोति वैष्ण्वस्वरान् प्रयोक्तुम् ।
 वृत्तयश्च धातूनाम् । शुष्कस्य धातुग्राहक आधारः, धातुशुष्कप्रयोगस्य वीणाग्रामेव सुखा-
 वहः । ततो (धातुभिः शारीरस्वर) उपजीव्यते । (ततु) अलङ्कारजानमिति
 वक्ष्यते । श्रुतयश्च वीणाग्रामेवोद्योगिन्यः, सारणाग्रामेन्युत्कर्षणापकर्षणस्य तन्मूलनाच्च ।
 तथा च वीणैरुपसृति.....संग्रहालभे प्रमाणन्येन वक्ष्यते । अन एव वीणेवीनं समस्तस्य
 स्वरगतस्य प्रकारस्याभ्यासे प्रयोगे चोद्योगिनस्तत्र संक्रान्तस्य चारुत्वात्स्वनः शब्दान्मकं
 पदमपि ॥ तत्स्यमित्यभिप्रायेण ॥ १३-१५ ॥

२. एवं विशिष्टः स्वरतालेन मेय इत्याशयेन च पदगतमुद्दिशति । तालगतं पृथक्-
 कृत्य व्यञ्जनानीत्यादि । व्यञ्जनानि—अञ्जलरूपाणि उपादेयत्वेनात्र ज्ञेयानि । पद-
 जातेन स्वरप्रयोगो व्यवसीयेताक्षरधर्मत्वात्स्वरस्य ।

अन्ये त्वाहुः—व्यञ्जनानीति द्योतकानि निपाता गृह्यन्ते शृणुमित्यादि । अकागदयस्तु
 पाणिकागुर क्तगान्धार्यादिजानिषु च दृश्यमानाः । स्वराः अचः वर्णाः अञ्जल्यमुदायाः,
 सन्धयः संहिताकार्याणि । विभक्तयः सुतिङः, उपसर्गाश्च प्रादयः निपातः.....हेयाः
 परुपप्रायाः । अन्ये तूपादेयविभागेन ज्ञेयाः, अलङ्कारा उपनावेसरादयः । अनिबद्धमिति
 गद्यं पृथगर्थं वा तद्विपरीतं निबद्धम् । एतच्च स्मृतं वाचिकाभितय एवास्य व्यञ्जनादि-
 भेदस्थोक्तत्वादिति भावः । यद्यनुक्तं कुल वा सरत्वं वा विभाव इत्यादि च तद्व्यावसरं वक्ष्यते ।
 ध्रुवस्त्वित्यादिना तालगतमुद्दिश्य गान्धर्वसंग्रहो ह्येव इत्यन्तेनोद्देशत्रयमेकविपथी-

१. र-स्थानविधिः २. र-श्रुतिसाधारणक्रिया । अलङ्कारा वर्णाश्च गीतयश्च शारीरजाः.
 ३. ड-वृत्तानि जात्यश्च नित्यं पदगतात्मकाः.- भ-छन्दोमिश्रानं च तथा ४. भङ्ग-अवापन्वथ निष्कालो...
 ना. २

रुद्रना
६५

रूपस्याध्यायस्यापरित्याजनेनोपनायकान्तो हृद्यतानिधयवशात् स्वतामाक्षिपन्तः स्वविषये
अभिधानं कुर्वन्तः स्वरा इत्युक्ताः । वर्णमाध्यायि निरुक्तिमाहुः । स्वयं स्वेष्वेव जातिरागभाषा-
भेदेषु गजन्त इति स्वराः । अथ स्वरैर्नियतनानन्तर्यं द्योतयति **ऋषभ** इति । एतदनन्तरमेव
शब्दस्तु निकटगान्धार.....अन्तराभिधानभेदान्तरसम्भवादत्र भेदो नास्त्येव ऋषभ इति
दर्शयति । काकल्यन्तरस्वरवशात् कथंचिद्भवतीति च शब्दश्चैवश्च, धैवतश्चैवेत्यत्रापि निपातौ
योग्यौ । एतच्च स्वरसाधारणमिति तदभिधानावसरे तन्निदर्शयिष्यामः । तत्रान्तरालश्रुतिपु
नियतसंख्याकान्मु ईषद्वौ वायुना स्पर्शमन्महिष्ता यः स्वरः श्रुतिस्थाने म्निग्धस्वरक्तत्वलक्षणो धर्मः
तस्याश्रयभूतायाः श्रुतेरुपगच्छकः स एव स्वर इति केचिन् । पङ्कजश्रुतिरेवेत्यपरे, समूह इत्येके ।
वयं तु श्रुतिस्थानाभिधानप्रभवशब्दप्रभावितोऽनुरणनात्मा म्निग्धमधुरः शब्द एव स्वर इति
वक्ष्यामः । अत्र नारदाद्या नामनिर्वचनमकार्षुः—

“ नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः ।

पङ्कजस्तज्जायते यस्मात्तस्मात् पङ्कज ” इत्यादि (१-५७)

तदनुष्योगान्मुनिना न स्वीकृतम् । वीणायां च तथा भावाभावोऽपि पङ्कजादिदर्शनात् । यत्तु
केचिन्प्रतिसमादधते— वीणायाः प्रतिविम्बत्वात्तत्र समानेन्द्रियग्राह्यो यः शारीरस्वरसमूहस्त-
मेव प्रतिविम्बनमप्ययितुमर्हतीति, तदव्यन्तगताम्प्रतम् । वीणा हि देहस्य प्रतिविम्बमिति केयं भाषा,
न हि दर्पणमङ्गान्प्रतिविम्बशरीरप्रतिच्छन्दकसदृशी वीणा वीणेभ्युपालम्भः । न च मुकुर-
वद्देहस्य प्रतिविम्बनस्थानं, न हि स्वरस्य वीणायां स्वरेणैकेन्द्रियग्राह्यत्वायोगात् । नभसीव च
तत्र प्रतिश्रुत्यात्मनः शब्दप्रतिविम्बस्यामङ्कमणात् । न च वीणास्वरे शारीरस्वरं प्रतिविम्ब-
मप्ययतीति दृष्टम्, द्रष्टोः स्वरयोरनुपलम्भान् । शारीरस्वराभावेऽपि वैष्णस्वरप्रवृत्तेः शारीरस्वरः
वैष्णस्वरप्रतिविम्बमिष्यसदेव पृथक्प्रयत्ननिष्पाद्यम् । एवं हि नियमितपीडितं व्यङ्ग्यलिसम-
भिधानोत्थितशब्दान्तरसंभवाद्रणनात्मा स्वरः । तत्र न च तत्र नासादिकारणपट्टकमस्ती-
त्युक्ते प्रतिविम्बत्वोत्तरीकरणसदेव, केवलमौत्तराधर्यविपर्यासात् । स्वगतशरीरस्वरानुसा-
रेण च सारणोपयोगिन उल्कार्पापकर्षणसंभवान् प्रतिविम्बत्वमुक्तम् । सप्त इति वचसा
काकल्यन्तरस्वरौ न पृथक्स्वराविति दर्शयति । सप्त स्वरा इति च संभववशादिति च
वक्ष्यामः । अन्ये तु ‘तत्सवितुर्वरेण्यं’ इति सप्तवर्णा ‘नि ग रि ध म प स’ स्वरैर्ब्रह्मणा
पूर्वमुदीरिता इति साप्तस्वर्येऽभिप्रायमाचक्षते । निर्गेष्वानश्चैतत् ।

अत्र केचिन् चोद्यं प्रणि समादधुः—श्रुतिकनाभिव्यङ्ग्याः खरा इति श्रुतय
एवाहं वाच्या इति चोद्यम्, तत्रोत्तरं—भवेदेवं, यदि ध्वनिनादसंज्ञिताः श्रुतय एव नियत-

श्रुत्यन्तरत्वेन गृह्यमाणा स्वरा (इति) । न खेवं, श्रुतयो ह्युच्चनीचतया अपि स्वराश्रया एव प्रतीयन्ते । यथा **भट्टमातृगुप्तः**—

(जायते) सहजेनैव समस्तः श्रुतिविस्तरः ।

स्वराधिष्ठानतो याति श्रोत्रपीयूषसारताम् ॥ इति ॥

श्रुतेरेव च स्वरत्वे चतुर्थस्वरूपोपलक्षितो यः षड्जग्रामे पञ्चमः स मध्यमग्रामे यदि तृतीयः श्रुतिरूपस्तदा स पञ्चमस्वर इति कथं, न हि तृतीयं चतुर्थमेकमेव ग्रामद्वयस्य, धैवतस्यायमेव न्यायः काकल्यन्तरयोश्च निपादगान्धार्वा कथम् ।

पुष्पसाधारणे काले कोकिचो वक्ति पञ्चमम् । (नारदीयशिक्षा १-५-४) इति एतच्च कथं भवेत् । (नासाकण्ठा) द्वौ नियता श्रुतिरूपा अभावात् । भावे हि सर्वे स्वराः स्युः । श्रुतिक्रमापेक्षिणि च स्वगगानान्मलभेऽन्योन्याश्रयं कस्यचिद्व्यभिभूतस्य प्रागसिद्धेः तस्मात् ग्रामविभागार्थमेव श्रुतिकीर्तनं तद्गतसंवाद्यादि वि(वेचनं) कथं तद्गतेषु रागेषु नैव स्वराणां नियतोच्चादिकननया शरीरसाम्यं भवतीति दर्शयितुमिति श्रुतयः स्वरेभ्योऽनन्तरमुक्ताः । एतदाश्रयेणैव विंशाखिलानाग्यो ग्रानानन्तरं श्रुतीरुद्दिशति स्म । ता हि परं यो.... अत एव सामयेदे ग्रानविभागाभावात्तदुक्तधोमिन्यां नारदीयशिक्षायां तदभिधानमौत्तराधर्म्यमात्रमेव तूक्तम् (—) यः सामगानां (नार १-५-१)

इत्यादिना । दीप्तायनाद्याश्च पञ्चश्रुतयः पृथक्स्वरादीनां प्रयुक्तिविशेषाभ्या उक्ताः । अन्ये त्वाहुः— श्रुतेरेव स्वरन्वाभावात् श्रुतिक्रमाभिन्वङ्ग्याः स्वभावेन पूर्वं उद्देश्या भवेयुरिति । अत्रोच्यते - यदि श्रुतिशब्देन समीरणसंयोगी स्थानविशेषो विवक्षितो, “ व्यस्तानि तानि षट्षष्टिं विद्यात् ” इति नीत्या तत्सर्थमेत..... नमेव । कश्चित् स्थानं स्वरं मन्यते । न चास्य रक्षता वा स्तिग्धता वा धर्मः समीरणः तदभिधातयोरेषण्व न्यायः । अथ श्रुतिभिरिति न स्थानविशेषसमीरणसंयोगी प्रभवो विवक्षितः, तद्गतश्च रक्तताल्यो धर्मः स्वर इति । तदा तत्रापि पञ्चमधैवतानुपपत्तिरिति समानम् । न हि तुर्यस्थानसंयोगोद्धृतस्य ध्वनेर्यो धर्मः स तृतीयस्थानसंयोगोद्धृतस्य धर्मिवदेव, तद्दर्माणां नैयत्यात् । नद्यन्यधर्मोऽन्यस्य धर्मः । एतेन काकल्यन्तरं व्याख्याता । कोकिचो वक्ति पञ्चममित्यादि चात्र सुतरामनुपपन्नम् ।

ननु तथाभूतस्थानाभावे तन्स्थानप्रभवस्य शब्दस्य यो धर्मः स भवितुमर्हति धर्मिणोऽसद्भावो हि तत्र कारणाभावात् । तुच्छं चैतन् उज्जोता अभिधातजाच्छब्दादनन्तरं योऽनुरणनलक्षणोऽन्यः शब्द उपजायते स तावन्तिसर्गस्निग्धमधुराकारः । तर्हि रज्ज्वा तन्व्यामाह-

तायां पाषाणे कांस्ये वा हते तद्वावाभावौ स्फुटं लक्ष्येते । तदेवायमसौ समुदायापेक्षः स्वगंधो नाम प्रयोगात्समुदायापेक्षादपर एव । ततश्च य एवानुरणनात्मा चतुर्थस्थानसंयोगोद्भवेन शब्देन जनितः स एव तृतीयस्थानोद्भूतेनापि जनयिष्यते । केवलमुच्चजनितत्वादुच्चत्वं तस्यैव लक्ष्यते । मन्द्रपट्टे मध्यतालपट्टस्येव । एवं तदेवानुरणनं कोकिलादिशब्देन जनितेन तन्व्यङ्गुली-संयोगमल्लककोटिघातादिप्रभवेनापि शब्देन जन्यत इति युक्तम् ।

ननु कारणभेदाज्जातेन शब्देन कथं तज्जातीयोऽनुरणनशब्दः क्रियते । भैवं, कारणे नियमादर्शनाद्वा, अयःस्फटिकारणिविद्युदादिकारणभेदसंजातोऽपि क्षान्तिर्धूममेकजातीयं जनयति । नीजकन्दोदितकदलीद्वयादौ वा कारणभेदेऽप्येककार्यतादृष्टा । वृश्चिकादौ च । तत्राप्यस्ति सूक्ष्मो भेदः, धूमत्वं तु, तदेवेहाप्यस्तु । लक्ष्यते च वीणास्वरोऽयं मल्लकस्वरोऽयमिति, पट्टत्वेन च भेदः । अत एवैषां गानृणामभिधातृशब्दो नानुरणनं जनयति । तेन शब्दं सममपि कुर्वाणा अपरिपूर्णा इत्युच्यन्ते । घातशब्दस्यानुरणनशब्देन तीव्रत्वाभ्यधिकेऽतिरक्ता, साम्ये साम्यं, वैपरीत्ये वैपरीत्यम् । यस्य च पट्टिस्थानसमीरणाभिधातप्रभवा अपि शब्दा अनुस्वारस्वरूपं स्वरात्मकं शब्दं जनयेदेवं परिपूर्णोत्कृष्टशरीरकमृत्तारतम्ये तु निकृष्टता । अनेन च कारणभेदोद्धोषेणेतरेतराश्रयमपि प्रत्युक्तम् ।

यदि स्वरेषु श्रुतयः सर्वथैवोपकारिण्यः ग्रामयोर्विभागोऽपि कल्पनीयत्वात् ग्रामयोगिन-
यैव ग्रामोऽयोगित्वात्पश्चादभिधानम् । न तु ध्वनिक्रमनिरपेक्ष एव शरीरे प्रयत्नः, प्रगीतस्य परं क्रमो लक्ष्यते, आगुभाविनत्वात् । स तु नास्ति, अप्रगीते क्रमस्य संवेदनान् तथा ह्यप्रगीते पट्टं निर्दिष्टं..... । एषा जनमधिकं वा.....ति । आरोहावरोहेति तावत् स्वरजः शिक्ष-
यति । अभ्यासकालगतं तन्व्युत्कर्षापकर्षाणि वादिसंवादिबद्धावत्स्वरजननमर्थशब्द-
विशेषोत्पत्तिस्थानलाभोऽस्य भवति । (ततः) एवं “उत्कर्षापकर्षणस्थानभेदेन श्रोत्रगोचराणि-
लक्षणीयो विशेष उपजायते । तावती श्रुतिरेका परमाण्वनुस्थाने ख्यापितापि तस्या
लक्षणीयत्वात् दत्तिलाचार्योऽपि ध्वनिशब्देनानुस्थानमेवाभ्यधात् ।

“पट्टजत्वेन गृहीतो यः पट्टग्रामे ध्वनिः” (I-२२) इति ।

श्रुतिनिर्दर्शनं तु वीणायां स्फुटम् । तदपि पट्टग्राममध्यमग्रामयोः क्रमोपक्रमपञ्चम-
स्वरेणेत्याशयेन पश्चाच्छ्रुतयो निर्दिष्टाः । तत्र प्रयत्नवशान्कस्मिंश्चिदभिहते स्थाने जातेऽभि-
धातजाच्छब्दाच्छब्दान्तरेऽनुस्वानात्मनि स्वरे तदध्यवहितस्यानाभिधातो यदि स्यात्संकीर्ण-

तायां पाषाणे कांस्ये वा हते तद्वावाभावौ स्फुटं लक्ष्येते । तदेवायमसौ समुद्रायापेक्षः स्वरांशो नाम प्रयोगात्समुद्रायापेक्षादपर एव । ततश्च य एवानुरणनात्मा चतुर्थस्थानसंयोगोद्वेन शब्देन जनितः स एव तृतीयस्थानोद्वेतेनापि जनयिष्यते । केवलमुच्चजनितत्वादुच्चत्वं तस्यैव लक्ष्यते । मन्द्रषड्जो मध्यतालषड्जस्येव । एवं तदेवानुरणनं कोकिलादिशब्देन जनितेन तन्व्यङ्गुली-संयोगमलकक्रोटिघातादिप्रभवेनापि शब्देन जन्यत इति युक्तम् ।

ननु कारणभेदाज्जातेन शब्देन कथं तज्जातीयोऽनुरणनशब्दः क्रियते । भैवं, कारणे नियमादर्शनाद्वा, अयःस्फटिकारणिविद्युदादिकारणभेदसंजातोऽपि ह्यग्निर्धूममेकजातीयं जनयति । वीजकन्दोदितकूटलीद्ववादौ वा कारणभेदेष्वप्येककार्यतादृष्टा । वृश्चिकादौ च । तत्राप्यस्ति सूक्ष्मो भेदः, धूमत्वं तु, तदेवेहाप्यस्तु । लक्ष्यते च वीणास्वरोऽयं मलकस्वरोऽयमिति, षड्जत्वेन त्व-भेदः । अत एवैषां गातृणामभिधातृशब्दो नानुरणनं जनयति । तेन शब्दं सममपि कुर्वाणा अपरिपूर्णा इत्युच्यन्ते । घातशब्दस्यानुरणनशब्देन तीव्रत्वाभ्यधिकेऽतिरक्तता, साम्ये साम्यं, वैपरीत्ये वैपरीत्यम् । यस्य च पट्टिस्थानसमीरणाभिधातप्रभवा अपि शब्दा अनुस्वारस्वरूपं स्वरात्मकं शब्दं जनयेदेवं परिपूर्णोत्कृष्टशारीरकमूत्तारतम्ये तु निष्कृष्टता । अनेन च कारणभेदोद्धोषेणेतेरेतराश्रयमपि प्रत्युक्तम् ।

यदि स्वरेषु श्रुतयः सर्वथैवोपकारिण्यः ग्रामयोर्विभागोऽपि कल्पनीयत्वात् ग्रामयोगित-यैव ग्रामोऽयोगितत्वात्तदभिधानम् । न तु ध्वनिक्रमनिरपेक्ष एव शरीरे प्रयत्नः, प्रगीतस्य परं क्रमो लक्ष्यते, आशुभावितत्वात् । स तु नास्ति, अप्रगीते क्रमस्य संवेदनात् तथा ह्यप्रगीते षड्जं निर्वि.....ति । एषा जनमधिकं वा.....ति । आरोहावरोहेति तावत् स्वरज्ञः शिक्ष-यति । अभ्यासकालगतं तन्व्युत्कर्षापकर्षाणि वादिसंवादिबद्धावत्स्वरजननसमर्थशब्द-विशेषोत्पत्तिस्थानलाभोऽस्य भवति । (ततः) एवं “उत्कर्षापकर्षस्थानभेदेन श्रोत्रगोचराभि-लक्षणीयो विशेष उपजायते । तावती श्रुतिरेका परमाप्यनुस्थाने ख्यापितापि तस्या लक्षणीयत्वात् दत्तिलाचार्योऽपि ध्वनिशब्देनानुस्थानमेवाभ्यधात् ।

“षड्जत्वेन गृहीतो यः षड्जग्रामे ध्वनिः” (I-२२) इति ।

श्रुतिनिर्दर्शनं तु वीणायां स्फुटम् । तदपि षड्जग्राममध्यमग्रामयोः क्रमोपक्रमपञ्चम-स्वरेणेत्याशयेन पश्चाच्छ्रुतयो निर्दिष्टाः । तत्र प्रयत्नवशात्कस्मिंश्चिदभिहिते स्थाने जातेऽभि-घातजाच्छब्दाच्छब्दान्तरेऽनुस्वानात्मनि स्वरे तदध्यवहितस्थानाभिधातो यदि स्यात्संकीर्ण-

चतुर्विधत्वमेतेषां विज्ञेयं गानयोक्तृभिः ।

वादी चैवाथ संवादी विवादी चानुवाद्यपि ॥ २२ ॥

(याः) नाम् । पूर्वापरे स्वरे स्थानगतो यथा तत्र संकीर्णभावस्तथा स्वरगतोऽपि तद्विभागलभार्थं मध्ये वर्तनीयस्थानभागोऽन्यत्र स्वर इति द्विश्रुतिकस्य सम्पत्तिः । स्थानद्वयेन व्यवधौ त्रिश्रुतिकस्य, त्रयेण चतुःश्रुतिकस्य, ततः परं चतुरादिव्यवधानेऽतिप्रयत्नवशाद्द्वैस्वर्थमिति पञ्चश्रुतिकोदरसंभवः । तत एव श्रुतिद्वयोत्कर्षो द्विश्रुतिकयोरेव गन्धोक्तः । एकश्रुत्युत्कर्षस्तु नोक्तः, स्थानसांकर्येण स्वरसंकर्यप्रमत्तादिति ह्युक्तम् । चतुःश्रुतित्रिश्रुतिद्विश्रुतिरिति क्रमेणानर्थश्रुतिरेव । ततोऽपि चतुःश्रुतिस्त्रिश्रुतिरिति पङ्कजप्रधानत्वात् पङ्कजग्रामः सरि गमयधनि. नपधन्यादिमध्यमग्रामः । चतुःश्रुतिस्त्रिश्रुतिद्विश्रुतिरिति । तथा हि—एकस्मिन्नेवोगसि ऊर्ध्वध्वरतया समस्वराः, तथा हि चतुःश्रुतिकोऽपूर्णादाद्यान्, तद्वृत्तरूपादेकैकं निष्कानं प्रक्रमेण पुनश्च प्रकृतिभूतपूर्वरूपस्पर्शैश्चत्वारः सरिगमाः । तथैव स्थाने ऊर्ध्वस्पर्शं पञ्चतिमाः, केवलं पङ्कजेन द्वितीये स्थानं स्पृश्यत एव । मन्द्रस्पर्शवतः स्थानं स्वराणाम् । एवं कण्ठस्थाने शिरसि च । तेषु सर्वथा ताद्रूप्यसंक्रमणात्वंशादिव्यपदेश एव, तन्स्थान-गानानां तु सादृश्यरत एव संवादत्वं वक्ष्यते । तेन परमार्थतः त्रय एव स्वराः—सरिगाः, पधनयः । मध्यमस्तु ध्रुवकस्थानीयो मध्यमत्वादेव । चतुःश्रुतिरुदात्तः उच्चत्वात् : द्विश्रुतिरनु-दात्तः, नीचैस्त्वान् । त्रिश्रुतिः स्वरितः मध्यवर्तिनया समाहारत्वात् । तथा हि—स्वरित एव कथितत्वं व्यवहृणन्ति श्रोत्रियाः । इहाप्यलङ्कारेषु त्रिश्रुतेः कम्पनं वक्ष्यते । तस्योर्ध्वध्वः स्वरस्य मध्येनेऽपि स्वरताश्चमत्वाच्चतुःश्रुतेर्द्वि नोर्ध्वमस्ति, द्विश्रुतेर्नाश्रुगमिति कं पथं कम्पः ॥ २१ ॥

अथ सार्धप्रयोगसाधारणं स्वराणां योजनां ज्ञातुं चतुर्विधं दर्शयितुमुपक्रमते चतुर्विधत्वमेतेषामित्यादि । एवकारेण वा न्यायतोदितस्य स्थितिप्रयोग इत्याह । चशब्देन संवादिनस्तन्मृष्टे संभवमाह । एवशब्देन संवादिनो हि नियतः संभवः । अथ-शब्देनानन्तर्यद्योतकत संवादिनो वादिनश्चानुपलपनम् । विवादी चेति चकारेण विवा-दिनं प्रत्यवज्ञा, अनुवाद्यपीत्यपिशब्देनानुवादिनः संवादिधर्मोपजीवनम् । अत एवाम्य सर्व-वश्चादुपादानम् । तथा हि—अनुवादिवादि-संवाद्यनुपलपनं सहते, न च भूयस्तरोऽस्य प्रयोग इति ॥ २२ ॥

१. र-उ. २. उ-श्रुतियोगतः. ३. र-संवाद्यथाऽनुवादी च तथा वादि-विवादिनां. ४-अनुवादी विवादीऽऽति ।

ननु प्रयोगात्मरागा धर्मा ग्रहादयश्च अल्पत्वादयः,.....अन्ते तद्गृहप्रसङ्ग
भेदोऽपि वक्तव्यः । स्यादेतत् । ग्रहन्यासापन्यासास्तावद्वादिनैव प्रायेणगृहीताः । तद्गृहा-
दन्यास्सन्त्यामापन्यासाः इति हि शुद्धासु वक्ष्यामः । षाड्वौडुवितालत्वादिनि विद्या (यनु-
वादिभिश्चा) नि, बहुत्वं संवादिना, तारमन्द्रस्य न्यासापेक्ष इति । इदं चासत् । शुद्धासु जातिषु
भेदेदेवं, अन्यत्र तदभावात्कथमनेन संग्रहः । अनुवादी सर्वत्रावधिरित्यवश्यं वक्तव्यः । तर्हि-
ग्रहः नुतरां वाच्यः, तेन विना हि न कोऽपि (रागव्यापा) रः प्रवर्तते । उच्यते—उत्तमे
तन्माधारणयोजनोपयोगादमुच्यते । एतावतैव च जानिर्वर्गे गापाद्युन्मीलनं भवति ग्रहापन्या-
सादि वैचित्र्यनन्तरेणापि । तथा हि—कुलचिन्त्यरे भूयस्तूच्चार्यमाणे संवादिनि च तदनुवर्तिनि च
तदनुचयना(वदनः) शालिनि चानुवादिनि च किञ्चित्प्रयोगमाजि विद्यादिनि कृतस्वरूपमासीदेति
रागन्यासमिच्छति । यथा “ साधपा पसपा सनिरिपा सनिसास मासासं पापासा धानिनिरी-
निनीसारि ” इत्यत्र षड्जवादिनि(गान्धार) निपादयोः संवादिनि, मध्यमाद्वावनुवादिनि,
अन्यत्रको मालवकेशिकः । एतदेव हि (प्रयोग) सर्वस्वम्, ग्रहादियोजनं तु वैशिष्ट्यावहं,
गान्धर्वं तु विशिष्टादृष्टसिद्धये । एतच्च वक्ष्यामः ।

तत्र वादिनं लक्षयति **यो यदांशस्तदा वादीति ।** यदेति यत्र प्रयोगात्मनि
काले वदते स एव स्फुटत्वेन भासमानः शब्दाः.... वादिनं बाहुल्येनोच्चारणमस्यास्तीति च
वदति च तारमन्द्रादिव्यवस्थादीनि च लक्षणं तत्रैव सूचितम् । अन्येत्वंश इति पर्याय-
शब्दः । अतएव तत्सिद्धये “ यो यदांशं स्पृशती ” ति पठन्ति । तच्चासत् ।—अंश एव हि
वादिनः । **वाद्याः (१-१८)** । न चांशलक्षणं पृथगुपयोगीति तत्रैव वक्ष्यते । अ....
तत्तत्तत्तत् ।

.....लक्षणमाह **नवकत्रयोदशकमन्तरमिति ।** एतच्च स्वराभिधानम् ।
अन्येत्याहुः—अल्पा(ष्टौ) नवेति नवका अष्टका उच्यन्ते । स एष त्रयोदशका द्वादश ।
एतावत्यः श्रुतयः(स्वयो)रन्तरं ययोस्तौ **संवादिनाविति ।** उपाध्यायास्त्वाहुः—**अन्तर-**
मिति स्वरूपं नान्तरालं, तेन नवश्रुतिकं यस्य स्वरूपं स्वरस्य, यस्य च त्रयोदशश्रुतिकत्वं
स्वरूपं, तौ स्वरा परस्परसंवादिनौ । सव....यथा द्वाविंशतिः षड्जोऽनन्तरश्रुतित्रयेणान्तरश्रुत्या
तथेहोच्यते । एवं नवश्रुतिस्त्रयोदशश्रुतिश्च ।

नवेवं चतुश्रुतेरत्रिकोऽप्यस्ति । किं बहुना, षड्जान्निषादः प्रयुज्यमानोऽष्टादशश्रुतिकः
स्यात् । मैवं, तावतीनां श्रुतिलाभे.....तन्स्पर्शिपवनाभिहननजनितनादांशोपयोगः । ततः
स्वरे तत्कृत्वश्च श्रुतिसंख्यानियमः । अत एव निरन्तरध्वन्यंशश्रवणे, विरूपस्वरश्रवणम् ।

तत एव निम्नः श्रुतयः ऋषभ इत्यादि वक्ष्यते, न तु तृतीया श्रुतिरिति । तत्र विशाखिला-
चार्यप्रभृतिभिः, 'स्वसंवेद्ये परमे श्रुतिवाप्ति समवधानं जयदीयमानं विशिष्टादृष्टाय प्रयोक्तु-
र्भवति' इति दर्शितम् । तदुक्तं भट्टनोतेन "श्रुतिः स्वरः स्वसंवेद्या" इति, गाने श्रोतृणां
सर्वेतापि स्वरुपावभासः । तदाह. "श्रुतनामान् गृह्यन्ते गम्भीरा इव" इति । न चाव-
यवैः स्वरः, नापि संचयः द्यौगपद्यामावान् । कमिकल्पेपि हि नैरन्तर्यान्, नाशुभविह्वनाद्यौग-
पद्याभिमानः, कमिकश्रुतिजनिनसंस्कारविशेषे चान्ये श्रुतिस्थाने स्वरसमुदाय इत्यास्तां तावत् ।
प्रकृतं ब्रूमः ।

इहोहृद्वनीयम्भीकरणीयश्रुत्यपेक्षया नवत्योदशश्रुति च स्वरूपमुक्तम् । अन्यो-
न्यस्येति वचनं तावद्यस्य संवादिनां मा भूतामिति समानश्रुतिकत्वेन संवदनासंवादिनौ ।
वीणायां च षड्जादिस्थानेऽङ्गुल्यन्तरपीडनपूर्वकमभिहन्यमाने तत्सम्पाद्यमिति व्यवहारः
संवादिनः तत्र एव न जानुचित्योः कार्यः । अन्यर्थसंज्ञा [याः स्वरयोरेव न श्रुत्योः
परस्परसंवादिनः] यथा मध्यमनिपाद्योर्न संवादिनं सत्यपि तयोदशानवान्तरत्वे अत एव
षड्जमध्यमायां [जातौ] मध्यमेऽंशे न पाडवस्य निपादलोपकृतस्यापवादः । मध्यमग्रामे च न
ऋषभमधैवतयोः, तेन कैशिक्यां धैवतेऽंशे ऋषभकृतस्य न पाडवस्यापवादः । ननु च संज्ञात
एव लब्धिरूपेति लक्षणोऽर्थः, मैत्रं, एवं हि षड्जं मध्यमं ग्रामयोरन्यत्र समयोः संवादिता
स्यात्, सद्योश्च, साधारणप्रयोगे च निसयोः, गमयोरित्यपि न दोषः । तस्मादुभय-
संवादिन्ये प्रयोजकम् । अनुमेवागिप्रायं प्रकाशयितुं स्वकण्ठेनोदाहरणोपन्यासं करोति यथे-
त्यादि । सम, सप्त, ऋध, गान्ति, षड्ग्रामे । अन्यत्र तु ऋधप इत्यपास्य ऋध ननु
परिगणनं चेत्किम् । द्ययति वचनस्य सिद्धिमादृश्येनोदाहरणान्तरसङ्ग्रहाय स्यात् ।
स चेह नास्ति । तत्राहुः उभयमनेन क्रियते, येन प्रकारेणायं संवादिक्रमो न लुप्यते स
यत्नो गान्धर्वं कर्तव्यः । तेन काकल्यन्तरप्रयोगेऽपि* षड्जादीनां न श्रुत्यपहारः कार्यः । अत
एवान्वयम् । यत्र निगद्योस्तत्र साधारणप्रयोगः, षड्जमध्यमान्तर्गमनमिव हि तयोः, तदा
गाने तु साधारणवशात् संचारः श्रुतानां कैश्चिदेव चेत्संवाद्यस्ति ततः संवाद्यनुपलपनमंशेन
स्वधर्मोपलब्ध इति संवाद्यन्तरं लुप्यतां नाम । तथा च षड्जादिव्यपदेशः, षड्जेऽप्यंशे
पञ्चमयोपकृतमौडुविकं भजत एव । तस्मात् षड्जमध्यमौ.....सामिति त्रिन्दुप्रयोगे
च समं वदन्तं निपादतन्व्यामम्यान्तीति तयोरपि (वि)संवादिन्यमेवेति । यथेयुदाहरणप्रद-

* उभयमेऽवान्तरः कार्यः संवादधैवनस्य सः । न चान्तरेण्यप्रयोगादसंवादी भवेदित् ।
काकल्यन्तरयोरुपप्रयोगात्वं मतं सताम् । (कुम्भ II)

तत एव तिस्रः श्रुतयः ऋषभ इत्यादि वक्ष्यते, न तु तृतीया श्रुतिरिति । तत्र विशाखिला-
चार्यप्रभृतिभिः, 'स्वसंवेद्ये परमे श्रुतिधाम्नि समवधानं जयवदीयमानं विशिष्टादृष्टाय प्रयोक्तु-
र्भवति" इति दर्शितम् । तदुक्तं भट्टनोतेन "श्रुतिः स्वरः स्वसंवेद्या" इति, गाने श्रोतॄणां
सर्वत्रापि स्वरूपावभासः । तदाह. " श्रुयमाणाम्स्तु गृह्यन्ते गम्भीरा इव " इति । न चाव-
यवैः स्वरः, नापि संचयः यौगपद्याभावात् । क्रमिकत्वेपि हि नैरन्तर्यात्, नाशुभविकृताद्यौग-
पद्याभिमानः, क्रमिकश्रुतिजनितसंस्कारविशेषे चान्ये श्रुतिस्थाने स्वरसमुदाय इत्यास्तां तावत् ।
प्रकृतं ब्रूमः ।

इहोलङ्घनीयस्वीकरणीयश्रुत्यपेक्षया नवत्योदशश्रुति च स्वरूपमुक्तम् । अन्यो-
न्यस्येति वचनं तावद्यस्य संवादिनौ मा भूतामिति समानश्रुतिकत्वेन संवदनात्संवादिनौ ।
वीणायां च षड्जादिस्थानेऽङ्गुल्यन्तरपीडनपूर्वक्रममिहान्यमाने तत्सम्पाद्यमिति व्यवहारः;
संवादिनः तत एव न जातुचल्लोपः कार्यः । अन्वर्थसंज्ञा [याः स्वरयोरेव न श्रुत्योः
परस्परसंवादित्वं] यथा मध्यमनिषादयोर्न संवादित्वं सत्यपि त्रयोदशनवान्तरत्वे अत एव
षड्जमध्यमायां [जातौ] मध्यमेऽंशे न षाडवस्य निषादलोपकृतस्यापवादः । मध्यमग्रामे च न
ऋषभधैवतयोः, तेन कैशिक्यां धैवतेऽंशे ऋषभकृतस्य न षाडवस्यापवादः । ननु च संज्ञात
एव लव्धिरूपेति लक्षणेन, मैवं, एवं हि षड्ज[मध्यम]ग्रामयोरन्यत्र समयोः संवादित्वा
स्यात्, सधयोश्च, साधारणप्रयोगे च निसयोः, गमयोरित्यपि न दोषः । तस्मादुभय-
संवादित्वे प्रयोजकम् । अमुमेवाभिप्रायं प्रकाशयितुं स्वकण्ठेनोदाहरणोपन्यासं करोति यथे
त्यादि । सम, सप, ऋध, गनि, षड्जग्रामे । अन्यत्र तु ऋधप इत्यपास्य ऋध ननु
परिगणनं चेत्किम् । यथेति वचनस्य सिद्धिसादृश्येनोदाहरणान्तरसङ्ग्रहाय स्यात् ।
स चेह नास्ति । तत्राहुः -उभयमनेन क्रियते, येन प्रकारेणार्थं संवादिक्रमो न लुप्यते स
यत्नो गान्धर्वे कर्तव्यः । तेन काकल्यन्तरप्रयोगेऽपि* षड्जादीनां न श्रुत्यपहारः कार्यः । अत
एवालपत्त्वम् । यत्र निगयोस्तत्र साधारणप्रयोगः, षड्जमध्यमान्तर्गमनमिव हि तयोः, तदा
गाने तु साधारणवशात् संचारः श्रुतानां कैश्चिदेव चेत्संवाद्यस्ति ततः संवाद्यनुपलपनमंशेन
स्वधर्मोपलब्ध इति संवाद्यन्तरं लुप्यतां नाम । तथा च षड्जादिव्यपदेशः; षड्जेऽप्यंशे
षड्जमलोपकृतमौडुविकं भजत एव । तस्मान्न षड्जमध्यमौ.....सामिति विन्दुप्रयोगे
च समं वदनं निषादतन्त्र्यामस्यान्तीति तयोरपि (वि) संवादित्वमेवेति । यथेत्युदाहरणप्रद-

* उच्यतेऽवान्तरः कार्यः संवादिधैवनस्य सः । न चान्तरोलपप्रयोगादसंवादी भवेदिह ।
काकल्यन्तरयोरलपप्रयोगत्वं मतं सताम् । (कुम्भ II)

शनार्थमङ्गे तु परिगणनमिति । एतदेव युक्तमित्यभियुक्ताः । श्रुतिमंचरणशालाव्येऽपि
: चित्रसंवादो दृश्यते, यतः..... ॥ २३. ॥

अथ विवादिनो लक्षयति विवादिनस्तु त इति । अन्तर्हितस्वरूपतो गनिद्वि-
श्रुति श्रुतिरूपं तेन द्विःश्रुतिः (: गान्धारी) निपादश्च स्वरान्तराणां विवादिनौ सर्व-
पामेव तथा बहुवचनम् । स्वरान्तराण्यपेक्ष्य विवादित्वाभिधानं धर्मभेदान् । **कपभ-**
गान्धारौ धैवतनिपादादिति चतुर्विध्योरुपादानं नैकस्यात् । अन्ये तूदाहरणव-
लाभाद्यथापेक्षयैव श्रुत्योर्विवादित्वमाहुः । तच्चासन् । सर्वस्वरस्य विवादिनः सतो भाव्यं
सपक्षविवक्षनध्यस्थैः । तथापि षड्जेशो तस्य मणौ संवादिनौ, ऋषावनुवादिनौ, ऋषमे
धमनिगाः पमसाः गान्धारे निः[वादी]त्येतु, नास्ति विवादी, निपादस्य संवादित्वात्,
पञ्चास्यानुवादिनः । एवमन्यदनुसर्तव्यम् ।

यत्न वादी स्वामी, अमात्य इवेतरोऽनुयायी संवादी, अरिद्विवादीत्वल्पः, अनुसारि-
परिजन इव योगवादी चेति विभागः । अनुवादिनं लक्षयति **वादिसंवादी**त्यादि । स्पष्टम् ।
अथैषां नामभिर्वचसां निर्वचनान्याह **वदनाद्वादी**त्यादि ।

ननु वीणायां तावत्सरिधेति श्रुतिक्रमविरानाच्च संवाद्यादिविभागस्य च वीणा-
यामनियतोऽपि दृश्यत इत्याशङ्क्याह—**एतेषामित्यादि** । एतच्च संवाद्यादीनां स्वराणामिति ।
यथा संवादिन्वाभिमतयोरपि षड्जमध्यमयोः समन्वयमधिकृत्य वा तयोदशकनवकान्तरापेक्षया
विवादिनश्च यदुपयोगिन्यन्तरं तदपेक्षयैव विवादकत्वं, अनुवादित्वमपि उनाधिकत्वेऽपि घटते ।
तथा हि ऋषभेशो न्यूनश्रुतिः षड्जानुवादी स्यात् । गान्धारश्चाधिकश्रुतिर्विवादितां जह्यात् ।
संवाद्यादीनां च षड्जमूलत्वे वादित्वमप्यसमञ्जसं भवेत् । संवाद्यादिषु प्रभुत्वमेव हि वादि-
त्वम् । एवमूनाधिकत्वे नामुना विधटितं चे.....तत्कारणदोषे कृशा तन्त्री-
स्वरितभरिताप्युर्कर्मपकर्षं वा याति, आर्द्रवशोपत्वादिदोषान् उपवादतन्त्रीवन्धनस्थानं
तदपि शिथिलतादिदोषाणां सारणानामतः ? दण्डोऽपि नमनोव्रतनस्वभावः तथैवेन्द्रियं
वागिन्द्रियं च तादृशमेव तच्चोपलक्षणं सारिकाङ्गुल्यादीनामपि दोषेण तथोपलभ्यात् ।

एवं स्वरा उक्ताः । तव स्वस्मात् कुत्रचिद् दृष्टादृष्टयोरुपयोग्यपि तु तत्समूह
एव तु प्रयोग उपयोगी । तत्स्वराणां समूहो ग्राम इत्युच्यते । स एव च द्विविधः
पञ्चमभेदादिति दर्शयितुमाह—**अथ द्वौ ग्रामाविति** गान्धारग्रामं निरस्यति । मध्यमस्या-
नाशित्वमिति तावत् प्रधानं नियतं च, तत्संवादित्वं षड्जस्येति सोऽपि प्रधानः । पञ्चमस्तु

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्तिस्र एव च ।
 द्वे चैवाद्य 'चतस्रश्च पङ्क्त्यामे भवेद्विधिः ॥ २४ ॥
 'चतुःश्रुतिर्भवेत् पङ्क्त्य कपभस्त्रिश्रुतिः स्मृतः ।
 द्विश्रुतिश्चैव गान्धारो मध्यमश्च चतुःश्रुतिः ॥ २५ ॥
 पञ्चमस्तद्वदेव स्यात् त्रिश्रुतिर्धैवनो मतः ।
 द्विश्रुतिश्च निपादः स्यात् पङ्क्त्यामे विधिर्भवेत् ॥ २६ ॥

न मध्यमस्य संवादी कदाचित्तुल्यश्रुतिकत्वा.....त्तमेव । दत्तिलाचार्यस्तु मूर्च्छनानां
 पङ्क्त्यस्वरप्राधान्येन च प्रथमादिव्यपदेशलाभात् पङ्क्त्यमध्यमयोर्यपदेशहेतुत्वमाह—

स्वरौ यावन्निधौ स्यातां ग्रामयोः पङ्क्त्यमध्यमौ ।
 मूर्च्छना तावन्निधौ तद्ग्रामावत एव तौ ॥ इति

एतत्तु फल्गुप्रायं प्रथमादिव्यपदेशस्य कुतचिदप्यनुयोगादागममातसार्वान्त्राधा-
 न्यम्, गणनादित्वाच्च प्राधान्यादितरेतराश्रयापत्तेः ।

अत्राश्रिता इति ग्रामस्वरूपलाभहेतव इत्यर्थः ।

ननु स्थानभेदेन षट्षष्टिः तत्कथं द्वाविंशतिरित्याह—स्वरमण्डलस्य स्वर-
 समूहस्य सप्तकस्य द्वाविंशत्येव सिद्धिः । तत एव स्थानान्तरे स्वरमण्डलत्वमिति चक्रमुच्यते ।
 तच्च परिमण्डलं (आ)ङ्गिरमक्राड्यपादिभिर्मुनिभिर्दर्शितम् । श्रुतिश्च नाम श्रोत्रगम्यं
 वैलक्षण्यं यावता शब्देनोच्यते । ननु कालंशः श्रुतिः चतुःश्रुतिकस्यापि विन्द्वाद्यलङ्कारादौ
 मितकालावस्थानाद् द्विश्रुतिकस्यापि स्थायिवर्णप्रयोगेऽनल्पकालत्वादेशः स्यात्, षण्ठाशङ्खादि
 श्रुनेश्च चिरकालत्वात् । एतन्न, शब्दावयवो न श्रुतिरित्युक्तमेव ।

ननु यद्युभयत्रापि द्वाविंशतिः श्रुतयः तर्हि को विभाग इत्याशङ्क्याह—तिस्रो
 द्वे चेत्यादि । विधिरिति श्रुतिविभाग इत्यर्थः । ॥ २४ ॥

अत विनियोगेन स्वराविविनियोक्तुमाह—चतुःश्रुतिः स्यात् पङ्क्त्य इत्यादि
 स्मृत इत्यन्तेन ॥ २५ ॥

नामधेयानां विभाग आप्तप्रसिद्धयेति दर्शयति । धैवनो मत इति नास्य कदाचन
 पङ्क्त्यामे लोप इति यावत् ।

मध्यग्रामे तु पञ्चमः श्रुत्यपकृष्टः कार्यः । एवं 'स्वश्रुत्युत्कर्षादिपकर्षाद्वा
 यदन्तरं' 'मार्दवादायतत्वाद्वा तत्प्रमाणं श्रुतिः निदर्शनेन' 'त्वामामभि-
 व्याख्यास्यामः । यथा—द्वे वीणे तुल्यप्रमाणतन्म्युपवादनदण्डमूर्च्छने
 कृत्वा' पङ्कग्रामाश्रिते कार्ये । तयोरन्यतरस्यां पञ्चमस्यापकर्षे' श्रुतिं
 मध्यमग्रामिकीं कृत्वा' तामेव च पञ्चमस्य श्रुत्युत्कर्षवशात् पङ्क-
 ग्रामिकीं कुर्यात् । 'एकश्रुतिरपकृष्टा भवति । पुनरपि तद्वदेवापकर्षेत्',
 यथा गान्धारनिषादवन्ताविनरस्यामृषभधैवता' प्रवेक्ष्यतः द्विश्रुत्य-
 धिकत्वात् पुनरपि तद्वदेवापकृष्टायां धैवतार्पभाविनरस्यां पञ्चमपङ्कौ
 प्रवेक्ष्यतः त्रिश्रुत्यधिकत्वात् । तद्वत्पुनरपकृष्टायां पञ्चममध्यमपङ्कौ
 इतरस्यां मध्यमगान्धारनिषादवन्तः प्रवेक्ष्यन्ति चतुःश्रुत्यभ्यधिक-
 त्वात् । एवमेतेन श्रुतिनिदर्शनेन द्वौ ग्रामिकयो द्वाविंशतिश्रुतयः
 प्रत्यवगन्तव्याः ।"

अथ मूर्च्छनाः द्वैग्रामिक्यश्चतुर्दश—

आदायुत्तरमन्द्रा स्याद्रजनी चोत्तरायना ।

चतुर्थी शुद्धपङ्का तु पञ्चमी मत्सरीकृता ॥ २७ ॥

१. डम-पञ्चमस्य श्रुत्यपकर्षोत्कर्षाभ्यां २. र-नस्यापकर्षे. ३. च-यदन्तरं न-यदन्तरे. ४. मार्दवादायतत्वं तावत् प्रमाण. ५. र-तासां ६. य-मानुकायामिव. ७. न-अन्यतरां. ८. र-अन्यतरां. ९. र-कर्षात्. १०. ड-नुर्यात्. ११. भ-एवं. १२. न-कर्षणत्. भ-कर्षात्. व-कर्षण. १३. भ-धैवतार्पभा. १४. र-अभ्यधिक १५. ड-अत्र श्लोका भवन्ति—

पङ्कश्रुतुःश्रुतिर्ज्ञेय ऋषभस्त्रिश्रुतिस्तथा ।

द्विश्रुतिश्चैव गान्धारो मध्यमश्च चतुःश्रुतिः ॥

चतुःश्रुतिः पञ्चमः स्यात्त्रिश्रुतिर्धैवतस्तथा ।

द्विश्रुतिस्तु निषादः स्यात्पङ्कग्रामे स्वरान्तरे ॥

चतुःश्रुतिस्तु विज्ञेयो मध्यमः पञ्चमः पुनः ।

त्रिश्रुतिर्धैवतस्तु स्याच्चतुःश्रुतिक एव च ॥

निषादपङ्कौ विज्ञेयौ द्विचतुःश्रुतिसंभवौ ।

ऋषभस्त्रिश्रुतिश्च स्याद्गान्धारो द्विश्रुतिस्तथा ॥

अन्तरनिदर्शनमपि व्याख्यातम् ।

तत्र गान्धर्वे श्रुतावेवान्त्ययां स्वरस्फुटतां दायिन्यामवभातय्य इति **विशाखिलाचार्य-**
प्रभृतय उचुः । “ श्रुतयः स्वरान्तरगता ” इति, “ सप्ताश्रयतया स्वरगता ” इति, “ अन्तर-
गताम्यन्या ” इति, गाने तु श्रोत्रमुखावहोऽनेन विभागेन प्रयोजनम् । तदाह **मातृगुप्तः—**

ह्रीयमाने स्वरे श्रोतुः स्वसंवेद्योऽणुशः क्रमः ।

श्रयमाणः पुनर्नाद एक एवाद्य रञ्जितः ॥ इति ॥

तेन गाने प्रधानतयेह विवक्षिते चतुश्श्रुतिरिति साधारण्युक्तिः कृतायां तु गान्धर्वेपक्षमपि
स्वीकुर्यते । निवृत्ततयः श्रुतयः आश्रयान्तराद्वोभयालकतया यस्येति ॥ २६ ॥

अथ मध्यमग्राममाह **मध्यमग्रामेति विनि** । चतुश्श्रुतौ पञ्चमे पङ्क्त्यैव द्वावमात्य-
कल्पौ मध्यमपञ्चमौ संवादिनौ भवत इति । मध्यमस्यापि संवादिनोऽपि संविदिव व्यपदेश-
हेतुता । पञ्चमे तु श्रुतिन्यूने मध्यमस्याप्येकः संवादी पङ्क्त्यापीति । इदं तावन्.....
मध्यमस्य त्वन्यदग्नि प्राधान्यं (अपि) विना शुद्धत्वकृतमिति तत्र नैव व्यपदेशो मध्यमग्राम
नियमेन इति न किं चतुश्श्रुतिकेनानेकेन तावत्प्रधानेन भवितव्यम् । पूर्णत्वान् तच्च स्वरद्वयमेव
पञ्चमस्य चतुश्श्रुतिकवविरमात्काकल्यन्तरयोश्चतुश्श्रुतिकत्वं विकारो न स्वभावः । तुल्यं
चानाशित्वमिति द्वावेवग्रामौ । तत्र मध्यमा तृतीयस्यामपि श्रुतौ तथाविधानुरणनव्यञ्जनात्मक-
नादनिष्पत्तिः यथाविध पङ्क्त्यामे चतुश्श्रुतौ साभूत् । केवलसंस्थाननीचत्वाद्वाद्या । तद्वक्ष्यते ।
तत एव श्रुत्यपन्नान एवासौ पञ्चमो भवति । श्रुतेर्हि कम्पो भवतीत्युक्तम् । तथा चाहुः—

वेदश्रुतिः पक्कपित्थकल्पः कृशप्रवानोन्मुखतां प्रपन्नः ।

यतिश्रुतिः कम्प इवैष भानि यद्वा श्रुतिः स्वाङ्गतरागनिष्ठः ॥ २ ॥

तत एवाच्यनिषादगान्धार.....ति....काकल्यन्तरयोः प्रयोगः । त्रिश्रुतेश्च कम्पितकुहरित-
रेचिनयोगः । निगश्रोश्च विवादित्वं रक्थन्तरागनुवृत्तेः । एवं **श्रुत्यप्रकृष्टः पञ्चम** इति मध्यम-
ग्रामस्य लक्षणम् । स च पञ्चमः प्रधानः न तु मध्यमग्रामे कदाचिदपि लोप्यत इत्यर्थः ।
अन्ये तु ग्रामयोर्ध्वनपञ्चमावल्लोप्याविनि । एतदाश्रयन्वान्मध्यमगतेरित्यत्राह ।

अथ केयं श्रुतिनिमित्त्याशङ्क्याह —**एवं श्रुत्युत्कर्षापकर्षाच्चेति** । मार्दवं
तन्त्याः शिथिलीकरणं विपरीतत्वमायनत्वं क्रियत इत्याह । श्रुतेः शब्दस्य श्रोत्रप्राप्त्यस्य
उत्कर्षस्तीव्रता अपकर्षो मन्दता, तद्वेतुन्वान्मार्दवायते तु द्वे अपि तथोक्ते । एवं तीव्रमन्दत्व-
हेतुभ्यां मार्दवायतत्वाभ्यां यदन्तरं यो विशेषावबोधः **प्रमाणं** निश्चायकं यस्याः सा श्रुतिः ।
प्राक्तनस्य ध्वनेर्वैलक्षण्यं यावता हीनेताधिकेन या तीव्रमन्दात्मना रूपेण लक्ष्यते सा श्रुतिरिति
यावत् । यद्यपि परमाणुतोऽप्युत्कर्षापकर्षो वा भवेद् ध्वनेर्विशेषस्तथापि नासौ गृहीतुं पार्यते ।

अत एव यत्नोत्कर्षाकर्षणौ न कैचिद् ध्वनीनां ग्राह्येते तत्रैका श्रुतिरिति, यदाह परमाचार्यः
“ एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ ” इति ।

नन्वलावृणीगादौ तथाभूतानां श्रुतीनां विशेषलेशानामनैयत्यं दृश्यते । ततः किं नियतश्रुतिविभाग उक्तः । न तु वीणायामसौ निश्चीयते (इति) । तत्र, तत्राप्यसौ नियत एव, अनैयत्यग्रहणं तु मिथ्या । यत्तु दण्डविभागस्य दूरादूरत्वविभागविप्लव इति चेयं नैयत्यालक्ष्यते, तत्रापि वामनोऽनन्तपुरुषविभागविशेषोऽलक्षणलक्षणीया श्रुति.....नैवास्तु को विरोधः अत एव लक्षणीयस्यैव विशेषस्य श्रुतिरूपतामिति ग्रहणं विशेषणमुपा-
त्तमुत्कर्षशब्देन, प्रकरणाच्चापकर्षस्यापि लभ्यत इति । वीणाद्वये स्थिते एकस्यां वीणायां तन्व्यामुन्कृष्टायां स्वरस्योत्कर्ष (षो) परस्याः स्थितवीणातन्त्रीस्वरस्यापकर्षो लक्ष्यते । तस्मिंश्च लक्ष्यमाणेऽपकर्षे द्वितीयवीणास्वरस्योऽपकर्षो लक्षणीयो भवति । आयतत्वादुत्कर्षापकर्षौ लक्ष्यौ भवतः । एवं मार्दवादपि वीणाद्वयायत्तमेवेदमुत्कर्षापकर्षत्वं दर्शयितुं यथासङ्ख्यं शङ्कां निराकर्तुं मार्दवायतत्वाद्भेदोक्तम् । अन्यथोत्कर्षायतत्वमार्दवाभ्यामिति ब्रूयात् । प्रमाणेति वदन्न न कालकला श्रुतिर्नापि नादांशो न चायुर्न स्थानं न करणमिति दर्शयति । तेन वक्ष्य-
माणोच्चनीचविभागो ध्वनिरेका श्रुतिरिति तात्पर्यम् । एवमेकस्याः श्रुतेः स्वरूपमभिधाय श्रुतिसङ्ख्यास्वरूपं यथा लक्षणीयं यथा भवति तथा दर्शयितुमुपक्रमते निदर्शनं त्वाभ्यामिति । आसामिति बह्वीनां, निदर्शनमिति निश्चिततया दृश्यन्ते येनोपायेन तन्निदर्शनम् । यथा हि—प्रथमदर्शनेन रक्तयोर्जात्याजात्ययोरेव चोत्कर्षापकर्षवतोविशेषो गृहीत एव । किं तु परस्परविशेषदिदृक्षावधानप्रयत्नवलात्तद्विलोक्य द्वितीयस्य विशेषकं पुनः प्रथमस्य पुनर्द्वितीयस्येत्यनेनानुसन्धानबलेन निश्चिततद्विशेषप्रत्ययो जायते योऽसावभ्यधिक इति भण्यते । प्रकृतेऽपि तन्त्रीद्वये उत्कर्षापकर्षवति (कस्मिंश्च) चिदाकृते यः शब्दः प्रतीयते, तस्य परस्परविवेकायावधारयिष्णोर्दोषलग्ननवचनपुनः पुनराकर्षणं तन्कृतो-
ऽनुसन्धानबलेन....परमः प्रत्ययः स्फुटं तद्वतविशेषग्राही जायते । तन्निदर्शनमिदमुक्तम् । तत्र प्रथमा (सारणा) साधुकारं भुवकवीणां साधयति, द्वितीया श्रुतेरियत्तां, तृतीया श्रुति-
चतुष्कं बोधयति, चतुर्थी श्रुतिषट्कं, पञ्चमी द्वादशकमिति सारणापञ्चकमिति तात्पर्यम् । ग्रन्थस्तु व्याख्यायते । प्रमाणं आनाहपरिणाहौ, तन्त्रीणां तुल्यत्वं सङ्ख्याया स्थौल्यादिना चेति केचित् । अतश्चतुर्दण्डशब्दः पुनरुक्तः । तस्मादयं विग्रहः । तुल्यप्रमाणतन्त्रुपादान-
दण्डमूर्च्छना ययोर्दीर्घयोरिति । मूर्च्छनायां च प्रमाणसङ्ख्यैव मन्तव्या दण्डतन्त्र्यादिसाम्यं स्वरस्वरूपं न भिनत्ति केनाप्यंशेन तेन तथा कर्तव्यम्, येन द्वयेऽपि एकविंशद्भासेते ।

स्वराणां कस्यचिदपि वैलक्षण्यं यस्य प्रतिभासनात्तत्रैका ध्रुवकस्थानीया अचलसारणा वीणा-
यामपरस्यां पञ्चमतन्त्री श्रुतिमात्रं शिथिलीकार्या । तदा मध्यमग्रामो जायते । अनन्तरं मध्यमा-
दीनां सर्वस्वराणां श्रुतिमेकां पानयेत्, येन षड्ग्राम एव भवति । एवं ध्रुवकवीणायां चल-
वीणायां वा स्वरेषु भण्यमानेषु श्रुतिरधिका न्यूना च प्रत्यक्षेणानुसन्धानबलालक्षणीया भवति ।
तदाह पञ्चमश्रुतिरपकृष्टा भवति सर्वस्वरेभ्य इति शेषः । सा च प्रत्यक्षगम्या
गुणवतीति भावः । यद्यपि परमाणुमात्रेऽपि स्थानान्तरे योगिप्रायः (समाधि) समधिगम्य-
ध्वनिवैलक्षण्यं भवति, तथापि यद्वैलक्षण्यं श्रुतिशब्दवाच्यमिति दर्शयन् श्रुतिसङ्ख्यापरिज्ञानार्थं
श्रुतिचतुष्टयोऽलब्धं दर्शयति । पुनरपि च तद्वदेवापकर्षेदिति चलवीणायां पञ्चमो-
पक्रमं सर्वस्व(राणां)मेकां श्रुतिं पानयेत् येषु चलवीणागतौ गान्धारनिषादौ ध्रुववीणा-
गताभ्यां धैवतर्षभाभ्यां समस्थाननवापकर्षत्वं गच्छतः यतो ध्रुवकवीणायां द्वाभ्यां श्रुतिभ्यां
सर्वे स्वरा अधिकाः । एवं धैवतवैलक्ष्येण गान्धारनिषादयोरन्यवीणागतधैवतर्षभसाम्यं
जायते । तदेव श्रुतिरित्युक्तं भवति । अत एव श्रुत्यादिन्यवहारोऽपि लक्ष्यो यो दृश्यते न स
निर्मूलः । तथाहि तावन्न्यूनाधिकत्वे.....रे विनाशो भवतीति विशिष्टप्रत्युपयोगाच्छ्रुति-
रिति कथ्यते । पूर्वादिषु नैवमिति । एवं श्रुतेश्च स्वरूपं ज्ञातम् । गान्धारनिषादौ प्रत्येकं
यच्छ्रुतिद्वयं तच्च धैवतर्षभमिश्रीभावाभिज्ञानेन स्फुटमेवोपलब्धमिति तच्छ्रुतयः प्रत्यक्षीभूता
भवन्ति । पुनरपि चलवीणायां श्रुतिर्यदापकृष्यते सर्वस्वरेभ्यस्तदा च वीणागतौ धैवतर्षभौ
ध्रुववीणागताभ्यां पञ्चमषड्ग्राम्यां यथाक्रमं साम्यं गच्छतः । यतो ध्रुववीणायां स्वरास्तिस्रः
श्रुतिभिरधिकाः । एवं स्वरद्वये प्रत्येकं श्रुतित्रयं स्फुटीकृतमिति पट् श्रुतय उपलब्धाः । तयो
ध्रुववीणायां सर्वस्वरेभ्यः श्रुतिमवकर्षणेन तद्गताः पञ्चममध्यमषड्ग्राम्या ध्रुववीणागतैर्यथाक्रमं मध्यम-
गान्धारनिषादैः स्थानसाम्यं मिलन्ति । यतस्तस्या वीणायाः सर्वे स्वराश्चतस्रभिः श्रुतिभिरधिकाः ।
एवं स्वरत्रये प्रत्येकं चतस्रः श्रुतयः स्फुटीकृता इति द्वादश श्रुतय उपलब्धा भवन्ति । तेन
चतस्रः पट् द्वादशेति द्वाविंशतेः उपलब्धो जातः । ऋषभ (धैवता)भ्यां च गनी द्विश्रुत्य-
धिकाविति श्रुतिद्वयपातनेऽवश्यं तयोस्त(त्र) प्रवेशः । रिधौ च सप्ताभ्यां द्विश्रुत्यधिका, धम-
पाश्च निगमेभ्यः चतुश्च्रुत्यधिका इति तावतीकानां श्रुतीनां.....परवर्तिनि स्वरे प्रवेशयेत् ।
स तु द्विश्रुत्यधिकत्वादित्यादयस्त्वयो हेतवः प्रवेशनीय स्वरविशेषादपि व्याख्यात एव ।
तदाह एवमेतेन श्रुतिनिदर्शनेनेति । त.....स्यादित्येव द्विश्रुतिः ।
एवं श्रुतेः स्वरूपमुपलब्धम् । अत्र द्वे द्वयोरिति ताः श्रुतिषु लिपु । एवं ध्रुववीणाश्रुते-
रित्यत्र (स्फुटीकृता) भवति । द्विश्रुतिभिस्त्रिश्रुतिचतुश्च्रुतिस्वरस्वरूपं च श्रुतेरित्यत्र

अश्वक्रान्ता तथा पष्ठी सप्तमी चाभिरुद्धता ।

पङ्क्त्यामाश्रिता ह्येता विज्ञेयाः सप्तमूर्च्छनाः ॥ २८ ॥

आसां पङ्क्त्यनिपादधैवतपञ्चममध्यमगान्धारर्षभा आनुपूर्व्या
आद्याः स्वराः ।

पङ्क्ते चोत्तरमन्द्रा स्यादपमे चाभिरुद्धता ।

अश्वक्रान्ता तु गान्धारे मध्यमे मत्सरीकृता ॥ २९ ॥

पञ्चमे शुद्धपङ्क्ता स्याद्वैवते चोत्तरायता ।

निपादे रजनी च स्यादित्येताः पङ्क्त्यमूर्च्छनाः ॥ ३० ॥

अथ मध्यमग्रामे—

सौवीरी हरिणाश्व्या च स्यात्कलोपनता तथा ।

शुद्धमध्या तथा मार्गी पौरवी हृष्यका तथा ।

मध्यमग्रामजा ह्येता विज्ञेयाः सप्तमूर्च्छनाः ॥ ३१ ॥

(निर्धारणा) स्फुटीकरणार्थं प्रस्तारादेव दृश्यते । तत्र दण्डप्रस्तारेण केचिदर्शयन्ति द्वाविंश-
ता रेखाणाम् । अन्ये तु मण्डलप्रस्तारमाहुः । तिर्यगूर्ध्वं च पञ्चपङ्क्तेष्वेवा इत्येकादशोभयनो
द्वाविंशतिः ।

एवं ग्रामद्वयं तदुपयोगि च श्रुति सद्भावे स्वराणां श्रुतिनियमग्रामाण्यनभिधाय क्रमप्राप्तां
मूर्च्छनामाह—अथेति सम्यगिति क्रमाततिक्रमेणोर्ध्वं यच्छ्रूयमाणमवरोहणं तदुपलक्षित-
स्वरसप्तकस्वरूपवहो मूर्च्छना । मूर्च्छना हि समुच्छ्राये पश्यते । अत एवोत्संहारे स्वराः
क्रमयुक्ता इति विशेषयिष्यति । अक्रमत्वे मूर्च्छनात्वं ना भूदिति । तथा हि पङ्क्त्यादारोहणं
निपादान्तं, धैवतात्पञ्चमान्तं, पञ्चमान्मध्यमान्तं, मध्यमाद्गान्धारान्तं, गान्धारादपमान्मृगमान्
पङ्क्त्यान्तं, पङ्क्त्यश्च द्वितीयसप्तकान्तर तारस्पृष्टो भवति ।

नन्वेवं सप्त मूर्च्छनाः, सत्यम्, पञ्चमस्य श्रुत्यपकर्षे सप्ताद्याः, तदाह द्वैग्रामिक्य
इति । पञ्चमे चापकृष्टे संवाद्यनुवादिव्यवस्था लोप्या लोप्या स्वरव्यवस्था चान्यैव सम्पाद्यत
इति भूयानेव भेदो जायते । तत्र मध्यमाद्गान्तं, गान्धारान्तं, ऋषभात्सान्तं, साध्विपादान्तं,
निषादाद्धान्तं, धात्मान्तं, पान्त्रान्तमिति सप्त । तत्र नामनिर्देशो वैदिककर्माङ्गमिति दर्शितम् ।
तथा हि श्रूयते, “उत्तरमन्द्रया स्वत्वं संहताम्विषो गाथा गायेत्” ताः पद्यो वां
पातालिकाभिरुपगायन्ति ” इत्यादित इति । पङ्क्त्यामा इति ॥ २७-२८ ॥

अश्वक्रान्ता तथा षष्ठी सप्तमी चाभिरुद्धता ।

षड्ग्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेयाः सप्तमूर्च्छनाः ॥ इति ॥ २८ ॥

आसां षड्निपादधैवतपञ्चममध्यमगान्धारर्षभा आनुपूर्व्या

आद्याः स्वराः ।

पड्डे चोत्तरमन्द्रा स्याद्वषमे चाभिरुद्धता ।

अश्वक्रान्ता तु गान्धारे मध्यमे मत्सरीकृता ॥ २९ ॥

पञ्चमे शुद्धषड्जा स्याद्वैवते चोत्तरायता ।

निपादे रजनी च स्यादित्येताः षड्मूर्च्छनाः ॥ ३० ॥

अथ मध्यमग्रामे—

सौवीरी हरिणाश्वा च स्यात्कलोपनता तथा ।

शुद्धमध्या तथा मार्गी पौरवी हृष्यका तथा ।

मध्यमग्रामजा ह्येता विज्ञेयाः सप्तमूर्च्छनाः ॥ ३१ ॥

(निर्धारणा) स्फुटीकरणार्थं प्रस्तारादेव दृश्यते । तत्र दण्डप्रस्तारेण केचिद्दर्शयन्ति द्वाविंश-
ता रेखाणाम् । अन्ये तु मण्डलप्रस्तारमाहुः । तिर्यगूर्ध्वं च पञ्चषड्रेखा इत्येकादशोभयतो
द्वाविंशतिः ।

एवं ग्रामद्वयं तदुपयोगि च श्रुति सद्भावे स्वराणां श्रुतिनियमप्रामाण्यमभिधाय क्रमप्राप्तां
मूर्च्छनामाह—अथेति सम्यगिति क्रमानतिक्रमेणोर्ध्वं यच्छ्रूयमाणमवरोहणं तदुपलक्षित-
स्वरसप्तकस्वरूपवहो मूर्च्छना । मूर्च्छना हि समुच्छ्रूये पठ्यते । अत एवोपसंहारे स्वराः
क्रमयुक्ता इति विशेषयिष्यति । अक्रमत्वे मूर्च्छनात्वं मा भूदिति । तथा हि षड्जजादारोहणं
निपादान्तं, धैवतात्पञ्चमान्तं, पञ्चमान्मध्यमान्तं, मध्यमाद्गान्धारान्तं, गान्धाराद्वषभान्तमृषभात्
षड्जान्तं, षड्जश्च द्वितीयसप्तकान्तर तारस्पृष्टो भवति ।

नन्वेवं सप्त मूर्च्छनाः, सत्यम्, पञ्चमस्य श्रुत्यपकर्षे सप्ताद्या, तदाह द्वैग्रामिक्य
इति । पञ्चमे चापकृष्टे संवाद्यनुवादिव्यवस्था लोप्या लोप्या स्वरव्यवस्था चान्यैव सम्भाष्यत
इति भूयानेव भेदो जायते । तत्र मध्यमाद्गान्तं, गान्धारान्तं, ऋषभात्सान्तं सान्निपादान्तं,
निपादाद्गान्तं, धात्पान्तं, पान्नान्तमिति सप्त । तत्र नामनिर्देशो वैदिककर्मज्ञमिति दर्शितम् ।
तथा हि श्रूयते, “उत्तरमन्द्रया स्वत्वं संहृतास्तिस्रो गाधा गायेत्” ताः पत्यो वां
पाटालिकाभिरुपगायन्ति ” इत्यादित इति । षड्ग्राम इति ॥ २७-२८ ॥

आसां मध्यम

आद्याः स्वराः ॥ मध्य

कलोपनता, षड्जेन शुद्ध

मेन हृष्यकेति । एवमे

स्वरसाधारणकृताश्चेति

क्रमयुक्ताः स

षट्पञ्चस्वरक

साधारणकृत

अन्तरस्वरसं

मध्यमग्रामे सप्त ।

स्वराः, षट् स्वराः षाडवः, षट्

षाडवः । तत्प्रयोगात् पञ्चस्वरा

उडुवमाकाशं, तेन पञ्चसंख्या,

सञ्जाता । येषां कृते औडुविता

यदि वा तत्रवक्तव्येयं संख्या औ

इत्यपि प्रयुज्यते, तथा च प्र

तत्त्वेऽप्यनन्यतया भासना सैव

योगात्साधारणकृत एत वै कारि

क्रमयुक्ताः स

षट्पञ्चस्वरक

सप्तेति पूर्ण इत्य

च पुनरप्याहरणमिति क्रमः ।

विस्तरो यैस्ते ताना इति ।

साधारणकृताश्चेति । एव

१. २- तत्र षड्जग्रामे ष

षड्जा, मध्यमेन मत्सरीकृता, म

२. र-वसंज्ञिताः

ना. ४

आसां मध्यमगान्धारपञ्चमपङ्क्तिनिपादधैवतपञ्चमा आनुपूर्व्या
आद्याः स्वराः^१ ॥ मध्यमेन सौवीरी, गान्धारेण हरिणाश्वा, आर्षभेण
कलोपनता, पङ्क्तेन शुद्धमध्यमा, निपादेन मार्गी, धैवतेन पौरवी, पञ्च-
मेन हृष्यकेति । एवमेताः स्वरक्रमयुक्ताः संपूर्णाः पाडवौडुवीकृताः
स्वरसाधारणकृताश्चेति मूर्च्छनाश्चतुर्दश भवन्ति । अपि च—

क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त मूर्च्छनेत्यभिसंज्ञिताः ।

पट्पञ्चस्वरकास्तानाः पाडवौडुविताश्रयाः^२ ॥ ३२ ॥

साधारणकृताश्चैव काकलीसमलङ्कृताः ।

अन्तरस्वरसंयुक्ता मूर्च्छना ग्रामयोर्द्वयोः ॥ ३३ ॥

मध्यमग्रामे सप्त । तत्र प्रत्येकं मूर्च्छनायाश्चत्वारो भेदाः । पङ्क्तिनिपादः सप्त
स्वराः, पट् स्वराः पाडवः, पट् अवन्ति ये प्रयोगं ते स्वराः पाडवाः । तेषु भवः प्रयोगः
पाडवः । तन्प्रयोगात् पञ्चस्वरा औडुविकाः, उडवो नक्षत्राणि, वान्ति गच्छन्त्यस्मिन्निति
उडुवमाकाशं, तेन पञ्चसंख्या, तैः सप्त लक्ष्यन्ते । पञ्चमं महाभूतं हि तत्र सा संख्या
सञ्जाता । येषां कृते औडुविनाः स्वराः, तेषु भवत्प्रयोगः औडुवितः । तद्योगान्मूर्च्छना तथा ।
यदि वा तत्रैवकस्येयं संख्या औडुवी सा येषां संजाता मध्यस्थीयः पञ्चम आकाश उडुव
इत्यपि प्रयुज्यते, तथा च प्रयोक्ष्यते । कदाचिच्चाँडुवे एता इति स्वरलोपे चैकदेशविवृ-
तत्वेऽप्यनन्यतया भासना सैवासौ मूर्च्छना । अल्पनिपादगान्धारप्रयोगे तु काकल्यन्तरस्वर-
योगात्साधारणकृत एत वै कारिकाद्वयेन संग्रहीतुमाह—

क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त मूर्च्छनेति समाहिताः ।

पट्पञ्चस्वरकास्तानाः पाडवौडुविकाश्रयाः ॥ इत्यादि ।

सप्तेति पूर्णा इत्यर्थः । क्रमयुक्ता इति क्रमेणारोहणं तथैव स्वराणामवरोहणेन
च पुनरप्याहरणमिति क्रमः । तेन युक्ताः सम्यगाहिताः । तन्यते विचित्रीक्रियते प्रयोग-
विस्तरो यैस्ते ताना इति । मूर्च्छतिना ? परिविशिष्टं नामैवं भेदत्रयं संगृह्य तुरीयभेदमाह
साधारणकृताश्चेति । एवकारेण विकृतत्वेऽप्यनन्ततामाह । चकार उत्तरत्र संवध्यते ।

१. र- तत्र पङ्क्तिग्रामे पङ्क्तिनोत्तरमन्द्रा, निपादेन रजनी, धैवतेनोत्तरायता, पञ्चमेन शुद्ध-
पङ्क्ति, मध्यमेन मत्सरीकृता, गान्धारेणाश्वकान्ता, ऋषभेणाभिरुक्तेति । अथ मध्यमग्रामे—

२. र-वसंज्ञिताः

ना. ४

द्विविधैव मूर्च्छनाभिद्धिः तत्र पङ्कग्रामे द्विश्रुत्युत्कर्षाद्वैवती-
कृते गान्धारे मूर्च्छनाग्रामयोरन्यत्वम् । तद्वशान्मध्यमादयो यथा-
संख्येन निपादित्वं प्रतिपद्यन्ते । तद्वन्मध्यमग्रामे धैवतमार्दवाद्
द्वैविध्यं तुल्यश्रुत्यन्तरत्वाच्च संज्ञान्यत्वम् । मध्यमग्रामे हि चतुः-
श्रुतिकमन्तरं पञ्चमधैवतयोः तद्गान्धारोत्कर्षाच्चतुःश्रुतिकमेव भवति ।
शेषाश्चापि मध्यमपञ्चमधैवतनिपादपङ्कग्रा निपादपङ्कग्राभ्यां गान्धार-
मध्यमपञ्चमत्वं प्राप्नुवन्ति तुल्यश्रुत्यन्तरत्वादन्तरनिदर्शनमपि
श्रुतिनिदर्शने प्रोक्तम् ।

तल्लक्षयति काकलीसमलंकृता । अन्तरस्वरसंयुक्ता इति चकार एतदनन्तरं
द्रष्टव्यः । उपसंहरति मूर्च्छना ग्रामयोरिति । ॥ ३३ ॥

अत्र वैणिकस्योद्देशार्थमाह द्विविधैकमूर्च्छनायाः पङ्कग्राभ्यां द्विविधाया मध्यम-
ग्रामिभ्यो द्वितीयेन प्रकारेण युक्ताया यथासिद्धिर्भवति तथोच्यते । त्रिविधेनोत्कर्षेणापकर्षेण
भाजा एकवरेण मूर्च्छनायां विचित्राणां सिद्धिः । तत्र पङ्कग्रामे मूर्च्छना यावतिथी जाता
तावतिथ्येव मध्यमग्राममूर्च्छना यथा संपद्यते तथा दर्शयति तत्र पङ्कग्रामेऽपि श्रुत्युत्कर्षाद्वैवती-
गान्धार इति गान्धारान्तर्यामि द्विश्रुत्युत्कर्षार्थेनश्चेत्याहुतम् । अतस्तदेतदेव सर्वं संपन्नम् ।
स हि तदा चतुश्श्रुतिको मध्यमग्रामिको धैवतो भवति । पमथानिस सराणि ? समगस्वराः
सम्पद्यन्ते । मध्यमो द्विश्रुतिको जानश्चेन्निपादोऽसौ पञ्चम एव ऋषभश्चिद्विश्रुतिकवान् ।
गान्धारे संपन्नः स ऋषभः । सस्वरा ? मपमनिसरिसरूपत्वं याति ? । अत्र हेतुमाह तुल्य-
श्रुत्यन्तरत्वादिति । संज्ञान्यत्वमित्यनेन प्रयत्नान्तरमत्र न किञ्चिदिति दर्शयति ।
संज्ञान्तर स्वरे ग्रामे मूर्च्छनायाश्च तुल्यश्रुत्यन्तरत्वं स्पष्टयति अन्तरनिदर्शनमपीति ॥
अपि शब्दाद्वक्तव्यमपि सदित्यर्थः । श्रुतिनिदर्शनमिति । द्वे वीणे इत्यत्रैव मूर्च्छनायां
पूर्णावस्थोक्ता ॥ तानावस्थामाह

१. ड-द्वैक.

२. स-तत्र द्विश्रुतिविपर्ययात्, गान्धारे धैवतकृते मूर्च्छनाग्रामयोरन्यत्वं, पङ्कग्रामे मध्यम-
ग्रामेऽपि एवं क्रमान् द्वैविध्यं भवति, तुल्यश्रुत्यन्तरत्वाच्च संज्ञान्यत्वे तद्वत् चतुःश्रुतिकमन्तरं पञ्चमधैवतयोः
तद्गान्धारोत्कर्षाच्चतुश्श्रुतिरवमेव भवति.

तत्र मूर्च्छनाश्रितास्तानाश्चतुरशीतिः । तत्रैकान्नपञ्चाशत् पदस्वराः पञ्चत्रिंशत् पञ्चस्वराः । लक्षणं तु 'पदस्वराणां सप्तविधं पङ्गुर्भनिपादपञ्चमहीनाश्चत्वारः पङ्गुग्रामे । मध्यमग्रामे तु पङ्गुर्भ-
गान्धारहीनास्त्रयः । एवमेते 'पदस्वराः सर्वासु मूर्च्छनासु क्रियमाणा भवन्त्येकान्नपञ्चाशत्तानाः । पञ्चस्वराणां तु पञ्चविधमेव । लक्षणं—
पङ्गुग्रामे पङ्गुपञ्चमहीनः, आर्षभपञ्चमहीनः, निपादवद्गान्धारहीन इति
त्रयः । मध्यमग्रामे तु गान्धारनिपादवद्भीमः, कपमवैवतहीन इति
द्वौ । एवमेते पञ्चस्वराः सर्वासु मूर्च्छनासु क्रियमाणास्तानाः पञ्चत्रि-
शद्भवन्ति ।

द्विविधा च तानक्रिया तन्त्र्यां प्रवेशान्निग्रहाच्च । तत्र प्रवेशने
मधुरस्वरविप्रकर्षादुत्तरमादवाद्वा । निग्रहस्त्वसंस्पर्शः मध्यमस्वरेणैव
तु मूर्च्छनानिर्देशः कार्यो भवति 'अनाशित्वान्मध्यमस्य निग्रहे पर्य-
ग्रहेवा । इदं च प्रयोक्तृश्रोतृसुखार्थं च मूर्च्छनानानात्वम् । मूर्च्छना-
तानप्रयोजनमपि स्थानप्राप्त्यर्थम् । स्थानं च त्रिविधं पूर्वोक्तलक्षणं
काकुविधाविति ।

तत्र मूर्च्छनाश्रिता इति । मूर्च्छनामाश्रिता यतस्तासामेव तेऽवस्थाविशेषाः ।
तत्र सरिनिप इत्येवामन्यतमेन हीनाः पट् (स्वर) मूर्च्छनाः सप्त चतुर्भिर्गुणत्वे अष्टाविंशति-
स्तानाः । सरिगइत्येतेषामन्यतमेन हीना मध्यमूर्च्छना एकविंशतिस्ताना इत्येकान्नपञ्चाशत्
पाडवाः । औडुविकास्तु पङ्गुग्रामे एकविंशतिः अन्यत्र तु चतुर्दशेति पञ्चत्रिंशत् । उभयत-
श्चतुरशीतिः वीणायां यदा तानक्रिया तदालोप्य स्वरतन्त्रीत्वं क्रियते यदि तादृक्कौशलं न
स्पृश्यते यदि वा शिथिलीकरणे समस्वरसाम्यं पीडनेन चोत्तरस्वरसाम्यं नीयते । तदाह
द्वि(चि)विधेति तानार्थक्रिया उपाय इत्यर्थः । अपरस्य त्रयभाषेक्षया पङ्गुस्य विप्रकर्षः । पीडन-
मृषमतापादनम् । तस्यैव निपादापेक्षयोत्तरान्द्राया निपादतापादनं तदत्र यो बलवान् प्रयोगे
भवति तत्र अवलोप्योन्तर्भावः स हि घृष्टतामेवं व्रजेत् ।

ननु त्रिषु स्थानेषु सप्तस्वरा इत्युक्तं काकुविधाने, (तत्र कतमं स्वरसप्तकमवलम्ब्य)
मूर्च्छना कार्येति ये संशेरेते तान्प्रत्याह मध्यमस्वरेण त्विति ज्ञातावेकवचनम्, मध्यमेव

१. ड-पाडवादीनां. २. उ-अपि पाडवासु. ३. र-मधुरस्वरप्रकरणात्. ४. र-च. ५. र-स्वरेण
तु वैषेण. ६. र-अनाशितत्वात्. ७. अपग्रहे. ८. ड-विधाने.

स्वरैरित्यर्थः । वैष्णग्रहणं शरीरे अप्रगीतस्यापि स्थानलाभार्थम् । अन्ये तु वीणायां
 प्यसंभवान्
 बन्धस्यैव च स्वरे संभाव्यमाने दोषे मूर्च्छति नोपयोगीति मन्यमाना वैष्णवेनेति पठन्ति ।
कार्य इति करणांशो भवतीत्यर्थः । **अनाशितान्मध्यमगतेरिति** स्वरसप्तकम्येति
 विशेषः । **निग्रहो** मन्द्रक्रिया तारक्रिया प(र्यग्रह) इति केचित्तेन मन्द्रतारक्रिये बध्यते ।
 मध्यमापेक्षया शक्यक्रिया नान्यथेत्युक्तं भवति । निरदोषेण ग्रहः सर्वस्थानप्राप्तिः ।
 परितः सप्तान्तादग्रहः सर्वस्थानानामप्राप्तिः तेन पूर्णशरीरकस्येतरस्य वा मध्यमसप्तलाभ-
 स्तदस्तीत्येव मन्ये । चतुर्थस्वर एव कण्ठ्यो मध्यमात्रित्यपरे । अपूर्णस्वरायां वीणाया-
 मवश्यंभावी मध्यमसप्तकः । किं च यदा पङ्क्त्यलोपेन तानक्रिया पङ्क्त्यामे कृता तथा
 कथं मूर्च्छना संख्याज्ञाननित्याशङ्क्याह **मध्यमस्वरेणेति** । निग्रहोऽस्पर्शं पर्यग्रहे वा ?
 प्रवेशे सत्यपि मध्यमस्वरो यतः अविनाशी अतस्तदपेक्षया ज्ञायते । कुतः स्थानान् पङ्क्ते
 लुप्त इति मध्यद्विचतुर्थेन पङ्क्तेन भवितव्यमिति न तानलाभः । तदाह दक्षिणः—

एवं कृतेऽपि तानत्वे गणयित्वा विनाशिनम् ।

विद्वानेतावनिधेया मूर्च्छनेत्यवधारयेत् ॥ (१-३७)

ननु प्रथमायां सप्तभ्यां च मूर्च्छेनायां पङ्क्ते लुप्ते रिगमपधनिरूपं भवतीति दुर्ज्ञातो
 विशेषः । संयं, लेख्यभेदो नास्ति । एषु न पुनरभ्येव तथा हि—यदि तावत्सरिगमपधनि
 इति मूर्च्छनानन्तरं निसरिगमपधानीति मूर्च्छेना निषादेन पूर्वैकैव क्रियते, ननु सप्तकानन्तरं
 गतस्य स्वरस्यानुप्रवेशः । तदात्वे पङ्क्त्यलोपे प्रथमासप्तभ्योर्न भेदः । न च तदा दक्षिणार्थ-
 कथितं क्रमरूपत्वं निर्वाहकम् । तानत्वापत्तेश्च मूर्च्छेनासु भूयसी म्यान् । यदा तु सरिगम-
 पधनीति प्रयुज्य द्वितीयमूर्च्छेना पङ्क्ताधरवर्तिना मन्द्रसप्तकगतेन निषादेनारभ्यते निसरिगमपध
 इति पुनर्निषादाधोवर्तिना धैवतेन, ततस्तदधरेण पञ्चमेण यावद्वषमेण, तदा मन्द्रसप्तके क्रमेणा-
 क्रम्यमाणे मध्यसप्तके वापचीयमाने मन्द्रगतेषु पङ्क्त्यर्षभादिषु निषादान्तेषु श्रुतेषु सप्तमी लुप्त-
 मूर्च्छनेति ज्ञायते । मध्यगतेषु तु पङ्क्त्यु प्रथमं तारसप्तकेन मूर्च्छेनायां क्रमेण....म ...वरोहतः
 यदाप्येवमेव क्रमः सगरिमपनि इति प्रयुज्य पङ्क्ताधःस्थान एव निषादो धैवतः पञ्चमो
 मध्यमो गान्धार ऋषभ इति क्रमः । तदा यद्यपि सप्तकान्तरस्पर्शो नास्ति तथापि पङ्क्त्य स्थिर-
 स्थाने तदुपरिगतस्थानादेवर्षभे प्रयुक्ते रिगमपधनीति श्रुते प्रथममूर्च्छेना लुप्तपङ्क्ते....ति

सुज्ञातमेव । यदा तु पङ्क्त्यन्तमृषभेण क्रान्तं तदाधरवर्तिनः पङ्क्त्यस्य सम्भावनैव नास्ति । रिग-
मपधनीति श्रुते जानात्येव तारपङ्क्तेनाल भवितव्यम् । स च न श्रूयत इति सप्तमीयं मूर्च्छना
लुप्तपङ्क्तेति । अत्र च पक्षद्वयेऽपि क्रमरूपतासिद्धस्थानप्राप्तिश्च स्फुटैव । निग्रहश्च मध्यम-
ग्रामे पञ्चमस्य श्रुतिहानेः । एवं पञ्चमेन ऋषभ इत्यस्य पर्यग्रहणं, असंवादिवाद्यस्मिन्
स पर्यग्रहः पङ्क्त्यान्तलोभयत्वापि न मध्यमो विनाशी । मध्यमाद्गतेः प्राप्तिरस्य पञ्चमस्य, तस्य
निग्रहे मध्यमग्रामे नाशः । तथा पर्यग्रहे मध्यमग्रामे अनाशः पङ्क्त्याजे नानिन्यूनो नात्युच्च-
मध्यमागतस्तिथुतिस्तस्माद्विनाशः ।

ननु ऋषभस्याप्यनाशित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—निग्रहे निपादस्य ग्रहणे कर्तव्ये
यस्तिथुतिः स धैवत इति यावत् । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण —

पञ्चमं मध्यमग्रामे पङ्क्त्यामेतु धैवनम् ।

अनाशिनं विजानीयात्सर्वत्रैव तु मध्यमम् ॥ (१-२०)

ननु रि इति व्यञ्जनं कथं स्वस्थानुकारः । ननु सकारादयोऽपि किंरूपाः । ननु
ऋषभशब्दस्य नायमाश्रयः तर्हि पङ्क्त्यब्दस्य सकारो न प्रथम इति । सङ्केतमात्रं हि तत् ।
रिऋइत्युभयथाप्यदोषः ।

अन्ये तु दत्तिलादिमतं मुनेर्नेष्टं, मध्यम एवालोप्योम्य मध्यम इत्याचक्षते । ननु
च मूर्च्छनास्तावत् जाज्जतिग्रहभाषावन्न प्रयोगोपयोगिन्यः, तानाश्च कुतप उपयुज्यन्ते.
तानोक्तस्वरातिरिक्तानामपि जानिषु लोपाभावाद् दृष्टत्वात् । तथा हि पङ्क्त्यमध्यमा पङ्क्त्यामे
जानिः, तस्या पाड्यो गान्धारो गणितः, सरिनिपानामेव
लोप उक्तत्वात् । तानेषु च परिगणितेषु पञ्चमस्य मध्यमग्रामेऽन्यत्र धैवतस्योभयत्रमस्या-
लोपित्वं पुनः किमर्थम् ? कूटनानाश्च ये प्रदर्शिताः पूर्वं पञ्चसङ्ख्याणि त्रयस्त्रिंशच्चेति, तथै-
तेषां प्रस्तारो नष्टोद्दिष्टे संख्या चेति वितत्याचार्यैः कथिताः । तत्र नष्टोद्दिष्टसंख्यापरि-
ज्ञानयोरवगमे करणमुपदर्शितम् । तस्य च लक्षणं यथा “अन्यस्यैकान्याद्भेदसंख्याम्”
इति । शङ्करोक्तकरणास्तु साधारणा इति टीकाकारैर्दर्शिताः ।

अथ नष्टोद्दिष्टज्ञानार्थश्लोकाः तत्र पूर्वमुद्दिष्टम् ।

मूलक्रमान्तस्थानं यत्पूर्वेण तदपेक्षया ।

क्रान्तं यावतिथेनैव लोष्टं तावतिथं त्यजेत् ॥

सुज्ञातमेव । यदा तु षड्ग्रन्थानामप्येव क्रान्तं तदाधरवर्तिनः षड्ग्रन्थस्य सम्भावनैव नास्ति । रिग-
मपधनीति श्रुते जानात्येव तारषड्ग्रन्थानां भवितव्यम् । स च न श्रूयत इति सप्तमीयं मूर्च्छना
लुप्तपदेति । अल च षड्ग्रन्थेऽपि क्रमरूपतासिद्धस्थानप्राप्तिश्च स्फुटैव । निग्रहश्च मध्यम-
ग्रामे षड्ग्रन्थस्य श्रुतिहानेः । एवं षड्ग्रमेन ऋषभ इत्यस्य पर्यग्रहणं, असंवादित्वाद्यमिन्
स पर्यग्रहः षड्ग्रामस्तलोभयत्वापि न मध्यमो विनाशी । मध्यमाद्गतेः प्राप्तिरस्य षड्ग्रन्थस्य, तस्य
निग्रहे मध्यमग्रामे नाशः । तथा पर्यग्रहे मध्यमग्रामे अनाशः षड्ग्रामे नातिन्यूनो नात्युच्च-
मध्यमागतिस्तिश्रुतिस्तस्माद्विनाशः ।

ननु ऋषभस्याप्यनाशित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—निग्रहे निपादस्य ग्रहणे कर्तव्ये
यस्तिश्रुतिः स धैवत इति यावत् । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण -

षड्ग्रमं मध्यमग्रामे षड्ग्रामेतु धैवनम् ।

अनाशिनं विजानीयात्सर्वत्रैव तु मध्यमम् ॥ (१-२०)

ननु रि इति व्यञ्जनं कथं स्वरस्यानुकारः । ननु सकारादयोऽपि किंरूपाः । ननु
ऋषभशब्दस्य नायमाद्यः तर्हि षड्ग्रन्थस्य सकारो न प्रथम इति । सङ्केतमात्रं हि तत् ।
रिऋइत्युभयथाप्यदोषः ।

अन्ये तु दत्तिलादिमतं मुनेर्नेष्टं, मध्यम एवाव्योप्योस्य मध्यम इत्याचक्षते । ननु
च मूर्च्छनास्तावत् जाज्जतिग्रहभाषावन्न प्रयोगोपयोगिन्यः, तानाश्च कुतप उपयुज्यन्ते,
तानोक्तस्वरातिरिक्तानामपि जातिषु लोपाभावाद् दृष्टत्वात् । तथा हि षड्ग्रन्थमा षड्ग्रामे
जातिः, तस्या पाडवो गान्धारः । न च षड्ग्राम तानेषु गान्धारो गणितः, सरिनिपानामेव
लोप उक्तत्वात् । तानेषु च परिगणितेषु षड्ग्रन्थस्य मध्यमग्रामेऽन्यत्र धैवतस्योभयतमस्या-
लोपित्वं पुनः किमर्थम् ? कूटतानाश्च ये प्रदर्शिताः पूर्वं षड्ग्रन्थसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्चेति, तत्रै-
तेषां प्रस्तारो नष्टोद्दिष्टे संख्या चेति वितत्याचार्यैः कथिताः । तत्र नष्टोद्दिष्टसंख्यापरि-
ज्ञानयोरवगमे करणमुपदर्शितम् । तस्य च लक्षणं यथा “अन्यस्यैकान्त्याद्भेदसंख्याम्”
इति । शङ्करोक्तकरणास्तु साधारणा इति टीकाकारैर्दर्शिताः ।

अथ नष्टोद्दिष्टज्ञानार्थश्लोकाः तत्र पूर्वमुद्दिष्टम् ।

मूलक्रमान्तस्थानं यत्पूर्वेण तदपेक्षया ।

क्रान्तं यावतिथेनैव लोष्टं तावतिथं त्यजेत् ॥

अधःस्थानं तदङ्गस्थानमौलैरङ्कैः परिस्थितः ।
 पुनर्निर्दिष्ट एतस्य पूर्वान्त्या—तथा घटेत् ॥
 एवमुद्दिष्टो ज्ञेया संख्या नष्टक्रमः पुनः ।
 ज्ञायते संख्याया तत्र मौलैकाङ्कोपरिस्थया ॥
 एककोष्टक एवाधःस्थाने यावन्तिथस्ततः ।
 तस्य तावन्तिथेनैव पूर्वणाक्रान्तिमादिशेत् ॥

अनेककोष्टके त्वर्थे संख्यायाः प्रतियोगकः ।

ते चेह न दर्शिता इति सर्वं गर्भीकृत्य मुनिः साधारणं वचनमाह प्रयोक्तुः श्रोत-
 सुखार्थं च मूर्च्छनाताननानात्वमिति । यत्तावदुक्तं मूर्च्छना तानानां कुलोपयोग
 इति तत्वेदमुक्तं मूर्च्छनार्थं च तानरूपं, यदुक्तं प्रयोक्तृणां मुखार्थं, यतस्ते श्रोतार आगतार्थ-
 विद् इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—मूर्च्छनानां यद्यपीहागमे नाभ्युद्योगः, तथापि दृष्टताम-
 क्रियायां वा स्फुट एवोपयोगः । तथा हि दर्शितं, “ उत्तरगन्ध्या निक्षो गाथाः ” इति,
 तानानां, “ अग्निष्टोमीयमाद्यं त्वाद् द्वितीयं वाजपेयिकं ” इत्यादिनामनिरूपणद्वारेणैव वायु-
 पुराणादौ यज्ञोपयोगी सामक्रमाद्योपयोगः प्रदर्शितः । अग्निष्टोमिकसामेन शिवं स्तुत्या
 तत्फलमिति च प्रयोक्तुरदृष्टं श्रूयते । तथा “ सदस्यमग्निष्टोमसाम शृण्वतः पातकैर्मुच्यते
 लोकान् जयति ” इति,

दक्षप्रोक्तं पठेद्यश्च शृणुयाच्छुद्धपङ्क्त्या ।

प्रत्यहं सन्ध्ययोस्तौ तु रुद्रलोकं गमिष्यतः ॥

इति च प्रयोक्तृणां चादृष्टद्वारेण सुलोत्पादकं प्रभुभ्योगो दर्शितः क्रमात्था
 सामोपयोगादेव नारदीयशिक्षायां पुराणादौ च तानपर्यन्तमेव स्वरमण्डलं दर्शितम् । मूर्च्छना-
 नां च यत्तानात्वं तदुपनियमद्वारेण दर्शितं तच्छ्रोतृमुखलक्षणं अर्थं प्रयोजनं कर्मभूतं प्रयोक्तृ
 युक्ते तच्छीलम् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि जातिषु पाड्यादुविका नियता एव गणितास्तथा
 च रागभाषावैचित्र्यं श्रोत्रमुखजनकमुन्मूलयितुं स्वातन्त्र्येण स्वरलोपो मन्त्रमवर्जः प्रदर्शितः ।

यच्चोक्तं कूटतानाः किमिति नोक्ता इति । तत्र कूटत्वं तावत् किञ्चिन्प्रयोक्तृमुखार्थ-
 त्वं तेषामपि समानम् । केवलं परिगणितचतुरशीतिन्यायेन, नियते कर्मणि विशिष्टदेवता-
 परिपोषणाय । एवं मा भूदुपयोगः सामान्यात्मना तु दृष्टोपयोगोऽस्त्येव । यच्चोक्तं गणना
 न कृतेति तत्तानन्त्यात्का गणना । यदाह—

अधःस्थानं तदङ्कस्थानमौलैरङ्कैः परिस्थितः ।
 पुनर्निर्दिष्ट एतस्य पूर्वान्त्या—तथा वदेत् ॥
 एवमुद्दिष्टो ज्ञेया संख्या नष्टक्रमः पुनः ।
 ज्ञायते संख्यया तत्र मौलैकाङ्कोपरिस्थया ॥
 एककोष्टक एवाधःस्थाने यावतिथस्ततः ।
 तस्य तावतिथेनैव पूर्वेणाक्रान्तिमादिशेत् ॥

अनेककोष्टके त्वर्थे संख्यायाः प्रतिबोधकः ।

ते चेह न दर्शिता इति सर्वं गर्भीकृत्य मुनिः साधारणं वचनमाह प्रयोक्तुः श्रोतृ-
 सुखार्थं च मूर्च्छनाताननानात्वमिति । यत्तावदुक्तं मूर्च्छना तानानां कुलोपयोग
 इति तत्वेदमुक्तं मूर्च्छनार्थं च तानरूपं, यदुक्तं प्रयोक्तृणां सुखार्थं, यतस्ते श्रोतार आगमार्थ-
 विद् इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—मूर्च्छनानां यद्यपीहागमे नास्त्युपयोगः, तथापि दृष्टसाम-
 क्रियायां वा स्फुट एवोपयोगः । तथा हि दर्शितं, “ उत्तरमन्द्रया तिस्रो गाथाः ” इति,
 तानानां, “ अग्निष्टोमीयमाद्यं स्याद् द्वितीयं वाजपेयिकं ” इत्यादिनामनिरूपणद्वारेणैव वायु-
 पुराणादौ यज्ञोपयोगी सामक्रमाथोपयोगः प्रदर्शितः । अग्निष्टोमिकसामेन शिवं स्तुत्वा
 तत्फलमिति च प्रयोक्तुरदृष्टं श्रूयते । तथा “ सदस्यमग्निष्टोमसाम शृण्वतः पातकैर्मुच्यते
 लोकान् जयति ” इति,

दक्षप्रोक्तं पठेद्यश्च शृणुयाच्छुद्धपङ्क्त्या ।

प्रत्यहं सन्ध्ययोस्तौ तु रुद्रलोकं गमिष्यतः ॥

इति च प्रयोक्तृणां चादृष्टद्वारेण सुखोत्पादकं प्रत्युपयोगो दर्शितः ऋगाथा
 सामोपयोगादेव नारदीयशिक्षायां पुराणादौ च तानपर्यन्तमेव स्वरमण्डलं दर्शितम्, मूर्च्छना-
 नां च यन्नातात्वं तदुपनियमद्वारेण दर्शितं तच्छ्रोतृसुखलक्षणं अर्थं प्रयोजनं कर्मभूतं प्रयोक्तृ
 युक्ते तच्छीलम् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि जातिषु पाङ्गवौडुविका नियता एव गणितास्तथा
 च रागभाषावैचित्र्यं श्रोतृसुखजनकमुन्मूलयितुं स्वातन्त्र्येण स्वरलोपो मध्यमवर्जः प्रदर्शितः ।

यच्चोक्तं कूटतानाः किमिति नोक्ता इति । तत्र कूटत्वं तावन्न किञ्चित्प्रयोक्तृसुखार्थ-
 त्वं तेषामपि समानम् । केवलं परिगणितचतुरशीतिन्यायेन, नियते कर्मणि विशिष्टदेवता-
 परिपोषणाय । एवं मा भूदुपयोगः सामान्यात्मना तु दृष्टोपयोगोऽस्त्येव । यच्चोक्तं गणना
 न कृतेति तत्तानन्यात्का गणना । यदाह—

साधारणमिदानीं व्याख्यास्यामः^१ तत्र साधारणं नामान्तर-
स्वरता,^२ कस्मात्, द्वयोरन्तरे^३ भवति यत्तत्साधारणम् । यथा—

छायासु भवन्ति शीतं प्रस्वेदो भवन्ति चानपस्थस्य ।

न च नागनो वसन्तो न च निःशेषः शिशिरकालः^४ ॥ ३४ ॥

इति कालसाधारणता^५ । तत्र द्वे साधारणे जातिसाधारणं स्वर
साधारणं च ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयमध्ये च चित्रतां इति (माघ-II-3)
(पूर्णस्वराणां पाठवौडुक्कादीनां) अन्योन्यमेलने द्वाविंशेत्यादिक्रियमाणे वाचस्पतेरप्यशक्यं
परिगणनम् । स्यादेतत्—तेन किं प्रयोजनमिति । तत्र, यतस्तदपि सम्यक्प्रयोक्तारि सति श्रोतृ-
णां तु सुखजनकमेव । युक्तं चेतदिति दर्शयति मूर्च्छना तानप्रयोजनमपीति । मूर्च्छना
तानानां ऋणाश्रासामभ्य आनीय यदि प्रकर्षेण योजनं स्थानानां विशेषरक्तिदायिनां प्राप्त्यर्थं
..... हितपङ्क्तुस्थान सञ्चरणं स्वातन्त्र्यलभे
तदुदीर्यमाणे स्वरप्रयोगः श्रोतृणां गुण्डुतमं रज्जको भवति । प्रयोक्तृणां च स्वयं श्रुण्वतां सुखं
जायते । श्रुतिवलयमद्वारेण.....
..... पुनः स्वसम्यङ् निर्वाहो ग्रामरागभाषादौ । पूर्णत्वे संपूर्णक्रमाक्रम-
युक्तमूर्च्छनाप्रयोगे जटिति रागप्राप्तिः, अपूर्णत्वे तु रागतानप्रयोगे वर्जनम् । प्रत्येकं ग्राम-
रागादौ सर्वेषां मूर्च्छनादीनां बहुधा प्रयोग इति मूर्च्छनानानात्वं युक्तम् । न हि इयत्ता काचि-
दिति स्थितम् ।

स्थानप्राप्त्यर्थमित्युक्तं, तत्र किमिदं स्थानं नामेत्याशङ्क्याह—स्थानं त्विति ।
पूर्वमुक्तं पूर्वोक्तं विस्पष्टम् । यत्तिविधत्वेनोक्तं काकुविधानेन तच्च पट्षष्टिभेदः, संक्षेप-
तस्त्विधा सद्गर्णाञ्जालद्वारयोगः प्रयोक्ष्यते ।

एवं मूर्च्छना तानानां स्वस्थानं व्याख्याय साधारणकृतं नाम चतुर्थं तद्वेदं व्याख्यातु-
मुपक्रमते साधारणमित्यादि । अन्तरे भवः अन्तरः स्वस्थानच्युतपरस्थानसंक्रान्तः
स चासौ स्वरक्तत्वं न तु विस्तरं, तस्य भावः साधारणमिति । भावप्रधानो निर्देशः साधारण्य-
मिति यावत् । तथा अन्तरे भवं जातिविभागसाधारणत्वात्स्वरा यत्र प्रयोगे सद्गर्णा
जातिसाधारणः स्वस्य सामान्यलक्षणम् । कस्मादिति किमत्र लौकिकेऽनुगमो अस्ति तेनेति
प्रश्नः अस्तीत्याह द्वयोरन्तर इत्यादि । छायायामुपविष्टस्य शीतं भवतीति वसन्तस्य पूर्णत्वं,

१. र-वक्ष्यामः. २. र तरमान. ३. ड-अन्तरं यत्. ४. द्वयोरन्तरयोर्वा. ५. र-न चावे. ५. र-साधारणता.

स्वरसाधारणं काकलीसंज्ञोऽन्तरस्वरौ । तत्र द्विश्रुत्युत्कृष्टो निपादः
काकलीसंज्ञो भवति । तद्वद्गान्धारोऽन्तरस्वरसंज्ञो भवति ।

जातिसाधारणमेकांशानामविशेषाज्जातीनां समवायात्प्रत्यंशं
लक्षणसंज्ञानमिति । स्वरसाधारणा द्विविधं द्वैग्रामिकं कस्मात् साधारणो-
ऽत्र स्वरविशेष इति कृत्वा पङ्क्त्यासाधारणमुच्यते । एवं मध्यमेऽपि ।
अस्य तु प्रयोगसौक्ष्म्यात्कैशिकमिति द्वितीयं नाम निष्पद्यते । कल-
त्वाच्च काकलीसंज्ञो भवति, विकृतत्वाच्चानंशः आतोपदेशाच्च सप्तभ्यो
नान्यो निपादवानेन । यथा हि पण्णां रसानामन्यतमः क्षारसंज्ञित-
स्तथा निपादः काकलीसंज्ञो गान्धारश्चान्तरस्वरसंज्ञो भवति ।

भवतश्चात्र—

अन्तरस्वरसंयोगो नित्यमारोहिसंश्रयः ।

कार्यो ह्यल्पो विशेषेण, नावरोही कदाचन ॥ ३५ ॥

क्रियमाणोऽवरोही स्यादल्पो वा यदि वा बहुः

जातिरागं श्रुतिं चैव निहन्यादन्तरस्वरः ॥ ३६ ॥ इति ॥

आतोपे स्वेद इति शिशिरस्य स्वरूपात्प्रच्यवनम् । एतदेवाह न च नागत इति । अनागमन-
मात्र व्यावृत्तिर्न तु पूर्णतेत्यर्थः । निदर्शोप इत्यनेन नष्टः न वा संपूर्ण इत्यर्थयोः स मध्यवर्ती-
कालः साधारणः, तद्वद्द्वयोः स्वरयोः मध्यवर्ती सस्वरसाधारणः ॥ ३४ ॥

एतमेव विभागं दर्शयति द्वे इति । तेन तानश्रुतिसाधारणं यदेके प्राहुस्तत्रसोढं
भवति । निपादस्य पङ्क्त्यामे पाङ्क्त्युचितत्वेन लोपः, गान्धारस्य त्रौडुक्त्वेन, विपर्ययो
मध्यमग्रामे तद्विशेषानाश्रयणे लोप्यत्वमालान् । यदि तानसाधारणं तत्र, किञ्चिदेतेनोक्तं
स्यात् । श्रुतिसाधारणं न किञ्चिन्निपादगान्धारव्यतिरेकेण हि नान्यपरो लोपदशायाः
श्रुत्युत्कर्षं भजते ।

प्रथमं व्याचष्टे तत्र साधारणमिति । एतौ क्रमेण लक्षयति श्रुत्युत्कृष्टो
निपाद इति । तत्र संज्ञाग्रहणे भेदमाह व्यवहारार्थनिमित्ते भिन्ने संज्ञे परमार्थतस्तु
द्वयोरपि तीव्रतरत्वात्काकलीत्वम् । यद्वक्ष्यति “कलत्वाच्च काकली संज्ञा” (ज्ञ) इति ।
द्वयोरपि चान्तरस्वरत्वम्, यदुक्तं “साधारणं नामान्तरस्वरता” इति । द्वितीयं

लक्षयति जातिसाधारणमेकांशानामविशेषादिति । एकोऽंशो यामां जातीनां
 तासां यो विशेषहीनः प्रयोगः स दार्थशततुल्यतत्त्वणान्तर्गम्यस्त्वुच्यः । काम्यरूपव्य जाति-
 साधारणं स्थितं नन्वेवं तस्मिन् भागे जात्योरभेद एवैकोऽसाधारणेत्याशङ्क्याह **जानीनां**
तु समवायात्प्रत्यंशलक्षणसंज्ञानमिति । ग्रहन्त्यासादिवशकस्य यः समवाय-
 स्तनो हेनोर्जीनीनामंशे विचित्रेऽपि लक्षणनसाधारणं शक्यं ज्ञातुम्, यदाह **न्यासान्तर-**
भागौ तु विशेषकाविति । तुर्यनिरुक्ताह, तेन नाभेद इति भावः । ग्रहादि-
 भागानां लक्षणपरिज्ञानं जातिसाधारणमिति केचिदेव प्रथमके व्याचक्षते **स्वरसाधारणं**
द्विविधमिन्यादिना । काकल्यन्तरग्रामद्वये प्रथोदमनुजानानि, निषादगान्धारालम्ब-
 दशायां नामान्तरं च विधत्ते । स्वरद्वये पञ्चग्रामे पञ्चसाधारणं, अन्यत्र मध्यमसाधारणमिति ।
 तच्चेदं फल्गुप्रायं लक्ष्यते, मूर्च्छना हि स्वरसाधारणकृता भवतीत्युक्ते किमनेनाभ्यधिक-
 मुक्तं भवति । अन्ये तु ग्रामद्वये व्यवस्थां प्रदर्शयितुमिदं, तथा हि, पञ्चग्रामे पाटनकरत्वेन
 निषादः काकली, औदुविते गान्धारोऽन्तर्गम्य इति पञ्चसाधारणं मध्यमग्रामे विश्वेश्वरंति
 प्राहुः । तदनेनापि किञ्चिदाशयितं भवति । यच्चेदमुच्यते यस्य कैशिकमिति तद्यदि काकल्य-
 न्तरग्रामेऽपि निषादगान्धारान्तस्य ग्रामभेदे पाटनौदुवितप्रकारस्य तदुचितप्रकारस्य तदु-
 भयथापि पञ्चैकशिक्ष्यां पूर्णस्वरायां कैशिक्यां च ऋषभधैवतजोपोरजातपाडवौदुवितायां न
 दृश्यते । शुद्धमित्रगौडनालवपञ्चैकशिक्षातामपि कैशिकीजातिगम्भवमुद्देशा स्यां सम-
 याश्च **कादयपसुनिप्रभृतिभिश्च दर्शितम् ।** तस्मादिदं नित्यस्मरणमगुरुव **उत्पलदेव-**
पादा नन्यन्ते इह तावत्तिष्ठो द्वे चतस्र इत्यादिना स्वस्थानस्वरूपमुक्तं तच्चरा....
 त्वात्पारमार्थिकं प्राकृतरूपमुच्यते । पञ्चश्रुतश्रुतिक इत्यादि । यावन्निषादो द्विश्रुतिरिति यथा
 संपूर्णावयवं प्राणिनां रूपं तेषामेव त्वन्यथा रूपद्वयेऽपि शुद्धं रूपं छिन्नपुच्छमिव शुभो द्विपु-
 च्छत्वं वा तत्र गान्धारनिषादयोर्विवादिनात्तदुक्तमे च विकृतिरुक्ता च, तद्विकृत्या च पञ्च-
 मध्यमावपि विकृतौ पञ्चमस्य त्रिश्रुतिकभिधाने दर्शितेव विकृतिः ४, तद्द्वारेण धैवतमपि ।
 ऋषभस्य तु विकृतिर्विक्तव्या । एतदेव दर्शयति **स्वरसाधारणं द्विविधं द्वैग्रामिकय-**
मिति । यदेतत्काकल्यन्तरलक्षणं द्वयोपि ग्रामयोः स्वरसाधारणमुक्तं तद्विविधम् । अत्र
 पृच्छति — कस्मात् । अयं भावः । यदि तत्काकल्यन्तरमेतद् द्विविधं न तर्हि पूर्वमेवोक्तमिति,
 किं पुनरुक्तव्यम् । अथान्यतः प्रकारा द्विविधता न तर्हि वक्तव्य इति, इतरोऽपि तं प्रकारमाह
स्वरसाधारणमत्र स्वरविशेष इति कृत्वा पञ्चसाधारणमुच्यते इति ।
 यदा निषादः श्रुतिमेकामुक्कप्यते ऋषभश्च, तदा निषादत्रिश्रुतिः, पञ्चो द्विश्रुतिः, ऋषभश्च

चतुश्चरितिरिति, तदा षड्जसाधारणो द्वाभ्यां निषाद्वर्षभाभ्यामुपजीवितो यतः सम्पन्नः ततः षड्जसाधारणम् ।

गान्धारो यदैकां श्रुतिमुत्कृष्यते पञ्चमश्च मध्यमग्रामिको मध्यमश्रुतिमेकां गृह्णाति
 धैवतस्यु चतुश्श्रुतिक एव मध्यमग्रामतायां हानिः, तदा मध्यमस्योर्जाव्यव्यान्मध्यमसाधारणम् ।

तनु निषादगान्धाग्र्योर्द्विश्रुत्युत्कर्षणे साधारणमुक्तं कश्चनकुनैकश्रुत्युत्कर्ष इत्याशङ्क्याह
साधारणमस्येति । स्वरस्वयः (ः) प्राक्तनरूपाद्विशेषो वैलक्ष्यप्यात्मा स एव स्वगसाधारण-
तायां प्रयोगः । अनेन चैतत्सूचयति सर्वेषां स्वराणामुच्चनीचत्ववैचित्र्यकृतोक्तिविशेषान्केवलं
गान्धर्वे नियमं (म) दृष्टमिद्वयै एकश्रुतित्वं स्वराणां दार्शितम्, वैचित्र्यन्तरं तु रागभाषादौ
लक्ष्ये दृश्यत एव । तथा च **वृद्धकाश्यपः**—

काकल्यन्नरयोगेन चतुस्त्रिद्वयेकतःश्रुतीन् ।

स्वरान्सर्वान्प्रयुञ्जीत रागभाषासु सर्वथा ॥

स्वराः षड्जादयः सप्त तथा चोत्कृष्टपञ्चमः ।

अथ धैवततश्चान्यः काकल्यन्तरसंज्ञकौ ॥

पङ्कजमध्यमगान्धाराश्चत्वार इति सर्वथा ।

जानिष्वेते प्रयोक्तव्याः स्वराः पञ्चदशैव तु ॥

अस्य लक्ष्येऽसंभवं दर्शयितुं संज्ञां करोति अस्य तु प्रयोगस्य सौक्ष्म्यादि
ति । तुम्बवधारणे, अस्मैव पदुन्नम्यमं साधारणम्येत्यर्थः । सौक्ष्म्यवैचित्र्यनिपुणसाध्यता
च । कैशिकमिति सुकुमारहृदयप्रयोगामिका हि कैशिकी सा विद्यते यत्नेत्याकारः । कशेर्वा
कैशिकम् । पाताग्रसौक्ष्म्याद्वेति पृथक्प्रयासोऽयं तत्र पदुगान्धार्याश्च पदुन्नकैशिकी जातेति ।
मध्यमप्रामांशोऽप्यस्या उपर्जाव्यन इति चतुःश्रुतिकर्षवत् प्रतिपद्यते । दौर्बल्याच्च ऋषभधैव-
ताभ्यां चतुश्श्रुतिकाम्नां भवितव्यं यथाकलं निपादगान्धार्याभ्याम् । (१) वक्ष्यति हि —

दौर्बल्यं चात्रकर्तव्यं धैवतस्यर्पणस्य च । इति (२८-) स्वयं चैप पङ्क्त्य-
ग्रामेणेति पञ्चमेन चतुश्चुतिकेन भवितुं युक्तमिति । कैशिकप्रयोगे पङ्क्त्यसाधारणगमनायोगात्
पङ्क्त्यकैशिकीकैशिक्यपि स्वयंमध्यमग्रामगा, तेनात्र चतुश्चुतिर्धैवतः, ऋषभोऽपि चतुश्चुतिः,
दौर्बल्यं ऋषभस्यालेति वक्ष्यते, लोप्यन् धैवतस्यर्पणधैवतयोरिति चतुश्चुतिकतया भाव्यम् । धैव-
त्यर्पणधैवतस्य सर्वजातयोऽसाधारणमिति पङ्क्त्यग्रामानुप्रवेशाच्चतुश्चुतिकत्ववशात्पञ्चमेन भवि-

३
जातीरिदानीं वक्ष्यामः ।

स्वरसाधारणगतास्त्रिंशो ज्ञेयास्तु जानयः ।

मध्यमी पञ्चमी चैव षड्जमध्या तथैव च ॥ ३७ ॥

आसामंशास्तु विज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।

यथा स्वदुर्बलतरव्यत्यामात्पञ्चमे तथा ॥ ३८ ॥

जानयोऽष्टादशेत्येवं ब्रह्मणाभिहितं पुरा ।

तास्त्वहं वर्तयिष्यामि ग्रहांशादिविभागतः ॥ ३९ ॥

तद्यमिति कैशिकापरपद्यायं षड्जमध्यमसाधारणं तस्मान्नमप्यस्ति, तद्वृत्तातिदेशात् कैशिकमित्रकै-
शिकादिग्रामरगेष्विति सर्वं नुम्र्यम् । एतदेव **मनङ्गाचार्या**दिभिर्ग्रामसाधारणमित्युक्तम् ।

श्रुतिमाधारणं तु सर्वस्वराणामनियतश्रुतिकत्वम् । ननु विषादस्य काकलीनि कम्मा-
नाम, आह कलत्वाच्चेति । चकार ईषदर्थे नैको सादेशः (ः) ईषकलस्तीप्रभावोऽस्मिन्निति
काकली इति, यदि वा गौरादित्यादीकारः काकलीसंज्ञे इति पाठे निषाद एव षड्जं
नाप्राप्तः छिन्नं पुच्छ एव श्रेयः । अत एव विकृतत्वेन प्राधान्याभावादनंशः । ननु
मप्यभ्यो माभूत्, अन्यो, निषादस्तु विकृतोऽसौ न षड्ज इति । किमत्र कारणम् । आह ।

आप्नोपदेशाच्चेति । चकारो हेत्वन्तरगतिकारं द्योत्यति । पूर्वं हि निषादधीप्रकृतायां
तद्वृद्धिर्जातितिप्राथम्यात्तेनैव व्यपदेशः । अत्र दृष्टान्तमाह लवणरस एव तीव्रः क्षार इति
कथ्यते चाणक्यादिभिस्तु मधुररसं, मध्यमादृषभगतौ चान्तरास्य प्रयोगादान्तरस्वरत्वम् ।

अथात्र साधारणे उक्ते शेषं कारिकावल्यामाह **भवति चात्रेति ।** साधारणे
अन्तरस्वराद्य आरोही मध्यमस्तं संश्रित्य ततः ऋषभं जिगमिषुणा यदि आन्तरम्बरः प्रयुज्यते
तदासौ सम्यक्कृतौ योगो भवति । सदात्पकार्यस्तु विषय एव तस्य विनियोगः । **नाव-**
रोहीति तस्यादाविति शेषः । तेनान्तरम्बरे प्रयुक्ते न नवावरोही ऋषभः, स मे....न योज्य
इति । अन्तरम्बरेण संयोगो यस्य मध्यमस्य तादृश्यदाप्रयुक्तस्तदा आरोहणमेवकार्यम् ।
मध्यमादन्तरम्बरं प्रयुज्य मध्यम अन्यत्र वा आरोहणमेव कार्यम् ॥ ३५ ॥

नन्वारोहणं कदाचिन्नावरोहीति यदुक्तं तदेवदृश्यति **क्रियमाणोऽवरोहीस्या-**
दिति । अल्पोबहुभिरिति ।विपुलो वा विन्तरकालमिष्यति....वादर इत्यर्थः ।
जातीयदृष्टः रागमिति राविष्ट(रगिष्ट)ष्टकलं, **श्रुतीति** प्रयुक्तकार्यवैरस्यं नयन इति नाशय-
तीत्यर्थः । **अन्तरस्वरश्च**त्वेन चात्र काकल्यापि संगृहीत इति कृतोऽप्ययमेव क्रमः ॥ ३६ ॥

जातीरिदानीं वक्ष्यामः ।

स्वरसाधारणगतास्त्रिंशो ज्ञेयास्तु जातयः ।

मध्यमी पञ्चमी चैव षड्जमध्या तथैव च ॥ ३७ ॥

आसामंशास्तु विज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।

यथा स्वदुर्बलतरव्यत्यासात्पञ्चमे तथा ॥ ३८ ॥

जातयोऽष्टादशेत्येवं ब्रह्मणाभिहितं पुरा ।

तास्त्वहं वर्तयिष्यामि ग्रहांशादिविभागतः ॥ ३९ ॥

तव्यमिति कैशिकापरपर्यायं षड्जमध्यमसाधारणं तस्थानमप्यस्ति, तद्गतातिदेशात्तु कैशिकभित्तकै-
शिकादिग्रामरागेष्विति सर्वं सुस्थम् । एतदेव **मनङ्गाचार्या**दिभिर्ग्रामसाधारणमित्युक्तम् ।

श्रुतिसाधारणं तु सर्वस्वराणामनियतश्रुतिकत्वम् । ननु विषादस्य काकलीति कस्मा-
न्नाम, आह **कलत्वाच्चेति** । चकार ईषदर्थे नैको सादेशः (ः) ईषत्कलस्तीत्रभावोऽस्मिन्निति
काकली इति, यदि वा **गौरादित्यादीकारः** काकलीसंज्ञे इति पाठे निषाद एव षड्जत्वं
नाप्राप्तः छिन्न पुच्छ एव श्रेयः । अत एव विकृतत्वेन प्राधान्याभावादनंशः । ननु
सप्तभ्यो माभूत्, अन्यो निषादस्तु विकृतोऽसौ न षड्ज इति । किमत्र कारणम् । आह ।
आप्नोपदेशाच्चेति । चकारो हेत्वन्तरगतिकारं द्योतयति । पूर्वं हि निषादधीप्ररूढायां
तद्बुद्धिर्जातितिप्राथम्याच्चेनैव व्यपदेशः । अत्र दृष्टान्तमाह लवणरस एव तीव्रः क्षार इति
कथ्यते चाणक्यादिभिस्तु मधुररसं, मध्यमादृषभगतौ चान्तरास्य प्रयोगादान्तरस्वरत्वम् ।

अथात्र साधारणे उक्ते शेषं कारिकावल्यामाह **भवति चालेति** । साधारणे
अन्तरस्वराद्य आरोही मध्यमस्तं संश्रित्य तत ऋषभं जिगमिषुणा यदि आन्तरस्वरः प्रयुज्यते
तदासौ सम्यक्कृतौ योगो भवति । सदात्पकार्यस्तु विषय एव तस्य विनियोगः । **नाव-**
रोहीति तस्यादाविति शेषः । तेनान्तरस्वरे प्रयुक्ते न न्यावरोही ऋषभः, स मे....न योज्य
इति । अन्तरस्वरेण संयोगो यस्य मध्यमस्य तादृग्यदाप्रयुक्तस्तदा आरोहणमेवकार्यम् ।
मध्यमादन्तरस्वरं प्रयुज्य मध्यम अन्यत वा आरोहणमेव कार्यम् ॥ ३५ ॥

मन्वारोहणं कदाचिन्नावरोहीति यदुक्तं तदेवदृश्यति **क्रियमाणोऽवरोहीस्या-**
दिति । अल्पोबहुभिरिति ।.... विपुलो वा विस्तरकालमिति....लादर इत्यर्थः ।
जातीयदृष्टं; रागमिति रात्रिद्व (रक्तिर्द्व)ष्टफलं, श्रुतीति प्रत्युपकारवैस्थं नयत इति नाशय-
तीत्यर्थः । **अन्तरस्वरशब्देन** चात्र काकल्यपि संगृहीत इति कृतोऽप्ययमेव क्रमः ॥ ३६ ॥

पाङ्गीचैवार्पभीचैव वैवत्यथ निपादिनी ।
 पङ्गोदीच्यवतीचैव तथा वै पङ्गुकैशिकी ॥ ४० ॥
 पङ्गुमध्या तथा चैव पङ्गुग्रामसमाश्रयाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रिताः ॥ ४१ ॥
 गान्धारी मध्यमाचैव गान्धारोदीच्यवा तथा ।
 पञ्चमी रक्तगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ४२ ॥
 मध्यमोदीच्यवा चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
 कर्मारवी च विज्ञेया तथान्घी कैशिकी मता ॥ ४३ ॥
 स्वरसाधारणगतास्तिष्ठो ज्ञेयास्तु जानयः ।
 मध्यमा पङ्गुमध्या च पञ्चमी चैव सूरिभिः ॥ ४४ ॥
 आसामंशास्तु विज्ञेयाः पङ्गुमध्यमपञ्चमाः ।
 यथास्वं दुर्बलतरं व्यत्यासात्तत्र पञ्चमी ॥ ४५ ॥

पङ्गुं काकलीं प्रयुज्य तमेवस्वरान्तरं वागेष्टे.....किमिच्छुक्तम् । तत्प्रमज्जादाह ।
 जातीरिदानीमिति । जायते शुद्धमित्तर्गोडरागसाधारणभाषाविभाषात्मकं रीतिमत्तकं दृष्टं
 सिद्धिर्भावसोऽप्यनं च यतस्ततो जानयः । ब्रह्मणेति आत्मनसमस्यानन्यथाभावमाह ।
 वर्तयिष्यामि हृदये वर्तमानाः प्रविशन्ति लक्षणक्रमेण ग्रहांशानामन्त्रपाठवैदुषिकादि
 विभागोक्तेन प्रकाशयिष्यामीत्यर्थः । पङ्गुग्रामगतं वृत्तिविभागं सम्पद्यते चोपजीवतीति
 तदाश्रयाः । एवं मध्यमग्रामाश्रया अपि स्थिताः । तिस्रः स्वरगता एव । तानु हि निपाद-
 गान्धारयोः पाठवैदुषिकमन्त्रमिति पूर्वाग्रहायां वक्रावपि तौ दुर्बलत्वाद्विकृतौ
 काकल्यन्तरात्मानौ भवतः । तेन स्वरसाधारणम्यायतिरन्नादत्वापि प्रयोगः ॥ ३७-४४ ॥

तथाहि (शुद्धपङ्गुजा)यां काकली प्रयोगो दृश्यते(इति, निदर्श्य अनंगत्वं दौर्बल्या-
 त्त्वानां कौण्ड्यः साधारणविषय इत्याह आसामंशा इति । यथास्वमिति पङ्गुमध्यम-
 ससांशाः तव निपादगान्धारयोस्तावदंशयोः नास्ति साधारणं समपेपु नातिशयस्त्वप्रयोगः,
 मध्यमाया अप्येष विधिः, स हि द्विश्रुतिवर्ज पञ्चांशांशः । पञ्चम्यास्तु ऋषभपञ्चमावंशौ आद्ये ...
 विनं येन पञ्चनं ग्रास्यं काकल्यन्तयोगप्रसंगादस्यामन्यदाह दुर्बलतरस्यव्यत्यासे
 दुर्बलत्वगात्रं कर्तव्यम् । तेन पाठवकारिणो गान्धारस्य स्थाने दुर्बलेनान्तस्वरेण यत्र भात्र्यं
 तत्रासौदुर्बलतरः कर्तव्यः । औदुषिकारिनिपादस्थाने दुर्बलतरकाकलीसज्जो दुर्बलः काकली
 कर्तव्यः इति ॥ ४५ ॥

स्वरजातयः शुद्धा विकृताश्च । तत्र शुद्धाः पाङ्गी, आर्षभी, धैवती, निषादिनी च पङ्क्त्यामे । गान्धारी मध्यमा पञ्चमीति मध्यम-
ग्रामे । एताश्चान्यूनस्वराः स्वस्वरांशग्रहण्यसापन्यामाश्च ।

विकृता लक्ष्यन्ते तेभ्योऽन्यतमेन द्वाभ्यां बहुभिर्वालक्षणैर्वि-
क्रियामुपगता न्यासवर्जं विकृतसंज्ञा भवन्ति । न्यासविधायन्यासां
मन्द्रो नियमः विकृतास्वनियमः । तत्रैकादशसंसर्गजा विकृता अपर-
स्परसंसर्गादिकादश निर्वर्तयन्ति । यथा—

शुद्धा विकृताश्चैव हि समवायाज्ज्ञानयस्तु जायन्ते ।

पुनरेवाशुद्धकृता भवन्त्येकादशान्यास्तु ॥ ४६ ॥

अथासां जातीनां विभागमाह स्वरजातय इति स्वर्गान्य इत्यर्थः । तासां
ग्रामविभागमाह तत्र शुद्धाः पङ्क्त्यादि । शुद्धानां लक्षणमाह ता इति । अन्यून-
स्वराः पूर्णस्वराः यो (ः) नामकारी स्वरादिस्वरो (ः) यस्मात् । चकारः समुच्चये । विकृतानां
नैतलक्षणमित्याह विकृता लक्ष्यन्ते एभ्य इति । पूर्णग्रहोपन्यासेभ्यः । तदाह
न्यासवर्जमिति । विकृतसंज्ञा इति विकारे सम्यक्ज्ञानं विशेषतो यामां, तेन पाङ्ग-
विकृता, प्रविकृता, अंशविकृता, प्रधाधोभ्यामविकृता इति विभागः ।

तन्वेवं (ग्रहणं) न्यासनामे शुद्धेतरविभागः कथमित्याह न्यासविधायपीति ।
तासां जातीनां मध्येऽपि याः शुद्धास्तासु नानकरी यो न्यासः नियमेन मन्द्रो भवति, विकृता-
सु स्वनियमः । न्यासान्तर्गालक्षणेत... ..त्यायायिना रूपेण विकृत्येऽपि तद्रूपाविभासः ।

तन्वेवं सप्तानां विभागउक्तः अष्टादशचोद्दिष्टादित्याशङ्क्याह तत्रेति । एवं सप्तसु
स्थितामिव्यर्थः । तासां संसर्गादित्याह विकृता इति न तु शुद्धा इत्यर्थः । एकादशेति
कर्मण्यम् ।

एतदेव संक्षेप्तुमार्थमाह—

शुद्धा विकृताश्चैव हि समवायाज्ज्ञानयस्तु जायन्ते इति । निर्हेतो
समवायात् श्रुतिस्वग्रहादिप्रमूढाद्यतो जायते ततो जातय इति निर्वचनम् । शुद्धा विकृता-
श्चेति विभागः । एवकारेण शुद्धानामेव हि विकृतत्वम् । न तु जात्यन्तरत्वमुक्तम् ।
पुनरेवेति शुद्धाभिविकृताः कृताः, ताभिर्येकादशेति पुनः शब्दो व्यतिरेकार्थः । एकाद-

स्वरजातयः शुद्धा विकृताश्च । तत्र शुद्धाः षाड्जी, आर्षभी, धैवती, निषादिनी च षड्ग्रामे । गान्धारी मध्यमा पञ्चमीति मध्यम-ग्रामे । एताश्चान्यूनस्वराः स्वस्वरांशग्रहन्यासापन्यासाश्च ।

विकृता लक्ष्यन्ते तेभ्योऽन्यतमेन द्वाभ्यां बहुभिर्वालक्षणैर्वि-क्रियामुपगता न्यासवर्जं विकृतसंज्ञा भवन्ति । न्यासविधावप्यासां मन्द्रो नियमः विकृतास्वनियमः । तत्रैकादशसंसर्गजा विकृता अपर-स्परसंसर्गादिकादश निर्वर्तयन्ति । यथा—

शुद्धा विकृताश्चैव हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।

पुनरेवाशुद्धकृता भवन्त्यथैकादशान्यास्तु ॥ ४६ ॥

अथासां जातीनां विभागमाह स्वरजातय इति स्वरनाम्य इत्यर्थः । तासां ग्रामविभागमाह तत्र शुद्धाः षड्जेत्यादि । शुद्धानां लक्षणमाह ता इति । अन्यून-स्वराः पूर्णस्वराः यो(ः)नामकारी स्वरांशादिरूपो(ः) यासाम् । चकारः समुच्चये । विकृतानां नैतल्लक्षणमित्याह विकृता लक्ष्यन्ते एभ्य इति । पूर्णग्रहोपन्यासेभ्यः । तदाह न्यासवर्जमिति । विकृतसंज्ञा इति विकारे सम्यक्ज्ञानं विशेषतो यासां, तेन षाडव-विकृता, ग्रहविकृता, अंशविकृता, ग्रहांशोपन्यासविकृता इति विभागः ।

नन्वेवं (ग्रहाय) न्यासभागे शुद्धेतरविभागः कथमित्याह न्यासविधावपीति । तासां जातीनां मध्येऽपि याः शुद्धास्तासु नामकरी यो न्यासः नियमेन मन्द्रो भवति, विकृता-सु त्वनियमः । न्यासान्तरमार्गलक्षणेन.....छायायिना रूपेण विकृत्वेषि तद्रूपाविभासः ।

नन्वेवं सप्तानां विभागउक्तः अष्टादशचोद्दिष्टादित्याशंक्याह तत्रेति । एवं सप्तसु स्थितास्वित्यर्थः । तासां संसर्गादित्याह विकृता इति न तु शुद्धा इत्यर्थः । एकादशेति कर्मपदम् ।

एतदेव संक्षेप्तुमार्यामाह—

शुद्धा विकृताश्चैव हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते इति । निर्हेतौ समवायात् श्रुतिस्वरग्रहादिसमूहाद्यतो जायते ततो जातय इति निर्वचनम् । शुद्धा विकृता-श्चेति विभागः । एवकारेण शुद्धानामेव हि विकृतत्वम् । न तु जात्यन्तरत्वमुक्तम् । पुनरवेति शुद्धाभिर्विकृताः कृताः, तामिस्त्वेकादशेति पुनः शब्दो व्यतिरेकार्थः । एकाद-

‘तासां यन्निवृत्ताः स्वरेष्वथांशेषु जातिषु च जातिः ।

‘तद्वक्ष्यामि यथावत्संक्षेपेण क्रमेणेह ॥ ४७ ॥

‘पाङ्जीमध्यमाभ्यां निवृत्ता ज्ञेया पङ्जमध्यमा’ ‘पाङ्जीगान्धारीभ्यां पङ्जकैशिकी, गान्धारीपङ्जधैवतीभिः पङ्जोदीच्यवा, पङ्गागान्धारी मध्यमाधैवतीभिर्गान्धारोदीच्यवा, धैवतीपञ्चमीमध्यमागान्धारीभिर्मध्यमोदीच्यवा, गान्धारीमध्यमापञ्चमीनिपादवतीभी रक्तगान्धारी, गान्धार्यार्षिभ्यामान्ध्री, पञ्चम्यापभीगान्धारीभिर्नन्दयन्ती, निपादवत्यार्षभीपञ्चमीभिः कार्मारवी, पञ्चमीगान्धारीभ्यां गान्धारपञ्चमी, धैवत्यार्षभीवर्जाभिः कैशिकी ॥

[स्यात्पङ्जमध्यमाभ्यां निवृत्ता पङ्जमध्यमाजातिः ।

गान्धारीपाङ्जीभ्यां संयोगात्पङ्जकैशिकी चापि ॥

पाङ्जीगान्धारीभ्यां धैवत्या चापि या विनिष्पन्ना ।

संसर्गाद्विज्ञेया सा पङ्जोदीच्यवा जातिः ॥

पाङ्जी गान्धारी पञ्चमी तथा धैवती च खलु जातिः ।

गान्धारोदीच्यवतीं जातिं निर्वर्तयन्त्येताः ॥

ज्ञेय नाधिकाः । तुल्यनिरेकं तानु परव्यतिरिक्तानाम वाच्याः, न तु शुद्धाः भूतविकृतवत्कारणनामधेया एव । अथेति समुच्चये कारणनामानुगमंशेन समुच्चितिः । तथाहि - पङ्जमध्यमयोश्च संसर्गजातिः पङ्जमध्यमेत्युक्तम् । अस्यास्तु भवन्तु जातय इति अंशभागविभाषादेशीमार्गादिषु प्रधानभूतान्तरमार्गन्यासाद्यनुगमवलेनानुगतप्रत्ययकारित्वादष्टादशमार्गन्यासान्तीत्यर्थः । अंशग्रहादिशतयोजनाया जायन्त इति जातय इत्यन्ये । जातेस्संप्रति आभ्य इति वा सकलस्य रमादेर्जन्महेतुर्जातिरिति टीकाकारः ॥ ४६ ॥

ननु कया विवृतया का जानिरित्याशङ्काप्रसंगादन्यदप्यभिधायन् प्रतिज्ञां करोति तासां यन्निवृत्तेति तयोः निवृत्तयोर्निवृत्ता तस्याभिव्यं निवृत्तेति पञ्चमीसमासः कर्मधारयश्च । तत्रैकशेषवृत्त्यादिभिः यां निवृत्तेत्यन्यत्र तत्र यत् इत्यन्याद्वारः । स्वरेषु ग्रहान्यामादिषु यथावदिति यत्प्रकाररूपमर्हति तद्वक्ष्यामि । एवमंशेषु स्वरग्रहणेन लब्ध्या अंशाः प्रधानावृत्तश्रुताः । हानिषु च पाङ्जैरुविक्रान्तसु यथावदिति तत्प्रकाररूपं तत्क्रमेणेत्युद्देशमप्यनाहत्य, इहेति जाति निर्णयेवक्ष्यामि ॥ ४७ ॥

४. र-यासां यां । ५. र-तां । ६. र-आभ्यां । ७. र-जाति । ८. र-गान्धारीपाङ्जीसंयोगात् ।

‘तासां यन्निर्वृत्ताः स्वरेष्वथांशेषु जातिषु च जातिः ।

तद्वक्ष्यामि यथावत्संक्षेपेण क्रमेणेह ॥ ४७ ॥

‘पाङ्जीमध्यमाभ्यां निर्वृत्ता ज्ञेया पङ्जमध्यमा’ ‘पाङ्जीगान्धारीभ्यां पङ्जाकैशिकी, गान्धारीपङ्जधैवतीभिः पङ्जोदीच्यवा, पङ्गागान्धारी मध्यमाधैवतीभिर्गान्धारोदीच्यवा, धैवतीपञ्चमीमध्यमागान्धारीभिर्मध्यमोदीच्यवा, गान्धारीमध्यमापञ्चमीनिपादवतीभी रक्तगान्धारी, गान्धार्यार्षिभ्यामान्ध्री, पञ्चम्यार्षभीगान्धारीभिर्नन्दयन्ती, निपादवत्यार्षभीपञ्चमीभिः कार्मारवी, पञ्चमीगान्धारीभ्यां गान्धारपञ्चमी, धैवत्यार्षभीवर्जाभिः कैशिकी ॥

[स्यात्पङ्जमध्यमाभ्यां निर्वृत्ता पङ्जमध्यमाजातिः ।

गान्धारीपाङ्जीभ्यां संयोगात्पङ्जकैशिकी चापि ॥

पाङ्जीगान्धारीभ्यां धैवत्या चापि या विनिष्पन्ना ।

संसर्गाद्विज्ञेया सा पङ्जोदीच्यवा जातिः ॥

पाङ्जी गान्धारी पञ्चमी तथा धैवती च खलु जातिः ।

गान्धारोदीच्यवतीं जातिं निर्वर्तयन्त्येताः ॥

शैव नाधिकाः । तुर्व्यतिरेके, तासु परव्यतिरिक्तानाम् वाच्याः, न तु शुद्धाः भूतविकृतवत्कारणनामधेया एव । अथेति समुच्चये कारणनामानुगमांशेन समुच्चितिः । तथाहि— पङ्जमध्यमयोश्च संसर्गजातिः पङ्जमध्यमेत्युक्तम् । अन्यास्तु भवन्तु जातय इति अंशगगविभाषादेशीमार्गादिषु प्रधानभूतान्तरमार्गन्यामाद्यनुगमबलेनानुगतप्रत्ययकारित्वाद्दशमार्गन्यासानीत्यर्थः । अंशग्रहादिशतयोजनाया जायन्त इति जातय इत्यन्ये । जातेरसंप्रति आभ्य इति वा सकलस्य रागादेर्जन्महेतुर्जातिरिति टीकाकारः ॥ ४६ ॥

ननु कया विकृतया का जातिरित्याशङ्काप्रसंगादन्यदप्यभिधास्यन् प्रतिज्ञां करोति तासां यन्निर्वृत्तेति तयोः निर्वृत्तयोर्निर्वृत्ता तस्यामियं निर्वृत्तेति पञ्चमीसमासः कर्मधारयश्च । तलैकशेषावृत्त्यादिभिः यां निर्वृत्तेत्यन्यप तत्र यत इत्यध्याहारः । स्वरेषु ग्रहापन्यासादिषु यथावदिति यत्प्रकाररूपमर्हति तद्वक्ष्यामि । एवमंशेषु स्वरग्रहणेन लब्ध्या अंशाः प्रधानावृत्थमुक्ताः । हानिषु च पाङ्जौडविक्रान्तस्य यथावदिति तत्प्रकाररूपं तत्क्रमेणेत्युद्देशमप्यनादृत्य, इहेति जाति निर्णयेवक्ष्यामि ॥ ४७ ॥

गान्धारपञ्चमाभ्यां मध्यमया विरचिता च धैवत्या ।
 जानिस्तु मध्यमोदीच्यवेति सद्भिः सदा ज्ञेया ॥
 गान्धारीपञ्चमयोः सप्तम्याश्चैव रक्तगान्धारी ।
 गान्धार्यार्धभिकाभ्यामान्ध्री संजायते जानिः ॥
 योनिस्तु नन्दयन्त्यास्त्वार्धभिका पञ्चमीं सगान्धारी ।
 कार्मारवीं निषादी सार्धभिका पञ्चमीं कुरुः ।
 धैवत्यर्धभिकाभ्यां हीनां खलु कैशिकीं कुरुः ॥]
 'परस्परविनिष्पन्ना ज्ञेया ह्येवं तु जानयः ।
 पृथग्लक्षणसंयुक्ता द्वैग्रामिकाः स्वराश्रयाः ॥ ४८ ॥
 'चतस्रो जानयो नित्यं ज्ञेयाः सप्तस्वरा बुधैः ।
 चतस्रः पट्स्वरा ज्ञेयाः स्मृताः पञ्चस्वरा दश ॥ ४९ ॥
 मध्यमोदीच्यवा चैव तथा चैव पट्जकैशिकी ।
 कार्मारवी च संपूर्णा तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ५० ॥
 पाङ्ज्यान्ध्री नन्दयन्ती च गान्धारोदीच्यवा तथा ।
 चतस्रः पट्स्वरा ज्ञेयाः पञ्च स्वरा दश ॥ ५१ ॥

तत्र निर्वृत्तीस्तावदाह पाङ्जीमध्यमाभ्यामित्यादि धैवत्यार्धभवर्जाभिः
 कैशिकीत्यन्तेन । आदौ नित्यः पट्जग्रामे, एतच्च पट्जपूर्वसदत्वादेव लब्धम् । ग्रहादि-
 संसर्गेऽपि ग्रामयोगसाङ्ग्यम् । ग्रामसाधारणस्य कैशिकस्य तत्र बाहुल्येन प्रयोगः ।
 स्पष्टमन्यत् ।

एतदुभयंहरति अपरस्परनिष्पन्ना इति संसर्गजा अन्योन्यं जनिताः । नन्वेवं पट्ज-
 मध्यमायां पृथक्ज्ञाप्यते लक्षणमित्याह पृथग्लक्षणेति । ननु किं तेनेत्याह स्वरा ये ग्रहादि
 विभासस्तत्र नेद्यान्ते यत्र आश्रीयते लक्षणबलेन द्वैग्रामिक्यमिति नित्यः पट्जग्रामे अष्टावन्य-
 त इत्यर्थः । यदि वा द्वैग्रामिकजान्युद्भवत्वात् तथेति, यदिवा संसर्गजास्त एव स्वराश्रयास्तु
 स्वरानाम्नयः पृथग्लक्षणं शुद्धापेक्षया जात्यन्तं संसर्गजापेक्षया च जनकत्वं भजन्ते ॥ ४८ ॥

अथ हानिप्रकारं पूर्णपाङ्चोद्विक्रिविभागं विवक्षुः पूर्णाः तन्नियमं तावदाह चतस्र
 इति । तत्र पूर्णाश्चतस्र आह मध्यमोदीच्यवेत्यादि । तत्र पाङ्चवा आह पाङ्जीत्या-

१. ड-व परस्परनिष्पन्ना ज्ञेया जानयो बुधैः २. र-आभ्यां च तस्यो नित्यता ज्ञेयाः संस-
 रस्वरबुधैः । दशपञ्चस्वराज्ञेयाचतस्रश्चैव पट्स्वराः ।

नैपादीं चार्पभीचैव शैवती पङ्कजमध्यमा ।

पङ्कजोदीच्यवती चैव पञ्च पङ्कजाश्रिताः स्मृताः ॥ ५२ ॥

गान्धारी रक्तगान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।

कैशिकी चैव पञ्चैता मध्यमग्रामसंश्रयाः ॥ ५३ ॥

• यास्ताः सप्तस्वरा ज्ञेया याश्चैताः पट्स्वराः स्मृताः ।

कदाचित् पाङ्घीभूताः कदाचिद्वैदुवे मताः ॥ ५४ ॥

पङ्कजग्रामे तु संपूर्णा विज्ञेया पङ्कजकैशिकी ।

पट्स्वरा चैव विज्ञेया पाङ्गी गान्धारयोगतः ॥ ५५ ॥

संपूर्णा मध्यमग्रामे ज्ञेया कामारवी तथा ।

गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यवा तथा ।

पुनश्च पट्स्वरा ज्ञेया गान्धारोदीच्यवा बुधैः ॥ ५६ ॥

दिता । तद्व्यतिरिक्ताः शिष्यन्ते दशैव तान् पञ्चस्वरा इति दर्शयन्ति ज्ञेयाः पञ्चस्वरा-
दशेति ॥ ४९-५१ ॥

पञ्चस्वराणां विभागमाह निपादिन्यार्पभीचेत्यादि । पङ्कजाश्रिता इति
पङ्कजग्रामाश्रिताः ॥ ५२-५३ ॥

एवं मध्यमग्रामे अथ तदेव रूपमाय निगक्रांश्च करोति । यास्ताः सप्तस्वरा
इत्यादि । याः सप्तस्वरा मध्यमोदीच्यवाद्याश्चतस्रस्ता ज्ञेयान्तिथे निरुमेनेति शेषः । तेन तासां
न जातु हीनस्वरता । याम्नु पङ्कजाद्याश्चतस्रस्ताः पाङ्घे चक्रागन् पूर्णत्वे ना[ओ]-
डुविकाः कदाचिद्वैदुवे पञ्चात्मके तत्प्रयोगे या दशोक्ताताः [१] । कदाचिन् पाङ्घे,
चक्रारत्पूर्णत्वेऽपि । मता इति पाठे न छन्दोमङ्गः इति ॥ ५४ ॥

पूर्णीनां पाङ्घानां च ग्रामभेदेन स्वरूपमाह पङ्कजग्रामेति । गान्धार
योगत इति गान्धारम्य योगमंशत्वेन प्राधान्यमवकृत्य पाङ्गी पङ्कजस्वरत्वेनोक्तापि सती
पूर्णेव विज्ञेया । निपादो ह्यामां पाङ्घकृत् । स च गान्धारगो तन्मंशदिवाद्दलोप्य एव ।
चोऽप्यर्थे, एवकारः पूर्णशब्दानन्तरम् । कामारवाद्याभिनसो मध्यमग्रामे पूर्णस्वरा एव,
गान्धारोदीच्यवाद्याम्नु तिस्रः पाङ्घा, औडुविकाः कदाचिन् ॥ ५५-५६ ॥

३. इ-निपादवत्यार्पभी च । न-निपादिन्यार्थमी चैव ।

आन्धी च नन्दयन्ती च मध्यमग्रामसंश्रयाः ।
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया द्वैग्रामिकयोऽपि जातयः ॥ ५७ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तासामंशविकल्पनम् ।
 पट्स्वराः सप्तमे ह्यंशे नेष्यते (न्ते) षड्जमध्यमा ॥ ५८ ॥
 संवाद्यलोपाद्गान्धारे तद्वदेव हि नेष्यते ।
 गान्धारीरक्तगान्धारीकैशिकीनां तु पञ्चमः ॥ ५९ ॥
 षड्जायां चैव गान्धारमंशकं विद्धि पाडवम् ।
 पाडवं धैवते नास्ति षड्जोदीच्यामथांशके ॥ ६० ॥
 संवाद्यलोपात्सप्तैताः पाट्स्वर्येण विवर्जिताः ।
 गान्धारीरक्तगान्धार्योः षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ६१ ॥
 सप्तमश्चैव विज्ञेयो येषु नौडुचिनं भवेत् ।
 द्वौ षड्जमध्यमांशौ तु गान्धारोऽथ निषादवान् ॥ ६२ ॥
 ऋषभश्चैव पञ्चम्यां कैशिक्यां चैव धैवतः ।
 एवं तु द्वादशैवेह वज्र्याः पञ्च स्वराः सदा ॥ ६३ ॥

अंशविकल्पनमिति । अंशस्वरा विकल्प्यन्ते येन । अस्यां जातावयम् । अंशाः
 पा(प/उवरोहिता इति मीलनग्रन्थेन विचार्यते । तं वक्ष्यामः । अङ्गविकल्पनमिति पाठे
 अङ्गस्य पाडवौडविकल्पस्य विकल्पनं कथनम् । अस्मिन्नेवं तन्नास्तीति । सप्तम इति ।
 निषादे गान्धारे चांशे तद्वति (ः) पट् स्वरा नेष्यन्त इत्यर्थः । अत्र हेतुः—संवादिनो लोपा-
 भावान्निषादेन न म्यान् पाडवः । स च गान्धारस्य संवादी । गान्धार्यादीनां निमृणामृपभेग
 पाडवत्वमुक्तम् । स च मध्यमग्रामे षड्जमस्य संवादीनि । तत्रांशे पाडवाभावे धैवतेश्च षड्-
 जोदीच्यवायां न पाडवः । ऋषभेण हि तत् । स च धैवतस्य संवादी षड्जग्रामे । एकीकृत्योप-
 संहरति सप्तैता इति । निगपपपगध इत्येतेऽंशाः । अषाड्याः क्रमेण षड्जमध्यमादिषु
 षड्जोदीच्यवायेषु । अथौडुवितशून्यानांशानाह । गान्धारीरक्तगान्धार्योरित्यादि ।
 सप्तम इति । निषादः । षड्जमध्यमाया यौ द्वावंशौ गान्धारनिषादौ तावचौडुविकौ ।
 उपसंहरति एवं तु द्वादशैवेति । गान्धारीरक्तगान्धार्योरथौ षड्जमध्यमायां द्वौ पञ्चम्यां
 कैशिक्यां द्वाविति । अत्र कचिदंशसंवाद्यलोपो युक्तिर्लभ्यते । तदल्यमेतु तथानिरूपण-
 मेव हेतुः ॥ ५७-६३ ॥

१. ड-अङ्ग । २. र-गान्धारमनंशं । ३. र-पाडवे । षड्जोदीच्यवती चैव धैवतेशो न
 पाडवे । ४. षड्जमध्यमजांशेषु ।

नास्त्वनौडुविना नित्यं कर्तव्या हि स्वराश्रयाः ।

सर्वस्वराणां नाशस्तु विहितस्त्वथ जानिपुं ॥ ६४ ॥

इयती असंख्या भवतीति पष्टिस्तावदंशाः, तत्र चतसृणां जातीनां निव्यपूर्णानां नवांशाः अपाडवा इति चतुःपञ्चाशत् । तेभ्योऽपि सप्त पाडवा....सप्त इति सप्तचत्वारिंशत् पाडवाः चतस्रः पूर्णा एवेति चतुर्दशानामन्यानां मध्ये चतस्रो नौडुविका इति तासां सम्बन्धिनो द्वादशांशा वक्ष्यन्ते, शिष्टानां चत्वारिंशत्, ततोऽपि द्वादश औडुविकता(म)पवादयन्त इति त्रिंशदौडुविनाः । एवं चत्वारिंशच्छतं विकृतानां संसर्गजानां च द्वैग्राविकानां च जातीनां स्वरनामधेयानां सप्तांशकाः (पाड)वा इति सर्वतस्सप्तचत्वारिंशच्छतमंशकानामिति ग्रामद्वयमुच्यते । लोके तु यौ पङ्कजग्रामे मध्यमग्राम इति गीतयस्तेन तेन ग्रामौ म नामधेय-मादृश्यमात्रं तु तत् “जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः” इति बुध्यते । ग्रामो नाम विशिष्टश्रुतिकस्वरसमूहो मूर्धनात्मा पूर्णापूर्वस्वभावस्वरगतग्रहांशादि-विशेषमूह्रूपजातिसमूहश्च ।

अथोच्यते । तत्तद्ग्रामोचिनश्रुतिकस्वरपरिवारादिदर्शनात्तन्मुस्यान्मकन्दलौकिकयोः म-रागयोरिति तद्ववेत् । यदि पङ्कजमध्यमग्रामानता क्रमेण लक्ष्येत श्रुतिविशेषस्य च नौडुवित-त्वनित्यलमवान्तरेण । तुहंतौ । यतो द्वादश स्वरा वर्ज्या अत एव स्वरा आश्रीयमाणाः प्राधान्येनंशकाया यदा आगुगान्धायादिषु भवन्ति तदा नित्यमेव नौडुविना जातय इति संबन्धः ।

इदानीं वैचित्र्यार्थं प्रयोगकरणनियन्माह सर्वस्वराणामिति । जानिध्वनि समुदायापेक्षया सर्वस्वराणामिति च । तथा हि कस्यांचिज्जातौ कस्यचिन्नाश उक्तः । यद्यपि च धैवतपञ्चमौ पङ्कजमध्यमग्रामयोः क्रमेणालोप्यौ तथाप्यन्यग्रामे लोपिन्नमन्येव तयो-रिति मध्यमव्यतिरिक्ताः सर्वे स्वरा नाशिनः मध्यमस्य तु न कचिद्विनाशः । अन्ये तु धैवत-पञ्चमयोर्ग्रामविभागेन यदनाशित्वं विशाखिलाचार्यादिभिरुक्तं नानुमन्यन्ते मुनेर्मध्यम एवाविनाशी मत इत्याहुः ।

श्रीमदुत्पलदेवास्त्वाहुः । जातिलक्षणे वक्ष्यमाणे मध्यमस्य लोपो न कचिद्वक्ष्यते । तन्नमध्यमस्य नाशो न कर्तव्य इति किं प्रतिषेधेन । प्राप्तेरभावात् । सर्वस्वराणां नाश इत्यनेनापि न किंचित्कृतम् । नियमस्वरलोकस्य यथास्वं जातिषु वक्ष्यमाणत्वात् ।

तास्त्वनौडुविता नित्यं कर्तव्या हि स्वराश्रयाः ।

सर्वस्वराणां नाशस्तु विहितस्त्वथ जातिषु ॥ ६४ ॥

इयती असंख्या भवतीति पष्टिस्तावदंशाः, तत्र चतसृणां जातीनां नित्यपूर्णाणां नवांशाः अपाडवा इति चतुःपञ्चाशत् । तेभ्योऽपि सप्त पाडवा....सप्त इति सप्तचत्वारिंशत् पाडवाः चतस्रः पूर्णा एवेति चतुर्दशानामन्यानां मध्ये चतस्रो नौडुविका इति तासां सम्बन्धिनो द्वादशांशा वक्ष्यन्ते, शिष्टानां चत्वारिंशत्, ततोऽपि द्वादश औडुविकता(म)पवादयन्त इति त्रिंशदौडुविताः । एवं चत्वारिंशच्छतं विकृतानां संसर्गजानां च द्वैग्रामिकानां च जातीनां स्वरनामधेयानां सप्तांशकाः (पाड)वा इति सर्वतस्सप्तचत्वारिंशच्छतमंशकानामिति ग्रामद्वयमुच्यते । लोके तु यौ पङ्जग्रामे मध्यमग्राम इति गीतयस्तेन तेन ग्रामौ म नामधेयसादृश्यमात्रं तु तत् “जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः” इति ह्युच्यते । ग्रामो नाम विशिष्टश्रुतिकस्वरसमूहो मूर्धनात्मा पूर्णापूर्वस्वभावस्वरगतग्रहांशादिविशेषमूहरूपजातिसमूहश्च ।

अथोच्यते । तत्तद्ग्रामोचितश्रुतिकस्वरपरिवारादिदर्शनात्तन्मुख्यात्मकत्वालैक्यशेषमरागयोरिति तद्वेत् । यदि पङ्जमध्यमप्रधानता क्रमेण लक्ष्येत श्रुतिविशेषस्य च नौडुवित्वमित्यलमवान्तरेण । तुर्हेनौ । यतो द्वादश स्वरा वर्ज्या अत एव स्वरा आश्रीयमाणाः प्राधान्येनांशकाया यदा आशुगान्धार्यादिषु भवन्ति तदा नित्यमेव नौडुविता जातय इति संबन्धः ।

इदानीं वैचित्र्यार्थं प्रयोगकरणनियममाह सर्वस्वराणामिति । जानिद्विनि समुदायापेक्षया सर्वस्वराणामिति च । तथा हि कस्यांचिज्जातौ कस्यचिच्चाश उक्तः । यद्यपि च धैवतपञ्चमौ पङ्जमध्यमग्रामयोः क्रमेणालोप्यौ तथाप्यन्यग्रामे लोपित्वमस्येव तयोरिति मध्यमव्यतिरिक्ताः सर्वे स्वरा नाशिनः मध्यमस्य तु न कचिद्विनाशः । अन्ये तु धैवतपञ्चमयोर्ग्रामविभागेन यदनाशित्वं विशाखिलाचार्यादिभिरुक्तं नानुमन्यन्ते मुनेर्मध्यम एवाविनाशी मत इत्याहुः ।

श्रीमदुत्पलदेवास्त्वाहुः । जातिलक्षणे वक्ष्यमाणे मध्यमस्य लोपो न कचिद्वक्ष्यते । तन्मध्यमस्य नाशो न कर्तव्य इति किं प्रतिषेधेन । प्राप्तेरभावात् । सर्वस्वराणां नाश इत्यनेनापि न किंचिच्छ्रुतम् । नियमस्वरलोपस्य यथास्वं जातिषु वक्ष्यमाणत्वात् ।

न मध्यमस्य नाशस्तु कर्तव्यो हि कदाचन ।
सर्वस्वराणां प्रवरो ह्यनाशी मध्यमः स्मृतः ।
गान्धर्वकल्पे विहितः 'सामस्वपि च मध्यमः' ॥ ६५ ॥

दशकं जातिलक्षणम्—

ग्रहांशी नारमन्द्रौ च न्यासोऽपन्यास एव च ।
अल्पत्वं च बहुत्वं च पाडवौडुविते तथा ॥ ६६ ॥

नन्माद्यमत्र भावः । यथा वैचित्र्यार्थरागयोर्ग्रामरागत्वं नीयन्ते तदा पडपि स्वराः पाडवौडु-
यिनविधिना स्वरांस्तु जातिषु स्वनुद्ध्या ग्रानविभागे क्रमालोप्याः । न तु मध्यमः कदाचनेत्यत्र
ग्रानरागवैचित्र्यमनेन सूचितम् । अत्र युक्तिः । **सर्वस्वराणामिति** । सर्वे एव मध्यमत्वा-
देव नुल्यम्भाननिविष्टः । स्वर इहोच्चावचस्वरव्यवस्थाहेतुः मध्यम एकं नाम द्वितीयमर्थरूपम् ।
गान्धर्वकल्प इति । गान्धर्वशास्त्रं ईषदसमाप्ते गाधर्वे ग्रामरागरूप इति वानेन भाषा-
देशीमार्गीदिषु मध्यमस्त्रापि विनाशित्वमभ्युपगतं भवति । **विहित इति** । मङ्गलत्वात् ।
तथा हि मातृगुप्तः ।

प्रथमं मध्यमादेव वाग्देवी सर्वदेहिनाम् ।

मङ्गल्यार्थं तदंशः स्यादारम्भे चौक्षपाडवः ॥ इति ॥

सामस्वपीति । तत्र ह्यसौ प्राथम्यान्नियतप्रयोगः । यदाह नारदमुनिः ।

यः सामगानां प्रथमः स विशेषमध्यमस्वरः । इति ।

“वेणोर्मध्यम” इत्यन्ये पठन्ति । अन्ये तु जानावेकवचनमिति मध्यमे कण्ठस्थाने
यन्म्यगसप्तकं तद्विनाशि सर्वस्य तत्सम्भवात् । तारमन्द्रस्वरान्नु सर्वे पित्तश्लेष्माद्युपहतशिरो-
वक्षसामसुलगप्रयोगा इति व्याचक्षते ॥ ६४-६५ ॥

ननु जातिष्वित्युक्तम् । तत्र केयं जातिर्नाम । उच्यते । स्वरा एव विशिष्ट-
मन्निवेशमात्रो रक्तिनदृष्टाभ्युदयं च जनयन्तो जातिरित्युक्ताः । कोऽयं सन्निवेश इति
नेशह । **दशकं जातिलक्षणमिति** । **ग्रहांशाविनि** । द्वन्द्वेन प्रायोऽशस्यैव
प्रदत्वमुन्मृष्टम् । **नारमन्द्रस्वरावित्यन्योन्यापेक्षा** । **पाडवौडुविते** यत्र संभवतस्तत्र
लक्षणं न सर्वत्रेति दर्शयति । **तथेति** । ते तत्सम्भवप्रकारेणेत्यर्थः । अष्टकं तु
सर्वलाव्यमिचारि । तथा हि प्रथममध्यमान्यपि भावात् विना कः सन्निवेश इति

अथ ग्रहाः ।

ग्रहास्तु सर्वजातीनामंशवत्परिकीर्तिताः ।

यत्प्रवृत्तं भवेद्देयमंशो ग्रहविकल्पितः ॥ ६७ ॥

तत्रांशो नाम—

यस्मिन् भवति रागश्च यस्माच्चैव प्रवर्तते ।

मन्द्रश्च तारमन्द्रश्च योऽत्यर्थं चोपलभ्यते ॥ ६८ ॥

ग्रहापन्यासपन्यासाः । गुणप्रधानभावेन रक्तिर्नोपपद्यते इति प्रधानभूतोऽशश्च तदमात्यकल्पश्च । तत्संवादी पर्यायांशो नियतिः.... बहुत्वमुपयोगि । तदीयं तच्चाख्यापेक्षमिति विभावादिलोप्य-
स्वरगतमल्पत्वमागच्छति । मूर्द्धनानिर्देशो यदिष्टमध्यमसप्तकस्वरनाले चैकरसे प्रयुज्यमाने रक्ते-
रभाव इति तारमन्द्रोऽयोग इत्यष्टकं तावदव्यभिचारि । लोभागिन्यां तु स्वरलोपोऽपि लक्षणं
भवति ॥ ६६ ॥

एवं मातृस्तु दशक निर्णीतेषु ग्रहस्य भावा संख्या । लक्षणमाह । **ग्रहास्त्विति ।**
सर्वजातीनां संबन्धिनो ग्रहाः । मिलित्या अंशवद्भवन्तीति लिपष्टिरित्यर्थः । कश्चासौ
ग्रहः । आह तस्यैव नामान्तरम् । कथमुच्यते **यत्प्रवृत्तं भवेद् देयमिति** । गृह्यते
जातिप्रयोगो यत इति ग्रहः । **तेनांशस्यैव धर्मान्तरयोगान्नामान्तरम्** । तदाह **ग्रहविकल्पितः**
इति । ग्रहधर्मेण एतद्विधतया कल्पितेन द्विस्वभावीकृतः । न त्वत एव प्राधान्याद् ग्रहत्वं
लप्स्यते । तत्सामर्थ्यसिद्धो ग्रहः । किं स्वकण्ठेनोक्तमित्याशङ्क्यैतदेवाह **ग्रहविकल्पितः** ।
अंशोऽपि हि कदाचिद् ग्रहो न भवति । नन्दयन्त्यामिव पञ्चमः । तस्या हि ग्रहो गान्धारः ।
तद्ग्रहस्य पृथगभिधानं कर्तव्यमेव । न तु नैकमुदाहरणमित्यत्र न्यायः । शक्यं न ग्रामरागादावंश-
व्यतिरिक्तस्यापि ग्रहत्वाभ्यनुज्ञानं सूयस्तरलक्ष्य एकं पृथग्रहलक्षणे प्रयोजनम् । तथा हि
मालवकैशिकेन यद्रूपकं गीयते न तत्सर्वं नियमेन षड्ग्रहः । एवमन्यदपि वाच्यम् ॥ ६७ ॥

अंशमाह **यस्मिन्भवति रागश्चेति** । 'यस्मिन् विद्यमाने रागो रक्तिर्जाति-
स्वरूपं च भवति शिरसीव पुरुषस्वरूपम् । एवं यमाश्रित्य स्थितः स्वरः प्रकर्षेण वर्तते ।
यस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । एतदुक्तं भवति । 'यस्य संवादी वानुवादी वा प्राधान्यं प्रति
वाद्यते मन्त्रीव ग्रामविषये । तत एव विनाप्यंशान्वमंशः संवाद्यनुवादिनोरेव । ननु जातिर्विवा-
दितः । तदर्थमेव तारावधिमवेक्ष्य च वक्ष्यमाणपञ्चमादित्यादिना तारमन्द्रस्थितिः । 'यश्च

[अनेकस्वरसंयोगे योऽत्यर्थमुपलभ्यते
अन्यश्च बलिनो यस्य संवादी चानुवाद्यपि]
ग्रहापन्यासविन्याससंन्यासन्यासगोचरः ।
अनुवृत्तश्च यस्येह सौंऽशः स्यादशलक्षणः ॥ ६९ ॥

पञ्चस्वरपरा तारगतिर्यथा

अंशात्तारगतिं विद्यादा चतुर्थस्वरादिह ।

आ पञ्चमात्पञ्चमाद्वा नानःपरमिहेष्यते ॥ ७० ॥

समस्त(प)द्ये स्वस्वरापेक्षया बाहुल्येन भाति । यश्च स्वयमेव स्वसंवाद्यनुवादिरूपं वा ग्रहादि-
पञ्चकरूपं वा करोति न तु कदाचिद्विवादिनम् । ग्रहादयो गोचरो नियन्त्र्यो विषयो यस्य
य तथा । यश्चान्या(न)पि स्वरान् स्वपराङ्मुखवच्छादनेनानुरक्तयन्निवर्तते । सौंऽशः प्रधान-
भागवत्वाद्दशलक्षण इति सर्व एते धर्मा मीलिताः सन्तो अंशत्वे प्रयोजकाः । अत
एवादिलक्षणमंशलक्षणात्पृथगेवोक्तम् ॥ ६८-६९ ॥

अथ तारमाह । पञ्चस्वरपरा तारगतिरिति । ननु यद्यंशस्वरादारोहक्रमेण
तावदारोहणीयं यावत्तत्तद्व्यमसंख्यस्य स्वरो न तु तन्परमिति नियमः । (एतन्न) तदा नहान्
लक्ष्यविरोधः । षड्ज्यां हि षड्जोऽंशे पञ्चमस्वरात्तमेवारोहणीयं स्यात् । दृश्यते च लक्ष्ये
षड्ज्यां....न्न धाधा—निमनिधपानिधपा इति । आर्षभ्यां च धैवतान्तः स्यात् । दृश्यते च
निषादान्तं न धरिनिमगम इति । निषादवस्थां च पञ्चमान्तमारोहणं दृश्यते पाषारिगा इति ।
एवमन्यलापि विचार्यम् । तस्मान्नायं व्याख्याप्रकारः । किं तर्हि । श्रूयताम् । इह
मध्यमसप्तकेन तावन्मूर्छनादंशः कार्य इत्युक्तेरेवलब्धम् । तत्सप्तकनिविष्टाः स्वराः सर्व एव
प्रयोज्या इति । सप्तकान्तरगतस्वरप्रयोगेषु कियद् दृष्टादृष्टाभ्युदयदायि भवतीति तारमन्द्रता-
मनादृत्य शिरस्यौरस्यस्वरनिष्ठैव सा इह निरूप्यते ।

ननु मध्यमसप्तके स्थिते सति तन्पृष्ठे तारसप्तकनिविष्टाः किं सर्वे स्वराः प्रयोज्याः ।
सर्वत्र तेनेति निरूप्यते । तत्र यदा षड्जोऽंशो भवति तदा तारसप्तक(कं) रिगम(प)
दृश्येतत्पर्यन्तं ग्राह्यं यदि शक्तिरस्ति । न तु ततः परं शक्तियोगेऽपि । उक्तग्रहणे तु न दोष
इति परशब्देन दर्शितः । ऋषभेऽंशे पुनर्धैवतान्ताः स्वरास्तारसप्तर्षभं ग्राह्या भवन्ति । गान्धारे
त्वंशे निषादान्ताः सप्त । मध्यमपञ्चमधैवतनिषादेषु निषादान्ता एव ते ग्राह्या इति
पञ्चम्वंशेषु समस्त एकस्तारसप्तकः संगृहीतो भवति । मध्यमः पुनर्यदि शक्तिः चतुस्स्वरपरमारो-
हणम् । नन्दयन्त्यां तु परावधिक एव तारनिष्ठो भविष्यति “ तारगत्या तु षड्जोऽपि

*(लोप्यस्वरोऽपि गण्यः स्याद्बुधैस्ताराविधौ पुनः)

त्रिधा मन्द्रगतिः । अंशपरा न्यामपरा अपरन्यासपरा चेति ।

मन्द्रस्त्वंशपरो नास्ति न्यामौ तु द्वौ व्यवस्थितौ ।

गान्धारन्यासलिङ्गे तु दृष्टमार्गमसेवनम् ॥ ७१ ॥

कदाचिन्नानि वर्तते ” एतच्च तत्रैव व्याख्यायते । तेन आ चतुस्स्वरादिनि ।
यदन्यैर्नन्दयन्तीविषयं व्याख्यातं न तथा । अत्रैवार्थे कारिका अंशात्तारगतिं
विद्यादिनि । इहेति । मध्यमसप्तके मूर्धनाकारिणि स्थिते सति अंशस्वरमवलम्ब्य
तारगतिं तारगमकगतस्वरपर्यन्तं वा आरोहः सर्वत्र स कर्तव्यो न ततः पर इत्यनेनोच्यते ।
तैः इहेत्यंशग्रहणं नेना च तारमन्द्राणामिति पूर्वोक्तमंशलक्षणं (च) न पदलोचनं
(न) शिष्य [ऋषभगान्धारयोः] ध्वननिपादावप्रयोज्यौ तयो रक्त्यभावे म्बगनानुपपत्तेः
शक्यभावं स्वप्रयोक्तारि इत्यसदेतत् ।

यस्त्वन्यैर्व्याख्यातम् । अंशस्वरेण सह तावत्तारसप्तगताः पञ्च चत्वारो वा स्वराः
कार्याः । यथा षड्जेशे सरिगमप ऋषभे रिगमपञ्च गान्धारे गमपञ्चनि मध्यमे गमपञ्चनि
एवं पञ्चमधैवतनिपादेषु । एत एवेति तल्लक्षणे (स्थाप्यने) । तथा हि । निपादवत्यां
निपादं (शे) तारषड्जो दृश्यत एवांशेन साधनेन इति । अलं बहुना उक्तं च व्याख्या
लक्षणसंग्राहिणीत्यादरणीयम् ।

नातः परमिति । तारगते ऊनन्वे कामचारमाह । इहेति । जातिषु ग्राम-
रागादौ नायं नियम इति विभावः । बुधैरिति । लोप्यमिति स्वरं ये बुद्ध्यन्ते तैरपूर्णत्वेऽपि
लोप्यस्वरविधौ गणनीय इत्याह । तथा च विशाखिलाचार्यः । नाशिस्वरस्तार-
विधौ संख्यायते इति । तारयति ह्लावयति वेगेन वाचमिति तारः ॥ ७० ॥

अथ मन्द्रमाह । त्रिधा मन्द्रगतिरिति । मदीह मोदने नम्रन्वाहलिनो
मन्द्रः । योऽसाग्रंशस्वरो मध्यमे सप्तके तदन्तमेव मन्द्रसप्तकाद्वाह्यः न्यामस्वगन्तं वा
तत्परो चेत्त्येकः परशब्दो लुप्तनिर्दिष्टः न्यासस्वरात् यः परस्तात् परा.....त्यर्थः । परग्रहणं

१. प द्वित्रिधा । २. प-तत्परा चेति । ३. ङ-मन्द्रमंशपरे नास्ति ।

* एतदर्थं व्यासको ग्रन्थभागः न कस्यानिर्दिष्टां मानृकायां दृश्यते । व्याख्यानात्स एव पतिनः
स्यादिति श्लोकार्थं रचयित्वात्र निवेशितम् ।

† उद्गृह्यादिभिः

अथ न्यास एकविंशतिसंख्यः । अङ्गसमाप्तौ न्यासः । तद्वदपन्यासो ह्यङ्गमध्ये पट्पञ्चाशत्संख्यः । यथा—

न्यासोऽङ्गसमाप्तौ स चैकविंशतिसंख्यस्तथा । (१६ अक्षराणि पट्पञ्चाशत्संख्योऽपन्यासोऽङ्गमध्ये भवेत् ॥७२॥ * १४ अक्षराणि सन्न्यासविन्यासावप्यङ्ग(प्यंश)मध्ये एव । अनियतत्वाच्च बहुत्वमिति ।

ततः उत्स्य ह्यनुज्ञा वा कामचारमाह । नन्वेवं पाङ्ग्यां धैवतस्य मन्द्रस्य कथं प्रयोगः कथं न यावता पङ्जान्तं तत्र मन्द्रमप्येकेन पूर्णेन वितत्य कामचारात्तु धैवतान्तो मन्द्रप्रयोगः । यो हि तद्वदन्यासरूपपङ्जेनासौ मन्द्रमप्येकात् अपि तु मध्यगता मध्यगतादेव सा....मन्द्रो नियमात् इत्यत्र हि तारनिवृत्तिपरं वचनं न हि पाङ्ग्यां यत्र पङ्जः स्थानत्रये श्रूयते इति । तत्रैव कारिकां पठन्ति । मन्द्रस्त्वंशात्परो नास्तीति । तथा हि निपादक्यां निपाद एव मन्द्रो नासौ दृश्यते अंशग्रहस्वरस्य मध्यगतन्वयासे तु सति द्वौ मन्द्रौ न्यास एव तत्परे वा । अवैवोदाहरणं तद्व्यवस्थितविषया लक्ष्येति नियममाह गान्धारलक्षणे न्यासपरत्वादेव मन्द्रत्वं सिद्धम् । तर्हि पुनर्वचनेन । अस्मि च यद्वक्ष्यते । लङ्घनं ह्युपमस्यापि तच्च मन्द्रगनं स्मृतम् । इति । तद् ज्ञापयति व्यवस्थितविषयोऽयं विकल्प इति । ननु वचनमेव मुनिर्जापकत्वेनोपन्यस्यतीति किमेतद्वान्धर्ववचनमेवेदं पूर्वं सिद्धमित्यदोषः । तुरवधारणे अवस्थितावेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

अथ न्याससंख्यया लक्षणेन चाह । न्यास एकविंशतिसंख्य इति । पङ्जमध्यमायां द्वे कैशिक्याम्लयः शिष्टानां षोडशेति । अस्यां जानिशीरसमाप्तौ कर्तव्यतायां वा स्वरः सन्यासः [नि] तर्हि अस्यते प्रयोगे येनेति [न्यासः] ।

अपन्यासमाह । तद्वदिति ममाप्तौ तर्हि न्यासात् कोऽस्य विशेषः । आह । अङ्गमध्य इति । अवान्तर समाप्तावित्यर्थः । तथा च दत्तिलाचार्यः । विदारी मध्यगस्तथा इति । तत्र पङ्जग्रामे पङ्जमध्यमायाः सप्तापन्यासाः । पङ्जोदीच्यवायां द्वौ पञ्चानां प्रत्येकं त्रय इति चतुर्विंशतिः । शेषास्तु मध्यमग्रामे । एतदेवापन्यासस्वरूपं वितानवृत्तेनानुष्ठुम्भेदेनाह । यथा—

न्यासोऽङ्गसमाप्तौ स चैकविंशतिसंख्यस्तथा ।

पट्पञ्चाशत्संख्योपन्यासोऽङ्गमध्ये भवेत् ॥ इति ॥ ७२ ॥

* इदमनुष्ठुवितानवृत्तमिति इतिकारः ।

तत्र प्रथमं(म) विदारीमध्ये न्यासस्वरप्रयुक्तस्तु ।

विवदनशीलं मुक्त्वा सन्न्यासः सोऽभिधानव्यः ।

कृत्वा पदावसाने विन्यासात्कापि विन्यासः ॥ ७३ ॥

द्विविधमल्पत्वं लङ्घनादनभ्यासाच्च । तत्र पाड्यौडुवितव(का)राणा-
मनंशानां च गीतान्तरमार्गमुपगतानां स्वराणामनभ्यासः लङ्घनादन-
भ्यासाद्यथा जात्यल्पत्वं तद्वहुलत्वं च ।

तथा—अल्पत्वेऽथ बहुत्वे बलवदवलता विनिश्चयादेव ।

जातिस्वरैस्तु नित्यं जात्यल्पत्वं द्विविधमेतत् ॥ ७४ ॥

अथानुद्दिष्टमप्यंशलक्षणापेक्षितं प्रसङ्गालक्षयति संन्यासविन्यासावप्यंश-
मध्य एवेति । विदारीमध्य इत्यर्थः । अथानियतयोः का संख्येत्याह । अनियत-
त्वाच्च बहुत्वमिति । न्यासापन्यासांशवत्तयोः प्रतिजानिप्रयोगनियमोऽस्तीत्यर्थः । तत्र
संन्यासमाह ।

तत्र प्रथमविदारीमध्ये न्यासस्वरः प्रयुक्तस्तु ।

विवदनशीलं मुक्त्वा सन्न्यासः सोऽभिधानव्यः ॥

अंशस्य विवादी यो न भवति स चेग्रथमविदार्थन्ते प्रयुक्तस्ततस्तदा संन्यासः समीपभूतो
न्यास इति ।

कृत्वा पदावसाने विन्यासात्कापि विन्यासः ।

अंशस्य संवाद्यनुवादी वा कापि विदारीभावरूपस्य पदस्य पदान्ते विन्यस्यते तदा
विन्यासः ॥ ७३ ॥

एवमसन्न्यासस्यैव प्रक्रान्तरूपं संन्यासविन्यासद्वयं लक्षयित्वा अंशकप्रस्तावे
प्रकृतमल्पत्वं विभागद्वारेण लक्षयति । द्विविधमिति । लङ्घनं स्पृष्टैवाविश्रम्यैव
तत्स्वरान्तरगमने तस्य स्वरस्य स्वप्रधानीकरणम् । यथा न रागे गान्धारी स्व..... विदा
इति श्रान्ता..... वप्यनावृत्तिरनभ्यासः यत्त्वावर्जनमेव लङ्घनमिति तदसत् । अल्पत्व-
भाषायां वा योपात् पाड्यौडुवितविश्रेश्चाल्पत्वं पृथङ् न तत् स्यात् । नन्दयन्त्यां च पञ्चमांशो
यावत्संवादिनः ऋषभस्य लङ्घनीयत्वं युक्तं न चास्य संवादिनो लोपो युक्तः । न चैवमित्य-
पाडवा संवाद्यौडुवितस्यापत्तेः (लङ्घना) नभ्यायोर्विषं विमजति । तत्र पाड्यौडुवित
काराणामिति । लोप्यस्वरपूर्णावस्था या यदा प्रयुज्यते तदा तस्य बाहुल्येन लङ्घनम् ।

सञ्चारांशो(श)वलस्थानामल्पत्वे दुर्बलासु च ।

न्यासश्चान्तरमार्गस्तु(श्च) जातीनां व्यक्तिकारकः ॥ ७७ ॥

पङ्क्तिस्वरं पाङ्क्तिं(वं) चतुर्दशविधं सप्तचत्वारिंशत्प्रकारं पूर्वोक्त-
विधानं यथाजात्यंशप्रकारमिति ।

कचिदनभ्यासोऽपि । येऽत्र तु स्वराः पर्यायांश न भवन्ति यथा पाङ्क्त्यां निपादपेभौ
तौ यदाऽन्तरमार्गे प्रयुज्येते तदाऽनभ्यासः । तेषां कचिल्लङ्घनमपि गीते अतसंवाधवस्थानं
मुक्त्वा नी.....क्त योगगतिन्यासनिक(च)ये भवेत् । अन्तरमार्गमिदं न्यासः
स्य(र्गस्य) लक्षणम् । यथाजातीति । कचिद्वाऽनेशोऽपि नाल्पः । तथा च कामारव्यां
गान्धारस्य सर्वस्वरसङ्ख्या बहुत्वेनान्तरमार्गे प्रयोग इति वक्ष्यते

गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् । (म. ना. २८ १३६)
इति । अथ बहुत्वमाह । अल्पत्वं तद्वद्बहुत्वमिति । लक्ष्यतीति शेषः । कथमित्याह ।
वलवदवलवतोऽपि(नोर्वि)पर्याये । अवलमलं तद्विपर्ययादलवदिति बहुत्वालक्षणं
गम्यत एव । अत एवाह ।

जातिस्वरस्तु नित्यं जाल्पत्वं द्विधा चैन(द्व) ॥

इति । जातिगतमल्पत्वमिव तद्वद्बहुत्वमपि द्विधा । तच्च जातिस्वरः पर्यायांशसंवादिभिश्चोप-
लक्षितः(वक्ष्यते) । तैपामलङ्घनम् भ्यास)श्चेति द्विधा बहुत्वमित्युक्तं भवति ॥ ७८ ॥

तथाल्पत्वबहुत्वयोरुपयोगं दर्शयन् प्रसङ्गादन्यदप्याह ।

सञ्चारांशो(श)वलस्थानामल्पत्वे दुर्बलासु च ।

न्यासश्चान्तरमार्गश्च जातीनां व्यक्तिकारकः ॥

इति । सञ्चारेण पर्यायेण योऽश्नद्विपर्ययं तत्र तिष्ठन्तीनां जातीनां(न्यासः)सान्तरमार्गः
स्वरूपाभिन्नलङ्घनो नान्यथेति वस्तुत्वं(तन्मन्त्र)म्योपयोगः । अल्पत्व इति । अल्पत्व-
विषयस्वरकृते लोप्यानेशस्वरविषये या दुर्बला हीनव्या जातयस्मासु म्बरीभवति नान्यथेति ।
अन्ये त्वन्तरमार्गस्य सर्वत्र प्रधानमाल्पत्वबहुत्वाभ्यां विना स्वरूपलाभ एव (न) भवतीति
तात्पर्यं मन्यमाना अन्तरमार्गलक्षणत्वेन श्लोकं व्याचक्षते । कथम् । चो हेतौ । यस्माद-
न्तरमार्गो जातीनां व्यक्तिकृत् स चाल्पत्वबहुत्वजीवी तस्य हि लक्षणम् । सञ्चारेति ।

१ र. संचारांशो । २ र. अल्पत्वं । ३ प. द्विविधोक्तम् । ४ प. पाङ्क्तं तत् ।

पञ्चस्वरमौडुविनं विज्ञेयं दशविधं प्रयोगज्ञैः ।

त्रिंशत्प्रकारविहितं पूर्वोक्तं लक्षणं चास्य ॥ ७६ ॥

पट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।

चतुःस्वरप्रयोगोऽपि ह्यवकृष्टध्रुवास्विह ॥ ७७ ॥

तच्चारे अनुवादिस्वरे अंशस्वरे च प्रधानभूते दलकल्पे स्थिते बलस्थानां सनां संवादिनां स्वगणां बलवत्तयाऽल्पत्व (त्वे दुर्बलासु)स्वगणां दुर्बलप्राणकत्वेऽ-
विलङ्घनेन न्यसनं यः (करोति) सोऽन्तरमार्गस्तस्मादल्पत्वबहुत्वे वक्तव्य इति । अन्ये
त्वत्रेयं जातिजातिदुर्बल इ (त्यस्वि) यं बलवतीति नीत्या न्यासान्तरमार्गाभ्यां ज्ञेयं बहुत्वप्रयोज्ये
पर्यायांशे सति न्यासान्तरमार्गवशादिति श्लोकमर्थमाहुः ॥ ७५ ॥

अथ पाड्यं पूर्वमुक्तमपि दशकलक्षणानिधानप्रसङ्गशक्यावैषम्यशान्तये पुनराह
पट्स्वरं पाड्यमिति । चतुर्दश जातिगताश्च (विधाः) तच्चतुर्दशजातिविधयः (चतु-
र्दशविधं) चतसृणां नित्यं पूर्णत्वेन तदभावात् । सप्तचत्वारिंशत्प्रकारमिति ।
त्रिपष्टेति (त्रिपष्टिरिति) पूर्णांशा न च पात्यन्ते । अपवादाश्च सप्त । तदाह । जात्यंश-
प्रकारमिति । जातौ येऽशस्वरास्तेषु यः प्रहारोऽपवादविधिरुक्तस्तदतिक्रमेण । पूर्वाभि-
प्रायेणोडुवमाह । पञ्चस्वरमिति । दशविधमिति । दशस्वेव हि जातिषु । तत्र
त्रिंशत्प्रकारमिति । त्रिपष्टेश्चतस्रो नित्यपूर्णा इति तदीया नवांशाः पात्यन्ते । चतस्रो
नित्यपाड्या इति तदीया द्वादशेति । अनेन शिष्टा द्वाचत्वारिंशत् । अत्र हि द्वादशो-
पादानीया इति शिष्टास्त्रिंशत् । तदाह । पूर्वोक्तं लक्षणं चास्येति ॥ ७६ ॥

अथैतद्यतिरिक्तं किंन (किञ्चिन्) मार्गप्रसङ्गाध्रुवा (स्व) स्तीति वदन् गान्धर्वं
तदभावमाह ।

पट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।

चतुःस्वरप्रयोगोऽस्ति (पि) कृष्टासु द्वादशस्विह

(ह्यवकृष्टध्रुवास्विह) ॥

इति । तथेति समुच्चये च समुत्थितावधारणे । तेन पट्ठास्वरयोः पूर्णस्यैवास्ति
प्रयोगः । अस्तीतिनामाचक्षमाणो गान्धर्वं तन्नियममाह । इहेति । यद्विमं
नाट्योपयोगि ध्रुवागतं तत्र चतुःस्वरप्रयोगोऽपि । अपिशब्दान् पूर्वोऽपि त्रिविधः ।
(कु) त्रेत्याह । अवकृष्टासु करुणोपयोगिनीषु गुरुप्रायासु ध्रुवासु ॥ ७७ ॥

द्वैग्रामिकीनां(णां) जातीनां सर्वाणामपि नित्यशः ।
 अंशान्त्रिपट्टिर्विज्ञेयास्तेषां चैवांशवद् ग्रहाः ॥ ७८ ॥
 'अंशग्रहमिदानीं वक्ष्यामः । तत्र
 मध्यमोदीच्यवायास्तु नन्दयन्त्यास्तथैव च ॥
 तथा गान्धारपञ्चम्याः पञ्चमोऽंशो ग्रहस्तथा ॥ ७९ ॥
 'धैवत्याश्च तथा ह्यंशौ विज्ञेयौ धैवतर्षभौ ।
 पञ्चम्याश्च तथा ज्ञेयौ ग्रहांशौ पञ्चमर्षभौ ॥ ८० ॥
 गान्धारोदीच्यवायास्तु ग्रहांशौ पङ्क्तमध्यमौ ।
 'आर्षभ्याश्च ग्रहा अंशा धैवतर्षभसप्तमाः' ॥ ८१ ॥
 'गान्धारश्च निषादश्च ह्यार्षभश्च तथापरः ।
 निषादिन्यास्त्रयो ह्येते ग्रहा अंशाश्च कीर्तिताः ॥ ८२ ॥
 पङ्क्तपञ्चमगान्धारैश्चिभिरेव प्रकीर्तिताः ।
 अंशैर्ग्रहस्तथा चैव विज्ञेया पङ्क्तैश्चिकी ॥ ८३ ॥
 'पङ्क्तश्च मध्यमश्चैव निषादो धैवतस्तथा ।
 'पङ्क्तोदीच्यवतीजातेर्ग्रहा अंशाश्च कीर्तिताः ॥ ८४ ॥

अथ ग्रहांशानां सङ्ख्यां निरूपयितुं प्रतिजाति विभागमाह । द्वैग्रामिकीणां
 जातीनामित्यादि ॥ ७८ ॥

तत्र सङ्ख्यानुगोचाद् ग्रामविभागकनमनादित्येवैकांशम्यांशादियोगं सप्तांशपर्यन्तमाह ।
 मध्यमोदीच्यवायास्त्वित्यादि । तत्र तिमृणामेक एकोऽंशः । तिमृणां द्वे द्वे (द्वौ
 द्वौ) । तिमृणां त्रयः । तिमृणां चत्वारः । चतुर्णां पञ्च । एकम्याः सप्त(पट्) ।
 (एकम्याः) सप्तेति (त्रि) पट्टिः । त एव यो(स एवांशो) ग्रहः । नन्दयन्त्यामंशस्वर एव

१ च. ग्रहनिर्दिष्टा व्याख्यायामः । २ य. ग्रहविधिः । ३ य. धैवता धैवतर्षभौ पञ्चम्यः
 पञ्चमर्षभौ । ४ भ. निषादो धैवतर्षभस्तथा चापमर्षवती । ५ न. निषादमर्षवती । ६ ज. निषादिन्या
 निषादन्तु गान्धारपञ्चमस्तथा । ७ न. अंशाश्च पङ्क्तैश्चिकीः पङ्क्तगान्धारपञ्चमाः । ८ इतः पूर्व
 जादिमानुक्रान्त-तिमृणामपि जातीनां ग्रहा अंशाश्च कीर्तिताः ॥ इत्यधिकमस्ति । ९ न. अंशा ग्रहान्तु
 चत्वारः पङ्क्तोदीच्यवतीभिनाः ।

पञ्चमश्चार्पभश्चैव निषादो धैवतस्तथा ।
 कामरारव्या बुधैरंशा ग्रहाश्च परिकीर्तिताः ॥ ८५ ॥
 गान्धारश्चार्पभश्चैव 'पञ्चमोऽथ निषादवान् ।
 चत्वारोऽंशा भवन्त्यान्धया ग्रहाश्चैव तथैव हि ॥ ८६ ॥
 पङ्क्त्यश्चार्पभश्चैव मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
 मध्यमाया ग्रहा ज्ञेया अंशाश्चैव सधैवताः ॥ ८७ ॥
 निषादपङ्क्त्यगान्धारमध्यमाः पञ्चमस्तथा ।
 गान्धाररिक्तगान्धार्योर्ग्रहा अंशाः प्रकीर्तिताः ॥ ८८ ॥
 'पाङ्क्ति धैवतगान्धारपङ्क्त्यमध्यमपञ्चमैः ।
 ग्रहैरंशैश्च विज्ञेया विकृता स्वरयोगतः ॥ ८९ ॥
 कैशिक्याश्चार्पभं हित्वा ग्रहांशाः षट् स्वराः स्मृताः ।
 सप्तस्वरग्रहांशा तु विज्ञेया पङ्क्त्यमध्यमा ॥ ९० ॥
 एते त्रिपष्टिविज्ञेयाः 'सर्वास्त्रंशास्तु (स्वत्र तु) जातिषु ।
 अंशवच्च ग्रहास्तामां सर्वासामेव नित्यशः ॥ ९१ ॥
 सर्वासामेव जातीनां त्रिजातिस्तु गणः स्मृतः ।
 ति च सप्त गणा ज्ञेया वर्धमानस्वरा बुधैः ॥ ९२ ॥

ग्रहयुक्तो निजचक्षणाद्वान्धागे लक्ष्यत इति विकल्पो गन्तव्यः । मुनिना ग्रहत्वमंशस्योक्तमिति तदेव मुख्यम् । अन्यत् संवादिविवादादिर्यदा ग्रहः क्रियते तदा विकृतत्वमासाम् । तदाह । विकृतः (ता) स्वरयोगत इति । ग्रहविकारः सर्वासामेव जातीनामस्तीति या(सर्वा)स्वत्र ॥ ७९-९१ ॥

अथाम्य सप्तचत्वारिंशदधिकस्य जात्यंशविभागस्य यत्रपरेक्षणीयत्वमभिधातुं प्रधानमेव सङ्ख्याविभागं संक्षिप्याह । सर्वासामेव जातीनां त्रिजातिस्तु गण इति ।

१ न. निषादः पञ्चमस्तथा ॥ अन्धयांशांजा ग्रहा जान्ताश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥ २ न. निषादपभं । ३ न. पञ्चमायाः पङ्क्त्यगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ धैवतस्यापि विज्ञेया ग्रहांशांश्च कीर्तिताः । (प. विज्ञेया इत्यत्र विहाद्विः) । ४ न. चार्पभमयोगात्तु कैशिक्यंशाः षट्स्वराः स्मृते च विज्ञेयाः पङ्क्त्यमध्यमांशांजा ग्रहाः । ५ न. सर्वे । ६ भ. एवं । ७ न. ग्रहा अंशाश्च जातिषु । ८ न. सप्त वा चैव विज्ञेया । ९. लक्षणं स तु विज्ञेयो वर्धमानस्वरो बुधैः ।

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरोऽथ (रश्च) चतुःस्वरः ।

पञ्चस्वरश्चतुर्धा^१ स्यादेकधा सप्तपदस्वरौ ॥ ९३ ॥

एतदुक्तं मया त्वामां ग्रहांशपरिकल्पनम् ।

पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि न्यासापन्यासयोगतः^२ ॥ ९४ ॥

गणः समूहः स च सर्वासां जातीनां मध्ये यास्तिस्रो जानयन्तामिः कर्तव्यः । ननु समूहः के(कां)चिदेकस्या(देका)मुद्दिश्य क्रियते । इह तु समूहकरणे कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह । ते च सप्त गणा ज्ञेया वर्धमानस्वरा इति । ते एको जातिस्वरप्रयुक्तो गण एकस्वरांशो यावत् सप्तस्वरांश इति । स हि कर्णे अंशसङ्ख्यो विभागप्रयोजनमित्युक्तं भवति । ननु यदि जानित्रयेण सप्तगणस्तर्ह्येकविंशतिजानयः स्युः । तच्च (ताश्च न) तथा । पूर्वं युक्तं जानयोऽष्टादशेत्येवं ब्रह्मणाभिहितमिति (भ. ना. २८-३९) तदेतदाशङ्क्यापवादं वक्तुं तत्त्रिकमुक्तम् ॥ ९२ ॥

त्रिजातित्वोत्सर्गस्य विषयमाह ।

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरश्च चतुःस्वरः ॥

इति । एते चत्वारो गणास्त्रिजातय इत्यर्थः । एवं द्वादशजानयः । एकःस्वरोऽंशो यत्र गणे । एवं यादश्चत्वारः स्वरा अंशा यत्रेति । अपवादं दर्शयितुमाह । पञ्चस्वरश्चतुर्धा-स्यादिति । यत्र पञ्चांशस्वराः स गणश्चतसृभिस्त्रिभिर्नानि.....भिः.....(चतसृभिर्जातिभिः ।) । तेन पूर्वाभिः सह षोडश जानयः । एकधा सप्तपदस्वरैरेकैव जातिः । सप्तस्वरो गणः पदस्वश्च । एकस्या अपि जातेर्गणस्य व्यपदेशिवद्भावेन स्वरांशकभेदे निबन्धनमित्यष्टादशजानयः । त्रिषष्टिरंशाः । त एव ग्रहा इति ॥ ९३ ॥

एतदुपसंहरति । एतदुक्तं मयेति ।

पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि न्यासापन्यासयोगतः ॥

इति । अयं भावः । अंशग्रहाश्चोक्ता एवं न्यासापन्यासान्मन्त्रा येऽन्ये योगा दशलक्षणे-
प्वन्तःपानिनो लक्षणभागाः प्राड्वौदुहितादयः पूर्वमनुक्तानां कथ्यमानाः कथ्यमानत्वेनोपयोगे
.....स्तन्मात्रं प्रतिजाति वक्तव्याः । न्यासाश्चो(ध्वा)पन्यासाश्च योगाश्चेति द्वन्द्वः ।

१ ज. पदस्वरश्च तथा सप्तस्वरोऽपि च । प. पदस्वरोऽथ चैकः सप्तस्वरो गुणः । २ च. पूर्वमुक्तं ।

३ न. अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तस्याभेदाविकल्पनम् । अंशाः स्युः पञ्च षड्जाया निरागर्पमर्वाजितः ॥ न्यासः षड्ज उपन्यासौ स्यातां गान्धारपञ्चमौ ॥ ४ र. लक्षणम् ।

पञ्चांशा तु भवेत् पाङ्गी निपादपञ्चार्जिता ।

अपन्यासो भवेदत्र गान्धारः पञ्चमस्तथा ॥ १५ ॥

न्यासश्चात्र भवेत् पङ्गो लोप्यः सप्तम एव च ।

पङ्गुगान्धारसञ्चारः पङ्गुधैवतयोस्तथा ॥ १६ ॥

पाङ्गवं सप्तमो (मा) पेनमर्पणं वै सप्तमर्पणम् ।

गान्धारस्य च बाहुल्यं त्वच कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १७ ॥

.....न्यतो (श्रो) दिश्य वक्तव्यतयोक्तमपि प्रज्ञांशविकल्पनं पुनर्वक्ष्यामि । तदभिधाने हि सुस्पष्टमन्यजा (ज्ञा) तुं शक्यमिति भावः । अंशपेक्षो हि प्रायशोऽन्यलक्षणमप्यहारं (व्यवहारः) । एकस्थानं च जातिलक्षणं ज्ञातुं स्पष्टतरं भवति । अनियमोपपत्तिरिति यदा तु त एवविध.... लक्ष्यं प्रपञ्चयेति । दृष्टादृष्टोपयोगी वायं जानिसन्विः । अन्ये त्वंगप्रह-
मित्यादीनां लक्षणमित्यादिग्रन्थं तत्र पठन्ति ॥ १४ ॥

पाङ्गी लक्षयति । पञ्चांशास्तित्व (त्वि) ति । सप्तमपथा इत्यंशः । गप इत्येनावपन्यासो । स (सो) न्यासः । निपादेन (हीना) पाङ्ग (वी) इति । अन्योन्यमनयोः सञ्चारः । (सगयोः) तथा सधट्यनयोः । गान्धारोऽतिबहुलोऽपि वादित्वाद् (त्र) प्राप्तः । (कृपमस्य) तथात्वं विदद्वान् मन्तव्यम् । कृपमस्यानंशत्वं निपादस्य लोप्यत्वात् । पूर्णादप्यायां तु स.....तं सिद्धमिति पुनर्न स्वकण्ठेनोक्तं मुनिना । अंशाश्च दशकाः । तद्यथा शुद्धा विकृताः पञ्च पूर्णाश्चत्वारः पाङ्गवाः । गान्धारोऽंशो पाङ्गवा एवापवादात् ते चांशका लुप्तकात् स्फुटं ज्ञायन्ते । तेन लालिना अत्र स्वरभागे जात्यंशकास्ता (न) पदास्य आसारितांशं निगदाद् (न) नुति स (सा) मिथ्यनु (धेनीपु) स्पष्टं गान्धर्वकलं यद्यपि तथापि स्वरत एव कचन मुदि.....स्थग दृष्टः । यथोक्तम् । सकृत् प्रयुक्ताऽपि हि नन्दयन्तीति । नन्वाभ्यासप्रसिद्धय एव । तालविशेषमनादृत्य सामान्यतालेन चच्च-
तुष्टादिना लोके वार्तिकमार्गेण जानिगानं प्रसिद्धम् । तत्र तु यत् चच्चतुष्टादि न तद् विकल्पः । चतुष्कलाद्यनुसारेण कलापातविधिः कर्तव्योऽपि लोके न प्रसिद्धः । स्वरभागप्राधान्यात् । पदादि..... तत्र ब्रह्मप्रोक्तविमंस्कृतप्राकृतकलाण्येव प्रसिद्धानि । गीतकादौ तालभागस्यैव प्राधान्यम् । यथोक्तम् ।

१ र. निपादकर्मणौ विना । २ डादिनामृकास्वेकः श्लोकोऽधिको दृश्यते ।

‘आर्षभ्यामृषभस्त्वंशो निपादो धैवतस्तथा ।

एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चाप्यृषभः स्मृतः ॥

‘पट्टपञ्चस्वरता चात्र पट्टपञ्चमयोर्विना ॥ ९८ ॥

धैवत्यां धैवतो न्यासस्त्वंशावृषभधैवतौ ।

अपन्यासा भवन्त्यत्र धैवतार्षभमध्यमाः ॥ ९९ ॥

पट्टपञ्चमहीनं तु पाञ्चस्वर्यं विधीयते ।

पञ्चमेन विना चैव पाडवं परिकीर्तितम् ॥ १०० ॥

आरोहिणौ च तौ कार्यौ लङ्घनीयो तथैव च ।

निपादश्चर्षभश्चैव गान्धारो बलवांस्तथा ॥ १०१ ॥

वर्धमानप्रयु(यो)क्तारो यास्यन्ति शिवकेतनम् ॥

इति । नत् प्राश्न(म्यबोध)नाय । त्रोटिकागीतकादीनि जात्यंशकोद्धृतशुद्धभिन्नानि ग्रामगमक्रमेण प्रसिद्धानि । मुख्यतस्तु जात्यंशकैर्गीतिसादिना तालः संस्कृतानि पदानि स्फुटमवधानमिति सम्मिलितगान्धर्वं तदर्थमेव । तदा तादृश्येन गीतकवर्धमानादि पुनः विरम्यत इत्यलं वस्तुतः ॥ ९५-९७ ॥

अथ (चार्षभीं लक्षयति) । आर्षभ्यामित्यादि । ऋधनि अंशाः (नवोऽंशाः) । ऋधनि अप(नवोऽप)न्यासाः । ऋषभो न्यासः । पट्टहीने पाडवः । पट्टपञ्चमयोर्दी(हा)ने औडुवित्वम् । सधौ रिगौ च सङ्गच्छेते । तत्र केचित् पञ्चमस्य लङ्घनमाहुः । पूर्णावस्थायां पट्टगान्धारपञ्चमा अल्पम् भजन्ते । औडुविते च गमयोरल्पता । दशांशकाः । मूर्च्छना पञ्चमादिः । चञ्चपुटस्तालः । प्रायशो नैष्कामिकीध्रुवायां विनियोगः ॥ ९८ ॥

अथ धैवतीमाह । धैवत्यामिति । ऋषभधैवतावंशौ । विकृतावस्थायां रिधमा अपन्यासाः । धैवतो न्यासः । पलोपे पाडवः । सपहानाधितरत् । पूर्णदशायां च पस इत्या(साधित्या)रोहवर्णगतौ कार्यौ । लोप्यत्वालङ्घनं सिद्धमपि पुनः प्रकर्षलाभत्वमुक्तम् । अस्याः सप्तांशकाः । शुद्धविकृतौ पूर्णौ द्वे(द्वौ) पाडवौडुवितौ च ॥ ९९-१०१ ॥

१ न. अंशा जातास्तथार्षभ्यां निपादार्षभधैवताः । २ न. अत्यल्पं च विशेषेण अत्र पाडवकारिणः ॥ लङ्घनं पञ्चमस्यैव स्यात्तरोहणनेत्रयात् ॥ पाडवस्य पट्टहीने तु (ड-पट्टवरं गममहीनं) पञ्चस्वर्यं तु पञ्चमान् ॥ विवादिनां स्वरगां च सप्तारोऽत्र विधीयते ॥ ३ म. वात्र । ४ न. स्यादंशौ धैवतर्षभौ । ५ ड. धैवतर्षभौ । ६ ज. निपादार्षभगान्धारो बलवन्तः प्रकीर्तिताः ।

निपादिन्यां निपादोऽंशो सगान्धारपर्मस्तथा ।

एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैवात्र सप्तमः ॥ १०२ ॥

धैवत्या इव कर्तव्ये पाडवौदुविते तथा ।

तद्वच्च लङ्घनीयौ तु बलवन्तौ तथैव च ॥ १०३ ॥

• अंशास्तु पङ्क्तैशिक्याः पङ्क्तगान्धारपञ्चमाः ।

अपन्यासा भवन्त्यत्र पङ्क्तपञ्चमसप्तमाः ॥ १०४ ॥

गान्धारश्च भवेन्न्यासो हैनस्वर्यं न चात्र तु ।

दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यं धैवत(मध्यम)स्वार्पणस्य च ॥ १०५ ॥

पङ्क्तश्च मध्यमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ।

स्युः पङ्क्तोदीच्यवांशास्तु न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥ १०६ ॥

अथ निपादवती । निपादिन्यामिति । निगर्पभा अंशा अपन्यासाश्च । निन्या(न्या)मः । पाडवादि धैवतीव । पञ्चमेनैव लोपे पाडवम् । सपलोपेऽन्यत् । सपौ च लङ्घनीयावरोहिणावनंशावबलम्बिल(बबहुला)विति । अंशा दशकाः शुद्धाग्रयम्बयोविकृताः पूर्णाः पाडवा औडवश्च ॥ १०२-१०३ ॥

अथ पङ्क्तैशिक्या इति । सगप(पा) अंशाः । अपन्यासास्तु सपनि(नयः) । न्यासो ग(गः) । नित्यपूर्णा चेयम् । मध्यमर्पमयोर्दौर्बल्यमंशान्वाप्सिद्धं पुनराधिक्यार्थं ज्ञापयति । निधयोरत्र किञ्चिदाधिवयमिति । अस्याः शुद्धत्वं नाम्नीति त्रय एवांशकाः पूर्णाः ॥ १०४-१०५ ॥

अथ पङ्क्तोदीच्यवा । पङ्क्तश्चेत्यादि । समनिश्चा अंशाः । धस(सा) अ(व)पन्यासा(सौ) । ग(गो)न्यासः । अंशानामन्योन्यसङ्गतिः । रिलोपे पाडवः(म्) । ऋबलोप औडवम् । ऋषभः संवादी धैवतस्य पङ्क्तग्रामे न नृप्यनाने यतः । सरिगा बलितः ।

१ न. गान्धारश्चर्मस्तथा ॥ एत एव ह्यपन्यासाः पङ्क्तमध्यमपञ्चमाः ॥ निपादश्च भवेन्न्यासो हैनस्वर्यं च नेष्यते ॥ दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यं धैवतर्पणस्तथा ॥ २ न. एत एव ह्यपन्यासाः गनिपादाः प्रकीर्तिताः ॥ गान्धारोऽत्र भवेन्न्यासो दौर्बल्यं धैवतर्पणम् ॥ हैनस्वरम्यानावात् सम्पूर्णा चेयमित्यन्ते ॥

अपन्यासो भवत्यस्य धैवतः पङ्क्त एव च ।
 'परस्परांशगमनमिष्टतश्च' विधीयते ॥ १०७ ॥
 पाङ्क्तस्वर्यमृपभापेनं कार्यं गान्धर्ववेदिभिः ।
 पञ्चमार्पभङ्गीनं तु पाङ्क्तस्वर्यं तु तत्र वै ॥ १०८ ॥
 पङ्क्तश्चाप्यृपभङ्गैश्च गान्धारश्च बली भवेत् ।
 गान्धारस्य च बाहुल्यं मन्द्रस्थाने विधीयते ॥ १०९ ॥
 सर्वेऽंशाः पङ्क्तमध्यायामपन्यासास्तथैव च ।
 पङ्क्तश्च मध्यमश्चापि न्यासौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः ॥ ११० ॥
 गान्धारसप्तमापेनं पाङ्क्तस्वर्यं विधीयते ।
 'पाङ्क्तं सप्तमापेनं कार्यं चात्र प्रयोगतः' ॥ १११ ॥
 सर्वस्वराणां सञ्चार इष्टतस्तु विधीयते ।
 पङ्क्तग्रामाश्रिता (श्रयाः) लोना (सप्त) विज्ञेयाः सप्त जातयः
 (या जातयो बुधैः) ॥ ११२ ॥

अन्य(पङ्क्त)स्यांशत्वात् सिद्धं बलिनं पुनराधिक्यार्थमुक्तम् । ऋषभम्यात्यल्पत्वं प्राप्तं
 प्रतिषेद्धं गान्धारस्य मन्द्रस्थाने बाहुल्यम् । अस्या एकादशांशकाः । पूर्णाश्चन्दारः ।
 पाङ्क्तान्ध्रयः । धैवतांशे तदप्यपवादात् । औडुविताश्चत्वारः । शुद्धस्तु नास्ति । तत्र
 कैशिके पूर्वं निर्वचनमुक्तम् । तद्योगाज्जातिः कैशिकी । उदीच्यवन्ध्या (वायां) त्वाहुः ।
 उदीच्याः प्रयोक्तारो बाहुल्येन सन्त्यस्यामित्युदीच्या । वान्ति गच्छन्तीति । उदीच्येऽपि च
 दृश्यते । गीतं च देशानामर्थैर्बाहुल्यादिमिरुचितत्वापेक्षया त्वपदिश्यत एव । टकरागो
 मालवपञ्चमो गौडी मालवी काम्भोजीत्यादि ॥ १०६-१०९ ॥

अथ पङ्क्तमध्यमा । सर्वेऽंशाः पङ्क्तमध्यायामिति । सप्तांशा अपन्यासाश्च ।
 सप्तौ न्यासौ । निलोपे पाङ्क्तः । निगलोप्य(पे)न्यः । निरल्पतरो यदाऽन्य अंशाः ।
 सञ्चारे यथेष्टम् । अस्याः सप्तदशांशकाः । तत्र सप्त पूर्णाः । पञ्च पाङ्क्ता औडुविताश्च । यो....
 रिसयोल्लसदपवादात् । एतदुपसंहरति । पङ्क्तग्रामाश्रयाः सप्तेति ॥ ११०-११२ ॥

१ न. परस्परमिष्टतानां सञ्चारश्च विधीयते । पाङ्क्तं न्यपभापेनं ॥ २. परस्पराङ्गगमनात् स्पृष्टता
 तु विधीयते ॥ २ र. तन्वत्तथ । ३ न. त एव हि । ४ न. ऋषभः पाङ्क्ते हीनो दुर्बलः राविशेषतः ॥
 ना. ८

अतः परं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रयाः^१ ।

गान्धार्याः पञ्च एवांशा धैवतर्षभवर्जिताः ॥ ११३ ॥

पङ्क्तश्च पञ्चमश्चैव ह्यपन्यासौ प्रकीर्तितौ ।

गान्धारश्च भवेन्न्यासः पाडवं चर्षभं विना ॥ ११४ ॥

धैवतर्षभयोर्हीनं तथा चौडुवितं भवेत्^२ ।

लङ्घनीयौ च तौ नित्यमार्षभाद्वैतं व्रजेत् ॥

विहितस्त्विति गान्धार्याः स्वरन्यासांशगोचरः ॥ ११५ ॥

लक्षणं रक्तगान्धार्या गान्धार्या एव यत्स्मृतम् ।

धैवतो बलवानत्र दौर्बल्यं तस्य लोपतः ॥ ११६ ॥

गान्धारपङ्क्तयोश्चात्र सञ्चारश्चार्षभाद्विना^३ ।

अपन्यासस्तथा चैव मध्यमस्तु विधीयते ॥ ११७ ॥

अन्यदुपक्रमते । अतःपरमिति । अत्र गान्धारी तावत् । गान्धार्या इति । समगपनि(नयः) अंशाः (शाः) । सपावपन्यासौ । ग(गो) न्यासः । रिलोपे पाडवः । रिधलोपेऽन्यत् । पञ्चमस्य ग्रामे ह्यलोप्यत्वम् । तयोर्लङ्घनं पूर्णावस्थायामृषभाद्वैतगमनम् । अन्येषां स्वराणां न्यासस्वरविषयोऽशस्वरविषयश्च सञ्चारः । तदाह । स्वरन्यासांश-
गोचर इति । स्वराणां न्यसनस्वां(स्यां)शगोचर उक्त इत्येतदर्थमन्ये व्याचक्षते । एवं चैतदनुक्तसमः(मं)स्यात् । अस्यामेकां (स्यां त्रयोदशां)शकाः शुद्धा विकृताः । पूर्णाः पञ्च । चत्वारः पाडवाः । पञ्चमे तदपवादात् । औडुविते गान्धार एवांशोऽन्यत्र तदपवादात् ॥ ११३-११५ ॥

अथ रक्तगान्धारी । लक्षणं रक्तगान्धार्या इति । समगपनि(नयः) पञ्चांशाः । ऋलोपे पाडवम् । ऋधलोपेऽन्यत् । कस्तर्ह्यस्यास्तनो विशेषः । आह । धैवतो बलवानत्र । तस्य हि लोप्यत्वादौर्बल्यं स्यात् । ऋषभं चोल्ह्य सगोत्यनयोरन्यो-

१ न. संश्रिताः । २ ड. अंशाः स्युः पञ्च गान्धार्या ॥ ३ ड. अपन्यासत्वमस्यास्तु पङ्क्त-
पञ्चमयोरपि ॥ ४ ड. पाडवस्य विधीयते । पाडवस्य मध्य गान्धार्याः कर्तव्यं स्वरयोगतः ॥ पङ्क्तमध्यमयोरत्र
बाहुल्यं सम्प्रकीर्तितम् ॥ प्रयोक्तृभिः प्रयोक्तव्यं गान्धारस्य च लङ्घनम् ॥ न. गान्धारीविहितस्यासौ हीन-
स्य च लक्षणम् । सर्वं च रक्तपूर्वाया गान्धार्याश्च विनिर्दिशेत् ॥ बलवन्तौ विधातव्यौ धैवतः सप्तमस्तथा ॥
ज. गान्धार्या वीक्षितस्त्वेव स्वरन्यासांशसञ्चारः ॥ ५ भ. बलितौ भवतश्चात्र धैवतः सप्तमस्तथा ॥ ६ न.
आर्षभं विना । ७ न. अपन्यासस्तु कार्यः स्यादेक एवात्र मध्यमः ॥

‘गान्धारोदीच्यवांशौ तु विज्ञेयौ’ पञ्चमध्यमौ ।
 ‘पाश्चस्वर्यं न चैवात्र पाट्स्वर्यमृषभं विना ॥ ११८ ॥
 ‘कार्यश्चान्तरमार्गश्च न्यासोपन्यास एव च ।
 ‘पङ्क्तोदीच्यवतीवचु पाश्चस्वर्येण जातुचित् ॥ ११९ ॥
 मध्यमाया भवन्त्यंशा विना गान्धारसप्तमौ ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥ १२० ॥
 ‘गान्धारसप्तमापेनं पाश्चस्वर्यं विधीयते ।
 पाडवं चाप्यगान्धारं कर्तव्यं तु प्रयोगतः ॥ १२१ ॥
 पञ्चमध्यमयोश्चात्र कार्यं बाहुल्यमेव हि ।
 गान्धारलङ्घनं चात्र कार्यं नित्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १२२ ॥

न्यनैकद्वयं मेळनं च । अपन्यासो मध्यमः । अस्या द्वादशांशकाः । पूर्णाः पञ्च । चत्वारः
 पाडवाः । पञ्चमेऽप्यपवादः । त्रय औडुविताः । मध्यमपङ्क्तयोस्तु तदपवादात् ॥ ११६-
 ११७ ॥

अथ गान्धारोदीच्यवा । गान्धारोदीच्यवांशाविति । द्वौ समावंशौ ।
 ऋषभेण पाडवः । औडुवितस्याप्येव(म्) । पङ्क्तोदीच्ये(च्यवाया)न्याः(मन्यत्) ।
 अस्यान्तरमार्गः परस्परमंशस्वरयोः सञ्चारः । सध(धा) अ(व)न्यासौ । पङ्क्तेनांशोऽपि
 बहुतरः । ऋषभो लोप्योऽपि पूर्णावस्थायामल्पः । मन्द्रस्थाने गान्धारस्य भूयस्त्वमिति
 सर्वमतिदेशान् । अस्याश्चत्वारोऽंशाः । द्वौ पूर्णौ द्वौ पाडवौ ॥ ११८-११९ ॥

अथ मध्यमा । मध्यमाया भवन्त्यंशा इति । सरिमपथा अंशाः ।
 अपन्यासास्त एव । न्यासो मः । गलोपे पाडवः । गनिलोपे चापरम् । सप्तयोः
 पर्यायांशत्वात् सिद्धं बहुव्यम् । पुनर्वचनात् प्रकृष्टं मन्तव्यम् । गान्धारस्य लोप्यत्वाल्लब्ध-

१ भ. गान्धारोदीच्यवत्यंशौ । २ न. द्वावंशौ । ३ य. सप्तमस्वरता नात्र । ४ भ. अस्या-
 र्त्वन्यवहुत्वस्य न्यासा न्यासयोः न तथा ॥ पङ्क्तोदीच्यवतीनाथ स तु सर्वविधिः स्मृतः ॥ ५ न. तत्राप्यस्यादि-
 विधयः पङ्क्तोदीच्यवतीनामाः ॥ ६ न. सप्तजर्षमन्यमाः । पञ्चमो धैवतश्चैवापन्यासास्तु त एव तु ॥
 ७ न. न्यासो मध्यम एवात्र त्रिश्रुत्वादीनता भवेत् । गान्धारहीनं पाट्स्वर्यं बाहुल्यं पञ्चमध्यमयोः ॥
 गान्धारस्य च दीर्घत्यं मध्यमायां विधीयते ॥

‘मध्यमोदीच्यवा पूर्णा अंश एकस्तु पञ्चमः ।

शेषो विविस्तु कर्तव्यो गान्धारोदीच्यवां गतः ॥ १२३ ॥

द्वायंशावथ पञ्चम्यामृपभः पञ्चमस्तथा ।

म(क)निषादावपन्यासौ न्यासश्चैव तु पञ्चमः ॥ १२४ ॥

मध्यमावत्तु कर्तव्ये पाडवौडुविते तथा ।

दौर्धल्यं चात्र कर्तव्यं पङ्क्तुगान्धारमध्यमैः ॥ १२५ ॥

कुर्यादप्यत्र सञ्चारं पञ्चमस्यार्पणस्य च ।

गान्धारगमनं चैवं कार्यं त्वल्पश्च(ल्पं च) सप्तमः(मात्) ॥ १२६ ॥

अथ गान्धारपञ्चम्याः पञ्चमोऽशः प्रकीर्तितः ।

तारगत्या तु षड्भोऽपि कदाचिन्नातिवर्तते ॥ १२७ ॥

मल्पम् । पूर्णांशस्यापि पञ्चाष्टम्यते । अस्या अष्टावंशकाः । शुद्धाः पञ्च । विहृता-
स्तावन्त एव पाडवौडुविताः ॥ १२०-१२२ ॥

अथ मध्यमोदीच्यवेति । अंशः(पञ्चमः) । नित्यपूर्णता । गान्धारो-
दीच्य(वा)वद् विधिनिर्देशा । अपन्यासौ सधौ । मध्यमगान्धारव(वा)दुल(ल्य)म् ।
न्यासो मः । अस्या एकोऽंशकः पूर्णः ॥ १२३ ॥

अथ पञ्चमी । द्वायंशावथ पञ्चम्यामिति । रिषावञ्जौ । कर्त्ता
अपन्यासौ । पो न्यामः ॥ १२४ ॥

गलोपे पाडवं गनिलोपे औडुवमिति मध्यमावन्तिनि शेषः । पञ्चममयोर-
गन्वाद् गान्धारस्य लोप्यत्वात् सिद्धेऽल्पत्वेऽल्पतरार्थं वचनम् ॥ १२५ ॥

रिम(प) इत्यनयोरेकन्यसंनतिः । पूर्णांशस्यापि च निषादाद् गान्धारगमनम् ।
तच्च परिमितम् । तस्याः पञ्चशकाः शुद्धाः । द्वौ पूर्णौ द्वौ पाडवौ एक औडुवितम्(तः) ।
ऋषभेऽशौ (धैवतस्या)पवदनात् ॥ १२६ ॥

अथ गान्धारपञ्चम्या इति । अंशः पः । ऋषावपन्यासौ । गो न्यामः ।

१ ज. मध्यमोदीच्यवायास्तु पञ्चमोऽशो न हीनता ॥ २ भ. मध्यमायास्तु यो भवेत् ॥
३ न. भवनः पञ्चमर्षभौ । अपन्यासौ निषादय पञ्चमर्षभसंयुतः ॥ न्यासः पञ्चम एव स्यात् मध्यमावथ
हीनता ॥ दुर्बलाश्चान् कर्तव्याः पङ्क्तुगान्धारमध्यमाः ॥ कुर्यादाप्यत्र सञ्चारं मध्यमस्यार्पणस्य च ॥ ४ ज.
गमनं चाल्पं सहमात् सम्प्रयोजयेत् ।

पङ्क्तौ लोप्यश्च लङ्घ्यश्च नान्ध्रीसञ्चरणं भवेत् ।

लङ्घनं लृपभस्यापि तच्च मन्द्रगतं स्मृतम् ॥ १३३ ॥

नारगत्या तु पङ्क्तु (ङ्गोऽपि) कदाचिन्नातिवर्तते ।

गान्धारो वा ग्रहः कार्यस्तथा न्यासश्च नित्यशः ॥ १३४ ॥

कामारिण्याः स्मृता लंशा आर्षभः पञ्चमस्तथा ।

धैवतश्च निषादश्चाप्यपन्यासास्त एव तु ॥ १३५ ॥

पञ्चमश्च भवेन् न्यासो हैनस्वर्यं न चात्र तु ।

गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् ॥ १३६ ॥

वक्ष्यते । अपन्यासः अ(सो मः) । प अं(पोऽ)शः सोप्यपन्यासः पश्चादुक्तः । पङ्क्तेन पाङ्गवम् । लोप्यत्वालङ्घ्यत्वं सिद्धम् । पुनर्वचनादल्यतरत्वं मपीति मन्तव्यम् । नान्ध्रीसञ्चरणमिति । गान्धार्यर्षभीभ्यानान्ध्री पञ्चम्यर्षभीगान्धारीभिर्नन्दयन्तीति संसर्गजप्रकरणे निरूपणं जाति-
वयस्यकारणतुल्यत्वादान्ध्रीवत् संगतिः प्राप्तेति वचनेन निपीड्यते । एतच्चारत्तातुल्यजानिकारणिकानां जातीनां सङ्गतिरतुल्यैव कर्तव्येति सूचयति । ऋषभस्य लङ्घनं मन्द्रगतस्येति धर्मिन्यरूपं धर्म उपचरित इ(मि)ति । मन्द्रगतं लङ्घनमित्युक्तम् । नारगत्या पङ्क्तौ नातिवर्तते नातिशय्यते ।गत्या पङ्क्तौ नातिवर्तते नातिशय्यते । तत उर्ध्वकं न दिग्गम्यसतकस्याः प्रष्टव्या इत्यर्थः । अन्ये त्वाचक्षते । पङ्क्तेव(ङ्ग एव) कदाचिन्नातिवर्तते नारोहं भजते तारं न किञ्चित् प्रष्टव्यमित्यर्थः । कदाचिदिनि । वैकल्पिकोऽयं तार इत्यर्थः । अस्यामेकः पूर्णांश एकः पाङ्ग इति द्वौ ॥ १३२-१३४ ॥

अथ कामारिणी । कामारिण्या इति । ऋषभिर्(नर्थो) अंशा(ऽशा) अपन्यासाश्च । पन्यासता । नित्यपूर्णा । विशेषेणेति । अन्ये त्वनंशा इहाभूयस्त्वभाजः । सर्वेभ्योऽपि विशेषेण तु गान्धारस्य यथाशक्ति सङ्गतिः । यदाह विशाखिलाचार्यः । बाहुल्यादनंशानां विशेषतः सर्वतो गान्धारगमनमिति । अस्याश्चत्वारोऽंशाः पूर्णा एव ॥ १३५-१३६ ॥

१ इतः पूर्वं जनानुकायाम्-अनंशा यत्नवन्तरु नित्यमेव प्रयोगतः ॥ इत्यधिकं श्लोकाश्रमे ।

कैशिक्यास्तु तथा हांशाः 'सर्वे चैवार्पभं विना ।
एत एव ह्यपन्यासा न्यासौ गान्धारसप्तमौ ॥ १३७ ॥
धैवतेऽंशे निषादे च न्यासः पञ्चम इष्यते ।
अपन्यासः कदाचित्तु ऋषभोऽपि विधीयते ॥ १३८ ॥
आर्पभे पाडवं चात्र धैवतर्पभवर्जितम् ।
तथा चौडुवितं कुर्याद् वलिना चान्त्यपञ्चमौ ॥ १३९ ॥
'दौर्बल्यमृषभस्यात्र लङ्घनं च विशेषतः ।
अंशवत् कल्पितश्चान्यैः पाडवे तु विधीयते ।
'पट्टमध्यावदत्रापि सञ्चारस्तु भवेदिह ॥ १४० ॥
ज

अथ कैशिकी । कैशिक्यारित्विति । सगमपञ्चनिधं(नवौ)शा अप-
न्यासाश्च । गनी न्यासौ । पर्यायेण धैवतनिषादौ यदांशौ तदा पञ्चमो न्यासः । कदाचित्तु
ऋषभोऽपीति । लोपावस्थायां तन्ना(तु ना)तौ । तथा पूर्णतादशायां तु वा भवतीति ।
दौर्बल्यमृषभस्य । यतः कदाचिल्लोप(प्य)त्वात् । ऋलोपे यथा पाडवम् । ऋध्रलोपे
त्वन्यत् । वलिना चान्त्यपञ्चमाविति । पञ्चमनिषादयोः पर्यायांशानन्यापेक्षं बलवत्तरत्व-
मिति यावत् । पट्टमध्यमायां च यथा चाह । धैवतस्वरांशायां यथेष्टं सञ्चारस्तद्वदिह ।
पट्टंशा ह्येवेति । किञ्चिन्न्यूतसञ्चारेयमिति ॥ १३७-१४० ॥

अथ जात्युद्भवग्रामरागादिसम्भावनासूचनाथार्थार्या केचित् पठन्ति ।

मिश्रं गेयं यदि यत्तदर्थितज्ञेयमधिकयाहुल्यम् ।

सङ्करभूषणसन्ततिवैचित्राण्यत्र रञ्जनातिशयात् ॥

इति । मिश्रमिति । जात्यंशगतानि यानि दशकरूपाणि लक्षणान्युक्तानि तत्सङ्कीर्णतया
यन् मिश्रम् । गेयं ग्रामरागादिलक्षणम् । तद्यदि कस्यापि जात्यंशकस्य सम्बन्धंशोऽन्यस्य
न्यासोऽन्यदीधोऽपन्यास इत्यादि बहुतरवैचित्र्यम् । तदेवंमृतं यन्मिश्रगेयं तदस्या जातेरर्थित-
मिति यन्निगम्यते मतङ्गनन्दिकश्यपयाष्टिकादिभिस्तदाधिकेन रूपवाहुल्येन ।
यथा(विहि)तं पानकमिदमिति न तु क्रममिश्रितम् । आह । सङ्करोऽतिसङ्कीर्णतायां तस्यां

१ व. सर्वे चैवभवर्जिताः । २ भ. यत्र चात्र हि पञ्चमः ॥ ३ न. अपन्यासत्वमंशत्वं बाहुल्यं
च कदाचन ॥ भवेरस्यैव सञ्चारः पट्टमध्यावदिष्यते ॥ ऋषभः पाडवे हीनो धैवतं चर्पभं विना ॥ कार्यं
चौडुवितं नाम वलिना ॥ ४ भ. पट्टमध्यावत् तु तत्रापि सञ्चारस्तु विधीयते ॥

भूषणसन्तर्पेक्ष्यमाणत्वं (भ्या) लङ्कारवर्गस्य बहूनि विचित्राणि जायन्ते तानि कथमाद्रियन्त इति चोदना । रञ्जनानिशायादिति । तत्र वृद्धिका रक्तिरिति । तेन नात्र बागादौ सातिशयोऽस्योपयोग इति भावः । तत्र गङ्गारे रूपवाहुल्याज्ञाननिर्देशः (इतिरुम्-९६) इति वृत्तिलाचार्योऽप्याह । पङ्क्तोदीच्यवतीसता मित्रपङ्क्तु इत्युच्यते नन्दयन्ती-मित्ररूपवाहुल्येन ।.....धवतोऽशः । मध्यमो न्यासः । त्रयमप्यन्तमहीयतेति । अत एव ग्रामरागाणां लक्षणं मुनिनोक्तम् । कश्चपपादयोऽपि सम्प्रणेतार प्रसिद्धाम्बिनि छलयन्ति लोकान् सर्वथाऽर्थेऽनभिज्ञाताः । व्यावृत्तिस्त्वावदम्बित्वाशयेन तल्लक्षणं सङ्क्षिप्य पठामः क्रमेण ।

पङ्क्तु (पाङ्क्तु) मध्यमयोर्मध्यमोदीच्यायाश्च सङ्करात् ।

मान्तौ स्यातां (क्रमात्) पङ्क्तुमध्यमग्रामसंज्ञकौ ॥

मांशान्तो मध्यमोद्भूतो रागः स्याच्छुद्धपाडवः ।

यांशान्तोऽल्पगनिर्मध्यमापञ्चम्योस्तु पञ्चमः ॥

सांशौ मान्तौ तयोश्चैको धवतीपङ्क्तुमध्ययोः ।

कार्यः कैशिकमध्योऽन्यो जातः साधारितः स्मृतः ॥

विगतिः कैशिकः पूर्णः मांशः पान्तश्च कैशिकी ।

कामारव्यस्य हेतुः सा सप्तधा शुद्धगीतिका ॥

पङ्क्तोदीच्याद्भिन्नपङ्क्तो धांशो मान्तः परी (गतः) ।

पांशो मान्तो भिन्नतागः पञ्चमीमध्यमोद्भवः ॥

सांशो मान्तोऽल्पगनिको ज्ञेयः कैशिकमध्यमः ।

पङ्क्तुमध्योद्भवो धांशः पान्तोऽसौ भिन्नपञ्चमः ॥

दुर्वलो रिश्च मन्द्रांशौ पञ्चमीमध्यमोद्भूतः ।

कामारवी पङ्क्तुमध्यासम्भूतो भिन्नकैशिकः ॥

१ विगतिः—हीनो गान्धारनिपादो यस्य गः । नारदः । अस्मन्मन्युक्तं शार्ङ्गो यत्र दृश्यते । (नारदीयशिक्षा १-४-९) कश्यपः । कैशिकं मध्यमग्रामगम्भारम् । मध्यमग्राममध्यवचान् वाक्कर्तव्यं निपादस्य ।

सांशः पान्तः पञ्चभेदभिन्नगीतिरि(र)यं मता(तः) ।

धैवतीपङ्गुमध्योत्थो विपनिर्गौडपञ्चमः ॥

धांशो मान्तः सांजमान्तो निष्पः कैशिकमध्यमः ।

धैवतीमध्यमोद्भूतः सांशः पान्तस्तु कैशिकः ॥

कार्मारवीपङ्गुमध्याजात्योस्त्रेधा तु गौडजः ।

सौवीरः पङ्गुमध्योत्थो ॥

टक्कः सांशान्तो बहुसङ्गतिः ।

सांशान्तः(न्तः) पङ्गुमध्योत्थः सौवीरो गनिवर्जितः ॥

यांशान्तो विगनिर्मध्यपञ्चम्योर्मालवेसरः ।

मांशान्तः पङ्गुमध्योत्थोऽगनिर्वेसरपाडवः ॥

धपमध्योद्भवा(वो)पांशो मान्तो (वोटः) ।

हिन्दोलकश्च सांशान्तो रिधजात्यन्यसम्भवः ॥

धांशान्तोऽल्पनिगष्टककैशिको मधजातिभाक् ।

कैशिक्युत्थो विधिः सांशन्यासो मालवकैशिकः ॥

अष्टधा वेसरागीतिः ।

... .. ॥

आर्षभ्युत्थ... .. ।

... .. ॥

पूर्णस्तु (पान्तो)धान्तो वा सांशो भम्माणपञ्चमः ।

मान्तोऽल्पगनिकः पङ्गुमध्यमोत्थनिपादजः ॥

सुन्यंशो रूपसाधारो मान्तो गान्धारसम्भवः ।

गान्धारपञ्चमो गांशन्यासस्त्रिधुतिदुर्वलः ॥

१ विपनिरिति । पञ्चमनिपादयोरल्पत्वम् । २ निष्पोऽल्पपञ्चमः । सौडकैशिकमन्याऽपि गौड-
पञ्चम इव पङ्गुमध्योत्थ एवेति मतज्ञादयः । वृत्तिकारेण धैवतीमध्यमोद्भूत इत्युक्तम् । ३ गान्धार इति ।
गान्धाररीक्तगान्धार्योः । ४ त्रिधुतीति । ऋषभधैवतौ दुर्वला ।
ना. ९

एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो दशलक्षणाः ।

यथा यस्मिन् रसे याश्च गदनो मे निबोधत ॥ १४१ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे जातिविकल्पनं नामाध्यायोऽष्टाविंशतितमः ।

१. रंशो मान्तश्चार्पभीजो रेवगुप्तो विषङ्जकः ।

द्विश्रुत्यल्पो....सांशः कैशिक्याः पङ्क्तिकैशिकः ॥

सांशान्तः सधजातीजो निगो(गा)ल्पः(ल्पोऽ)शकपञ्चमः ।

इतीयं नवधा गीतिः साधारण्याख्यया स्मृतः(ता) ॥

एषा विभाषा गीती तु ग्रामरागाश्रिते मते ।

ध्रुवागानोपयोगाय तदेतद्गीतिसप्तकम् ॥

एतत्सङ्ग्रहायेयमार्था कैश्चित् पठिता । अस्मत्पुस्तकेषु न तथा दृश्यते । न च तथा विना न सङ्गृहीतमेतद्वति जात्यंशके हि सर्वं स्वीकृतम् । तत्रापि चा(गा)र्जनोपयोगिनो वैचित्र्यह्य(स्या)भ्यनुज्ञानं मुनिनैव कृतम् । चतुःस्वरप्रयोगोऽपि अप(ह्यव)कृष्ट-ध्रुवास्विह । (भ. ना. २८-७७) इति वदतोत्तरत्र चालङ्कारवैचित्र्यं विभजतेति ॥

अध्यायार्थमुपसंहरन्नर्थान्तरं प्रस्तावयति । एवमेता इति । दृष्ट(दश)लक्षण-व्यभिचारिणी द्वेतु(चारिहेतु)सम्भवमात्रत इत्याशयेनाह । बुधैरिति । यथा यस्मि-न्निति । यत्र रसे येनांशान्यासादिना प्रकारेण या इत्यर्थः । गदनो मे इत्यादारे पठ्यते । तेन मद्बचनमेवात्र न केवलं प्रमाणम् । यावन् कश्यपमुनिप्रभृतिभिरपि यन्निरूपितं तदपीति शिवम् ॥ १४१ ॥

शिशिरकरकलाशेखरचरणाम्भोजाश्रयाकलितनापः ॥

अभिनवगुप्तो गुप्तं जात्यध्यायं विचारितवान् ॥

इति श्रीमहामाहंश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
जातिविकल्पाध्यायोऽष्टाविंशः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः^१ ।

पङ्गोदीच्यवती चैव पङ्गमध्या तथैव च ।

‘मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्या’ शृङ्गारहास्ययोः ॥ १ ॥

‘पाङ्गी त्वथार्पभी चैव स्वस्वरांशपरिग्रहात्’ ।

‘वीररौद्राद्भुतेष्वेते (वीरेऽद्भुते च रौद्रे च) प्रयोज्ये’ गानयोक्तृभिः ॥ २ ॥

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

जातिविनियोगकल्पं भूषणवैचित्र्यमपि हि जनयति या ।

चन्दे ततभेदकरीं तां नियतिं शाङ्करीं शक्तिम् ॥ १ ॥ *निर्या १०* ।

अस्य योनिर्भवेद्गानम् । (भ. ना. २८-१०) इति गानसमन्वयेनास्य गानधर्वलक्षणस्यार्थस्यागतत्वाज्जात्यात्मको यो गानधर्वभाग उक्तस्तस्य भागे केनांशोनोपयोग इत्यभिप्रायेणाध्यायान्ते पूर्वमुक्तं यथा यस्मिन् रसे योज्य (याश्च भ. ना. २८-१४१) इति । गानधर्वशेषतैव चार्थस्य सा सम्भावीत्येतदर्थमध्यायच्छेदः । तथा च वक्ष्यति । एवमेता बुधैर्ज्ञेया जानयो नाट्यसंश्रयाः । (भ. ना. २९-१३) इत्थं नाट्योपयोगिन्य इत्यर्थः । तत्र षड्जप्रामाश्रितास्तावद्रसेषु विनियोक्तुमाह । पङ्गोदीच्यवती चैवेति । पङ्गोदीच्यवत्या मध्यमेन योऽंशकः षड्जमध्यनायाः पण् (षड्जो)-मध्यमपञ्चमाभ्यां ते त्रयोऽंशकाः । शृङ्गारहास्ययोरित्येव मध्यपञ्चमबाहुल्यादिति यथासम्भवं विनियोज्या ॥ १ ॥

पाङ्ग्यां षड्जेन योऽंशक आर्षभ्यामृपभेण तौ वीराद्भुतरौद्रेषु । तदाह । स्वस्वरांशपरिग्रहादिति । स्वो नाम स्वरस्तस्य योऽंशत्वेन परिग्रह इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ र. अष्टाविंशतितमः । भ. सप्तविंशतितमः । च. य. त्रिंशोऽध्यायः । २ ड. न. षड्ज-मध्यम । ३ ड. न. कार्य । ४ न. ड. आर्षभी चैव पाङ्गी च षड्जर्षमस्वरग्रहात् । प. पाङ्गी नाथ । भ. आर्षभी चैव षड्जा च । ५ भ. परिग्रहैः । र. परिग्रहा । ६ ड. वीराद्भुते च रौद्रे च रसे कार्ये प्रयोक्तृभिः । भ. वीरेऽद्भुते । ७ र. एताः प्रयोज्याः ।

निपादेंऽशो तु नैपादी गान्धारे पञ्चकैशिकी ।

करुणे तु रसे कार्या जानिगानविहारदैः ॥ ३ ॥

धैवती धैवतांशो तु बीभत्से सभयानके ।

ध्रुवाविधाने कर्तव्या जानिर्गाने प्रयत्नतः ।

[रसं कार्यमवस्थां च ज्ञात्वा योज्या प्रयोक्तृभिः ।]

पञ्चग्रामाश्रिता ह्येताः प्रयोज्या जानयो बुधैः ॥ ४ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रयाः ।

गान्धारीरक्तगान्धार्या गान्धारांशोपपत्तिनः ।

करुणे तु रसे कार्यं निपादेंऽशो तथैव च ॥ ५ ॥

मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ।

गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यवा तथा ।

मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्याः शृङ्गारहास्ययोः ॥ ६ ॥

निपादिन्या यो निपादांशकः पञ्चकैशिक्याश्च गान्धारांशकस्तौ करुणे ॥ ३ ॥

धैवत्यां धैवतोऽंशको बीभत्सभयानकयोः ॥ ४ ॥

अथ मध्यमग्रामजातीनां विनियोगमाह । गान्धारीरक्तगान्धार्याविति ।
एतयोर्द्वयोरपि गान्धारनिपादांशकौ करुणे ॥ ५ ॥

मध्यमाद्याः पञ्च मध्यमपञ्चमांशकाः शृङ्गारे हास्ये च ॥ ६ ॥

१ ड. निपादव्यङ्ग्ये न निपादांशपरिग्रहात् ॥ गान्धारांशोपपत्त्या च करुणे पञ्चकैशिकी ॥
र. निपादी त्वङ्गुणे कार्या । भ. परिग्रहे । प. निपादिन्यङ्गुणे कार्या । २ ड. अंश च । र. अंशत्वात् ।
भ. चैव सांशान् । ज. अंशात् । ३ ड. कर्तव्यं जानिगानं प्रयोक्तृभिः । ४ प. जानिगाने । ५ एतदर्थं
न ड ट ड. मानुकायैव । ६ ड. विधेयाः । ७ ड. मध्यमग्राममायथा । भ. सम्भवाः । ८ प. गान्धारी
रसे कार्या । ९ न. ड. जानिगानं प्रयोक्तृभिः । र. नित्यं गानप्रयोक्तृभिः । १० गान्धारेत्वाद्यारभ्य
मभयानके इत्यन्तं श्लोकत्रये चययोरेव दृश्यते । तद्वन्यागु सर्वागु मानुकागु तन्मथाने गार्थश्लोकत्रये पठितम् ।
तथा । मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्याः शृङ्गारहास्ययोः ॥ मध्यमोदीच्यवा चैव गान्धारीरक्तच्यवा तथा ॥
पञ्चकैशिकांशोपपत्त्या वीरे रौद्रे च कीर्तिताः ॥ कार्मारवी तथा चान्द्री निपादांशपरिग्रहात् ॥ अद्भुते तु रसे
कार्यं जानिगाने प्रयोक्तृभिः ॥ कैशिकी धैवतांशत्वात् तथा गान्धारपञ्चमी ॥ प्रयोक्तव्ये बुधैः सम्यग्
वीक्षणे सभयानके ॥ अथमेव पाठो नान्यदेवेनोद्दिष्टः । निपादिन्या निपादांशे करुणे विनियोगो मतङ्गेनोक्तः ।

१ ड. निपाद्या कर्तव्या वीररौद्रयोः । २ ड. उपपत्तिनः । भ. ऋद्धमांशोपपत्तिनः । ३ भ.
चैव सांशित्वात् । ४ र. कर्तव्यं तु ।

कार्मारवी तथा चान्ध्री गान्धारोदीच्यवा तथा ।
वीरे रौद्रेऽद्भुते(तथा) कार्याः पङ्कजर्पभांशयोजिताः ।
कैशिकी धैवतांशे तु वीभत्से सभयानके ॥ ७ ॥

‘एकैव पङ्कजमध्या ज्ञेया सर्वरससंश्रया’ जातिः ।
तस्यास्त्वंशाः सर्वे स्वरास्तु विहिताः प्रयोगविधौ ॥ ८ ॥

कर्मारन्यादयमित्यसौ वीररौद्रयोः पङ्कजर्पभांशकयोर्योगे । कैशिकी धैवतांशा
वीभत्सभयानकयोः ॥ ७ ॥

अत्र टीकाकारः शङ्कते । योऽयं जात्यंशकानां विनियोग उक्तः स कश्यप-
मुनिमतज्ञादिभिर्विरुध्यते । तथाहि तैरुक्तम् ।

सम्भोगे चैव शृङ्गारे प्रेङ्खोलितकमेव च ।
कामभूतेषु सर्वेषु कुर्यान् मालवकैशिकम् ।
भिन्नपङ्कजो मानदैर्न्ये चैकान्ताजीवितस्य च ॥

इत्यादि । न च ते रसजातय एतेषु मतेषु । रसेषु विनियुक्ताः । येन विरोधः स्यात् ।

अत्राहुः । कश्यपाद्यैस्तावन् मालवकैशिकादीनां तत्तच्चित्तवृत्त्या जीवनौचित्यं
दृष्ट्वा विनियोग उक्तः । न तस्यानव्यापकत्वादङ्गीकर्तव्यम् । मुनिना जात्यंशकविनियोग
आधागमिप्रायेणोक्तः । तथाहि । यावन्तः परमार्थतः स्वरा इति सप्तचत्वारिंशत् स्वराः ।
यदाहुः । त्रिरूपविश्वरूपा इति । (३+४४=४७) सङ्क्षेपेण बुद्धात्तादयस्त्रय एव
स्वराः । विस्तरविवक्षायां तु जात्यंशकग्रामरागभाषादेशीमार्गवैचित्र्येणानन्ता एव स्वराः ।

अन्ये हि पङ्कजः पाङ्कज्यामन्यश्चार्पभ्यां समाने जीविभिः पाणिपादादियोगे यथा
स एव चैत्राद(दि)यो(र्यो)ऽश्वपतित्वं महामात्रत्वं सेनापत्यं मन्त्रित्वं पौरोहित्यमिति
विचित्रधर्मयोगित्वमुद्गृहंस्तत्परिवारमध्यान्निष्क्रान्तोऽप्येकैको विग्रहावस्थितेनाविभिन्नमेवाभिमानं
विभर्ति तद्वन् तत्तदंशकवैचित्र्ययोग्यंशस्वर एव केवलो रूपी विचित्राकारः । तथाहि ।
तुल्ये च श्रुति(त्ये)कत्वेऽन्यादृशो मालवकैशिके पङ्कजो भाति । ट्ठक्रारे त्वन्यादृशः । तथापि
वेगस्वरसैन्धवभेदेन भिन्न एवावभाति च । कथं पङ्कजध्वनिमात्रएव(क)श्रुतिष्टक्रारगोऽयं

गुण/-
गुण/

१ म. एकैव पङ्कजमध्या ज्ञेया सर्वरसाश्रया ॥ जातिरसम्याः समान्यानाः स्वराः सर्वेऽंशानां गताः ॥

२ भ. समाश्रया । ३ ड. शंशाः । ४ ड. रसास्तु ।

सैन्धवो वेगस्वर इति मालवकैशिको वा गीयत इति । सोऽयं सकलकरणोपजीवनप्रतिस्वभाव-
भेदस्य व्यंशकस्वर इह वंशे स्थायी तत्र तत्र रसे कर्तव्यो मालवकैशिकादावपि गीयमाने
स्मरणानुदय एव । पञ्चादिति (दपि) दृष्टतदाधारमभि (मि) माना आधेयस्यापि वैचित्र्य-
सिद्धिरिति ।

उपाध्यायास्वाहुः । एवम्भूतस्तावदाधाराधेयभावो लक्ष्ये न लक्ष्यते । न च
तस्य वैचित्र्यकारित्वं किञ्चिदस्ति । नापि मुनेः कश्यपादीनां वचनमत्र किञ्चिदस्ति ।
न च नियमादृष्टस्यायं विषयः । तस्मादयमभिप्रायो मुनेः । इह जात्यंशका एव परमार्थतः
समस्तगीतसर्वस्वम् । तत्र हि रागभाषादयोऽप्यन्तर्भूताः । न चायं नियमः । एकेनैव
जात्यंशकेन भवितव्यम् । अत्रैव रस इति । तथा द्याह । एकैव पङ्कजमध्या सर्व-
रसेषु जातिः । सप्तांशा हि सेति । तत्र यथा मालवकैशिकविनियुक्ते पङ्कज (इजे) श्व-
(च) रत्ननातिशयसिद्धये सैन्धविकाहर्षपुरिकादीनां भाषाणां गानमभिरुद्धम् । तस्मात्
तत्र तत्रांशके गीते सति तद्वत्तयतिशयम्या (म्या) वश्य (श्यं) मालवकैशिकादेर्गानं भविष्यति
रक्त्यतिशययोगात् । अत एव ह्येते ग्रामरागा इत्युक्ताः । ग्रामो हि जातिसमूहस्तस्य
सम्बन्धिनो रक्त्यतिशया इति ।

एतदप्यपरे नानुमन्यन्ते । न हि पङ्कजोदीच्यवत्या मालवकैशिको हिन्दोलको
हि रक्तन्वेन जातिजातः । (सा हि) भिन्नपङ्कजस्य कारणत्वेनोक्ता । भिन्नपङ्कजहेतुरपि
जातिस्ताभ्यां रक्तिमती सम्पत्स्यते ।

को विरोध इत्यपरे ।

अन्ये मन्यन्ते । यथा स्थायिसूत्रस्य यदा व्यभिचारिभ्यः सकाशादुद्रेको लक्ष्यते
तदा रसदृष्टीनां प्रयोग उक्तः । तद्वज्जात्यंशकानां सञ्चारिभावास्तु व्यभिचारिसम्भाते भावदृष्टी-
नामिव ग्रामरागादीनामिति ।

युक्त्यन्तरं त्विदं लक्ष्यते । किमनेन तन्त्रान्तरशीले (लने) न । कश्यपादिभिस्ता-
वान् यो (यथो) विनियोग उक्तः सोऽप्यत्र । अयमपि मुनिविनियुक्तोऽस्तु । परमतमप्रति-
पिद्धमभिमतमिति स्थित्या हि न्यायान् । वैकल्पिकत्वे को विरोधः । प्रत्युत कोहल-
स्तद्वदिष्यतीति (म. ना. ३७-१८) सर्वमनुज्ञातमेव मुनिना । एतत्प्रसिद्धये तत्र
तत्रोक्तं रक्त्यतिशययोगाच्च । लोके कोहलकश्यपादिमतमेव प्रसिद्धिसुपगतमित्यलं
बहुना ॥ ८ ॥

यो यदा बलवान् यस्मिन् स्वरो जातिसमाश्रयात् ।
 तत्प्रवृत्तं रसे कार्यं गानं (गानं कार्यं) 'गेये प्रयोक्तृभिः ॥ ९ ॥
 'मध्यपञ्चमभूयिष्ठं गानं शृङ्गारहास्ययोः ।
 पङ्क्तिर्भूयः कृतं वीररौद्राद्भुतेषु च ॥ १० ॥
 गानधारः (२) सप्तमश्चायं (प्रायं) करुणे गानमिष्यते ।
 तथा धैवनभूयिष्ठं बीभत्से सभयानके ॥ ११ ॥
 'एकैव पङ्क्तिमध्या विज्ञेयाऽखिलरसाश्रया जातिः ।
 तस्यास्त्वंशाः सर्वे स्वराश्च विहिताः प्रयोगविधौ ॥ १२ ॥

न चायमेव नियम इति दर्शयितुं समस्तलक्ष्योपसंग्राहकं च सागान्यलक्षणं वक्तुमाह ।

ब/ यो यदा बलवान् यस्मिन् सर्वे (स्वरो) जातिसमाश्रयात् ।
 तत्प्रवृत्तं रसे गानम् ॥ इति ।

यस्मिन्निति । ग्रामरागभाषादौ । तेनेदमुक्तं भवति । कचिद्विशेषविनियोगस्तावदुक्तो यथा
 मालवकौशिकादौ । तत्रापि सर्वांशकायोगे भाषाद्वारेण भावनेन नियम्यते । एतदुक्तिर्विशेष-
 प्रधानोऽयम् (य) लम्बनीयो यथा पञ्चमप्रधानतया सैन्धव्या भाषया शृङ्गारः सम्यगुद्दीपितो
 भवति मालवकैशिकेनेति ॥ ९ ॥

ब/

एवं तावद्विनियोगे सति विनियोगशेषोऽयं ग्रन्थो यत्र तु नोक्तस्तत्र जात्यंशकस्वरपर्या-
 लोचनयाऽभ्यूहनीयो विनियोगः । तेन ककुभश्च करुणे यद्यपि निषादगानधारप्रधानतया भोगवर्ध-
 निकया समुपरक्तोऽसौ सम्यक् करुणमभिच्यनक्ति । तदेतदाह । मध्यपञ्चमभूयिष्ठमि-
 त्यादि । ये त्वेनमग्रग्रन्थजातिविनियोगस्य शेषत्वेन व्याचक्षते तैः पौनरुक्त्यं दुष्परिहरम् ।
 तस्य प्रथमं (मे) वोक्तत्वात् ॥ १०—११ ॥

6/

ननु एकैव पङ्क्तिमध्या विज्ञेयाऽखिलरसाश्रया जातिः । इत्यार्या पुन-
 रुक्तार्था । नैतदिदं ह्यनयोच्यते । जातिभिः सर्वं व्यासम् । जातयश्च सर्वाः पङ्क्तिमध्यमायाम् ।
 तथाहि । पङ्क्तिग्राममध्यमग्रामयोरेव (या) प्रधानभूते (ता) आद्यजातीनां या चेयद्भूतेति सर्वस्वरांशा यीः इयं/-

ब/

१ च. ध्रयः । २ च. तत्प्रवृत्ते । ३ ड. गेय । भ. गेयं । ४ भ. पञ्चममध्यमभूयिष्ठं
 हास्यशृङ्गारयोर्भवेत् । ५ ड. अपि । ६ ड. प्रायः । ७ प. मानं । ८ अयं श्लोको उमानृकायां न
 विद्यते । ९ र. ज्ञेया सर्वरससंश्रया ।

‘सर्वेष्वंशेषु रसा नियमविधानेन सम्प्रयोक्तव्याः ।

काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु(श्च) बलवन्तः ।

एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो नाट्यसंश्रयाः ॥ १३ ॥

तदेवास्यामंशाः । एतेन यावत् किञ्चिदस्ति सर्वस्वं संसारेऽस्ति तत्तत् षड्जमध्यमायां पिण्डी-
भूतमिति तदंशकेष्ववधातव्यम् । रक्तलाभे सर्वे स्वराश्च विहिताः प्रयोगविधा-
चिति विन्यासादिभावेन चेत्यर्थः । किञ्च ये केचित् प्रयोगस्य गेयस्य विधौ प्रकारभेदे
गीतिसप्तके ते स्वरा(के स्वरा)भ्येऽस्यामेव जातौ विहिता एकीकृता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यदि नामास्यां जातावपि पिण्डीभूतः सर्वप्रयोगस्ततः प्रकृते किमित्याशङ्क्याह ।
सर्वेष्वंशेषु रसा नियमविधानेन सम्प्रयोक्तव्या इति । षड्जमध्यमयोः
सम्बन्धिनो येऽशकास्तेषु सर्वेषु रसा यथोचितं सम्यक् प्रयोक्तव्याः ।

काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्ताश्च बलवन्तः ॥ इति ।

स्वरविशेषः(प) षड्जमाश्रित्य बलवत्त्वम् । काकल्यन्तरयोरपि न प्रयोगमात्रमादरणीयमपि तु
बलवत्त्वमेव । जातीनां नान्योपयोगं कथयन् रसादियोगो जातीनामनुद्दिष्ट एव किमिति
कथित इत्याशङ्कां शमयति ।

एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो नाट्यसंश्रयाः ॥ इति ।

इत्थमेता नाट्योपयोगिन्यो ध्रुवागानोर्योगदिशेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्र हृदये/ तत्तल्लक्ष्यप्रबन्धगानोर्योगि कदम्पानुद्दिष्टं विनियोगजातं कथ्यते ।

ध्रुवागानान्निजावेशे त्यक्ते निष्कलधीजुषाम् ।

सामाजिकानां हृदये सङ्क्रामेत् प्रस्तुतो रसः ॥ १ ॥

तत्र शुद्धरसेनोक्ता भाषा रक्त्यंशसम्भवात् ।

अतोऽनुबन्धणचिद्वृत्तौ सन्निधिशेषे नियोज्यताम् ॥ २ ॥

मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे स्मृतः ।

गान्धारो गर्भसन्धौ स्यादवमर्शे तु पञ्चनः ॥ ३ ॥

कैशिकः स्यान्निर्वहणे प्रशस्त्यन्ते तु मध्यमः ।

पाडवः पूर्वरङ्गे स्याद्विष्णोर्ग्रामद्वयं विदुः ॥ ४ ॥

१ र. तत्र यथा स्वरनियमादेतेषु रसा बुधैः प्रयोक्तव्याः ॥ २ ड. नियत । ३ र. जात्यो विज्ञेया
रस (?) ।

['पाठ्यप्रयोगविहितान् स्वरांश्चापि' नियोजन ।
 'हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ स्वरा मध्यमपञ्चमौ ।
 पङ्कजभौ च कर्तव्यौ' वीररौद्राद्भुतेष्वथ ॥
 गान्धारश्च निषादश्च 'कर्तव्यौ करुणे रसे' ।
 धैवतश्च 'प्रयोगज्ञैर्विभत्से सभयानके ॥]

गौर्यास्तु पञ्चमं कुर्यात् साधारं स्कन्दसूर्ययोः ।
 मध्यमं कैशिकं विद्यात् साधारं च भयानके ॥ ५ ॥

ललिन(तादि)रियं शुद्धा गीतिः स्यात्ताद्व्यवृत्तयोः ।
 दैन्यावमानभूयिष्ठे रसे षड्जो विधीयते ॥ ६ ॥

कामिनीजनितेऽस्यापि भाषास्तद्व्यभिचारिषु ।
 शुद्धावहित्थे गोप्यत्वे दाक्षिणात्या सधैवते ॥ ७ ॥

चिन्तायां कणिकौत्सुक्ये पौराली धूर्तजालिके ।
 बाङ्गाली खेदप्रणययोः सैन्धवी तापसाम्बरे ॥ ८ ॥

मु/- कालिदी सम्मदे कुसे पुलिन्यात्मप्रवासिनि ।
 त्रावणी शोकभूयिष्ठे षड्जाख्याऽतीतसम्मदे ॥ ९ ॥

वा/- मालवी गुर्जरी चाथ चिन्ताप्रशमयोः क्रमात् ।
 मतिश्रुत्यवहित्थेषु गीयते बाह्यपाडवा ॥ १० ॥

कौ/- कौसला कौशले कुर्याद्गान्धारी षड्जवर्जिते । पङ्क्तिर्वे

मृदौ सौवीरललिते ललिते लवितासमे ॥ ११ ॥

तुम्बुगवश्यकैशिक्यौ गा(क्योर्गा)न्धारललिता भवेत् ।

कर्णाटी बन्धनिर्विण्णा(ण्णे) चित्रकर्मणि वा भवेत् ॥ १२ ॥

कालिङ्ग्यमषविशे तु लिङ्गिनां कपटात्मनाम् ।

मध्यमा स्मृतिशङ्कासु निर्विण्णे पार्वती भवेत् ॥ १३ ॥

१ सार्धलोकादयं चजमय-मानुक्रामु नास्ति । ड. वाथ । २ भ. योगे तृ । ३ न भ. चैव ।

४ र. कार्यौ शृङ्गारहास्यास्यौ स्वरैर्मध्यमपञ्चमैः ॥ ५. भ. तथा चैव । ६ र. करुणे संविधीयते ।

७ भ. तथा । ८ र. चैव कर्तव्यौ ।

ना. १०

१/

निपादिनी विमोहादौ भिन्नपञ्चे गणस्वयम् ।
 स्थापकीये सभोत्साहे भिन्नपञ्चम उच्यते ॥ १४ ॥
 सम्भ्रमे नर्तरागस्य मले(दे) कैश्चिदधाद्भुते ।
 श्रमाद्यसूयामर्षेषु शुद्धभिन्नां(द्वा) नियुज्यते ॥ १५ ॥
 वराटी वर्षसवेगविस्मयेषु विधीयते ।
 धृतिस्मृत्यवहित्येषु भवेद्धैवतभूषिता ॥ १६ ॥
 आलस्यदैन्यमोहेषु विशाला व्रीडितेऽपि च ।
 गर्वात्सुक्यवितर्केषु दृढमापरिणीयते ॥ १७ ॥
 त्रासशङ्कासम्भ्रमेषु कौसल्या विनियुज्यते ।
 चाङ्गाल्यमर्षवेगेषु धृतिस्मृतिषु च स्मृता ॥ १८ ॥
 उत्तमे करुणे भावे सू(त)ये व्यभिचारिणि ।
 कायान्तगा (तुरोद्)भूते भाषा कामोद्भवा मता ॥ १९ ॥ १/
 छलेऽभिलाषे शृङ्गारे वीरे धर्मात्मके तथा ।
 कृतकर्तव्यतायां च कर्तव्यो भिन्नकैशिकः ॥ २० ॥
 दृढौचित्याद्भुतोत्साहे भिन्नकैशिकमध्यमः ।
 अनयोर्भिन्नयोर्बालकैशिकयो व्यभिचारिणी (णि) ॥ २१ ॥
 सूक्ष्मवक्त्रा स्वरैर्जात्या श्रुत्या भिन्ना निरूपिता ।
 अतस्त्वभावो यो रौद्र उत्साहो धर्मवर्जितः ॥ २२ ॥
 गौडपञ्चममिच्छन्ति तत्रैके कदम्बपादयः ।
 चिन्तादैन्यधृतिश्रद्धामर्षादौ द्रामिडी स्मृता ॥ २३ ॥
 दुःखे दुरन्तेष्वभये पताकादेर्नियुज्यते ।
 गौडकैशिकमेकस्य भाषां नन्नामिकामपि ॥ २४ ॥ १/
 भयानके मध्यमः स्याद्विन्ना चोत्साहयोगिनि ।
 नन्दयन्तीव तद्भाषा भवेत्तु व्यभिचारिणु ।
 गौडगीतिरिथं प्रायो वेगस्वरविचित्र(त्रि)ता ॥ २५ ॥
 टक्करागस्तु कर्तव्यो रसयोर्वीररौद्रयोः ।
 दीप्ते च हृदयेऽस्यार्धे स्याद्वाढविषयेऽपि सः ॥ २६ ॥

१/

१/

हर्षे वाऽप्यथ चिन्तायां त्रवणा त्रवणोद्भवा ।

वैग्निका हिता वन्ध्या छेवाडी रगकल्पने ॥ २७ ॥ तावत्स यात् / Ms.

मालवेसरिका कार्या समराङ्गणकल्पने ।

गुर्जर्यमर्षावेगेषु सौराष्ट्री निष्ठुरात्मके ॥ २८ ॥

सैन्धवी परितोषे स्याद्वैरस्ये वेसरी मता ।

पञ्चमाख्या विहसिते रविचन्द्रा विषादिनि ॥ २९ ॥

अम्बाभे(ही)री मद्रोन्मादे ललिता दर्पविप्लवे ।

कोलाहलिः कलकले मध्यमग्रामिका धृतौ ॥ ३० ॥

शङ्कासूयाश्रमे भाषा गेया गान्धारपञ्चमी ।

धृते(ता)वेता मतिस्मृत्योः स्याद्दिवाकरवर्धिनी ॥ ३१ ॥

पौराली दीप्तभावेषु सादृतौ(त्वते)तानतूलिका ।

महानिर्वेदभावानां ॥ ३२ ॥

चिन्ताविषादनिर्वेदे शार्दूली शोकसंश्रया । मो / Ms.

जये हर्षे वितर्के च मालवी परिगीयते ॥ ३३ ॥

स्वाध्यायादिप्रसक्त्यु तद्भावस्थे च गीयते ।

सौवीरी मतिधृत्योस्तु सौवीरी वेगमध्यमा ॥ ३४ ॥

साधारिता च हर्षे स्याद्गान्धारी शोकचिन्तयोः ।

अभिलाषिकशृङ्गारे मध्यस्थे हृदयेऽथवा ॥ ३५ ॥

संसार(वि)तथा(ता)वाथ गेयो मालवपञ्चमः ।

निर्वेदगलनिशङ्कासु श्रमे वा भेरिका भवेत् ॥ ३६ ॥

आवेगशस्त्रसामर्षगर्वौघ्ये भावुनी मता । मि / Ms.

पाङ्काली च मद्रोन्मादे सैन्धव्यात्मुक्यनिद्रयोः ॥ ३७ ॥

गुर्जरी धृतिहर्षादावन्धाली मदवृद्धिषु ।

कामावस्थां दाक्षिणात्या सर्वासुदीर्येत् किल ॥ ३८ ॥

श्रान्तावहित्थमतिषु तर्के तानोद्भवा मता ॥

त्रवणी मदनावस्था शोकोत्कण्ठासु कथ्यते ॥ ३९ ॥

ने।

वाङ्मा
Ms.

को।
Ms.

नीचानां मदशङ्कोग्र्यगर्वालस्येषु कौशिकी ।

करुणे दैन्यभूयिष्ठे आहुर्वेदवती बुधाः ॥ ४० ॥ म/

पौरात्यध्वश्रमे हर्षे गर्वे त्व(त्वा)भ्रूँ प्रचक्षते । अ/

औग्रये क्रोधे च गान्धारी सङ्गमे च विभाविनी ॥ ४१ ॥

भिन्नकैशिकमध्यस्य स्थाने वेसरपाद(ड)वः ।

पुष्पमोक्षे चावहित्ववृत्त्यादौ बाह्यपाद(ड)वः ॥ ४२ ॥

खान्धा हास्ययोगे तु म(मा)ङ्गल्ये वोदरागतः ।

मङ्गलाख्योत्सवे हर्षे रागशोभाविधायिनि ॥ ४३ ॥

रतेः कामदशानां वा भिन्नत्वे टक्कैशिकः ।

भिन्नपङ्कजस्य वा स्थाने चिन्ताव्रीडासु मालवी ॥ ४४ ॥

अन्ये तु कथयन्त्येनां चेदिकाशबरादिषु ।

रोपे स्यात् कैशिकी बन्धे भये स्याद् द्रामिली शुचिः ॥ ४५ ॥

विप्रलम्भे कामदशायोगे मालवकैशिकः ।

शुद्धा स्याच्छुद्ध(गान्धारी)पौराली शोकगोचरे ॥ ४६ ॥

हर्षे हर्षपुरी ख्याता चिन्तायामर्धवेसरी ।

जुगुप्सायां तु पाहाली सैन्धवी मोदगोचरे ॥ ४७ ॥

नर्मस्फुल्ले(स्पन्दे)ऽपि चामीरी मञ्जरी गीयते शुचिः । स्वडिनी/-

अमर्षे गुर्जरी रौद्रे कैशिकी च मुगर्धने ॥ ४८ ॥ मञ्जुराज्ञे/-

धृतौ मतौ श्रमे पोता स्यात् सिन्धुवनिता भये ।

शार्दूली यज्ञकर्मादौ धृतिस्मृतिमतिष्वपि ॥ ४९ ॥

प्रेङ्क्षा सम्भोगशृङ्गारे विदूषकपरिक्रमे ।

आवेगे वेसरी दैन्यचिन्तयोश्चूतमञ्जरी ॥ ५० ॥

औत्सुक्ये विश्रमे खेदे छेवाडी सम्प्रयोजयेत् ।

पङ्कजमध्यमिका हर्षधृत्योर्मधुरिका तथा ॥ ५१ ॥

शोके च हविचन्द्राख्या मदोन्मादेषु पिञ्जरी ।

व्रीडायां भिन्नबलिता चापले च विधीयते ॥ ५२ ॥

ना.
परमज्जीऽपि

कर्तव्या भिन्नपौराली हासासूयावितर्कगा ।

मि
म

द्राविडी स्यात् परिभ्रष्टे पार्वत्युसाहर्षयोः ॥ ५३ ॥ यधिक्रान्ति/-

पेक्षित
म

अष्टधा रागगीतिः स्यादोषाला(दा)वित्यजीविता । पि/-
शोकेऽवेक्षे तु ककुभो धृतौ काम्भोजिका मता ॥ ५४ ॥

मध्यमग्रामिका गर्वे चिन्तालस्येषु माधुरी ।

साल्याहनिका चिन्ताश्रमक्षीवेषु गीयते ॥ ५५ ॥

भोगवर्धनिका शोके दैन्ये निर्वेदचिन्तयोः ।

निद्रोन्मादजडत्वेपु साकाङ्क्षे वलिता तथा ॥ ५६ ॥ मृता/-

भिन्नपञ्चमिकां कुर्यात् स्मृतौ धृत्यवहित्थयोः ।

भोगवर्धनिकास्थाने मदे वाऽऽभीरिका भवेत् ॥ ५७ ॥

विपादचिन्तानिर्वेददैन्यस्वेदप्रजागरे ।

हरगंजा
म

उरगन्ती च पौराल्या धीवराद्य(ह्य)वहित्थगा ॥ ५८ ॥ धृप/-

ते
म
म

प्राकृतेषु सचिन्तेषु गातव्या शकमिश्रिता । मृ/-

उक्ते रहुदिक्र(रहसि च)स्थाने योज्यते किरणावली ॥ ५९ ॥

रेचयन्ती बन्धुवदे(धे) विच्छदे प्रियवान्धवे । चर/-

ललिता धैर्यगाम्भीर्ये हर्षे बाङ्गालकसरी ॥ ६० ॥ श/-

नर्तरागमिहेच्छन्ति यत्र मालवकैशिकः । कं/-

ककुभो वा दैन्यचिन्तालस्यमोहेषु नर्तकी ॥ ६१ ॥

वीराभासे तु हास्येन निर्वाहे शक इष्यते ।

शङ्कावहित्थनिर्वेदश्रमे तद्वलिता स्मृता ॥ ६२ ॥

नारीलास्यदिदृक्षायामाहुः पञ्चमषाढ(ड)वम् ।

द्यो/-
म

अम्ये(स्य) भाषे(पा) रेवगुप्ता शकस्याथ स्वतन्त्रका ॥ ६३ ॥

रागो हर्षमदोत्साहधृतिस्मृत्यादिगोचरः ।

मार्गभ्रष्टेऽथ बीभत्से नीचे भग्माणपञ्चमः ॥ ६४ ॥

श्रमशङ्कावितर्केषु कार्या मध्यमभूषिता ।

रक्तर्क/-
म

रूपसाधारितपृक्कारागस्थाने स्वरूपतः ॥ ६५ ॥ कं/-

रयपि /-

रा /

गान्धारपञ्चमः सा च नीचस्याद्भुतहास्ययोः ।

वीमत्से हास्यवीरोगे कर्तव्यः पङ्जकैशिकः ॥ ६६ ॥

चिन्तावितर्कयोः सा स्यात् स्त्रीणां मालवपञ्चमा । मः /

औत्सुक्ये प्रोपिते पत्या शङ्कासूयासु भावनी ॥ ६७ ॥ वि /

चा पातातो

इति साधारणीतिः स्यात् सर्वगीतिविमिश्रणात् । मः /-

भूयस्त्वल्पत्वतो भवति (वो) व्यभिचारिगतो भवेत् ॥ ६८ ॥

नागा /

गानं रसेषु यत्रोक्तं विषयस्यैकतास्थितिः का / ना /

ध्रुवादौ मध्यमग्रामषड्जौ षडवपञ्चमौ ॥ ६९ ॥

गान्धारमध्ये कैशिकस्या पङ्गौ गान्धारपञ्चमः । पागा /-

सूर्ये सौवीरकश्चण्ड्याः कैशिकः पञ्चमेऽपि ह ॥ ७० ॥

सर्वे एवं सुरारातौ भवेन् मालवकैशिकः ।

सर्वे रागा महादेवे सम्यक् सन्तोषपोषकाः ॥ ७१ ॥

गीती (तिः) साधारणौडीये नाट्ये तु प्रहरद्वये ।

मित्रा न चरमे सैव पूर्वस्मिन् न तु जातुचित् ॥ ७२ ॥

मातृभिः (गान्ध्या) /

वे तान् /-

नाट्यादभावात्तानः स्यादमङ्गलनमो ह्यसौ । स्युः / अमङ्गल /

चरमे गगगीतिः स्यान् नाट्ये न नियमः स्वयम् ॥ ७३ ॥

कौटिल्यसौ /-

प्रेङ्खोलितो वसन्ते स्यात् तथा मालवपञ्चमा (मः) ।

टकरागो गौडककुभो भिन्नषड्जोऽथ कैशिकः ॥ ७४ ॥

वाच्य कंठेषु संमतिः

भिन्नपञ्चमकश्चेति ग्रीष्माग्रनुषु संमता (ताः) ।

इत्येष कश्यपाद्युक्तो विनियोगो निरूपितः ॥ ७५ ॥

ननु शान्तरमे न केनचिदंशकेन गानमुक्तम् । विसरणशीलोऽसि । सूर्यसे (ते) ।

उक्तं हि । न शान्तरसप्रधानता प्रयोगस्य भवति । सनोऽपि हि

रमान्तरोपरक्त एव प्रयोगयोग्यो नान्यथेति ।

एवं विनियोगजात्यंशकानभिधायानुना वक्तव्यान्तरं वक्तुमुपक्रमते ।

अन ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालङ्कारलक्षणम् । इति ।

अन ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालङ्कारलक्षणम् ।

आरोही चावरोही च स्थायिसञ्चारिणौ तथा ।

वर्णाश्चत्वार एवैते ह्यलङ्कारास्तदाश्रयाः ॥ १४ ॥

अत्र / ननु वर्णादेर्जातिशरीरानुप्रवेशाज्जातिलक्षण एव निरूपणं युक्तं दृश्यते । लब्धात्म-
लाभस्य हि विनियोगो युक्तः । दशलक्षणादपि वा पूर्वं विनियोगो वक्तव्यः । विनियुक्तस्य
मध्यस्थे / लक्षणमित्यपि दृश्यते । पृष्ठे तु तदभिधानमयुक्तमिव । उच्यते । जानिनाम स्वयसमद्वारात्रम् ।
वृत्त / पदसम्बन्धाधीनस्तु वस्तुवर्णव्यवहारः । तदायत्ताश्चालङ्काराः । न चार्थविशेषाभिधायिना
पदेन सम्बन्धो विनियोगमन्तरेण भवति ।

पक्ष /

नन्वेवं न्यासापन्यासावपि तत्रावाच्यौ । तयोर्हि समस्तविद्यासमाप्तिः । असाववान्तर-
विदारी समाप्तिश्च स्थानम् । विदारी चावान्तरपदसमूहविच्छेदरूपा । ग्रथेवमन्त्रा(लप)वमिद-
विवा / मुच्यते । ग्रहांशादयोऽपि पदापेक्षा एव । तर्हि गीयमानपदाभावे कश्चिदपि स्वतः स्वगोप-
योगोऽस्ति गाने गान्धर्वे वा । समवाये गान्धर्वमिति विशाखिलाचार्यः । तस्मान्
पदसम्बन्धः सर्वत्र प्रयोजकः । किं तु वर्णो नाम पदसम्बन्धमन्तरेण लक्षयितुमेव न शक्यते ।
तथाहि वक्ष्यते । पदं लक्षणसंयुक्तमिति (भ. ना. २९.१८) । ग्रहादयः स्वरारम्भ-
बाहुल्यतरा वा हीनत्वसमाप्तिर्लक्षणाः । तथा च पदनिरपेक्षेऽप्यन्तरालापादावपि भवत्येव
तेर्विना जात्यंशका रागस्वरूपमेव न किञ्चिदुन्मूलयन्ति । अलङ्कारस्तु परमार्थतः पदग्रामस्यै-
वालङ्कार्यन्वादेशकयोगाद्धि गीयमान एव सम्पद्यते । अर्थयोगादिव सार्थकं वृत्तवन्धयोगादिव
च श्रव्यं प्रसन्नादिप्रभृत्यलङ्कारसम्बन्धात्तु तदेव गृह्यतममित्यलङ्कृतं सम्पद्यते । उपनानप्रसा-
दिकायोगादिवालङ्काराणां च (जीवभावः प्रसन्नादिभावे) नाश्रयो वर्ण इति पदाधीनत्वभा-
वत्त्वादेषां विनियोगानन्तरमेव युक्तमभिधानम् ।

पादा /-

तामि /
वज्जती आयो /

टीकाकारास्त्वाहुः । आश्रयस्वरूपरूपेण जातीनां गान उपयोगो न तु रक्ति-

सम्पादकत्वेन । तत्तु ग्रामरागाणामेव । तेऽप्यन्यैरेवोक्ता इति न मयोच्यत(न्न) इति ।

मण्डपो दीपयोगी वास्तु... विमि... वदित्यत्रार्थे शापकमिदम् । वाक्यानां पश्चादभिधानम् । एतच्च

पूर्वमेव विचारितमित्यास्ताम् । एतच्च (वं च) क्रियाविस्तारवाची वर्णशङ्काः । तथाभिव्यक्तिया

एकस्वरमात्रावस्थानेन वा आरोहणेन वा अवरोहणेन वा व्यामिश्रतया वा सम्पद्यत इति

चत्वार एव वर्णाः । (तदधिका) न भवन्ति । तदाह । आरोही चेत्यादि अलङ्कारा-

१ र. अथ वर्णाः । २ भ. वर्णानामपि । ३ म. अथ वर्णाः । आरोही... । ४ ज. स्थायी

सञ्चार्यथापि च । भ. स्थायिसञ्चारिणः । ५ ड. अलङ्काराः ।

ज्ञानाक्रोशमान्तत्वात् एक स्वरैरेव गायाम्नीति विवस्तर

(This line is repeated after 4 p. 30 line 1-2)

'आरोहन्ति स्वरा यत्रारोहीति स तु संज्ञितः' ।

'यत्र चैवावरोहन्ति' सोऽवरोही प्रकीर्तितः ॥ १५ ॥

स्थिराः स्वराः समा यत्र स्थायी वर्णः स उच्यते ।

सञ्चरन्ति स्वरा यत्र स सञ्चारीति कीर्तितः ॥ १६ ॥

शारीरस्वरसम्भूतान्निस्थानगुणगोचराः ।

चत्वारो लक्षणोपेता वर्णास्तत्र प्रकीर्तिताः ॥ १७ ॥

ms-51-

ms-101-

स्तदाश्रया इत्यन्तम् । सामान्यमेवाश्रयमित्युक्तं पूर्वमेव बुद्ध्याश्रीयमाणत्वान् । एकस्वरेणैव गायामीति यावत् स्वरविशेषान् स्रग्धरागां गायामीत्यभिपन्धाय गायन् प्रयोक्ताऽलङ्कारान् प्रयुक्ते तावत् । स्वरालङ्कारेषु यत् सामान्यं स वर्णः । तेनारोहणावरोहणावस्थानसञ्चरणान्येव परमार्थतो वर्णः । तद्योगात्तु गीयमानं पदमपि वर्णक इत्युच्यते ॥ १४ ॥ तू (ते) -

तदभिप्रायेणैव आरोहन्ति स्वरा यत्रेति लक्षणम् । तुस्वधारणे । आरोहन्त्येव न त्ववरोहन्ति । आरोहण एवावरोहणमिष्टीभाव एव गान्धारः स्यात् । एवमवरोहन्त्येवेति ॥ १५ ॥

ms-211-

ms-101-

समा इति तुल्यजातीयाः । तेन मन्द्रतारमध्यमरूपतया तस्यैव स्वरस्य प्रयोगः । न स्थाय्येव वर्णः । विच्छिद्य विच्छिद्य पुनः प्रयोगः कर्तव्यो न तु दीर्घदीर्घणाविच्छेदेन घण्टास्वनवदिति दर्शयितुं स्वरा इति बहुवचनप्रयोगः । स्वरा उपस्वराश्चेति सर्वैकशेष इति केचित् । एतत्तु गान्धारिण्युक्तस्वरद्वयमप्यारोहणावरोहस्थिरस्व (तद्) व्यतिरेकेण कथं प्रतियोज्यम् । अलङ्कारविशेषयोगेनाप्यलङ्कारगमनमेकस्वरायत्तमेव ॥ १६ ॥

नन्वारोहणावरोहाभ्यां तारमन्द्रस्वीकारस्तावद् दर्शितः । कण्ठ्यस्वरस्वीकारस्तु कथमित्याशङ्क्याह ।

शारीरस्वरसम्भूतान्निस्थानगत(गुण) गोचराः ।

चत्वारो लक्षणोपेता वर्णाः ॥ इति ।

ms-101-

एतदनेनाह । नात्रारोहणं शिरस्यस्वरनिष्ठमिव लक्षितमवरोहणं वाऽवकुप्य (ए) स्वरनिष्ठम् । किञ्चैकैके तस्यैकविषयतामाह । त्रिस्थानेति । त्रिषु ये गुणा गुण्यमाना उच्यमानाणि

१ च. आरोहन्ति । २ न. यत्र आरोही स तु भण्यते । ड. हीति स । र. यत्र आरोही न तु संज्ञितः । म. स आरोहीति संज्ञितः । ३ र. अवरोहन्ति ते यत्र । ४ प. रोहेन । ५ ड. रोहीति संज्ञितः । च. रोहीति भण्यते । ६ ड. संज्ञितः । ७ भ. सञ्चारी स तु संज्ञितः । ८ र. ते तु । भ. त्वव । ड. होते ।

‘एवं (पदं) लक्षणसंयुक्तं यदा वर्णोऽनुकर्षति ।
तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्ज्ञेया स्वरसमुद्भवा ॥ १८ ॥

संज्ञेयते

स्थानानि वा गुणाश्रया येषामिति स्वरास्ते गोचरो विषयो येषाम् । न त्वारोहणारोहणे
एकनत्रिकायां वीणायां बहुतन्रिकायां वा विपर्यये वंशे च । अत एव न संवेद्येते मल्ल-
वीणादौ न च भवतः । तत्र वर्णसङ्कोपलम्भः । तत् कथमिदं लक्षणमित्याह । शारीर-
स्वरसम्भूता इति । शारीरस्वरेषु मुख्येष्वश्रितेषु लक्षणमिदमुक्तम् । तत्सदृशस्वरोपलम्भ
एवान्यत्र वीणादाविति तत्रापि पर्यवस्यतीति न तु वीणादावलङ्काराभावः । अत एवोक्तम् ।

न संवेद्येते

शारीर्या त्वस्फुटा ये तु दारुण्यां ते व्यवस्थिताः ।
दारुण्यां चलिता ये तु शारीर्या ते सुनिश्चलाः ॥

इति ॥ १७ ॥

नन्ववधिविशेषश्चेदारोहणादौ त.... कश्चित्तदा सर्वत्र सर्वं स्यात् । यथाऽऽ-
रोहणेऽप्येकत्र स्वरेऽवस्थानमवश्यम्भावीति स्थायित्वसम्भवः । एवमन्यत्रापि वाच्यमिति
स्वरसाङ्कर्यमित्याशङ्क्यावधिनियमार्थं वर्णशङ्कस्य च निरुक्तत्वापनार्थमेकबुद्धिग्राह्यत्वे च
निमित्तमाह ।

स्ते/

एवं (पदं) लक्षणसंयुक्तं यदा वर्णोऽनुकर्षति ।
तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्ज्ञेया स्वरसमुद्भवा ॥

इति । विविक्षितसंज्ञानिर्देशो लक्षणसंयुक्तवचनेन दीर्घेऽपि समासपदे भागशः पदनियम-
माश्रित्यावधिनियम इति दर्शयति । सकललोकप्रसिद्धमेव तदेवोपलक्षणं ग्राह्यमिति लक्षण-
संयुक्तवचनेन सूचयन् कृष्ठादिष्विति पदलक्षणं पराकरोति । अनिट्ठन्नं
(सुप्तिङन्तं) पदं विभक्त्यन्तं पदमिति हि तत्र प्रसिद्धम् । तेन पदमेकं यदा
यतो वर्णगीतिक्रियाऽनुकर्षति दीर्घकालं करोति तदा ततो वर्णस्तम्यैकस्य सङ्कीर्णस्य निष्पत्तिः ।
तेनावधिनियमादसङ्कीर्णत्वम् । यतश्च पदं कर्षति विस्तारयति ततो हेतोर्वर्णस्येति वर्णसंज्ञाया
निष्पत्तिरिति निरुक्तम् ।

अनित्यं तत्/

यद्यपि चोच्चारितः प्रध्वंसितः स्वरो न सञ्चयेन वर्तते येन तद्विषय एकोऽयं वर्ण
इति धीः स्यात् । तथाप्यथै (थै) कश्चादिना निमित्तेनैकधीरोपकं पदं यतोऽनुकर्षति तत्र
एकपदनिष्ठत्वाद्देतोरेकानुच्छ्वासनसामान्या एकादिनिष्पत्तिधीरनेकस्वरविषयाऽपि न वि(रु)-

१ भ ड र. पदं । २ ड. वर्णो तु । ३ भ. विज्ञेया स्वरसम्भवा । ४. विज्ञेया वै प्रयोक्तृभिः ।

एते वर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो गीतयोजकाः ।

एतान् समाश्रितान् सम्यगलङ्कारान् निबोधत ॥ १७ ॥

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।

प्रसन्नमध्यश्च तथा क्रमरेचित एव च ॥

प्रस्वा(स्ता)रश्च प्रसादश्च सप्तैते स्थायिवर्णगाः ॥ २० ॥

ध्याति(ते) । तदाह । **स्वरसमुद्भवा निष्पत्तिरिति ।** स्वराः कवचास्तेभ्य उद्भूताः तान्माता अस्मिन् (रिगादय इत्याद्या) वर्णस्य निष्पत्तिरित्यर्थः । मा (प्रो)दीनां च निघातानां पदत्वमेव स्वरलाभादिषु तु यद्वर्णतालङ्काराणां स्वरूपनिर्धारणं तत्पदगतदर्शनं संस्कृतस्वर-
कला/- कलानुकृतं आसन्निरामकृतविच्छेदा(पणादि)गतं चेति ॥ १८ ॥ वृ/

एतदुपसंहरन्नन्यदासूत्रयति । **एते वर्णा** इति । तुः समुच्चये । वि.....
रागादीनां/ (यागादिषु) तानप्रयोगे वर्णाः सर्वे एवं भवन्ति । तदलङ्काराः सर्वे इति भावः । एतेषामेव भवन्ति । एवकारेण वर्णालङ्काराणामन्योन्यमव्यभिचारो दर्शितः । **सम्यङ्निबोधतेति ।**
स्वराणां(वर्णानां)मुपयोगः कार्योऽलङ्कारवत् तेषामियत्ता नियमेनाभिधातुमशक्यत्वाद् वर्णोत्पत्त्यैव च तेषां परमार्थतः ख्यापनान् मया यथापि सर्वे न लक्षितास्तथापि शास्त्रान्तर-
दा/ वक्ष्यमाणनिरुक्तपरस्परसौ(स्यो)पायेनैवाजानीतित्यर्थः ॥ १९ ॥
मन्त्रानि स्वतन्त्रमिव परस्पर सौपायनैज एता जानीतित्यर्थः/न.
वर्णै/ तान् वर्णविभागेन प्रदर्शनाथमुद्दिशति ।

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।

प्रसन्नमध्यश्च तथा क्रमरेचित एव च ।

प्रस्तारश्च प्रसादश्च सप्तैते स्थायिवर्णगाः ॥

इति । **प्रसन्नत्वं** मन्दभावः । तत्र विन्दुलोकेऽभिज्ञानम् । तारत्वे रेखोर्ध्वा शिरोगता । मा सा इति । अत्रैव यदा षड्जस्यैवोपक्रमसङ्कराभ्यां प्राधान्यं मध्ये तु स्वरान्तरानुप्रवेशो भवन्नपि न स्थायिवर्णधियं बाधते तदालङ्कारान्तराणि । सम्प्रति संक्रमेणात्र तारगतेरसंक्रमो रेचिनः । अयं प्रस्तारः प्रकृष्टशब्दस्तारता यत्रेति । अयं मन्द्रश्रुत्या प्रसादयति प्रक

१ भ. वर्णास्तु चत्वारो हेया गानस्य योजकाः । २ ड. गानयोगनः । ३ र. तेषां च संश्रितान् भूयो हि । भ. एनमेवाश्रितान् भूयो हि । ४ वर्णानामुद्देशो भिन्नमातृकायु बहुभेदो दृश्यते । तथापि म य च र. मातृकायु प्रायः समानरूपः पाठः । स एव नान्यदेवेन स्वीकृतो वृत्तिकारेण च व्याख्यातः । ५ च. प्रस्तारश्च प्रसादश्च । भ. प्रस्तारश्च प्रसादश्च । ६ र. स्थायिवर्णममाश्रयः ।

कर्तव्या भिन्नपौराली हासासूयावितर्कणा ।

मि
१०

द्राविडी स्यात् पृथिग्रहे पार्वत्युसाहर्षयोः ॥ ५३ ॥ पथिकानी/-

अष्टधा रागगीतिः स्याद्वोपाला(दा)वित्यजीविता । पि/-

पैनीत
१०

शोकेऽव्येष्टे तु ककुभो धृतौ काम्भोजिका मता ॥ ५४ ॥

मध्यमग्रामिका गर्वे चिन्तालस्येषु माधुरी ।

साल्वाहनिका चिन्ताश्रमक्षीवेषु गीयते ॥ ५५ ॥

भोगवर्धनिका शोके दैन्ये निर्वेदचिन्तयोः ।

निद्रोन्मादजडत्वेषु साकाङ्क्षे वलिता तथा ॥ ५६ ॥ मता/-

भिन्नपञ्चमिकां कुर्यात् स्मृतौ धृत्यवहित्ययोः ।

भोगवर्धनिकास्थाने मदे वाऽऽमीरिका भवेत् ॥ ५७ ॥

विषादचिन्तानिर्वेददैन्यस्वेदप्रजागरे ।

हरगंजाल
१०

उरगन्ती च पौराल्या धीवराद्य(ह्य)वहित्यगा ॥ ५८ ॥ द्युप/-

ते
१०

प्राकृतेषु सचिन्तेषु गातव्या शकमिश्रिता । ५९

उक्ते रहुदिक(रहसि च)स्थाने योज्यते किरणावली ॥ ५९ ॥

रेचयन्ती वन्धुवदे(धे) विच्छदे प्रियवान्धवे । च्ये/-

ललिता धैर्यगाम्भीर्ये हर्षे बाङ्गालकेसरी ॥ ६० ॥ ता/-

नर्तरागमिहेच्छन्ति यत्र मालवकैशिकः । कां/-

ककुभो वा दैन्यचिन्तालस्यमोहेषु नर्तकी ॥ ६१ ॥

वीराभासे तु हास्येन निराहे शक इष्यते ।

शङ्कावहित्यनिर्वेदश्रमे तद्वलिता स्मृता ॥ ६२ ॥

नारीलास्यदिदृशायामाहुः पञ्चमपाद(ड)वम् ।

स्ये/-
१०

अस्ये(स्य) भाषे(पा) रेवगुप्ता शकस्याथ स्वतन्त्रका ॥ ६३ ॥

रागो हर्षमदोत्साहधृतिस्मृत्यादिगोचरः ।

मार्गभ्रष्टेऽथ बीभत्से नीचे भ्रमाणपञ्चमः ॥ ६४ ॥

श्रमशङ्कावितर्केषु कार्या मध्यमभूषिता ।

रजस्तर्क/-
१०

रूपसाधारितष्टकरागस्थाने स्वरूपतः ॥ ६५ ॥ क्त/-

रयपि /
रा /
रा

गान्धारपञ्चमः सा च नीचस्याद्भुतहास्ययोः ।

वीभक्ते हास्यवीरोगे कर्तव्यः षड्जकैशिकः ॥ ६६ ॥

चिन्ताविनर्कयोः सा स्यात् स्त्रीणां मालवपञ्चमा । मः /
औन्मुख्ये प्रोपिते पत्या शङ्कासूत्रायु भावनी ॥ ६७ ॥ वि /

वा पाततो
नामो /

इति साधारणीनिः स्यात् सर्वगीतिविमिश्रणात् । मः /

गूयस्त्वल्पवतो भावो (वो) व्यभिचारिगतो भवेत् ॥ ६८ ॥

गानं रसेषु यत्रोक्तं विषयस्यैकतास्थितिः का / ना /
ध्रुवादौ मध्यमग्रामपञ्चौ षड्वपञ्चमौ ॥ ६९ ॥

तादृश /

रा / रान्याः /

गान्धारमध्ये केशाख्या पणौ गान्धारपञ्चमः । वागो /

सूर्ये सौवीरकश्चण्ड्याः कैशिकः पञ्चमेऽपि ह ॥ ७० ॥

सर्वे एव सुरारातौ भवेन् मालवकैशिकः ।

रा / वि /

सर्वे रागा महादेवे सम्यक् सन्तोपपोषकाः ॥ ७१ ॥

गीती (तिः) साधारणौडीये नाट्ये तु प्रहरद्वये ।

मित्रा न चरमे सेव पूर्वस्मिन् न तु जातुचित् ॥ ७२ ॥ मातृगि (मातृगि) /

वे तान् /

नाट्यादभावान्नानः स्यादमङ्गलतमो ह्यसौ । स्युः / अमङ्गल /
चरमे रागगीतिः स्यात् नाट्ये न नियमः स्वयम् ॥ ७३ ॥ कौटिल्यसौ /

प्रेङ्खोलितो वसन्ते स्यात् तथा मालवपञ्चमा (मः) ।

टकरागो गौडककुभो भिन्नपङ्कजोऽथ कैशिकः ॥ ७४ ॥

वाय कंठेषु संमतिः /

भिन्नपञ्चनकश्चेति श्रीमाध्वनुषु संमता (ताः) ।

इत्येष कश्यपाद्युक्तो विनियोगो निरूपितः ॥ ७५ ॥

ननु शान्तरमे न केनचिदंशकेन गानमुक्तम् । विस्मरणशीलोऽसि । सूर्यसे (ते) ।

उक्तं हि । न शान्तरमप्रधानता प्रयोगस्य भवति । मनोऽपि हि

रमान्तरोपरक्त एव प्रयोगयोग्यो नान्यथेति । नतः /

एवं विनियोगजान्यंशकानभिधायानुना वक्तव्यान्तरं वक्तुमुपक्रमते ।

अन ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालङ्कारलक्षणम् । इति ।

अथ सञ्चारिजान् भूयः कीर्त्यमानान्निबोधत ।

मन्द्रस्तथा प्रसन्नादिः प्रेङ्खितो विन्दुरेव च ।

सन्निवृत्तः प्र(त्तप्र)वृत्तश्च रेचितः कम्पितः समः ॥ २१ ॥

कुहरश्चैव वेणुश्च रञ्जितो ह्यवलोकितः ।

आवर्तकः परावृत्तः सञ्चारिण्यश्चतुर्दश ॥ २२ ॥

(सा)मो(दो)ऽस्ति । अयं स्वराणां संख्यायां चाक्रमत्वे यद्यपि भेदजातं सम्भवति संक्रमसंनृष्टादिवत्त्वे भेदानामसंख्येयता । अत एवालङ्काराणामनियम इत्युक्तम् ॥ २० ॥

मन्द्रस्तथा प्रसन्नादिः प्रेङ्खितो विन्दुरेव च ।

सन्निवृत्तप्रवृत्तश्च रेचितः कम्पितः समः ।

कुहरश्चैव वेणुश्च रञ्जितो ह्यवलोकितः ।

आवर्तितः (तर्कः) परावृत्तः सञ्चारिण्यश्चतुर्दश ॥

(इत्यादि) । **मन्द्र** इति । मन्द्रो येषां यस्य मध्ये तेषां तस्य ग्रहणम् । **प्रसन्नादिरिति** । ^४ **यैषां** /
आदिशब्दो (ह्र उ) पादानपदम् । **प्रेङ्गितो तो** (दो) लघ्वन्ववत् । तैले **विन्दुः** । चिरका-
लमवस्थाने स्वरान्तरोपरञ्जकस्तैलविन्दुवत् प्रसरणात् । ^५ **निवर्तनमवरोहः** । सम्भगिति दूरम् ।

अवस्थाय यदारोहणं तदा य(स)निवृत्तप्रवृत्तः। यद्यपि चैवं तेऽलङ्काराः पत्रर(यत्र वि)-
हितास्तत्त्वेन भाति(न्ति) तथापि प्रतीतस्य गीतसमयप्रविष्टस्याभिज्ञानदानार्थं लिखिताः।

रेचिनकम्पितकुहरास्तु शिरोवक्षःकण्ठनिविष्टस्य त्रिःश्रुतेः स्वरस्य कम्परूपा इत्यभिज्ञाने-

नापि दर्शयितुमशक्या इति न विलिखिता इति । यन्नारोहणमे(मि)वावरोहणं च समं स

समः। काकल्या यद्गीतिवद् गीतं मुक्तकण्ठं तत्र वेणुः । अन्ये तु सौषिर्येण छिद्रोपलक्ष्यान्

मध्ये यद्विचित्रं हृद्यं च विच्छेदरूपं तद्वेणुरित्याहुः । यथा(दा) जातिषु मध्ये द्विश्रुति-

सूचितान्त इति लिख्यते (तदा) रञ्जितः । यदा स्वरान्तरमुच्चारितमप्युर्ध्वध्वारस्वरतः

नानुरक्तं प्रतीयते तदाऽवलोकितः । यत्र विद् तत्राप्यवलोक एव । आसमन्ताद्वर्त-

मानादावर्तकः। अस्यवालङ्कारान्तरप्रायोविच्छिन्नस्यापि पुनः प्रयोगे परावृत्तः। अत्र

१ र. अलङ्कारस्तु विशेषा दक्ष्यं सञ्चारिजान् पुनः । २ भ. मन्द्रतारः प्रसन्नश्च (र. ज्ञायो)

विन्दुः प्रेक्षास्तिस्नथा । ३ र. स्यात् । भ. तारमन्द्रः प्रवृत्तश्च सञ्चिन्तः प्रवर्तकः । ४ र. अप्यवलोकाकः ।

५ भ. आवर्तकपरावृत्तौ । च. आवर्तितः परावृत्तौ हेयाः सञ्चारिणस्तथा ।

$$15. \text{ (a) } \frac{1}{\sqrt{2}} \left(\frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix} \right) \rightarrow \frac{1}{2} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix} \rightarrow \frac{1}{2} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix}$$

मार्ग १२२२ | १२२२ १२२२ १२२२

[illegible]

निष्कर्षोऽभ्युच(च)यश्चैव हसितो विन्दुरेव च ।

प्रेङ्खोलितस्तथाक्षिप्तो विस्ती(शी)र्णोद्ध(घ)टितस्तथा ॥ २३ ॥

हादमानः सम्प्रदानः सन्धिः प्रच्छादनस्तथा ।

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त इत्यारोहे त्रयोदश ॥ २४ ॥

विधूतश्च त्रिवर्णश्च तथोद्वाहित एव च ।

उद्गीतश्च तथा वेणिर्विज्ञेया ह्यवरोहिणः ॥ २५ ॥

निष्कर्षोऽप्यु(भ्यु)चयश्चैव हसितो विन्दुरेव च ।

प्रेङ्खोलितस्तथाक्षिप्तो विशीर्णो घटितस्तथा ॥ ^मप्राञ्जित/-

हादमानः सम्प्रदानः सन्धिः प्रच्छादनस्तथा । ^मविप्रच्छा/-

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त इत्यारोहे त्रयोदश ॥

^मन्तामि/

एकस्वरं प्रयुज्येतद्विच्छेदेनैव (स्वरान्तैः) स्वर्गगमनं निष्कर्षः । अमित उद्वाहित/

समस्तलोकास्यो/ ऊर्ध्वं चयनमभ्युचयः । सगमसा । (मन्द्रादेः प्रसन्नान्ता कल्य) यदा ^मविक्रं/

^मजि/

भवति तदा हादमानः । सम्प्रदान इति । दा(दो) अवस्रण्डने (पा. धातुपाठः—

१२२३) देङ् रक्षणे (पा. धातुपाठः—१०३१) इत्युभयं (यो) रूपम् । तेन विच्छिद्य

विच्छिद्य यदारोहणम्यैव परिपालनं तदा सम्प्रदानालङ्कारः । एतावलेभ्यः । सन्धानान्

सन्धिः । सरिग (गमप, प) ध(नि) । प्रविष्टमवच्छिन्नत्वं स्वरास्वराणां यत्र ^मतराणां/

^मसं/

मध्यगतानां प्रच्छादनम् । सरिग । प्रसन्नशब्देनात्रारुक्षतः (न्तः) स्वरास्ववरोहिणः

॥ २३-२४ ॥

एकत्यागेनारोहणावरोहणाद् विधूतः । सस(ग)मरि(पगरि) । ओ(आरो)हा-

दिक्रमेण कम्पपूर्वोऽवरोहो विधूत इत्यन्ये । अधरस्वरे त्रिविधान्त्या त्रिवर्णः ।

स नि ध ध ध । एतद्विपर्ययेणोद्गीतः । ऊर्ध्वस्वरे गानक्रियाया विश्रान्तेः । स स स स नि । ^मसंस्तं/

मध्यैकविश्रान्तेरुद्वाहितः । स नि नि नि ध ध ध । इति वेणिः ॥ २५ ॥

१ प. अभ्युचयः । भ. निष्कर्षोऽभ्युचयः । २ प. विशीर्णः । र. विधूतोद्वाहिते । उद्वाहिते ।

र. विधूतोद्वाहिते । ३ च. रागमानः । र. प्रदानं । ४ च. इति चारोहिणः स्मृताः । ५ प. विधूतं

गात्रवर्णश्च । च. विधूतः स्यात् । ६ भ. वेणुः । ७ वेणुर्लयेन ह्यवरोहिणः । ८ प. अवरोहिणुः ।

ज. विधूतो गात्रवर्णश्च उद्गीतः पुनरेव च । उद्वाहितस्तथा वेणुः पञ्चमे ह्यवरोहिणः ।

सप्तरूपगतां ज्ञेया अलङ्कारा बुधैस्त्वमे ।

नैते(सर्वे) ध्रुवास्विष्टाः श्रुति(श्रोतृ) वर्णप्रकर्षणात् ॥ २६ ॥

अथैषां प्रयोगविषयं नियमयितुं तत्र च हेतुनिरूपणद्वारेणालङ्कारालङ्कार्यभावं दर्शयितुमाह ।

सप्तरूपगता ज्ञेया अलङ्कारा बुधैस्त्वमे

नैते साकं (सर्वे) ध्रुवास्विष्टाः श्रुति(श्रोतृ) वर्णप्रकर्षणात् ॥

इति । सप्तरूपग्रहणं सकलगान्धर्वोपलक्षणम् । तेन गान्धर्वे गीतस्वरूपसम्प्रभेदरूपे आश्रयमात्रोपयुक्तेष्वर्थप्रतिपत्तिसम्पादनात् । तात्पर्यविरहगात्रसमुच्चारणमात्रफलेषु पाठेषु यथेष्टमलङ्काराः ।

ननु वा (चा) र्थस्यैव हि तत्र प्राधान्यम् । वर्णे वा (चा) लङ्कारवलेन प्रकल्प्य-
मानार्थप्रतीतिविषयितेऽप्यतीतिवक्षरेष्वनुसन्धानमसम्भावि । यतः श्रोतॄणां वर्णे प्रकर्षणा-
दिति च ध्रुव्यं वर्णस्यालङ्कार्यतामाह । न च वर्णारवेन (र्व्येन) स्यादित्युच्यते । तस्य
सकलपदविश्रान्तस्य गानक्रियासम्पत्त्यै प्रस्तुतरूपस्येत्थं शोभाः कृता भवन्ति । यथेकश उक्त-
पूर्वं वैचित्र्यमभिधीयते यथा प्रस्तुतस्य वदनस्य चन्द्रोपमानेन । अत एव गीतिरलङ्कार-
हीना (भ. ना. २०-४५) इत्यत्र व्यतिरेकद्वारेण गीतेरेवालङ्कार्यता लक्ष्यते । गीर्वर्ण
इति च पर्यायो । विपर्ययो ।

अत्र चोदयन्ति । चत्वारो (रस्तु) ग (गु) णा युग्म (भ. ना. ३१.१०६)
इत्यादिना तालकलाविषये पदमात्रापरिमाणनियमस्य लक्ष्यमाणत्वान् निमेषाः पञ्च मात्रा
स्यात् (भ. ना. ३१.२) इति कलापरिमाणस्य कथमभिवर्णप्रकर्षणं शक्यम् ।

अत्राहुः । वर्धमानासारितविषयोऽयं पदमात्रापरिमाणनियमो न प्रगीतिकादौ
तन्नियमाभावात् । अत एव सप्तरूपगता इत्युक्तम् । तत्र यथेष्टं वर्णप्रकर्षणमिति
लक्ष्येऽपि च जातिगीतादौ यथेष्टं प्रकर्षणमुपलब्धमेव ।

अन्ये त्वाहुः । आसारितद्वारेण सर्वविषयं यत्पदमात्रापरिमाणनियमोऽतिवर्ण-
प्रकर्षणं प्रत्यक्षमहमहमिकयाऽलङ्कारपरम्परायोजनं तच्चेदमुक्तमिव । न हि ध्रुवास् कियमाणं
तदर्थप्रतीतिं विहन्ति । प्रत्युत सालङ्काररजनयैव स्यात् ।

१ भ. कृताः । २ च. नैतऽस्माकं । ३ प. न नियोज्या ध्रुवास्वेते इति । ४. नेत्यन्ते हि
ध्रुवास्वेते जाति- । ५ च. न्यतिवर्णप्रकर्षणैः ।

न हि वर्णप्रकर्षस्तु ध्रुवाणां सिद्धिरिष्यते ।

इयेनो वाऽप्यथवा विन्दुर्ये चान्येऽति (तु) प्रकर्षिणः ॥ २७ ॥

ते ध्रुवाणां प्रयोगेषु न कार्याः स्वप्रमाणतः ।

तद्भ्रुवाणां प्रयोगे तु (ऽपि) कार्या आरोहिणः स्वराः ॥ २८ ॥

विन्दुरेककलो ज्ञेयः कम्पितं तु (तश्च) कलाद्वयम् । (भ. ना. २०.३८) इत्यादि यदुच्यते त..... रविपयं न..... तथा दृश्यते इति प्राच्य एव परिहारो युक्तः । तद्विषां न ह्येतत्पक्षे न ।

एत इति । सर्वसम्भवो निषिध्यते । एते सर्वे नेष्टाः । यथापि वर्णः प्रक्षेपः कर्षिणः कम्पितादयो नात्र बहन्ति तथा । सर्व इति । समष्टिरूपा इत्यर्थः । तत एकत्रैवाक्षरे बहवोऽलङ्काराः क्रियमाणा अतिप्रकर्षं कुर्वन्ति इति नेष्टाः ॥ २६ ॥ कथयन्तीति ।

ननु यम (द) तिप्रकर्षिणस्तत्किमिति ध्रुवासु नेष्टा इत्याह । न हि वर्णप्रकर्षस्तु ध्रुवाणामिति । के तस्यालङ्कारा इत्याह । इयेनो वाऽप्यथवा विन्दुरिति । इयेन इत्यनेन तन्त्रान्तरलक्षितेन व्यवहारेणालङ्काराणां सङ्ख्यानियमं प्रत्यनादरं दर्शयति । तत्र इयेनलक्षणम् ।

इयेनश्चैकान्तरो जातः कलामात्रान्तरे स्थितः ।

तस्मिंश्चैव स्वरे वृद्धिं गृह्णात्येव विलक्षणम् ॥

अन्ये तु वेणुवेणि (इयेन) इत्याहुः । ननु विन्दुर्येनावव निषिद्धा । नत्याह । ये चान्ये तु प्रकर्षिणः । तेऽपि (न) ध्रुवाणां प्रयोक्तव्याः । तुरपिशङ्कस्यार्थे ॥ २७ ॥ केचित् ।

आरोहिणो वर्णस्य सम्बन्धिनः । अपिशङ्कादवरोहिणोऽपि । ये स्वरा इत्यलङ्काराः । ते प्रयोक्तव्याः । यदि वा ऽऽरोहिणः स्वरा इति सावरोहा न तु विश्रान्त्या प्रकर्षिणः प्रयोक्तव्याः ।

अन्ये त्वाहुः । स्वरा इत्यलङ्कारैकदेशाः प्रयोज्या येऽनुज्ञाताः ।

श्रीमदुत्पलदेवपादास्तथा मन्यन्ते । आरोहिणः स्वरा इत्यनेनातिप्रकर्षिणः स्वरूपमुक्तम् । प्रत्यक्षरमारोहो विद्यते येषां स्वराणां ते आरोहिणः । तेन

१ र. नातिवर्णप्रकर्षस्तु ध्रुवाणां सम्प्रकीर्तितः । २ इ. विन्दुर्वाणि हि वेणुर्वा । ३ भ. नैव कार्याः प्रयोक्तृभिः । ४. नातिकार्याः प्रयोक्तृभिः । ५. न तु कार्याः प्रयोक्तृभिः । ६ इदमर्थं चममानुक्तयोरेव ।

यस्मादर्थानुरूपा हि ध्रुवा कार्यार्थदर्शिका ।

वर्णानां तु पुनः कार्यं कृशत्वं पदसंश्रयम् ॥ २० ॥

येऽत्र प्रयोगे गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ।

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ॥ ३० ॥

२०/ प्रतिस्वरमक्षरं प्रत्यक्षरं स्वरमित्येवंरूपमतिकर्षणम् । यथा कुसुमव(पुं)राव(गुं)पुञ्ज-
रं दसगिपरि(पि)ञ्जरहंस(दर्श)नीया इत्यत्र चञ्चत्पुटभङ्गेन (दर्श)नीयेत्यस्मिन्क्षरेऽनेकस्वर
आरूढः कर्तव्य इति यावत् ॥ २८ ॥ > रं दसगि ३०/

अत्र हेतुमाह । यस्मादर्थानुरूपा हि ध्रुवा कार्येति । ननु कियतां नाम । कियतीनां
तथाभूता प्रवेशाक्षेपनिष्कामणप्रसादतान्तरवैचित्र्यान्तरयुक्ता कविना सूच्या । अतिप्रकर्षण-
वर्जनं तु किमर्थमित्याह । अर्थदर्शिकेति । अभितो दृष्टार्थो गान्धर्व इवार्थबद्धोऽपि तु
दीडपि/ सामाजिकानां तत्प्रतीतिसिद्धये प्रकृतिभेदो विभावादिभ्यस्ततः साधारणीभूतस्तथावगतो त/
रससम्पत्त्युपयोगी भवतीति यावत् ।

नन्वेवमर्थमर्पणप्रधानत्वाद्येन केनचित् पदेनार्पणीयोऽर्थः । नेत्याह । वर्णानां तु
पुनः कार्यं कृशत्वमिति । स्थाय्यादिशङ्कापरिहारार्थमाह । पदसंश्रयमिति । २/
कृशत्वमित्यस्थूलत्वं बहुतरदर्शनसंयोगदर्शनहीनत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा हि
गीतिरर्थार्पणमनवधारयन्ती कर्तव्या तथैव पदगतान्यक्षराण्यपि दुर्भणसंयोगादिहीनान्नान्यधि-
कानि कर्तव्यानि । तेनैचित्येन पदगीतिः कर्तव्येति । टीकाकारैस्तु श्लोकार्थस्यास्य प्रति-
कर्षणत्वमस्य (त्वं) व्याख्यातं पुनरुक्तप्रायमित्यास्ताम् ॥ २९ ॥ अन्योचितौ ।

ननु बिन्दुर्येनादयोऽलङ्काराः । तेषामियत्तालक्षणादि वक्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

येऽत्र प्रयोगे गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ।

इत्यादि । येऽलङ्काराः स्वरा (ग्राम) मात्रागस्वरूपोत्थापकाश्च त(ते)त्र पूर्वे (प्रयोगे) । १/ गीतिप्रयोग-
धातुवाच्यं वर्णाङ्गलक्षणादेव गम्यते । ये त्विन्ये गीतप्रयोगविषयास्तान् निबोधतेति । तेऽभासीति ।

६/ त्रिवर्णाश्रितत्वाद्गर्णा इति टीकाकृदभ्यधातु । तः/

काणां मते परमगुरुश्रीमदुत्पलदेवपादा मन्यन्ते । वर्णानां पदनिबन्धनत्वे तदाश्रिता-
(प्रि/की/ लङ्कारा गीतप्रयोगरहितकेवलस्वरालापमात्रगामिन इति शङ्कापदानमेव । तत्रालङ्कारताप्रतिभास-
१ भ. ध्रुवाः-दर्शिकाः । २ भ. परं । ३ भ. तु ध्रुवाश्रयम् । ४ भ. अतः परं प्रवक्ष्यामि
वर्णालङ्कारलक्षणम् ।

वमा/पस्यं/
१६/ (९)cho.

प्रसन्नमध्यमश्चैव विन्दुः कम्पितरेचितौ ।

तारश्चैव हि मन्द्रश्च तथा तारतरः पुनः ।

प्रेङ्खोलितस्तारमन्द्रौ मन्द्रतारः समस्तथा ॥ ३१ ॥

सन्निवृत्तः प्रवृत्तश्च प्रसादोऽपाङ्ग एव च ।

ऊर्मिः प्र(प्रे)ङ्खोऽवलोकश्च इत्येते सर्ववर्णगाः ॥ ३२ ॥

स्थायिवर्णादृते 'चैषां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।

'क्रमशो दीपितो यः 'स्यात् प्रसन्नादिः स कथ्यते ॥ ३३ ॥

न्यस्तोच्चारित एवैष प्रसन्नान्तो विधीयते' ।

आद्यन्तयोः 'प्रसन्नत्वात् प्रसन्नाद्यन्त इष्यते ॥ ३४ ॥

प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नत्वादुदाहृतः ।

सर्वसाम्यात् समो ज्ञेयः स्थितस्त्वेकस्वरोऽपि यः' ॥ ३५ ॥

स्तत्संस्कारजो न मुख्यः । वक्ष्यमाणा एव गीतिप्रयोगोपयोगिनो नान्ये इत्यत्र लक्ष्यदर्शनादि-
प्रमाणं पश्यामः । श्येनादयश्च लक्षयितव्याः । प्रयोगोपयोगान्न चाग्रतो लक्षित(ता) इति । (मस्व) ।

स्यादिसह/वीणा/ तस्मादेषोऽत्रार्थः । वर्णस्व(रूप)वर्णाङ्गैर्धातुवाच्यं चोभयमपि हि क्रियाविस्तारा-
त्मकम् । जातावेकवचनम् । तदयमर्थः । ये स्थाय्यादयो वर्णा उक्ता यानि वर्णाङ्गानि धातु-
वाद्यादीनि वस्तूनि लक्ष्यन्ते तेभ्यः प्र(यो)ज्याः । अत्र ध्रुवाप्रयोगे ये गच्छन्त्युप-
युज्यन्ते तान् निबोधत स्वयमूह्यं वर्णलक्षणं तावत् । उहो व्याख्यातः । वर्णोऽत्र धातु-
वाद्यादिगतस्तत्रैव व्याख्यायते । ननु कुत्राप्यविवक्षितेनैव प्रवर्तन उद्देशाच्चिरित्याशङ्काशमना-
यात्रेति । चकारेण लक्षणमपि कर्तव्यमिति सूचयति । अत एवोद्दिशति प्रसन्नादि-
रित्यादि सर्ववर्णगा इत्यन्तेन । न प्रत्येकं मन्तव्यमपि तु समुदायापेक्षमेतत् । तेन
यथायोगं कश्चिदेकत्र वर्णे कोऽपि द्वयोरित्यादि मन्तव्यम् ॥ ३०-३२ ॥

स्थायिवर्णादृते चैषां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।

इति । स्थायी(ति) । यथारुचि श्येनादयः प्रयोज्या इति तात्पर्यम् । तत्रालङ्कारस्वरूपमेव-
मुक्तम् । अस्माभिः पूर्वग्रन्थेतु यदनुक्तं तद् व्याख्यायते । दीपनं तारता प्रसादो
मन्द्रता । दीप्तिर्नाम श्रावकश्रोतृ(निष्ठो)विशेषो धर्म इत्यनुक्तसमं स्वरसाधारणम् । सामवेदे

१ ड. त्वन्ये सर्ववर्णाः प्रयोगिणः । २ र. क्रमादुद्दिश्यते । ३ ज. तु । ४ ड. अभिधीयते ।

५ ड. प्रशमनात् । ६ र. समं विद्यात् स्थिरस्त्वेकस्वरोऽपि हि । भ. स्थित एकस्वरोऽपि च ।

आदिमध्यलयो यत्र स चोर्मिरिति संज्ञितः ।

श्रुतयोऽन्याद् (न्या) द्वितीयस्य मृदुमध्यायताः स्वराः (स्मृताः)
॥ ३६ ॥

आयतत्वं भवेन्नीचे मृदुत्वं तु विपर्यये ।

स्वे स्वरे मध्यमत्वं च मृदुमध्यमयोस्तथा ।

दीप्तायते करुणानां श्रुतीनामेव निश्चयः ॥ ३७ ॥

विन्दुरेककलो ज्ञेयः कम्पितश्च कलाद्वयम् ।

गतागतप्रवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित इष्यते ॥ ३८ ॥

च रामसामोमे इति च यदुच्यते तदिहानुष्योगीत्यास्तामेतन् । दीपनप्रसङ्गान् समः
पश्चादुद्दिष्टोऽप्यत्र लक्षितः । सर्वसाम्यात् समो ज्ञेय इति । दीपनस्य सर्वत्र साम्या-
दिति यावत् । समस्यैव विशेषोऽनुगीतिरिति स लक्ष्यते । स्थितस्मै (स्त्वे) कस्वरे (रो)-
ऽपि यत् (य इति) ।

आदिमध्यलयो यत्र स चोर्मिरिति संज्ञितः ।

श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्य मृदुमध्यायताः स्मृताः ।

आयतत्वं भवेन्नीचे मृदुत्वं तु विपर्यये ।

स्वे स्वरे मध्यमत्वं च मृदुमध्यमयोस्तथा ।

श्रुतीनां निर्णयो ज्ञेयः ॥ इति ।

विकल्पमनुस्वारं तमाहुः । गान्धारम्यैकाक्षरगतस्य नीचे ऋषभे परे आयता श्रुतिः कार्या ।
मध्यमे परे मृद्वी । गान्धार एव तु परतो मध्या ॥ ३३-३७ ॥ मानरभूति ।

[See 1st line]

एवं प्रसङ्गाद्गृहि लक्षयित्वोद्देशानुसारेण विन्दुमाह । विन्दुरेककल इति ।
एककल आयतो मृदुर्वा विपर्यसेन वर्तुलीभाव एव विन्दोर्लक्षणम् । आर्किकम्बरलक्षण-
विपर्ययैककल इत्यनेनोक्ता । तदेव तु रूपं दीर्घस्वरानिष्ठं कम्पितम् । विन्दुकम्पितोभय-
लक्षणोपजीवितात् प्रेङ्खोलितं लक्षयति । गतागतप्रवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित इति ।
विन्दुकम्पितान्दोलनादित्यर्थः । मृदायतगमनाभ्यासादित्येके ॥ ३८ ॥

१ जममानुष्योरेव । २ चमानुष्योरेवतच्छ्लोकद्वयं नागरीयशिक्षात् उदाहृतम् । ३
इत्यभप्रभृतिषु तारं स्पृष्टा तु पुनरागतः ॥ स्याज्जिघृक्षप्रवृत्तश्च मन्द्रं गत्वा समागतः ॥ आर्कडितलयो यश्च
स त्रेणः परिकीर्तितः (र. स चोर्मिरिति संज्ञितः ।) ॥ कण्ठे निरुद्धवदनः कुहरो नाम जायते ॥ निरुद्धं
कम्पनं तद्वद् रेचिताभ्यः शिरोगतः ॥ उरोगतः कम्पितः स्यात् (भ. कम्पितस्य ध्वनेर्ध्व) कम्पनागु
कलानयम् ॥ ४ भ. प्रसङ्गो ।

ना १२

भवेत्तु दीप्तादि करुणा श्रुतिनिर्णयस्य मध्यमानां
शिष्टस्य स्वरचतुष्टयस्य दीप्ता इव स्थिते एकस्वरे यत्र
समतया विमान्तिरन्तरस्योऽयस्वरपेजया आद्यास्वरो मध्यमादिव

यस्तु 'कण्ठे' स्वरोऽथः स्यात् स तु तारः प्रकीर्तितः ।

उरोगतस्तथा मन्द्रो मूर्ध्नि तारतरस्तथा ॥ ३९ ॥

क्रमागतस्तु यस्तारः पष्ठः पञ्चम एव वा ।

तारमन्द्रप्रसन्नस्तु ज्ञेयो मन्द्रगतः स च ॥ ४० ॥

• लङ्घयित्वा परान् मन्द्रात् परां(त्) तारगतिं गतः ।

मन्द्रतारप्रसन्नस्तु विज्ञेयो ह्यवरोहणात् ॥ ४१ ॥

प्रसन्नान्तः स्वरो यत्र प्रसादः स तु संज्ञितः ।

अपाङ्गिकस्तु विज्ञेयः स्वराणामथ सञ्चरात् ॥ ४२ ॥

उहसिद्धव्यापकं लक्षणोपयोगितावद्रूपं वक्तव्यमित्याशयेन तारमन्द्रतारतराणां लक्षण-
माह । यस्तु कण्ठे स तार उरसि मन्द्रो मूर्ध्नि तारतर इति ॥ ३९ ॥ ^म / -
एवं स्थिते ग्रीष्ममृक्ष / एतन्नितययोजनेनान्येऽप्यलङ्कारा उहितुं शक्या उद्दिष्टा इत्याशयेनाह । क्रमा-
गतस्तु यस्तारः पष्ठः पञ्चम एव वा । तारमन्द्रप्रसन्नस्त्विति । न
चायमप्युद्दिष्टो मन्तव्य इत्याह । ज्ञेयो मन्द्रगतः स चेति । मन्द्रशब्दो नोद्दिष्टोऽयमिति
यावत् । ऋषभस्तारपट्टजस्ततो निपादस्ततः पट्टजर्षभः पञ्चमो वा गान्धारः । एवमन्ये ॥ ४० ॥

मन्द्रतारसमशब्देन तु य उद्दिष्टो मन्द्रतारप्रसन्नम् लक्षयति ।

लङ्घयित्वा परान् मन्द्रात् परात्तारगतिं गतः ।

इति ॥ ४१ ॥

एतदलङ्कारद्वयेनान्दोलनान् त(स) निवृत्तप्रवृत्तस्य लक्षणमूहितुं शक्यत इत्याशयेन
तदुलङ्घ्य प्रसादं लक्षयति । प्रसन्नान्तः स्वरो यत्र प्रसादः स त्विति ।
आदौ स्वस्य भर्त्सनरोधनदीपनवेदनकम्पनवलनलयननयूनस्फुरणधर्म्मि मरणादि यथायोगं ^म / ^म /
विश्रान्तान्ते दीप्तायतादिस्वरश्रुतिविशेष एव विश्रान्तेः प्रसादादपाङ्गं लक्षयति ।

अपाङ्गिकस्तु विज्ञेयः स्वराणामथ सञ्चरात् ।

इति । यथाऽपाङ्गनिरीक्षणमन्यैर्न लक्ष्यते तद्वद् यद्भ्रमणवैचित्र्येण दुरवधारस्वरूपः सो-
ऽपाङ्गिकः । तथाविधप्रयोगेऽन्तर्भावे यदा विश्रान्तिविभ्रमभयादन्तर्योक्षितं लौकिक इति
प्रसादापाङ्गाभ्यां समं जनित इति पृथग् लक्षितः ॥ ४२ ॥

१ र. कण्ठस्थिरस्तस्मान् मन्द्रतारः । २ र. शीर्षे तारतरः स्मृतः । ३ ड भ ज. चतुर्थः
पञ्चमोऽपि वा । ४ र. तथा । ५ तु सः । ६ ड. क्रमात् । ७ भ. ज्ञेयो आरोहणाद् ध्वजः ।

तेषां लयनं वलीकरणं (लयनं वलीकरणं) सौ लयनं येषां लयनं
लयनं सौ लयनं येषां लयनं लयनं येषां लयनं लयनं येषां लयनं
गान्धारयस्तर पट्टजमध्यमान - वलीकरणं गान्ध्य सामान्य (यद्)

रेचिनः शिरसि ज्ञेयः कम्पितं तु (तश्च) कलात्रयम् ।
कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ॥ ४३ ॥

एवमुद्दिष्टा लक्षिता अलङ्कारा ऊहसिद्धये । तत्र दीप्तायतादि मन्द्रतारादिकं वा
कम्पादिस्थानभेदनिरोधनतोदनादिः कालदीर्घत्वादुद्दिष्टधर्मे अलङ्काराश्रितं त्विव्यति तत्र
दीप्ताद्युक्तमन्यत्तु प्रदर्शयितुमाह ।

लम्प्यत्वादि ८

तु दृश्यमिति ८

रेचिनः शिरसि ज्ञेयः कम्पितश्च कलात्रयम् ।
कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ॥

इति । ततश्चाति (श्च त्रि) श्रुतेरेव कम्पितमिच्छतः (न्तः) कलात्रयमिति श्रुतित्रयं
व्याचक्षते । अन्ये तु चतुःश्रुतेरेव श्रुतित्रये कम्पनं कार्यमित्याहुः । इतरे तु सर्वम्बरविषयं
कम्पनमिच्छन्ति । कलात्र न श्रुतिः । अपि तु कालकला । तत्र त्रित्वोपादानं परप्रकर्षसूचनाय
सान्ध्याच्च । उरसि कम्पनात् कम्पितो लक्ष्यत इत्याह । (कण्ठे निरुद्धपवन इति ।)
एते च शरीरे प्राधान्येन लक्ष्यन्ते । धातुवाच्यं तु वीणायानित्याशयेन भेदेनाभिधानम् । वस्तु-
तस्तूभयत्रापि सर्वं तस्य योजनमिति लक्षणं निपुणमतीनां मत इत्य.....मयं भरतग्रन्थे
तु सञ्ज्ञान एवेति मन्तव्यम् । टीकाकृद्भिस्तु सदाशिवमतादिग्रन्थान्तरालिखितं
त्रयस्त्रिंशदिमे प्रोक्ता अलङ्कारा इत्यादि तत्र लिखितम् । ग्रन्थान्तरपरिवर्तने
पाठे/निष्ठप्रसङ्गात् । श्रीवायुप्रोक्तादि तु स्वगुरुमतनारदमता (नारदीयशिक्षा)-
जुनमतादिषु श्रीसंहिता.....न्योन्यदर्शनात् कियद्विषयीयम् । न चापि किञ्चित् । समितपर्वरा/५
तेन (न) किञ्चित् प्रयोजनम् । वर्णेभ्यः सर्वेषु सिद्धिरिति व्युक्तं प्राक् । ये तु लक्ष्ये
दृश्यन्ते तल्लक्ष्म पठमानम् (पठ्यते) । -> सर्वेभ्यः/-

तन्त्र/

तादन्तृगता

समितपर्वरा/५

अवरोहारोहकृतो वेणुः पञ्चकलः क्रमात् ।

यथा-निधधन्ति रिससरिपुसनिनिसा । ८ ३ म ३ निरिरिजनि ८/८

एकस्वरेऽधिरोहात् प्रस्तारोऽन्यथा प्रसादस्तु ।

यथा-सगारिगागमपमधपनिगमा-प्रस्तारः ।

सधानिधापसापधामरिगता-प्रसादः ।

समनन्तरस्वरौ द्वौ (विचर) त्युद्वाहितस्तथा द्विकलः । निषबन्म ३/ते/

आरोहत्पेककलोऽसौ ॥

↓
ली/

एवमेते त्वलङ्कारा विज्ञेया वर्णसंश्रयाः ।

अथ गीतीः प्रवक्ष्यामि छन्दोऽक्षरसमन्विताः ॥ ४४ ॥

शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुप्पेव ।

अविभूषितेव च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥ ४५ ॥

२५४/

विधूतस्तु एकस्मिन् लघुवर्णे स्वरचा(द्र)यमिलिता(ते) लघुपरिमाणं प्रयुज्यते । तत्र च द्वयोः स्वरयोः शीघ्रकालोच्चारणेन सकलं पदं प्रयुज्यते । पुनस्तदुपरितनान् स्वरद्वये । एवमेवान्ये । कालकलाविधूतः स्वररूपविधूतनात् ।

दीर्घाक्षरमारोहे तदनन्तरस्वरं कलान्तरयोः ।

कम्पां प्रसन्नरूपौ (ज्ञेयः) पुनर्गात्रवर्णोऽयम् ॥ ४६ ॥

५४/

ससरिसासससससारि-इत्येवं दीर्घमक्षरं पूर्वगतं प्रयुज्जीत । इति गात्रवर्णः ॥ ४३ ॥

विष्पी/

एवमलङ्कारा व्याख्याताः । अथ तानुपसंहरन् यत्र तेषामुपयोगस्तां गीतिं सूचयति । एवमेते इति । अथ गीतीरिति च । वर्णसंश्रया इति च वर्णानुकान्त्या गीतीनामन्तरेणैतेऽलङ्काराः प्रतिपद(दं) जन्मनां(ना) न वक्तुं शक्या इति भावः । गीति-शब्देन स्वराणां पदानां च यः परस्परमाश्रयाश्रयिभावः सा पृथग् गीतिः । ननु गीतिर्वर्णरूपे-वेति पुनः कस्मादभिधानमित्याशङ्क्याह । छन्दोऽक्षरसमन्विता इति । पदाश्रया गीतिर्वर्ण इत्युक्तम् । पदं च प्रवृत्तिरुद्धच्छन्दोमयं गद्यरूपं चाक्षरात्मकम् । तत्र यथा सम्यग्-ग(गी)तयो भवन्तीति गीतीनां (लक्षणं) तथा वक्ष्यामीति यावत् ॥ ४४ ॥

५४/

अथालङ्काराणामुपयोगमाह ।

शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुप्पेव ।

अविभूषितेव च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥

इति । कश्चिदलङ्कारो वर्णानुज्ज्वलयति कश्चिन् सूत्रयति कश्चिन् स(सु)विकासयति कश्चिद् रक्षयतीति दृष्टान्तचतुष्केण सूचिता(तम्) ॥ ४५ ॥

१ अर्थवर्णवर्णमे प्राक्ता अलङ्कारा-अभिनवभारती २९.४३ अलङ्कारावयवविशेषादेवमेते मयोदितः ॥
अन ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतीनामपि लक्षणम् ॥ (Chowkhamba ed. 29.76 cf. बृहद्देशी of मतङ्ग 170 ab for ab)

प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया चार्धमागधी ।

सम्भाविता तृतीया तु चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥ ४६ ॥

त्रिनिवृत्त(त्ति)प्रगीता या गीतिः सा मागधी स्मृता ।

अर्धनः मन्निवृत्ता च विज्ञेया ह्यर्धमागधी ॥ ४७ ॥

सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।

पृथुलाख्या च विज्ञेया नित्यं लघ्वक्षरान्विता ॥ ४८ ॥

गीतीरुद्दिशति प्रथमा मागधीत्यादिना । तत्र यत्कालविभागेन वर्णालङ्कार-

नियमेन लयगानक्रियाविशेषो गीतिरिति सामान्यलक्षणम् ॥ ४६ ॥

गो मयाभियान्

तत्रासां क्रमेण विशेषलक्षणान्याह । मन्नि(त्रिनि)वृत्तिप्रगीता या गीतिः ॥ यामिति ।

सा मागधीति । या पदानां निवृत्तिरावृत्तितया प्रकृष्टं विनतं गीतं गानक्रिया यस्यां

सा गीतिः । विशेषमासान्यभावेन पत्ति(वृत्ति)पदार्थोऽस्य च विभागः । एतदुक्तम् । देव-

मिति पदं गीत्या प्रथमकलां निर्वाह्य विलम्बितेन लयेन यदा द्वितीयां कलां मध्यमलयेन

देवमिति (लये) तेन पदेन शर्वमिति शङ्खसहितेन गायति ततोऽपि तृतीयां कलां हुतलयेन देवं

शर्वमिति पदद्वयेन च वन्दे शर्वमिति पदान्तरसहितेन निर्वाहयति तत एव देव इत्ययं शङ्खः

कलात्रयव्यापनान् त्रिनिवृत्तिनिर्वाह एव । एवं शर्वमित्यादयोऽप्युत्तरोत्तरकलाव्यापिन-

मदा मागधीनि गीतिः । मगधेषु तथा गाननिर्वाहोपलम्भात् । यदाह । विदर्भादिषु मं भक्त/

दृष्टत्वात् समारण्या इति । उदाहरणम् । मासासससा मासं समं गसम समसरिरीति । श्री-

अर्धन इति । परस्य सम्बन्धधर्पदायदावर्तस्तदाऽर्धमागधीति । न चात्र पादार्धप्रवृत्तौ पदार्थ/

निवर्तनहेतुर्मन्तव्यः । यतः सामवेदे गीतप्रधाने आवृत्तिष्वर्धो नाद्रियते । एवमादि तु

जानवेदसमिति / सामवेदसंहिता १.१.३.११) हि अत्र जाशङ्खपर्यन्तमावृत्तिपर्यन्त-

मित्वा पदपरया गीत्या नवेदसमिति गीयते । तत्र जानवेदसमिति पदस्य पङ्क्त्यादार्धमञ्जोर्ध/

भवत्यपि । अन्ये तु त्रिनिवृत्तिप्रवृत्तेति मागध्या लक्षणं पठन्तोऽर्धमागध्याः सपदा-

वृत्तिं व्याचक्षाणा अर्धमञ्जनमपि परिहरन्ति ॥ ४७ ॥

एवं निवृत्तिकृतौ द्वौ गीतिभेदावभिधाय निवृत्तिहीनमपि गीतिद्वयं लक्षयितुमाह ।

सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।

पृथुलाख्या च विज्ञेया नित्यं लघ्वक्षरान्विता ॥

इति च । नित्यशङ्ख आभीक्ष्ण्यवाची । उभयत्रापि सम्बन्धनीयस्तेन बाहुल्यतो यत्र गुरुणि ।

एतास्तु गीतयो ज्ञेया ध्रुवायोगं विनैव हि ।
 गान्धर्व एव योज्यास्तु नित्यं गानप्रयोक्तृभिः ॥ ४९ ॥
 'गीतयो गदिताः सम्यग् धातूंश्चैव निबोधत ।
 विस्तारः करणश्च स्यादाविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।
 चत्वारो धातवो ज्ञेया वादित्रकरणाश्रयाः ॥ ५० ॥

सम्भाविनं सङ्क्षिप्तं पदानां भावानां यत्रेति । लघुप्रायत्वे तु पृथुला । भूयस्त्वान्
 पदप्रामस्य ॥ ४८ ॥

ननु कुत्र का गीतिः प्रयोज्येत्याशङ्क्याह ।

एतास्तु गीतयो ज्ञेया ध्रुवायोगं विनैव हि ॥

इति । ध्रुवाश्रयो योगमन्तर्जमेता गीतयो गान्धर्व एव प्रयोज्या न तु गान इति
 तात्पर्यम् । मागध्वर्धमागध्वौ सामनामध्रुवास्तु (सु) प्रयोजितौ (ते) । सम्भावितापृथुले ता
तेनापसारिन्वेनैतद्ध्रुवायु हि करणरौद्रादिम(रसा)नुसारेण गुरुलध्वक्षरविनियोगो
 गीतिषु यथेष्टमेवेति विशेषः । अन एव विनियोगवर्जमि(भ. ना. २९-४९)त्युक्तम् ।
 हिर्यसात् । गीतय एव गदिता न त्वसां विषयविशेष उक्तः ॥ ४९ ॥

अभ्य गीत्यंशे भेदमाह । यदन्यैर्लक्षणं गीतीनानुक्तं तन् मखं न रुचितमिति । ४/५/
 तथा हि । यदन्यैर्लक्षिताः ।

द्विगुरुर्द्विनिवृत्ता च चित्रे गीतिस्तु मागधी ।

लघुप्लुतगता चैव तदर्थं चार्धमागधी ॥ (बृहद्देशी-मतज्ञ १७७)

सम्भाविता (पृथुला च) यथाक्रमं चतसृभिर्द्वादशभिश्च मात्राभिः प्रयोगादिति । अर्धमाग-
 धिर्द्वि (धी द्वि) कलचतुष्कलयोगयोस्त्विति । एतच्च लक्षणं (विरुद्धं न) स्फुटमेव व्याख्यातम् ।
 * नान्यथैतदनुमारेणान्यत्रापि योजना तथापि मार्गोपयुक्तं भवति तद्गीतिवैचित्र्यमिति । यस्मा-
 त्त्वासां मार्गभेदाभिधानं तस्माद्युक्तं सम्यगिति ।

एवमलङ्कारप्रसङ्गेन गीतय उक्ताः । अलङ्कारानन्तरं च दारव्या कृता उदिष्टा-
 लङ्काराः सन्धानव्या इति धातुभ्यश्च दारव्या वा लक्ष्यमाणशोभातिशये अन्यो(न्ये) वैचित्र्योप-
 जीवनेन शरीर्यामप्यलङ्काराः शक्ययोजना इत्यभिप्रायेणाह । धातूंश्चैव निबोधतेनि ।
 चकारेणालङ्कारत्वमप्येतेषां समुच्चिनोति । एवकारेण चतुष्प्रहरणं त्रिप्रहरणमङ्गुलीनां विभागो

१ र. अतः परं प्रवक्ष्यामि धातुवाच्यस्य लक्षणम् । २ ड. एव आविद्धो ।

४/

केनापि/

४/

४/५/

एव/

सङ्घानजोऽथ (जश्च) समवायजश्च विस्तारजोऽनुबन्धकृतः ।
ज्ञेयश्चतुष्प्रकारो धातुर्विस्तारसंज्ञश्च ॥ ५१ ॥

विधयस्तु (श्च) स्मृतास्तस्य पूर्व विस्तार एव च ।
सङ्घानममवायौ तु विज्ञेयौ तौ द्विकत्रिकौ ॥ ५२ ॥

द्वि वृत्ती समलेखा चित्रलेखेत्यादिकं विद्याखिलाचार्यप्रोक्तं सर्वथैव ध्रुवागान्तज्ञानवैकल्यो-
पयोगान् मया नोक्तमिति सूचयति । दध्यदृष्टं विशिष्टं दृष्टं रक्तिं च तरन्ति आग्यन्ति च
वीणावाद्यस्वरूपमिति धातवः । प्रहारविशेषजन्याः स्वराः । तस्मिन्मुद्रायोऽपि अन्यं प्रकल्पमानो
धातुः । तत्रोद्देशमाह । विस्तार इत्यादि । वाद्यतेऽनेनेति वादित्रमङ्गुलीकोणादि । तस्य
यत् करणं प्रयत्नम् (जः) । तदाश्रयाः प्रहारविशेषजन्या इति यावत् । अंशेन सामान्य-
लक्षणं धातूनामुक्तम् ॥ ५० ॥

तत्र हि विस्तारधातोश्चतुर्दशविधत्वं निरूपयिष्यते । भेदान्तर्गतभेदचतुष्टयं तावद-
वतारयन् साधर्म्यनिबन्धनमुद्दिशति । सङ्घानजा (ज) श्रेति ॥ ५१ ॥

तत्र विस्तारजो नाम भेदो य उक्तस्तस्य भेदान्तरभावेन मितवक्तव्यतया प्रथमं
विशेषलक्षणमाह ।

विधयश्च स्मृतास्तस्य पूर्व विस्तार एव च ।

इति । चकारः स्ववृत्तिव्यमेवकारोऽन्वर्थतां सूचयति ।

तदयमर्थः । विस्तारो नाम यो विस्तार एव । विस्तीर्णत्वमेवास्य लक्षणमित्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति । अनेकोऽपि स्वरप्रकरणो यथा पृथगनुपलक्ष्यमाणविभागो मिथ्यान्तस्थानभूत-
पर्यन्तिकस्वरस्वरूपं (पमेकी) कुर्वन्नन्तरीभवचित्रवचनान्तरेणैव विनिर्भासमानसूतत्वं (स्वरत्व-
विकीर्णस्तथासौ) । अन्यत्र स एव विस्तार उक्तः । तस्य च ये विधयो भेदास्तेषु पूर्व-
मुक्ता अलङ्कारनिरूपणावसरे विचित्रप्रकाराः सन्दर्शिता इति यावत् ।

अन्ये तु मन्यन्ते पूर्वमुक्ताः स्वरास्त एव । तेषां विधयो भेदाः स्वगन्तरोप-
योगादेकविस्तारवाच्या इति । द्विकत्रिकाविति ॥ ५२ ॥

१ ड. सङ्घानजश्च । भ. सङ्घानः समवायो विस्तारश्चाधुबन्धसंज्ञानः । २ ड. जश्च । ३ ड. तु ।
४ ड. विस्तार एव तु । ५ र. ज्ञेयो स्यातां द्विकत्रिकौ ।

पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोऽष्टविधः स्मृतः ।

करणानां विशेषेण विज्ञेयौ तौ पृथक् पृथक् ॥ ५३ ॥

अधश्चोर्ध्वं च विज्ञेयावधरोत्तरजौ स्वरौ ।

सङ्घातजो विधिस्त्वेष विज्ञेयो वादनं प्रति ॥ ५४ ॥

द्विरुत्तरो द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।

ज्ञेयस्तथोत्तरादिः पुनरप्यधरावसानश्च ॥ ५५ ॥

समवायजस्तथा स्यात् त्रिरुत्तरस्त्रिरधरश्च विज्ञेयः ।

द्विरधरोत्तरा(रो)धरान्तो(गो) द्विरधरश्चो(रो)त्तरविरामश्च

॥ ५६ ॥

(सङ्घातजस्तुत्तरभेदद्वयेन) चतुर्धा । अन्यस्त्रिकः सोऽष्टधा । तदा वा पूर्व
चतुर्विध इति द्विक्रिकौ द्वे तुल्ये । किं कृतो चोत्तरभेद इत्याह ।

करणानां विशेषेण विज्ञेयौ तौ पृथक् पृथक् ।

इति । क्रियाविशेषादवान्तरभेदा इति यावत् ॥ ५३ ॥

स च विशेषो हस्तस्व(स्व)तन्त्रीभेदादित्याशयेनाह । अधश्चोर्ध्वं चेति । नात्र
विकृतमौत्तरार्थम् । किन्तु शरीरे यावदधरोत्तरजौ मन्द्रतारस्वरौ वीणायामधरोत्तरजौ ।
यथाह दत्तिलः । वीणायां त्वधरोत्तर (दत्तिलम् । ९.) इति । एवमधरोत्तरस्वस्व-
पमभिधाय तन्कृतसङ्घातजस्य भेदचतुष्कं सूत्रयति सङ्घातज इति । विधिभे(भे)द
इति । एष इति ॥ ५४ ॥

आर्यया वक्ष्यमाणं तदाह ।

द्विरुत्तरो द्विरधरस्त्वधर(रादि)श्चोत्तरावसानश्च ।

ज्ञेयस्तथोत्तरादिः पुनरप्यधरावसानश्च ।

पुनः शङ्केनाभ्यावृत्या प्रयोगे ह्यवता भवतीति सूचयति ॥ ५५ ॥ इति ।

अथ समवायस्य भेदाष्टकमाह । समवायजस्तथा स्या(दिति) । तथा
ऽऽवृत्त्या यावद् द्विरधरश्च विज्ञेयः । स द्विरधरोत्तरोऽधरावः । अथेत्यातन्तर्य-

१ ड. त्रिविधैव । २ ड. वाद्ययोक्तृभिः । ज. तेषु विज्ञेयो वाद्यसंश्रयः । ३ ड. द्वावुत्तरौ ।
४. अधरोत्तरो । ४ भ. समवायतः । ५ भ. पृथक् (ड. प्रागुत्तरो) पुनरो द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।
उत्तरमध्यश्च तथा मध्ये त्वधरः पुनर्ज्ञेयः ।

उत्तरमुखो द्विरधरो द्विरुत्तरावसानश्च ।

मध्योत्तरो द्विरधरो द्विरुत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ॥ ५७ ॥

अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्यासममासाच्च नियतमेपां हि ।

एवं चतुर्दशविधो विस्तारो धातुराख्यातः ॥ ५८ ॥

रिभिनोच्चयनीरिभिनो(ता) ह्याद(यः)स्तु तथा अनुबन्धः स्यात् ।

पञ्चविधो विज्ञेयो बीणावाद्ये करणधातुः ॥ ५९ ॥

—वाचिना सह समागमः । द्विरुत्तर उत्तमै यत्रेति । द्विरधरश्चान्न(रोथोत्त)रचि-
रामश्च । उत्तरमुखो द्विरधरादिः । द्विरुत्तरा प(द)द्या द्विष्टा व्युत्क्रमेणोत्तरावसाने
तु यत्रेति प्राग्बहुव्रीहिः ।

मध्योत्तरो द्विरधरः(रो) द्विरुत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ।

समवायो विषयो रुढोऽनेक इति त्रिकः समवाय उक्तः । द्विकस्तु सङ्घात इति
॥ ५६-५७ ॥

अथानुबन्धमाह ।

अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्यासममामाच्च नियतमेपां हि ।

इति । व्यासो भेदानां मिश्रत्वेन प्रयोगः । तस्य पुनरपि सकं समूहनापीडनं न(निघ)-
त(तम्) । एवमिति । स्वभेदपरभेदनिष्ठानामित्यर्थः । अनुबध्यते मिश्रीक्रियते भावो
यत्रेत्यनुबन्धः । एवमुपसंहरति । एवं चतुर्दशविधो विस्तारो धातुरिति । एको
विस्तारः सङ्घातश्चतुर्धा समवायोऽष्टधाऽनुबन्धश्चैक एव । एवं विंस्तीर्णभेदयोगादुदात्तान-
ह्रदयविस्तारणाच्च विस्तारधातुः ॥ ५८ ॥

अथ करणधातुभेदान् पञ्चोद्दिशति ।

रिभिनोच्चयनीरटि(रिभि)नो(ता) ह्यादश्च(यस्तु) स्यात्तथाऽनुबन्धः
(तथाऽनुबन्धः स्यात्) ॥

इति ॥ ५९ ॥

१ च. द्विरधरोत्तरावसानोऽधरश्चिन्तरमुखो द्विरधरश्च । २ च. तस्य विस्तारधातुः स्यात् ।
३ ज. नीरटितो । ४ च. एव ।
ना. १३

त्रिकपञ्चसप्तनवकैर्यथाक्रमं^१ मंयुतो भवेद्वाये ।

सर्वैरनुबन्धकृतैर्गुर्वन्तः स्यात् करणधातुः ॥ ६० ॥

क्षेपः प्लुतोऽतिपातोऽतिकीर्णम(णोऽनुबन्धसंज्ञितश्चैव ।

आविद्धो विज्ञेयो धातुर्वै पञ्चविध एव ॥ ६१ ॥

द्विस्त्रिश्चतुष्कनवकैः प्रहारैः क्रमशः कृतैः ।

आविद्धधातुर्विज्ञेयः सानुबन्धविभूषितः ॥ ६२ ॥

व्यञ्जनधातोः पुष्पं कलतलनिष्कोटिनं तथोद्धृ(न्मृ)ष्टम् ।

रेफोऽनुबन्धसंज्ञोऽनुस्वनिनं बिन्दुरवमृष्टम् ॥ ६३ ॥

एषां क्रमेण लक्षणमाह । त्रिकपञ्चसप्तनवकैरिति । आद्यौ द्वौ प्रहारौ लघू
तृतीयो गुरुरिति रिभितः । पञ्चम इत्युच्चः (चयः) । सप्तम इति नीर(रि)भितः ।
नवमो गुरुरन्ये लघवः । हाद्यो लङ्घ्य इति । एतद्वेदानुबन्धनादनुबन्धः इति । पञ्चधा
क्रियाबाहुल्यात् करणधातुः ॥ ६० ॥

अथाविद्धधातुभेदान् पञ्चाह ।

क्षेपः प्लुतोऽतिपातोऽतिकीर्णम(णोऽनुबन्धसंज्ञितश्चैव ।

इति ॥ ६१ ॥

एषां लक्षणमाह ।

द्वित्रै(स्त्रि)श्चतुष्कनवकैः प्रहारैः क्रमशः कृतैः ।

इति । क्रम(श) इति । लघुरिति द्विकं लघुश्चतुर्लघुरित्येके । एवं यावन्नवकः । अन्ये
तु क्रमशद्विलक्षणलक्षणालघुसञ्चयरूपत्वमेव प्रहाराणां मन्यन्ते । लघुत्वप्रहारत्वादेव भास-
(त) आविद्धधातुः ॥ ६२ ॥

अथ व्यञ्जनधातोः सप्त(तोर्दश)भेदानाह ।

व्यञ्जनधातौ(तोः) पुष्पं कर(ल)नर(ल)निष्कोटिनं तथोन्मृष्टम् ।

रेफोऽनुबन्धसंज्ञोऽनुस्वनिनं बिन्दुरवमृष्टम् ॥

इति ॥ ६३ ॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पमित्यभिमंजितम् ।
 अङ्गुष्ठाभ्यां समं तन्व्योः स्पर्शनं यत् कलं तु तत् ॥ ६४ ॥
 वामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तले ।
 सव्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु निष्कोटितमिहोच्यते ॥ ६५ ॥
 प्रहारो वामतर्जन्या उध्दृ(न्मृ)ष्टमिति संज्ञितम् ।
 सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपो रेफ इत्यभिमंजितः ॥ ६६ ॥
 तलस्थानेऽधस्तन्त्रीणामनुस्वनितमुच्यते ।
 गुर्वक्षरकृता तन्त्री विन्दुरित्यभिमंजितः ॥ ६७ ॥

एतान् क्रमेण लक्षयति । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पमिति । त्रि (अत्र)
 विशेषाभावेऽप्यङ्गुष्ठौ । तेन क्रमेण (मेण) वैक्रम्यां तन्व्यां प्रहारत्रयात् पुष्पम् । यथोक्तं
 भट्टमातृगुप्तेन ।

पुष्पं च जनयत्येको भूयः स्पर्शात् स्वरान्वितः ।
 इति । अङ्गुष्ठाभ्यां समं तन्व्यौ तु (तन्व्योस्तु) नानास्थानम्बर(राः) तन्त्रीद्वयं (ये)
 युगपज्जन्वाः । अङ्गुष्ठद्वयेनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

वामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तले ।
 वामेनाङ्गुष्ठेन तन्त्री पीडयित्वा दक्षिणेन हन्यादिति तलम् । सव्याङ्गुष्ठप्रहा-
 रस्तु निष्कोटितम् । ऊर्ध्वाधरहननेन कुटिलोऽयं प्रहार इति निर्वाचनबलादित्यु-
 पाध्यायाः ॥ ६५ ॥

प्रहारो वामतर्जन्या तु तनु (दु) मृ(न्मृ)ष्टम् । तन्व्यां तथा प्रहरण-
 योगादनाहतप्रायं मधुरतरम्बरजननं तन्त्रीषु मार्जनामात्रमेव भवतीत्युन्मृष्टम् । सर्वाङ्गु-
 लिसमाक्षेपाद्रेफः । सर्वाभिरङ्गुलिभिरेकस्वरतादयः । पर्यायेण विचित्रः । एकत्र
 विश्रान्तिः । रेफविस्तारे नन्वे(त्वे) ते(ता इ)ति विशेषः ॥ ६६ ॥

तलस्थानेऽधस्तन्त्रीणामनुस्वनितम् । तलनिष्पत्तौ सत्यां तदवच्छिन्ने-
 ऽवम(न) तस्मिन् (तन्त्री) प्रहारपरम्परे (रा) ऽनुस्वनितम् । गुर्वक्षरकृता तन्त्री विन्दुः ।
 गुर्वक्षरो विलम्बितकाल एकस्यामेव तन्व्यां प्रहार इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

१ र. अभिधीयते । २ र. वामाङ्गुष्ठकर्मलं घातस्त्वभिहिततलः । ३ र. सव्यप्रहारस्तर्जन्या च ।
 ४ च. अथ । ५ र. अधरन्यासः सर्वानुस्वनितं । ५ र. गुर्वक्षरैकतन्त्रीस्तु (तु) ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु दक्षिणाभ्यामधोमुखम् ।
 तन्त्रीषु त्रिप्रहारं चाप्यवमृष्टं प्रकीर्तितम् ॥ ६८ ॥
 व्याससमासादेषामनुबन्धः सार्वधातुको ज्ञेयः ।
 इति दशविधः प्रयोज्यो वीणायां व्यञ्जनो धातुः ॥ ६९ ॥
 इत्यत्र (त्येते) धातवः प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणान्विताः ।
 तिसृणामपि वृत्तीनां येषु वाद्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ७० ॥
 तिस्रस्तु वृत्तयश्चित्रादक्षिणावृत्तिसंज्ञिताः ।
 वाद्यगीतोभयगुणा निर्दिष्टास्ता यथाक्रमम् ॥ ७१ ॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु दक्षिणाभ्यामधोमुखम् ।
 तन्त्रीषु त्रिप्रहारं चाप्यवमृष्टम् । इति ।

त्रिषु स्थानेष्वेकस्वरतन्त्रीत्रयं प्रत्येकं कनिष्ठाङ्गुष्ठद्वयेनाधोगतं कृत्वा हन्यादित्यवमृष्टम्
 ॥ ६८ ॥

व्याससमामादेषामनुबन्ध इति स्पष्टम् । ननु सार्वधातुको ज्ञेय इति
 किमनेन । प्रतिधातुनिरूप(ण)तोऽप्यनुबन्धः सम्यक् । स तु प्रातिपदिकधातुभेदमिश्रणात्मा
 दर्शितः । अनेन तुल्यः अ(ल्योऽ)न्यधातुगतान्ध(न)पि भेदान् धात्वन्तरभेदमिश्रीकृत्य
 प्रयोज्या(ज्य) इति कथ्यते । सर्वेषु धातुषु भव इति (सार्वधातुकः) ॥ ६९ ॥

उपसंहरति । इत्येन इति । लक्षणान्विता इति । शास्त्रोक्तयाऽदृष्टो-
 पयोगिनोऽपीत्यर्थः । अशास्त्रान्विता हि तन्त्रीवाद्यभेदाः कियन्तो गण्यन्ते तेऽपि चैतत्पद
 एवांशभूता अवगन्तव्याः । तिसृणां लक्ष्यमाणानां वृत्तीनां सम्बन्धेन वृत्तिगतं यत्किञ्चिद्वाद्यं
 वीणावाद्यादन्यद् विषयकालावुक्तीयादि सरिकारावणहस्तादिगतं ततवाद्यादन्यदपि चायनद्व-
 वाद्यजातं तत्रेषु धातुषु भेदेषु विश्रान्तम् । एतन् प्रकृतिकं हि सर्ववाद्यानाम् । तच्च
 पुष्कराध्याये (अ. २४) वक्ष्यते । धातव इति प्रोक्ता एवं लक्षिता इति सम्बन्धः
 ॥ ७० ॥

उक्तां वृत्तिं निरूपयति । तिस्रस्तु वृत्तय इति । वृत्तिर्गुणप्रधानभावात्मा
 व्यवहार इति सामान्यलक्षणम् । ततवाद्यप्रधान्ये गीतगुणतेति चित्रा वृत्तिः । गीतमुखेऽपे-
 क्षताविरहितं हि वाद्यं यथाविधि वैचित्र्यचर्चितं क्रियते । एतद्विषयेऽस्तु दक्षिणा वृत्तिः ।

[निम्नो गीतिवृत्तयः प्राधान्येन ग्राह्याः । चित्रा वृत्तिर्दक्षिणा चेति । तासां तालगीतिलययतिमार्गप्राधान्यानि यथास्थं व्यञ्जकानि भवन्ति । तत्र चित्रायां सङ्क्षिप्तवाद्यतालद्रुतलयसमायनिरनागत-ग्रहाणां प्राधान्यम् । तथा वृत्तौ गीतवादित्रद्विकलतालमध्यलयस्रोतो-गतायतिः समग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् । दक्षिणायां गीतिचतुष्कल-तालविलम्बितलयगोपुच्छायत्य(तिः । अ)तीनग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् ।]

सर्वासामेव वृत्तीनां ललिताद्यास्तु जानयः ।

धातुभिः सह संयुक्ता भवन्ति गुणवत्तराः ॥ ७२ ॥

गीतं हि विशिष्टं (ए)स्थानीयं प्रधानं तदनुकूलध्वन्यं व्यवहारः । यत्र सममेव द्वयोर्व्यवहारस्तत्र साम्येन वर्तनाद् वृत्तिर्नाम । वृत्तिसंज्ञितशब्दस्यायमाशयः । वृत्तिरिति सामान्ये विशेषे च प्रयुक्तोऽत्र । ब्राह्मणाख्या ब्राह्मण इति यथा । गुणशब्दोऽत्रोत्कर्षवाची न त्वप्रधानवाची तेन वाद्यस्य गीतस्य च गुण उत्कर्षो यत्र प्राधान्यमिति यावत् । तथा च दत्तिलाचार्यः ।

दक्षिणावृत्तिचित्राश्च वृत्तयस्तास्यं विधिः ।

प्रधानं गीतमुभयं वाद्यं चेति यथाक्रमम् ॥ इति ।

(दत्तिलम्-४३)

अन्ये तु मन्यन्ते । द्रुतमध्यविलम्बितात्मकं यन्कालत्रयमानं तदेवानेन विशेषेणोक्तं वृत्तित्रयम् । तच्च स्वरगतो (तमु)पदिष्टस्वरन्तेन विशेषेणाहेति । आवागदियोगो हि तालो मुख्यतया । तथाह । आसारिनोपर(व)हनमाद्यता [(तेष्वादावासारणानि) भ. ना. ३१.१०३] तालादि । तत्र मुख्यता ध्रुवादेरेव नियमिता गानमिति च वक्ष्यते । न चात्रापि सम्भव इति च तत एवेति च तालविश्रावुपदेक्ष्यमाणान् मार्गत्रयादिदं वि(मि)द्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ ७१ ॥

तालमती पदस्य ॥

ननु कस्मादादौ चत्वारो धातव (भ. ना. २९.५०) इति निरूपिते तेषां चतुर्दश पञ्चदशेति भेदा निरूपिताः । त(क)स्मान् मूलत एव चतुर्वि(म्बि)शद्वातव इति नोक्तमित्याशङ्क्याश्रान्तरजातिविभागं तावद्वेदानुगतपरिहारान्तरं तेन दर्शयति सर्वा-सामेवेति । सर्वासां वृत्तीनां समन्वितः । ताः शुद्धाः । न तु सर्वे चतुर्वि(म्बि)शदपि । एवकारो यथासङ्ख्यमसम्भाव्यमे(ए)न । नैर्धातुभिश्चयद्वय..... सम्भूय ललिता

१ भ. हि । २ च. सम्भक्ताः । ३. कर्तव्याः प्रयोगानामनुवृत्तः ।

धातुभिः द्वयस्य हि सहेति
m
✓
ltd

एतेषां धातूनां समवायाज्ज्ञानयस्तु जायन्ते ।

स्वात् स्वादुदात्तललितरिभितघनसंज्ञाश्चतसस्तु ॥ ७३ ॥

तत्रोदात्ता विस्तारधातुविषया ह्युदात्तत्वात् ।

ललिता व्यञ्जनधानोर्ललितत्वादेव सम्प्रयोक्तव्या ॥ ७४ ॥

आविद्धधातुविषया रिभिता लघुसञ्चयाद् विनिर्दिष्टा ।

करणविषया च घनसंज्ञा गुरुलघुसञ्चयात्तु स्यात् ॥ ७५ ॥

जायन्ते संयुक्ताः सम्बद्धा भवन्ति । गुणवत्तरा इति । व्यञ्जनधानावप्याविद्धत्वं कचिदस्मि तथापि ललिताप्रधानमेव । अन्यत्राप्यन्यदिति यावत् । वीणावाद्ये सौकुमार्य प्रधानमिति पश्चाच्चिद्विशेषव्यञ्जनधातुनिर्दिष्टापि ललिता जातिरिहादावुक्ता ॥ ७२ ॥

ननु कुत्र धातौ का जातिरिति वाच्यम् । किञ्चैकत्र धातुभेदे ललित्याद्यभिव्यक्तिरस्ति । तत् कथमिमा जानय इत्याशङ्क्याह ।

देवाधिक्यम्
१०८

एतेषां धातूनां समवायाज्ज्ञानयस्तु जायन्ते ।

स्वात् स्वादुदात्तललितरिभितघनसंज्ञाश्चतसस्तु ॥

इति । एतेषां धातूनां मध्ये तस्यां तस्यां जातौ यश्चोचितम्न (स्वाद्) एतज्जा (ता जा) यन्त इति । अभिव्यज्यन्त इत्यर्थः । तत्र विस्तारधाताद्युदात्ता जातिरौचित्यात् । तत्र लेखविस्तारादिप्रयोगे ईहादिबाहुल्यात् प्रयोगस्य चित्तवृत्तिः (ः) सुमगीभवति । व्यञ्जनधातौ ललिता सौकुमार्यात् प्रयोगस्य । अत एव च श्रीहर्षेणाज्ज्ञानसमुचितं वाद्यमित्याशयेन व्यक्तित्व्य (व्य)ञ्जनधातुना दन (श) विधेनात्र प्रलब्धात्म (सु) ना (नागानन्दम् १.१४ प्रियदर्शिका ३.१०) इत्युक्तम् । आविद्धधानो रिभिना ल (ल) घु-प्रयोगाद् रिभो (फे) हि वर्णप्र (व्य) ख्य एतद्रूपम् । रिभि (फि)श्च कत्थनयुद्ध (निन्दा) हिंसानादरेषु (हिंसादानेषु) पठ्यते । (पा. धातुपाठः — १३०९.) अनादर-श्चा (आदानं) विश्रान्तिः । युद्धादावपि च चातुर्ययोग एवोचितः । करणधातौ घना । गुर्वन्तरविश्रान्त्या निपिद्धत्वम् । अन्ये तु विपर्ययनाहुः । आविद्धे घना । लघुभिर्निर्गन्तर-त्वात् । करणे लघूपक्रमत्वाद्गुरुविश्रान्तेश्चैकत्रानादरात् । यत्पुनरेतदुक्तमेकैकत्र भेदेन तज्जात्य-भिव्यक्तिरिति तदेवमेतदाह समवायादिति । बहुभिर्भेदैर्युक्तेः सा जातिर्व्यञ्जनमिति यावद्भेदैरित्याशङ्क्याह । स्वादिति । यावती भेदकलाप्रयुक्ते तथाविधामिव्यक्तिरिति यावद्

१ च. बहुविषयत्वात् । २ च. सम्प्रोक्ता । ३ च. तस्य ।

स्वात्
Ms.
See BB3357
निर्दिष्टा

त्रिविधं 'गीते' कार्यं वाद्यं वीणासमुद्भवं तज्ज्ञैः ।
तत्त्वं ह्यनुगतमोघः स्थानैककरणसमायुक्ताः ॥ ७६ ॥
लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावकं भवेत् तत्त्वम् ।
गीतं तु यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्भवेद्वाद्यम् ॥ ७७ ॥
आविद्वकरणबहुलं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं त्वोघे विधानव्यम् ॥ ७८ ॥

ग्रामरागाभिव्यक्तिरुन्नेषणत्वादभिव्यक्तिश्चैवमेव दृष्टा बाह्यन्न एव ह्येष्वप्यन्य एव (बाह्यान्तरे-
ष्वप्यन्यैव) । अस्यापि शतधापि पुनस्तथोपकारिण इत्यर्थः ।

अन्ये त्विदं योजयन्ति । यस्मात्ता जायन्त इति प्रश्न उत्तरमिदं 'समवाया-
दिति । अथेत्याह नोदात्तादिकाया वार्ताया जातयश्चेति किं न वृत्तयस्तेन धानयो धातुभेद-
सञ्चयात् सा चित्तवृत्तिर्जायत इति तावतो भेदकलापस्यैककरणादेकरूपतया परिगणनं जातिश्च ।
स्पष्टार्थोऽत्र व्याख्याने । कस्मात्ताश्चित्तवृत्तयो जायन्त इत्यत्रैकैक्योत्तरं जायत इति । यत इति
रिमिते च चित्तवृत्तिरपि भवतो (ति) विश्राम्यस्यान् । प्रविभागनियमै जातिभेदनिमित्तम-
भिधाय दक्षिणादिवृत्तित्रयेऽपि साधारणं वाद्यविधिं त्रिविधमाह । त्रिविधं गीत इति ।
विधाशब्दो विधिवाची । तथा चाह । तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः इति । गीत
इति । गीतविषयो वाद्यस्य मेरुप्रकारः स विधिरिति सामान्यलक्षणस्य वृत्तिः । स तु गुण-
प्रधानभाव इति भेदगुणत्वेऽपि हि तत्त्वादित्रयं प्रधानत्वेऽपि हि स्वातन्त्र्येऽपि ॥ ७३-७६ ॥

अथैषां विशेषलक्षणं क्रमेणोच्यते ।

लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावकं भवेत् तत्त्वम् ।
गीतं तु यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्भवेद्वाद्यम् ।
आविद्वकरणबहुलं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं त्वोघे विधानव्यम् ॥

इति । लया द्रुतमध्यविलम्बिता वक्ष्यमाणलक्षणाः । तालश्चञ्चल्युदादिकृतः साम्यविशेषो वा
श(म्भा)तालादि(सं)हितवीणया शक्यप्रयोगः । वर्णः स्थाय्यादिः । पदं विरामरूपो विच्छेदः ।
यतिः स्रोतोगतादिः । गीतिर्ग्रामविभागतः । जात्यंशविशेषोचितदशकभेदवैचित्र्यसम्भा-
वितो(ता)वा गीतिः । अक्षराणि देवं सर्वमित्यादि(दीनि) । एतच्च समस्तं गीतं वीणायां
शक्यप्रयोगः(गं) स्वरपदतालनिष्ठुर(निष्ठित)प्रपञ्चं दर्शयति । भू प्रातौ (पा. धातु-
पाठः—१८४५) । अत्र तेन लयादिभेदं, भावयते प्राप्नोति स्वीकरोति यद्वान्यत्तत्त्वं न ।

१ च. गीतं । २. गीतैः । ३. भ. वाद्यं वैषम्येव वाद्यज्ञैः । ४. म. वाद्यकं । ५. र. यदाऽनु ।
५ नागानन्दम् १.१४ प्रियदर्शिका ३.१० ।

एवं ज्ञेया वैणे वाद्यविधाने तु धातवस्तज्ज्ञैः ।
 वक्ष्याम्यतः परमहं निर्गीतविधानसमवायम् ॥ ७९ ॥
 आश्रावणा तथाऽऽरम्भो वक्त्रपाणिस्तथैव च ।
 सङ्गोदना तथा कार्यं पुनश्च परिघटना ॥ ८० ॥
 मार्गासारिनमेत्तत् स्याद्वीलाकृतमथापि च ।
 आसारिनानि च तथा छिप्रकारकृतानि तु ॥ ८१ ॥
 एतानि तु बहिर्गीतान्याहुर्वाद्यविदो जनाः ।
 सतालानि सतालानि चित्रवृत्तौ कृतानि तु ॥ ८२ ॥
 प्रयोजनं च विज्ञेयं पूर्वरङ्गविधिं प्रति ।
 एतेषां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणं सनिदर्शनम् ॥ ८३ ॥

स्वभावव्यतिरिक्तत्वात् । तेन तथाविधगीतेन सह समवायः सम्मेलना स तत्त्वाख्यो वाद्य-
 विधिः । एवमन्यत्र मन्तव्यम् । अनुगच्छति न सर्वे तद्रूपमनुसरत्यपि तु किञ्चिद्यथा
 विलम्बितेऽपि लये नूतं प्रयोगं मध्ये करोति देवमिति । वर्णद्वये गीयमाने त्रिचतुरां प्रहारान्
 करोति । यत्र पुनः समवायात् प्रत्यक्षमेवमनुसरणं न भागशङ्कः स ओघः । आविद्धं चतुरं
 कृत्वा प्रहारक्रियानेन (तेन) बहुलम् । उपर्युपरीति सामीप्ये । तेन निरन्तराः पाणयो
 घाता यत्र । गीतं (तस्य) च योऽर्थः (र्थः) प्रवृत्तिर्विद्वारीलक्षणो विच्छेदः सोऽनपेक्षितो
 यत्र । गीतविद्वारीष्वप्यविच्छिन्निमिति यावत् । अत एवौत्र इवौघः । केचिदाविद्धकरण-
 वदत्र धातू निर्दिष्टाविति मन्यन्ते । अन्ये तु निर्देशादेव पूर्वा वाद्यविधिर्व्यञ्जनविस्तारधातु-
 विधेः (प) यो मन्यन्ते । तत्पक्षे न व्यक्तित्वं (व्यं) व्यञ्जनधातुनेत्युपक्रमः (म्य) -
 वाद्यविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिता (नागानन्दम् १.१४ प्रियदर्शिका ३.१०)
 इत्यसमीचीनं स्यादिदम् । न तु वाद्यविधित्रयस्योपदेशेनादावपि केनचिद्विचारभेदेनावनद्ध-
 वाद्येऽपि । अत इत्थमुद्दिष्टम् ॥ ७७-७८ ॥

तन्निरूपयितुमुपक्रमते । वक्ष्याम्यतः परमिति । निर्गीतं बहिर्गीतं शुष्क-
 मिति पूर्वरङ्गाध्याये (भ. नां. अ. ५. श्लो. ३०-५७) निर्णीतमेव । तस्य विधाना-
 दिभेदस्तेषां सम्यगवगमो येन भवति तं समवायलक्षणं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

तत्रैषामुद्देशमाह । आश्रावणेत्यादि ॥ ८०-८३ ॥

१ र. ज्ञेया । २ र. छिप्रपाण । ३ र. नाट्यविदो । ४ र. वर्णः स्मृतानि । ५ र. पूर्वोक्तं ।
 ६ च. विधौ मया । ७ च. दर्शनानि यथाक्रमम् ।

आश्रावणा नाम ।

विस्तारधातुविहितैः करणैः प्रविभागशो द्विरभ्यस्तैः ।

द्विश्चापि सन्निवृत्तैः करणो(णा)पचयैः क्रमेण स्यात् ॥ ८४ ॥

गुरुणी त्वादावेकादशकं चतुर्दशं सपञ्चदशम् ।

सचतुर्विंशकमेवं द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥ ८५ ॥

लघुनी गुरु चैव स्यादथाष्टमं गुरु भवेत्तथा च पुनः ।

पट् च लघूनि ततोऽन्त्ये गुर्वाद्याश्रावणायां तु ॥ ८६ ॥

तत्राश्रावणामेव लक्षयति । विस्तारधातुविहितैरिति । विस्ताराख्ये धातौ यानि विहितानि शास्त्रकारेणेति । एकविस्तारादयश्चतुर्दश प्रभेदास्तैः प्रविभागश इति । एकैकं द्विरभ्यस्तैर्वा द्वयं प्रयुक्तैः । पुनर्भेदान्तरेऽपि तथैव द्विःप्रयुक्तो(कै)द्वि(द्वि)रावृत्तैस्तस्यां च पुनरावृत्तैः । करणस्य स्वगतायाः क्रियाया अपचयाः पूर्वयुक्तिमुज्झितभेदेनान्तरनिमज्जन(त)या तेषां तैरेवंविधैरुपलक्षिता स्यादाश्रावणा नामेति । सन्निवृत्तः(तैः) । तद्यथा । एकविस्तारो द्विः प्रयुज्यते ततो वा द्विरधर इत्ययं भेदो द्विः । पुनरेकविस्तारो द्विरुत्तर इत्यत्र भेदो गुणनयापि व्यपितस्वरूपो द्विस्ततो द्विरत(धर)इत्ययं भेदो द्विः । ततो द्विरुत्तर इत्ययं भेदो द्विरधर इत्ययं भेदः । द्विरधर इत्यत्र भेदनिमग्नस्वभावो द्विरित्येवमेतदप्यनुसर्तव्यम् । विशाखिलमतानुसारिणस्तु(प्राहु)रंशम्य स्वरविस्तारणेऽस्यापचयात्तत्प्रभेदेषु तैर्द्विस्तु(त) एकविस्तारान् मात्राभेदः कर्तव्यः । तस्यानेकस्वरकलानुपदेश्यमानत्वात् ॥ ८४ ॥

तत्र मानभेदः

एवं वीणावाद्यमुक्त्वा तद्वत् गुणकध्रुवाकर्मप्रस्तारमाह । गुरुणी त्वादाविति । गुरुणि शेषाणि भवन्ति । न च लघ्वक्षरम् । ईदृशमेव द्वितीयखण्डम् । ततः पञ्चदशाक्षरे तृतीयखण्डे त्रयो गुरवोऽन्ये लघवः । लक्षणरक्षणार्थं सार्थकपदोदाहरणानीह लिख्यन्ते । खण्डप्रस्तारकं लक्षणपूर्वकम् । तनौजयनौस(तननजयननसाः ॥ २ ॥)सनजनस(साः) । समस्तमात्रा (आ)श्रावणानुसार(रेण) इति त्रिखण्डा । (यथा) ।

शम्भुं प्रणमत मम किल मानसमाश्रावणा(ण)मिह कृतहृदये ।

१ भ. लघू गुरुणी तत्र । च. लघु गुरुणी च ततः । २ भ. तथाऽन्त्या गुर्वाद्या । ३. अन्यं गुर्वेधा । ३ भूते विद्येयं तु विशाखिलः । विस्तारधातुभेदानां प्रयुक्तं द्रुतरूपताम् ॥

ना. १४

विस्तारधातुविहितैः करणैः प्रविभागशो द्विरभ्यस्तैः । द्विश्चापि सन्निवृत्तैः करणो(णा)पचयैः क्रमेण स्यात् ॥ ८४ ॥

त्रिःशम्योपरिपाणौ तालावप्येवमेव चैकि(क)कवान् ।

समपाणौ द्वे शम्ये तालावप्येवमेवाथ ॥ ८७ ॥

भूयः शम्यातालाववपाणावुत्तरस्तथा चैव ।

चच्चत्पुटस्तथा स्यादेवं ह्याश्रावणातालः ॥ ८८ ॥

भद्रं वसति (पदकमलपूजन)योगादिनिसुतननमकुटे ।

वरदं स हि शरणं भवति वनपद(म्) ॥

(इति) ॥ ८५-८६ ॥

अत्र तालविशेषमाह । त्रिःशम्योपरिपाणाविति । एवमेवेति । न सोऽपि त्रिरुपरिपाणौ च तेन शम्यात्रये आदौ वीणादिवाद्येऽनुगतं गीतम् । एककवानिति । एकया विद्वार्या इत्यद्वय्ये । तालत्रयपर्यन्ते गीते विच्छेद एकः कर्तव्य इत्यर्थः ।

अन्ये तु एककवानिति न पठन्ति । एवमेवार्थे (र्थ इ)ति ते पठन्ति । तेषामाशये उपरिपाण्यभिधानादेव शम्यात्रयं विद्वारीविच्छेदो (द उ)पलब्ध एव । तेनादौ वीणावाद्यप्रयोगः शम्यावाद्यमतोऽपि वीणावाद्यं ततस्तालत्रयमिति तद्वक्ष्यते । लयस्योपरि यद्वाद्यं पाणिस्तस्योपरीति । ततो वाद्यस्य (येन)समं गीतिः । द्वे शम्ये । योजनावपाणौ तालोपरीति प्रयुक्तम् । समे चेति । प्रयुज्यमाने (न इ)ति । असमे च प्रयुज्यमाने तालावप्येवमिति । द्वौ समपाणौ तेन शम्या तालद्वये च गीतवाद्ययोः सङ्ग्रहः ॥ ८७ ॥

ततश्च यौ शम्यातालौ तत्र पूर्वं गीतं ततो वाद्यमित्यवपाणिः । उत्तर-
स्तथा चैवेति । तेनैव रक्षणे (लक्षण)प्रकारेण उत्तरः पञ्चपाणिः षट्कलः । चच्चत्पुटः
षट्चतसृभिः कलाभिरिति द्वाविंशतिकलाः । द्विस्तत्र तथा चैवेति वचनात् पञ्चपाणौ च
चच्चत्पुटे चार्धपाणिरेव । तेन सप्त विद्वार्योऽत्र द्वयोरुपरिपाणिर्द्वयोः समपाणिस्तिसृष्ववपाणिः ।
वाचनिकश्चायं तालविशेष इति युग्मौजविभागापेक्षणं मनःखेदमात्रम् । अन्ये तूत्तरस्तथा
द्विकल इति पठन्ति । तेऽष्टाविंशतिकला (मा)श्रावणामाहुः । अपरे चच्चत्पुटस्तथे-
ति (म. ना. २९-८८) वचनात् सोऽपि द्विकल एवेति व्याचक्षाणा द्वाविंशतिकलामिमां
मन्यन्ते । द्वाविंशति (त्)कलत्वमेव सूचितं पूर्वापरविचारेण लक्ष्यते । तथा हि । चत्वारस्तु
गुणा युग्म (म. ना. अ. ३१-१०६) इति वक्ष्यते । खण्डद्वयान्ते च मात्राद्वयं कलायां

१ र. त्रिः शम्या हावपाणौ कलावप्येवमेककवान् । म. शम्ये द्वे चोपरिपाणौ तालावप्येवमेव
निर्दिष्टौ । २ म. तथा द्विकलः । र. तालापरिवर्तेऽङ्गुष्ठनामनत्वेव (नादेव) ।

['अत्रोदाहरणम् ।

क्षणं जगति यवलितक जम्बुक क्षणं तिति च लघु च क्षणं (तिति चा) ।
दिङ्गले गणपतिपशुपतिजम्बुक दिङ्गले वरभुज दिगिनिगि चा ।
तिति चादिनि निगिचा पशुपति तितिचा ॥]

अथारम्भः ।

दीर्घाण्यादावष्टौ द्वादश च लघूनि नैधनं चैव ।

चत्वारि गुरूणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ च दीर्घ च ॥ ८९ ॥

कलाया/ - यद्वक्ष्यति । एककलापि मात्रेति । एवं खण्डद्वयेऽष्टादशकला । तृतीये चतुर्दश । अन्त्ये
गुर्द्धयोश्चतुष्कलयोः । वक्ष्यते हि । निवृत्तौ हि कला न्यूना यदा वस्तुवशा-
द्भवेत् । आकलापातमात्रेति ॥ (भ. ना. ३१.१२८) ॥ स्पष्टः क्रमः ।

अन्यैस्तु ध्रुवा त्रिखण्डा कृता तालस्त्रिखण्डः कृतः । तत्र प्रथमखण्डे उपरिपाणि-
योगाच्च तस्य कला पदशून्या शेषास्त्रिपाणि पदानि । द्वितीयेऽवपाणियोगाद् द्वौ गुणौ तु ताले
तु प्रवेशेन लभते (भ्येते) शेषः पदग्रामः षष्ठ (ट्यु) कलास्त्रिति पञ्चपाणिः । तृतीये तु खण्डे
चतस्रः कला इति पृथगेव खण्डत्रये तालयोग इति । कतमदेतत् । अतन्मिति न चोद्यन् ।
न ह्यत्र समुदायाश्रयं मानम् । अपि तु प्रतिखण्डभेदे च भवति गानवैचित्र्यमिति लक्ष्यते
ध्रुवाध्याये (भ. ना. अ. ३२) । एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया इत्युपक्रम्य द्विवस्तु परि-
गीतिका (भ. ना. अ. ३२.७) इत्यादि । चतुर्विंशतिकलात्मकेऽर्धयोगादेकादशकलिकत्वात्
सङ्कीर्णं मानं तच्च तालाध्याये (भ. ना. अ. ३१) सङ्ग्रहीष्यते कलाः पञ्चेत्यादिनेति
(भ. ना. अ. ३१.२४) व्याचक्षते तदसत् । तत्र योगेऽत्र विच्छेदाभावात् खण्डत्रयेणैवा-
पृथक् तालः । तदुपभङ्गचतुर्लघ्वादि यदिति मान.....पि स्फुट एव । तदर्थमेव खण्डत्रय-
विभागो मुनिना कृतः । ताले पदेषु च प्रथमखण्डे च सङ्कीर्णः ताले यद्वक्ष्यते कलाः
पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिताः ॥ दशैकादश चैवेति (भ. ना. अ.
३१.२४) एवं च गीतनालविषयः पदेषु यो गुणविभागो वक्ष्यते तालाध्याये चत्वा-
रश्च गुणा युग्म (भ. ना. ३१.६८) इत्यादिना सोऽपि नाल्यन्तायेहापि न भवती-
त्यलं बहुना । इत्याश्र(आ)वणा ॥ ८८ ॥

अथारम्भः । आरम्भे तावद्रीतपदं प्रस्तारमाह । दीर्घाण्यादावष्टावि-

१ अत्रोदाहरणानि चमयमानृकास्वेव दृश्यन्ते । तदन्त्यागु न सन्ति । तत्रापि मययोरेव
मद्व्योदनापरिवर्धनयोर्निर्दर्शनं तनु चमानृकायामपि न वर्तते । २ र. लघूनि ।

Mr. reads प्रवेदानमेते विशेषः ।

लघुसंज्ञानि चतुर्धा निधनं^१ द्विगुणीकृतानि दीर्घं द्वे ।

अष्टौ लघूनि नैधनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥ ९० ॥

[अत्रोदाहरणम् ।

झण्डुं झण्डुं झण्डुं झण्डुं जगति यवलितक दिगिनिगिचा ।

- दिङ्गले दिङ्गले निति झझलकुचझ(कुझ)लजम्बुक नितिचा ।

गणपति (झण्डुं झण्डुं) सुरपति पशुपति चा ॥]

अस्य तु वाच्यम् ।

कार्यं त्रिपर्वर(वि)हितैरुद्धहनैरप्यथ समवरोहैः ।

तलरिभितहादयुतैः^२ करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥

त्वादि । नैधनं गुर्वित्यर्थः । चत्वारि लघूनीति । निधनमिति । गुरुं चान्ते गुणी-
कृतानि । यच्च द्विगुणं पुनर्गुरुद्वयम् । मौ लौ नौ स इति । म्मौ नौ म्सौ इति । म्मौ नौ ग
(इति) । आरम्भे तृतीयखण्डः ।

तं वन्दे नाथं त्वामारम्भ इह निधनधिरहितमहसम् ।

गौरीकान्त(न्तं) हुतवहरविशशिय(इक्)त्रितयमिदं(मम्) ।

नेत्रं ध्व(त्राध्य)स्नं हृदि चिदलितत(मम्)म् ॥ ^{तृतीये कलास्तुके} ^{प्रथमे}

अत्रापि त्रिखण्डत्वमेव । गीततालयोर्दश कला आद्यखण्डद्वितीये पदकलाः/..... यमे खण्डे
.....मैथुनग्रहणादेकविंशतितमे गुरोर्विश्रान्तिकलाप्रयोगः पुनः/.....शतितमे इति पञ्च
॥ ८९-९० ॥ ^{६३५} ^{पञ्चविंशतितम(१५०)}

(अ) क्षरेषु द्वादश कलास्तासां तालविधिमाह । तालस्त्रिकलश्चादौ ।

तृतीयस्यां कलायां तालमेकस्यां शम्या द्वितीयस्यां तालः । द्वितीयस्यां शम्या द्वितीयस्यां तालम् ।

अन्येऽपि तालोऽपि द्वेकका(कला)न्मकः स्यादिति वदन्ति । ते शम्यानन्तरमेव तालमाहुः ।

तृतीयस्यां सन्निपातं शेषं तु विप्रा इति परिपाद्या १ द्विकलपादभागानुसारेण युता

(पुनः) पितापुत्रकश्चपट्पूर्व (म. ना. २९-९२) इति द्विकल एव पञ्चगणिः ।

चच्चत्पुटस्तथा द्विकल एव । के(ते)न तीरवनाप्रशनादसतानि प्रतिसप्रसतिस इति

केचिद् व्या(च)क्षते । अत्र क्रमादयः शब्दाः पूरणार्थं वर्तयितव्यास्तावन् न्यायोऽस्ति यत्र

मध्यं च विकलोचितेन पूर्यन्ते(ते) ।

१ र. खन्यं द्विगुणीकृतं च दीर्घं च । २ र. उपवहनैः । म. उभयुक्तैः । ३ म. रिभितैः ।

४ र. युक्तैः ।

निप्र

अपचययुक्तैर्द्विम्बिस्तथा निवृत्तैर्द्विरभ्यस्तैः ।

आरम्भोऽप्यवतरणस्त्रिपर्वयुक्तैश्च कर्तव्यः ॥

तालमित्रिकलस्त्वा(श्चा)दौ शम्यैककला कलाद्वये तालः ।

द्विकला च पुनः शम्या तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥ ९.१ ॥

द्वि/- त्रिकलश्च सन्निपातः पुनः पितापुत्रकश्च पट्पूर्वः ।

चञ्चत्पुटस्तथा स्यादारम्भे तालयोगस्तु ॥ ९.२ ॥

ननु चचत्पुटश्चतुष्कलोचितेनेति प्रमाणाभावः(ः) । पट्पितापुत्रगो-
(को)ऽत्र द्विकल (भ. ना. २०-९२) इति प्रकरणं प्रमाणमिति चेदन्योन्याश्रयः ।
द्विकलो द्विः पञ्चपाणिरिति चारित्र (च त्रि)कलं च(लश्च)सन्निपात (भ.
ना. २०. ९२) इत्यतोऽनन्तरं भूय एवमिति बाधकत्वे त्रिकलं च(लश्च) सन्निपात
(भ. ना. २०-९२) इत्यतोऽनन्तरं पितापुत्रकं च(कश्च) पट्पूर्व (भ. ना. २०-
९२) इति वचनप्रयोजनं तथा चासारितेषु चञ्चत्पुटपरिवर्तस्य शम्यादि(दी)द्वे(द्वौ) च
पञ्चपाणियुताविति (भ. ना. ३१-९५) वक्ष्यति । द्वाविंशति(त्)कलास्तद्धारतेय-
पदगणविभागास्नस्मात् का(ता)लत्रि(म्बि)कल (भ. ना. २०. ९१) इत्यादौ
त्रिःशम्योपरिपाणाविति (भ. ना. २०. ८७) । निरन्तरा ये च काला द्वादशिकपाताः
तातासंताताः संसंता(ता) संसंता । तालो द्विकलश्चेति (भ. ना. २०. ९१) तु
पाटे सन्नि(पात)द्वयम् । अत्र त्वन्ये तु तमेकेनैव सन्निपातेन भाव्यते(वयन्ते) ।

द्वि/-

तीर्थ/-

ननु प्राची कल्पनेति चेदेकेनैव भाव्यमिति वचनादृते किमत्र प्रमाणम् ।
तथापि च तद्विकलत्वे चतुष्कलपरिहारे वा प्रमाणमस्ति । एकेन सन्निपातेन भाव्यम् ।
प्राथमा(भ्या)च्चतुः का(ष्का)रणभूतो द्विकल एव विधिरित्यपि यदुच्यते तत्रापि चाचपुटः
प्रथम इति तदीयचतुष्कलविध्याश्रयेण सर्वं युक्तमित्यलं बहुना ।

सर्वथाऽऽश्रायणादिवद् द्वाविंशतिकल एवारम्भः । प्रथमखण्डे केवलं पातभेदः स च
दर्शितः । द्वितीयखण्डे यथाक्षर(ः) पञ्चपाणिः । तृतीये चचत्पुटोऽपि यथाक्षर एव । स ता ता
ता स स ता ता । न च शास्त्रान्तरप्रामाण्यादपि द्विकलादिविभागाश्रयं(यत्वं) युक्तमेव ।
तादात्म्ययोगेऽत्र न स्यादारम्भश्च.....ति विशाखिलाचार्यः ॥ ९.१-९.२ ॥

१ म. शम्यैककलाद्वयं यतौ तालः । २ मर. द्विकलश्च ।

['अस्य तु वाद्यम् ।

कार्यं त्रिपर्वर(वि)हितैरुद्धहनैरप्यथ समवरोहैः ।

तलरिभितहादयुतैः करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥ ९३ ॥

अपचययुक्तैर्द्विस्त्रिस्तथा निवृत्तैर्द्विरभ्यस्तैः ।

आरम्भोऽप्यवतरणस्त्रिपर्वयुक्तैश्च कर्तव्यः ॥ ९४ ॥]

अस्य तु वीणावाद्यविधिः प्रदर्श्यते । कार्यं त्रिपर्वविहितैरित्यादिना । उद्धहन(नैरप्यथ समव)रो(हैः) । एकविस्तारसङ्घातसमवायात्मिकानि त्रीणि पर्वाणि । अस्य (त्रयो) भेदा यस्येति विस्तारधातुस्त्रिपर्वा । अनुबन्धभेदस्य च चत्पुट(स्य) पृथग्भावात् । तेन त्रिपर्वणा विस्तारधातुना विहिता ये आरोहावरोहास्तेऽपि च व्यञ्जनाविद्भोरधातु(विद्भोर उ) तैस्तलरिभिड(त) हादभेदैर्मिश्रीभूतास्तथा करण- धातुभेद एकविस्तारबहुलेनापचययुक्ता न्यभूता इव ते च द्विस्त्रिरावर्तमानाः पुनरित्यन्तर- प्रयोगव्यवधानेऽप्यागताः ते च द्विरभ्यस्ताः प्रयुक्तास्तैरुपलक्षित आरम्भः । व्यवधानेना- वृत्तिनिवर्तनाभ्यामितीदृ वृत्तिविशेषो मन्तव्यः । पृथक् प्रसङ्गाल्लाघवेनावतरणं पूर्वमनुक्तमाह । आरम्भ इति । अपिशद्व इवशद्वस्यार्थे । आरम्भवदवतरणेऽप्यत्रैस्त्रिपर्वयुक्तै- र्विस्तारधातुभेदैर्वाद्यविधिः कर्तव्य इति यावत् ।

नन्वस्य गुण्काक्षरैर्विधिस्तालविधिश्च कस्मान्नोक्तः । तत्रैके मन्यन्ते । चकारो- ऽवधारणे । तेनास्य वाद्यविधिनैव प्रयोगः । तथापि पुष्कराध्याये (भ. ना. अ. ३४)

स्वस्वार्थिकं (म. प्रत्याहाराया) साववतीर्णकोटी(टि.) । तत्र वाद्यं सार्वमर्जितं सार्वभाण्डिकं सकलस्त्रीवाल-
See A.P.P. 451 in 2. मूलादिरञ्जनं प्रयोक्तव्यमिति । तदेवमवतरणं वाद्यप्रधानमेवेति तावन् मुनेः ।

तच्चान्तरे तु तस्य रूपं सप्तरूपात्मकमुक्तम् । तदपि दृश्यते ।

चचत्पुटोत्तरैर्मिश्रा सुगत्यास्तु यथाक्षरौ ।

सुगधि.....मुत्तरांशमुपाश्रिता ॥ म. ना. अ. ३४

विकटोत्तरयुग्म(गमा)भ्यां रौद्री स्याद्विंशतिः कलाः ।

पञ्चदश्यास्तु कर्तव्या वार्तिके द्विकलेन च ॥ ५ तु. म.

चचत्पुटे चतुष्पष्टिव(र्व)र्तनेत्यर्थ- ... ।

उद्धटचचत्पुटयोः पाञ्चाली सप्तका चतुः ॥

१ टीकानुसारेणार्थं श्लोककमः ।

१. १. १. १.

अथ वक्त्रपाणिः ।

गुरूणि पञ्च ह्रस्वानि पञ्चरुश्च चतुर्गुणः^१ ।

गुरूणी द्वे लघु त्वेकं चत्वार्यथ गुरूणि हि ॥ ९९ ॥

दक्षिणे चोत्तरेण स्याच्चैव..... ।

शुष्कयोगो दक्षिणेऽत्र चतुष्कलः.... ॥

युजाश्विनी दक्षिणेन ध्रुवासप्तकमित्यथ ।

सूर्यादितो षडङ्गेयं षड्जग्रामादिसप्तकम् । तेषां गीर्वाण-
१५०

इति । एवमगस्त्यादिचतुष्केण गुरूधुर(घयो)न्यक्रमेण यथाक्रमं सप्तसु ध्रुवासु गीतास्व-
परिग्रहात्माश्वतरणप्रयुक्तं भवति । अव्यवधानेन भवतीति कीर्तिधराचार्येण लिखितम् ।
प्रत्याहारोऽपि यन्त्रिसाम स्यात् षट्कल इति वक्ष्यते । तत्रैककलादिना गुरूस्त्रिकले-
(ल इ)ति प्राहं साम । सा नि नि सा आ (सा) नि वि (नि) सा । षट्कला चैककला
द्विकला चतुष्कलना(लात्रा)पि पिण्डीकरणम् । अत्र क्रमेण चित्रवार्तिकदक्षिणानां दुनादीनां
च विधिः षट्कलाद्वयमाने सं सां स सा नि सा नि ता आ नि ता ता स नि वि सं । एवं तिष्ठः ।
सौरउद्धटे(ट्टे)न चाचपुटो वि(द्वि)कलोऽथ चतुष्कलः । श श श नि स मा नि स नि सं
आ नि वि स सा आ नि वि स सं । एतदुक्तम् ।

प्राहमेककलं साम द्विकलं वह्निजं तथा ।

त्रि- चान्द्रं तु द्विकलं शुष्कं पूर्वयोः सार्धकं पदम् ॥

इति कीर्तिधराचार्यः । तदेतदपि पुष्कराध्याये (भ. ना. अ. ३४) निरूपयिष्यते ।
तत्र त्रिपर्वाभिधानमेव ज्ञापयति पूर्वरङ्गाध्यायं (भ. ना. अ. ५) पुष्कराध्यायं
(भ. ना. अ. ३४) चोपजीव्य पूर्वरङ्गरचना कार्या । आस्तां तावत् । नन्वारम्भः पूर्वरङ्गा-
ध्याये (भ. ना. अ. ५) प्रथममुद्दिष्टः । इहत्वाश्रावणेति किमेतदुक्तम् । तत्रैव वैकल्पिक-
मनयोः प्राथम्यं समकालत्वाद् द्वयोः ॥ ९३-९४ ॥

अथ प्रकृतं वक्त्रपाणिं लक्षयितुमाह । गुरूणि पञ्चेत्यादि । गुरूणी द्वे लघू
(घुनी)द्वे इति केचित् पठन्ति । अन्ये लघु त्वेकमिति । प्राच्यं तु युक्तं मन्यन्ते
यतिशोभाकरत्वात् । म त न लघु गुरु नयनं गुरु । ननलं गुरु ।

नाट्यशास्त्रम् ।

१ र. एव । २ म. मरुदम् । ३ र. विक्कले । ४ र. म. यस्तु । ५ र. तालनियतनम् ।
म. तालादियोजनम् । ६ म. अष्टकले सुखे ।

See
B.B.
3984
enclosure

14th -

दिनांक १०/०५/२०२०

तस्याधस्तात् पुनः कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।
वक्त्रपाणेरयं तालो मुखप्रतिमुखाश्रयः ॥ ९९ ॥

[इति ।]

अथ सङ्घोटना ।

गुरुणी लघून्यथाष्टौ दीर्घं द्विगुणं तथा च कर्तव्यम् ।
लघुदीर्घं लघु च पुनश्चतुर्गुणं सम्प्रकर्तव्यम् ॥ १०० ॥
पुनरष्टौ ह्रस्वानि स्युरिह तथा नैधनं च कर्तव्यम् ।
सङ्घोटनवस्तुविधौ ह्रस्वगुरुविधिः समुद्दिष्टः ॥ १०१ ॥

[सङ्घोटनाया उदाहरणं प्रकल्प्य कृतम् ।

दिङ्गले जगति य बलनि कतेचातिचानिनिज्ञ लघु चञ्चल

पशुपतिचा ।]

योगः । तत एव कालत्वेन स्वस्यादेः स्वकलोपयोग इति न । नास्तीति कलात्वमपि न तु
द्विकलमद्रकातः । किमत्रन्या (त्रान्य) सप्ततालेनेत्याह । अष्टकलान्वितमिति । अनु
पश्चाद्भागमितं प्राप्तम् । तेन द्विकलमन्द्रकस्या.....त मात्रा गतः । अत्र तालविधिः ।
श ता ता श ता (सम्) । ध्रुवाया अन्ते चास्य ताल इति दर्शयते ॥ ९८ ॥

तस्याधस्तादित्यष्टकलस्य मुखस्य पश्चान् पञ्चपाणिचतुष्कं प्रतिमुखात्मकं
कुर्यात् । तस्य पुनरप्यन्ये (न्यस्ये) त्यर्थः । न तदेव गीतं चतुरंशकं (सवृत्तं) गेयमिति
कथयति ।

वक्त्रपाणेरयं तालो मुखप्रतिमुखाश्रयः ।

इति । मुखमष्टकलं शिष्टं प्रतिमुखम् । एकदा ह्यत्र तालः केवलं परिवर्तमात्रभेद इति
भावः । अन्ये त्वष्टकलमात्रा त्रिगवृत्या..... । अत्र तालस्तत्तावनद्वयोः स्ववाद्याक्षर-
साम्यमिति मन्यन्ते ॥ ९९ ॥ त्रिरावर्त्यते ॥

अथ सङ्घोटनामाह । गुरुणीत्यादिना । नैधनमिति । गुर्वित्यर्थः । तेन
सङ्घोटना त न न य ज न न न ग (स इति) । विधिभावात्तु (वातु) द्विधा । ये तु..... पुनर्गतले चापि
यदि वा मतान्तरे प्रस्तारः सङ्घोटना स (तः) ॥ १००-१०१ ॥

१ अर्थ लोको र. मानृकायां न वर्तते । म. तद्योर्वन्मानुनः । २ म. संगोटना नाम । ३ र. सह
दीर्घं द्विगुणितं प्रकर्तव्यम् । ४ र. तु तथा नैधने । ५ र. संगोटनाविधौ विज्ञेयं गुरुलघुविधानम् ।

ना. १५ म. ४४ मे २ = ५५. संप्योट वृत्ति बहु यति सहरं व्यटिते ॥

- मं हुमनभि सिनित यति - वा (५५८)
शंभो हुरण निकर हुरवण ग न न सन्निधिलभ्य वोलेत ली मं

गौरीललाटाभिललितलीला रा द्योतीति रचितलोभास्तुतं
 रमणीति (१) महारौद्रे पितृयुक्ते ममहर्षि-भवतु वपुः
 ११४ नाट्यशास्त्रम् ।

अस्या वाद्यविधिः ।

अधिदण्डं हस्ताभ्यां वीणां विनिगृह्य दक्षिणाङ्गुल्या ।
 अङ्गुष्ठाभ्यां च तथा कार्यं सङ्खोटनावाद्यम् ॥ १०२ ॥
 सङ्खोटयेत् स्वरं वादिना तु संवादिना तथाधिवलम् ।
 समवायिभिश्च शेषैरनुवादिभिरल्पकैश्चांशैः ॥ १०३ ॥
 विस्तारचित्रकरणैर्द्विचित्रिर्विनिवर्तितैर्द्विरभ्यस्तैः ।
 उपचययुक्तैः क्रमशो वदन्ति सङ्खोटनावाद्यम् ।
 तालोऽस्या गदितस्तज्ज्ञैः शीर्षवत् पञ्चपाणिना ॥ १०४ ॥

न विवादि-

अथ वीणावाद्यविधिः । अधिदण्डमिति । वीणायाद्वेनेह तन्त्री । अधि
 समीपे । यथा विन्दुर्वाद्यते तथाऽऽपीड्य दक्षिणतर्जन्याऽङ्गुष्ठाभ्याम् । वादिना संवा-
 दिनः (ना) तेन च सहाधिवलं वादिनां शस्वरं च खोटयेत् चन्द्रचामेप्रये (विन्दुं
 मेलयेत्) । अनुवादिस्वरास्तत्र मेलनायां समवायिनो गुणभावेन निर्भासमानाः प्रयोज्याः ।
 एतत्रयापेक्षया ये चापि वादिनस्तेऽल्पका अल्पगानादितरस्वरापेक्षयाऽल्पा इव नातिपुनरुक्ताः ।
 तन्मेलनान् मध्ये प्रयोक्तव्याः ॥ १०२-१०३ ॥

तै/- केन धातुभेदेनेत्याह । विस्तारचित्रकरणैरिति । विस्तारधातुजा ये
 विचित्रा यथा तुल्यव्यामिश्रणया करणा (ण) भेदास्तैः । द्विचित्रिर्विनिवर्तितैश्चाभ्यस्तैः । प्रायः
 त्रिरावृत्त्या (त्र्य) भ्यासयोर्यवधानैर्वा प्रधानीकृतो विशेष इत्युक्तं प्राक् । उपचययुक्तैरन्यथा
 भेदविस्तारधातुमग्नैरिति यावत् ।

भेदा/-

अथास्यास्तालविधिमाह । तालोऽस्या गदिन इति । शीर्षवदिति सिद्धे
 पञ्चपाणिग्रहणं शीर्षगतं परिवर्तनं व्यावर्तयितुम् । मद्रकरोविन्दकोत्तरेषु हि शीर्षकं लक्ष्यते ।
 तत्रेह विशेषाभिधाने विशेषकवत् सर्वमतिदिश्यते । रोविन्दकशीर्षकमपि विशेषा-
 तिप्रवृत्तत्वमिति वक्ष्यते । पञ्चपाणिनेत्येतावता सिद्धे शीर्षकवदिति वचनं
 द्विकचतुष्कयोः प्रतिपत्यर्थम् ।

See 31, 305 etc

यथाक्षरस्य कर्तव्यं मद्रकस्य तु शीर्षकम् ।

१ र. वाद्यम् । २ र. म. उमृदा । ३ र. नदिधानम् । ४ भ. वादिनरु । ५. वायिभिश्च
 निष्पन्नः विवादिनं चापि । ५ र. शेषा ह्यनुवादिभिरल्पकैश्चांशैः प्रयोक्तव्याः । ६ र. विहित ।
 ७ र. अपचय । ८ र. च सदा ।

अथ परिघटना ।

दीर्घाण्यादावष्टौ लघूनि कुर्यात् पुनर्द्विगुणितानि ।
ह्रस्वान्यपि चत्वारि द्विगुणानि स्युः^१ सदीर्घाणि ॥ १०२ ॥
षोडश लघूनि च^२ स्युः सह निधनेनैव कार्याणि^३ ।
एष परिघटनायां गुरुलघुवस्तुक्रमः प्रोक्तः ॥ १०६ ॥

[एतस्यामप्युदाहरणं प्रकल्प्य कृतम् ।

दिङ्गले दिङ्गले दिङ्गले दिङ्गले जगति य चलति क ।
नितिञ्जलकुचञ्जलदिगिनिगि गणपति चा ।
चलति क गणपति पशुपतिसुरपति चा ।]
वायं चास्यास्त(स्यां त)ज्जैः सोद्वहनं हस्तलाघवात् कार्यम् ।
व्यञ्जनधातुसमुत्थं नानाकरणाश्रयोपेतम् ॥ १०७ ॥

चतुष्कलः पञ्चपाणिर्द्विकले द्विकलस्ततः ।
चतुष्कलस्तु कर्तव्यो मद्रके तु चतुष्कले ॥

(भ. ना. अ. २३८-२३९)

इति । वक्ष्यत इति । अन्यथा प्राथम्यादेककल एव प्रतीयते । तत्र च ये च
लय(या)लघुनवेदगा इति ध्रुवामाहुस्तेषां द्विकलः । अन्येषां चतुष्कल इति ॥ १०४ ॥

See
85 4002

परिघटनाध्रुवाविभागमाह । दीर्घाण्यादावष्टावित्यादि । सो म न स सा न
सरला । परिघटना यथा ।

सर्वेषां पाशानामेव(चा)घटनमवघटनपरमलहक(ति)रसि ।
परिचिनहृदय हनं(ता)निकृतनिर्कृतिगु(ग)णकृतनुतिन(नि)-
भगवन् ॥ १०५-१०६ ॥

अथात्र वीणावाद्यविधिमाह । वायं चास्यामिति । अस्य त्विति । शुष्कभेदस्येति
योज्यम् । सोद्वहनमिति । आरोहप्रधानम् । हस्तलाघवादिति । तत्तद्वतिरूपपारुष्यं
न माति केवलमनाहतैः पदलक्षणमात्रं श्रूयत इति यावत् । तथा चाह । व्यञ्जनधातो-

१ म. दीर्घाण्यादावष्टौ कुर्याद् द्विगुणीकृतानि च लघूनि । २ र. ह्रस्वानि च चत्वार्यथ सह दीर्घः
सुद्विगुणितानि । ३ म. सहैव दीर्घाणि । ४ म. चास्मिन् । ५ र. निधनगतेन चात्र ।

सम्पिष्टकवचास्यास्तालः करणैस्तु धातुसंयुक्तैः ।

गुरुलघुयोगादेवं विहितः कार्यो बुधैर्नित्यम् ॥ १०८ ॥

रुत्थित(धातुसमुत्थ)मिति । तस्य च ललिता जातिरित्युक्तम् । नानाप्रकारा ये
करणधातोर्भेदा उक्तास्तेषां यदाश्रयणं व्यञ्जनभेदप्राधान्यापादनं एतेनोपेतम् ॥ १०७ ॥

सम्प्रिष्टकवचास्यास्तालः करणैस्तु धातुसंयुक्तरिति केचित् पठन्ति।

सम्पक्केष्टकवचास्यास्ताल इति यावत् । तथा चाह ।

निष्काममादितः कृत्वा शम्यास्तिस्रः प्रयोजयेत् ।

तालचक्रं तनश्चैव शम्भ्याताली ततः परम् ॥

शम्यातालौ ततः कार्यौ सन्निपातोऽन्य एव च ।

ओवेणके तु सप्ताङ्गे सम्पिष्टकमिदं मतम् ॥

द्विः शम्यान्तालयोगेन द्वादशाङ्गे (ऽपि चेष्ट्यते) । कला दश

A.B. vs IP-215 last line
2014 in Saint Helena
(म. ना. अ. ३१ श्लो. २८०-२९१/२)

मार्गासारितवाद्यं विस्ताराचिद्वकरणसंयुक्तम् ।
सकलैः सतलैः करणैरथ गुरुलघुसञ्चयश्चायम् ॥ १०९ ॥
चत्वारि गुरुणि स्युर्लघूनि चत्वारि च द्विगुणितानि ।
गुरुणी लघून्यथाष्टौ गुरुणी चेत्येतत् त्रिधा योज्यम् ॥

[अथवाः]

चत्वारि तु गुरुणि स्युर्ह्रस्वान्यष्टौ भवन्ति हि ।
गुरुणी नव ह्रस्वानि दीर्घमन्यमथापि च ॥

विकलद्विकलो योगशब्देन प्लुतः सङ्गृहीतः । सम्प्रेष्टकपक्षे तु गुरुलघुयोगात्
ध्रुवागतवीणाप्रतिगतो वा मन्तव्यः ॥ १०८ ॥

अथ मार्गासारितं वक्तव्यम् । तस्य च चित्रपूर्वरङ्गपक्षे ताण्डवाद्युपयोगेऽपि सर्वत्र
पक्षे तन्नीवाद्यप्राधान्यं

तन्नीभाण्डसमायोगान् मार्गासारितमिष्यते ।

(भ. ना. अ. ५-२०)

इत्यन्तं प्रतिपादितम् । तदेव वक्तुं प्रथममस्य वीणावाद्यविधिमपि विधत्ते । मार्गासारित-
वाद्यमिति । व्यञ्जनधातुवर्जं धातुत्रयमप्यत्र प्रयोज्यम् । व्यञ्जनधातुभेदौ तु तालकलौ
प्रयोज्यावित्याह । सकलैः सतलैः करणैरिति । उक्तैर्धातुभेदैरित्यर्थः । अन्ये तु
करणधातुभेदा एवं कलतलभ्यां मिश्रणीया इत्याहुः । वीणावाद्यविधिमभिधाय तत्र प्रत्याहार-
भेदोपयोगि गुरुलघुवैचित्र्यसम्पादकध्रुवाभिधेयागोपकमते । अथ गुरुलघुसञ्चयश्चाय-
मिति । वक्ष्यत इति शेषः ॥ १०९ ॥

तमाह । चत्वारि गुरुणि स्युरित्यादि । भौ नौ लौ सलग अशेषमार्गः ।
द्विधा यदि वा SSS । एतच्च त्रिधा योज्यमेककलचच्चपुटे द्वौ पञ्चपाणौ । कलचच्च(सञ्चयः)/
यक्षैर्या(यो)द्य स्तुतिपर इति हि र(हर)कृत्यार्थं विरचयसि शिवपुरान् ।
अर्वाध्मानत्रिभुवनभयकरहेतुत्रिपुरसदन(वि)दलना- ।
न्त(न्तः)पाशा(शांस्ते) वि(द)लयतु (हि) शिवमार्गं(गं) रणघटितनिज-
मनसः ॥

१ र. सञ्चयः कार्यम् । २ र. गुरुणी लघूनि लघुनी च तस्य मार्गासारिते तालः । म. ह्रस्वानि
गुरुणि तथा नव मार्गासारिते ह्रस्वम् । च. ह्रस्वानि गुरुणि तथा स्युर्मार्गासारिते ह्रस्वम् । नान्यः-ह्रस्वं
गुरुणी च तथा दश लघवो निधनमित्येवम् । ३ अथवेत्यादिश्लोकेन सह मप्योरेव ।

B. B. 4010 m. 4.

अत्रोदाहरणम् ।

दिङ्गले झण्डुं जगति य ।

वलितक झण्डुं तिति ।

झलकुच झलतिनिचा(लति चा) ।]

‘वालासारितवच्चैव तालोऽस्य परिकीर्तितः ॥ ११० ॥

श्रवणमधुराणि लीलाकृतान्यभिसृतपरिसृतान्तरकृतानि ।

तान्यप्यर्थवशादिह कर्तव्यानि प्रयोगविधौ ॥ १११ ॥

अस्य तालविधिमाह । वालासारितवदिति । कनिष्ठासारितस्य तालो वक्ष्यते ।

चच्चत्पुटपरिवर्तः शम्यादि द्वौ च पञ्चपाणिकृतौ ।
अन्ते च सन्निपातः ॥

(भ. ना. अ. ३१-९५)

इति सप्तदशकलः सोऽत्रापि मन्तव्यः । स ता सं सा ता स ता स मा स तं सा स ता स ता साः
॥ ११० ॥

अथ लीलाकृतमुद्दिष्टं तल्लक्षणं वक्तव्यम् । ननु पूर्वैरङ्गाध्याये (भ. ना. अ. ५)-
ऽस्य नानापि नोक्तम् । तत्र वैकलिको मार्गासारितलीलाकृतयोः प्रयोगः । आसारितमध्य
एव चास्य सङ्ग्रह इति तस्य लक्षणमाह । श्रवणमधुराणि लीलाकृतानीति ।
अभिसृतं परिसृतं चासारितभेद एव । आसारिततालयोगेनैव गीयमानं वार्त्तिकमार्ग-
गतत्वाद् द्विगुणाक्षरं पङ्क्तिग्रामगीतजात्यं शक्यगीयमानमभिसृतम् । तदेव ग्रामान्तरे
परिसृतम् । अन्ये त्वभिसृतमपदान्तकं मापघातादितालरचितं सप्ताङ्गं व्यश्रम् ।
परिसृतं तु (द्वि)युजमन्ये(न्य) प्रदानादिनवाङ्गमित्याहुः । अन्तरशब्देनात्र लयान्तरम् ।
तच्च कनिष्ठासारितापेक्षया द्विगुणपदलयमार्गवाद्याक्षरम् । तदीयशक्त्या तालादि । उक्तमेवोपक्रमं
तल्लयद्वैगुण्येन मध्ये मध्ये गीयमानं भवति । तैरभिसृतपरिसृतान्तरैर्वालासारितैर्यानि
वाद्यानि कृतानि । लीलया सौकुमार्यमाधुर्यरूपया कृतानीति लीलाकृतानि । तथा
तैरपसारितैः कृतानि प्रयुक्तानि गीयमानम्दानि नियमस्य वा तालात्मकानि वस्तूनि ।

१ म. कनिष्ठासारितविधौ चास्य तालः प्रकीर्तितः । २ र. कृतानि नानारगान्तरकृतानि । ३ च.
प्रयोगज्ञेः ।

अथासारितानि ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तालप्रमाणनिर्दिष्टानि नानि तालविधाने वक्ष्यामः ।

एवमेतत् स्वरगतं ज्ञेयं वीणाशरीरजम् ।

विपञ्चीवाद्ययुक्तानि करणानि निबोधत ॥ ११२ ॥

चत्वारस्तु गणा युग्मे ओजे पट् परिकीर्तिताः ।

द्वितीये पञ्चपाणौ तु सार्धाः पट् परिकीर्तिताः ॥

(भ. ना. अ. ३१-१०६)

इति । तथा ।

चच्चतुष्टपरिवर्तः शम्भादि द्वौ च पञ्चपाणिकृतौ ।

अन्ते च सन्निपातः ॥

(भ. ना. अ. ३१-९५)

इत्येवंरूपाणि तैः कृतानि लीलाकृतानीति व्रीण्येतानि भवन्ति ॥ इह चोद्देश एतानि पृथग् गीतानि । उद्दिष्टं तत् कथमेतदित्याशङ्क्याह । तान्यप्यर्थवशादिहेति । शुष्केऽपि प्रा(प्र)यो(ग)विधौ अपक्रान्ते अर्थमर्थमवलम्ब्य तान्यपि प्रयोक्तव्यानि ।

/ see below Extra pgs from mss.

अपिशद्वाज्येष्टाद्यपि । तेन द्विरेषां प्रयोग इत्युक्तं भवति । एवमासारितविधावित्यवगन्तव्यम् ।

यद्यपि शब्दोऽयम् -

यद्यप्यर्थं तानि यद्यपि अर्थ.....व(अर्थवन्ति) पदानि तथापि बहुप्रयोगनिर्वहणकर्तव्यतासामर्थ्या- यद्यपि/

नानासा/ कर्तव्यतयासारितविधावप्ययमेव मार्गः ॥ तत्र सतालानि चित्रवृत्तौ कृतानीत्युद्देशान्तर(२)

निरूपितम् ।

Start new para here

इति तानि निरूपितम्

MS 29-82

तत्र केचिद्वीणावाद्यप्रयोगस्तालशून्यो ध्रुवाप्रयोगस्तु सताले वीणावाद्ये शम्भात्मक-

तालयोगेऽपि शम्भातालानि विध्ययोगादिति मन्यन्ते । अन्ये तु विशाखिलाचार्य-

मतानुसारतः सर्वथैव तालम् (लाद) न्यत्र वीणावाद्यमाहुः । अपरे तु ध्रुवागानमेवोभयथा

तालयोगाभ्यामत्रेच्छन्ति ॥ १११ ॥

अथासारितानां तत्रयुक्त्या ता(ल)गतावेक्षणया लक्षणया लक्षणमाह । ज्येष्ठ-

मध्यकनिष्ठानि तालविधान इति । वर्धमानात् त्रिविधैककलादियोगादासा-

रितानि । नात्र लयान्तरस्य नामापि गृहीतम् । वर्धमानान्तर्भावे हि तदिति केचित् ।

उपाध्यायास्त्वाहुः । बहिर्भावेऽपि तात्कालिकपेक्ष(क्षा)भावे हि वर्धमानान्तर्गत-

रूपप्रतिज्ञा स्वतन्त्रेऽपि भवति । बहिर्गतेऽप्यस्ति लयान्तरस्य लीलाकृत एवानुप्रवेशात्

Insert in Table १ रच. व्याख्यास्यामः । २ म. एवमेव स्वरकृतं वीणाशरीरसम्भवम् ।

* उद्देशस्तुल्यकवचनजाती एक प्रयोगेऽपि वा शास्त्रार्थवहनं शायनार्थं अन्येषां सूचकानि पदानि नीयमानानि भवन्ति ।

MS. 29, 81/6 लीलाकृतं (स्मरणं)

See P. 85 lb 6

त्रीण्येवात्र मन्तव्यानि न नु चत्वारि । यथा कीर्तिधरोऽभ्यधायन्(धात्) । प्रत्याहारादीनि यानि पञ्चमेऽध्यायेऽन्तर्यवनिकान्तानीत्युक्तानि तत्प्रत्याहारावतरणयोः पुष्कराध्याये (भ. ना. अ. ३४) लक्षणं भवति । शेषाणां त्विह लक्षणं कृतम् । एवमनन्तरं तु यानि बहिर्यवनिकाङ्गानि तेषामस्माभिः पञ्चमेऽध्याये यथास्वागमं स्वरूपं प्रदर्शितम् । यत् कीर्तिधरेण नन्दिकेश्वरमतागमित्वेन दर्शितं तदस्माभिः साक्षात् दृष्टम् । तत्प्रत्ययात् लिख्यते सङ्क्षेपतः ।

तत्र मार्गासारितप्रयोगे नर्तकीचतुष्कं पटान्तर्हितं पुष्पपिण्ड्या पुष्पाञ्जलिमादाय प्रविश्याष्टाभिः षोडशभिर्द्वादशभिर्वा(ऽङ्गहारैः) प्रतिक्षेपो(प) गीयमानश्चित्तलयेन तदर्थं भावयेत् । अवक्रष्टे तु पदे स्थितलयेन परिवर्त्य पूर्वरङ्गमध्ये पुष्पं त्यक्त्वा मध्यगतल्यं परिवर्तद्वयमङ्गहारैः कुर्यात् ।

तत्र प्रथमं पञ्चकलमुपोहनं पुष्पपिण्ड्या सूचया भावयेत् । एतदेव तमङ्गहारः कुर्यात् । ततः प्रथमवस्त्वभिनयेत् । ततः सर्वा मिलित्वा तदेव देवताराधकं पिण्डीबन्धं कुर्युः । तच्चोपोहनमङ्गहारैर्नृत्येयुः । ततो द्वितीया प्राग्बुधोपोहनं प्रयुज्य द्वितीयवस्तुनश्चत्पुटात्मकेनार्थमुपनयेत् । तदेव चास्य प्रतिक्षेपेना(णा) ङ्गहारं पर्यस्तकाख्यं कुर्यात् । ततः सर्वाः शृङ्खलां कृत्वा पुनरुपोहनं कुर्युः । तत आद्या प्रतिक्षेपं कृत्वा प्रथमवस्त्वर्थं पुनरभिनयेत् । द्वितीया चाङ्गहारं कुर्यात् । ततः प्रथमपिण्डस्योपोहनं कुर्युः । ततस्तृतीया प्रविश्योपहारं कृत्वा तृतीयवस्तुनः पञ्चपाणेरर्थमभिनयेत् । आद्येऽङ्गहारौ कुर्याताम् । ततो लतापिण्डीस्यमुपोहनं कुर्युः । ततो द्वितीया द्वितीयस्यार्थमभिनयेत् । ततोऽङ्गहारान् कृत्वा शृङ्खलया सोपोहनं कुर्युः । प्रथम(त) आद्यस्याभिनयं कृत्वाऽऽद्या पिण्डीबन्धं कुर्यात् । ततः सर्वा नार्य उपोहनं कुर्युः । पुनश्चतुर्थी यावत्तुर्थवस्तुनः पञ्चपाणेरर्थमभिनयेत् । ततः सर्वा भेद्यकस्यास्तृतीयोपोहनं रचयेयुः । पुनस्तृतीया तदेव भावयेत् । ततो लतास्या द्वितीयोपोहनं सूचयेयुः । पुनर्द्वितीया द्वितीयस्यार्थमभिनयेत् । अन्याङ्गहारं कृत्वा शृङ्खलयोपोहनं कुर्यात् । आद्या प्रतिज्ञेयार्थमभिनयेत् । अन्या अङ्गहारं कृत्वा विदभ्युर्थश्चतुर्थवस्त्वन्तम् । तृतीयद्वितीयप्रथमवस्तूनि केवलैरेवाङ्गहारैः कुर्युः । तदेव हि पुनर्वस्वन्याश्रयेण । तेन प्रतिक्षेपान्ते आद्या(ः) पिण्डीबन्धं कृत्वा रङ्गपीठं परीत्य पुष्पपिण्ड्या पुष्पाणि कृत्वाऽपसरेयुः । एवमन्याश्चतस्रो द्वितीयमासारितं प्रयुञ्जीरन् । एवं चतस्रश्चतस्रो यावच्चतस्रः । उक्तं हि । एवं पदे पदे कार्यो विधिरिति । पिण्डीबन्धकाले तु द्वादशपुष्पमालाभिर्विकिरेयुः । तत्र षोडश सम्भूय शैवमन्यं वा पिण्डीबन्धं कृत्वा पुष्पवीथ्यां पुष्पं प्रतिक्षिप्य निष्क्रामये(मे)युः । अभावे त्वासारितचतुष्कं

तत्र त्रिंशत्वातितं कारणादुक्तं । चतुर्थी तं

वैशाखरेचताम - - - एतदेवमङ्गहारः

तत्रार्था.....वृत्तपाठस्यान्तराले शुष्कवृत्तं विद्युद्धान्ताऽतिक्रान्तनिशुम्भितादिकरणैः कुर्यात् ।
 ततः परिवर्तनी प्रावेशिका आक्षिप्तिका ध्रुवा अन्तरगीतमिति विधिः । दिग्देवतानामभिध्यायि
 च शार्दूलविक्रीडितादिवृत्तशुद्धगीत्यादिगानम् । एवं नान्यामपि चित्रत्वे प्रावेशिक्यादि । नान्यमपि
 एवं रङ्गद्वयेऽपि वैष्णवबालक्रीडादियोगेन तत्र च क्रमेण नर्तकीनां प्रवेशेन सिद्धिः । ईर्ष्या-
 विरहशोकविस्मयादिविचित्रं काव्यं गीतं च नृत्तताल.....चार्यामपि प्रावेशिक्यादिविधिः ।
 तत्र.....व्यसनेर्ष्याकोपादिकाव्यार्थगानं चौक्षसाधारणेन रङ्गनं हिन्दोलकेन महाचार्या-
 मुद्धतकैलासोद्वरणं.....विजयनितरोपसत्त्वप्रकृतिरर्थे रावणे शक्तिरूपः । प्रावेशिक्यादि तु
 प्राग्भवेव । शुद्धा च गीतिरूपरङ्गना पाठाक्षरात्म(लि)का आवापादियथोचितकालस्य मानेन
 चतुष्पदादिगीतकमात्मकेनोरञ्जनम् । तत्र च प्रावेशिक्यादिविधिः प्राग्भवेत्येव(वं) ।
 नन्दिकेश्वरमतानुसारेणायं चित्रपूर्वरङ्गविधिरिति न वद्वः । तास्य गानेन

अथ प्रकृतमनुसरामः । इह वीणावाद्यविधिः प्रमुतः । तत्प्रसङ्गेन पूर्वरङ्गाङ्गानि
 तत्प्रधानानि दर्शितानि । तत्रेह मुख्यैव वीणा । अङ्गास्तद्वेशस्तु प्रत्यङ्गानि । अन्यत्र च ।

वक्रा कूर्मा छलावूश्च वीणाया विविधा मनि(ताः) ।

विपश्ची वल्लकी मत्तकोकिलैन्द्री सरस्वती ॥

गान्धर्वी ब्राह्मिका सप्त वक्र्यास्तन्त्र्यः (न्त्र्याः) कला नव ।

एकद्वित्रिचतुरिनि चतुर्धा दश वा कलाः ॥

संवादिनी च तन्त्री च किन्नरी परिवादिनी ।

वैशेषिका पञ्चकलाश्चतुरस्य(स्य) श्रमङ्गले ॥

पिञ्जनो नकुलश्चेति द्विधाऽलावूः प्रकीर्तिता ।

एकया पिञ्जनस्तन्त्र्या परो द्वाभ्यां सुमङ्गला ॥

वितन्त्रीका विशोकेति चेश्वरी परिवादिनी ।

सदाशिवागमाज्ज्ञेया यथागमनिदर्शनम् ॥

शतनन्त्री विशोकाख्या सप्तनन्त्रीश्वरा तथा ।

इति । तत्र मत्तकोकिल्य प्रधानभूता । एकविंशतिनन्त्रीक्येनान्यूनधिकं त्रिस्थानगस्वरसारणा-
 जातिगीतिवीणाशरीरमुच्यते । तद्वत्तश्च धातुप्रयोग उक्तः । तदुपजीवकत्वेनापरा भवन्तीति
 तदेतद् दर्शयति ।

एवमेतत् स्वरगनं ज्ञेयं वीणाशरीरग(ज)म् ।

विपश्चीवाद्ययुक्तानि करणानि निबोधत ॥

नाट्यशास्त्रेण मन्त्रेण च शनार्तो (गौ) लज्जोऽस्य

रूपं कृतं प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।
पट्टी वै प्रतिशुष्का त्वेवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ ११३ ॥
वीणावाद्यद्विगुणं गुरुलाघववादनं भवेद्रूपम् ।
रूपं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ ११४ ॥
युगपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघवकृतः स्यात् ।
कृतमेकस्यां तन्व्यां प्रतिशुष्का नाम विज्ञेया ॥ ११५ ॥
वीणावाद्यविरामेऽप्यविरतकरणं तु रूपशेषः स्यात् ।
आविद्धकरणयुक्तो ह्युपर्युपरिपाणिकस्त्वोघः ॥ ११६ ॥

इति । विपञ्चीति प्रत्यङ्गोपलक्षणम् । तेन विपञ्च्यो वाद्ये वाद्युन्ते गान्युक्तरिमितादिकरण-
मुख्यवीणावाद्योपलक्षकानि वादनवैचित्र्याणि तानि नुव (ध्य) ध्वमिति सम्बन्धः ॥ ११२ ॥

1284
not
and illegible

तान्युद्दिशति । रूपमित्यादि ॥ ११३ ॥

तारक्रमेण लक्षणमिति वीणावाद्यद्विगुण (ण) मित्यादिना यदैकेन वीणायां
गुरुः प्रयुज्यते तदैव पञ्च (वैपञ्चि) केन (विपञ्च्यां) लघुद्वयं यदा लघुस्तदा द्रुतद्वयमित्येवं
समवायवैचित्र्येण प्रायो रूपमुच्यते । तद्वदेव अनु पश्चाद् यद्यु (दु) च्यते तत्समकालं
तदा (था) कृते सति तत्प्रतिविम्बतया प्रतिकृतमिति ॥ ११४ ॥

युगपत्कृत इति । प्रतिकृतममकालः प्रयोग एवान्यत्वेन प्रकारः प्रतिभेदः ।
स च गुरुलघुकृतो न तु लेख्यादिभ्यः प्रयोगप्रतिभेदनकृत इति तेन गानवैचित्र्ये । यदा लघु-
द्वयं प्रयुक्ते तदा स गुरुः । यदा वैणिको गुरुद्वयं तदा स पञ्चतलघुरूप इत्यादिरूपे तु भञ्जन-
मुक्तम् । इयति विपर्यय इति विशेषः । तदेव पुनर्वैचित्र्यं वैपञ्चिको यदैकस्यामेव तन्व्या-
मंशसंवादिन्यां सारूपतादि कमेति तदा (प्रतिशुष्का ।) प्रतिशुष्कपदस्यैषाऽवस्थे
त्यन्ये ॥ ११५ ॥

S/

प्रतिशुष्क स्वरपदे तत्रैव स्थाने वरुणाहसं गवात ॥

यदा तु वैणिको क्षणे विदारीवशाच्छेदं कमेति तदा छिदे वैपञ्चिको यदा
तद्रूपशेषम् । विभक्तितल (य) एवमपि वैचित्रिकप्रयोगे हस्तचातुर्यादो (र्यतो) ऽतिद्रुतो
वैपञ्चिकप्रयोगः स ओघः । एवं विपञ्चीध्रुवाश्चपि वक्तव्यम् । नियमोऽदृष्टसिद्धय एव ।
गान्यर्वे विपञ्च्येधोपरजिका ध्रुवागाने त्वनियमः ॥ ११६ ॥

विभक्तिं तन्तु
नित्यम्
वाद्यास्त्राणि
॥

१ म. करणं । २ र. तन्व्येककृता चैव प्रतिशुष्का नाम । ३ च. प्रतिशुष्का । म. प्रतिशुष्का ।
४ च. योगात् ।

540
Ms. 20173
B. 1104
Lm. Dy

रूपं कृतं प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।

षष्ठी वै प्रतिशुष्का त्वेवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ ११३ ॥

वीणावाद्यद्विगुणं गुरुलाघववादनं भवेद्रूपम् ।

रूपं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाचम् ॥ ११४ ॥

युगपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघवकृतः स्यात् ।

कृतमेकस्यां तन्त्र्यां प्रतिशुष्का नाम विज्ञेया ॥ ११५ ॥

वीणावाद्यविरामेऽप्यविरतकरणं तु रूपशेषः स्यात् ।

आविद्धकरणयुक्तो ह्युपर्युपरिपाणिकस्त्वोघः ॥ ११६ ॥

विपञ्चीति प्रत्यङ्गोपलक्षणम् । तेन विपञ्च्यो वाद्ये वाद्यन्ते यान्युत्तरिमितादिकरण-
मु वीणावाद्योपरञ्जकानि वादनवैचित्र्याणि तानि बुध (ध्य) ध्वमिति सम्बन्धः ॥ ११२ ॥

तान्युद्दिशति । रूपमित्यादि ॥ ११३ ॥

तारक्रमेण लक्षणमिति वीणावाद्यद्विगुण (ण) मित्यादिना यदैकेन वीणायां
गुरुः प्रयुज्यते तदैव पञ्च (वैपञ्चि) केन (विपञ्च्यां) लघुद्वयं यदा लघुस्तदा द्रुतद्वयमित्येवं
समवायवैचित्र्येण प्रायो रूपमुच्यते । तद्वदेव अनु पश्चाद् यद्यु (दु) च्यते तत्समकालं
तदा (था) कृते सति तत्प्रतिविम्बतया प्रतिकृतमिति ॥ ११४ ॥

युगपत्कृत इति । प्रतिकृतसमकालः प्रयोग एवान्यत्वेन प्रकारः प्रतिभेदः ।
स च गुरुलघुकृतो न तु लेख्यादिस्वरप्रयोगप्रतिभेदनकृत इति तेन गानवैचित्र्ये । यदा लघु-
द्वयं प्रयुज्जेत तदा स गुरुः । यदा वैणिको गुरुद्वयं तदा स प्लुतलघुरूप इत्यादिरूपे तु भञ्जन-
मुक्तम् । इयति विपर्यय इति विशेषः । तदेव पुनर्वैचित्र्यं वैपञ्चिको यदैकस्यामेव तन्त्र्या-
मंशसंवादित्र्यां सालपतादि करोति तदा (प्रतिशुष्का ।) प्रतिशुष्कपदस्यैषाऽवस्थे
त्यन्ये ॥ ११५ ॥

यदा तु वैणिको क्षणे विदारीवशाच्छेदं करोति तदा छिद्रे वैपञ्चिको यदा
तद्रूपशेषम् । विभक्तितल (य) एवमपि वैचित्रिकप्रयोगे हस्तचातुर्यादो (र्यतो) ऽतिद्रुतो
वैपञ्चिकप्रयोगः स ओघः । एवं विपञ्चीध्रुवास्वपि वक्तव्यम् । नियमोऽदृष्टसिद्धय एव ।
गान्धर्वे विपञ्च्येवोपरञ्जिका ध्रुवागाने त्वनियमः ॥ ११६ ॥

१ म. करणे । २ र. तन्त्र्यैककृता चैव प्रतिशुष्का नाम । ३ च. प्रतिशुष्का । म. प्रतिशुल्का ।

४ च. योगात् ।

कार्यं ध्रुवाविधाने प्रायेण हि कोणवादनं तज्ज्ञैः ।
स्थानप्राप्त्यर्थं चेद्यत्तत्र भवेदयं नियमः ॥ ११७ ॥

[तच्चौघतुल्यकरणं वाच्यं कार्यं विपञ्च्यास्तु ।]

सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपञ्ची तु भवेन्नय ।

कोणवाद्या विपञ्ची स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवादनात् (ना) ॥ ११८ ॥

विपञ्चीवाद्यस्य प्राधान्यमाह । कार्यं ध्रुवाविधाने प्रायेण हि कोणवाद-
नमिति । केचिदाहुः । पूर्वैरङ्गगतोत्थापनाध्रुवाविधावुत्थानस्यातोऽवरज्जनार्थमिति वा ।
प्रवृत्तिविभागार्थमाह । तन्त्योजस्क (तच्चौघतुल्यक) रणमिति । वाद्यवृत्ति-
विभागार्थमि (भ. ना. ५-१९) त्यादिना कथितस्य प्रयोजनस्य द्वयोर्वीणयोर्हृत्तरावर-
स्थित्या सर्वा एव वीणा कोणवाद्येन वादयेदिति । तदिदं न विद्यः कोणवाद्ये का स्थान-
प्राप्तिः । कोणवाद्ये (वा) विपञ्ची स्यादिति च वक्ष्यमाणत्वात् कथं सर्वासां कोण-
वाद्येति । तस्मादेवमेता इह ध्रुवाविधाने वाद्योपरज्जनध्रुवागानमित्युच्यते (न्ते) । तत्राल्पेन
वाहुल्येन वा कोणवादनं कर्तव्यम् । प्रागोप्रहणाद् व्यङ्गुलिवादनामुभयवादनं च । वाद्ये हि
त्रिप्रकारके सञ्चाल्यङ्गुलीयस्थोः स्थाने वादकं भवेदिति कोणोऽत्र प्रहारम (रोऽ) हुल्यगुष्ठ-
प्रहरणतया चतुःप्रहरणं कोणाङ्गुलिप्रहरणं ध्रुवासु वाद्यं कुर्यात् । यदा तु करणं तु लीनं भवति तत्र
लीनानामलङ्काराणां कोणवादनेन सम्यक् स्थानप्राप्तिः । मर्दनमोदनधारणकम्पना-
वर्तनादि कोणस्य भवतीति नियतिः । तथाभूतस्थानप्राप्त्यर्थं वीणावाद्यं तदा यत्रोचित-
मेकतन्त्र्यादिप्रान्तं तत्रायमेव नियमः कोणैकवाद्यप्रयोग इति ॥ ११७ ॥

अथ त्रिप्रकारवाद्यविषयमाह ।

सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपञ्ची तु भवेन् नय ।

कोणवाद्या विपञ्ची स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवादना ॥

इति । चकारेणोभयवादनमुभयोरुक्तम् । अन्ये तु चकार ए (मे) वार्थे वर्णयन्तः कोणं
विपञ्च्यामङ्गुली च चित्रायां नियमयन्ति । अन्ये तु कोणाङ्गुलिवाद्या विपञ्ची अङ्गुली-
मात्रवाद्या चित्रेत्याहुः ॥ ११८ ॥

१ र. यत्र तु सैवाद्यमित्यन्तेऽभिनयः । नानावैध्यातुकरणं विपञ्चियाद्यं च तत्र स्यात् ।

ततवाद्यविधानमिदं सर्वं प्रोक्तं समासयोगेन ।

वक्ष्याम्यतश्च भूयः सुपिरातोद्यप्रयोगं तु ॥ ११९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ततातोद्यविधानं नामाध्याय एकोनविंशत्तमः ।

एतदुपसंहरति । ततवाद्येति । सर्वमिति । गान्धर्वं गानविषयमङ्गप्रत्यङ्गगतं चेति यावत् । भाविनोऽध्यायस्यार्थमासूत्रयति । वक्ष्याम्यतश्चेति । भूयश्शब्दस्यायमाशयः शारीरेणैव वैणविधौ भणिते तु चिरप्रयोगो वैतावदुक्त एव तत्राभ्यधिकं तद्वक्ष्यते पूर्णाकरणायेति शिवम् ॥ ११९ ॥

परमेश्वरचन्द्रचूडनित्यस्तुतचिन्तामणिलब्धिदप्रकाशः । व्यञ्जना /
स्फुटमभिनवगुप्तानामधेयस्ततवाद्ये कृतवान् विचारमित्थम् ॥

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां
ततातोद्यविधानमेकोनविंशोऽध्यायः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

भिन्नपाठक्रमः* ।

पङ्जोदीच्यवती चैव पङ्जमध्या तथैव च ।

पङ्जमध्यमबाहुल्यात् कार्यं (यं) शृङ्गारहास्ययोः ॥ १ ॥

आर्पभी चैव पाङ्जी च पङ्जर्पमस्वरग्रहात् ।

वीरेऽद्भुते च रौद्रे च रसे कार्ये प्रयोक्तृभिः ॥ २ ॥

निपादवत्यद्भुते च निपादांशपरिग्रहात् ।

गान्धारांशोपपत्त्या च करुणे पङ्जकैशिकी ॥ ३ ॥

धैवती धैवतांशा च बीभत्से सभयानके ।

ध्रुवाविधाने कर्तव्यं जातिगानं प्रयत्नतः ॥ ४ ॥

रसं कार्यमवस्थां च ज्ञात्वा योज्या प्रयोक्तृभिः ।

पङ्जग्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेया जानयो वुधैः ॥ ५ ॥

१ च. मया समासेन । २ र. अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये सुपिरातोद्यप्रयोगमपि । ३ र. अष्टाविंश-
तितमः । य. विंशः । भगवत्कायानवाध्यायविभागो न विद्यते सुपिराध्यायस्यापि सङ्गतेः ।
४ नटपञ्चादिमानृकानु लिखितो मतङ्गादिभिर्बुद्धाहृतोऽयं पाठो व्याख्याना न स्वीकृतः । ५ ज. मध्य ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि मध्यग्रामसमाश्रयाः ।
 गान्धारीरक्तगान्धार्यौ गान्धारांशोपपत्तिनः ।
 करुणे तु रसे कार्ये जानिगाने प्रयोक्तृभिः ॥ ६ ॥
 मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
 मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्याः शृङ्गारहास्ययोः ॥ ७ ॥
 मध्यमोदीच्यवा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा ।
 पङ्कजर्पभांशनिष्पत्या कर्तव्या (व्ये) वीररौद्रयोः ॥ ८ ॥
 कार्मारवी तथा चान्ध्री निषादांशोपपत्तिनः ।
 अद्भुते तु रसे कार्ये जानिगाने प्रयोक्तृभिः ॥ ९ ॥
 कौशिकी धैवतांशत्वात् तथा गान्धारपञ्चमी ।
 प्रयोक्तव्ये बुधैः सम्यग् बीभत्से सभयानके ॥ १० ॥
 एकैव पङ्कजमध्यात्र ज्ञेया सर्वरसाश्रया जानिः ।
 तस्या ह्यंशाः सर्वे रसास्तु विहिताः प्रयोगविधौ ॥ ११ ॥
 यो यदा बलवान् यस्मिन् खरो जानिसमाश्रयात् ।
 तत्प्रयुक्ते रसे गानं कार्यं गेयप्रयोक्तृभिः ॥ १२ ॥
 मध्यपञ्चमभूयिष्ठं हास्यशृङ्गारयोर्भवेत् ।
 पङ्कजर्पमप्रायकृतं वीररौद्राद्भुतेषु च ॥ १३ ॥
 गान्धारसप्तमप्रायं करुणे गानमिष्यते ।
 तथा धैवतभूयिष्ठं बीभत्से सभयानके ॥ १४ ॥
 सर्वेष्वंशेषु रसा नियतविधानेन सम्प्रयोक्तव्याः ।
 काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु बलवन्तः ॥ १५ ॥
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो रससंश्रयाः ।
 वाद्यप्रयोगविहितान् स्वरांश्चापि निबोधत ॥ १६ ॥
 हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ।
 पङ्कजर्पभौ च कर्तव्यौ वीररौद्राद्भुतेष्वथ ॥ १७ ॥

गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ।
 धैवतश्च प्रयोगज्ञैर्युक्तसे सभयानके ॥ १८ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णानामथ लक्षणम् ।
 आरोही चावरोही च स्थायिसञ्चारिणौ तथा ।
 वर्णाश्चत्वार एवैते अलङ्कारास्तदाश्रयाः ॥ १९ ॥
 आरोहन्ति स्वरा यत्र आरोहीति स भण्यते ।
 यत्र चैवावरोहन्ति सोऽवरोहीति संज्ञितः ॥ २० ॥
 स्थिराः स्वराः समा यत्र स्थायी वर्णः स संज्ञितः ।
 सञ्चरन्ति स्वरा यत्र 'स सञ्चारीति संज्ञितः ॥ २१ ॥
 शारीरस्वरसम्भूतास्त्रिस्थानगुणगोचराः ।
 चत्वारो लक्षणोपेता वर्णा ह्येते प्रकीर्तिताः ॥ २२ ॥
 एवं लक्षणसंयुक्तं यदा वर्णोऽनुकर्षति ।
 तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्विज्ञेया स्वरसम्भवा ॥ २३ ॥
 एते वर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो गानयोगतः ।
 एतान् समाश्रितान् सम्यगलङ्कारान् निबोधत ॥ २४ ॥
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
 प्रसन्नमध्यश्च तथा समोऽन्यः स्थिर एव च ॥ २५ ॥
 स्यान्निवृत्तिः प्रवृत्तिश्च कम्पितः कुहरस्तथा ।
 रेचिताख्यस्तथा चैव प्रेङ्खोलितक एव च ॥ २६ ॥
 मन्द्रतारप्रसन्नश्च तारमन्द्रप्रसन्नकः ।
 प्रसादश्च प्रसादश्च तथोद्वाहित एव च ॥ २७ ॥
 अवलोकितस्ततश्चैव निष्कृजितक एव च ।
 उद्गीतो ह्रादमानश्च रञ्जितश्च तथा परः ॥ २८ ॥
 आवर्तकाख्यो विज्ञेयः परिवर्तक एव च ।
 उद्धटितस्तथाक्षिप्तः सम्प्रदानस्तथाऽपरः ॥ २९ ॥

हसिताख्योऽथ हुङ्कारः सन्धिप्रच्छादनस्तथा ।
 विधूननाख्यश्च तथा गात्रवर्णस्तथैव च ॥ ३० ॥
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
 तथा प्रसन्न एवं च समोऽनुचित एव च ।
 प्रस्तारश्च प्रसादश्च स्थायिवर्णसमाश्रयाः ॥ ३१ ॥
 अथ सञ्चारिजान् भूयः कीर्त्यमानान् निबोधत ।
 मन्द्रतारप्रसन्नश्च विन्दुः प्रेङ्खोलितस्तथा ॥ ३२ ॥
 तारमन्द्रप्रसन्नश्च स्यान्निवृत्तप्रवर्तकः ।
 कुहरश्चैव वेणुश्च रञ्जितो ह्यवलोकितः ॥ ३३ ॥
 आवर्तकपरावृत्तौ^१ ज्ञेयाः सञ्चारिजास्तथा ।
 निष्कूजितः सहङ्कारं हासितं विन्दुरेव च ॥ ३४ ॥
 प्रेङ्खोलितमथाक्षिप्तं विधूमोद्धटिते तथा ।
 हादमानः सम्प्रदानं सन्धिप्रच्छादने^२ तथा ॥ ३५ ॥
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त इति चारोहिजाः स्मृताः ।
 विधूमो गात्रवर्णश्च तथोद्वाहित एव च ॥ ३६ ॥
 उद्गीतश्च तथा वेणुरित्येते ह्यवरोहिजाः ।
 सप्तरूपगता ज्ञेया अलङ्कारास्त्वमे बुधैः ॥ ३७ ॥
 नेष्यन्ते हि ध्रुवास्वेते जातिवर्णप्रकर्षणात् ।
 विन्दुर्वापि हि वेणुर्वा ये चान्येऽतिप्रकर्षिताः ॥ ३८ ॥
 ते ध्रुवाणां प्रयोगेषु न कार्याः स्वप्रमाणतः ।
 यस्मादर्थानुरूपा हि ध्रुवा कार्याऽर्थदर्शिका ॥ ३९ ॥
 वर्णानां तु पुनः कार्यं कृशत्वं तु ध्रुवाश्रयम् ।
 चे तु प्रयोगं गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ॥ ४० ॥
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
 तथा प्रसन्नमध्यश्च विन्दुः कम्पितरेचितौ ॥ ४१ ॥

तारश्च तारमन्द्रश्च तथा तारतरः पुनः ।
 प्रेङ्खोलितस्तथा तारमन्द्रस्तारसमस्तथा ॥ ४२ ॥
 स्यान्निवृत्तः प्रवृत्तश्च प्रसादोऽपाङ्ग एव च ।
 अवलोकस्तथा वेणुरित्येते सर्ववर्णगाः ।
 स्याधिवर्णादृते त्वन्ये सर्ववर्णाः प्रयोगिणः ॥ ४३ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालङ्कारलक्षणम् ।
 क्रमशो दीप्यते यस्तु प्रसन्नादिः स कथ्यते ॥ ४४ ॥
 न्यस्तोच्चारित एवैष प्रसन्नान्तोऽभिधीयते ।
 आद्यन्तयोः प्रशमनात् प्रसन्नाद्यन्त इष्यते ॥ ४५ ॥
 प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नत्वादुदाहृतः ।
 सर्वसाम्यात् समो ज्ञेयः स्थिरस्त्वेकस्वरोऽपि हि ॥ ४६ ॥
 बिन्दुरेककलस्तारं स्पृष्ट्वा तु पुनरागतः ।
 स्यान्निवृत्तप्रवृत्तश्च मन्द्रं गत्वा समागतः ॥ ४७ ॥
 आक्रीडितलयो यश्च स वेणुः परिकीर्तितः ।
 कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ॥ ४८ ॥
 त्रिकलं कम्पनं तद्वद्रेचिनाख्यः शिरोगतः ।
 उरोगतः कम्पितः स्यात् कम्पनात्तु कलात्रयम् ॥ ४९ ॥
 गतागतप्रवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित उच्यते ।
 यस्तु कण्ठस्वरोऽधस्तात् स तु तारः प्रकीर्तितः ॥ ५० ॥
 उरोगतस्तथा मन्द्रो मूर्ध्नि तारतरः स्मृतः ।
 क्रमागतस्तु यस्तारश्चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा ॥ ५१ ॥
 तारमन्द्रप्रसन्नस्तु ज्ञेयो मन्द्रगतस्तु सः ।
 लङ्घयित्वा परान् मन्द्रात् क्रमात्तारगतिं गतः ।
 मन्द्रतारप्रसन्नस्तु ज्ञेयो ह्यारोहणादुभयैः ॥ ५२ ॥

१ न. गतागतं । कुण्डलीकृतो ग्रन्थभागः सदाशिवग्रन्थान् परिवर्तित इति वृत्तिकारेण न
 व्यख्यातः । स तु चयमटमातृकारवेव न विद्यते । अयमेव भागो मतङ्गेनोदाहृतो बृहद्देश्याम् । त-
 तस्तस्य प्राचीनावं गम्यते ।
 ना. १७

[एकस्वराधिरूढः क्रमज्ञः प्रस्वारसंज्ञितो ज्ञेयः ।
 प्रस्वारस्तु निवृत्तः शनैः प्रसन्नः प्रसादः स्यात् ॥ ५३ ॥
 समनन्तरौ स्वरा द्वौ विचरत्युद्वाहितो द्विकलः एव ।
 आरोहत्येककलां पुनरेककलां प्रसादयति ॥ ५४ ॥
 उद्वाहित एव स्यादवलोकितसंज्ञितो द्विरभ्यस्तः ।
 एकं द्वौ त्रीन् गच्छन् स्वरां क्रमेण सङ्क्रमो ज्ञेयः ॥ ५५ ॥
 एकान्तरमारुह्य प्रत्येत्येकान्तरं स्वरं यस्तु ।
 निष्कृजितसंज्ञोऽसौ ज्ञेयोऽलङ्कार उद्गीतः ॥ ५६ ॥
 क्रमयोगेनानेन तु सञ्चार्येकान्तरस्वरो द्विकलः ।
 द्व्यवरः पङ्पर एवं ह्यारोही हादमानः स्यात् ॥ ५७ ॥
 अथ रञ्जितस्तु समनन्तरस्वरे द्वे कले पुनः स्थित्वा ।
 अर्धकलामारोही पुनरेव तथावरोही स्यात् ॥ ५८ ॥
 आवर्तकश्चतुर्षु स्वरेषु समनन्तरेषु सञ्चरति ।
 आरोहणावरोहणविधिना चैकान्तरेष्वपि च ॥ ५९ ॥
 ज्ञेयो निरन्तरकृतस्त्वष्टकलः सान्तरस्तथा कार्यः ।
 तज्ञैः कलाश्चतस्रस्त्वावर्त्यो वर्तको भवति ॥ ६० ॥
 अधिरूढ्य तु स्वरांस्त्रीन् स्वरान्तरं लङ्घयति यद् वृत्तौ ।
 पुनरपि च परावृत्त्या स स्यात् परिवर्तकोऽष्टकलः ॥ ६१ ॥
 यस्य स्वरावतीतौ तथा परं ह्यन्तरस्वरो भवति ।
 एककलश्चैव तथा स भवेदुद्वाहितो नित्यम् ॥ ६२ ॥
 आक्षिप्तकस्त्रिस्वरजः कर्तव्यः पङ्क्तिः कलामात्रः ।
 एककलस्त्वधरः स्याद्विज्ञेयः पङ्कलस्तु परः ॥ ६३ ॥
 आक्षिप्तवच्चतुर्भिः स्वरैस्तु कालः कलान्तरोपेतैः ।
 एकान्तरस्वरक्रम इह गदितः सम्प्रदानस्तु ॥ ६४ ॥
 द्विरपि द्विकलं गदितं हसितमिवोच्चारितं तथा हसितम् ।
 समनन्तरस्वरकृतं तज्ज्ञैराक्षिप्तकं ज्ञेयम् ॥ ६५ ॥

समनन्तरस्वरेषु तु हसिताद् द्व्यवरश्चतुष्परो वापि ।

आरोहत्येककलां हुङ्काराख्यः स विज्ञेयः ॥ ६६ ॥

स्थानान्तरमारुह्य प्रत्येति ततश्चतुष्कलं क्रमशः ।

नोर्ध्वपरिक्षेपः स्यात् सन्धिप्रच्छादनो नाम ॥ ६७ ॥

आदौ पदमुच्चार्य तु यत्र स्याद् द्विस्वरे लघुनि वर्णे ।

समनन्तरमारोहत्येककलं तद्विधूतं तु ॥ ६८ ॥

आदावारोही स्यात् प्रस्वारोऽन्तेऽवरोही तु ।

यत्राद्यन्तकलासु च वदन्यलङ्कारमुद्गीतम् ॥ ६९ ॥

ओङ्कारवदारोहेदनन्तरं तु स्वरात् कलान्तरगोः ।

द्वौ द्वौ प्रकम्पमानौ स्वरा नतश्च प्रसन्नौ द्वौ ॥ ७० ॥

एषोऽलङ्कारविधा विज्ञेयो गात्रवर्ण इत्येव ।

एकारौकारकृते दीर्घाक्षरमन्यदपि योज्यम् ॥ ७१ ॥

गीतालङ्काराणां करणविधिरयं यथावदुपदिष्टः ।

एभिरलङ्कर्तव्या गीतिर्वर्णाविरोधेन ॥ ७२ ॥

स्थाने चालङ्कारं कुर्यान् नल्लुरसि काश्चिकां बध्येत् ।

अतिबहवोऽलङ्कारा वर्णविहीना न योक्तव्याः ॥ ७३ ॥

अलङ्कारास्त्रयस्त्रिंशदेवमेते मयोदिताः ।

नोदिता ये तु तेऽप्यत्र प्रत्येतव्या मनीषिभिः ॥ ७४ ॥]

अथ गीतीः प्रवक्ष्यामि च्छन्दोक्षरसमन्विताः ।

शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुल्येव ।

अविभूषितेव च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥ ७५ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतीनामपि लक्षणम् ।

प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया चार्धमागधी ।

सम्भाविता तृतीया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥ ७६ ॥

भिन्नवृत्तिप्रगीता या' सा गीतिर्मागधी मता ।
 अर्धकालनिवृत्ता च विज्ञेया त्वर्धमागधी ॥ ७७ ॥
 सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।
 लघ्वक्षरकृता नित्यं पृथुला सा प्रकीर्तिता ॥ ७८ ॥
 एतास्तु गीतयो ज्ञेया ध्रुवायोगं विनैव हि ।
 गान्धर्व एव योज्यास्तु नित्यं गानप्रयोक्तृभिः ॥ ७९ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि धातुवाच्यस्य लक्षणम् ।
 विस्तारः करणश्चैव आविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।
 चत्वारो धातवो ज्ञेया वादित्रकरणाश्रयाः ॥ ८० ॥
 सङ्घातजश्च समवायजश्च विस्तारजोऽनुबन्धश्च ।
 ज्ञेयश्चतुष्प्रकारो धातुर्विस्तारसंज्ञस्तु ॥ ८१ ॥
 विधयस्तु स्मृतास्तस्य पूर्वं विस्तर एव तु ।
 सङ्घातसमवायौ तु विज्ञेयौ तौ द्विक्रिकौ ॥ ८२ ॥
 पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोष्टविधः स्मृतः ।
 करणानां विशेषेण विधिश्चैव पृथक् पृथक् ॥ ८३ ॥
 अधश्चोर्ध्वं च विज्ञेयाधधरोत्तरजौ स्मृतौ ।
 सङ्घातजो विधिस्त्वेव विज्ञेयो वाच्ययोक्तृभिः ॥ ८४ ॥
 द्वायुत्तरौ द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।
 ज्ञेयस्त्वथोत्तरादिः पुनरप्यधरावसानश्च ॥ ८५ ॥
 समवायजस्तथा स्यात् त्रिरुत्तरस्त्रिरधरश्च विज्ञेयः ।
 व्यधरोत्तरावसानौ द्विरुत्तरश्चाधरान्तस्तु ॥ ८६ ॥
 प्रागुत्तरौ द्विर्द्विरधरस्त्वधरादिर्द्विरुत्तरावसानश्च ।
 उत्तरमध्यश्च तथा मध्ये त्वधरः पुनर्ज्ञेयः ॥ ८७ ॥
 व्यञ्जनधातोर्ज्ञेयं कलतलनिष्क्रोडितान्यथोन्मृष्टम् ।
 रेफावमृष्टपुष्पालुखनितं बिन्दुरनुबन्धः ॥ ८८ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां तु तन्त्रीणां स्पर्शनं यत् कलं तु तत् ।
 'वामे निपीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तलम् ॥ ८९ ॥
 सव्यङ्गुष्ठप्रहारश्च निष्कोटितमिहोच्यते ।
 सव्यप्रदेशिनीघानमुन्मृष्टमिति संज्ञितम् ॥ ९० ॥
 सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपाद्रेफ इत्यभिधीयते ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु दक्षिणाभ्यामधोगतम् ॥ ९१ ॥
 तन्त्रीषु त्रिप्रकारं वाप्यवमृष्टमिति स्मृतम् ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पमित्यभिधीयते ॥ ९२ ॥
 तलस्थानेऽथरन्यासस्त्वनुस्वनितमुच्यते ।
 गुर्वक्षरैकतन्त्र्यां तु बिन्दुरित्यभिसंज्ञितः ॥ ९३ ॥
 व्याससमासादेपामनुबन्धः 'सार्वधातुको ज्ञेयः ।
 इति दशविधः' प्रयोज्यो वीणायां व्यञ्जनो धातुः ॥ ९४ ॥
 रिभिनाहादश्च तथाऽनुबन्धसंज्ञः' करणधातुः ।
 पञ्चविधो विज्ञेयो वीणावाद्ये करणधातुः ॥ ९५ ॥
 त्रिकपञ्चसप्तनवकैर्यतिर्युक्तो यथाक्रमं विहितः ।
 सर्वैरनुबन्धकृतेर्गुर्वन्तः स्यात् करणधातुः ॥ ९६ ॥
 क्षेपः प्लुतोऽनिपातोऽनिकीर्णानुबन्धसंज्ञिताश्चेति ।
 आविद्धो विज्ञेयो धातुर्वाद्यप्रयोगे तु ॥ ९७ ॥
 द्वित्रिचतुष्कैर्नवकैः प्रहारैः' क्रमशः कृतैः ।
 आविद्धधातुर्विज्ञेयस्त्वनुबन्धविभूषितः ॥ ९८ ॥
 इत्येते धातवः प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणान्विताः ।
 तिसृणामपि वृत्तीनां यासु वाच्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ९९ ॥

तिस्रो गीतवृत्तयः प्राधान्येन ग्राह्याः । चित्रा वृत्तिर्दक्षिणा
 चेति । तासां वाद्यताललयगीतियतिमार्गप्राधान्यानि यथास्यं व्यञ्जकानि

१ न. वामेन । २ न. तान । ३ न. सर्वे । ४ न. विधप्र- । ५ ड. संज्ञथ । ६ न. वेद्य ।
 ७ न. प्रकारैः ।

भवन्ति । तत्र चित्रायां सङ्क्षिप्तवाद्यतालद्रुतलयसमायतिरनागत-
ग्रहाणां प्र(प्रा)धान(न्य)म् । य(त)था वृत्तौ गीतिवादित्रद्विकला-
तालमध्यलयसोनोगतायतिसमग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् । दक्षिणायां
गीतिचतुष्कलतालविलम्बितलयगोपुच्छिकायत्यतीतग्रहमार्गाणां
प्राधान्यम् ।

सर्वामामेव वृत्तीनां ललिताद्या हि जानयः ।

धातुभिः सह संयुक्ता भवन्ति गुणवत्तराः ॥ १०० ॥

त्रिविधं वैष्णवं वाद्यं कर्तव्यं गीतसंश्रयं तज्ज्ञैः ।

तत्त्वं तथानुगतमोघश्चानेककरणसंयुक्तम् ॥ १०१ ॥

लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावकं भवेत् तत्त्वम् ।

गीतं च यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ १०२ ॥

आविद्धकरणबहुलं लुपयुपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।

अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं चौघं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ १०३ ॥

स्थिते तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगमनं भवेत् ।

द्रुते चौघं प्रयुञ्जीयादेव वाद्यगतो विधिः ॥ १०४ ॥

तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतः स्मृतः ।

ओघस्तृतीये कर्तव्यो लयतालविचक्षणैः ॥ १०५ ॥

एवं तज्ज्ञैर्ज्ञेया वीणावाद्ये तु धातवः प्रोक्ताः ।

वक्ष्येऽधुना विषञ्ची वाद्यविधाने तु करणार्थम् ॥ १०६ ॥

रूपं कृतं प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।

पट्टी च प्रतिशुष्का ह्येवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ १०७ ॥

वीणावाद्यद्विगुणं गुरुलाघववादनं भवेद्रूपम् ।

रूपं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ १०८ ॥

युगपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघवकृतः स्यात् ।

वीणावाद्यविरामेऽप्यविरतकरणं तु रूपशेषः स्यात् ॥ १०९ ॥

आविद्वकरणयुक्तोऽप्युपरिपाणिकस्त्वोद्यः ।
 प्रतिशुष्का विज्ञेया वाद्ये तु सहैकतन्त्रिकृता ॥ ११० ॥
 'कार्यं ध्रुवाप्रयोगे प्रायेण हि' कोणवादनं तज्ज्ञैः ।
 द्वाभ्यामपि वीणाभ्यां गाने वा वादने वाऽपि ॥ १११ ॥
 स्थानप्राप्तं वा स्यात् तन्त्रीषु विभावयेत् समं गानम् ।
 तच्चौघतुल्यकरणं 'वाच्यं' कार्यं विपञ्चयास्तु ॥ ११२ ॥
 सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपञ्ची नवतन्त्रिका ।
 विपञ्ची कोणवाद्या स्याच्चित्रा चाहुलिवादना ।
 एवं वीणा तज्ज्ञैर्नानाकरणाश्रया विपञ्ची तु ॥ ११३ ॥
 अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये लक्षणयुक्तं बहिर्गीतम् ।
 आश्रावणारम्भविधिर्वक्त्रपाणिस्तथैव च ॥ ११४ ॥
 परिघट्टना च विज्ञेया तथा सङ्घोटनैव च ।
 मार्गासारितमेव स्याद्वीणकृतमथापि च ॥ ११५ ॥
 आसारितानि च तथा त्रिप्रमाणानि चैव तु ।
 एतानि 'च बहिर्गीतान्यादौ' योज्यानि योक्तृभिः ॥ ११६ ॥
 सतालानि ह्यतालानि चित्रवृत्तिगतानि^१ तु ।
 प्रयोजनं हि पूर्वोक्तं पूर्वैरङ्गविधौ मया ।
 तेषां चैव प्रवक्ष्यामि लक्षणं सनिदर्शनम् ॥ ११७ ॥
 तत्राश्रावणा नाम ।
 विस्तारधातुविहितैः करणैः प्रविभागशो द्विरभ्यस्तैः ।
 'द्विश्चापि सन्निवृत्तैः' करणोपचयैः क्रमेण स्यात् ॥ ११८ ॥
 गुरुणी त्वादावेकादशकचतुर्दशकसप्तदशकम् ।
 सचतुर्विंशकमेवं द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥ ११९ ॥
 लघुगुरुणी च स्यातामथाष्टमं गुरु भवेत्तथा च पुनः ।
 पट् च लघूनि तथान्त्यं^२ गुरु ह्याश्रावणायां तु ॥ १२० ॥

१ न. कार्यी । २ ड. तु । ३ ड. वाद्यं । ४ न. तु । ५ ड. वृत्तगतानि । ६ ड. विश्ववि (१) ।

७ ड. अन्यं त्वनु वा स्यात् । ज. अन्त्यं गुर्वेकं स्यात् ।

त्रिः शम्योपरिपाणौ तालोऽपि ह्येव निर्दिष्टः ।
 समपाणौ द्वे शम्ये तालावप्येवमेव स्यात् ॥ १२१ ॥
 भूयः शम्यातालानुपाणादुत्तरस्तथा द्विकलश्च ।
 चञ्चत्पुटस्तथा स्यादेवं ह्याश्रावणातालः ॥ १२२ ॥

अथारम्भः ।

दीर्घाण्यादावष्टौ द्वादश च लघूनि नैधनं चैव ॥
 चत्वारि गुरुणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ च दीर्घं च ॥ १२३ ॥
 लघुसंज्ञानि चतुर्धा^१ निधनं द्विगुणीकृतानि दीर्घं द्वे ।
 अष्टौ लघूनि नैधनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥ १२४ ॥

अस्य तु वाद्यम् ।

कार्यं त्रिपर्वहीनैरुपवहनैरथ समवरोहैः ।
 तलरिभितहादयुक्तैः करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥ १२५ ॥
 अपचययुक्तैर्द्विस्त्रिः कृत्वा च निवर्तिनैर्द्विरभ्यस्तैः ।
 आरम्भे वाद्यविधिः कार्यस्त्वेवं प्रयोगज्ञैः ॥ १२६ ॥

तालश्चास्य ।

तालत्रिकलस्त्वादौ शम्यैककलाद्वयं यतौ तालः ।
 द्विकला च पुनः शम्या तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥ १२७ ॥
 द्विकलश्च सन्निपातः पुनः पितापुत्रकश्च षट्पूर्वः ।
 चञ्चत्पुटस्तथा स्यादारम्भे तालयोगस्तु ॥ १२८ ॥

अथ वक्त्रपाणिः ।

आविद्वकरणयुक्तो ब्रह्मं स्यादेककं प्रवृत्तं वा ।
^१अल्पव्यञ्जनधातुर्वान्येऽप्यथ वक्त्रपाणिस्तु ॥ १२९ ॥
 गुरुणि पञ्च ह्रस्वानि षड् गुरुणि चतुर्गुणम् ।
 गुरुणी द्वे च लघुनी चत्वार्यथ गुरुणि च ॥ १३० ॥

चत्वारि च लघूनि स्युस्त्रीणि दीर्घाणि चैव हि ।
 लघून्यष्टौ च दीर्घं च वक्त्रपाणौ विधीयते ॥ १३१ ॥
 द्विकाले मन्द्रके यस्तु शम्यातालनिपातनम् ।
 तत्सर्वं वक्त्रपाणौ तु मुख्ये ह्यष्टौ कलाः स्मृताः ॥ १३२ ॥
 शम्यातालौ तालशम्ये तेषु कुर्यात् क्रमेण तु ।
 तालं शम्यां च तालं च सन्निपातं तथैव च ॥ १३३ ॥
 तस्याधस्तात् ततः कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।
 वक्त्रपाणेरयं तालो मुखप्रतिमुखाश्रयः ॥ १३४ ॥
 अथ सङ्घोटना ।
 अधिदण्डां (ण्डं) हस्ताभ्यां वीणामुपगृह्य दक्षिणाङ्गुल्या ।
 अङ्गुष्ठाभ्यां च सदा कार्यं सङ्घोटनावाच्यम् ॥ १३५ ॥
 सङ्घोटने स्वराणां संवादिविवादिन (नो)श्चापि ।
 सङ्घोटना त्वभिहिता शेषैरनुवादिभिश्चैव ॥ १३६ ॥
 विस्तारधातुकरणैस्त्रिभिश्च चित्रैस्तथा निवृत्तैश्च ।
 त्रिभ्यश्चाभ्यस्तोपचयैर्वदन्ति सङ्घोटनावाच्यम् ॥ १३७ ॥
 गुरुणी लघून्यथाष्टौ दीर्घद्वितयं तथा च कर्तव्यम् ।
 लघुदीर्घे लघु च पुनश्चतुर्गुणं चापि कर्तव्यम् ॥ १३८ ॥
 पुनरष्टौ ह्रस्वाः स्युस्त्वथ गुरु निघनं तथा कार्यम् ।
 सङ्घोटनवस्तुविधौ विज्ञेयं गुरुलाघवविधानम् ।
 अस्यास्तालः शीर्षकवत् पञ्चपाणिविहितः ॥ १३९ ॥
 अथ परिघटना ।
 परिघटनासमुत्थं वाद्यं त्वथ हस्तलाघवात् कार्यम् ।
 व्यञ्जनधातुसमुत्थं नानाकरणाश्रयोपेतम् ॥ १४० ॥
 दीर्घाण्यादावष्टौ लघूनि च द्वे गुरुण्यपि च कुर्यात् ।
 लघुनी द्वे सर्वाणि द्विगुणानि सहैव दीर्घेण ॥ १४१ ॥

षोडश लघूनि च स्युः सगुरुण्यन्ते तथैव कार्याणि ।
 एष परिघटनाया गुरुलघुवस्तुक्रमः प्रोक्तः ॥ १४२ ॥
 सम्पिष्टाकवदस्यास्तालः करणैश्च धातुसंयुक्तैः ।
 सकलैः सतलैर्वाद्यं विस्ताराविद्वकरणसंयुक्तम् ।
 मार्गासारितवाद्ये गुरुलाघवसंचयाच्चैव ॥ १४३ ॥
 चत्वारि गुरूणि स्युर्लघूनि चत्वार्यथ द्विगुणितानि ।
 गुरुणी लघूनि चाष्टावन्त्यं गुरु चेति कर्तव्यः ॥ १४४ ॥
 गुरुणी लघूनि नव च स्युर्मार्गासारिते वस्तुनि ।
 कनिष्ठासारितविधौ चास्य तालः (प्रकीर्तितः) ॥ १४५ ॥
 श्रवणमधुराणि लीलाकृतानि चाभिकृतपरिसृतानि ।
 तान्यप्यर्थवशादिह कर्तव्यानि प्रयोगज्ञैः ॥ १४६ ॥
 अथासारितानि ।

ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तानि च तालप्रमाणनिर्दिष्टानि तानि
 तालविधाने यथाक्रमं व्याख्यास्ये ।

एवं स्वरगतं ज्ञेयं वीणाशारीरसम्भवम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुपिरातोद्यलक्षणम् ॥ १४७ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ततातोद्यविधानं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः^१ ।

‘आतोद्यं सुपिरं नाम ज्ञेयं वंशगतं’ बुधैः ।
वैण एव^२ विधिस्तत्र स्वरग्रामसमाश्रयः ॥ १ ॥

॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥

रागात्मकं स्थायिपदं नियच्छ-

न्नच्छिन्नवंशस्वरलब्धसारः ।

कालात्मकोऽसौ परमेश्वरस्य

स्याद्विग्रहोऽस्मद्भवन्धनाय ॥

एवं प्राक्तेनाध्यायेन प्रस्तुतनाट्यविषयगान्धर्वोपयोगप्रतिपादनपरतया जाति-
विनियोगो वर्णालङ्कारादिकक्षणं तनातोद्यस्वरूपं प्रसङ्गतः शुष्कस्वरूपं प्रतिपादितम् । तत्र
ततादनन्तरं यद्यप्यवनद्वयैवोद्देशो युक्तस्तनावनद्वयोर्मेयमानकक्षयोद्बहनहेतुत्वात्तथापि विनि-
योगे वैशानां स्वराणां वंश्यस्वभावगर्ग उपयोगं गच्छतीति ततानन्तरं सुपिरस्यैव लक्षणं
युक्तमित्याह । आतोद्यं सुपिरं नामेति । नामशब्देनेदमाह । वंशातोद्यमिति पूर्वं
भगवन्महेश्वरागधनसाधनं मतङ्गमुनिप्रभृतिभिर्वैष्णुनिर्मितं ततो वंश इति प्रसिद्धम् ।
वस्तुनस्तु छिद्रात्मकमुपिराभिव्यक्तस्वरविशेषरूपतयैवास्योपयोग इति । खदिरादिनिर्मितोऽप्यसौ
भवत्येव । तथा चोक्तम् ।

एवं वंशे सुप्ता यदा पूर्वं वंशसंज्ञा तु वैणवी ।
वंशास्तु खदिरा रौप्याः कांस्यजा वा सकाञ्चनाः ॥

इति । अत एव सुपिरयोगान् प्राणसंयोगेनातोदनीयत्वादानोद्यं वाद्यम् । तोद्यते आतोद्यते
हन्यते वाद्यन इति चतुर्णां वपुः । केवलमस्य तोदननिष्पन्नैः स्वरैस्तत्सुपिरयोरुपकारित्वं
वर्णानुसाम्ययोगेन त्ववनद्वयनयोः शरीरं तु संबदनशक्तिक्रोडीकृतं समुल्लसितशक्तिकर्तृकमिति
तत्तत्स्थानाभिधानजातस्वरद्वारलब्धोपयोगमपि तदानोद्यमुच्यते । तदा तुदति अभिहन्ति

१ य. एकत्रिंशोऽध्यायः । २. एकोनत्रिंशतमः । भ. सप्तत्रिंशः । ३ ड. वाद्यं तु । ३ ड. कृतं ।

४ भ. एष ।

*[नव वंशास्तु विज्ञेयान्निस्थानस्वरगोचराः ।
तेषां चैव हि वंशानां स्थाने स्थाने त्रिकत्रयम् ।
यथा बन्धलयस्तेषां स्वरा ज्ञेयाः समासतः ।]

वादयति चेत्यंकृतकर्मशक्तिमुद्रितस्वातन्त्र्यमवभाति । ज्ञेयमिति । वीणातो विलक्षणतया ।
कक्ष्या च स्वरतत्त्वस्य नातो लभात् ।

टीकाकारैः पूर्वज्ञे वंशस्य फूत्करणवैकल्यादसंस्कार्यता तत्र चेह चानुपयोग
इति महता प्रयत्नेन पूर्वपक्षयित्वा पूर्वज्ञे कुतपस्य तु विन्यास (म. ना. अ. ५-१७)
इत्यादौ वंशस्याप्यस्ति संस्कार्यत्वमित्युत्तरपक्षीचके । तन् केवलं ग्रन्थभूयस्स्वरकरणरसिकता-
विनृम्भितम् । अस्मभ्यो न खलु शुष्कवादेनाभिरुचितमित्यास्ताम् ।

वंशगतमिति । वंशप्रकाररूपं (लोह) खदिरादेरपि संग्रहः । ननु ह्यधि-
ष्टानाः स्वरा वैणाः शारीराश्चे (म. ना. अ. २८-१२) त्यत्र वंशानां नामापि तत्
किं न श्रावितं वंशाभिधानेनेत्याह । वुधैरिति । यथाश्रुतमेव तदन्यनिरोधनपरं वचः । किं
च शारीरस्वरवैपरीत्यं वैणानामिति तथाभिधानमेतच्च तत्र व्याख्यातम् । ननु यदि ज्ञेयं
तर्ह्यस्योच्यतां लक्षणम् । आह । वैण एव विधिस्तत्रेति । स्वरग्रामग्रहणमुपलक्ष-
णार्थम् । यत् किञ्चिदुक्तं प्राच्येऽध्यायद्वये तत्सर्वं वंशेऽपि बोद्धव्यमित्यर्थः । तथाहि
मतङ्गमुनिना चत्वारो धानवो वंश इत्यादिना धातुविनिशेगोऽपि प्रदर्शित एव ।

यत्तत्र टीकाकृता स्वगतपरगतत्वे धर्मस्यातिदेशस्य विकल्पलक्षणाभिधानलाघवो-
पयोगित्वमतिदेशस्याभ्युपगम्य तदेवमेव । सर्वत्र ब्राह्मणवद्राजा द्रष्टव्य इत्यादावप्य-
तिदेशस्वरूपनिर्वाह इवेहापूर्वतया मन्तव्यम् । यत्तत्तिदेशेन न सिध्यति तत्प्रातिम्विकम्
॥ १ ॥

* सार्धः श्लोको मयमानृकशोरेव वर्तते । वृत्तिकारस्तु ते न व्याख्यानवान् प्रक्षिप्त इति वा वंशानां
संख्यामितेरनङ्गीकाराद्वा । तथापि स तु सुत्तरेवेति नान्यकुम्भकर्णवेमप्रभृतिभिरुक्तम् । यथाह नान्यः । एवं
नवंव वशाद् जुह्वान् धृतं त्रिककर्मणह । भरताचार्यो वंशानां स्थाने स्थानं त्रिकत्रयमिति । इति ॥
कुम्भकर्णः । स्थानत्रयस्य निवर्त्य केचित् कीर्तिधरादयः ॥ नवैवात्र जगुर्वंशान् व्यवस्थातन्मथोन्यते ॥
इति ॥ वेमभूपालः । अथान्यथाऽऽनवीनारमन्त्रमध्यव्यवस्थितम् ॥ अत्र कीर्तिधरो राजा स्वराणां वंशमेतः ॥
.....एवं वंशा नवैवेति तन्मते प्रतिपादितम् ॥ इति । ग्रामत्रयविभागेन वंशानां नवकं नारदोक्त-
मुपश्रुत्य कीर्तिधरः स्थानत्रयमिद्वैरेकैकस्य स्थानस्य वंशत्रयं निवर्त्य वंशानां नवकं प्राश्नान्येन गृह्णाति ।
तन्मतावलम्ब्योऽयं सार्धश्लोक इति प्रक्षिप्तः स्यात् ॥

१ म. वर्णानां । २ म. बद्ध ।

द्विकत्रिकचतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगताः स्वराः ।

'कम्प(म्प्य)मानार्थ(र्ध)मुक्ताश्च 'व्यक्तमुक्तास्तथैव च' ॥ २ ॥

अस्य लक्षणमाह । द्विकत्रिकचतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगता इति ।

आननच्छिद्रेष्वाधारेषु गान्धारादि(दी)त्याशयेन स्वरोत्पादकस्वरूपमुक्तम् । कम्प्यमा-

र्थ नार्थमुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्त्वित्यनेन छिद्रोपरि दीयमानाङ्गुलिगतच्छिद्रनिवेशिता-
ङ्गुलिना क्रियया तीव्रातीव्रमध्यरूपप्राणपूरणप्रभवो हि वंशे स्वरविभागः । तत्र गान्धारादितया
मध्यमस्वरोऽत्यो भवति । तदपेक्षया गान्धारे द्वितीयम्(यन्वम्) । तत्र एव च साममु
गान्धारो द्वितीयो मध्यमो हि तत्र प्रथमः । आह च ।

यः सामगानां प्रथमः स वेणोर्मध्यमः स्वरः ॥

(नारदीयशिक्षा १.५.१)

इति ।

यद्यपि च न षट्सु कृष्णादिषु भव इति क्रमो युक्तस्तथापि षड्जस्य चतुःश्रुतिव्यान्
मध्यमत्वेन प्रत्यभिज्ञानम् । नन्वत्र वंशे कः स्वरविभाग इत्येवमाशयेनाह । द्विकत्रिक-
चतुष्का इति । स्वरस्वरूपोभयोगिषु छिद्रेष्वत्र स्वरशब्दः । तेन सर्वतोऽत्र नवच्छिद्राणि ।
वर्गशोऽभिधाने व्यायमाशयः । मुखि(ख)भातमन्त्यं च यच्छिद्रं तत्तावत् पूरकतया पूर्यतया च
मुखमारुतप्रवेशप्रतिवातोपयोगीत्येव नालच्छिद्रं स्वरविभागाय नोपयुक्तम् । तत्सप्तकं तु स्वर-
विभागकृतम् । अत्रापि हि वर्गशोऽभिधानध्वन्यो भावः । वामहस्तेन त्रयः स्वराः । दक्षिणेन
चत्वार इति । तथा चोक्तम् ।

Visk'hila's
(see from below)

षड्जस्त्वनामिकाङ्गुल्यामृषभो मध्यमाङ्गुलौ ।

निरङ्गुल्यां च गान्धारो मध्यमः कम्पितो यथा ॥

वामहस्ते त्रयो ह्येते चत्वारो दक्षिणे पुनः ।

पञ्चमोऽनामिकायां तु धैवतो मध्यमाङ्गुलौ ॥

प्रदेशिन्यां निपादस्तु मध्यमः कम्पितो यथा ।

पञ्चमोऽनामिकायामिति वचनान् मध्यमस्वरे कनीयसीत्याह । निरङ्गुलीति ।

कनीयसी तर्जनी वा । स्थानं चाङ्गुलीनामुक्तम् । कर्कन्धूफलबीजवदङ्गुलीनां निवे-

१ न.ज. कम्पिता लपे । य. कम्प्यमाना । २ न.ज. मुक्त । ३ र. मुक्ताङ्गुलिश्च ह । भ. मुक्ता-
ङ्गुलश्च । ४ तदिति मध्यमापेक्षया । साममु मगरिमधनिया इति क्रमः । मध्यमग्रामे मपधनिगरियाः स्वराः ।

५ एते श्लोका विशाखिलस्य ।

तत्रोपरि यथा लोकः स्वरो वैणस्वरान्तरे ।

प्राप्नोत्यन्यत्वमेवेह तथा वंशगतोऽपि हि ॥ ३ ॥

ज्ञानमिति । अन्ये बहिरष्टमं कार्यं छिद्रादन्यादनन्तरमिति नवच्छिद्राणीच्छन्ति ।
तत्त्वेवं भवतु छिद्राङ्गुलीयोजनम् । अङ्गुलीनां तु कः क्रियाभेद इत्याह ।

कम्प्यमानार्थ(र्ध)मुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्तथैव च ।

इति । नैव द्विकादिकमेण कम्प्यमानादियोगः । अपि तु तेनैव प्रकारेणाभूत समत्वं येन तत्र व्यक्तमुक्ता इति पृथगन्तेऽभिधानादन्ते चतुश्चतुर्ता तावदयं विनियोगः । तदुक्तम् ।

ये चतुश्चतुर्तयोऽप्येषां पूर्णा रन्ध्रास्तु ते स्वराः ।

इति । ततो द्विश्रुतेरधस्तादर्धमुक्ताङ्गुलित्वमध्यवस्यन् पारिशेष्यात् त्रिश्रुतेः कम्प्यमानाङ्गुलि-
योगः । तदुक्तम् ।

कम्प्यमानार्धमुक्ताश्च विज्ञेयास्ते त्रिकद्विकाः ।

इति । एवं वंशस्य स्वरः प्रथमोत्पत्तिक्रमश्च स्वराणां दर्शितः । यत्वन्येषां तु साङ्गुलिदि-
क्रमेणाङ्गुलीनिर्हासदिशा च ब्राह्मणक्षत्रियादिजातिविभागस्तदनुसारेण चोक्तप्रकृत्यादिविषयो-
नाश्रवणयोगः कथितः स निस्वर इति हृदये गृहीत्वा मुनिना दर्शितः ॥ २ ॥

नन्येवं छिद्रेषु स्वराणां व्यवस्थितत्वमुक्तम् । हृदयते चैकैकत्र स्वरसप्तकोपलम्भः ।
तत्कथमित्येतदाशङ्क्याह ।

तत्रोपरि यथा लोकः स्वरो वैणस्वरान्तरे ।

प्राप्नोत्यन्यत्वमेवेह तथा वंशगतोऽपि हि ॥

इति । शरीरे दारव्यां च यथैक एव स्वर आधारभूतः स्वरान्तरविषयमन्यत्वं प्राप्नोति यथोक्तं
द्विविधैव मूर्च्छनासिद्धिरिति (भ. ना. २८-३४) यथा स्वराणां सततं
मध्यमस्वरा(मध्यस्वरं) विदुर्बुधा इति तथैव वंशगतस्वरोऽपि स्वरान्तरविषयमन्यत्वं
प्राप्नोति । तथा च धैवतांशकृतोऽपि । गीयमानेऽपूर्णवाचः प्राहुः । धैवताद्वा निपादाद्वा
स्यायी.....वांशिका इति । पूर्णवाचस्तु पट्टजर्पभगान्धाराः स्वराणामन्यतमात् ।
एतदाह । तत्र यथा वीणायां सार्यमाणायां प्रतिक्षणं मार्दवाय तत्त्वसम्पादनेन सैवान्या सम्राधते ।
तेन तथावदिति दर्शयति । तत्रोपरि(रीति) । न सामानाधिकरण्या विभक्तिनिर्देशः ।

द्विकम्बिकश्चतुष्को वा श्रुतिसंख्यो भवेत् स्वरः ।

अनीरणात्तु शेषाणां स्वराणां श्रुति(मपि) संभवम्(वः)^१ ।

['स्वराणां च श्रुतिकृतं चतुर्द्विकित्व'(स्त्व)लक्षणम् ।]

अङ्गुलीवादनकृतं तच्च मे सन्निबोधत ॥ ४ ॥

अन्यथा तस्योपरि तस्यां तेन तत्रैवोर्ध्वरूपतयाऽऽधेयरूपतयाऽवस्थिते स्वरे सतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । प्रथममभ्यासकाले शून्कारपूरणतया स्वरोत्पत्तिक्रमो य उक्तस्तत्रैव स्थिते सति स्वरान्तरम्यात्र बलनम् । यथा वचनादत्र विपञ्च्यामिव श्रुतिकमलाभः प्रस्फुटः । पङ्कजं वदन्ति(ति) मयूरा (२) (नारदीयशिक्षा १.५.३) इत्यादिवत् स्वगमक्रमध्यमवच्छारीरवदेव वा विशिष्टध्वनिस्वभावत्वात् । अत एव शारीरवद्वंश्यानामारोहणमवरोहणं चेति विशाखिलाचार्यः ।

ननु यद्येवं दृष्टं स्याद्वंशस्य पृथग्भिन्नानं शारीरे(ऽप्येवमेव स्यात्तत्र स्वरैः) अन्य-विधिः(धेः) स्वीकृतत्वादित्याशङ्क्याप्रकरत्वे(ङ्ग्य प्रकारत्वे)नाह । तत्रोपरीति । शारीर-विषयादप्यस्योपरिभाव उत्तीर्णत्वादनन्तर्भाव इति यावत् । यथा च वायूरूपतयाऽत्र लास्त्रियं नाम स्वाभाविको धर्मो न स त्व(नु)पक्तः शारीरके भावाभावमार्दवपारूप्ययोगात् । तथा हि वदन्ति । वंशे गीतमिति । ततः शारीरतोऽप्यस्योत्कर्षो वीणातश्च । उभयं ह्यनेन पूर्य(र्ये)ते वंशेन गीतिं भावयतीति च व्यवहारः शारीरमारुतस्यान्तराद्यप्रयत्नाच्च व्यापारयोगात् । शारीरे तु गायत्येवेति व्यवहारः । आन्तरस्थैवात्र प्रयत्नस्य भावात् । वंशच्छिद्रपूरणप्रयत्नो हि बाह्येऽसम्भवी । वीणायां तु वादयत्येवेति बाह्यस्यैव तन्वीहनकारिणः प्रयत्नस्य भावात् । इत्युभयविलक्षणमुभयधर्मानुगतं च वंशस्य रूपमित्यवश्यं वक्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

द्विकम्बिकश्चतुष्को वा श्रुतिसङ्ख्यो भवेत् स्वरः ।

अनीरणात्तु शेषाणां स्वराणामपि सम्भवः ॥

अस्यार्थं टीकाकारस्तावदाह । इह वंशस्य छिद्रपिन्नानं मुखवाय्वासंयोगादङ्गुलि-संयोगक्रियायाश्चेति यत्तावत् स्वरनिष्पत्तौ कारणम् । तथा चाहुः ।

वांशी त्रिधा मूर्च्छना स्याद् द्विप्रयुक्ता हि सर्वतः ।

तारमन्द्रादिका चान्या मुखमारुतमूर्च्छना ।

तृतीया करशाखात्मा(त्म)स्वरोत्पत्तिप्रदायिनी ॥

१ ज. भ्ररः स्या (भ. रश्च) चतुर्द्विकित्वस्यया । २ ज. ड. सम्भवः । ३ इदमर्थं नकडरमात्रास्त्वेव वन्ते । ४ श्रुत्या कृतं स्वराणां तु द्विः पुनस्त्रिः प्रयोजितम् । ४ ड. तिस्रश्च । ५ भ. र. ज. वक्ष्याम्यतः परम् ।

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतुःश्रुतिः ।

कम्प(म्प्य)मानाङ्गुलिश्चैव त्रिश्रुतिः परिकीर्तितः ।

द्विकोऽर्धाङ्गुलिमुक्तः स्यादिति श्रुत्याश्रिताः स्वराः ॥ ५ ॥

इति । तत्रेयतापि स्वरजाताः प्रथमं न ग्रामविभागं भजन्ते । स हि च श्रुतिचर्चागपेक्षते । सा च प्रथमोऽन्तौ नास्ति । अनेनैव क्रमेण यावता च गान्धार इति । एष चार्थः (ः) फल्गु-
प्रायः । न हीयता वीणायां श्रुतिचर्चा काचिद्दिशिता भवति । मुग्धवलनगतिस्वरतादि तु प्रयत्नशलेन भवदपि न श्रुतिभेदमाश्रते वीणादिष्वपि स किं न स्यात् । एतच्च श्रुति-
निरूपणप्रस्ताव एव वितत्यास्माभिर्विवेचितमित्यास्ताम् ।

तस्मात् प्राक्तनश्लोकोक्त एवार्थोऽनेन परिष्कियते । तत्र ह्युक्तं तत्रोपरि स्वरा-
न्तरेऽन्यत्वंमेवेति । तच्च कथं क्रियतामितीदमारभ्यते । यः स्वरो द्विक(स्)त्रिक-
(ङ्)चतुष्को धेति नियतः स्वरस्थापनया छिद्रविशेषः प्रसिद्ध इत्यर्थः । आधारतां
वाशब्दोऽप्यर्थः । नयति व्युत्पादयति । तदयमर्थः । तत्राप्यन्यस्वच्छिद्रे शेषाणामेवामप्यर्ध-
स्वराणामिव या श्रुतिसंख्या भवेत् । कथं गा भवेत् । आपूरणादानयनादीरण अनादररन्ध्र-
पूरणाच्च । तत्र नयनमुभयोस्तीव्रातीव्रतया । रणनं तु प्रपूर्णेन शब्दोत्पादनम् । पूरणं वायोः
शीघ्रस्थिरतोदेन वदनजातं । वाय्वनुसारसम्पादकतीव्राद्यापूरणादियैव्यादिनिषेधात् क्रियते ।
तत्रान्येषामपि स्वराणां तत्र नियतस्वरेऽपि छिद्रेऽस्ति सम्भवः । (तुकारेण द्विकत्रिकस्वराणा-
मितरेऽप्येतत्पूर्वतया पूरणनिषेधः ।) न चेयतैव स्वरसम्भव इत्याह । अङ्गुलीवादनकृतं
चेति । अत्र द्रष्टव्यः अङ्गुलीभिर्वादनं शब्दोत्पादनप्रकारः । सम्यगित्याह । तच्च मे
संनिबोधतेति ॥ ४ ॥

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतुःश्रुतिः ।

कम्प्यमानाङ्गुलिश्चैव त्रिश्रुतिः परिकीर्तितः ।

द्विकोऽर्धाङ्गुलिमुक्तः स्यादिति श्रुत्याश्रिताः स्वराः ॥

इति । स्वराणामनेन प्रागुक्त एव क्रम उक्तः । न च पुनरुक्तानां पूर्वनिष्पत्यमिप्रायेणाधार-
स्वरविषयत्वेन परमार्थतोऽस्यानि(स्यभि)धानम् । अधुना तु तत्रोपरि त्वेतत्प्रसङ्गायाततदु-
त्पत्तिस्वरविषयसूत्रं वीणायां यथा मूर्छनान्यत्वं तथा छिद्रेष्वङ्गुलिसारणाविशेषोक्तपेणेव छिद्रेष्व-
ङ्गुलिविचित्र्यात् स्वरसप्तकविभागो वर्णयिष्यते । अन्ये स्वङ्गुलिशब्देनात्रोर्ध्वमन्द्रमाहुः ॥ ५ ॥

१ म. प्रत्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तु ज्ञेयो वंशजनः श्रुतिः । २ र. परिकीर्तयते । ड. च स्वरो भवेत् ।
३ र. कोऽर्धमुक्ताङ्गुलिः स्यादे(म. स्वे)वम् । ४ च. आश्रित ।

॥ म. मूरजावाञ्च ॥ को कित्तापि ॥

एते 'स्युर्म'(तु म)ध्यमग्रामे भूयः पङ्जाश्रिताः पुनः' ।

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृताः' पङ्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ६ ॥

'ऋषभो धैवतश्चापि कम्प(म्प्य)मानाङ्गुलीकृतौ ।

'अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव गान्धारोऽथ निपादवान् ॥ ७ ॥

ननु कुत्रायं श्रुतिविभाग इत्याह । एते तु मध्यमग्राम इति । मध्यमस्वर-
स्तावत् प्रसिद्ध इति तदपेक्षया चतुस्त्रिसंख्यासारेण मध्यमपञ्चमधैवतनिपादानामेव सम्भ-
वति । पङ्जग्रामे तु न तारगत्या न मन्द्रगत्येति मध्यमादिश्रुतिसंख्याक्रमानुरोधाच्चादौ
मध्यमग्राम उक्तः ।

अथ पङ्जग्रामेऽप्याह । भूयः पङ्जाश्रिताः पुनरिति । पुनःशब्दः
पूर्वस्माद्विशेषोक्तकः । भूय इत्यनेवेदमाह । मध्यमग्रामे यदुक्तं तद्यथा द्विश्रुतिगान्धार इति
तत् पङ्जग्रामेऽपि न सुसङ्गच्छत इति तामाह ।

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृताः पङ्जमध्यमपञ्चमाः ।

चतुःश्रुतिरत्र पञ्चम इति यावत् । पङ्जमध्यमयोस्तु दृष्टान्ततया विवक्षितसमकक्ष्यतया ॥ ६ ॥
निर्दिष्टः(देशः) ॥ ६ ॥

ऋषभो धैवतश्चापि कम्पमानाङ्गुलीकृतौ ।

धैवतस्त्रिश्रुतिरित्यर्थः ।

अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव गान्धारोऽथ निपादवान् ।

चकारेण मध्यमग्रामेऽर्धस्थंभूतमनयोरित्याह । अत एव ग्रामापेक्षया रूपान्तराभावादेव
कास्त्वेन । अथवा नोक्तगीतपञ्चककास्त्वेनपरिग्रहात् । उक्तमन्यत्र । ॥ ७ ॥

मध्यमं पूरयेत्तत्र सप्ताङ्गुलिविधानतः ।

पञ्चस्वरगतिं कुर्यात् पञ्चमेदविकल्पनात् ।

कम्पितां चलितां मुक्तामर्धमुक्तां निपीडिताम् ।

यत्र...वंशमधरस्थं प्रकम्पयेत् । आत्मानि संबध्यन्त्येवम् ।

१ भ.ज. तु । २ ड. आश्रिताङ्गुल्यु । ३ म. कृतः । ४ र. निपादधैवतौ वापि । ड. धैवत-
आर्षभश्चैव (च. आशि) । ज. ऋषभः पञ्चमश्चैव । ५ न.ज. गान्धारश्च निपादश्चाप्यर्धमुक्ताङ्गुलीकृतौ ।
ना. १९

स्वरसाधारणे चा(णश्चा)पि काकल्यन्तरसंज्ञके(या) ।
निपादगान्धारकृते(नौ) पङ्कजमध्यमयोरपि ॥ ८ ॥

कम्पिता या गतिः प्रोक्ता वर्णालङ्कारगामिनी ।

अङ्गुल्याश्चलना यत्र स्वरसम्पादने यथा ।

सञ्चारिवर्णसंयुक्ता चलिता नाम सा स्मृता ।

स्वरमुक्तेन रन्ध्रेण मुक्ता नाम प्रवर्तते ।

अर्धमुक्तेन चाप्यत्वा(स्या)अर्धमुक्तानुजायते ।

सुपिरैः सर्वधानैकैः (पिहितैः सर्वै)रङ्गुलीभिः समन्ततः ।

यदा पूरयते वंशं ज्ञेया सा तु निपीडिता ॥

इति ॥ ७ ॥

अथ स्वरसाधारणोत्पत्तिं दर्शयति ।

स्वरसाधारणश्चापि काकल्यन्तरसंज्ञया ।

निपादगान्धारकृतौ पङ्कजमध्यमयोरपि ॥

इह स्वरसाधारण... आधेयरूपतया पृथक्छिद्रता न संभवति केवलसाधारस्वररूप-
तया.....भवेत् । तत्र वीणायां पूर्ववत् स्थितसाधारणायां स्वरसाधारणे क्रियमाणे गान्धार-
निष्पादनतन्त्रयोरेव द्विश्रुतिकतायामायतत्वेन पीडनं क्रियते न तु मध्यमपङ्कजतन्त्रयोः ।
शैथिल्यमुपयोगि । गान्धारनिपादोत्कर्षा ए(दे)व त(द)पेक्षस्योरया(यौ) । वंशे तु शरीरैरेव
न पूर्वसिद्धा । कैश्चिन्न तन्त्रीष्विव म्बरा अपि तावदेव प्रयत्नेन निष्पाद्येयुः (या इत्यु)क्तेषु
गान्धारे निपादे हीयमानेऽवश्यं निष्कृष्टो मध्यमोऽयत्नेन निष्पद्यते । अन्यथा पङ्कजविंशतिश्रुतयो
भवेयुः । तेन व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्वरौ अर्धमुक्ताङ्गुलिश्च मध्यम इत्येवमन्तरस्वरौ निष्पद्यते । एवं
काकल्यामपि वाच्यम् । तदेतदाह । निपादगान्धारकृतौ विकारकरणे पङ्कजमध्य-
मयोरपि चेद्विकारस्तत् साधारणं सम्पद्यते । अशब्दोऽप्यर्थः । नखके त्वेकसिन् स्वरेण
विकरणयोर्द्वयोः किमर्थं विकृतिरित्याशङ्क्याह । न स्वरसाधारणत्वेन तस्य काकल्यन्तरत्वमात्र-
स्वरद्वयस्य सम्यक् स्थितिर्यतो भवति द्वयोर्विकारः । एतदुक्तं भवति । एतदेव च स्वर-
साधारणत्वं यदेनसाद्रूपान्नसं स्वरान्तररूपोपजीवनमिति ॥ ८ ॥

अविचलितमविच्छिन्नं वर्णालङ्कारसंयुतं विधिवत् ।

ललितं मधुरं स्तिग्धं वेणोरेवं स्मृतं वाच्यम् ॥ ११ ॥

एवमेतत् स्वरगतं विज्ञेयं गानयोक्तृभिः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि घनानोद्यविकल्पनम् ॥ १२ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सुपिरातोद्यलक्षणं नामाध्यायस्त्रिंशः ॥

शृङ्गा(ङ्गा)रे वा वियोक्तव्यमत्यन्तललितं द्रुतम् ।

क्रोधे चैवाभिमाने च स्फुरितद्रुतकम्पितम् ॥

इत्यादि । एकीभाव इति । अनेकरूपस्यैव शारीर्यादिरस्ति रूपस्यैव स्वरत्रयस्य निपुण-

निर्मितसचित्रपानगन्धर्वदेकनयावभास इत्ययं तत्र भावशब्देन दर्शितः । प्रशस्यत इति ।

दृष्टादृष्टविभवसिद्धिप्रदत्वादिति भावः ॥ १० ॥

अध्याम्य वंशवाद्य(स्य) सर्वथोपयोग इति दर्शयति ।

अविचलितमविच्छिन्नं वर्णालङ्कारसंयुतं विधिवत् ।

अविचलितमिति । स्थिरो ह्यत्र स्वर इत्युक्तम् । अविच्छिन्नमिति । वीणातन्त्रीव-

दुष्प्रहृतार्थसम्भावेन साधारणक्लेशाभावेन निर्विघ्नम् । वर्णालङ्कारः सर्व एव.....

शारीरान्तर्गतैः संयुक्तम् । अत एव सर्वान् वाद्यविधीन् तत्त्वानुगतान् लययतिप्रभृतीन्वर्ततीति

विधिवत् । एवं तावद्दीप्तिभागोऽनेन पूर्यत इत्युक्त्वा हृद्यतमं त्वेतदेवेत्याह ।

ललितं मधुरं स्तिग्धं वेणोरेवाश्रितं(वं स्मृतं)वाच्यम् ।

इति । ललितमिति । स्वभावतो हर्षोद्दीपनेन रमचर्चणोपयोगि । मधुरमिति । गात्रप्रयुक्तं

परमपि स्वरं स्वावस्थापनया हृद्यतामापादयतीति । वेणोरिति सुपिरोपलक्षणम् ॥ ११ ॥

अध्यायत्रयार्थगुपसङ्गन् भाविना सद् सङ्गतिं करोति । एवमेतत् स्वरकृ(ग)-

तमिति । शारीरवेणवेण्यादिस्वरा एवेति तैर्गानं स्वरपूणमिति स्वरगतस्यैवोपसंहारः ।

१ च. अचकुट्टे । २ न. सुद्रुम् । (ड. मन्द्रम् ।) विधिवत्ललितं मधुरं वेणोः । ३ म.य. विधे ।

४ ड. एवमेतत् सुपिरस्वरकृतं.....वंशयोक्तृभिः । ५ ज. ऊर्ध्व । ६ र. घननाल । च. तालवाद्य ।

७ र. आतोद्यविधानो नमिन्नो नमिशतमोऽध्यायः । ड. विधानो । न. विधानं । भ. वीणामुपिरातोद्यलक्षणं

नामाध्यायः सप्तविंशः । य. एकविंशः । भवानुक्ताङ्गो वीणाध्याय (२९) भान एव वंशाध्यायः (३०) ।

तस्यां मानुकायामयं सप्तविंशत्वेन पठितः ।

गानप्राधान्याच्च गानयोक्तृभिरित्युक्तम् । रूपे च स्वरे निरूपिते मनस्यनिरूपणावकाश
इत्याह । अतः परं घनातोद्यविकल्पनं प्रवक्ष्यामीति शिवम् ।

आक्षेपयोजनवचस्करकल्पमेव

यद्वंशरन्ध्रचरणं तदुपास्य सम्यक् ।

स्पष्टीकृतोऽभिनवगुप्तपदाभिधेन

तस्यैव लक्षणविधिः स गभीरभावः ॥

॥ १२ ॥

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां भारतीयनाट्यवेदविवृताव-
भिनवभारत्यां मुषिरातोद्यविधिरध्यायस्त्रिंशः ॥

॥ श्रीः ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

‘वाद्यं तु यद्धनं प्रोक्तं कलापाललयान्वितम्’ ।

‘कालस्तस्य प्रमाणं हि’ विज्ञेयं तालयोगतः ॥ १ ॥

॥ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

यस्यां कलाकाललया(य)प्रभावात्

साम्यं परं भाति जगत्क्रियाणाम् ।

मायात्मिकां तां तनुमष्टमूर्ते-

र्वन्दे त्रिधा भोगपदं दधानाम् ॥

ननु/त्यजे

५५१०

भानु/ग/

ननु स्वरकृतं रूपं वीणाशयोरिवावनद्वेऽप्युपलभ्यते तद्ध(द्वद्घ)नेऽपि । नादा-
त्मना स्वरस्य शब्दत्वेन नित्यव्याप्यत्वात् । अतश्चैवं तदाऽवनद्वे मार्जनात् स्वरविशेषयोजना-
त्मना वक्ष्यमाणत्वात् । सत्यम् । अनुदारेण परं स्वराणामवभासोऽत्र न स्फुटो नाक्षरात्मना ।
तथाप्ये हि समभावमिव्यक्तिरपि न भवेत् । तेन अनुहारमात्रेण केवलमत्र स्वरात्मका-
(कता)ऽअरपोऽयवत् । अक्षराणां हि यद्यपि स्फुटत्वं स्यात् करन(ज)करनतकरथ-
(ट)गतकरिकरटकनटकटकाभरणकेलिकाल इति श्रूयमाणानां च यथा वाद्य-
प्रतिपत्तिर्भवति तथा वाद्यमानादपि स्यात् । तस्मादनुहारमा(स्या)त्मवृत्तित्वादन्यत्र स्वराणां
वंशनिरूपणानन्तरमेवोपसंहारो युक्तः । तदुपसंहारानन्तरं चोक्तम् । घनानोद्यविकल्पनं
वक्ष्यामीति (म. ना. अ. ३०-१२) । तत्र हन्यत इति घनः कठिनतैकरूपः । तत
एव नमनोतन(न्न)नन(न)मै (श)थिल्यादियोगाभा(वा)दक्षरवैचित्र्यं स्वरवैचित्र्यं चानुरु-
ध्यमानमात्रेणोपयोगी काश्यनादिकादिरुच्यते । मूर्त्तां घन इति मूर्तिकठिन्यमिति युक्तम् ।
तस्य घनस्य यदातोद्यं तोदनं हननं तस्य विधिवच्चरतः क्षीप्रत्वसमत्वादिरूपं यद्विकल्पनं
विभागस्तत्र चञ्चलपुटादिगततुल्यगुरुप्रविभाग एव निमित्त इति स एव चानोद्यविकल्पन-
शब्देनोक्तोऽत्राध्याये वक्ष्यमाणतया प्रकान्तः । तस्य सङ्गतिं कर्तुमाह ।

8/-

शास्त्र/

115

१ ड. तालो घन इति प्रोक्तः । २ ड. काल । ड. माया । ३ ड. लयान्वितः । ४ ड. कालस्य
तु । ५ ड. वै । ६ ड. या(यो)मूर्त्तिः ।

5, 394-42 p 23

याद्यं तु यद् धनं प्रोक्तं कलापानलभान्वितम् ।

कालस्तस्य प्रमाणं हि विज्ञेयं तालयोगतः ॥

397 3

तु/

इति । अत्र क्रिया च तालः कालो वा । ताल इत्यादिष्व गान्धर्वनाट्यभेदेन यो विषय-

विभागः कृतः स तुच्छ इत्यसम्भ्यं न रोचते । इदमत्र । न कालः क्रियाव्यतिरेकः अपि

तु सर्वेषां परिच्छेदहेतुः काल इत्युच्यते । परिच्छेदश्च क्रियैव । क्रियैव क्रियान्तरस्य काल-

क्रिया/

भ्युपगमेऽपि वा कालवच्छिन्नेन कालं द्रव्यमिति । तदभावेन चापि क्रियाविच्छिन्तिः । तेन

निर्वाच्यते

धनेनेति किमत्र निवन्धे (न्धने) न । सर्वथाऽभावे ह (गा)ने गान्धर्वे वा क्रियया विना परिच्छेदो

न सम्भवत्येव । एतावान्मु विशेषोऽत्र सङ्गच्छते यद्गान्धर्वे कुत्रचित् परिच्छेदे परिच्छेदविधेयस्य

साम्येऽप्याकुञ्चनाद्यन्यतमा काचिदेव क्रिया कस्मिंश्चिदेवाङ्गुल्यादिप्रवेदो वर्तमाना परिच्छेद-

हेतुत्वेनाश्रीयते तथैवादृष्टसिद्धे गाने तत्परिच्छेदमात्रस्य साम्यादायातं तद्वारेण सम्पादनस्योद-

(त्तर)निदानस्य साध्यत्वाद् या काचित् क्रिया गानवादनसंवादिनी परिच्छेदहेतुरुपादीयत इति ।

तत एवाह । तल प्रतिष्ठाकरण इति । अप्रतिभापरिच्छेदाद्रागालपनगत्यादिक्रियावच्छेद-

8/

भावेनारभ्योऽपवर्ग इवाभिनेयोऽन्योन्यं च विशीर्णविश्वरूपतया एकपरिच्छेदात्मकसाम्यादाशा-

(काङ्क्षा)भावे शास्त्रस्य प्रतिष्ठानविशेषेण यत् प्रतिष्ठानसम्पादनं तत्र हेतुः क्रियामण्डस्ताल इति

तात्पर्यम् । तत्र च धनातोयमार्ति (रि)च्यत इति । यद् धनं नाम वाद्यमातोयं प्रोक्त-

मुद्दिष्टं तस्य तालेन भाविना शब्दादिसशब्दादापनिःशब्दक्रियाविशेषणयोगेन सति यस्तालः

तु/

परिच्छित्तात्मककालखण्डे क्रियारूपो द्रव्यात्मा स एव गीतक्रियाप्रमाणपरिच्छेदोपायः ।

न/

एतदुक्तं भवति । कांश्चनालिकानुरणक्रियायाः प्रसिद्धाया आवापशम्यदीनां साम्ये तदेतदावा-

पादिपरिच्छिन्नं गीतं गेयमिति न तत्रावापादयः सत्परिच्छेदकाः । किं चास्य तालयोगेनेत्या-

शङ्क्याह । कृताभिप्राये सविशेषमाह । कलापातेति । कलाऽऽनोयाऽऽमना न विषयतया ।

कालः परिच्छिद्यते आवापादिक्रियाया सा कला । पात्यते शब्दश्रवणादिको(तो)ऽपरत्र चाङ्गु-

लादिप्वागमगोचरीक्रियते स कालविशेषो येन शब्दादिपाते..... । लीङ् श्लेषणे (पा. धा.

त्र/

११३९) इत्यस्य लय इति रूपम् । तेन स्वरो वर्णोऽन्यो वा यस्यापादितस्तत्रैव या लीनता

विश्रान्तिः तत्सम्पादनेऽप्यन्तेऽपि तदनु रसानुरूपवैकृतध्वनिसम्भवासम्भवकृतः स लयः ।

यथाह । अशक्यता पादन्यासं विधाय मध्ये विश्राम्यतीति विलम्बितं गच्छतीत्युच्यते । एवं

च कार्य (शब्द) मुच्चार्य तदनुरणे तावन्तमेव कालं विश्रम्य यस्तु शब्दमुच्चारयति स विलम्बितं

वक्तीत्युच्यते । यस्तु तद्वर्णकालं विश्रम्य स समलयेन वक्तीति । यस्तु वर्णमुच्चार्यानुरणे (पाने)

ऽविश्रम्यैव वर्णान्तरोच्चारणं करोति स द्रुतलयेनेति । अत एव द्रुतायां वृत्तौ यत्र न च

8/ यत्कालः/

द्रष्टव्यः/ गीतायां

आवा/

**वाचं तु यद् घनं प्रोक्तं कलापातलयान्वितम् ।
कालस्तस्य प्रमाणं हि विज्ञेयं तालयोगतः ॥**

इति । अत्र क्रिया च तालः कालो वा । ताल इत्याक्षिप्य गान्धर्वनाट्यभेदेन यो विषय-
विभागः कृतः स तुच्छ इत्यसम्भ्यं न रोचते । इदमत्र । न कालः क्रियान्यतिरेकः अपि
तु सर्वेषां परिच्छेदहेतुः काल इत्युच्यते । परिच्छेदश्च क्रियैव । क्रियैव क्रियान्तरस्य काला-
भ्युपगमेऽपि वा कालावच्छिद्येन कालं द्रव्यमिति । तदभावेन चापि क्रियाविच्छिन्निः । तेन
घनेनेति किमत्र निबन्धे (न्धने) न । सर्वथाऽभावे ह (गा)ने गान्धर्वे वा क्रियया विना परिच्छेदो
न सम्भवत्येव । एतावांस्तु विशेषोऽत्र सङ्गच्छते यद्गान्धर्वे कुत्रचित् परिच्छेदे परिच्छेदविधेयस्य
साम्येऽप्याकुञ्चनाद्यन्यतमा काचिदेव क्रिया कांसंश्रिदेवाङ्गुल्यादिप्रवेशे वर्तमाना परिच्छेद-
हेतुत्वेनाश्रीयते तथैवाट्टसिद्धे गाने तत्परिच्छेदमात्रस्य साम्यादायातं तद्वारेण सम्पादनस्योद-
(त्तर)निदानस्य साध्यत्वाद् या काचित् क्रिया गानवादनसंवादिनी परिच्छेदहेतुरुपादीयत इति ।
तत एवाह । तल प्रतिष्ठाकरण इति । अप्रतिभापरिच्छेदाद्रागलपनगत्यादिक्रियावच्छेद-
भावेनारभ्योऽपवर्ग इवामिनेयोऽन्योन्यं च विशीर्णविश्वरूपतया एकपरिच्छेदात्मकसाम्यादाशा-
(काङ्क्षा)भावे शास्त्रस्य प्रतिष्ठानविशेषेण यत् प्रतिष्ठानसम्पादनं तत्र हेतुः क्रियाखण्डस्ताल इति
तात्पर्यम् । तत्र च घनातोद्यमिति (रि) च्यत इति । यद् घनं नाम वाद्यमातोद्यं प्रोक्त-
मुद्दिष्टं तस्य तालेन भाविता शम्यादिसशब्दावापनिःशब्दक्रियाविशेषणयोगेन सति यस्तालः
परिच्छिद्यत्वात्मककालखण्डे क्रियारूपो द्रव्यात्मा स एव गीतक्रियाप्रमाणपरिच्छेदोपायः ।
एतदुक्तं भवति । कांस्यनालिकानुरणक्रियायाः प्रसिद्धाया आवापशम्यादीनां साम्ये तदेतदावा-
पादिपरिच्छिन्नं गीतं गेयमिति न तत्रावापादयः सत्परिच्छेदकाः । किं चास्य तालयोगेनेत्या-
शङ्क्याह । कृताभिप्राये सविशेषमाह । कलापातेति । कलाऽऽतोद्याऽऽत्मना न विषयतया ।
कालः परिच्छिद्यते आवापादिक्रियया सा कला । पात्यते शब्दश्रवणादिको(तो)ऽपरत्र चाङ्गि-
तादिष्वागमगोचरीक्रियते स कालविशेषो येन शम्यादिपाते..... । लीङ् श्लेषणे (पा. धा.
११३९) इत्यस्य लय इति रूपम् । तेन स्वरो वर्णोऽन्यो वा यस्यापादितस्तत्रैव या लीनता
विश्रान्तिः तत्सम्पादनेऽप्यन्तेऽपि तदनु रसानुरूपवैकृतध्वनिसम्भवासम्भवकृतः स लयः ।
यथाह । अशक्यता पादन्यासं विधाय मध्ये विश्राम्यतीति विलम्बितं गच्छतीत्युच्यते । एवं
च कार्यं (शब्द) मुच्चार्य तदनुरणने तावन्तमेव कालं विश्रम्य यस्तु शब्दमुच्चारयति स विलम्बितं
वक्षीत्युच्यते । यस्तु तद्वर्णकालं विश्रम्य स समलयेन वक्षीति । यस्तु वर्णमुच्चार्यानुरणे (णने)-
ऽविश्रम्यैव वर्णान्तरोच्चारणं करोति स द्रुतलयेनेति । अत एव द्रुतायां वृत्तौ यत्र न च

या(सा) लौकिकी कला काष्ठा निमेषश्च स्मृता' वुधैः ।

न सा तालकला ज्ञेया ह्यन्यैषां तालगाः(गा) कलाः(ला) ॥ २ ॥

तालिकास्तत्र मध्यमायां द्वादश विलम्बितायां पोडशेति पादान्ताधिक्यं जानीयादिति ।
वृत्तानामशेषं तु तत्त्ववेदी भगवानेवाह' माप्ये । द्रुतमध्यविलम्बितेषु तत्र सर्वत्र
तत्परम् । मार्ग(न)भेदेषु अध्यायान्ते च प्रकर्षातिशयेन वक्ष्यते । स तु मध्यलयं
प्राप्य सन्निपातद्वयम् । (भ. ना. अ. ३१.३६७) इति । एतदपि तत्पार्श्वे वक्ष्याम
इत्युक्तां तावत् ।

तदेवमेतेषु कलापानलयेषु अन्विनमनुयातीत्युपयोगी । ततो गानवाचस्य
तालेन योग इत्याशयः । तेषां तथापि प्रतिष्ठारूपत्वात्तालव्यपदेशः । अत एव तालयोगो-
ऽभिध्यङ्ग्यः । तले भवस्ताल इत्यपि निरुक्तमुक्तम् । येन प्रधानेनैव । एतदुक्तं भवति ।
यथा पूर्वरङ्गादावदृष्टसिद्धौ संयतगीतकवर्धमानादि प्रयुज्यते । यो गायको यतीनामा(वा)प-
विशेषप्रयोगं करोति । नर्तकवादकादयस्तद्व्यलोकनं विना तत्परिमाणसमं च लयं कथञ्चिच्चरति
(न्ति) । प्रयोगस्य साम्यं न स्यात् । सशब्देऽपि पाते कशब्दस्य तथा स्फुटमाकर्णनं न
भवति यथा घनशब्दस्य । एकलयविधौ निरनुपातयोगेऽपि द्विकलयतुल्यविधौ तु कलायव-
हिनपातयोगे परिच्छेदकारी । पनदूर्जन इति सर्वपरिच्छेदो घना उक्तं प्रयोग-
साम्योपयोगीति च । अनेन च गीतकादिनाना(गान)प्रवृत्तादन्य एव कालपरिच्छेदकारी
कांस्यतालवृत्त इति धर्मि(ध्वनि)तम् । ध्रुवागाने तु दृष्टफले गायनस्यैव सोऽस्तु व्यापारः ।
आवापादीनां तत्रानुपयोगात् । गीतकादौ गानात् कांस्यतालिका कचिदुपयुज्यते । दक्षिण-
पानादयश्चोटिका या हस्ततलमिषातेन वा सम्पन्नत्वात्तुपयुज्यन्ते । कनिष्ठाङ्गुलिनियमितं
गीतेन चावापादेः सम्यक् सम्पादनं तद्वस्तेनाशक्यमेव । वाद्यनृत्तगीतादिप्रयोगानुभावेऽनुगा-
मिदृष्टकलसिद्धौ गीतके गायकश्च यथा न प्रमाणतयावापितएव(पेनैव) प्रयोगसिद्धिः । तत्र
घनापेक्षयायुतैव । विशाखिलाचार्यादयोऽभ्यानुवृत्ति तालसाम्यं सुसम्पादमित्याशयेन
कुत्रापि पृथगेव तालकलानां विच्छेदे लये वाऽवधानवृत्तानात्रक्रियाया आवापादिक्रियाया च
सम्पादनया प्राणीभूतस्य गातुः प्रसादपरीक्षणप्रयोजनं कांस्यतालं मन्यन्ते । इत्यलं बहुना ।
अत एव तद्विशेषं तदवधानैकसारत्वं क्रियान्तरावधानव्यग्रत्वान् सूचयति । हि यस्मादर्थः ।
यस्मादेवमुपयोगि घनातोयं तस्मात् तद्विकलनं वक्ष्यामीति युक्तमुक्तम् ॥ १ ॥

पा ।

तत्र कलाहिते तत्रत्यकालस्वरूपजिज्ञासायामाह । सा लौकिकीति । लोके

पा । तत्र कलाहिते तत्रत्यकालस्वरूपजिज्ञासायामाह । सा लौकिकीति । लोके

पा । तत्र कलाहिते तत्रत्यकालस्वरूपजिज्ञासायामाह । सा लौकिकीति । लोके

‘त्रिविधा मा च विज्ञेया त्रिमार्गनियताहुतैः’ ।

‘चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या वृत्तौ’ सा द्विगुणा स्मृता ॥ ३ ॥

चतुर्गुणा दक्षिणे स्यादित्येवं त्रिविधा कला ।

[‘निमेपाः पञ्च मात्रा स्यात् मात्रायोगात् कला स्मृता]

‘निमेपाः पञ्च विज्ञेया गीतकाले कलान्तरम् ॥ ४ ॥

ततः कलाकालकृतो लय इत्यभिसंज्ञितः ।

त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिताः ॥ ५ ॥

तावद् या कालस्य काष्ठा परा सौक्ष्म्यसमा सा कला । सा च कियतेत्याह । निमेप इति । स एव हि लोकेऽतिमूढः कालः । न च सा यदि तालकला । अपि त्वन्यैव ॥ २ ॥

शास्त्रीया (अ)प्या न निमेपा (अ)तिप्रसिद्धा निमेपपट्टकाष्टकदशकं कलेति वा स्यादित्याशङ्क्याह । निमेपाः पञ्च इति । गीतकालस्य परिच्छेदकालान्तरं प्रमाणं पञ्च निमेपा ह्रस्वाक्षरपञ्चकं यावत् । कस्यगवड इति व्यञ्जनकालस्य पृथगवभास इति प्रतिपादनात् कलाविशेषत्वमेवेत्याशयेन तदन्तर्वर्तित्वात् पुनः पुनः (नर्ल)क्षणमिति ॥ ४ ॥

कलापातलयान्वित इ(मि)त्यत्र (ग. ना. अ. ३१.१) यो लयशब्दः स व्याख्येय इत्याशयेन कलाया एव च लयं विना न स्वरूपलभो लय एव हि ताल (ग. ना. ३१.३७०) इत्यग्रे वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह । ततः कलाकालेति । ततो विस्तीर्णः कलानां कालकृतो विलम्बितादिकालभेदसम्पादकः सोऽभिसंज्ञितः । ततो विश्रान्त्या संज्ञासमज्ञानं रुद्धिगतोऽर्थो लयानां मध्यविश्रान्तिः । तदवस्थमेव विराभमिति यावत् । अथ लयानां विभागमाह । त्रयो लया इति । न च विशेषलक्षणमेपां वक्तव्यमित्याह । विज्ञेया इति । लोकेत एव । विभागश्चानिर्व्याख्यात एव । अग्रतो लक्षणं तालसानान्य-लक्षणप्रसङ्गे वितत्य भविष्यति । इह तु कलापातलयान्वित इति सूत्रार्थोद्भेदकमात्रमेत-दित्यपौनस्वत्यमात्रम् ॥ ५ ॥

१ ड. सार्धश्लोकः सार्धश्लोकद्वयानन्तरं पठितः सार्धश्लोकाष्टकाकारेणापि नात्र समाप्तः । ड. त्रिविधा सा तु । २ ड. नियता वृद्धैः । ड. नियमा वृद्धैः । य. मार्गेण नियमाद् (वृद्धैः) । ३ ड. वार्तिकं ड. वृत्ते । ४ ड. तु सा । ५ न. दक्षिणा । ६ cf. भरतनाट्यशास्त्रम् Chowkhamba Edition ch. 31.3 and अभिनवभारती on भरतनाट्यशास्त्र ch. 29.26 ७ ड. निमेपैकं कालमाना मात्रायोगात् कला स्मृता । इत्यधिकः । य. निमेपकयो मात्रा स्यात् मात्रायोगात् कला स्मृता । ना. २०

यस्तत्र तु' लघो मध्यस्तत्प्रमाणा कला भवेत् ।
 कलाकालप्रमाणेन ताल इत्यभिसंज्ञितः' ॥ ६ ॥
 '[त्रिविधा सा च विज्ञेया त्रिमार्गनियताऽद्भुतैः ।
 चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ।
 चतुर्गुणा दक्षिणे स्यादित्येवं त्रिविधा कला ।]
 'अथ च चतुरश्रश्च स तालो द्विविधः स्मृतः ।
 'द्विविधस्यापि तालस्य त्वेका प्रकृतिरिष्यते ।
 तथा योनिद्वयं चात्र कीर्त्यमानं निबोधन ॥ ७ ॥

Sup B. P. 265 line 18

लयान्तरेण कलापातप्रयोगार्हास्तत्र विशेषाभिधाने प्राथम्याद्भुतलयप्रसङ्गादिदमाह ।
 यतस्तत्र (यस्तत्र तु) लघो मध्यः । तत्प्रमाणकालमितेपु लयेषु मध्ये स्यातेति । लोक
 एवं प्रसिद्धिरित्यर्थः । तालयोगत (भ. ना. अ. २१.१) इत्यत्र यस्ताल उक्तः स चेह
 कलाभ्योऽन्यस्तथा तद्योगे सति कलादिषु चान्वितं घनमिति कालं वदन्ति । अथान्यः शब्द-
 स्तालशब्देनाधिकं किञ्चिदिन्युक्तमित्याशङ्क्याह । कलाकालप्रमाणेन ताल इति ।
 कलानां यः कालो लयत्वसंज्ञितस्तस्य यत् प्रमाणं परिच्छेदस्तेनोपलक्षितस्तालः । एतदुक्तं
 भवति । घनपरिच्छेदव्याप्तकलासमूह एव चक्षुषुदादिस्तालो नान्य इति समूहामिप्रायेण
 प्रथमसूत्रे (लक्षित) स्तालशब्दः । उपात्तकालशब्देन सङ्ख्योपादानम् । मानाविवयेऽपि कला-
 सङ्ख्या कालादन्यत इति दर्शयितुं प्रमाणशब्देन व्यवच्छेदं सूचयता षोडशकलाचक्षुषुष्टो-
 त्कहेतुरतालयोग इति स एवावधार्यते । एवं सूत्रे तालशब्दस्यार्थः । पुनरुपादानं समर्थय-
 तश्चिन्तितं सामान्यलक्षणं तत् तालस्य (स्या) ध्या (या) न्ते स्थापयिष्यते । क्रियाविशेषाव-
 च्छेदाद् यो नियमोऽनुवर्तमानः स्थिरशीघ्रमध्यमरूपो लयस्ताल इति । इति ॥ ६ ॥

एवं कलैवात्र क्रियासमूहरूपतां गता ताल इति प्रसङ्गादुपपाद्य कलामेव तेव (न)
 विभागान्तरितां विभजति । त्रिविधा ना (सा) चेति । चकारालयत्रयभेदोऽपि समुच्चरत-
 स्तस्य त्विह तावन् मार्गनियमो न दर्शितः । मार्गत्रयेण यो नियमात् त्रैविध्यहेतुरुक्तस्तमाह ।
 चित्रे द्विमात्रा कर्तव्येति । मात्राशब्देन तत्रोक्तनियमपरिमाणमुच्यते । यथा तैलस्य
 स्तोत्रं स्तोत्रं पततः षोडशविन्दुपातकालः । इयं..... गा..... हुतिजापादीनामाग-

१ ड. मध्यमलयः । ड. मन्दोऽथ लयः । २ ड. धीयते । ३ अयं पाठकमटीकानुसारेण ।
 ४ ड. चतुरश्रश्च अथ तालो द्विविध एव हि । ड. चतुरश्रस्तथा अथः स तालो द्विविध एव हि ।
 ५ ड. त्रिविध ।

चच्चतुष्टयं (स्तु) विज्ञेयस्तथा चाचतुष्टो बुधैः ।

चतुरश्रस्तु विज्ञेयस्तालश्चच्चतुष्टो बुधैः ॥ ८ ॥

मात्रेति ।

मेपु यतिमाहेति । इतश्च नियतं परिमाणमुक्तम् । पञ्चलध्वक्षरं तदेव द्विगुणं तद्विगुणं क्रमेण मार्गत्रयमाविर्भावयति । तेन मात्रासंज्ञा कर्तव्येति नाशङ्कनीयम् । यत्र तु न द्वैगुण्यांशमूल-
भूतत्वाद् भुवकमार्गमुच्यते । तत्र पञ्चलध्वक्षरद्वैगुण्यं खण्डकल्या गान्धार्यामन्यत्र च दृश्यते ।
धक्कहि दुहिगिं दुहिगिं तुहिगिमित्यभ्यस्य गुरुत्वात् केवलं द्रुतचतुष्कविभागतो गान्धार्याः
सिद्धये पञ्चमं विश्रान्ताऽप्यस्य विदारित्वेनोपकल्प्य चतुर्भिः स्वरैस्तावद्विश्च ह्रस्वैर्वर्णाङ्गताल
इति व्यवस्थामूलापुरिति सैव व्यवस्था (ना) न्या लोके प्रसिद्धा । तथापि च द्विपदी-
वर्णाङ्गादौ पञ्चस्वरैश्च कला वक्ष्यते वर्णलेख्येषु नोपलभ्यते । रमेव/स्तौ/

अथ/तालानां
(१५)
शाकसायं/
कूलम्
रकेन्द्रि/

एवं कलां विभज्य तत्समूहात्मकं तालं विभजति । अथश्चेति । अथश्चाया भागा
यत्रेति । यस्य मत्वर्थायोऽकारः । स इति पूर्वपक्षितः । द्विविधस्यापि तालस्य
त्वेका प्रकृतिरिति । अनेनेदमाह । यदि कश्चिद् द्वयोरप्यनयोश्चत्वार एव भागा
भविष्यन्ति तत् कथमेतद् वक्ष्यति । तत्रोत्तरम् । एका प्रकृतिरिति । गुरुरूपो यो भेदः
सोऽत्रैकस्वभावे लघुप्लुतादिच्छेदविभागद्वयः सोऽत्र प्रकृतिर्मूलभूतः । तदपेक्षया च
अथ्रेतरविभागम् । विशाखिलाचार्यस्त्वाह । द्वयेऽपि पादानामक्षराणां च सङ्ख्यासाम्या-
देवात्र प्रकृतिरिति ।

ननु यदि गुरुद्वयं गुरुचतुष्कं चात्र मूलप्रकृतिर्विषयमाणं तर्हि रूपं न प्रधानमित्या-
शङ्क्याह । तथा योनिद्वयं चेति । चोऽप्यर्थे । तथेत्यनन्तरम् । तथापि योनिरूपमदृष्ट-
विशेषस्य हेतुभूतं कीर्त्यमानमागमे प्रसिद्धं यद् वक्ष्यमाणभेदद्वयमत एव प्राधान्यं तदेव
मूलप्रकृतितयेह निरूप्यमाणं गुरुलघुप्लुतद्रुतविन्दुवैचित्र्यादीनां सङ्ख्याभेदस्य द्वैगुण्यादिना
च तालभेदस्य योनिभूतं जानीत यद्यपि मूलभूतं गुणैक्यनप्रस्तारे इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदाह । चच्चतुष्टे (ट) त्वि (स्त्व) ति ।

देवश्चतुर्भिर्निश्वासरक्षराणां चतुष्टयम् ।

उदीर्य तस्यात्तां तु विश्रान्तो गिरिजापतिः ॥

प्लुतान्तन्यासनो नायमुत्तमानां विधीयते ।

द्वितीयो न तथा तेन ह्यधमानां प्रतीयते ॥

१ ड. तु । २ ड. र. पुटोऽपि च । चतुष्कलो च विकल ता (ता) लो यसा (सा) र (र. अन)
प्रवर्तते ।

‘व्यश्रश्चाचपुटः प्रोक्तो गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।

‘आदौ गुर्वक्षरं ज्ञेयं लघुनी गुरु चैव हि ।

व्यश्रः स खलु विज्ञेयस्तालश्चाचपुटो बुधैः ॥ ९ ॥

आदौ द्वे गुरुणी यत्र लघु च प्लुतमेव च ।

स विज्ञेयः प्रयोगज्ञैस्तालश्चत्पुटाश्रयः ॥ १० ॥

सन्निपातस्ततः शम्या तालः शम्या तथैव च ।

एवमेककलं(लः) शुद्धौ(द्वौ) योज्यश्चत्पुटो बुधैः ॥ ११ ॥

चतुरश्रस्तु विज्ञेयस्तनश्चाचपु(स्तालश्चत्पु)टो बुधैः ।

व्यश्रश्चाचपुटः प्रोक्तो गुरुलघ्वक्षरान्वितः ॥

आदौ गुर्वक्षरं ज्ञेयं लघुनी गुरु चैव हि ।

व्यश्रः स खलु विज्ञेयस्तालश्चाचपुटो बुधैः ॥

आदौ द्वे गुरुणी यत्र लघु च प्लुतमेव च ।

स विज्ञेयः प्रयोगज्ञैस्तालश्चत्पुटाश्रयः ॥

सन्निपातस्ततः शम्या तालः शम्या तथैव च ।

एवमेककलः शुद्धौ योज्य(ज्य)श्चत्पुटो बुधैः ॥

इति । पुराणे चागमादौ भगवतो महेश्वरस्य वक्त्रचतुष्कोद्धृतमेतदक्षरचतुष्कमेव-
द्रावर्त्यमानमभ्युदयदायीत्युक्तम् । तदभिप्रायेण चत्पुटचा(श्चा)चपुटे(ट इ)त्या-
चार्यैर्निर्दिष्टम् । तत्प्रस्तारमार्गसिद्धये तस्यान्यतो लभान् तत्स्वरूपं वितत्य निरूपयति ।
चतुरश्रस्तु विज्ञेय इत्यादिना तालश्चत्पुटाश्रय इत्यन्तेन श्लोकत्रयेण । तत-
श्चाचपुट इत्यक्षरोदीरणमभ्युदयाय । चत्पुटस्यात्र प्लुतस्वभावस्तद्वक्तव्यताप्रसङ्गेन
गुणादिनिरूपिते चाचपुटेऽपीति शङ्काशमनार्थं पुनस्तन्निरूपणम् ॥ ८-१० ॥

अथानयोर्भेदेन प्रत्येकं त्रैविध्यमुपयोगं सन्निपाताद्युद्देशनिर्देशाभ्यामाह । सन्नि-
पातस्ततः शम्येत्यादिना चाचपुटे पृथ(गि)त्यन्तेन सार्धचतुष्टयेन । शम्यादिचाच-
पुट(चत्पुट)भेद आसारित्युपयोगेषु शिष्टे सन्निपातादिरित्युपयोगकथनम् ।

१ ड. व्यश्रः स खलु विज्ञेयस्तालश्चाचपुटो भवेत् । २ ड. पञ्चमे गुरुणी कृत्वा लघुनाम्ये प्लुतं
तथा । कुर्यात् चत्पुटश्चैव पुनश्चाचपुटस्तु । ३ ड. सः । ४ ड. भवेत् । अन्योऽपि (ड. न्यत्र मि)-
श्रमावश्च (र. वाञ्छ) मिश्रस्तालः प्रकीर्तितः । ५ च. प्लुतमेव च । अक्षराणां निर्वाणेन स तु चत्पुटस्तथा ।
६ पश्चिमापुरनक्षत्रं पञ्चांगिः स चेष्टते । यथोक्तैरभिनेतृभिः स्वमेव गुरुलघ्वयः । समासयोगात्ता(ना)-
लोऽयं त्रिविधः पारकीर्तितः । शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ तालः शम्या तथापि वा । ६ च. तथापि वा ।

शम्भ्यानालौ द्विरभ्यस्तौ तालः शम्भ्या तथापि वा ।
सन्निपातादिके ज्ञेयः शम्भ्यादिश्च तथा परः ॥ १२ ॥

तालादिश्च त्रिभिर्भेदैर्गुणश्चत्पुटो भवेत् ।
शम्भ्यादिकस्तु विज्ञेयस्तज्ञैरामारितादिषु ॥ १३ ॥

तालादिकस्तथा प्रोक्तो विद्वद्भिः पाणिकादिषु ।
चत्पुटस्य ये भावाः सन्निपातादयश्च ये ।
न एव भेदा विज्ञेया बुधैश्चाचपुटे पृथक् ॥ १४ ॥

सन्निपातादिकस्त्वस्य बलवानितरौ तथा ।
पट्कलोऽष्टकलश्च तालो ह्यस्मात् प्रवर्तते ॥ १५ ॥

एककल इति । एका असहाया निष्कामादिकनिःशब्दविहिता कला पातात्मिका । यः
गुह्य इत्युच्यते नाम्नाऽपि निरूप्ये (प्यत इ)ति यावत् । तेन मात्राविशेषोपादानम् । तद्यथा ।
चत्पुटपरिवर्तः शम्भ्यादि (भ. ना. ३१-९५) रित्यादौ । तत्रैककलस्यैव ग्रहणमित्युक्तं
भवति । द्विरिति वा अभ्यस्ताविति केवलोपादाने प्रत्येकमपि द्विर्भावः । शता शता
ताल इत्येवं ह्योऽभ्या इत्यनयो (रु)पादानम् । अभ्यस्तो यथाक्रमं समुदितो द्विरित्यर्थः
॥ ११-१४ ॥

५२/-

एवं च सन्निपातशम्भ्यातालादिभेदानां नि (त्रि)धानं चत्पुटचाचपुटप्रसारः । स ता सा
सं ता सं सं ता संता संता सं सं सं ता संतावा सं सं तासम् । द्विकः । तस्य द्विकः । तस्य
मन्निपातादिकस्त (स्त्व)स्य बलवानिति । चाचपुटः सन्निपातादि (दे)रेवभेदः
प्रचुरप्रयोगः । तत्रैव निष्कामप्रवेशौ । एवं भेदत्रयसम्भवेन चाचपुटस्येतरेण साम्यमुत्पाद्य
विशेषं दर्शयति । सन्निपातादिविशेषैर्द्विकलचतुष्कलसिद्धिः । तथाऽऽचार्यविशाखिला-
दिभिः स एवाम्भ्य भेदो दर्शितः । एक ओजः प्रथमवारो द्विविधकृतो युग्मेति
यदुक्तं चत्पुटचाचपुटोर्भेदान्तरप्रसूतित्वं दर्शयति । पट्कलोऽष्टकलश्चेति । चकारो
त्रिंशद्विभेदान्तरसूचकः । अस्मादिति । द्विविधादिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

१ र. तथा शम्भ्यादिवेव न । २ ड. तथा तालादिभिर्भावैर्गुणश्चत्पुटो भवेत् । ३ र. स्पृतः ।
ड. सन्निपातादिके नां चत्पुटो भवेत्यम् । इत्यधिकम् । ४ ब. तालादिश्चैव विज्ञेयो । ५ न. भेदाः ।
६ ब. त्रयः । ७ ब. चेतरी । ड. नितरेऽपि वा ।

द्विःप्रकारः पुनश्चायं निःशब्दः शब्दवांस्तथा ।
 अनयोर्मिश्रभावात्तु मिश्रस्तालः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥
 शम्भ्यातालप्रवेशेन त्र्यश्रोऽन्योऽपि विधीयते ।
 पट्पितापुत्रककृतः पञ्चपाणिरुदाहृतः ॥ १७ ॥
 आद्यं प्लुतं द्वितीयं च लघु यत्राक्षरं भवेत् ।
 तृतीयं च चतुर्थं च गुरुणी पञ्चमं लघु ॥ १८ ॥
 प्लुतान्तः पट्पितापुत्रो गुरुलाघवसंयुतः ।
 पञ्चपाणिः स विज्ञेयः पट्पाता(त)स्तु पडक्षरः ॥ १९ ॥
 सत्रिपातस्तनस्तालः शम्भ्यातालस्तथैव च ।
 शम्भ्या चैव हि तालश्च पट् पातास्तस्य कीर्तिताः ॥ २० ॥
 १५/- तालादिस्थ्यश्रभेदोऽन्यः सम्पकेष्टकसंज्ञितः ।
 गुरुपञ्चाक्षराद्यन्तप्लुतमात्रासमन्विता(तः) ॥ २१ ॥

निःशब्द इति । आवाषादियोगादेतेन तु न किञ्चित् सं(गृ)हीतं भविष्यतीत्या-
 शयेनोपाध्याया मन्यन्ते । शब्दवानिति । गीतवाद्यज्ञत्वेन ।स्वकर्ण्डेनाद-
 शि(र्शि)तः । भेदश्च प्रेक्षणकादितालभङ्गल्यकलानिष्कामादियोगेऽपि सूच्यते ॥ १६ ॥

पट्पितापुत्रक इति । अक्षरे या संख्या कियत इति । पट्पात इति यावत् ।
 उदाहृत इति । संज्ञामात्रम(त्र)ध्येत्य(य)म् । नन्वत्र प्रपञ्चनार्थो नापि ना(चा)न्व-
 (या)र्थ इति ॥ १७ ॥

शम्भ्यातालप्रवेशेनेति यत् सूत्रं तदेव स्पष्टयति भाष्येण श्लोकत्रयेण
 आद्यन्त(यं)प्लुतमित्यादिना पट्पातास्तस्येत्यन्तेन । पट्पितापुत्रकोऽन्वर्थः ।
 संताशताशता ॥ १८-२० ॥

भेदान्तरं व्यश्रम्याह । तालादिस्थ्यश्रभेदोऽन्य इति । सम्पकेष्टा-
 (ष्ट)क इति । संज्ञानात्रमेतदित्याह । संज्ञित इति । सम्पका इष्टताल(ष्टका)
 अत्रेति । सम्पकेष्टक इत्यत्राक्षराणीत्येके । अन्ये पाकश्चात्र मिश्रित इति । तथाहि ।

१ ड. तु । २ ड. अभ्यासो गच्छिमानः स्यात् तालशम्भ्यं ततः परम् ॥ तालशम्भ्यं च तालश्च
 पट्पाताश्च प्रकीर्तिताः । ३ व. नाप्रस्तु । ४ र. यो हेयः पकेष्टको बुधैः । ५ र. पञ्चाक्षराण्येव प्लुतमाना-
 दयान्विता । ६. सर्वाक्षरो यस्तु प्लुतादन्तः प्रकीर्तितः । गच्छिमानः ततः शम्भ्या तालः शम्भ्यैकतालकः ।

अथ सर्वगुरुं कृत्वा निष्कामं त्वत्र योजयेत् ।
 शम्भ्याद्वयं ततस्त्वेव उद्धटः कथिनो बुधैः ॥ २२ ॥
 व्युदस्य युग्ममोजश्च पञ्च ताला भवन्ति हि ।
 मिश्रा गीताङ्गसंयुक्ता ज्ञेया लुद्धटकादयः ॥ २३ ॥
 कलाः पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिताः ।
 दशैकादश चैवैते सङ्कीर्णाः समुदाहृताः ॥ २४ ॥

पञ्चषाणौ लब्धात्मनान्निष्ठ्यात्मत्वं यदभूततस्तदभिहितं ययोर्गुरुषु पञ्चस्वक्षरेषु स्थितेष्व-
 यन्तयोः प्रथमपञ्चमस्यानयोः प्लुतकारिण्या मात्रया समन्वितः । गुरुपञ्चग्रहणात् पञ्चषाणि-
 पदं सन्निपातभेदेनेति तावत्या (ता) मात्राभिधाने असन्निपातनियमो लब्धः । तेन तासं तासं
 ता तालस्यैव भेदः ॥ २१ ॥

५/५/

तन्माह । अथ सर्वगुरुं कृत्वा । पञ्चद्वये चाचपुटस्यैकं.....गुरुभूतं
 कृत्वेत्यर्थः । यद्यप्येककलोचितो निष्कामस्तथाप्यत्र यथाक्षरेऽपि तं कुर्यादिति तुल्यवद्व्यर्थः ।
 योजयेदिति । निष्कामं यद्यपि न स्वमार्गोक्तं तथापि प्रकर्षाक्षेप एव प्रथममार्गं चित्र
 एवोक्तो यथा हि तथा निर्वपयेदित्यर्थः । प्रस्तार उद्धटस्त्रिगुरुभराद्वायमक्षरौघः । अतश्च
 गुरुयात्मना वाद्योपभेद इति ॥ २२ ॥

एकीन /
110.

उद्धटसंज्ञस्य व्युदस्य युग्ममोजश्चेति कलाः पञ्चेति चास्य श्लोकद्वयस्य
 केचिदर्थमाहुः । चच्चपुटचाचपुटयोरुक्तं गुर्वादिसन्निवेशं त्यक्त्वा कलासङ्ख्याव्यामिश्रणया
 वक्ष्यमाणप्रवृत्ताङ्गस्य सप्त पञ्च नव दशैकादशेति पञ्च ये तालास्ते उद्धटयोः (का) द्वय
 इति प्रत्येकं संज्ञां परित्यक्तुं विभज (ज्य)न्ते इत्येतन्न मनोज्ञं तद्विदाम् । तथाहि । पञ्चाना-
 मिति संज्ञाकरणे प्रयोजनं न किञ्चित् । आवर्तिन्यो हि संज्ञाः । न चानया कापि व्यवहारः ।
 पञ्चकले कथं मिश्रता । न हि द्विकले तालकर (ण)स्य किञ्चित्पुण्युक्तम् । सङ्कीर्णा इति
 चाभिधानं न समर्थितमेव । उक्तं च न ह्येषामुपयोग इति । न कचिन् प्रयोजनमस्य
 स्यात् । तस्मादनयोः श्लोकयोर्भिन्न एवार्थः । तत्र गम्यस्तावदयमर्थः । चच्चपुटचाचपुटपञ्च-
 पाणीनां तावद् गीतकेषु बहुलप्रयोगः । तद्वारेण ध्रुवास्वपि । सम्प्रेष्टाकस्यापि पूर्वज्ञे
 विनियोग उक्तः । उद्धटप्रयोगस्य केत्याशङ्क्याह । व्युदस्य युग्ममित्यादि । इहोऽलोप्यको
 नाम यो गत्याद (गीतविशेषस्त)स्य अथचतुरश्रमिश्रभेदेन त्रित्वम् । त्रिपञ्चपि च प्रकारेषु

१ ड. बुधैः । एवमेककलो ज्ञेयः लुद्धटचपुटादयः । २ श्लोकत्रयं डादिषु न दृश्यते ।

प्रवृत्तकम् । त्रीण्यङ्गानि स्थितं प्रवृत्तं माहाजनिकमिति । तत्र चतुरश्रके प्रवृत्तं नाम यदङ्ग-
मष्टकलं तस्योद्धास्याकलात्रयमादौ वक्ष्यते ।

आदायुद्धकः कार्यः परिवर्तक एव च ।

(भ. ना. अ. ३१-२६५)

इति । ओवेणकेऽपि द्वादशकलान्तरेऽप्यन्त(र)लक्षणस्याङ्गस्याभ्यनुज्ञानं भविष्यतीति ।
चत्वारस्तावदेते प्रवृत्तास्याङ्गतां गतास्तालभूतमवेक्ष्यन्ते । उद्धकादयश्चतुरश्रकाख्यं च यदङ्गं
तस्य चतुरश्रान्तर्गतप्रवृत्तताललक्षणमेवातिदेक्ष्यते ।

अन्तस्य चतुरश्रस्य प्रवृत्ते यो विधिः स्मृतः ।

विवभाङ्गेन तेनैव चतुरश्रकमिष्यते ॥

(भ. ना. अ. ३१-२८७)

इति । एवं पञ्चदा(ता)ल उद्धकादयो भवन्ति । **तालम्/-**

ननु *संज्ञायां द्वादशकलं द्वादशकलं द्वादशकलं द्वादशकलं*

सप्तङ्गे द्वादशकं(कलं) द्वादशाङ्गे दशैव तु ।

निष्काममादितः कृत्वा शम्भ्यास्तिस्रः प्रयोजयेत् ॥

(भ. ना. अ. ३१-२८८-२८९)

इति वक्ष्यते । तेन तत्राप्यायातमुद्धकादिव्यमित्याशङ्क्याह । व्युदस्येति । यत्र कथञ्चिदपि
युगौजमेदो नानुप्रविशति तत्कलापसूत्रेण उद्धका(का)दित्वं वक्तव्यम् । ना भूदन्तर्भाव-
कृता लक्षणवाच्यत्वेनासाधुत्वांशकेन, सम्पिष्टके च कलात्रये व्य(व्या)तास्ते सप्ता(ङ्गा)नां
मिश्रत्वं नवाद्यानां त्र्यश्रत्वं च तासां भाव्यमिति । न तत्रोद्धकादित्वेनोक्तेन किञ्चित् । प्रवृत्ते-

(पु) चतसृषु पृथक् क्रियासु पञ्चकलांशैक(श)कस्य पुनर्भावानर्हतीति स्यादसाधुत्वा-
शङ्का । न त्वेवमस्तु । न तथाप्युद्धा(द्वा)पृथक्वातीते स(ति) स्यादाशङ्का । तस्यैव
पुनरुद्धस्य पृथक्कालता किमर्थम् । उक्तौ, प्रवृत्तो ह्यष्टकल एव विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह ।

मिश्रा इति । यथा हि पुनरुद्धकेनाभिधास्यते तदैकरसा वा १ असावष्टकलमाले गीयते ।
यदा पृथगुक्तं तथापि ध्रुवां च कलां पञ्चधा विच्छिद्य तत्र सामान्याभावाय यद्विषयसङ्गतं तं
मिश्रीकृत्य प्रयोगार्हता कर्तव्या । *See below for extra lines*

ननु भवतु विशेषलक्षणवाच्यत्वाशङ्का । ततः को दोषः । सम्यग्रूपता तु सामान्य-
लक्षणेन सङ्गृहीतत्वादित्याशङ्क्याह । **गीताङ्गसंयुक्ता** इति । गीतेषु यद् द्रव्यं वृत्तं तत्रैते

कर्तव्या - इति प्रयोगेति कालं कालं कालं कालं कालं -

द्वारेणैवित् भवतीति "

न ह्येषामुपयोगोऽस्ति सप्तरूपे ध्रुवासु वा ।

प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते भूयः प्रयोक्तृभिः ॥ २५ ॥

श्रम्या उक्ताः (संयुक्ताः) । न च तालसामान्यलक्षणं (णं) सङ्गृहीतं विशिष्टोपयोगवस्तुप्रयोगार्हं यथा शचकसामान्यलक्षणयोऽक्तो (योक्तो)पि तत्कर्ता सा(सो)पि, पात्रं वैदिकेषु कर्मसु । ततो विशेषलक्षणेनावश्यं सङ्गृहीतव्योऽयमर्थ इति तात्पर्यम् । तत्रैव त्रिषष्टसप्तनवदशैकादशचतुर्दशे-
न्येदं रूपनाभाधे (विशाला)यां च सप्तकलं मध्यमे सुनन्दायां चोपोहनं नवकलं विशाला-
व्यवस्थमातोयकण्डिका दशकला सम्पिष्टकमेककलं मद्रके द्वादशकले द्विर्भावादौ वस्तुन्येक-
कलान्नान् प्रत्युपोहनस्य तच्छिष्टमेकादशकलं तालरूपमाम्थितम् । तस्यापि विशेषलक्षणं
चचत्पुटादिवच्च पृथक् संज्ञा कस्मान्न कृतेति चोद्यत्वे प्रथमं परिहरति । कलाः पञ्चेत्यादि ।
समुदाहृता इति । सम्यग् लक्षणक्रमेणोदाहृताः । ननु नोक्ताः । तच्चात्रावसरे कस्मान्नोक्ता
इत्याशङ्क्याह सङ्कीर्णा इति ॥ २३-२४ ॥

न ह्येषामुपयोग इति । नात्रैवोपयोगिनः । तल्लक्षणस्यामिश्रत्वेनैव तेषां
कल्पना इति । न विशेषसंज्ञाकरणं तेषां नोपयोगीति । न ह्येषां वस्तुपयोगोऽस्तीति संज्ञाकरणं
व्यवहाग्य यदि कल्पितं विषयादन्यत्रापि चचत्पुटादीनामिव गीतकेषु सम्पिष्टकवेण्यादीनां
ध्रुवासु तत्र(त्राधा)प्रयोः श्रम्यालाघवेन येणि(वेणी)लक्षणोपयोगितया पृथक् संज्ञाः क्रियेरन् ।
तत्त्वेन न तदस्ति तत् किं विशेषसंज्ञाभिः । एतदेव व्यतिरेकेणाह । प्रवृत्तादिषु कर्तव्या
एते भूय इति । आदिशब्दः प्रकारे । गीतकवर्धमानासारितपाणिकागाधा(था)च्छन्दक-
निर्गीतादिषु भूयः कृते च चचत्पुटादयः कर्तव्या इति । भूयो भूयो(य उ)पयोगादतस्तेषां
व्यवहाग्य विशेषसंज्ञाभिः प्रयोजनमिति । भट्टसुमनसा तु श्लोकद्वयस्यायं वाक्यैक-
वाक्यतया मृता प्रवन्धेनार्थो व्याख्यातो मिश्रणामिश्रणात् । तद्यथा । निस्रो द्वे इति
पञ्चधा ह्यत्र व्यश्रजातीयमिति तैर्यिचक्षिता । चतस्रस्तिष्ठ इति सप्त ।
निस्रस्तिष्ठस्तिष्ठ इति नव । यद्वा निस्रः सप्त इति दश । अष्टौ निस्र
इत्येकादश । नत्र प्रवृत्तस्योद्धट्टकादयो नोद्धातस्य । दशकलस्य
तद्योगे सप्त । द्वादशकलस्य नव । यद्यपि दशानामेकादशानां चोद्ध-
ट्टादिकत्वं नास्ति तथापि बहुवचनात् तावत् सिद्धत्वाद् द्वादशकला-
यधि च तद्भावाद्देकादशेत्युक्तम् । एके च गीतकेषु ध्रुवा नोपयुज्यते तदा

आरम्भकेषु/.....केषु प्रवृत्तादिषूपयोगिन आरम्भका इत्यर्थः । सम्पिष्टकस्य दशकलस्य गीतकध्रुवोप-
योगो यद्यस्ति तथाप्युद्धट्टकादितया सप्तकल एवासौ । सा नाम(मा)सदुक्तया व्याख्यया
विवेकायैवेयं तुल्यतेत्यलम् ॥ २५ ॥

यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथा चैव चतुष्कलः ।

(एवमेककलो ज्ञेयः शुद्धश्चत्पुटा बुधै (दिक्)) ।

त्रयो भेदा हि तालस्य द्विगुणाद् द्विगुणाः स्मृताः ॥ २६ ॥

एके (ते) न भूयसोपयोगिन इत्याह ।

यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथा चैव चतुष्कलः ।

इति । एककलशब्देन चत्पुटस्यैव व्यवहारो युक्तः । एकैव साधारणी कला यस्येति ।

चाचपुटस्यापि पादभागकलानां (या) अपि कलाद्वयचतुरष्टादिरूपतयाद (द्वि) युगरूपतयेव स्फुगति । तत एव चत्पुटस्य प्राधान्यं प्रथमं निर्देशः । तथा हि । एक (व) मेवैककलः

शुद्धच (श्र) चत्पुट इति । शुद्धशब्दोऽत्र यथाक्षरशब्दः । स सर्वत्र साधारणान् (णः) ।

चत्पुटश्चाचपुटः पट्पितापुत्रको (क उ) द्दष्टः सम्पकेष्टक इति । सर्वत्राक्षर-

सङ्ख्या तु तुल्या । अर्थात् पातानाम् । चत्पुट इति । अमुना च गुरुद्वयेन कलाद्वय-

लक्षितचत्पुटरूपं द्विर्यत्र चत्पुटः । चाचपुट इत्यनेनाप्येवं कला लक्षिता सा

चाचपुटरूपेण द्विरिति त्रिकलः । अक्षरशब्देन प्रकृतिरूपा अनस्ताश्च कला लक्ष्यन्ते ।

.....ति स तथा । तस्यैव पञ्चपाणिरिति हि तालः । तथा हि । करतलपरिच्छेदरूपत्वात्तले

भवतीत्यपि तालशब्दः कैश्चिन्निरुक्तः । दत्तिलोऽप्याह । तत्र तालं च

पाणिं च प्राहुरेकमिति (दत्तिलम्-१५३) । ते पञ्च ताला यते (था) । तथाहि ।

॥ पट् द्वादश चाष्टचत्वारिंशत् पण्णवती (तिरि) ति व्यश्रस्य भेद एषः । एवं प्रकारपट्केऽपि

पट्कलत्वं सन्निधीयते । इयतीत्यस्य इति तस्य व्याप्तिगु (गु) रुचयरूपे च घट्टनं

प्रकृतिरूपत्वात् पूर्वभावीत्युद्धृष्टमानन्वादुद्धृष्टनं वाच्यम् ।

नन्वेवं सम्भाव्यरूपयश्रभेदः पूर्व वाच्यश्चतुरश्रभेदस्तु गुरुचतुष्टयरूपं (पः) परं वाच्य-

मि (इ) ति । अत्रैके सु (वृ) वते । इह पातविभागस्यैतत् प्रयोजनम् । यावन्तः पातास्तावन्त्य

एव कला वाद्याक्षराणि परिमाणेन भवन्तीति । तेन यावन्त्येव वाद्याक्षराणि चत्पुटगतानि

चाचपुटे तावन्त्येव । अतो यावन्त्येव गुरुणि तावन्त्येव लघूनि पाताश्चेति ।

नन्वेवं च व्यश्रचतुरश्रविभागो गुरुलघुप्लुतविभागश्च विगलित इत्युच्यते । लघु-

भेदकृतो ह्रस्वो । विलम्बिते प्लुतो मध्यमे गुरुर्द्विते लघुरिति । चत्पुटे च प्राधान्यमुक्तं

वक्ष्यते च । तत्र चेत्थं सत्यप्रधानता निर्व्यूढा भवति यदि समस्तं तालसर्वस्वं तत्रैव झटिति

प्रदर्शितं भवेत् । तालसर्वस्वं तालसारमात्रा । अत्र मध्यलघुस्य सम्प्रतिष्ठानत्वात् प्राथम्यम् ।

चतुरश्रमिभिर्भेदैस्तालस्तु परिकीर्तितः ।

चतुष्कलो ह्यष्टकलः कलाः षोडश चैव हि ॥ २७ ॥

तत्र केचिदाहुः । द्विगुणास्तु गुणाः (स्मृता इ)ति । द्विगुणा द्विगुणाः । तत्रैवाक्षेपः । सङ्घाते व्यपदेशः । तद्यथा । अक्षा भक्ष्यन्तामिति । तत्र हि प्रथमप्रकारस्तावद् द्विगुणः । अन्यौ क्रमद्विगुणौ । एवं सति सर्वे गुण(णा) द्विगुणा इत्युपक्रमः ।

उत्पलदेवपाद(दा)स्त्वस्त्परमगुरवो व्याचक्षते । तालम्य यस्मात् त्रयो भेदास्त्रिगुणा इति त्रिगुणपरस्परलक्षणधर्माणांस्तस्मात् त्रयः स्मृताः । द्विगुणत्वे हेतुर्द्विगुणा इ(दि)ति । यथाक्षरस्य व्याख्या गुणगुणनीयत्वाद् द्विकलत्वम् । तस्यापि द्वाभ्यां गुण्यमानत्वाच्चतुष्कलत्वम् । चतुष्कलत्वाद् भेदाभावाच्च तास्य पुनर्गुण्यमानत्वमस्तीति । जि ।

वयं तु मन्त्रहे । वीणायामपि यथाक्षरे द्वैगुण्यम्यासम्भवाभावः । असम्भवस्या-
पेक्षितत्वाद् द्वैगुण्यस्येति ।

नन्वासारितवर्धमानगीतकपाणिकाच्छन्दकप्रभृतीनां तावत् तालम्यकत्वम् । तालस्य चामी त्रयो भेदा इति । सर्वं यथाक्षरत्वं वक्तव्यम् । ध्रुवागुरुप्रस्तारवर्धनाद् द्विकलचतुष्कलादिचच्चतुष्टादिवदक्षरकल्पना कस्मान्न कृतेत्याशङ्कानवधृत्य त्रयो भेदा इति । आसारिताद्यस्तावच्चतुष्टादिपाताः । परमार्थतस्तत्र पुनर्यथाक्षरकल्पना तस्यैव च द्विगुण-
कालत्वेन द्विकलचतुष्कलादुदित(वुद्विता) इति तयोरपि नान्याक्षरकल्पनावकाशः । एतच्चाग्रे
वितत्य भविष्यतीत्यास्तामेतत् ॥ २६ ॥

अथ प्रयोगामिप्रायेण तालव्योक्तिसिद्धाह । चतुरश्र(अ)मिभिर्भेदैरिति । तानाह । चतुष्कलो ह्यष्टकलः कलाः षोडश चैव हीति । नियते कलायमि-
प्रायेण मन्तव्यम् । पुनरुक्तं हि स्यात् । वक्ष्यमाणव्यभेदद्वादशेभ्योऽभ्यधिकस्य भेदत्रय-
स्याभिधानमसङ्गतं स्यात् । वक्त्रवाणा(ण्या)यपेक्षया चतुर्विंशतिकल एव चतुष्कलो भेदः
स्यात् । न द्विगुणः । भेदद्वयोपादानं स्वसङ्गतमेव । तस्मात् प्रयोगामिप्रायमेतत् । प्रयोगश्च न
सर्वसमुदायान्मकतया । असौ वाक्यस्थानीयैरवान्तरसमुदायैरव्यतयो प्रकरणशब्देन जाल्य-
ध्याय (म. ना. अ. २८) उद्दिष्टः । एवं आसारितेषु द्वात्रिंशच्चतुष्कलयोगो-
ऽप्युक्तः । सन्निपातः सचिवोऽस्तीति षोडशादेव विरतिर्न स्यात् । प्रकर्षाः पण्यमिभिर्गुणि-
ताद्यर्थानि चत्वारि वा वस्तूनि वपुरिति समावसमावेव । कथं विरतिः । शार्ङ्गकान्ते अङ्गव्या-
जोक्त्या ।

अथश्रस्तालस्तु पङ्कभेदम्विकलः पङ्कलस्तथा ।

कला द्वादश चैव स्यात् चतुर्विंशतिरेव च ॥ २८ ॥

चत्वारिंशत्तथाष्टौ च तथा पण्णवनिः कलाः ।

तालो नवविधश्चायं समासात् परिकीर्तितः ॥ २९ ॥

निश्चयनयाऽऽसारितकण्डिका दशपरिवर्तादिव्याकलनया च पिण्डीकरणेन कश्चित् सङ्ख्याया
नियत इति कलादवान्तरसमुदायरूपः प्रयोगाभिमतः । तेनेदमुक्तं भवति । चतुरश्रपोडश-
कलाविभागो यावच्च सम्भवति ताले तावदवश्यं चतुरश्रभेद एव कल्पनीयः । तेनाष्टकलो-
ऽपि तावत् प्रयोगे चतस्रः कलाश्चत्पुटे । न बाह्यानुक्तिका त्वेका कलैव चकारेणावगृहीता ।
एवं नवकले द्विकलच (श्च) चत्पुटः । सप्तदशकले चतुष्कलः । ततो द्विगुणे चतुष्कलस्यैव
द्विगुण्यमिति मन्तव्यं नान्यताइ (थे) त्येचकारेणोक्तम् । द्विहेतो (हेतु) पर (रः) । एवं
तालस्य त्रयो भेदा इति तावच्चतुरश्रस्य व्याप्तिः ॥ २७ ॥

अथश्रस्य तूच्यते । अथश्रतालंतु (लस्तु) पङ्कभेद इत्यादिना तथा
पण्णवनिः कला इत्यन्तेन । नथेति । द्विकलतयेत्यर्थः । कला द्वादश चेति ।
यथा चाचत्पुटस्य चतुष्कलो भेदान्तरं समुच्चिनोति चकारेणैवकारेण (च) १ तत्र व्याप्तिं समा-
पयति । चतुर्विंशतिरिति । चकारेण पञ्चषाणिश्च पङ्कलभेदान्तरं समुच्चिनोति । एव-
कारेण तस्यापि परिसमाप्तिं दर्शयति । अष्टचत्वारिंशत्ताला इति । तालस्तु शो
मद्रकस्य प्रस्तुतः प्रयोगः । तत्र लयस्यावान्तरविभागे षोडशकलात्मनि मात्राभिधाने चतुरश्र-
योग एव । एवं हि षादभागमात्रादिति चेद् भेदस्य चतुरश्रपर्यवसानाच्चतुरश्रस्यैव प्राधान्यम् ।
तथापि तादृशैस्त्रिभिः स्वरैरवान्तरविच्छिन्नः । तत एवम्भावस्य विदारीविच्छेदे (दै) रारब्धो
यः सोऽपि माननीयः । विदार्या अवश्यमेव विधेय इति तस्य समुदायस्य भागतया कृत्वा-
ऽष्टचत्वारिंशत्कलव्य (स्य) श्रभेद इत्युक्तम् । एवं पण्णवनिकले प्रकर्याः प्रयोगे बहिर-
वान्तरभागेः षोडशकलभेदैरारम्भ इति सोऽपि अथश्रभेद एवेत्यवान्तरे चतुर्विंशतिकला वस्त्विति
तावद्वस्तुनिबन्धेषु नाधिका व्याप्तिः । चतुर्विंशतिरेव द्विगुणा द्विगुणे दस्तुन्वाद्विशेषणत्वं
मार्गाश्च निम्नगां पणां द्वादशानां चैककलद्विकलचतुष्कलोचितानां चतुर्विंशत्यष्टचत्वारिंशत्-
पण्णवनिकलामु निष्पत्त्ये अथश्रभेदतैव युक्तेति पण्णवनिकलावधित्वात् अथश्रस्य व्याप्ति-
रिति युक्तमुक्तम् । अङ्गनिपिद्धेऽप्युलोप्यकोत्त (र) रोविन्दकत्रयेणाङ्गेऽपि अवधार इति वक्ष्यते ।

१ ड. सोऽपि स्यात् । २ ड. विंशतिकस्तथा । ३ ड. कलाष्टचत्वारिंशत्कला पण्णवन्ता पराः ।

४ ड. अयामः सम्प्रकीर्तितः ।

तत्रावापोऽथ निष्क्रामो विश्लेषोऽथ प्रवेशनम् ।

चतुर्विकल्प इत्येवं निःशब्दः परिकीर्तितः ॥ ३० ॥

तावन्मात्रा च षोडशकला । ततो यदि यथास्वमङ्गविभाग एव कलातिरिक्तः पूर्वं(र्वै)रेवेति । ओव्णेकेऽपि चतुर्विंशतिकलः पादस्ततश्चैतदुक्तरूपतालातिरेकेण न क्वचित्ताले कश्चिदस्तीत्युपसंहरति ।

तालो नवविधश्चायं समासात् परिकीर्तितः ।

इति । **चो** भिन्नक्रमः । नवचतुरष्टषोडशव्यश्रेति षड्द्वादशचतुर्विंशत्यष्टचत्वारिंशत्पणवतिरूपो नवविधश्चत्तुष्ट्याचत्तुष्ट्पितापुत्रकाणां त्रयाणां द्विकलचतुष्कलरूपः **परिकीर्तितश्च नवविधः । समासादिति** सङ्क्षेपात् । शिष्टत्वेन द्विकमष्टात्मकं तालवैचित्र्यमित्युक्तं भवति । अत एवैतेषामेव प्रकीर्यमाणतया प्रक्रियमाणतया च मन्द्रकादित्वेन स्थितिरिति मन्द्रकादिप्रकरणं श्रुत्योद्दिष्टपूर्वकं **मात्राप्रकरणाङ्गानीति** (भ. ना. २८.२९) । तेन दक्षिणमार्गेण पणवतेः कलानामन्ते व्यश्ररूपेऽपि ततात्मनि द्वादशकलासङ्ख्यापर्यवसानमिति कृत्वा यदि व्यश्रस्य पणवत्यन्ता व्याप्तिरुक्ता तर्ह्यष्टाविंशच्छतान्ता चतुरश्रस्यापि व्याप्तिर्वक्तव्येति ॥ २८-२९ ॥

तन्निराकरोति नत्रेत्यनेन । स्थिते प्रयोग इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
मानवैर्गन्धर्वैः स(मा)र्वलौकिकः । इत्युक्तानुसारेण

दूराद् दूराभिगन्तव्या नियमात् ताल(गाः)कलाः । ॥ ३१ ॥

रुद्राद्या अनियमाद् गान्धर्वस्य वेदवदनादिसिद्धत्वेन नियतप्रयोगाङ्गत्वात्तत्र च पणवति-कलावान्तरसमुदायः षोडशकलात्मकपादभागसमुदायान्तरभागपट्कलप्रधानप्रत्ययाख्यमहता तालरूपसंहताऽन्तरान्तराऽऽरम्भको यथाऽस्ति तदेवमष्टविंशत्युत्तरशतात्मक इति ।

एवं नवविधस्ताल इति तावत् तालस्वरूपे व्यवस्थिते तदुपयोगि यत्तालगतमुद्दिष्टं भवति **गेयाधिकारारम्भेऽष्टाविंशत्यध्याये**

ध्रुवस्त्वावापनिष्क्रामौ विश्लेषोऽथ प्रवेशनम् ।

शम्यतालः सन्निपातः परिवर्तः स्वस्तुकः ॥

मात्राप्रकरणाङ्गानि विदारी यतयो लयाः ।

गीतयो लयमार्ग(स्वयवा मार्गाः) पादभागाः(मार्गाः) सपाणयः ॥

इत्येकविंशतिविधं ज्ञेयं तालगतं बुधैः ।

१ ड. पञ्च प्रवेशकः । २ र. एष । ड. एष । ३ ड. कथितो बुधैः ।

शम्या तालो ध्रुवश्चैव सन्निपातस्तथा परः ।

इति शब्देन संयुक्तो विज्ञेयोऽपि चतुर्विधः ॥ ३१ ॥

एतेषामेव वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ।

उत्तानाङ्गुलिसङ्कोच आवाप इति संज्ञितः ॥ ३२ ॥

इति । (भ. ना. अ. २८-१८-२०) तन्निर्णेतव्यम् । तत्र क्रिया चात्र परिच्छेदोपयोगिनी-
त्युक्तमस्माभिः । सा च गान्धर्वे विशिष्टैवेति दर्शनात् । यथाक्षरद्विकलचतुष्कलविभागो-
पयोगि तदुद्दिष्टानुवादकपूर्वकमाह ॥ अ(तत्रा)वापोऽथ निष्क्राम इत्यादि ।

एतेषामेव वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ।

इत्यन्तम् । ध्रुवस्य सर्वकलान्तर्गतत्वादुद्देश(शे) पूर्वोपादानमिति वामदक्षिणकरान्यतरप्रयोज्य-
त्वात् सशब्दत्वाच्च तज्जातीयशम्यातालयन्तरमुपादानं पातमार्गयोश्च वस्तुत उद्देश एवेत्या-
ख्यास्यते । संज्ञासाम्य.....लोकस्य तावत् क्रमहेतुकलानां चतुष्कलमार्गस्यैव प्रचुरप्रयोग
इति तदुपक्रमवादित(न).....प्रयोगस्य तस्यैव प्राधान्यमित्यावापादीनामानन्तर्यनश्वेत्युक्तम् ।

दत्तिलाचार्योऽपि

अनादेशे तु सर्वत्र कर्तव्यः स चतुष्कलः ।

(दत्तिलम् १५९)

इति परिवभाषे । चत्वारो विकल्पा भेदा अस्मेति (चतुर्विकल्पः) । तालात्मकक्रिया-
सामान्यरूपो ह्यस्य पदार्थः । निःशब्द इति । शब्दशून्य एव । एते चत्वार इति प्रयोज्या
इतिकर्तव्यान्तं निरूपणम् । शब्देन संयुक्त इति । अनेनापि शम्यादेश्चतुष्टयस्येतिकर्तव्य-
ताशेष उक्तः । तत्र हस्तक्रियेति परिच्छेदमुलभ उपायः । तयोर्हेस्तयोः क्रियैव ताल इति
सामान्यलक्षणं तले भव इति कृत्वा । तत्र चाष्टावेव विभागरूपा(श्वित्रादि)दक्षिणमार्ग-
पर्यन्तोचिता इति भावः । स चावापादिभिरेव क्रियाभिः सकलाभिर्भवति । (यथा)ध्रुवका-
पेक्षया हि चित्रवार्तिकदक्षिणानां क्रमाद् द्वैगुण्यादष्टगुणत्वम् । दक्षिणस्यैकक्रिया सकला-
त्मकतालकला । विषयश्च ध्रुवक्रमार्गो ध्रुवस्थानीयत्वादिति वक्ष्यते । अत एवात्रापि चतुष्टय-
सङ्ख्येति क्रियाकलापेन परिमिततालकालकलितमेव दर्शितम् । तत्र केवलमष्टप्रप्राधान्य-
भावाभावाद्यनादरेणाङ्गुलोद्गताविरहोपनतं सुकरललितरुचिरकरक्रियात्मकत्वं दर्शितम् ।

१ र. सशब्दलक्षणं हेतुः विज्ञेयं तु चतुर्विधम् । २ ड. अथ । ३ चैव । ४ ब. निवन्धनम् ।
५ ब. लक्षणं च प्रमाणं च यथायथमित्यन्ते । ६ ड. लक्षणं च प्रमाणं च यथायदनुपूर्वशः इत्यधिकः पाठः ।
७ ड. ब. सर्वाङ्गुलिसमावेश आवापः परिकीर्तितः । (ड. इति संज्ञितः) ।

ध्रुवकापतिता चित्रे ध्रुवकासर्पिणी यथा ।
 पताकापतिता चेति वार्तिके गुरवः स्मृताः ॥
 ध्रुवकासर्पिणी कृप्या वर्तिन्यथ विसर्जिता ।
 विक्षिप्ता च पताका च पतिता चेति दक्षिणे ॥

इति । तथाऽन्यत्र ।

अङ्गुलिप्रथमावापो विक्षेपस्तर्जनीकृतः । मर्तुः ।
 प्रसारणं कनीयस्या विक्षेपः स्यास्त्व(त्त्व)धोगनिः ॥ स्यात्तथागतिः ।
 क्षेपः प्रो(त्)क्षपणं त्वन्या.... वामके । आध्यागः कृत्वा...
 अवोगतिस्तु विक्षेपस्तर्जन्यां तिसृणां समम् ॥
 निष्क्रामस्त्वथ... प्रवेशस्तदधोगनिः ।
 एवमष्टौ समासेन मात्र(त्रा)भेदास्तु दक्षिणे ॥
 आद्यद्वयं तथान्त्ये वृत्तौ नित्यं चतुष्टयम् ।
 चित्रे/ आद्यन्नद्वितयं चात्र ॥

इति । गान्धर्वे स्वदृष्टप्रधानतया शम्भ्यातालमणनायानामिकाङ्गुलिसन्निवेशवामदक्षिणकर-
 विभागादभ्युदयिनी(दयी)ति नियता एवावापादयो दर्शिताः । हस्ताङ्गुलेः क्रियात्मकताल इति
 तद्विशेषाभिधानमेवावापादीनां विशेषलक्षणमित्युक्तम् । हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् । तद्वृत्तायां
 क्रियायां हस्ताङ्गुलिशब्द उपचरितः । हस्तस्य हस्तयोः अङ्गुलेः अङ्गुलयोः अङ्गुलीनां चेति
 समासः । एवकारेण ध्रुवकासर्पिण्यादीनामदृष्टहेतुकत्वाभावात् लक्षणं वाच्यम् । परिच्छेदमत्र
 हि शिरःपरिवाहादिनाऽपि गाने सामान्यस्य च साम्यादिसिद्ध्युदयात्मना क्रियतां को दोष
 इति भावः । तेन यत् टीकाकारैर्गानेनैव तत्पूर्वकत्वात् सर्पिण्याद्यपि सङ्गृहीतं भवतीत्युक्तं
 तत्रासमात्रमेव । अत्र तद्विशेषलक्षणमाह । उत्तानाङ्गुलीति । जात्येकवचनान्तेन समासः ।
 तेन सङ्गृह्याया अनैयसम् । उत्तानपदेनोर्वाद्(ध)स्तिर्यक्ता(क्त्व)व्युदासः । संज्ञितमि-
 (त इ)त्यनेनेदमाह । यत्रोत्पत्तिक्रमे यथाक्षरे द्विकलः ततश्चतुष्कल इति व्यवस्था तत्र
 (चित्रे) इति व्याप्तिमर्यादा वा । ततोऽपि वृत्ते रूपमाह । तेन द्विकलान्तरव्याप्त्यर्थमपि
 तदधिकवचनम् । अत्र प्रयोगवशात् सम्पादकतया बीजतया सन्तननतुल्यनिरूपणम् ।
 तदेवंभूतया कार्यक्रियया दर्शनीय इति समयोऽदृष्टसिद्ध इति ॥ ३०-३२ ॥

निष्क्रामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीनां प्रसारणात् ।

तस्य दक्षिणतः क्षेपो^१ विक्षेप इति संज्ञितः ॥ ३३ ॥

निवर्तनं च हस्तस्य प्रवेशोऽधोमुखस्य तु ।

यदा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेष विधिः स्मृतः ॥ ३४ ॥

निष्क्रामोऽधोगतस्येति । अनागतावेक्षणं तत्रयुक्तिरिति वा सूत्रेषु सम्भाव्य लौकिकन्यायो(वा) वेदितव्यम् । व्यवस्थया वर्तितं च । हस्तस्येति । अधोहस्तस्येहापेक्षणीयम् । तेनाधोगतस्य हस्तस्य या अङ्गुल्यस्तासां साम्यमर्थान् मुष्टीभूतानां यत् प्रसारणं स्वावयव.....नलिकासंयोगकारणभूतपूर्वोक्तसंकोचनक्रियाविपरीतरूपं कर्म स निष्क्रामः स्यादिति । अस्यायमाशयः । यथाक्षरगताया एव कलाया यद्वैतत्यद्विकलसम्पादनमुक्तं तन्निष्क्रमणमुच्यते । निष्क्रान्ता नदीति यथा । तच्च समुचितेनैव तेनाङ्गुलिनिष्क्रमणेन यद्यो(द्योत्य)त इति । तस्य दक्षिणतः क्षेप इति । तस्येति । प्रसारिताङ्गुलीकस्थोत्तानभूतस्येति । तस्य ग्रहणं दूरस्थोत्तानत्वाद् वामस्यान्यथा निष्क्रान्ताङ्गुलीकस्याधोमुखस्य स्वदक्षिणपार्श्वेन विक्षेप इति स्यात् । द्विकलगता कला क्षिप्यते विस्तार्यतेऽत्रेत्यनेन सामयिकेनाभिधानेन सूच्यत इति संज्ञितं(त)ग्रहणम् ॥ ३३ ॥

निवर्तनं च हस्तस्य प्रवेशोऽभि(धो)मुखस्य तु ।

अङ्गुलीनामिति वर्तते । अधोमुखग्रहणेन निष्क्रामवैपरीत्यं प्रवेशनस्य प्रकाश्यते । अन्यथा दक्षिणतो निवर्तनं प्रतीयते । तनेत्थं प्रयोजनम् । निष्क्रामकालेऽधोमुखस्य हस्तस्य या अङ्गुल्यः प्रसारिता अभूवन् तासां यन्निवर्तनं सम्प्रवेशनं तत्पूर्वस्यात्यतिरिक्तसूचनायेदं सामयिकं विक्षेपवत् संज्ञामात्रं विक्षेपाभिधानमित्याह । यदेति । योऽधिकायाः कलाया अनुप्रवेशः तत्प्रवेशेनैवोचितमित्यौचित्यमस्ति । चतुर्णां कलाभिनयानां विषयमाह । चतुष्कलो योगस्तदा त्वेष विधिरिति । एकैव कला गुरुरूपा चतस्रः कला विनतीभाववशाद् यदा सम्पद्यते तदा एष अ(आ)वापनिष्क्रामविक्षेपप्रवेशात्मको यथाकर्म कलाप्रमाणाभिध्यञ्जकश्चतुर्धा विधिरिति सामान्यरूपलक्षण इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

१ व. निष्क्रामश्च प्रवेशश्च विक्षेपश्चाङ्गुलीकृतः । अधोगताभिनिष्क्रामः क्षेप उत्थानिकाकृतः ।
२ ड. क्षेपान् । च. क्षेपे । ३ ड. विवर्तनं च । ४. विवर्तितेन हस्तेन प्रवेशोऽधोमुखेन तु । कृताङ्गुलीनामाक्षेपे निष्क्रामस्तु भवेत्तथा । विक्षेपश्च ततः कार्यः पुनश्चैव प्रवेशनम् । पाठश्चतुष्कलो योगस्तदा त्वेष विधिः स्मृतः ।
ना. २२

निष्क्रामश्च प्रवेशश्च द्विकले परिकीर्तितौ ।

आवापनिष्क्रामकृतौ द्विकलो योग इष्यते ॥ ३५ ॥

एषामन्तरपातास्तु पातसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ।

शम्या तालस्तु विज्ञेयः सन्निपातस्तथैव च ॥ ३६ ॥

निष्क्रामश्च प्रवेशश्च द्विकल इति । या त्वेकैव मुखात्मका वा कलाद्वय-
परिमाणं वेत्यमेवेति तदा प्रथमकलाकालो निष्क्रामेण द्वितीयकलाकालप्रवेशेन व्यङ्ग्य इति
सामान्यलक्षणम् ।

अन्ये पठन्ति ।

अ(आ)वापनिष्क्रामकृतौ द्विकलो योग इष्यते ।

इति । तत्र व्याख्यातम् । पार्यन्तिको दिनको भवेत् । चतुष्कलात्मकसङ्काभावादावापो-
(पो) यदाऽतिव्याप्तस्तदाऽऽवापोऽन्योऽप्यत्र युक्तः । तथाभूतपार्यन्तिकविनतीभावसूचिते
वावापनिष्क्रामकलेऽत्र पार्यन्तिकमवधिकं सूचयतः । तत्र आवापशब्देनोक्ते तयोर्निष्क्रामो-
ऽपसरणं तदोपलक्षितमेव यदा विधिर्भवतीति तदा द्विकलो योग इति ।

अन्ये तु पूर्वशेषत्वेन श्लोकार्थमाहुः । यो द्विकलगतो योगो निष्क्राम-
रूपः स एवाहितो यतः समाङ्गन्यायतया च प्रवेशो विशेषसहितः । ततो द्विकलद्वैगुण्याच्च-
तुष्कलोऽयं विधिरिति । अत्र तु निष्क्रामो द्वे कले इति । ततो विशेषोऽनुवादाभावेऽपि
स्यात् । प्रवेशस्य नामाऽपि न श्रूयत इति । न किञ्चिदेतत् ।

अन्ये त्वेककले आहते यथा निष्क्राममन्त्रा द्विकलनायामपि भवत्वावाप
इति गन्यमाना यथाश्रुतमेवावापनिष्क्रामात्मकद्विकलं गन्यन्ते । तेऽपि पूर्वापरशास्त्रान्तर-
गुरुपरम्परालक्ष्यविरोधादुपेक्ष्या एव ॥ ३५ ॥

अथ सशब्दताविषयप्रदर्शनं तावत् करोति ।

एषामन्तरपातास्तु पाठ(त)संज्ञाः प्रकीर्तिताः ।

इति । एतच्छेषा ये प्रकीर्तिताः शम्यादयस्तेषाम(मा)वापादीनामन्तरे समये प्रसङ्गे
मध्ये च । एतदस्यापवादरूपतयेति । अतः पाता उच्यन्ते । अनेन द्विकलयतुष्कल-
विषयेष्वेतेऽपवादत्वाद्भवन्तीत्युक्तम् । तथा येषामावापादीनां यदन्तरं कालपरिमाणं तत्
पाल्यते उन्नाधिकभावं गम्यते येषु गुरुलघुषु तेषु ते पाद(त)संज्ञाः पादैः(तैः)स व्यवहार
उभयकरनिपतनस्वभावात् संज्ञा अत इति द्योत्यते(न्ते) आनीयन्त इति यावत् ।

सव्यहस्तनिपातः स्याच्छम्या तालस्य वामतः ॥

हस्तयोस्तु समः पातः सन्निपात इति स्मृतः ॥ ३७ ॥

आवाषादीनां चतुर्णामभिनयानामेकरूपैव कला परिच्छेदनीया द्विकलचतुष्कलमार्गयोः गर्वत्र कलापरिच्छेदस्य सम्मतत्वाद्यथाक्षरे तु नैवमिति यथाक्षरात्मा एककलः पातानामेवेत्युक्तं भवति । यथा य एते पातास्ते द्विकलस्य चतुष्कलस्य वा यदि योगः ग्राह्यतो नास्ति तत्रेयं परिभाषा । तदुपपत्तिलिङ्गत्वं चास्याः पाटे द्विकल इति तद्गणन्तरपाताः । एषां निष्क्रामादीनां मध्ये पतन्तीति ज्ञेयमिति परिभाषेयम् । तेन

शम्या तु द्विकला कार्या तालोऽपि द्विकल एव च (लः स्मृतः) ।

(भ. ना. अ. ३१-२६२)

इत्यादां पूर्वरक्तोक्ते भाविनि निशानिदा इत्यादिप्रस्तारे लभ्यते । यत्र द्विकलचतुष्कलोपपत्तिर्नास्ति न तत्रेयं परिभाषा । तदुपपत्तिलिङ्गत्वं चास्या आद्ये पाटे द्विकल इति चेति । चतुष्कलमूलकस्यानुवृत्त्या द्विकलो योग इति पाटेऽपि योग इत्यनुवृत्त्यै तत् । **त्रिशम्योपरिपाणौ** इति (भ. ना. अ. २९-८७) तथा **तालस्त्रिकलस्त्वा-** (श्चा)दौ **शम्यैककला** (भ. ना. अ. २९-९१) इत्यादौ च तदुपपत्तिर्नास्ति । तत्रेदमान्तरपातत्वम् । एतच्च दर्शितं दर्शयिष्यते च ॥ ३६ ॥

एवं पातानां विषयमुक्त्वा लक्षणमाह । **सव्यहस्तः सन्निपातः (स्तनिपातः स्यात्)** इत्यादि । **सव्योऽत्र** दक्षिणो **वामशब्दसन्निधानात्** । **निपात** इत्यधोगमनम् । अत्रेदमुच्यते । तत्र सशब्दमनागतेऽपि लक्षणादपिनोक्तपूर्वाच्च शब्देन संयुक्त इति वचनात् । तत्र संयोगश्चोदिकापातस्यैवासाधारणो भवति । मुख्यतया स एव ग्राह्यो हस्तान्तरसंयोगतो ह्यसौ भवेद् द्वयोरपि साधारणः स्यात् । **अन्ये तु सव्यस्योतानत्वाधारतोचिते** शब्दहेतु-संयोगकारणत्वसन्निपातनमिति व्याचक्षते । एवं तालोऽपि द्विविधः शम्याव्याप्यः शम्यापि । यद्यपि तालो हस्ततलनिर्वर्त्यत्वाद् दक्षिणदिशोऽमङ्गलसूचने शम्यायाः । यद्वा शमीत्यत्रार्थे ग्राह्यः । शम्येति व्युत्पत्तिकृतेन शब्देन तस्या अभिधानात् तलद्वयनिपातनस्य चासाधारणेन सन्निपातनादिति निर्वचनादनेन **सन्निपातेन** शब्देनाभिधास्यमानत्वात् परिशेषाद् वामहस्त-सन्निपात एव तालः । **सम** इति । तुल्यकालमधोगमनम् । अनधोगतयोस्तिर्यक् स्थितयोः सम्मुखयोरुभयकर्मजशब्दहेतुः संयोगः । **समः पात** इति **संशब्दः** सगर्थे ॥ ३७ ॥

१ एतदर्थं चयनोने दृश्यते । ३. शम्या दक्षिणहस्तस्य तालः पातस्तु वामतः (र. कः) ।
२ व. द्वाभ्यां कराभ्यां यतनं ।

S. Raj 3,3,145

‘कला या’ त्रिविधा प्रोक्ता तस्याः पातो ध्रुवः स्मृतः ।
यथाक्षरस्य तालस्य ‘स च गुर्वक्षरः(रे) स्मृतः ॥ ३८ ॥

तत्र ध्रुवपातस्य मूलभूतत्वं संज्ञाध्यायोद्देशे (भ. ना. ३२-२) प्राथम्याद् दर्शितम् । एतदध्यायपठितानुवादश्लोके तु शम्यातालादनन्तरमभिधानाद् वामदक्षिणान्यतर-
करप्रयोज्यता न तूभयसंवाद्यत्वं प्रयोजनाभावादिति सूचितम् । सर्वपश्चात्क्षणकरणेन तु
यथाक्षरद्विकलचतुष्कलविषयोक्तपूर्वशम्यानिष्क्रामावाहिपा(वापा)दिमध्यपातित्वमस्य नास्ति ।
अपि तु तद्विविक्त एव । उपोहनध्रुवागतिरस्य विषय इति सूचितम् । तथा च वक्ष्यते ।

अथ तत्र मुखप्रदानं(खं तालं) ध्रुवपातैरेव नियमितात्मा(न्मा) नम् ।
(भ. ना. ३१-१००)

इति । ध्रुवत्वं यत्र गच्छति तद् ध्रुवे(वमि)त्यादि च वदन्ति । दत्तिलाचार्येणापि

See A.B. P. 255
Em-17

उपोहनत्वाद्वैतस्याः(नं च तत्रायं) स्मृतं ताल(चार्थ)विवर्जितम् ।

(दत्तिलम् १९९)

इत्युक्तम् । अतो ध्रुवस्य लक्षणमाह ।

कला या त्रिविधा प्रोक्ता तस्याः पातो ध्रुवः स्मृतः ।

इति । इव(ह) तावत् कालस्य यस्य विपरिमाणो(णामो) परिमाणान्तरोद्देशाद् देशाद्यपसर्पणं
तदभिव्यङ्ग्योपलक्षणो नाम स एव प्रयत्नपरिच्छेदरूपत्वात् समुदायात्मकत्वाच्चान्यस्य कला-
परिच्छेदव्यवहारस्य प्राधान्यादनपेक्षितातजातीयत्वेन च स्थैर्यात् परमास्थितो ध्रुवस्तथापि
नासौ व्यवहार्य इति न तेनास्माकं प्रयोजनम् । ह्रस्वस्य तु व्यवहार्यत्वमतजातीयत्वं च
निरंशत्वात् । यथोक्तम् । अल्पीयसाऽपि यत्नेन शब्दमुच्चारितमिति । यदि वा
नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटमिति । वर्णाश्च ह्रस्वा एव । दीर्घादेर्यान्ति
धर्मत्वादिति । तथापि न तस्य ध्रुवत्वम् । संयोगादिपरस्य तत्कालेन यस्य प्रतिभासाभावात्
व्यञ्जनवल्लघुकालेन नास्ति व्यवहार इति गुरुकाल एव ध्रुवः । तदाह । कला या
त्रिविधेति । यस्याः कलाया द्वैगुण्यक्रमेण चित्रवार्तिकदक्षिणमार्गगतत्वेन त्रैविध्यमुक्तं
तस्या इति । लघुरेव(क) कलात्मकत्वात् कालपरिच्छेदमयी तामाश्रित्य यः पातश्छोटिका-
पूर्वक्रमधोगमनं तस्या लक्षणभूता(या) ध्रुवो नाम लक्ष्यभूतः स्यात् । अतो ध्रुव स्वर्य

१ इतः पूर्वं ड. मानूकाया-ध्रुवं तु मायिकं पातो रागमार्गप्रयोजकः । दलरित । २ ड. कला याः
त्रिविधाः प्राक्तोः तस्यां पातो ध्रुवः स्मृतः । ३ व. ध्रुवे । ४ र व. सर्वगुर्वक्षरः स्मृतः ।

(पा. धा. पा. १४०१) इति स्मृतिलक्षणभावो हीत्थमेवावतिष्ठते । सामानाधिकरणनिर्देशात् लक्षणप्रायेण छोटिकाशब्देनास्य पुनरुक्तिरित्यतो लभ्यते । पूर्वत्वं चास्य विशेषणत्वादेव गम्यते । शाक(साकं)ज्ञानावलम्बनत्वेऽपि विशेष्ययोरेकविकल्पग्राह्यत्वे वृत्तेरौचित्यस्य च विशेषणस्य पूर्वनिपातात् तस्यैवोचितं पूर्वत्वं युक्तमिति छोटिकाशब्द एवोचितोऽत्र न नालशब्द इत्यभियुक्ताः । अन्ये तु दिग्योगे तु पञ्चमीप्रकरणात्तच्छब्दग्रहणमाहुः । पातात् पूर्वं यः शब्दः स ध्रुव इति । सर्वं चैतद् व्यक्तम् । या लघ्वक्षरकालमध्ये छोटिकाशब्दपूर्वकं हस्तपतनमाश्रित्य वामदक्षिणविभागो ध्रुवपात उच्यत इति । त/८ ।

ननु यत् लघुपरिमाणत्वात् कथं ध्रुवत्वम् । गुरुकालो ध्रुव इत्युभयादिन इत्याशङ्क्याह ।

यथाक्षरस्य तालस्य स च गुर्वक्षरः(रे) स्मृतः ।

इतीह गुरुरेव ध्रुवः । तस्य केवलमर्थमात्राविश्रान्त्या विना प्रयोगान्तरगमनं न सम्भवति । सर्वत्र हि विशेषान्तरावगाहेन मध्ये(ध्ये) तदुभयविशेषशून्यविश्रान्तिसम्भवो विशेषतस्ताले तदवधानादेवोच्यते । **तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गमिति** (याज्ञवल्क्यस्मृतिः ३-११५) । तेन गुरुद्वये मात्राचतुष्कलात्मनि संमील्य मात्राकालो विश्रान्तिरिति । एवं कालपरिमाणकला व्याख्याता । सा च पञ्चमी मात्रामध्ये आसविरामादिविश्रान्तिसिद्धये शून्यरूपैव तावद्गीता(ते) वाद्ये (च) क्रियते । चतुर्भिः स्वरैश्चतुर्भिरेव च मात्राविशेषगानं वाद्यं च विदधते । गीयमानं यदवगन्तव्यं व्यञ्जनयोगाद् वाद्याक्षरमवश्यम्भावि हकारादिव्यञ्जनवशाच्च । तत्रापि सा पञ्चमी मात्रा चतुष्कलात्मस्फुटतयाऽन्तर्वाहित्वेन भात्येव । स्फुटा न च । सा हि व्यञ्जनकालानवभास उच्यते । न त्वनवभासपूर्वा । अस्य मार्ग इत्यनयोरभ्युचारणे वादने वा स्वसंवेद्य एव कालभेदः । अत एवास्फुटावभासविलक्षणस्फुटाभासतत्त्वरूपलाभाय लक्ष्ये स्फुटा एव । कचन पञ्च मात्रा वाद्याक्षरेषु लक्ष्यते(न्ते) । यथा खण्डकेट टिटुटु चचुचाचां गिगिगिनिगि इति । यद्यपि त(ता) निप्रसा(स्ता) रे लघुत्वमस्य तथापि चित्रापेक्षया न । ध्रुवकाश्रयं तु गुरुत्वमेव केवलमत्र विश्रान्त्यभावात् । प्राणायामवन्निरन्तरवाहित्वाद् गात्रवादकयोः प्रयत्नविशेषोपयोगः । खण्डके टटिटुटी इत्यत्र विश्रान्त्यैव द्वितीयो लघुः प्रयुज्यते । मुटिटटिट्टिसतीति विश्रान्तिकालस्यैव.....पलक्षणसिद्धये चटुलायां निगिनिगि इत्येतल्लघुप्रस्तारादिकामात्रलघुद्वयोचितं कालविशेषावधि शून्यकलोपक्रमं गिगि इतीयता मात्रान्तरेण लघ्वन्तपूरणं ततो विटत् इति गुरुत्वे मात्राद्वयं विश्रान्त्या च मात्रे त्रिमात्रायोगिमित्रा घी इति(रिति) मात्रासम्पर्केण मात्रादशरूपं भवति । एवं तु चतस्र एव वाद्याक्षरमात्राः । तत्र

विशेषण

तत्र-
यस्तु-

मात्रेति-

स्फुटिक/

स्फुट एव विश्रान्तिकालः । यथा हेलकुटिलादौ ग्रं विश्रम्भमभ्य.....तुङ्गहिडुमभ्य-
 यस्मटिकपिद इत्यादौ । एवं स्थिते गुरुरेव यद्यपि ध्रुवस्तथापि गुरो ग्रं इत्युदिते गीयमानेऽ
 वश्यं गीतवशादेवाकर्षणेन भाव्यम् । आकर्षणं च स्पष्टः (ष्टि) प्रलयवद्धारणसमकालमेवेति
 शक्यं नियन्तुम् । अ(आ)वापादीनां कियदा(द)पकर्षणं शम्यादेः कियत्पातं चित्रादिवशा-
 दित्युक्तौ किं चित्रै(क)कला.....वार्तिके दक्षिणे वेति मूले पर्येष्यमाणे ध्रुवागान एवोऽलक्षित-
 कान्तत्वान्न नियमे हेतुः । अत एव ध्रुवपातनियन्त्रितकलाकलास(लित)स्वभावत्वान् तन्मार्गोऽपि
 ध्रुवक इत्युक्तौ मूलभूतश्च । दत्तिलादिभिः प्रथममार्गयोद्दिष्टमूलं तेषां (अथ मार्गा
 य उद्दिष्टास्तेषां मूलं) ध्रुव इति (दत्तिलम् २४०) । तेन ध्रुवकद्वयं चित्रेत्यादिनियम-
 लाभः । मुनिना चैतद्भ्रुवकाभिधानमूलमार्गसिद्धये निमेषाः पञ्चे (भ. ना. ३१-४)
 त्युपक्रम्य द्विमात्रा स्यात् कला चित्रे (चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या) (भ. ना. अ.
 ३१-७) इत्येवमाद्युक्तम् । अत्रान्यथा निमेषदशमात्रा स्यात् कला चित्रे
 द्विगुणा वार्तिक इत्यादि ब्रूयान् । निमेषाः पञ्चे-(भ. ना. ३१-४)त्यादिनि-
 बन्धनमूलादेव ध्रुवत्वं लब्धमिति मार्गचतुष्कं सिद्धम् । तदनुसारेणैव विन्दुद्रुतलुगुरु-
 प्पुनव्यवहारो लक्ष्यवेदिभिः कृत एव । एतदाह । यथाक्षरस्येत्यादि । (द्वितीय)चच्चपुट-
 चाचपुटेत्यादेर्यथाक्षरस्य तालस्य ये द्वे गुरुरूपलक्षिते अक्षरे चच्चदिति पुट इत्याद्येव स
 ध्रुवकः । तत्काल.....लित्वा त्रिवेद्यमात्रा अ इत्यत्रापि । अत एव तु हलपरत्वाद् द्वे सि मात्रा/-
 मात्रे । एवं द्वितीयेऽपि चकारे तस्य च ध्रुवस्थानकस्य न पृथक् कला । साहित्येन हि पूर्वं
 लघुगुरुत्वं प्राप्त इत्येव । अन्तर्यामिस्थानीयत्वान् मुक्तस्फुटाश्चतस्रो ह्यमात्रा ध्रुवकलाः । सौ-
 त्रेद् कलेति परिच्छेद्यापरिच्छेद्येषु त्रिष्वपि मुनिना प्रमुञ्च्यत इति दर्शयिष्यामः ।
 नियनकालकलासम्पातश्च मार्ग उच्यते । परिच्छेदोपयोगिक्रियामात्रपात इति ध्रुवाया आतोद्य
 क एव मार्गाद् ध्रुवकादि । एतस्मिन् शुर्वक्षरे सति गीयमानक्रिये कियद्विश्रम्यतामिति पुनरपि
 ध्रुवकस्य मूलमात्रपात्र(त) इत्याशङ्क्याह । स्मृत इति । सरणं स्मृतं तत्रास्तीति ।
 एतदुक्तं भवति । यथा (चित्रतो) वार्तायामतश्चतुर्गुणं देहीत्युक्ते स्फुटस्मरणं न भवति ।
 एतदेव त्वन्यद् देहीति स्फुटमेव सरणं भवति । एवं नियता छोटिकाशब्दं कृत्वैतावदेव
 पातनं हस्तस्येति स्फुटमेव सरणं भवति । ध्रुवो मूलभूत इत्युच्चारण एव त्रिगुणम् । एतत्
 सप्तगुणम् । एतेन पञ्चगुणम् । हस्ताङ्गुल्या कृत्वा ना(दा)दिकं कुर्वीतित्युदन्तमनुसरणं
 भवतीति ध्रुव एव मूलभूतः । तेन परमार्थत एको गुरुध्रुवो भवति । अत एकगुरुकाल-
 निरन्तरचोटिकापातपरम्परात्मा बलीति कदापि च ध्रुवपात एवोच्यते । अक्षरानुमारित्वाच्चात

त्वच इत्यादि/-

सि मात्रा/-

सौ-
१०

स्फटिकद/

स्फुट एव विश्रान्तिकालः । यथा हेलकुटिलादौ ग्रं विश्रम्भमभ्य.....तुङ्गहिडुमड्य-
 यस्फटिकपिद इत्यादौ । एवं स्थिते गुरुरेव यद्यपि ध्रुवस्तथापि गुरौ ग्रं इत्युदिते गीयमानेऽ
 वश्यं गीतवशादेवाकर्षणेन भाव्यम् । आकर्षणं च सृष्टः (ष्टि) प्रलयवद्धारणसमकालमेवेति
 शक्यं नियन्तुम् । अ (आ) वापादीनां कियदा (द) पकर्षणं शम्यादेः कियन्पातं चित्रादिवशा-
 दित्युक्तौ किं चित्रै (क) कला.....वार्तिके दक्षिणे वेति मूले पर्येष्यमाणे ध्रुवागान एवोपलक्षित-
 कान्तत्वाच्च नियमे हेतुः । अत एव ध्रुवपातनियन्त्रितकलाकलास (लित) स्वभावत्वात् तन्मार्गोऽपि
 ध्रुवक इत्युक्तौ मूलभूतश्च । दत्तिलादिभिः प्रथममार्गाद्योद्दिष्टमूलं तेषां (अथ मार्गा
 य उद्दिष्टास्तेषां मूलं) ध्रुव इति (दत्तिलम् २४०) । तेन ध्रुवकद्वयं चित्रेत्यादिनियम-
 लाभः । मुनिना चैतद्भ्रुवकाभिधानमूलमार्गसिद्धये निमेषाः पञ्चे (भ. ना. ३१-४)
 त्युपक्रम्य द्विमात्रा स्यात् कला चित्रे (चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या) (भ. ना. अ.
 ३१-७) इत्येवमायुक्तम् । अत्रान्यथा निमेषदशमात्रा स्यात् कला चित्रे
 द्विगुणा वार्तिक इत्यादि ब्रूयात् । निमेषाः पञ्चे- (भ. ना. ३१-४) त्यादिनि-
 बन्धनमूलादेव ध्रुवत्वं लब्धमिति मार्गचतुष्कं सिद्धम् । तदनुसारेणैव बिन्दुद्वुतल्लघुगुरु-
 प्लुतव्यवहारो लक्ष्यवेदिभिः कृत एव । एतदाह । यथाक्षरस्येत्यादि । (द्वितीय) चच्चपुट-
 चाचपुटेत्यादेर्गथाक्षरस्य तालस्य ये द्वे गुरुरूपलक्षिते अक्षरे चच्चदिति पुट इत्याद्येव स
 ध्रुवकः । तत्काल.....लित्वा त्रिवेद्यधर्मात्रा अ इत्यत्रापि । अत एव तु हलरत्वाद् द्वे अति मात्रा/
 मात्रे । एवं द्वितीयेऽपि चकारे तस्य च ध्रुवस्थानकस्य न पृथक् कला । साहित्येन हि पूर्वो
 लघुगुरुत्वं प्राप्त इत्येव । अन्तर्यामिस्थानीयत्वान् मुक्तस्फुटाश्चतस्रो ह्यमात्रा ध्रुवकलाः १-ष्टोऽन्त्य/
 तत्रेह कलेति परिच्छेद्यापरिच्छेद्येषु त्रिष्वपि मुनिना प्रशुज्यत इति दर्शयिष्यामः ।
 नियतकालकलासम्पातश्च मार्ग उच्यते । परिच्छेदोपयोगिक्रियामात्रपात इति ध्रुवाया आतोद्य
 एव मार्गाद् ध्रुवकादि । एतस्मिन् गुर्वक्षरे सति गीयमानक्रिये कियद्विश्रम्यतामिति पुनरपि
 ध्रुवकस्य मूलमात्रपात्र (त) इत्याशङ्क्याह । स्मृत इति । स्मरणं स्मृतं तत्रास्तीति ।
 एतदुक्तं भवति । यथा (चित्रतो) वार्तायामतश्चतुर्गुणं देहीत्युक्ते स्फुटस्मरणं न भवति ।
 एतदेव त्वन्यद् देहीति स्फुटमेव स्मरणं भवति । एवं नियता छोटिकाशब्दं कृत्वैतावदेव
 पातनं हस्तस्येति स्फुटमेव स्मरणं भवति । ध्रुवो मूलभूत इत्युच्चारण एव त्रिगुणम् । एतत्
 सप्तगुणम् । एतेन पञ्चगुणम् । हस्ताङ्गुल्या कृत्वा ना (दा) दिक् कुर्वीतित्युदन्तननुस्मरणं
 भवतीति ध्रुव एव मूलभूतः । तेन परमार्थत एको गुरुर्ध्रुवो भवति । अत एरुगुरुकाल-
 निरन्तरचोटिकापातपरम्परात्मा बलीति कदापि च ध्रुवपात एवोच्यते । अक्षरानुसारित्वाच्चात

तत्र च इत्य/

क/

‘यथाक्षरकृतैः पानैस्तालो ज्ञेयो यथाक्षरः’ ।

गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टैः स एव द्विकलो भवेत् ॥ ३० ॥

‘द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि विज्ञेयोऽथ चतुष्कलः ।

अथश्च चतुरश्रश्च पट्कलोऽष्टकलः स्मृतः ॥ ४० ॥

एव यथाक्षरत्वं भवति । एव(ष) एव च गमीराभिप्रायो मुनिना गुर्वक्षर इति प्रथमाद्विवचने सप्तम्येकवचने च श्लिष्टं प्रयुज्जनेन प्रकटित इत्यलं प्रकटितलक्ष्यलक्षणोपलक्षण-मित(र)जनहृदयावर्जकेन बहुना प्रसक्तानुप्रसक्तप्रसङ्गेन । गुर्वक्षरः स्मृत इत्यन्ये पठन्ति । गुर्वक्षरस्मृतस्मरणं यत्र तु नानुभवपूर्वकं च तदिति द्वितीयमनुभूयमानमपि लभ्यत एव ॥ ३८ ॥

एवं कलापातस्वरूप इति निर्णाय यदर्थमेतदुक्तं तद्यथाक्षरादिपूर्वोद्दिष्टं लक्षयितुमाह । यथाक्षरकृतैः पानैरिति । यावन्त्यक्षराणि तावत्सङ्ख्याकैस्तथाक्षरसदृशकलोपैरिति बाहुल्याभिप्रायेण । उद्धृष्टे हि यथाक्षरे निष्कामोऽप्यस्ति । अनतिवृत्ता सादृश्ये च यथाशब्देनावयवीभावः । तेन चचपुट इति चतुर्भिः पातैर्गुरुद्वयलघुप्लुतकृतकार्यथाक्षरं चचपुट आस्तेहत्र परत इत्युक्तम् । एवं चाचपुट इति वाच्यम् ।

गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टैः स एव द्विकलो भवेत् ।

केचिदक्षरकृतस्य विश्लिष्टत्वं स्यादित्याशङ्क्य कलासगुरुप्रस्तारात्मककलमभिप्रेत्य तदुक्तमिति व्याचक्षते । तेन गुरुषु चतुर्षु त्रिषु पदेषु पञ्चषु स्थापितेषु विश्लेषो यदा क्रियते तदा सप्तकलनुवद् द्विकलनुवद् द्विकलविरामस्य प्रकृतितादात्म्येनावभासो यथा तदेवेदं काष्ठं भस्मेत्याशयेन स एवेति निर्देशः । स तु कथम् । विश्लिष्टैरित्याह । विभागातीतैः श्लिष्टैरिति । यावद् द्विकपञ्चकमतीते द्वैगुण्यं द्विर्भावाशब्देनोपलक्षितं तस्यैकस्य पुनरावृत्तिरेकद्विकलस्यापि गुर्वक्षरे विभागाद् द्वैगुण्येन वितततया श्लिष्टैः स एव यथाक्षरश्चतुष्कलः । अव्यवहिते कार्येऽपि कारणादात्म्यकापदेशात् तदेवेदं क्षीरं तकमितिवदेकैव कला द्वे चतस्रश्च यत्र भवति स द्विकलश्चतुष्कलश्च ॥ ३९ ॥

एतदाह ।

द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि विज्ञेयोऽथ चतुष्कलः ।

इति । अन्ये त्वाहुः । विश्लिष्टैर्द्विकलस्तत्र विश्लेषो विभागपदेन दत्तश्चतुर्गुरुप्लुतविषयमेव

१ ड. यदा । २ ड. स्थितः । ३ र. विकलः स्मृतः । ४ र. द्विर्भावात् । ५ र. स्यात् । ड. तु ।

६ डनः पूर्व डमानुश्रयां-यथाक्षरकृतैः पानैः सर्वैरेव प्रकीर्तिताः ॥ चचपुटस्य तालस्य तथा चाचपुटस्य च ॥

‘यथाक्षरकृतैः पातैस्तालो ज्ञेयो यथाक्षरः’ ।

गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टैः स एव द्विकलो भवेत् ॥ ३९ ॥

‘द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि विज्ञेयोऽथ चतुष्कलः ।

‘अथ चतुरश्रश्च षट्कलोऽष्टकलः स्मृतः ॥ ४० ॥

एव यथाक्षरत्वं भवति । एव(ष) एव च गभीराभिप्रायो मुनिना गुर्वक्षर इति प्रथमाद्विवचने सप्तम्येकवचने च श्लिष्टं प्रयुज्जानेन प्रकटित इत्यलं प्रकटितलक्ष्यलक्षणोपलक्षण-मित(र)जनहृदयावर्जकेन बहुना प्रसक्तानुप्रसक्तप्रसङ्गेन । **गुर्वक्षरः स्मृत** इत्यन्ये पठन्ति । गुर्वक्षरस्मृतस्मरणं यत्र तु नानुभवपूर्वकं च तदिति द्वितीयमनुभूयमानमपि लभ्यत एव ॥ ३८ ॥

एवं कलापातस्वरूप इति निर्णाय यदर्थमेतदुक्तं तद्यथाक्षरादिपूर्वोद्दिष्टं लक्षयितुमाह । **यथाक्षरकृतैः पातैरिति** । यावन्त्यक्षराणि तावत्सङ्ख्याकैस्तथाऽक्षरसदृशकलोपेतैरिति बाहुल्याभिप्रायेण । उद्धृष्टे हि यथाक्षरे निष्क्रामोऽप्यस्ति । अनतिवृत्तौ सादृश्ये च **यथा**शब्देनाव्ययीभावः । तेन चचत्पुट इति चतुर्भिः पातैर्गुरुद्वयलघुप्लुतकृतकालैर्यथाक्षरं चचत्पुट आस्तेहत्र परत इत्युक्तम् । एवं चाचत्पुट इति वाच्यम् ।

गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टैः स एव द्विकलो भवेत् ।

केचिदक्षरकृतस्य विश्लिष्टत्वं स्यादित्याशङ्क्य **कलासगुरुप्रस्तारात्मककलमभिप्रेत्य** तदुक्तमिति व्याचक्षते । तेन गुरुषु चतुर्षु त्रिषु षट्सु पञ्चसु स्थापितेषु विश्लेषो यत्र क्रियते तदा सप्तकलनवद् द्विकलनवद् द्विकलविरानस्य प्रकृतितादात्म्येनावभासो यथा तदेवेदं काष्ठं भस्मेत्याशयेन **स एवेति** निर्देशः । स तु कथम् । **विश्लिष्टैरित्याह** । विभावातीतैः श्लिष्टैरिति । यावद् द्विकपञ्चक्रमतीते वैगुण्यं द्विर्भावशब्देनोपलक्षितं तस्यैकस्य पुनरावृत्तिरेकद्विकलस्यापि गुर्वक्षरे विभागाद् द्वैगुण्येन वितततया श्लिष्टैः स एव **यथाक्षरश्चतुष्कलः** । अन्यवहिते कार्येऽपि कारणतादात्म्यकापदेशात् तदेवेदं क्षीरं तक्रमितिवदेकैव कला द्वे चतस्रश्च यत्र भवति स द्विकलश्चतुष्कलश्च ॥ ३९ ॥

एतदाह ।

द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि विज्ञेयोऽथ चतुष्कलः ।

इति । **अन्ये** त्वाहुः । विश्लिष्टैर्द्विकलस्तत्र विश्लेषो विभागपदेन दत्तश्चतुर्गुरुप्लुतविषयमेव

१ ड. यदा । २ ड. स्थितः । ३ र. त्रिकलः स्मृतः । ४ र. द्विर्भागात् । ५ र. स्यात् । ड. तु । ६ इतः पूर्वं डमानृकायां-यथाक्षरकृतैः पातैः सर्वैरेव प्रकीर्तिताः ॥ चचत्पुटस्य तालस्य तथा चाचत्पुटस्य च ॥

सम्भवति । तयोरलपीयसेति न्यायेन विभागासम्भवादनेन गुरोवि (वि) भागे द्वौ लघू प्लुतस्य त्रयो लघुरविभक्तः स एव । तदुक्तं दत्तिलेन ।

गुरुप्लुतादि हित्वाथ द्विमात्रान् परिकल्पयेत् ।

(दत्तिलम् १३०)

हीनत्वेन

पादभागादीनि त्रीणि हित्वैव मात्राकालवद्विकलचतुष्कलं न प्राप्तमिति । (अथ) ये च ते त्याह/ विक्षिष्टात्मानो लघवस्ते गुर्वक्षरस्वभावकलापरिमाणाः कर्तव्याः । लघुर्यद्यपि स्वात्मनि जा/- विभावाभावान् न विक्षेप्यस्तथापि समयन् नत एवासौ विक्षिष्टरूपत्वेऽस्यापि गुरुत्वमेव लब्धम् । एवं द्विकलस्य चतुष्कलतापादनेऽपि मन्तव्यम् ।

ननु स्पष्टमेव कस्मान् नोक्तमेताभिर्गुरुकलाभिः षड्दशभिश्चतुष्कल इति । मैवम् । विभागसिद्धेर्हेवं भवति । तथा च मात्राविभागाः । चकारपदेनागममात्रेऽपीति वचनं वस्तुविभागश्च । एतच्च गीतकलक्षणे स्पष्टयिष्यामः ।

किञ्च गत्यध्याये (भ. ना. अ. १२) गतेर्विचित्रकत्वेनोक्तत्वात् तदनुसारेण लक्ष्ये प्लुतगुरुलघुद्रुतकल्पना या चतुर्धा साप्यनेन विशेषेण सूचिता तथापि यथाक्षरे तावद् गुरुलघुप्लुतानां सम्भवः । ततो द्विर्भावाद् द्विकलाद् द्रुतो लभ्यते । योगाक्षराणीष्टलब्धपूर्वं ततोऽपि द्विर्भावाच् चतुष्कलाद् विन्दुर्नाम द्रुतार्थभूतो लभ्यते । य आद्यास्त्यां न लब्धः स सौ/भ्यां/ एतदर्थमेव । यं चाहुः स्या कलेति ध्रुवकेऽपि विभक्तः । एको हि मात्रे विश्रा-वा/ न्तावित्युक्तम् । तेन मात्राकालो विन्दुः द्रुतकालो द्रुतः तद्व्यकालो लघुः चतुष्कलकालो गुरुरिति चेष्टसिद्धिः । एतदाह ।

त्र्यश्रश्च चतुरश्रश्च षट्कलोऽष्टकलः स्मृतः ।

ध्रुवाणां च भवेत् तालः ।

इति । त्र्यश्र इति । यथाश्रित एव यत्र त्रयः पाताः । षट्कल इति । द्विकद्विगुण-लघुपातः । चकाराद् द्वादशकलः । तद्विगुणद्रुतपातश्चतुर्विंशतिकलश्चतुर्द्विगुणपातः । तत एव नास्ति भङ्गनं पञ्च । चतुरश्रोऽपि स एवंविधस्तालः प(प्र)सादाक्षेपान्तरनिष्क्रामादि-गानेष्वस्ति । तत्र क इति चेदाह । नं च वक्ष्यामि तत्त्वन इति ध्रुवाध्याये । (भ. ना. अ. ३२)

पञ्चाणाम् विहिता भेदा ह्येते त्रयः पृथक् ॥ व्य(व्यु)गम्य युग्ममोजं तु पञ्चताला भवन्ति हि ॥ मिश्र-गीताङ्गसंयुक्ता ज्ञेया उद्धृष्टाश्च ॥ कलाः पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिताः ॥ दश चैकादशं च सङ्कीर्णाः पञ्च कीर्तिताः ॥ न ह्येषामुपयोगः स्यात् सप्तरूपे (प)ध्रुवामु च ॥ प्रवृत्तादिषु कर्तव्या ह्येते गानप्रयोक्तृभिः ।

ध्रुवाणां च' भवेत्तालस्तं च' वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः शम्या चैव ततो भवेत् ॥ ४१ ॥
 कनिष्ठानामिकाभ्यां तु निष्क्रामोऽतो विधीयते ।
 'ततश्च तालः कर्तव्यः शम्या चैव तु पञ्चमी ॥ ४२ ॥
 प्रवेशो 'मध्यमापष्टः कर्तव्यस्तर्जनीकृतः ।
 निष्क्रामः सन्निपातोऽन्ते' नित्यमष्टकलो भवेत् ॥ ४३ ॥
 एष युग्मे कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः ।
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः प्रथमा तु कला भवेत् ॥ ४४ ॥
 शम्यापातो द्वितीया च' तृतीया ताल एव च ।
 शम्या 'ततश्चतुर्थी तु पञ्चमी तर्जनी क्रमात् ॥ ४५ ॥
 पष्टश्च सन्निपातः स्यादेव वै षट्कलो विधिः ।
 एष त्र्यश्रे कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः ॥ ४६ ॥

स्योद्यमिन्ना एवं प्रसङ्गतो.....द्विकलचतुष्कलविषयो यः पूर्वमुक्तक्रमो निष्क्रामश्च
 प्रवेशश्च द्विकले इति (म. ना. ३१.३५) यदा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेव
 विधिरिति (म. ना. ३१.३४) च (य)देवं विभक्तं ग्रन्थान्तर..... तदन्तरं कश्चिद्व्याप्तु
 स्तु निष्क्राम इति तत्प्रयोज्य इति यावत् । मि/

अन्ये तु त्र्यश्र(श्च)चतुरश्रस्ये(श्च)त्यस्यामुमर्थमाह(हुः) । यस्त्यश्रो
 द्विकलत्वात् षट्कलश्चतुर(श्च)श्च द्विकलत्वादष्टकलः स ध्रुवाणां गीतकादि-
 समुदायारम्भकाणां वर्गाणाम् । यस्यास्तालो भवति तस्यास्तं कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्राम
 इत्यादिना वक्ष्यामि । प्रसङ्गतश्चतुष्कलमपि हेतुश्च.....ध्रुवत्वात् स्थैर्येण या कला क्रिया
 ध्रुवमुच्यते । अङ्गिन्यवयवविभागेनावयवरूपमेव यदङ्गं परमाणुवदित्याशयेन ध्रुवमङ्गमुच्यते ।
 तदङ्गं ताले युक्ते गीतकादीनि व्याप्तानि न तद् द्विकलं वक्तव्यम् । तत्र त्र्यश्र इति
 सामान्यलक्षणम् । द्विकले यावद्भागचतुष्कलस्यां च चतुरश्रस्तत्र प्राथम्यं कनिष्ठया-
 भिव्यङ्ग्यं पादभागस्येत्यादौ यद्यपि मुख्यं नियमादष्टजपाङ्गुलिपर्यं(न्त)कमपि शेषवत्तया
 न्यायादत्राङ्ग इ(मि)त्याहुः । कनीयसी हि प्रथमा लोके गणनायां वे(वै)दिके.....यणीया
 यजुषि ऋचि वा स्वरितप्रदर्शने कनिष्ठात आरभ्य स्वराणां कुर्वते । एवं यावत्त्वर्थ(व)त्वेनान्यत्वं

१ ड. तु । २ ड. सम्प्र । ३ ड. तालस्तु । ४ ड. मध्यमाङ्गुष्ठः । ५ ड. पातेऽन्त्ये ।
 व. पातान्ते । ६ ड. द्वितीये तु । ७ ड. तत्र ।
 ना. २३

कनिष्ठाङ्गुलिनिष्कामः प्रवेशश्च ततो भवेत् ।
 कनिष्ठानामिकास्थानं ततस्तालस्तृतीयकः ॥ ४७ ॥
 शम्या तालश्चतुर्थी तु निष्कामो मध्यमाकृतः ।
 पष्ठतालस्ततो ज्ञेयो निष्कामस्तर्जनीकृतः ॥ ४८ ॥
 शम्याष्टमी ततस्तालो नवमी तु कला स्मृता ।
 कनिष्ठिकाप्रवेशस्तु दशमी तु कला भवेत् ॥ ४९ ॥
 निष्कामश्चैव तर्जन्या तदनन्तरमिष्यते ।
 सन्निपातस्तथान्ते च कलाद्वादशके भवेत् ॥ ५० ॥

चतुष्टु/-

पादभागस्य तर्जन्याऽभिव्यज्यते पादभागत्रयं तु चच्चत्पुट इति प्राथम्यं कनीयस्या द्वितीयमनामया नान्यतस्तृतीयत्वेन न कश्चिदर्थ इत्यत्राभिव्यक्तोऽष्टसामर्थ्यात् तर्जन्येव गृह्यते । मध्यमा तु त्यज्यते । पञ्चपाणौ तु षट् पादभागाः । तत्र चतुर्थतर्जनीभिरङ्गुलिभिर्द्योत्यते । पुनः पुनः प्राथम्यात् पञ्चमे कनीयस्येवाङ्गुल्यन्तराभावात् प्रतिष्ठेति । एके वदन्ति (मध्यमां) त्यक्त्वाऽन्यत्वाभिव्यक्तो..... । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण ।

द्य | द्या | - आद्या द्वितीयमाद्यन्तात् पादभाग(गु)द्विदुः क्रमात् । तर्जनी
 कनिष्ठानामिकाय(यु)क्तमध्यमादे(दे)शिनीकृतान् ।
 अयं मध्यमहीनः स्यादाद्यन्ताधिक उत्तरः ॥
 (दत्तिलम् १३६)

इति । विदुरिति क्रमादिति स्यादिति पदैरेवान्तिनत्वं सूचितम् । यत्र तु पातोपपादत्वेन गच्छति तत्र साङ्गुलिर्यज्यते ।

अन्ये तु तदङ्गुल्यङ्गुष्ठस्य हस्तान्तरस्य वा संयोगाच् छम्यादिपातो विधेय इत्याहुः । एवं चतुष्कलेऽपि मन्तव्यम् । तदेतदाह । कनिष्ठाङ्गुलीत्यादिना प्रागुक्ताङ्गुलिभिः कृत इत्यन्तेन । तत्र भाविपातानुसारेणावापनिष्का(मा)दिषु वामदक्षिणविभागः । तद्यथा । शम्यायां भाविन्यां दक्षिणेनैव निष्कामो मध्याङ्गुस्तुल्यप्रयोगे स्तु(तु)ल्य इति मध्यमपदलोपी तर्जनीनिष्काम इति सम्बन्धः ।

[उपसंहरति । पञ्चस्वेवं कलानां निष्कामादीनां पातानां च शम्यादीनां विकल्पं प्रथमादिरूपत्वमङ्गुलीभिरुपलक्षणभूताभिर्निरूप्य द्विकलचच्चत्पुटद्वितीयरूपेण प्रवेशनसूचिका

१ च. स्थाने । २ भ. पातः । ३ ड. च । ४ ड. विधिः ।

एष त्वावापविक्षेपव्यवधानेन पण्डितैः ।

विधिश्चतुष्कलो ज्ञेयः प्रागुक्ताङ्गुलिभिः कृतः ॥ ५१ ॥

द्विकलश्चतुष्कलश्च पादभागः प्रकीर्तितः ।

चत्वारः पादभागास्तु मात्रेति परिचोच्यते ॥ ५२ ॥

कला शब्दावातरूपा कार्या प्रवेशनं तथैव सूच्यमित्यर्थः] एवं सर्वत्र । पञ्चमी तर्जनी-
क्रमादिति । क्रमप्राप्तो(प्ते) निष्क्रमे तर्जन्यत्र युक्त्यर्थः । उपसंहरति । एवं व्यंश-
(व्यथ्र) इति । प्रस्तारः निश ताश निसं इति द्विकलं चाचपुष्टम् । कलाद्वादशैरि-
(शक इ)ति द्विकलपञ्चगण्युपसंहारः । तदयं प्रस्तारः— निप्र ताश निश ताप्र निसं इति
॥ ४०-५० ॥

एवं चच्चपुष्टचाचपुष्टपञ्चगणीनां द्विकलस्वरूपमुक्त्वा तत्रैवादिमध्ययोर्यथासङ्ख्य-
मावापविक्षेपौ यदि क्षिप्येते तच्चतुष्कलत्वं भवतीति संक्षेपेणाह । एष त्वावापविक्षेप-
व्यवधानेनेति । एष त्विति । एष एवेत्यर्थः । यो(यौ) निष्क्रमप्रवेशादिकौ
तत्स्थानिकौ वानिप्रशप्रनिताताप्रेत्यादीनामन्यनयोपाधिरितिरि(ती)होक्तः स पादः । यदाऽऽ-
वापविक्षेपाभ्यां व्यवधीयते स्थानादपसार्यते तदा पण्डितैः पूर्वानुसन्धानकुशलैश्चतुष्कल-
विधिर्ज्ञेयः । ततश्चावापेनान्यस्थानमाक्रम्यता निष्क्रमोऽपसार्यते द्वितीयस्थानं नीयत इति
व्यवधानार्थः । प्रयोगस्य च व्यवधानं विस्तरीकरणमिति । अदा(आ)वापयोगेन निष्क्रमस्य
विक्षेपप्रयोगेन प्रवेशस्य च प्रयोगो व्यवहितः कार्यः । आवापविक्षेपाभ्यां तयोश्च व्यवधान-
मिति व्याख्यातम् । सर्वथा नावापविक्षेपौ निरन्तरौ निष्क्रमप्रवेशयोर्मध्ये(अन्ते आदौ वा
क्षेप्यौ) इति मन्तव्यम् । तथा च दत्तिलाचार्यः स्पष्टमवोचन् ।

विन्यस्य मध्ये विक्षेपमादावा(वा)पमेव च । (दत्तिलम् १३४)
इति ॥ ५१ ॥

ननु द्विकले चच्चपुष्टे चत्वारः पादभागा इत्युक्तम् । प्रोक्ताङ्गुलिविभागे तु चतुष्कले
तद्वैगुण्यमतः कथमुक्तं प्रागुक्ताङ्गुलिभिः कृत इत्याशङ्कां शमयन् पादभागलक्षणं
व्याकरोति । द्विकलच(श्च)तुष्कलश्च पादभाग इति । तेन चतुष्कलेऽपि चत्वारः
पादभागा इति यावत् ।

ननु पादात्मा भागः । पादश्चतुर्भागः । तस्य.....विति निर्णाय व्यथ्रेऽपि गङ्गा/वाप/वि
चतुरश्रस्यैव प्राधान्यं दर्शयति । मात्रालक्षणं चत्वारः पादभागास्तु मात्रेति ।

१ इतः पूर्वमेकादश श्लोका रसातृकार्या न सन्ति ।

चच्चतुष्टयस्य तालस्य तथा चाचतुष्टयस्य च ।

पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥ ५३ ॥

एवमेव कलातालः समासात् परिकीर्तितः ।

आसारिते वर्धमाने गीतेष्वपि हि (तकेषु च) यः स्मृतः ॥ ५४ ॥

तेनाद्यौ द्विकले चतुष्कले च षोडशकला इति नात्रा । तस्या अयं तुर्यो भागः । अथश्रेऽपि च प्रकर्यादौ मात्रा षोडशकलैव भवतीति । तस्याश्चतुष्कलविधिना स्वरूपलाभान् । गीतकादि-
वस्त्वात्मनैककलद्विकलाभावे प्रकरीगीतकत्वचतुष्कलत्वव्यवहार उपपन्नगानः । अथत्वं च
तत्र तथाभूताङ्गपट्कायोगादित्युक्तचरम् ॥ ५२ ॥

न चैवं अथचतुरश्रयोः साङ्ख्यादुभेदस्वरूपो भेदस्योक्तत्वादित्याशयेन समर्थ-
यितुमाह ।

चच्चतुष्टयस्य तालस्य तथा चाचतुष्टयस्य च ।

पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥

इति । यथाक्षरनिरूप(प्या) इत्यर्थः । उद्धटोऽपि यथाक्षरस्य चाचतुष्टयैव रूपं कचिन्
प्रयोगाद् रूपभेदेनोक्तः । एवं सम्पकेष्टाको भेदः पञ्चपाणेरेव । इत्येवं च तयोर्न पृथग्
द्विकलभावो लक्षणे लक्ष्ये च दृश्यते । इत्येवमेतत्तालाभिधाने सर्वमध्याहारेणोक्तं भवति ।
तेन यदन्यत्राप्युक्तम् ।

कचो वै ब्रह्मगीताश्च ब्रह्मणाभिहिताः किल ।

दक्षेण पाणिकाश्चापि गाथा(या) वै कश्यपेन तु ॥

मातृभिश्च कपालानि सामान्युक्तानि नन्दिना ।

गीतकाधि(दि) तु सप्तैव नारदेनोदितानि वै ॥ ५३ ॥

तदिदं रूपसप्तकमत्रापि नासङ्गृहीतं भवतीत्याह । एवमेव(प) कलातालः
समासादिति ।

पष्ठाष्टगुणपर्यन्तं द्वात्रिंशच्चतुरादितः ।

ऋग्गाथा ब्रह्मगीताश्च कपालानि त्रयोदश ॥

पणवतिपादं साम तद्भेदेनापि च कचित् ।

मुखं प्रतिमुखं चैव द्वात्रिंशत् समुदाहृतम् ॥

१ ङ. मया । २ ङ. समुदाहृतः । ३ ङ. गीताङ्गी(ङ्ग)पु च ।

चच्चतुष्टस्य तालस्य तथा चाचतुष्टस्य च ।

पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥ ५३ ॥

एवमेष कलातालः समासात् परिकीर्तितः ।

आसारिते वर्धमाने गीतेष्वपि हि (तकेषु च) यः स्मृतः ॥ ५४ ॥

तेनाष्टौ द्विकले चतुष्कले च षोडशकला इति मात्रा । तस्या अयं तुर्यो भागः । अथश्रेऽपि च प्रकर्यादौ मात्रा षोडशकलैव भवतीति । तस्याश्चतुष्कलविधिना स्वरूपलभात् । गीतकादिवस्वात्मनैककलद्विकलाभावे प्रकरीगीतकवचतुष्कलत्वव्यवहार उपपन्नगानः । अथश्रुत्वं च तत्र तथाभूताङ्गषट्कायोगादित्युक्तचरम् ॥ ५२ ॥

न चैवं अथचतुरश्रयोः साङ्ख्यादभेदस्वरूपो भेदस्योक्तत्वादित्याशयेन समर्थयितुमाह ।

चच्चतुष्टस्य तालस्य तथा चाचतुष्टस्य च ।

पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥

इति । यथाक्षरनिरूप(प्या) इत्यर्थः । उद्धटोऽपि यथाक्षरस्य चाचतुष्टस्यैव रूपं क्वचित् प्रयोगाद् रूपभेदेनोक्तः । एवं सम्प्रकेष्टाको भेदः पञ्चपाणेश्च । इत्येवं च तुर्योर्न पृथग् द्विकलभावो लक्षणे लक्ष्ये च दृश्यते । इत्येवमेतत्तालाभिधाने सर्वमध्याहारेणोक्तं भवति । तेन यदन्यत्राप्युक्तम् ।

ऋचो वै ब्रह्मगीताश्च ब्रह्मणाभिहिताः किल ।

दक्षेण पाणिकाश्चापि गाधा(था) वै कश्यपेन तु ॥

मातृभिश्च कपालानि सामान्युक्तानि नन्दिना ।

गीतकाधि(दि) तु सप्तैव नारदेनोदितानि वै ॥ ५३ ॥

तदिदं रूपसप्तकमत्रापि नासङ्गहीतं भवतीत्याह । एवमेव(प) कलातालः समासादिति ।

पष्ठाष्टगुणपर्यन्तं द्वात्रिंशच्चतुरादितः ।

ऋग्गाथा ब्रह्मगीताश्च कपालानि त्रयोदश ॥

पणवतिपादं साम तद्भेदेनापि च क्वचित् ।

मुखं प्रतिमुखं चैव द्वात्रिंशत् समुदाहृतम् ॥

BB8 Mo- ^{श्री} गीतं द्वादशकं प्रोक्तं द्विगुणाविग्रहे यतः ।
अष्टपष्टिकलोपेता लोकैका पाणिका स्मृता ॥

इत्यनेनैव सङ्गृहीतं सर्वम् । जातिताला अप्यनेनैव स्वीकृताः । यथा च ।

स्याद् द्वादशकला पाङ्गी पङ्गोदीच्यवती तथा ।
मध्यमा रक्तगान्धारी कैशिकी पङ्गजकैशिकी ॥
इतरा षोडशभिश्च यथाऽऽन्ध्री दै(धै)वती तथा ।
गान्धारोदीच्यवा चान्या तथा गान्धारपञ्चमी ॥
मध्यमोदीच्यवाच्या(न्या)ऽपि तथा कार्मारवी मता ।
आर्षभी चैव गान्धारी तथाऽन्या पङ्गजमध्यमा ॥
द्वात्रिंशत्कलिका चापि नन्दयन्ती प्रतिष्ठिता ।
अष्टाभिः पञ्चमी ज्ञेया कलामानं तु जातिषु ॥

तेषु च स्वरूपत्वेऽपि कचिदन्योऽसौ प्राग्बद्धदृष्टकलविहित इत्याशयेन य(प)दप्रक्षे(पू)वता-
ल्योजनं कार्यं गान्धर्वरूपतासिद्धयर्थमिति (न) केवलं सूत्रस्वरूपतवधिकमदृष्टोपयोगि ।
यथोक्तम् ।

सकृत् प्रयुक्तौ(क्ता)ऽपि हि नन्दयन्ती
यथाविधि ब्रह्महणं पुनाति ।
यतश्च तालोऽनुकलाङ्गमात्रः

... .. ॥

तेन विना गान्धर्वस्वमिति समनीचकलाधिक्येऽपि न तालस्य हानिः । सप्त(कल)दशकला-
सारि(त)वत् । तत् सर्वमनेन सङ्गृहीतम् । तत् कथमिदमाह ।

आसारिते वर्धमाने गीतकेषु(च)यः स्मृतः ।

इति । न ह्यनेन ब्रह्मगीतादि व्यावर्तयितुं शक्यम् । ननु युक्तम् । न चेह शास्त्रमेतावदक्षणीय-
मात्रम् । अत्रा(त्र ताला)देरपि लक्षणदर्शनमुपलक्षणार्थमेव । अन्यतमस्योपादानं युक्तं न
त्रयाणामिति । उच्यते । यावदिदं जगति कालविजृम्भितं तत् सर्वमुक्तं पूर्वादेव तालमार्गात् ।
तत्र तथा परमाणुचतुष्पातु गुणत्रयादन्यतोऽप्यवश्यमेव । आवर्तकादिक्रमेणान्योन्याभिभवादि-
क्रमेण वा प्रसृतमिति स एव क्रमः प्राधान्यात् स्वकण्ठेन वचनार्हः । इहाऽपि तथाविध-

गीतं द्वादशकं प्रोक्तं द्विगुणाविग्रहे यतः ।

अष्टषष्टिकलोपेता ह्येकैका पाणिका स्मृता ॥

इत्यनेनैव सङ्गृहीतं सर्वम् । जातिताला अप्यनेनैव स्वीकृताः । यथा च ।

स्याद् द्वादशकला षाड्जी पङ्गोदीच्यवती तथा ।

मध्यमा रक्तगान्धारी कैशिकी षड्जकैशिकी ॥

इतरा षोडशभिश्च यथाऽऽन्धी दै(घै)वती तथा ।

गान्धारोदीच्यवा चान्या तथा गान्धारपञ्चमी ॥

मध्यमोदीच्यवाच्या(न्या)ऽपि तथा कार्मारवी मता ।

आर्षभी चैव गान्धारी तथाऽन्या षड्जमध्यमा ॥

द्वात्रिंशत्कलिका चापि नन्दयन्ती प्रतिष्ठिता ।

अष्टाभिः पञ्चमी ज्ञेया कलामानं तु जातिषु ॥

तेषु च स्वरूपत्वेऽपि कचिदन्योऽसौ प्राग्बद्धदृष्टकलविहित इत्याशयेन य(प)दप्रश्ने(प)वत्ता-
लयोजनं कार्यं गान्धर्वरूपतासिद्ध्यर्थमिति (न) केवलं सत्रस्वरूपमवधिकमष्टोपयोगि ।
यथोक्तम् ।

सकृत् प्रयुक्तौ(क्ता)ऽपि हि नन्दयन्ती

यथाविधि ब्रह्महणं पुनाति ।

यतश्च तालोऽनुकलाङ्गमात्रः

... .. ॥

तेन विना गान्धर्वत्वमिति समनीचकलाधिक्येऽपि न तालस्य हानिः । सप्त(कल)दशकला-
सारि(त)वत् । तत् सर्वमनेन सङ्गृहीतम् । तत् कथमिदमाह ।

आसारिते वर्धमाने गीतकेषु(च)यः स्मृतः ।

इति । न ह्यनेन ब्रह्मगीतादि व्यावर्तयितुं शक्यम् । ननु युक्तम् । न चेह शास्त्रमेतावल्लक्षणीय-
मात्रम् । अत्रा(त्र ताला)देरपि लक्षणदर्शनमुपलक्षणार्थमेव । अन्यतमस्योपादानं युक्तं न
त्रयाणामिति । उच्यते । यावदिदं जगति कालविजृम्भितं तत् सर्वमुक्तं पूर्वादेव तालमार्गात् ।
तत्र तथा परमाणुचतुष्कातु गुणत्रयादन्यतोऽप्यवश्यमेव । आवर्तकादिक्रमेणान्योन्याभिभवादि-
क्रमेण वा प्रसृतमिति स एव क्रमः प्राधान्यात् स्वकण्ठेन वचनार्हः । इहाऽपि तथाविध-

‘अथासारितकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।

छेदश्च (भेदं च) चत्पुटस्यादौ कृत्वा तु गुरुलाघवम् ॥ ५५ ॥

सन्निवेशेनावस्थानं विधातव्यमधिकप्रक्षेपणादासारमित्युच्यते । आङ्घ्र्यादाभिविध्योः
(अष्टा. २.१.१३) । स च वैतल्यात् तथा सारणं स्थापनं मर्यादायां च क्षेपणं.....
नाधिक्यमिति न तदासारितदिशा दर्शितम् । चत्पुटपञ्चमण्योर्मर्यादया स्थापनं मार्ग-
भेदादिना चैतत् प्रागुक्तस्य चाधिक्यस्य क्षेपात् । पटुकले च सर्वान्तर्भावः । परिवर्तितादीनां
च वृद्धिगतगति वर्धमानेन सूचितम् । अत्राऽपि चासारणं स्थितमेव । तथा विजातीय-
सजातीयबहुप्रकारविचित्रशकलक्रमोत्तानभेदरूपवैचित्र्यं गीतक्रमेण प्रकटितम् । एवममुना
त्रिशाखेनासारितक्रमेण समस्तजगद्वर्ति भेदसूचनमित्याशयेन त्रयाणामेव प्राधान्येनोपादानं
कृतम् । प्राधान्यादेव च वृत्ते पूर्ववद्वतया तस्मैवोपयोग उक्तः । गीतानां मद्रकादीनाम् ।
(भ. ना. ५.१३) इत्यादि । वर्धमान एवासारितं प्रविष्टमिति त्रितयं तावदिह लक्ष्यते
निर्गातस्य पूर्ववत् प्रयोगात् । लक्षणं पाणिक्कादिषूपयोगो वक्ष्यत इति त्रयस्योपादानं कृतम् ।
यथा च पार्थिवपरमाणुतया घटपटनीस्रावाण इति नैपामस्य रूपसाङ्ख्यमवान्तरभेदात्
त्रिभेदमिलता । त्रित्वेऽपि गीतकवर्धनानासारितादीनामिति सर्वं सुस्थम् । किञ्च व्यथचतुर-
श्रावेककलाभिन्नौ (अनुगनिकालं) केवलमाह । कृणात्मक्रियासारितेष्वासारकृत्यं स्थानेऽन्यस्य
सञ्चारणं चतुष्कले चत्पुटे षोडशकलभूते एककलतालसञ्चारणरूपमासारणमात्रमिति सकल-
ताव्यानुप्रवेशसहिष्णुचतुष्कलचत्पुटमात्ररूपत्वप्रधानमेतदिति । तदलं बहुना ॥ ५४ ॥

तत्र ताण्डवे(वं)यत्र युज्यते (भ. ना. ५.१३) इति वर्धमानप्रयोगस्य
प्राधान्यात् तदुपयोग्यासारितलक्षणं पूर्वमिह वक्तव्यम् । दत्तिलादिभिस्तु गीतकलक्षणानन्तरं
तलक्षणमुक्तमवयवयव(वाचयवि)भेदत्वादिति । तलक्षणं प्रतिजानीते । अथासारित-
कानां त्विति । वर्धमानानां बहिर्भूतानां वेत्यर्थः । प्रकर्षेण व्याससमासादिना तदाह ।
भेदं चत्पुटस्येति । इदं ननु वर्धनानादेवहिर्भूतस्य कनिष्ठासारितप्रसूतेरासारितत्रयस्य
लक्षणं वर्धमानबहिर्भूतं किं लयान्तरं न सम्भवतीति वक्ष्यामः । तत्र चत्पुटस्यैव
प्राधान्यं पूर्वमुपदिष्टम् । तस्य यो विततभावः स एवासारितत्रिकविततभावश्चतुष्कलत्वेनेति
षोडशकले तावदायातः । तासां च सकलस्वरूपसन्निवेशमहत्त्वप्रतिपादनं कर्तव्यं नान्यदिति
भेदं चत्पुटस्येत्यादिना दर्शितम् । तथाहि । चत्पुटस्य तावद्भेदो विभागश्चतुष्कलरूपः
षोडशकलात्मकः । स हि छेदः । एवं तत्र द्विकलविभागान्तरे सम्भवाच्छेदोऽपि । तस्य च

१ इदं श्लोकार्थे डादिषु नास्ति । २ व. भेदं चाचपुटस्य । ३ व. गुरुलघुप्रयत्नम् । च. गुरुलघुप्लुतः ।

पञ्चपाणिं ततः कुर्याद् द्विरभ्यस्तं प्रयोगवित् ।
यथाक्षरं तु सर्वत्र यथावद् विनिवेशयेत् ॥ ५६ ॥
शम्या तालः (लं) पुनश्चैव शम्यानालमथापि च ।
आद्येऽक्षरे सन्निपातं पञ्चपाणेश्च योजयेत् ॥ ५७ ॥

षोडशकलस्य षोडशकलगुरुप्रस्तारात्मनाऽऽविष्टमध्रुवं तदित्याह तच्छेदम् । तत्कथमध्रौ ।
अष्टासु चतसृषु कलासु गुरुभ्यां लघुना पातेन चोपलक्षितं कुर्यात् । चच्चत्पुटशब्दस्य
प्रस्ताराच्चतलः कला लभ्यन्ते । आदाविति सामान्योक्तावपि समये पतितेऽपि च गुरु-
शब्दे (न) मध्यपतितत्वात् सङ्ख्यालाभः । एवं षोडशानां मध्यादन्यासु चतसृषु कलासु
गुरुभ्यां विकारः कृतः ॥ ५५ ॥

शिष्टासु द्वादशसु तन् करोति । पञ्चपाणिं ततः कुर्याद् द्विरभ्यस्तं
प्रयोगवित् । यथाक्षरं त्विति । तद्विशेषे चाचपुटः पाणौ सत्यपि व्यथ (श्र) स्वे
चान्यो न य इति तेन हि चाचपुटः स्वीकृतोऽविकान् । अयमर्थः । यद्यपि षोडशकलासु
तावत्तालद्वयात्मा विकारो दर्शनीयः । तत्र चच्चत्पुटादि.....मित्यत्र पञ्चपाणिरेव दर्शनीयः ।
उक्तचतुष्कलात्मा (त्मिका) सु द्वादशकलासु यथाक्षरपञ्चपाणिगतप्लुतलघुगुरुद्वयप्लुतात्मा-
(त्मकः) सन्निवेशः । ननु तेन पण्णां विकारः कुतो भवतीत्याशङ्क्याह । द्विरभ्यस्तमिति ।
स्थानीयासु गुरुकलासु प्राप्तास्वतिव्याह्यादेशस्वेन पञ्चाक्षिसोऽयं पञ्चपाणिस्तद् द्विः कुर्यादिति
सम्बन्धः । तेन द्विशद्व्याभ्यस्तशब्दस्य च न पुनरुक्तार्थत्वम् । अभ्यस्तग्रहणेन
स्थान्यादेशभावमभिदधन् मूलो (ल) भूतोऽयं चतुष्कलचच्चत्पुटो मात्रारूप इति दर्शयति ।
एवं चतुष्कलमात्रस्वभावत्वादस्य प्रकर्याः षोडशकलात्मिकात्वस्य प्लुतस्य त्रिमात्रै (त्रमे) व
केवलमेतत्तालयोमीति लभ्यते । एतच्च प्रकरीलक्षण एव व्याख्यास्यामः ।

कनिष्ठासारितेनास्याः कार्यं संहरणं तथा । (भ. ना. ३१.२८१)

इत्यत्र । प्रयोगविदिति । प्रकृतिविकारा (र) भावा (व) ज्ञाने यतः कार्यः । लक्षणज्ञानं न
ह्यत्रोभयुज्यते दृष्टलक्ष्यं लक्षणसम्पत्त्येति । यथाक्षरग्रहणं शिष्टद्वादशकलोचितस्य द्विकलपञ्च-
पाणिहस्तस्याविशिष्टगुरुकत्वस्य प्रत्यापत्तये शङ्क्यमानाभिधानस्य निवृत्त्यर्थमेव तावत् ।
षोडशानां कलानामादेशाद् गुणादयः कृताः । तत्र लोके प्रकृतिधर्मके विकारस्य दृष्टौ..... ।
सर्वत्र यथावद् विनिवेशयेत् । शम्यातालमित्यादि । सर्वत्रग्रहणं स्थानि-

१ र. दयाकमात् । २ ड. पूर्वव । ३ व. पूर्वस्य । ४ व. आलक्षरे ।

१ दृष्टो न तु व्याख्यारो यत्प्रकारः सतस्व विकारदशायां न हि
तापोल तन्त्रे लक्षणस्तत्ताकरी ५५ तैकारो गुरुभ्यस्य नो देहो विज्ञेय
० यवधत्वादिना व्यभिचि संवध्यते शास्त्रेऽपि स्थानिनिर्देश इति प्रतिप्रसिद्धम् ।

पञ्चपाणिं ततः कुर्याद् द्विरभ्यस्तं प्रयोगवित् ।

यथाक्षरं तु सर्वत्र यथावद् विनिवेशयेत् ॥ ५६ ॥

शम्या तालः (लं) पुनश्चैव शम्यातालमथापि च ।

आद्येऽक्षरे सन्निपातं पञ्चपाणेश्च योजयेत् ॥ ५७ ॥

षोडशकलस्य षोडशकलगुरुप्रस्तारात्मनाऽऽविष्टमध्रुवं तदित्याह तच्छेदम् । तत्कथमष्टौ । अष्टासु चतसृषु कलासु गुरुभ्यां लघुना पातेन चोपलक्षितं कुर्यात् । चच्चत्पुटशब्दस्य प्रस्ताराच्चतस्रः कला लभ्यन्ते । आदाविति सामान्योक्तावपि समये पतितेऽपि च गुरु-शब्दे (न) मध्यपतितत्वात् सङ्ख्यालामः । एवं षोडशानां मध्यादन्यासु चतसृषु कलासु गुरुभ्यां विकारः कृतः ॥ ५५ ॥

शिष्टासु द्वादशसु तत् करोति । पञ्चपाणिं ततः कुर्याद् द्विरभ्यस्तं प्रयोगवित् । यथाक्षरं त्विति । तद्विशेषे चाचपुटः पाणौ सत्यपि व्यथ (श्र) त्वे चान्यो न य इति तेन हि चाचपुटः स्वीकृतोऽधिकात् । अयमर्थः । यद्यपि षोडशकलासु तावत्तालद्वयात्मा विकारो दर्शनीयः । तत्र चच्चत्पुटादि.....मित्यत्रः पञ्चपाणिरेव दर्शनीयः । उक्तचतुष्कलात्मा (त्मिका) सु द्वादशकलासु यथाक्षरपञ्चपाणिगतप्लुतलघुगुरुद्वयप्लुतात्मा- (त्मकः) सन्निवेशः । ननु तेन पण्णां विकारः कुतो भवतीत्याशङ्क्याह । द्विरभ्यस्तमिति । स्थानीयासु गुरुकलासु प्राप्तास्त्वित्यस्यादेशत्वेन पष्ठाक्षिसोऽयं पञ्चपाणिस्तद् द्विः कुर्यादिति सम्बन्धः । तेन द्विशद्व्याभ्यस्तशब्दस्य च न पुनरुक्तार्थत्वम् । अभ्यस्तग्रहणेन स्थान्यादेशभावमभिदधन् मूलो (ल) भूतोऽयं चतुष्कलचच्चत्पुटो मात्रारूप इति दर्शयति । एवं चतुष्कलमात्रस्वभावत्वादस्य प्रकर्याः षोडशकलात्मिकात्वस्य प्लुतस्य त्रिमात्रै (त्रमे) व केवलमेतत्तालयोगीति लभ्यते । एतच्च प्रकरीलक्षण एव व्याख्यास्यामः ।

कनिष्ठासारितेनास्याः कार्यं संहरणं तथा । (भ. ना. ३१.२८१)

इत्यत्र । प्रयोगविदिति । प्रकृतिविकारा (र) भावा (व) ज्ञाने यत्तः कार्यः । लक्षणज्ञानं न ह्यत्रोपयुज्यते दृष्टलक्ष्यं लक्षणसम्पत्त्येति । यथाक्षरग्रहणं शिष्टद्वादशकलोचितस्य द्विकलपञ्चपाणिहस्तस्याविशिष्टगुरुकत्वस्य प्रत्यापत्तये शङ्क्यमानाभिधानस्य निवृत्त्यर्थमेव तावत् । षोडशानां कलानामादेशाद् गुर्वादयः कृताः । तत्र लोके प्रकृतिधर्मके विकारस्य दृष्टौ..... । सर्वत्र यथावद् विनिवेशयेत् । शम्यातालमित्यादि । सर्वत्रग्रहणं स्थानि-

तालं शम्या(स्यां)च तालं च शम्यातालौ ततः परम् ।

एष एव द्वितीयेऽपि पञ्चपाणौ विधिः स्मृतः ॥ ५८ ॥

प्लुनच्छेदे तु तस्येष्टः सन्निपातः प्रयोक्तृभिः ।

एवं यथाक्षरं ज्ञेयं कनिष्ठासारितं बुधैः ॥ ५९ ॥

बद्धावप्राप्तकलानामेतावच्छम्यादिकलादेर्विकल्पसमुच्चयगमनार्थं सर्वेष्वेतेषु षोडशत्वम् ।

यथावदिति । पाठक्रमेण चेदमित्थं निवेशयेत् । किं तदित्याह । शम्यातालमित्यादि ।

यद्यपि/ पुनश्चैवेति । यस्यापि मुख्ययथाक्षरावस्थायामयं विधिरुक्तस्तथापि वस्तुदशायां न प्राप्नोतीति पुनरस्याभिधानम् । न च क्रमान् नामये(मानी)त्येवकारः । अथापि चेति । अथ अनन्तरं पञ्चपाणोरादेशत्वेन न कृतस्तस्य यदाऽन्यमक्षरं प्लुतरूपमत्र सन्निपातं योजयेदिति सम्बन्धः ॥ ५६-५७ ॥

शिष्टासु पञ्चकलास्वपि तालं शम्यां चेत्यादि । द्वितीयेऽपि पञ्चपाणाविति । विकाररूप इत्यर्थः । एष एवेति । यः प्रथमे वस्तुन्यायाक्षरे सन्निपातमित्यादेः ॥ ५८ ॥

एवं षोडशैव कला आसारितस्य स्वरूपम् । या तु सप्तदशकला सा अधिका वा पातः । तस्मात् तत एव मध्यमज्येष्ठदशायां तासामेव द्विगुणानामिति न त्यागा इति दर्शयति । प्लुनच्छेद इति । छेदे ग्रहणे प्रयोक्तृभिरिति प्रयोगः । अयमिति कर्तव्यतातच्छरीरमाक्रामति । यथा परमेश्वरवन्दनप्रयोगे एवं क्रमः । तच्चरणोपरि निजशिरो- निवेशनम् । न तु तावता तच्छिरस्तदङ्ग मे(वे)ति । एवमपोहनमप्यक्रमरूपोनेतिकर्तव्यता- रूपं मन्तव्यम् । येनोपक्रमोपसंहारवज्रः(चः) षोडशकलाधर्म एव मन्तव्यः । एतदुपसंहरति । एवं यथाक्षरं ज्ञेयमिति । एवमिति । परिदृश्यमानविकाररूपयोगम् । यथाक्षरं प्रकृतिदुशोचितचतुष्कलरूपम् । तत्प्रकारभूतए(मे)नत् कनिष्ठासारितम् । अन्यद् द्विकलचतुष्कलरूपसम्भवत्वाद् बालमूलं च भवति । प्राकृतरूपौचित्यादासारः । नदासर एवमङ्गत्वादितः सरति । ज्ञेयं लक्षणमात्रमथोपयोगि च । यतस्तस्यायं प्रकारः कनिष्ठासारिते ।

अत्र केचित् शम्यातालं च इत्यादिकं यथाक्षरस्याक्षरैः इत्यन्तं ग्रन्थ-मुपेक्षन्तेऽस्य दर्शनपरमार्थतः (तो) बुद्धमानेऽन्तर्भावोक्तान्तया पौनरुक्त्यं मन्यमानाः । तत्र प्रथमो ग्रन्थः शम्यातालमित्यादिरपुनरुक्त एवेति व्याख्यातम् । ग्रन्थान्तरं तु योज्यते ।

१. भ. प्लुतच्छेदेषु । २. प्लुतछेदानु । ३. प्लुतस्यान्ते तु ।

→ नल्ल मुरने मुरन्ने निरीत्यं आदेशं दशायां जाहि यल्ल प्रकारे धोविकारो मुरन्नेनर दच्छेदशा... दृश्यमाणो अर्थतामिष्टप्रित्यत्र । एवंन्यच्यत्पुय- च्छि एत आनिविमिरिति आनिमिशं एतयेनरुत्तं मुरन्ने भूतिविकलानिष्ट प्राप्नोति- त्या ददमाह - सप्त २४१११८

इह तावत् परमार्थतस्त्रीयेवासारितानि भवन्ति । तथाप्येककलद्विकलचतुष्कलप्रयोगोपपत्ति-
र्नायाता । अत एवान्यतालमध्येऽनुप्रवेशान्तं तत् सम्भवतीत्येव तावत् त्रिधैवासारितक्रिया ।
तथा च पूर्वोक्ते बहिर्गीतलक्षणे स्वकण्ठेन त्रयाणामेव नामग्रहणम् । लयान्तरं तु रागप्रयोग-
वैचित्र्यमात्रसम्भवम् । तच्च प्रयोगवैचित्र्यं तात्कालिकप्रयोगान्तरापेक्षया समाश्रयितुं युक्तम् ।
अन्यथा द्विगुणत्वमक्षरलयादीनामवश्यं ध्रुवापेक्षया चित्र इत्यादिना लब्धपेक्षया गुरोरित्यादिना
च न्यायेन सर्वमस्तीति सर्वं (वै) लयान्तरं भवेत् । तात्कालिकत्वप्रयोगान्तरं यदपेक्षणीयं
तद्वर्धमानान्तर्भाव एव भवतीति तदपेक्षया यदि नाम तथाप्यप्रत्ययेन वा मनमश्च तान्योन्य-
विक्रियमाणेन वा व्यवहारयोगेन बहिर्भावेऽपि लयान्तरव्यवहारः । अर्थतस्तु वर्धमानमुख्य-
स्तद्व्यवहारो युक्तः । अत एव वर्धमानमासारितानां कारणमिति प्रतीयते । तथापि नवकल-
विशालचित्रगतार्थकलाऽन्त्यवर्जं ध्रुवकप्रयोगवैचित्र्यं यदि नान्तर्भे (रम) विष्यन् ततः कनिष्ठा-
सारितं स्यात् । तदभावेऽष्टकलो द्वितीयाप्रथमाकण्डिकासाहित्येन [अत्रापि त्रिखण्डत्वमेव
गीततालयोः । द्वादशकला आद्यखण्डे । द्वितीये षट्कलाः । तृतीये चतस्रः कलाः । आसां
तालविधिमाह । तालत्रिकलश्चेति (भ. ना. २९.९१) । आदौ तृतीयस्यां कलायां
तालम् । एकम्यां शम्याम् । द्वितीयस्यां तालम् । द्वितीयस्यां शम्याम् । द्वितीयस्यां
तालम् । अन्ये तु तालोऽपि द्वेककात्मकः स्यादिति पठन्ति । ते शम्यानन्तरमेव
तालमाहुः । तृतीयस्यां सन्निपातम् । शेषं तु विप्रा इति परिपाट्या द्विकलपादभागानु-
सारेण युता । पितापुत्रकश्च षट्पूर्व (भ. ना. २९.९२) इति द्विकल एव पञ्चपाणिः ।
चच्चपुटस्तथा द्विकल एव । तेन नीप्रताप्रशतादसनानिप्रतिसप्रसतिस इति केचिद्व्याचक्षते ।
अत्र क्रमादयः शब्दाः मा (सा) रणार्थे वर्तयितव्यास्तावन्यः यो (तेष्वन्तिमो) ऽस्ति तत्र मध्यं
च विकलोचितेन पूर्यते । ननु चाचपुटच (श्च) तुष्कलोचितेनेति प्रमाणाभावः । षट्पिता-
पुत्रकोऽत्र द्विक (भ. ना. २९.९२) इति प्रकरणं प्रमाणमिति चेदऽन्योन्याश्रयः ।
द्विकलो द्विः पञ्चपाणिरिति च त्रिकलश्च सन्निपात (भ. ना. ३१.१६६)
इत्यतोऽनन्तरं भूय एवमिति बाधकत्वे त्रिकलश्च सन्निपात (भ. ना. ३१.१६६)
इत्यतोऽनन्तरं पितापुत्रकं च (कश्च) षट्पूर्व (भ. ना. २९.९२) इति च न प्रयोजनम् ।
तथा चासारितेषु चञ्चत्पुटपरिवर्तः शम्यादी द्वे (द्वौ) च पञ्चपाणियुताविति
(भ. ना. ३१.९५) वक्ष्यति । द्वात्रिंशति (त्) कलास्तद्धारतीये यद (दा) षट्गणविभागाः ।
तस्मात् तालत्रिकण (ल) (भ. ना. २९.९१) इत्यादौ त्रिंशम्योपरिपाणाविति
(भ. ना. २९.८७) निरन्तराये च कलाद्वादशके पाताः । तानां ताशं ताताशं ताताशं शम् ।
ना. २४

द्वि. १/म. १/

सू. १/

हि. १/

108 last line

This passage seems to be in error of 27 m. ch. p. 103 See MS also

यथाक्षरस्याक्षरैश्च तालपातान्निबोधत ।

चत्कारे तु भवेच्छब्दस्या द्वितीये ताल एव च ॥ ६० ॥

तालो द्विकलश्चेदिति (श्चेति) तु (भ. ना. २९.९१) पाठे संनि (पात) द्वयम् ।

अत्र त्वन्ये तु तमेकेनैव सन्निपातेन भार्य (व्य) मिति । यदि सा विशालपरिवर्तकमेण न स्यात् कुतो लयान्तरम् । एवं द्वितीयाचतुर्थीभ्यां साहित्यान् तत्पूर्वकण्डिकाप्रयोगे मध्यमपष्ठयोरुद्धव इति । तथाऽऽसारितानि यदि भवेयुस्तस्य परिणामापेक्षया कण्डिकाविभागस्य तदभावेऽष्टकलः ।

कलान्तरं नोकी /
नो न्यायि

द्वितीया च (श्च) कथं दश परिवर्ताः एकस्मिन् मूलवृद्धिकृतः कलापरिवर्तकलावृद्धिभ्यां साहित्यान् कृतं वर्धनानमित्यनयोर्बीजाङ्कुरवदन्योन्यकार्यकारणतासातिशयस्य वर्धमानस्य अनयोर्वर्धते । इह तदेवं स्थिते वर्धमानान्तर्गते आसारितविधावुत्पत्तिसिद्धये तावद्वर्ज्यते ।

प्रथमां कण्डिकां कृत्वा चालतालप्रयोजनम् (जिताम्) ।

अन्तिमार्धकलाहीनं (कुर्यादेवं) कनिष्ठिकम् ॥

द्वितीयां कण्डिकां कृत्वा (प्रथमा सकला यदि) ।

योज्यते पूर्वतालेन नदा (तत्) स्याल्लयान्तरम् ॥

(भ. ना. ३१.८१.८२)

इत्यादितश्चैतावतैव कनिष्ठलयान्तरितरूपसिद्धिः । बालस्य हि यस्तालः शम्बादिचच्चतुष्ट इत्यादि । स एवाष्टासु चित्रगतासु ध्रुवकाद्या षोडशीकृताश्च तेन तुल्येन गुरुरूपेण युक्तासु न पुनर्गुरुलघुप्लुतकोट (द्वट्ट) ने ॥ ५९ ॥ निवेष्ट नैचिन्मत्ताः स्मृतिरिति तदर्थं प्रष्टव्यते ।
(ex 110 to 115)

नियममाह ।

यथाक्षरस्याक्षरैश्च तालपातान् निबोधत ।

इति । च एवकारार्थे । तदयमर्थः । यथाक्षरस्य कनिष्ठलयान्तरितात्मन आसारितस्यैव चालतालप्रयोजितामित्यादौ (भ. ना. ३१.८१) तान् (ल) शब्दवाच्या पाता वक्ष्यन्ते तानक्षरैश्च चच्चतुष्टप्रभृत्यक्षरगतगुरुलघुप्लुतैरेव संयुक्तान् निबोधत । न तु केवलं गुरुरूपकलमात्रेण प्रदर्शयितव्याः । अक्षरैश्च संयुक्तास्तेऽपि च प्रयोज्या इत्युक्ते चच्चतुष्टाचचपुष्टपटपितापुत्रकोट्टसम्प्रेष्टाकाक्षरणां च बहूनामसम्भव इति न निश्चयः कश्चित् प्रकरणात् चच्चतुष्टपटपितापुत्रकयोर्लभेऽपि..... न्यायः ।

ननु पादस्याप्रामाण्यादिरेव प्रापकत्वेन प्रामाण्यादिति यदि क्रमव्यत्ययो भवती-

१ च. चकारे तु । २ ड. द्वितीयः ।

पुकारे तु पुनः^१ शम्भ्या र(ट)कारे ताल एव च ।
 एवं चच्चपुटो ज्ञेयः पञ्चपाणिरतः परम् ॥ ६१ ॥
 पट्टकारे सन्निपातः स्यात् पिकारे ताल एव च ।
 ताकारे तु भवेच्छम्भ्या पुकारे ताल एव च ॥ ६२ ॥
 चक्रारे तु भवेच्छम्भ्या ककारे ताल एव च ।
 द्वितीयोऽप्येवमेव स्यात् सन्निपातस्ततः परम् ॥ ६३ ॥
 गुर्वक्षराणां विश्लेषादेवमेव तु^२ मध्यमम् ।
 विश्लेषितानामेषां^३ तु द्विभावे या कला भवेत् ।
 पातान्ते सा प्रयोक्तव्या यथावदनुपूर्वशः ॥ ६४ ॥

त्याशङ्क्य वचनेनैव क्रममाह । चका(त्का)रे तु भवेच्छम्भ्येत्यादिना द्वितीयोऽ-
 प्येवमेव स्यादित्यन्तेन । द्वितीय इत्यवशिष्टे कलापट्ट इत्यर्थः ।

ननु सप्तावशिष्यन्त इत्याशङ्क्याह । सन्निपातस्ततः परमिति । एवमासा-
 रितस्यापि लक्षणं (णं) कृतं भवतीति केवलस्वकण्ठेनास्याभिधानं वर्धमानान्तर्भाव एव ।
 तदुभयस्य स्फुटत्वं यदुक्तव्यायादित्यलं बहुना ।

तुरेवकारार्थे । चका(त्का)र एवेयमनुक्रान्ता शम्भ्या गुरावेवेत्यर्थः । एवं तावद्
 द्वितीये गुरावेव शम्भ्या । पुनः प्रकारे । पुनः शब्देन पूर्वतो विशेषो द्योतितः ।
 तालस्त(ष्ट)कार एव प्लुते । एवमेवेत्यन्योन्यं योज्यम् । अन्ये तु

चका(त्का)रे तु भवेच्छम्भ्या द्वितीये ताल एव च ।

इति पठित्वा चच्चपुटसम्बन्धिनश्चतुरः पातान् पठित्वा एवं चाचपुटे ज्ञेय इति पठन्ति ।
 पञ्चपाणेषु पुटशब्दानन्तरं चतुष्पातानाहुः । ते विशालाया आद्यत्रं मध्यमानामेव पठन्ति ।
 लयान्तरमेव केवलमभिप्रेत्य तत्र द्वितीयस्यां कण्डिकायामष्टकलायां च चच्चपुटपट्टितापुत्रक
 इत्यक्षरयोजनया समाप्तया प्रथमं विशालतो गृह्यते । तत्र च (चच्चत्) इत्याद्यक्षरद्वयम् ।
 तेन चच्चपुटशेषभूतमेव कृतमिति पूर्वकम्बु पाठः । कनिष्ठलयान्तरोभयानुग्राहिप्रयोगमेवोचिनं
 चेत्यलं बहुना ॥ ६०-६३ ॥

एवं कनिष्ठे लक्षिते मध्यमस्य लक्षणमाह ।

गुर्वक्षराणां विश्लेषादेवमेव तु मध्यमम् ।

१ ड. भवेत् । २ र. च । ३ र. ते ।

पु/-

चच्चपुटे/-
(१८७)

सन्निपातैर्निपातैश्च तेषां वस्तु प्रकीर्तितम् ।
समासलक्षणं चैव गदतो मे निबोधत ॥ ६६ ॥
अष्टौ तालास्तु पट् शम्भ्याः (ः) सन्निपातास्त्रयस्तथा ।
आसादि(रि)ते विधिर्ह्येव एकैकं परिकीर्तितम् ॥ ६७ ॥
चत्वारस्तु गुणा युग्मे त्र्यश्रे पट् परिकीर्तिताः ।
द्वितीये पञ्चपाणौ तु सार्धाः पट् परिकीर्तिताः ।
अन्ते च सन्निपातः स्यात् सर्वेषामप्ययं विधिः ॥ ६८ ॥

अत्र विभक्तभङ्गे सन्निपातस्य मुक्तकमार्गरूपत्वे चच्चत्पुटे चतुर्भिः पञ्चपाणिबद्ध
षड्भिः पातैरिति (त्यासारे) विंशतिः पञ्चपाणौ शम्भ्ये (भ्यै) वेति पुनः प्रथमशम्भ्यायामुक्तकल्पनां
व्रजन्त्यां पञ्चपाण्यां (णौ) च सन्निपातयोश्च पूर्वपूर्वं तालविशेषत्वं व्रजतोर्मुक्तके च पञ्चपाणि-
शेषभूते सा प्रवेशकला षड्भवा तत्त्वात् पञ्चपाणेरिति वक्ष्यते । ननु कनिष्ठ (ष्टं) मध्यमं
ज्येष्ठमिति च या सप्तांशी निरूपिता निःशब्दा कृताऽन्या कनिष्ठकेवला मध्यमज्येष्ठयो-
र्निपातसहिता । वस्तिवति विशेषरूपलक्षणमित्यर्थः । सप्तांशेन सामान्येन यं (यल्) लक्षणं तन्
निबोधत ॥ ६६ ॥

अष्टौ तालास्तु यच्छ (पट् श) शम्भ्याः सन्निपातास्त्रय इति । एवं
त्रैस्वर्यरूपं तद्वृत्तिमिति यावत् । संख्यावत्त्वाद् बलवत्त्वमिति न्यायादेव क्रम
आश्रितः । नात्र चच्चत्पुटपञ्चपाणिबुद्धिः कर्तव्या । अपि तु वर्तनविधिः कार्यो यथा ।
अष्टौ ताला इत्यादिना क्रमेणासारितरूपासिद्धिरित्युक्तमप्यन्येन ॥ ६७ ॥

केचि(कैश्चि)दत्र (त्रा) स्थितं (म्) । चत्वारस्तु गुणा युग्म मि(इ)ति
(म. ना. ३१.१०६) श्लोके आसारि(त) पट्विधिः स्पष्टस्मरणार्थं विधीयते । तत्तु स्वस्थान
एव व्याख्यास्यामः ।

१ इतः पूर्व रमानुकायां-आताधितानि त्रीण्येवं याज्यानीद प्रश्नोक्तृभिः । तेषां चैव समायोगात् दर्शमानक
इत्यते । त्रीणि त्रिषु प्रमाणेषु विद्याया साधितान्य च । ज्येष्ठमध्यकनिष्ठं च चतुःष्वलयांतरम् । कनिष्ठस्योप-
बहने कलाः पञ्च भवेदर्थः । षट्लयान्तरसंज्ञः स्यात् सप्तमध्यमकस्य तु । ज्येष्ठस्यैवोपबहने नित्यमष्टकलं
भवेत् । एतेषां चैव वक्ष्यामि गुरुलघ्वक्षरक्रमम् । चतुर्दश लघू द्वे स्तुः कनिष्ठे द्वे गुरुष्वथ । चतुर्भिरधिकं
चैव लघुभिः स्यात् लयान्तरम् । द्वाविंशतिलघु प्रोक्तं द्विगुर्वाद्यं च मध्य (म)म् । षड्विंशतिलघु विज्ञेयं
द्विगुणं ज्येष्ठमेव च । एतान्युपोहनाभ्येवं चत्वारिंशत् गतितानि (गतानि) तु । पुनः तालविधानं च
.....निबोधत । उपोहन्ते स्वरा यस्य उपोहनं द्वेयं स्थायिस्वरसमाधायम् । अथवोपोहन्तं यस्मात् पदेभ्यः

आसारितानां संयोगो वर्धमानकमुच्यते ।

उत्पत्तिं लक्षणं चास्य गदनो मे निबोधत ॥ ६९ ॥

अन्ते च सन्निपातः स्यात् सर्वेषामप्ययं विधिः ।

इति केचिदर्थश्लोकमप्यत्र सन्निपातस्योत्सर्गिकमन्त्यत्वं दर्शयितुं पठन्ति ॥ ६८ ॥

ननु नृत्योपयोगे प्राधान्याद् यदुद्देशेन लक्षणं तद् वर्धमानस्यैव प्रथमलक्षणं वाच्यम् । अथासारितानां समूहात्मकं तदिति । एषामादौ वर्धमानस्य कथं पृथगुपादानम् । पूर्वमकारिते आसारिते वर्धमानाहितैव च चित्रतेत्याशङ्क्याह । **आसारितानां संयोगो वर्धमानकमिति ।** इह न प्रत्येकमासारिते वर्धमानरूपता । न समुदितेषु । तथाहि । त्रीण्यासारितानि सप्तदश त्रयस्त्रिंशत् पञ्चपष्टिरिति पञ्चदशोत्तरं शतम् । कलानां वर्धमानं तु दशपरिवर्तकमेव चतुर्विंशत्युत्तरं शतम् । नवाष्टौ ततो नवाष्टौ नव षोडश द्वात्रिंशत् षोडशाष्टौ नवेति । यथा(दा) परिवर्तविहीनकण्डिकामात्रगणनं तदा यद्यपि पञ्चपष्टिकला **स्वाद्येष्वा** (**आद्या** स्वा)-सारितरूपता सम्भाव्यते तथापि नवाष्टौ षोडश द्वात्रिंशदित्येवम्भूतस्य विच्छेदस्यात्राभावान्न त एव रूपतायाः पाताः केवलज्येष्ठासारिते । अभसपदकल्प्यमानरूपविशेषे वैचित्र्याश्रयभावन्यायेन कण्डिकाश्रयत्वाद् वर्धमानाश्रयत्वं स्यात् । नन्वेवमासारितानां किमादौ लक्षणेनेत्याशङ्क्याह । **सम्यग्** विचित्रेण प्रयोगेणा**योगः** परस्परसङ्गतिः । तत्प्रमाणं **वर्धमानम्** । तथाहि कनिष्ठे गीयमाने कण्डिकाद्वयं संयुक्तं भाति । तस्मिन्नेव कला.....नान्या खण्डिका । मध्यमे च त्रयम् । ज्येष्ठे चतुष्टयम् । एवं परिवर्तदशखण्डिकासम्भितियाऽऽसारितेषु भाति **गगननलभ्राम्यदभ्र(भ्रां)शकसंस्त्यानसिंहव्याघ्रादिवैचित्र्यन्यायेन** ततोऽद्भुतत्वादासारितानामादौ लक्षणं कृतम् । वर्धमानस्य च पृथगेव वक्तव्यम् । तत्र नृत्ताश्रयत्वेनास्य **भगवदुपज्ञमेव** प्रवृत्तिरिति पूर्वमुत्पत्तिर्वाच्येति दर्शयति । **उत्पत्तिं लक्षणं चास्येति । तत्रोत्पत्तिस्ताव(दा)दौ** नवमिति ताण्डव [प्रयोगो].....**ऽऽभिस्ताण्डवाध्याये (ग. ना. अ. ४)** दर्शित इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

सूचना(कृतः) । तस्मादुपोहनं ह्य (त)त् गानवा(भा)ण्डसमाश्रयम् । शम्भ्या तालः परावृत्तः शम्भ्या तालमृतः परम् । अनुष्ठानामनं चैव कर्तव्यं सन्निपाततः । पञ्चराशिपरावृत्तः पूर्ववच्च विधीयते । कनिष्ठासारितं ह्येव विज्ञेयमालजो विधिः । य एव मध्यमे तालः स लयान्तरितः पुनः । कलाकलान्तरहृतं लयान्तरमिति स्तुतम् । एवं तालवधानं कनिष्ठसंज्ञे लयान्तरे चैव । मध्यासारिततालं पुनरेव च संप्रवक्ष्यामि । इत्यधिकः पाठः ।

निहत्य दानवं घोरं रुद्रेणामिततेजसा ।
 नृत्तमुत्पादितं पूर्वं चित्रं ताण्डवसंश्रितम् ॥ ७० ॥
 अथ भूतगणैः सर्वैस्तस्मिन् काले महात्मभिः ।
 वर्धमानमिदं दृष्टं पिण्डीबन्धैर्विभूषितम् ॥ ७१ ॥
 परितुष्टश्च तद् दृष्ट्वा सपत्नीको वृषध्वजः ।
 प्रददौ च वरं श्रेष्ठं सह देव्यां गणाधिपैः ॥ ७२ ॥
 लक्ष्यलक्षणसम्पत्त्यां मार्गयुक्तिविधिक्रमैः ।
 वर्धमानप्रयोक्तारो यास्यन्ति शिवगोचरम् ॥ ७३ ॥

ननु नृत्तं यद्युत्पादितं वर्धमानस्य किं तत इत्याशङ्क्याह । अथ भूतचरैः
 (गणैः)रिति । अनुचरगणैरित्यर्थः । तस्मिन् काले इति । नृत्यप्रयोगकाले ।
 इदमित्युक्तपूर्वासारितसङ्गतिप्रयोजनात्मकं दृष्टमालोचितम् । आलोचने हेतुः पिण्डी-
 लब्धैः (बन्धैः)रिति । तदुत्थाननिदानभूतकरणाङ्गहारप्रयोगसहे (हिते)प्विति यावत् ।
 एतदुक्तं भवति । भगवा (न वि)द्यया विचित्रं नृत्तमकार्षात् । न चानुचरवर्गसमुचितं
 विचित्रं गीतनुत्प्रेक्षाङ्गके । विचित्रत्वादेव परिवर्तादिवैचित्र्यमुक्तम् । तत्र वैचित्र्योत्प्रेक्षणेऽ-
 ङ्गपरिवर्तादिवैचित्र्यमेव पर्यालोच्यमानं हेतुरिति भगवता वस्तुतो वर्धमानमुत्पादितम् ।
 न तु.....॥ ७०-७१ ॥

किमिदानीं तदत्र प्रयोगेण । यदुक्तं

वर्धमानमथापीह ताण्डवं यत्र युज्यते । (भ. ना. ५-१३)

इत्याशङ्क्याह । परितुष्टश्च तं (तद्) दृष्ट्वेति । सपत्नीकः सगणश्च परितुष्टः
 सन् तादृशमेव वरं ददौ ॥ ७२ ॥

कथमित्याह । लक्ष्यलक्षणसम्यत्वेति । मार्गाश्चित्रादयः । युक्तियोजनम् ।
 परिवर्तामिका (त्मको) विधिः । यथाक्षरद्विसङ्ख्यातत्रिसङ्ख्यातरूपक्रमपरिवर्तनेष्वा-
 सारितोत्पत्तिलक्षणाः (गः) । एतैर्लक्षणस्य च सम्पदा घटितैरुपलक्षणं वर्धमानं ये प्रयुज्यते ते
 शिवगोचरं दृष्टादृष्टपुरःश्रेयःप्राप्तिलक्षणं यास्यन्ति । भविष्यप्रयोगेण विविधफलानां
 विधयः फलमुत्पन्नत्वकारणमित्याह । बहुवचनप्रयोगेण गानुवादकनर्तकानां तुल्यफलत्वमाह
 ॥ ७३ ॥

१ च. संज्ञितम् । २ च. देव । ३ च. सम्पत्ता ।

एवमेतन् मया दृष्टं पिण्डीबन्धनिमित्ततः ।
 अधुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षणं शृणुत द्विजाः ॥ ७४ ॥
 वृत्तिदक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम् ।
 द्विविधं वर्धमानं स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ॥ ७५ ॥
 अतालं च सतालं च वर्धमानं द्विधा स्मृतम् ।
 चतस्रः कण्डिकाश्चैवं तावन्त्यासारितानि तु ॥ ७६ ॥

एवमेतदिति । यतो भगवद्वरदानादेव (वं) भूतं नृत्तमतो हेतोः पिण्डीबन्ध-
 स्याङ्गहारप्रयोगवैविध्यान्मनस्ताण्डवस्य निमित्तेन तत्पूर्वेण रूपसमुत्पत्तये मयेति भरत-
 मुनिनैनञ्च दृष्टम् । पूर्वज्ञे मयाऽऽलोचितमित्येवमुत्पत्तिमभिधाय लक्षणस्यावकाशमाह ।
 अधुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षणमिति । जाते पूर्वज्ञे योगे युक्तमस्य लक्षणमि-
 त्यधुना (नेत्य) स्यामिप्रायः । तुर्भिन्नक्रमः । यद्यपि सम्पत्तिरप्युपयोगिनो (न्यु) क्ता तथापि
 साध्याकारेण प्रतिनियोजितम् ॥ ७४ ॥

द्विविधं वर्धमानं स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ।

मार्गानुभवसूचने आसारितानामाधाराधेयभावस्तावदस्ति । सा (स) च न स्वतन्त्राणाम् ।
 अपि तु वर्धमानरूपं गतानाम् । तथाहि । वर्धमानरूपादुन्मीलिते पञ्चपष्टिकले ज्येष्ठा-
 सारितान्तरमासारिते आधारभूते कनिष्ठाधि (ष्ठि) ताऽऽधेयताऽवतिष्ठते ॥ ७५ ॥

नन्वेवमासारितानां द्वैविध्यमाधाराधेयभावेन वर्धमानमित्याशङ्क्याह । यस्मिन्
 वर्धमानरूपत्वे यत्प्रमाणप्रक्षेपोऽन्तर्भावः कण्डिकाङ्गकलाशम्याविभागश्च तेन यतो विनिर्मितमिदं
 द्वैविध्यं ततो वर्धमानस्यैव चतुरूपम् । न हि वर्धमानरूपत्वानासादने पञ्चपष्टिकले ज्येष्ठे
 आसारितान्तरमाधीयते । तस्य विशिष्टतालयुक्तत्वादन्यरूपासहिष्णुत्वात् ।

ननु वर्धमानतायामपि कथं तस्यैवाधारत्वम् । आधेयतश्चोपाधिकृताद्वेदादित्याह ।
 अतालम् । चो हेतौ । चेत्यादि । यतस्तस्य वर्धमानस्य यतः प्रमाणं कालविभागस्त-
 दतालम् । केवलसङ्ख्याभेदपरिच्छिन्नस्वशम्यादिविहितकण्डिकाचतुष्कलमात्रं रूपं सतालम् ।
 शम्या तालं पुनः शम्या (भ. ना. ३१.१४४) इत्यादि वक्ष्यमाणस्वरतालयुक्तं
 श्रुतम् । तस्मादाधाराधेयभावोपपत्तिः । एतदुक्तं भवति । कण्डि चले कडि भेदने
 पाध्यातुपाठः (१५८३) कण्डिका । चतुष्कलमात्रे पञ्चपष्टिकलेऽनुलिखितस्वकतालवैचित्र्ये

ध्रुवकेण कलाभिश्च कण्डिका देवकल्पिताः ।
वर्धमानशरीरे तु क्रियते मार्गयोजना ॥ ७७ ॥
आद्या नवकला तु स्यादष्टाभिस्तत्परा स्मृता ।
दश षट् च तथा चैव तृतीया कण्डिकेऽप्यते ॥ ७८ ॥
चतुर्थी कण्डिका चैव द्वात्रिंशत् कलाः (ः) स्मृताः ।
कलाभिरेवं निर्दिष्टाः कण्डिका वर्धमानके ।
केवलं मार्गसम्भूतास्तालयोगाद्भवर्जिताः (ः) ॥ ७९ ॥

अस्यैवमितिप्रत्ये चत्वार्यासारितानि पूर्वोक्तस्वकतालयोगेन प्रयोगे योग्यानि । तेन
कण्डिकामात्रस्वाधारताऽऽसारिततालप्रयोगसहितयाऽवधे (ताऽऽधे) यता । अन्ये तूपोहनाङ्ग-
स्याथ तत्र मुखतालमित्या (त्य) तालत्वमेकत्वात् प्रतिमुखादेकसतालत्वादङ्गवैचित्र्याद् द्विविध-
मित्याहुः । एतत्तु न युक्तमित्यत्रैव वक्ष्यामः । तत्र यदतालरूपं तालं दृश्यति । चतस्रः तद्/-
कण्डिकाश्चैवमिति । कण्डिकानां नियतविभागात्मिका कण्डिका । अन्ये तु कण्डिम-
वान्तरप्रकरणमिति मन्यमाना दीर्घं पठन्ति काण्डिका इति । कण्डिकैव केवला न तु
तद्गतशम्यादि । चतस्र एव नाडिकाः । अतो हेतोस्तावन्येव चत्वार्यासारितानि
तत उपपन्नाधाराधेयतेति यावत् । तुर्विदोषं द्योतयति । वर्धमानान्तर्गतानि यदि तानि तदा
चत्वार्यन्तर्हर्भूतानि पुनस्वीण्येव । एतच्च प्राग् दर्शितम् ॥ ७६ ॥

न च कण्डिकानां स्वकतालाभावे स्वरूप एव लोप एवेत्याशङ्क्याह । ध्रुवकेण
कलाभिश्चेति । देवेन कल्पिता भगवता योजिताः । कण्डिका इति तावन्मात्रमासां
रूपम् । ततो ध्रुवपातयोगः शम्यादिकलाविशेषयोगो वा ।

एतदुक्तं भवति । नियतकालकला कला चास्य.....कण्डिका धर्मरूपा धर्म-
स्थानीयं (यः) तत्र पातयोग इति ॥ ७७ ॥

ननु शम्याद्यभावे रूपसंयोजनत्रलेनोत्पत्तिः क्रियते । किं तत् कण्डिकात्मकं वर्धमान-
शरीरं यत्रैवं मार्गयोजनेत्याह । आद्या नवकला तु स्यादिति । दशपरिवर्तदशाहा (द्या)-
सारितरूपतायां यद्यप्यनियतमादित्वमासां तथापि कण्डिकारूपे प्रयोगेऽयमेव क्रम इति
दर्शयितुमाद्येति तत्परेति चोक्तम् । तृतीया तथैवेति । तत्परेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

चतुर्थी कण्डिका चेति । तत्परेति यावत् । एवकारः क्रमं नियमयति । एवं
नवाष्टौ षोडश द्वात्रिंशदिति चतसृणां स्वरूपम् । एतच्चासारिते । आसां स्वरूपमुप-

एकद्वित्रिचतुर्योगात्ताभिरासारितानि तु ।

वर्धमाने प्रसूयन्ते मार्गतालाङ्गयोगतः ॥ ८० ॥

प्रथमां कण्डिकां कृत्वा चालतालप्रयोजिताम् ।

अन्तिमार्धकलाहीनं कुर्यादेवं कनिष्ठकम् ॥ ८१ ॥

संहरति । कलाभिरेवमिति । एवमित्युक्तसंख्याभिः कलाभिर्लक्षिता मार्गेषु चित्रादिषु सम्भूतानां सम्भाव्यमानस्वभावं केवलं कृत्वा निर्दिष्टाः शब्देन स्वेन रूपेणोक्ताः (:) । अत एव तालयोगेन स्वरैर्द्वैश्चासारितमुखप्रतिमुखदेहसंहरणविभागयोगैरासारित-तालेर्वर्जितास्तत्र एतदवस्थाया आधाररूपता उक्ता इति भावः ॥ ७९ ॥

नन्वाधेयत्वं तर्हि कथमित्याह ।

एकद्वित्रिचतुर्योगात्ताभिरासारितानि तु ।

वर्धमाने प्रसूयन्ते मार्गतालाङ्गयोगतः ॥

इति । ताभिः कण्डिकाभिर्हेतुभूताभिरासारितानि जायन्ते । कथम् । योगात् । योगो मार्गतालाङ्गतः । ततो हेतोः ।

एतदुक्तं भवति । एकयोगा त्रिमात्राश्रिता कनिष्ठासारितोक्ते (तके) ते (ता) लेऽङ्गेषु च योजितेषु कनिष्ठासारितं प्रसूयत एव । द्वियोगान्तेष्वेव तालेषु लयान्तरम् । क्रिया- (त्रि) योगात् वार्तिकाश्रितमध्यासारितोचिततालयोगयोजने मध्यः । चतुर्योगाद् दक्षिणता स्वीचिता । तालाङ्गनिवेशने ज्येष्ठम् । बहुस्वभावेत्यनया त्वव्यवस्थेत्याह । वर्धमान इति । प्रयोगापेक्षा गगनतलविचरज्जलदशकलघटनसिंहादिवुद्धिवदद्भुतफुल्लकल्पां (रपा) तदानीन्तना चेद्यमासारितबुद्धिरिति चेत् (च) प्रसूयत (न्त) इत्यनेनोक्तम् । प्रसूय (न्ते) प्रयोगक्रमे सत्येवं ज्ञायते (न्ते) इति यावत् । अत एव लक्ष्यमेव प्रधानं न तु लक्षणम् । नेदं सुष्ठुतमं बुद्धानारोहतीति लक्ष्यसम्पत्तिरुक्तपूर्वाऽपि पुनरत्र सूचिता ॥ ८० ॥

नन्वेकयोगान्न कस्यचिदासारितसंवादं पश्यामः । एकत्र च कीदृशो 'योग इत्याशङ्क्याह ।

प्रथमां कण्डिकां कृत्वा चालतालप्रयोजित (ता) म् ।

अन्तिमार्धकलाहीनं कुर्यादेवं कनिष्ठकम् ॥

इति । नात्र द्वित्रि (द्विस्त्रिः) पट्कृत्वा कुर्यादिति वचनार्थितप्रयोग (:) । किन्त्वयमर्थचि (धि)-

द्वितीयां कण्डिकां कृत्वा प्रथमा सकला यदि ।

योज्यते पूर्वतालेन तदा तत् स्याल्लयान्तरम् ॥ ८२ ॥

त्रमार्गेण । नत्वहि (त्वादिमा) भिरकला हि कार्या । प्रथमा (मां) ख (क) ण्डिकां-
 (कां) कृत्वेति बुद्धौ गृहीत्वाऽऽश्रयत्वेनालम्ब्य । कस्येत्याह । बालेति । कनिष्ठासारिते
 यस्ताल उक्तश्चत्पुटः (:) पञ्चपाणिर्वैत्येवंरूपां चे (चै) वंरूपः । ध्रुवकानि मार्गचतुष्कदशावा-
 शान् / (बाल) यान्यवस्थाभिर्व्यव (प) देशः । ततश्च बाले ताले ध्रुवकतालः । एवं चित्रमार्गगा न गाने-
 तात्काला । च कला प्रतिकलद्रुतमात्रेण द्वाभ्यां पाताभ्यां योज्यं शब्दकालत्वं यथा हि बालदशायां भाव ।
 कनिष्ठकमभूत् । तद्वद् वर्धमानान्तर्भावे । एवमिति । इमा ध्रुवकमार्गाश्रयलक्षणावस्थां (स्था)
 प्रा (ह्वा) सं कुर्यात् । तत्रान्तिमां कलां चित्रमेव केचिदाहुः । अन्ये मार्गभेदमसहमाना ५/गत्ता /
 न शम्या अर्धे (र्धे) सन्निभतोऽर्था (र्धा) न्तरे च पातस्यानुक्तत्वादर्थः (र्धः) स्यादित्याह (हुः) ।
 एवात (अत एव) एवमित (एव) मित्वाचक्षते । अत एव तत् कनिष्ठासारित (ते) यच्चित्रमभूत् तयैत्यत्राभाभूत् ।
 तदस्यां दशायामर्थ (र्ध) भूताभिः कलाभिर्हीनं न भवति । विचित्रस्य ध्रुवकवैगुण्यात् तथा
 विकलानां मद्य (ध्य) माद्यभागत्वे शम्यादिरूपेण स्थितमेवैतत् । पृष्ठरूपं मन्त्रिमन्त्रे (पमन्तिममे) व
 कलानामर्थ (र्ध) हीयते । ततोऽप्याह । अन्तिमार्थ (र्ध) कलाहीन (म्) इति । आदि-
 माभिरर्थ (र्ध) कलाभिः कलानामर्थ (र्ध) हीनमित्यर्थः । एवं च बालशब्दः (:) कनिष्ठ एव
 व्याख्येयो न ध्रुवके । तेन व्यस्तस्य द्रुत एव लब्धत्वात् । एवमेकस्यानपि कण्डिकायां
 योजनात्मकयोग उपपादितः । तथा हि । चित्रे तावद् हीयमाने एकस्मिन् पादे पदं तदेवात्र
 ध्रुवकाश्रितो (ते) पातद्वये इत्येकयोगात् कनिष्ठप्रसवो व्याख्यातः ॥ ८१ ॥

अतियोगः कीदृक् ततश्च कस्योत्पत्तिः (त्तिः) कथं चेत्याशङ्क्याह ।

द्वितीयां ख (क) ण्डिकां कृत्वा प्रथमा सकला यदि ।

योज्यते पूर्वतालेन तदा तत् स्याल्लयान्तरम् ॥

बाल इति वर्तते । बालश्च कनिष्ठ एवेत्युक्तम् । वक्ष्यति च बालं नचकलं ए (चे) पाम्
 (भ. ना. ३१.९.९) इत्यत्र । एवं कनिष्ठस्य यस्ताल उक्तश्चत्पुटपञ्चपाणिद्वयात्ता स सन्निपातः ।
 तन्मध्यावद् (ध्याद्) णामु कलामु सामि चत्पुटः पट्पितापुत्र इत्यन्तोऽक्षरपातो विद्धि (धिः) ।
 तावता बालतालेन प्रयोजिता स्थिता यामष्टकलां ख (क) ण्डिकां प्रयुज्य प्रमाणव (त्) कला
 अभिर्भावेन नवभिः कलाभिर्युक्ता यदि पूर्वोपक्रान्ता समाप्तेन तालेनावशिष्टेनात्र पट्पितापुत्र-
 कमुक्तं सन्निपातं चेत्येवं रूपेणोपोह्यते । तदेति । तस्यामेव दशायां न हि बहिर्भावयेदिति
 कनिष्ठं यदभूत् तल्लयकृताद्विशेषाद्भयान्तरवाच्यं सम्भाव्यते । तदाह । स्यादिति ॥ ८२ ॥

वर्धमानं विना चित्रे न हि वृत्तौ लयान्तरम् ।

बहिर्वा वर्धमाने वा कनिष्ठं न हि दक्षिणे ॥ ८३ ॥

विर्धनी

नन्वक्षरपातविधौ तावन्न कश्चिद्विशेष उक्तः । कण्डिकाऽपि भावोऽपि यः पूर्व(र्व)-
द्वितीयप्रथमेति सोऽप्येकासारितप्रयोगत्वे हस्ताभावत्वाल्ललितकल्पं(ल्प)तत्कनिष्ठत्वभेदेन
नेतुर्वाच्य इत्याशङ्क्य तयोर्भेदं

वर्धमानं विना विचि(चि)त्रे न हि वृत्तौ लयान्तरम् ।

बहिर्वा वर्धमाने वा कनिष्ठं न हि दक्षिणे ॥

टीकाकृत् तावदाह । लयान्तरमिति । कनिष्ठमेवोच्येत तदाश्रयत्वादुपचारेण ।
तदयमर्थः । वर्धमानं विना ततो बहिर्भावे कनिष्ठं चित्र एव भवति । ननु
का(कदा)चिद्वृत्तौ वर्धमाने लयान्तरत्वं धर्मा(न्तर)वृत्ति(र्ति)बहिर्भावेन कदाचन
लयान्तरमिति तात्पर्यम् । कनिष्ठं तत् स्वतन्त्रं वा वर्धमानगतं वा न जातु दक्षिणे
ध्रुवयति । किं ने.....स्या स कनिष्ठादपि ज्येष्ठस्य व्यक्तिः स्यात् । चातुर्गुण्यसहत्वाच्च
त्वेव । सा हि मध्यमासारितादिति । अन्ये तु शेषवृत्ति(त्ती)श्चान्यथा व्याचक्षते । कनिष्ठं
स्वतन्त्रं वा वर्धमानस्यान्तरं च । अन्तरत्वं दक्षिणेनापि वृत्तेः । वर्धमानं तु विना चित्रम् ।
चित्रं तु वर्धमानान्तर्गतध्रुवकेणैव च । स्वातन्त्र्येण तु चित्रमार्गेण भवनीयम् । लयान्तरं च
स्वतन्त्रवर्धमानगतं वा चित्रेण दक्षिणे किन्तु वार्ता एव वेग (वृत्तिरेव वा लय) एव च मध्य-
मज्येष्ठयोर्मार्गत्रयविधेयत्वमिन्युक्तं भवतीति । एवं च मार्गभेदादनयोर्भेद इति तात्पर्यमिति ।

गुरवस्तु स्पष्टमेव व्याचक्षते । एको हि शब्दश्चार्थे । अररः शब्दार्थे ॥ इत्थं
च योजना । लयान्तरं नाम तद् वर्धमानं विना न चित्रे न वृत्तौ न च दक्षिणे
भवति । मार्गत्रयेऽपि स्वतन्त्रं तत्रास्ति । वर्धमानान्तर्गतं हि चित्रेऽपि हि भवति यदा
चित्राऽऽश्रिता नवकला विशालध्रुवकेण कनिष्ठं व्यनक्ति । वृत्तावपि भवति यदा(दा)
सद्वृत्तिमार्गाश्रिता चित्रेण कनिष्ठाभिव्यज्य(ञ्ज)का । दक्षिणेऽपि भवति यदा सा दक्षिण-
मार्गाश्रिता वार्तिकेण कनिष्ठं व्यनक्ति । न हि कण्डिकानां मार्गभेदनियमः कश्चित् । तथा हि
सामान्येनोक्तम् । वृत्तिदक्षिणचित्रेषु विनियोजितं वर्धमानमिति (भ. ना.
३१-७५) । एवं विना चित्रे वृत्तौ लयान्तरं नापि दक्षिणे । कनिष्ठं बहिर्वा
भवति वर्धमाने वा भवतीति पारतन्त्र्यनियमादनियतस्य कनिष्ठस्य सिद्धौ लयान्तराद्भेद
इति ॥ ८३ ॥

द्विगुणाक्षरसंयोगादन्यमार्गनियोजनात् ।

नृत्तकालविशेषाच्च बालादन्यल्लयान्तरम् ॥ ८४ ॥

तृतीया स(च)द्वितीया च प्रथमा चैव तत्कला^१ ।

द्विकलं योगमाश्रित्य मध्यमासारितं तु तत् ॥ ८५ ॥

ननु भवत्वेवं तथापि यदा वर्धमानान्तर्भावदशाकृता(त)पारतन्त्र्यं तदातो भेद
इत्याशङ्क्याह ।

द्विगुणाक्षरसंयोगादन्यमार्गनियोजनात् ।

नृत्तकालविशेषाच्च बालादन्यल(ल्ल)यान्तरम् ॥

यावन्यक्षराणि पदसम्बन्धीनि कनिष्ठासारितकलायां तलो(तो) द्विगुण(णानि) लयान्तरगतायाम् ।
ध्रुवके यदि कनिष्ठलयान्तरश्चित्रे नृत्ते च विशेषोऽस्ति । यत्रान्तरे गीयमाने न द्विकलाय(याः)
कनिष्ठाया आवृत्तिर्भवतीति । यदा गीतवशादङ्गं भूयो निवृ(व)त्त(र्त)ते तत्राद्यमभिनेयं
स्याच्छेषं नृत्ते तद्योजयेदिति । यथाक्षरवैगुण्या(न्) मार्गभेदाच्च कोऽन्या(न्यः) कालविशेषः ।
अक्षरद्वैगुण्यमपि लयवशात् । स एव कालो न तु मार्गभेदे तस्मात् कालोऽत्र नर्तकीप्रवेश-
वाद्यग्रहणादिरवसरः ॥ ८४ ॥

अथ कथं त्रि(त्रि)योगः किं च तत् प्रयोगत इत्याशङ्क्याह ।

तृतीया च द्वितीया च प्रथमा चैव तत्कृता(त्कला) ।

द्विकलं योगमाश्रित्य मद्य(ध्य)मासारितं तु तत् ॥

गुर्वक्षराणां त्रिस्तेषामि(विश्लेषादि)ति (भ. ना. ३१-६४) पूर्व(र्व) यो द्विकल-
(लो) योगा(ग) उक्तः समाश्रित्य षोडशाष्टौ नवेति यदि काकुतालमद्य(ध्य)मासारितं
तेन सनिमासनिदावनि इति चच्चपुटम् । शनिप्रताशनितामीति पाणिगता पन्ता इत्येवं
षोडशकला(य)त्यादौ कण्डिका । ततः पट्काल(कला)दिशयां(या) शनात्रम् इति प्राच्या
वि(वी)चिपु का(क)ल्यश्च + चतुष्कं । पञ्चपाण्यन्तरगतं च कल्यचतुष्कं शनित्रता इति ।
ततो नक्षत्राणां शनित्रानि शनिशानि प्राच्यरशिष्टं कलाष्टकमुक्तं च सचिगत इति
॥ ८५ ॥

द्विगुणाक्षरसंयोगादन्यमार्गनियोजनात् ।

नृत्तकालविशेषाच्च बालादन्यल्लयान्तरम् ॥ ८४ ॥

तृतीया स(च)द्वितीया च प्रथमा चैव तत्कला' ।

द्विकलं योगमाश्रित्य मध्यमासारितं तु तत् ॥ ८५ ॥

ननु भवत्वेवं तथापि यदा वर्धमानान्तर्भावदशाकृता(त)पारतन्त्र्यं तदातो भेद इत्याशङ्क्याह ।

द्विगुणाक्षरसंयोगादन्यमार्गनियोजनात् ।

नृत्तकालविशेषाच्च बालादन्यल(ल्ल)यान्तरम् ॥

यावन्त्यक्षराणि पदसम्बन्धीनि कनिष्ठासारितकलायां तलो(तो) द्विगुण(णानि) लयान्तरगतायाम् । भ्रुवके यदि कनिष्ठलयान्तरश्चित्रे नृत्ते च विशेषोऽस्ति । यत्रान्तरे गीयमाने न द्विकलाय(याः) कनिष्ठाया आवृत्तिर्भवतीति । यदा गीतवशादङ्गं भूयो निवृ(व)त्त(र्त)ते तत्राद्यमभिनेयं स्याच्छेषं नृत्ते तद्योजयेदिति । यथाक्षरवैगुण्या(न्) मार्गभेदाच्च कोऽन्या(न्यः) कालविशेषः । अक्षरद्वैगुण्यमपि लयवशात् । स एव कालो न तु मार्गभेदे तस्मात् कालोऽत्र नर्तकीप्रवेश-वाद्यग्रहणादिरवसरः ॥ ८४ ॥

अथ कथं त्रि(त्रि)योगः किं च तत् प्रयोगत इत्याशङ्क्याह ।

तृतीया च द्वितीया च प्रथमा चैव तत्कृता(त्कला) ।

द्विकलं योगमाश्रित्य मद्य(ध्य)मासारितं तु तत् ॥

गुर्वक्षराणां त्रिस्तेषामि(विश्लेषादि)ति (भ. ना. ३१-६४) पूर्व(र्वै) यौ द्विकला-(लो) योगा(ग) उक्तः समाश्रित्य षोडशाष्टौ नवेति यदि काकुतालमद्य(ध्य)मासारितं तेन सनिमासनिदावनि इति चच्चतुष्टम् । शनिप्रताशनितामीति पाणिगता पन्ता इत्येवं षोडशकला(य)त्यादौ कण्डिका । ततः षट्काल(कला)दिशयां(या) शतात्रम् इति प्राच्या वि(वी)चिषु का(क)लाश्च । चतुष्कं पञ्चपाण्यन्तरगतं च कलाचतुष्कं शनित्रता इति ततो नवकलायां शनित्रतानि शनिशानि प्राच्यवशिष्टं कलाष्टकमुक्तं च सन्निगत इति ॥ ८५ ॥

चतुर्थीमादितः कृत्वा चतस्रः कण्डिका यदा ।

चतुष्कले नियोज्यन्ते ज्येष्ठमासारितं तु तत् ॥ ८६ ॥

प्रयोगस्तु यदा त्वेषां पिण्डीवन्धैर्विकल्प्यते ।

प्रत्येकं ह्यङ्गविन्यासस्तदा तेषां पृथक् पृथक् ॥ ८७ ॥

अथ चतुर्योगबालं चाह ।

चतुर्था(थी)मपा(मा)तिनं(दितः) कृत्वा चतस्रः कण्डिका यदा ।

चतुष्कले ति(नि)यु(यो)ज्यते(न्ते) ज्येष्ठमासारितं तु तत् ॥

चतस्र एव कण्डिकाश्चतुर्थद्वित्रिंशत्कलाका(क)ण्डिकादित्वेनाश्रित्य षोडश(शा)ष्टादशो-
त्यनयाऽऽनुपूर्व्या चतुष्कलातालेन

द्वितीयमद्य(द्विर्भावान्)मद्य(मध्य)मस्यैव ज्येष्ठमित्यभिधीयते ।

(भ. ना. ३१-६५)

इत्यत्र निरूपितेन प्रयुज्यते । तथा ज्येष्ठस्य व्यक्तिके(व्यक्तित्वे)न स आनिवि आव्रनिवि
स आनिवि इति चच्चतुष्टयः । सआनिः सवि आना शआनिविश सआनिवि इति पञ्चमाणः(णिः) ।
षोडशेति द्वित्रिंशत्कला तुर्या(स्तुर्यायां) कण्डिकायामादौ प्रयुज्यमाना(नः) पातविधिस्ततोऽपि
षोडशकलायां सआताविश सआनिवि इति प्राप्य पञ्चपाण्यवशिष्टं कलाष्टकं शआनिवित्र
आतावित्यपरपञ्चपाणिगतं कलाष्टकं प्रयोज्यम् । ततो षट्कलां कण्डिकायामारो(प्य)
प्रयुज्यमानायां तस पञ्चपाणिविशिष्टमध्या कलाष्टांश(शेन) अन्विता अनिविनितो नवकलायां
विशिष्टं कलाष्टकमुक्ते(क्त)कऽसन्निपानश्च शआतावित्रआत्र अनिविश एवं मार्गताला(ल)-
योगः । आसारितान(नि) प्रसूयन्त (भ. ना. ३१-८०) इति यदुक्तं तस्य
मार्गस्यैककलास्ता(ता)स्य च शम्यादेर्योन(ग)ज्ञातमङ्गयोगं च विशिष्यते ॥ ८६ ॥

तत्प्रयोजनं तत्स्वरूपं च दर्शयितुमाह ।

प्रयोगस्तु यदा त्वेषां पिण्डीवन्धैर्विकल्प्यते ।

इत्यादिश्लोकत्रयम् । तत्र मुखमित्यङ्गना(म) । ता(त)मिति । उपोहन(नं)-
मुखमित्यादि । स्वरूपमप्रयोगमिदमित्यादि अप्रयोजनं तम् । इदमत्र तत्तम् । यद्यपि
मुखादीनामाविर्भूतत्वे(नै)मान(त्र न) कश्चिद्विशेषस्तथापि नृत्तेऽस्त्येव विशेषः । तत्र
तुम्योग(ज)नं कृत्वा नञ्जीगानसमन्विनमिति यो विधिरुगयोऽ(य उ)पोहने

मुखं प्रतिमुखं चैव देहं संसरणं तथा । ह/-
अङ्गान्येतानि चत्वारि सर्वेष्वसासितेषु च ॥ ८८ ॥

उपोहनं मुखं तेषां युग्मं प्रतिमुखं भवेत् ।
ओजः शरीरसंहारावयमङ्गविधिः (धि)क्रमः ॥ ८९ ॥

इत्येवं चतुरङ्गानि ज्ञेयान्यासारितानि तु ।
चतुरासारितैर्वर्धं विज्ञेयं वर्धमानकम् ॥ ९० ॥

समूहसंज्ञया गा(कया)प्यभिनेयपदार्थवत्यार्थगते(ः) । स खल्वित्यादिवशादिति प्रकटित-
मुपक्रम उपत्वाद्धि मुक्तमिव **मुखम्** । **प्रतिमुखसंज्ञे** चञ्चत्पुटे वैशाखस्थानकेनेति यो
नर्तकीप्रवेश उक्तः सोऽपि च विचित्र एवाभिनयोपक्रमः । प्रथमं पञ्चपाणेषु शरीरसंज्ञया
प्राधान्याभिनयभूयस्त्वं सर्वथैव तन्मयीभावात् । द्वितीये तु यथा पाणौ संहरणरूपवत् ।
अत्यन्तवत्यभि(न)यतोऽभिनयन्यूततापादने नृत्तप्राधान्यमिति । तद्वाह । **प्रयोगस्त्विति** ।
एषामासारितानां पिण्डीबन्धे (न्यैः) नृत्ताङ्गहारैरुपलक्षितो यः प्रयोगः (ः) पूर्वोक्तः
स यतो हेतोर्विचित्रतया **पृथक् पृथक् कल्प्यते** ततो हेतोः **प्रत्येकमङ्गविन्यास-**
स्तेषामुच्यते इति शेषः । इति **हे(ही)ति** वर्धमानान्तर्गततया नृत्ताश्रयत्वे एतान्यङ्गानि न
तु स्वातन्त्र्येण प्रयोगः । तेन तत्रोपोहनाभाव एवान्ये । तत्रापि तच्च श.....त्येव
तदर्थ एतदभावाय इति हि वते (उक्ते) **पृथक् पृथगिति** सर्वं स्वरवाचकीकृतं भवति ।
अङ्गचतुष्काभिप्रत्यङ्गनर्तकीप्रवेश इत्यादिक्रमोऽवतिष्ठते । **ताण्डवाध्याये (भ. ना.**
अ. ४) च स्वतन्त्रासारितेष्वपि प्रयोगोऽतिदिष्टः । **एवमेतेष्विति गीतेष्वासा-**
रितेष्विति (भ. ना. ४-३०२) ग्रन्थेन वर्धमानं तथापीति (भ. ना. ४-१३)
चापिर्वै(रा)सूत्राश्रितमपि प्रयोगस्थानत्वेनोक्तमिति । एतच्चात्र विचारयिष्यते । **युग्म**
इ(मि)ति । चञ्चत्पुटः औज्ञावि.....च पञ्चपाणि(ः) । **ओजः (ः) शब्दोऽकारान्ते(न्तो)**
विषमार्थश्चतुरङ्गतायां च । वस्तुमत्र मयात्यनिविष्टसन्निगातचञ्चत्पुटादिका नीयते(न्ते)
कनिष्ठे । अन्ययोस्तु पञ्चास्यादिभूत इति स्वरूपेऽप्यस्ति विशेषः ॥ ८७-८९ ॥

एतदुपसंहरति । **इत्येवं चतुरङ्गानीति** । उक्तपूर्वेण प्रयोजनेन प्रत्येकमासारित-
प्रयोगेष्विव की एकातर्त(किमेकताल)स्ततो योगे(ग)तो कण्डिकाचतुष्कम् । दश तु
.....परिवर्तते ते प्रसारितप्रसादा वर्धमानतेति स्पष्टरा(का)यत्वं दर्शितम् ॥ ९० ॥

वर्णनाललयग्रन्थवाद्यादिनयवर्धनात् । मि/-

पात्राणां वृद्धियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते ॥ ९१ ॥

वर्धमानशरीरस्य भवेदासारितस्य च ।

कार्यकारणभावेन परस्परविकल्पनम् ॥ ९२ ॥

यथा वृक्षाद्(क्षो) भवेद् बीजं(जाद्) बीजाद्वृक्षस्य(वृक्षाद्बीजस्य)
सम्भवः ।

अन्योन्यहेतुसंयोगात् प्रत्येनव्यस्तथेह तु ॥ ९३ ॥

ननु यदि नाम चतुरासारितैर्निर्वहन् न णीयता (निर्वहणीयता) वर्धमानता [सा
का]र्या कुत इत्याशङ्क्याह । **वर्णनाले**ति । सा तत्र दशा येयमासारितानां तदपेक्षया
वर्धमानीभावदशायां **वर्णादिवृद्धियोगः** । तथाप्युपयोग[त्वे]न योगान् वृत्तवृद्धिरिवामिनय-
वृद्धिः । अक्षराणां नर्तकीनां वृद्धियोगश्च । **चतुर्थेऽध्याये** दर्शितमेका तु प्रथमं
युज्याद्(योज्या) द्वे (म. ना. ३.२८६) इत्यादिना । **वर्धमानकमिति** संज्ञायां
कः ॥ ९१ ॥

एवमियन्त्या(ता) यन् कलं सम्पन्नं तदर्शयति । **वर्धमासत्(न)शरीरस्येति** ।
वर्धमाने कण्डिकानां सर्वासामेव चतुरस्रतालयोगेन कदाचित् प्रयोग इति वर्धमानशरीरं
चतुरस्रमासारितशरीरमप्येव । पञ्चपाणि हि(हिं) त्रिविकारया कृतोऽयस्तु षोडशकलत्वमस्य
रूपमित्युक्तम् । प्रागासारितस्येत्येकवचनभूमौ चतुःपष्टिरिति न परमार्थभेद इति दर्शयति ।
स एव हि निष्क्रामकलया विकलीभवतीत्युक्तमेव । ज्येष्ठासारितमध्ये च सर्वमेतत् स्थितमिति ।
अतोऽप्येकवचनम् । **एवमासारितस्य** वर्धमानस्य देहस्य योऽन्योन्यकार्यकारण-
भावस्तेन वैचित्र्यरूपकल्पना जायते । तथा हि । वर्धमानदशाप्रभावादासारित अङ्गचतुः-
पष्टिरिति न परमार्थभेद इति दर्शयति । स एव हि निष्क्रामकलया वर्धमानदशायाः
प्रभावादासारितमङ्गं चतुष्कला(ल)याङ्गनयोगनृत्तं प्रयोगिवैचित्र्यादासारितं भवति । आसारित-
प्रयोगरहितसन्धानबलाच्च परिवर्तयोर्द्वन्द्वान्तता जायते । अन्यथा कण्डिकाचतुष्कलया मात्र-
(त्रा)रूपमेवेति रसभावगतपरस्परभाव्यभावकभाववदत्रापि मन्तव्यम् ॥ ९२ ॥

अन्योन्याश्रयदोषानुभयासिद्धिरित्याश्रयदृष्टान्तद्वारेणापवादयति । **यथा वृक्षो
भवेद्बीजादिति** । यावन्मात्रानुप्रविशति वृक्षमेव बीजमेव स्थितेरेव पूर्वसिद्धमासारितमवेक्ष्य
वर्धमानता जायते । वर्धमाने च निरूप्यमाणे पुनरासारितवृद्धिर्जायते ॥ ९३ ॥

१ च. वायाभिनव । ५ छ. वर्धमाने । ३ च. संयोगः ।

परिवर्तद्वन्द्वात् तस्य जायते ।

योगादेककलात् (लां) सूत्रे (ते) कनिष्ठकलयान्तरे ।
द्विकलान्मध्यमं चैव ज्येष्ठं चैव चतुष्कलात् ॥ ९४ ॥
चञ्चत्पुटपरिवर्तः शम्यादि द्वौ (द्वौ) च पञ्चपाणिकृतौ ।
अन्ते च सन्निपातः पान (काल) विधिरयं कनिष्ठस्य ॥ ९५ ॥

आसारितात् सन्धा (वर्धमा) नमपि यं (यन्) जनयति सैव । तृतीयवृद्धेरभावादन्ध-
हेतुक्त्वमुक्तमिति तदेव दर्शयितुमाह । योगादेककलामित्यादि । एतत् पुनरुक्त (त)-
योपकारकरूपमिति केचित् । युक्तम् । पूर्वं हि वर्धमाना (दा) सारितप्रसू (वृ) तिरुक्ता ।
प्रथमां कण्डिकांमिति । (भ. ना. ३१.८१) तृतीया सद्वितीया चेति (भ.
ना. ३१.८५) । चतुर्थीमादिनः कृत्वेति (भ. ना. ३१.८६) च । अनेन
त्वासारिता (द्) वर्धमानोत्पत्तिरुच्यते । कथम् । यथा प्रजावता (ती) प्रसूके (ते) ति
पुत्रवत् प्रमुच्यते । एवमिहापि ।

दि।-
(No.)

तदयमर्थः । कनिष्ठकं कलां च सूत्रे फले कृतो त.....आह । योगा-
देककलामिति । एककला आधारभूतं (ता) यस्य योगस्य पातपतद्वन्द्वसम्बन्धरूपस्य
तत्कार्यभूताद्धेतोः ।

ति/ते
16/160.

एतदुक्तं भवति । यदि सप्तदशकलि (क) कनिष्ठासारितं प्रयक्ति (युक्त) तमन (म)-
भविष्यं (प्यन्) न च कलाकण्डिकासप्तदशमादयोगलक्षणं (णा) वृद्धिना (नां) ऽभविष्यद् यदि
च लयान्तरम् । यो (लया) ऽन्तरं नाभिसन्धीयेत कण्डिका प्रथमकण्डिका नाना भा (भ) वेदिति
प्रथमकण्डिकायां परिवृद्धिलक्षणे कथं वृद्धिर्भवेदिति । एवमेते (पु) वृद्धिरागारिताभ्यां
सङ्घातैर्द्विव (श्च) कलावका (वत्का) र्थभूताद्धेतोर्मध्यमासूक्तं सफल (म्) । एवं चतुष्कं कला-
ज्येष्ठम् । इदमत्र (त) त्वम् । यद्यत्र मध्यम (मा) सारितस्य प्रयोगे (गो) नाभीष्टो भवे (द्)
द्विकलं योगमाश्रित्य (भ. ना. अ. ३१.८५) यदुक्तं सतृतीया द्वितीया च
प्रथमा चेति (भ. ना. अ. ३१.८५) द्वितीयाप्रथमयोरेकद्वितीयपराद्विलक्षणः कुतो वृद्धिः
स्यात् । ज्येष्ठानभिसन्धौ च कथं चतुष्कलं योगमाश्रित्य कथितं चतुर्थीमादिनः कृत्वेति
भ. ना. ३१.८६) । तृतीयाद्वितीयाप्रथमानामेकद्वित्रिपरावृद्धिरूपत्वं सतः (ः) स्यादिति
सा वृद्धिराभ्यां जाता द्विकलचतुष्कलशब्दवत् सहचारिण्याम् (प्यां) वृद्धौ मन्तव्या ॥ ९४ ॥

नव।

गोन डन।-
160.

यां/ती-

अतो वर्धमानान्तर्भूतानां यद्यपि स तत्र दशाविहित एव वान्तवि (विं) धिस्तथाप्यस्ति
कश्चिद् विशेष इति दर्शयितुं कनिष्ठासारितस्य तावदाह । चञ्चत्पुटपरिवर्त इति ।
ना. २६

अयमेव तालयोगो विशेषसिद्धिस्तु पूर्वनिर्दिष्टा ।

भवतीह लयान्तरिते शब्दाद्भेदो लयाच्चैव ॥ ९६ ॥

उत्तरता(का)लान् कृत्वा द्वौ(त्वं,दौ) तिस्रः संकलाः(कलाः)

परित्यज्य ।

एतत्पातविधानं मध्यमकासारिते प्रोक्तम् ॥ ९७ ॥

च शब्दो यद्यपीत्यत्रा(स्या)र्थे । तेन यद्यपि कनिष्ठस्यायमेव कालविधिस्तथाप्यस्ति कश्चिद्विशेष इति दर्शयितुं कनिष्ठासारितस्य वक्तव्यप्रतिमुखदेहसंहाररूपाङ्गविभागेन नृत्त- विशेषसिद्धये विदारि(री)विच्छेदस्तत्कालविरामे वर्णाङ्गसमृद्धयुचितस्वापन्यासं(स)योजनं पृथक् स(स्वी)कार्यमिति यावत् । तथा चोदाहरणादेयम् । देवैः संस्तुतनमितमित्येको विच्छेदश्च चञ्चत्पुट(टे) । दैत्यैर्यक्षैर्नागैः पितृभिः प्रणमितचरणमिति पञ्चपाणौ । त्रैलोक्यहेतुमीशं रुद्रं शरणमहमुपगत इति समुद्रके । तन्द्रे (२५३/१०) यारि(चा)सारिते नानियम इत्युक्तं भवति ॥ ९५ ॥

लयान्तरेऽप्येव(वं) दर्शयति । अयमेव तालयोग इति । परिच्छ(च्छि)- न्नरूपवृद्धिरिति यावत् । कस्तर्हि अनयोर्भेद इत्याह । विशेषसिद्धिरिति । द्विगुणाक्षर- संयोगादित्यत्र (भ. ना. ३१.८४) श्लोकार्धमेवं संक्षिप्य च । शब्दाद् भेदो लयाच्चेति । अस्यापि यः शब्दपातस्तत्कृतो भेदः कनिष्ठेऽभ्य(ध)र्धकलायां शम्या(म्यायां) लयान्तरे तु कलायामेव । अत्यन्तलयान्तरितं कस्मादित्याह । लयाच्चेति । लयकृताद्भेदा- ह्यलयान्तरितमित्यर्थः । एवकारेणेदमाह । लयान्तर्वशादेव कनिष्ठस्य दक्षिणप्रयोगाभावो लभ्यते ततो गुणलयस्य मार्गान्तरस्याभावो लयान्तर इव स्यादुभयापत्तेरिति ॥ ९६ ॥

एवं कनिष्ठस्य स्वतन्त्रभेदमुपदर्शय मध्यमस्यापि दर्शयितुं उत्तरकाला(न्)ता(१०) कृत्वा तिस्रः कलाः परित्यजेदिति । (त)मन्तरा द्विकल्पञ्चपाणिबहुवचने प्राथम्यात् त्रित्वक(कत्वम्)पि नालभेत्(त) इतिवद् द्विकल्पञ्चपाणित्रयादाद्यकलात्रयमपास्य त्रयः खण्डाः करणीयाः । ते नवकलो आद्यखण्डो द्वितीयो द्वादश तृतीयोऽपि द्वादश ततश्च(श्च)ञ्चत्पुटो.....निष्ठा(का)मादि सन्निपातान्त एव । आद्या केवलमधिका शम्या मुक्तकसन्निपातकला । अन्यापविट्वा(द्वा) र(के)वलौ खण्डनिष्कामादिसन्निपातान्तावेव । अत एककलद्विकलौ(लो) विधिरनुगृहीतो भवति । तत्र निष्कामस्याद्यत्वेन दर्शनात् ।

ज्येष्ठस्य भवति नियमादादौ सैका चतुष्कला चात्र ।
मात्राद्वन्द्वयुताऽन्यत् कृत्वा तौ द्वौ च परिवर्तौ ॥ ९८ ॥
बालं नवकलं येषां न तेषां साधु सम्मतम् ।
सन्निपाताङ्गविन्यासो घटेन(दते) न हि शास्त्रतः ॥ ९९ ॥

स्वातन्त्र्ये तु शम्भादिनिष्क्रान्ताखण्डौ द्वौ । सन्निपातादिनिष्क्रामादितामन्तकं च(कश्च) सन्निपात इति विशेषतो न सन्निपाताः । अत्र त्रयाच्छेदार्था(र्थात्) सन्निपातादो(दु)च-
भाण्डाहे न(देर्न)र्तकीप्रवेशादेरपि भेद इति ॥ ९७ ॥

अतः स्वातन्त्र्यावस्थातो नव(निय)मान्तभूतस्य ज्येष्ठस्य विशेषमाह । ज्येष्ठा-
(ष्ठस्य) भवति नियमादादौ सैका चतुष्कला । सा चेति चतुष्कला या
मात्रा चतुष्कलरूपा षोडशकलेति यावत् । स ता(सैका) भवति । सारसंधरेके(संग्रहे)ण
न वर्तते । कला चैकपात इत्याहदादौ ।

एतदुक्तं भवति । आवापादिसन्निपातः षोडशकलरूपोऽत्र । चतुष्कलचतुष्टयादौ तु
शम्भा मुक्तककलाऽन्तरवद्(द्वौ परिवर्तौ) चतुष्कलामात्रा(त्रौ) नो(तौ)षोडशकलावै(वेव)
कुर्या(त्) । तौ च कृत्वा तयोर्मात्रा अस्याः(स्यां) क्षेपणीयाः सा तु सकला । कथमित्याह ।
द्वन्द्वेन परिवर्तद्वयेन युक्ता ।

एतदुक्तं भवति । क्षुत्(क्षिप)क्षेपे (प्रेरणे) (पा. धातुपाठः ११२१,
१२८६, १९४२) (इ) त्याद्याह । आदावष्टकला(ः) क्षेपा इति । नो कं वीथी
शंकिनि(नी) । एवं तु विंशत्कलः । आवा(पा)द्यादौ सन्निपातौ द्वावन्यौ खण्डादिन्युक्तं
भवति । स्वतन्त्रेषु तु ज्येष्ठासारिते शम्भादिविक्षेपतश्चतुष्टयखण्डसन्निपाताद्विधिक्षेपान्तौ पञ्च-
पाणिखण्डौ मुक्तकश्च सन्निपात इति विशेषः । मात्रादस्वे(द्विष्वि)यता स्यादिति तु पातै(र)-
था(थ) कार्यदित्यध्याहार्यम् । अन्यथा कृत्वा तदन्तेन तुल्यकर्तृकं स्यादिति । एवमयं
ग्रन्थः सर्वथैवापुनरुक्तार्थो लक्ष्यलक्षणपरिचयवर्जितौ(तैः) पुनरुक्त इत्युपेक्ष्य सङ्ग्रहीकृतः
स्मारकीकृतो न च पुनरुक्त(स्ती)कृत इत्यास्तां तावत् । एवं कार्यकारणता च दर्शिता ॥ ९८ ॥

अधुना कनिष्ठस्य यद्रूपं प्रथमां कण्डिकां कुन(कृत्वा) (भ. ना.
३१.८१) इत्यनेन दर्शितं तदेव पूर्वपञ्चशङ्काशमनद्वारेण स्फुटीकर्तुमाह । भा(वा)लं
त(न)वकलमिति । तत्रेयं पूर्वपञ्चशङ्का । कश्चिद्वि ब्रूयात् । इह चतुरासारितौ

तन्तौ/-

मी. कुं /
वि /-
४ /-
मा /

A.B. 1211
See P. 172 line 6
ध्रुव is
concord

पुनश्चैवाङ्गविन्यासः कलानियमतः कृतः ।

अथ तत्र मुखं तालध्रुव(यति)पानैरेव नियमितान् मानम् ॥ १०० ॥

वली(वाल)वर्धमानं चतस्रः कण्डिकाश्चैव । वर्धमान एकद्वित्रिचतुर्यामान्तान्यासारितानि ।

प्रथमां कण्डिकां कृत्वा बालतालप्रयोजिताम् ।

अन्तिमार्धकलाहीनं कुर्यादेव(वं) कनिष्ठकम् ॥

(भ. ना. ३१.८१)

इत्युक्तम् । तत्र स्पष्टमेव यथासङ्ख्ये(ङ्ख्यमि)ति नाश्रीयते । नवकण्डिकाकनिष्ठमिति सप्तदशपातानां षोडशद्वित्रिम(शार्धहीनं) पातयित्वा म(न)वपातमिह कनिष्ठमुध्य(मूख)-तामिति । अत्राह । न तेषां साधु सम्मतमिति । अत्र हेतुः । सन्निपातेति शब्देन वस्तुच्यते । भूयसा तस्य सन्निपातान्तत्वात् । तेन वस्तुनो विन्यासस्त्रित्वेन कल्पनं तत्र घटते । अङ्गविन्यासश्च प्रतिमुखादिरूपो न घटते ।

ननु किं तेन घटितेनेत्याह । शाश्वतं हि लक्षणं मध्यमधमाणीअ(णमत्र वर्धमानमिव) कर्तव्यम् । तत्र चतुर्द्वन्द्वमु(यु)क्तमिति ।

तेषां/समुक्तता/- ननु कलैका द्वे तिस्रः समुद्रका(ता) इति । क्रियतां विभाग इति । नेत्याह । पुनश्चैवेति । अङ्गविन्यासोऽपि पुनः शास्त्रत एव कलानियमेन कृतो नाम । विभागे न स्वेच्छा प्रमाणमिति यावत् ।

केचित् घटते तत्र शास्त्रत इति पठन्ति । तेन बालाङ्ग(लं न)वकलं ए(वे)पां ते [ने] ह(त्य)त्र च्छेदं कृत्वा ते(ए)पां साधु सम्मतमित्यभ्युपगम्यते । तदिदमत्र हेतुः । सन्निपाताङ्गविन्यासो न घटते । तत्र शास्त्रत इति व्याचक्षते ॥ ९९ ॥

उपोहनं मुखं तेषामिति (भ. ना. ३१.८९) यदुक्तं तदिदानीं वक्तव्यम् ।

अङ्गविन्यासो हि शास्त्रेण चतुर्थः कृतः(ः) । तत्प्रीत्यन्यानि ज्ञातानि । चतुर्थं तु ज्ञातव्यम् । तदाह । अथ तत्र मुखं ना(ता)लयति- । तालोऽत्र मुखः(स्यः) । षोडशकलं तत्रान्तर्भूतमात्रं तालमुखम् । तत्र ध्रुव एताः शम्बादिविशेषहीनाः । यद्योगोऽपि च ध्रुवकर्माणेण कृताः ॥ १०० ॥

तान् इति/-
१. यत्ता/-

तस्य कलामात्राक्षरगुरुलघुवर्णस्थितिं वक्ष्ये ।

ज्येष्ठस्य कला छष्टौ सुखं भवेन् मध्यमस्य सप्तकलम् ॥ १०१ ॥

पङ्क्तिर्लघ्यान्तरे स्यात् पञ्चैव कलाः कनिष्ठस्य ।

आदावन्ते गुरुणी मध्ये च लघूनि बालतः प्रभृति ॥ १०२ ॥

अष्टौ द्वादश षोडश विंशतिरपि चाक्षराणि स्युः ।

आसारितोपवहनेष्वादावा(सा)रणानि युक्तानि ॥ १०३ ॥

व/- तान्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मगीतानि ।

झण्डुं जगति यदि गिनिगि झण्डुं प्रथम(मे)लयान्तरं(रे)वा(चा)पि ।

नितिझल कुचझल मध्ये तितिकुचवृद्धं भवेज्ज्येष्ठे ॥ १०४ ॥

तस्य सुखस्य का(क)लादि वक्ष्ये । तत्र कलानां प्राधान्यात्ताल एव तावदाह ।

ज्येष्ठस्य कला छष्टावित्यादि । अष्टा(ष्टौ) सप्त पङ् पञ्चेति । क्रमेणोपोहनं

कलानां ध्रुवनाने(वानुपाते) सति ज्येष्ठ(म्य) पञ्चपङ्क्तिः क(ष्टिक)ल(ला)स्तच्च कण्डिका-

चतुर्धुरूपवर्धमाना शरीरान्तर्गतस्य चैव चा(वा)चासारिता चास्याङ्गविभागो नृत्तोपयोगादेवा

स्तत्र(चा)सारितेषु नोपवहनमिति कथयितुं ज्येष्ठात् प्रभृत्युपक्रान्तम् । तालमालामात्रा-

सङ्ख्येयाक्षरोपयोगोऽस्ति ॥ १०१ ॥

तालप्रथमे(प्रमे)यं गीत्याधारत्वादक्षरेषु च लघुभेदादिति मात्राक्षराश्रयगतगुरुलघु-

वैचित्र्यमाह । आदावन्ते गुरुणीति । एतच्चतुर्थ्यपि । आदौ सिद्धम् । अच(न्ते)

रुद्रः । मध्ये त्वक्षराणि कियन्तीत्याह । बालतः प्रभृति ॥ १०२ ॥

अष्टौ द्वादश षोडश विंशतिरिति । तालकलायां चतुर्मात्रो गण इत्यनया

स्थित्या मात्र(त्रा)विभागोऽन्त्ये तु कलाद्वयेनार्धत्वम् । एका कला दुम्बितीया ।

आष्ट(ष्टौ) एव(वं) सर्वत्र । अथ दुष्टविशेषेऽपि हेतवो ब्रह्मप्रोक्ता वर्णा एषां पङ्क्तिः क्रमो वक्तव्य इत्यत

आह । आसारितेषु आदावासारणानि युक्तानि ॥ १०३ ॥

तान्यक्षराणि वक्ष्ये । आसारितोपवहनेषु यान्य(नि)कर्तव्यान्य-

क्षराणि तानि वक्ष्ये । कानीत्याह । आसारणे आसमन्तात् स्वरूपविकारो लाबवेन

भविष्यति । उप(व)हनं तदर्थं यानि नियुक्तानि । तथा चोक्तम् । उपोह्यन्ते स्वरा येनेति ।

नन्वेवं मित्राकारादिरपि क्रियतामित्याशङ्क्यानादिशङ्कं बन्धप्रसिध्यवशिष्टाभ्युदये

१ च. आसारणानि । ४. आवापस्वराणि । २ न. लयान्तरे चापि ।

इत्यक्षरपतनकलागुरुलघुवर्णस्थिति'विभक्तः ।
 आसारितमुखसंज्ञित उपवहनविधिर्विनिर्दिष्टा(ष्टः) ।
 एवमेतत् सविस्तारं कथितं वर्धमानकम् ॥ १०५ ॥
 चत्वारस्तु गु(ग)णा युग्म ओजे पट् परिकीर्तिताः ।
 द्वितीये पञ्चपाणौ तु सार्धाः पट् परिकीर्तिताः ।
 कनीय एवं 'कर्तव्यमक्षरैस्तालमानतः ॥ १०६ ॥

हेत्वर्थं केपाञ्चिदेवेत्याह । यानि पुरा ब्रह्मणा गीतानि । ब्रह्मरूपत्वेन च वेदमन्त्र-
 वद्गीतानि । क्रमोऽपि चैषां नियतो वेत्याशयेनाह । झण्डं(ण्डुं) जगति यदि
 शिदि(गिनिगि) झण्डुं(ण्डुं) प्रथमे कनिष्ठे लयान्तरे चापि । इदमेव विशेषं
 त्वाह । ती(नि)तिकुचवृद्धं(द्धं) सम्य(ग)धिकीभूतम् । मध्ये च लघु(घू)-
 नीत्युक्तत्वाद्धसि.....न्यनन्तरं सहि(ही)ति सचेति लयान्तरे । तदन्तरं रु(कु)चच्छ-
 (झ)लेति मध्ये मध्यमासारिते वृद्धं तद(न)न्तरं तीति कुचेति ज्येष्ठवृद्धं सर्वत्र त्वन्ये
 कलाद्वये संघटितुमिति ॥ १०४ ॥

एतदङ्गमुपसंहरति । इत्यक्षरपतनकलेति । अक्षरेषु पतनं प्राप्तिर्यासां कलानां
 तन्निमित्ते गुरुलघुपूरेणोपलक्षिता ये वर्णा झण्डु(ण्डु)मादयस्तेषां या स्थितिर्नियतक्रमतया
 प्रविभक्ता । प्रत्यासारितमन्योन्यरूपा उपोहनविनियु(धिरु)क्तो यस्यासारितेषु
 मुखसंज्ञेति सम्यन्धः । न चासारितानां लक्षणं चञ्चत्पुटपरिवर्ते (भ. ना. ३१-९५)
 (र्त इ)त्यादिना कृतं येन पुनरुक्तं स्यादपि तु वर्धमानस्यैव विद्धि(धि)प्रतिपादनमित्थं
 कृतमिति दर्शयति । एवमेतदिति । सविस्तारमिति । वृद्धा(विधि)युनमित्यर्थः ।
 वर्धमानस्ये(स्या)यं विधिरुक्तेति(क्त इति) यावत् ॥ १०५ ॥

नन्वत्र वर्धमानलक्षणस्योपसंहारोऽयनन्यस्य समासत्वा(त्वा)त् । अथाऽत्र पदगतं
 भेदं दर्शयितुमाह । चत्वारस्तु गु(ग)णा युग्म इति । तुर्विशेषद्योतकः यद्यप्यन्यत्र
 सामगीता(दा)वपवाद्गतो नियमस्त्वावा(स्याना)नन्दमस्यां सो(स) इत्यक्षरेण बहुतरं
 व्याप्तम् । तथापि नृत्ते अभिनयस्य कर्तव्यतां तस्य च गीत्या च गीत्यर्थे भाविते प्रवृत्तेरर्थस्य
 चातिप्रकर्षावगमाभावादत्याधत्तौ च मि(न)त्ययं(लं)कारवैधुर्यापत्तेरयं मध्यमक्रमो हृदयहारी
 सहा(दा)नुग्राहको नु स(से)ज्यन्ते(स्तु)न प्रतिकलं चतुर्मात्रो गु(ग)णः । अन्या-

सौ/-

तेन/

१ च. प्रति । २ च. समुद्दिष्टः । ३ च. परिमाणः । ४ च. एव ।

यथा ।

देवं देवैः संस्तुननमितम् ।

दैत्यैर्यक्षैर्नगैः पितृभिः प्रणमिनचरणम् ।

त्रैलोक्यहेतुमीशं रुद्रं शरणमहमुपगतः ॥ १०७ ॥

अष्टावेव 'गु(ग)णाः कार्याः पूर्व(र्व)नाले' यथाविधि ।

द्वादशैव तु कर्तव्याः पट्पितापुत्रके गणाः ॥ १०८ ॥

अर्धत्रयोदश'गणास्तृतीये वस्तुसंज्ञके' ।

एवमक्षरविन्यासो मध्यमासारिते स्मृतः ॥ १०९ ॥

(न्या)यां तु कल्यां विश्रान्तियोगात् स(द् गान्)धर्वगुणत्वमासादयति । अस्मान्ते(नैव) लघुरिव गुस्त्व(त्वं) छन्दा(न्दो)व्यवस्थाया(ः) । तदाह । द्वितीये पञ्चपाणौ तु सार्धमि(र्धा इ)ति । षोड्(दै)वेत्युदाहरणानिरुक्तन(त्वा)दपोहनवन्नियताक्षरनियम इत्याह तदुदाहरण(नि) ॥ १०६ ॥

देवमित्यादि । भगवान् महेश्वर एवात्र स(से)व्यस्तत्परिवारत्वेन तत्प्रवणतया च देवान्तराणां वर्णनम् । येन पिण्डीवन्धानां तार्क्ष्यपिण्डी भवेद् विष्णोरित्येवमादीनां (भ. ना. ४.२५४) सर्वेषां निवृत्तः(त्त)प्रति(ज्ञ)तां च(चा)वान्तरविच्छेद इति तथाविधान्यक्षराणि रचनीयानीत्युदाहरणानीत्य(स्या)भिप्रायः । उदाहरणादेव गणविभागे सिद्धे किं लक्षणेनेति चेद् गुरुलघुनियमोऽपि वर्णवृत्तवत् सम्भाव्येत । न त्वसाविष्टः । मात्रागणनयैवेष्टत्वा(त्) । न चोदाहरणादियती प्रतिपत्तिर्भवति । कियति भागे कियस्यो मात्रा इति लक्षणमपि करणीयमेवेति ।

ननु मुक्तकसन्निपात आद्ये चञ्चत्पुटखण्डेन तस्य सन्निपातान्यत्राद् वस्तुत्रयस्य । तत्कथमुक्तं द्वितीये पञ्चपाणौ सार्धाः पडिति (भ. ना. ३१-१०६) । अत्राह तालविभागभेदसिद्धये ग(ण्ता)वदेव चैवमवश्यकर्तव्यम् । अनन्तरं तु गीतनृत्तादिवशा(ः)- सन्तु वीदरस्ता(न्तु) त्विनराः । (ता)लविभागस्य चेदमुदाहरणम् । अन्यथा च कला विश्रान्तिनाहरणीयकला प्रकर्षव(त्)सम्भाव्यनानपरिपूर्णेनार्धगणेन कर्तव्यता इयतीति तात्पर्यमत्र ॥ १०७ ॥

एवमेककले निरूप्य द्विकले यतिविधिं सोदाहरणमाह । अष्टावेव गणा इति ।

१ च. गणाः । २ च. पूर्वताल । ३ च. गुणाः । ४ च. संज्ञिनि ।

यथा ।

भूताधिपतिं भगनेत्रहरं देवैर्वन्द्यं सुरमखं भयनम् ।
 रौद्रं भयदं गजचर्मपटं शम्भुं व्यक्षं ज्वलननिभजटम् ।
 भुजगपरिकरं त्रिदशगणवरं दैत्यैर्नित्यं परिपठितचरितम् ।
 उमापतिं नमितमभिमतं सुखदं शरणं सुरनुनमहमिह ससुपगतः
 ॥ ११० ॥

कार्याः षोडश युग्माख्ये ताले तु प्रथमे गणाः ।
 चतुर्विंशतिरोजाख्ये द्वितीये वस्तुसंज्ञके ॥ १११ ॥
 चतुर्विंशतिरर्थं च तृतीये वस्तुसंज्ञके ।
 ज्येष्ठेऽप्यासारिते कार्ये एवमक्षरसञ्चयः ॥ ११२ ॥

यथा ।

अमरं प्रवरं मदनाङ्गहरं भुवनैकनाथमभयप्रदम् ।
 त्रिपुरनाशकरं देवं तमहं प्रणमत (गत) सुरपितृगणनतचरणम् ।

त्रिपुरान्तं

पूर्वनाले चञ्चस्पृष्टे । अर्धत्रयोदशमेपां ते गणा इति बहुव्रीहिगर्भकर्मधारया (त्) त्रयोदशानां गणानां च गणयतः स तथा ॥ १०८-११० ॥

अथ चतुष्कलगणलक्षणमुदाहरणं चाह । कार्याः षोडशेति । वस्तुसंज्ञक इत्यनेनेदमाह । एष तावत् सर्वत्र विभागकलायां गणो न्यायान्त (न्ता) र्धग इति तत् त्रयोदशत्वाद्वास्तुनश्च सन्निपातान्तत्वात् । आद्ये भागेऽभ्यधिको यः सन्निपातात् प्रणमत । तद्व्याचारावैको गुणः प्रविशति । तेन दैत्यैरित्यन्तम् । चञ्चपुटांशमध्यमे विज्ञण्डमित्यन्त (म्) । ज्येष्ठेति पृथिवीत्यन्तम् । स्वतन्त्रेऽप्यासारितेषु यथास्थित एव क्रमः ॥ १११-११२ ॥

स्वतन्त्रपूर्वकं च पारतन्त्र्यमिति स्वातन्त्र्ययोरभिप्रायेणेत्यमप्युदाहरणम् । अमरमित्य-
 विद्यमानम्..... प्रवरमुक्कटम् ।तत् । पृथिवीमित्यादि व्योमाख्यामित्यन्ते
 द्वन्द्वेऽपि ज्वलन इत्यादावलुठः (ग्) ब्रह्मगीतत्वात् । अन्ये त्वसमस्तमेव वदन्ति ।
 यजमानो व्योमाख्यः कार्यो यस्येति । विद्या (निलयं) चन्द्रार्धधरमि-

१ च. वर । २ च. वृत्तं । ३ च. अमर । ४ च. सुत । ५ च. चरणमहमुप । ६ च. संज्ञिते ।
 ७ च. अमरप्रवरं । ८ च. त्रिपुरान्तं ।

पृथिवी सलिलं ज्वलनं (नः) पवनं (नः) सूर्यश्चन्द्रो यजमानो
व्योमाख्यः कार्यः ।

मुनिभिर्यस्य प्रोक्तस्त्रैलोक्यगुरुं तमचिन्त्यमजं (तमजं) विद्या-
निलयं भैरवरूपम् ।

खट्वाङ्गकपालधरं (खट्वाङ्गधरं) स्थित्युत्पत्तिप्रलयनिमित्तम् ।

चन्द्रार्धधरं निलकार्धधरं मुण्डार्धधरं रशनार्धधरम् ।

बहुभिर्विकृतैः विविधैर्विकटैर्वैद्यं त्रि (विधैर्) विमुखैः (खैरपि) तैः ।

प्रमथैः परिवृतमहमीशं (तमीशं) सुखदं सततं प्रणतः ॥ ११३ ॥

आसारितानां सर्वेषां त्रयो भेदाः प्रकीर्तिताः ।

यथाक्षरं द्विसंख्यातं त्रिसंख्यातमथापि च ॥ ११४ ॥

तालच्छेदाद् द्विगुणितैः समवर्णगणैः कृ (णैर्ह) तम् ।

अनिवृत्ताक्षरपदं यथाक्षरमिति स्मृतम् ॥ ११५ ॥

त्यादिना गौरीश्वररूपत्वमस्य । अत एवोक्तं सपत्नीको घृषध्वजः सह देवगणा-
धिपैरिति । पूर्वं चोक्तम् ।

वर्धमाने प्रयुक्ते तु रुद्रस्तुष्यति सानुगः ।

(भ. ना. ५.४८)

इति । अत एव गणानां स्तुतिर्बहुभिर्विकृतैरिति । इयमेव चैषां स्तुतिर्यत् परमेश्वर-
प्रकरणम् (णे) स्तुत्यन्त (न्ते) गणनं (गण) प्रकाशनं हि स्तुतिः । अत्र देवैः सन्तुतनमि-
(संस्तुतनमि) त्यादौ (भ. ना. ३१-१०७) देवानामपि स्तुतिरेव कृत्या (ता) मन्तव्येति ।
विकृतैरिति दिगम्बरैरित्यर्थः ॥ ११३ ॥

अस्यैव पदगतं विशेषान्तरं वक्तुमुपक्रमते । आसारितानामिति । न केवलं
वर्धमानान्तर्भाव इदं त्रैविध्यं किन्तु स्वतन्त्रेऽपीत्युक्तं सर्वेषामपीति ॥ ११४ ॥

तालच्छेदादित्यादि । इह (ह) नेदृच्छिरावृत्तिरुच्यते । सा च पदैकदेशस्य
पदस्य तत्समुदायस्य वा । सर्वथा यत्र सा नास्ति तद् (त्र) गीताक्षराणां नातिक्रमणवर्तमानत्वाद्
यथाक्षरम् । तदाऽनिवृत्तौ (ताक्षर) पदमिति । अक्षरं द्वे त्रीणि । एवं
पदान्तानि वृत्तमावृत्तिशून्यस्य । अत एव स (म) वर्णगणैर्हृतम् । गणाश्चतुर्मात्रास्ते

निवृत्त्या यत् समायुक्तं द्विसंख्यातं तदुच्यते ।

निवृत्तिद्वयसंयुक्तं^१ त्रिसंख्यातमपीष्यते ॥ ११६ ॥

चतुष्कादौ चतुर्मात्रा यथोक्तगुरुलाघवाः ।

यथायोगं गणाः कार्या गीतेष्वामारितेषु च ॥ ११७ ॥

अक्षरैर्या चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्णनस्तु सा ।

चित्रे कला^२ बुधैर्ज्ञेया वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ॥ ११८ ॥

सर्वे समवर्णाः । मम(मा)स्तुत्यास्याख्या(ग्या)दिवर्गा येतु । तुत्यं(ल्यत्वं)तस्य सदृशाक्षरत्वात् ।

नन्वेतन्न ज्ञायते किमिति तालभागे द्वियक्षरश्रोत्रनमित्याह । तालच्छेदाद् द्विगुणितैरिति । तालश्चञ्चुटादि(ः) तस्य छेदो भागो गुरुलघुप्लुतादि(ः) तमु(म)पेक्ष्य द्विगुणितानि यान्यक्षराणि तैरुपलक्षिता ये गणाः ।

एतदुक्तं भवति । वदन्ति या(यो) गुरु(ः)स्त्रो(सो)त्र गुरुद्वयम् । एवं द्वितीये। ए(रे)कार(रे) लघुद्वयं गकारे प्लुतद्वयम् । एवं पञ्चमाणौ वाच्यम् । एवं तालभागद्विगुणित-वर्णोपलक्षितैर्षु(भ)णैर्द्वि(ह्र)तमिति वादीति(द्विह्रतं) स्वरूपं यथाक्षरमिति तात्पर्यम् ॥ ११५ ॥

अथ द्विसंख्याने(तं) लक्ष्यते । नि(वृ)त्या यत् समायुक्तं तद् द्विसंख्याना(तम्) । निवृत्तिद्वयसंयुक्तमिति । निवृत्तिरावृत्तिः । तथा युक्तं द्विसंख्यात(म्) । तदा(द्वा)भ्यां त्रिसंख्यातम् ॥ ११६ ॥

ननु तालच्छेदाननुगुणैरित्युक्ते गुरुद्वयं लघुनी प्लुतद्वयमिति प्राप्तम् । तच्चैतन्न दृश्यत इत्यन आह । चतुष्कादाविति । चत्वारस्तु गणा इति (भ. ना. ३१.१०६) चतुष्कमधिग्रहः । ओत्रे पट्टावेव गणा इत्यादि च । तत्र चतुष्कादौ ये गणा उक्तास्ते चतुर्मात्राः कार्याः । न तु गुरुलघुनियमोज्ज । तदाह । यथोक्तेति । उक्तेन विवक्षा वक्ष्यते । यथाभीष्टगुरुलघुनाया इति यावत् । तच्च यथायोगं चञ्चुटादिताले योज्यम् ॥ ११७ ॥

यथायोगमित्युक्तं तन्मार्गव्येऽपि स्फुटीकर्तुमाह । अक्षरैरित्यादि । अक्षरैर्या चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्णनस्तु सा । चित्रे कलेति छेद उच्यते । तेनाक्षरै-

वृत्तौ या वर्णमात्राभिश्चतुर्मात्रा प्रकीर्तिता ।
द्विगुणा दक्षिणे सा तु कला ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥ ११७ ॥
न मार्गभेदोऽक्षरेषु कश्चिदप्युपपद्यते ।
वर्णमात्राद्विगुणनाद्वर्णभेदः प्रकीर्तितः ॥ १२० ॥
यथाक्षरेषु भूयिष्ठं गीतेष्वासारितेषु च ।
विधिरेषं समुद्दिष्टो वर्णनालसंमाश्रयः ॥ १२१ ॥

मन्त्राचतुष्कोपलक्षितो योगो भवति । स एव गीतात्मकवर्णनवेक्ष्य द्विमात्रो भागो भवति ।
 चतुर्मात्राक्षरांशे दशलध्वक्षरपरिमाणगुणवाक्यस्तदर्थरूपो लघुस्तदर्थे पञ्चमात्राभके तु भागे प्लुत
 इति यावत् । चतुर्मात्र एषं स्वक्षरभागे विंशतिव्युपरिमाणो गुरुभाग एव लघ्वादियु ।
यथायोगमिति वार्तिके चतुर्मात्रे चत्वारिंशलघुमिति (त) तालगुरुसार्धप्लुतमित्येवं सर्वत्र
 तदाह । वृत्तौ सा द्विगुणेति । साक्षा (क्षर) योगक्षिप्ते (स) चतुर्मात्राकालवृत्तौ तालकला
 चित्रापेक्षया द्विगुणा (णां) विनर्तित्यर्थः ॥ ११८ ॥

या च सा चतुर्मात्रकलावृत्तौ वर्णनात्राभिरुल्लाक्षिता कृता सैव वार्तिकपेक्षया
द्विगुणां कलां दक्षिणां विभार्त । तदाह ।

वृत्तो यावद्(या) वर्णमात्राभिश्चतुर्मात्रा प्रकीर्तिता ।
द्विगुणा दक्षिणे सा तु ॥

इति ॥ ११९ ॥

तदेव स्थिरीकरोति । न मार्गभेदोऽक्षरेषु कश्चिदपि इति । मार्गेषु सर्वेषु च तावन्त्येवाक्षरार्णाति यावत् ।

ननु तावत्स्वेवाक्षरेषु कथं प्रतिमार्गं कालभेद इत्याह । वर्णमात्राद्विगुणना-
द्वर्णभेद इति । वर्णाक्षरस्य भेद इत्यादेः । मात्रास्वरूपा येऽकारादिकाः । तस्या
द्विगुणनात् । वर्णस्येति । गीते भेदो मार्गवचिच्चयमिति यावत् । स तेन दैवेदिति
चित्ते (त्रे) ए एति वृत्ते (चौ) देपप्पप्पप्पप्प इति दक्षिणे ॥ १२० ॥

तदुपसंहरति । यथाक्षरेषु भूयिष्ठमिति । ब्राह्मण्येनायं विधिः । अन्यथाऽपि कश्चिदन्तु मध्यमस्तावदयं प्रकार इति भावः । एवञ्चोक्तं प्राक् ॥ १२१ ॥

द्विसंख्याते निवृत्तिस्तु कार्या यस्यार्थ(र्ध)योगतः ।

द्विसंख्यातार्थ(र्ध)योगेन त्रिसंख्यातेऽपि चेष्ट्यते ॥ १२२ ॥

न चित्रे द्वित्रिसंख्यात कदाचिदपि योजयेत् ।

न च वृत्तौ^१ त्रिसंख्यातं गीतं वासारितं बुधः ॥ १२३ ॥

त्रिसंख्यातं दक्षिणे स्याद् द्विसंख्यातं च चार्तिके ।

चित्रे यथाक्षरं प्रोक्तमिति मार्गविनिश्चयः ॥ १२४ ॥

यथाक्षरं तु सर्वेषु मार्गेषु परिकीर्तितम् । इति केचित् ।

दक्षिणेनैव गत्वा^२दौ निवृत्तौ वृत्तिवद् ब्रजेत् ॥ १२५ ॥

एवं यथाक्षरस्य परीक्षां कृत्वा द्विसंख्यातत्रिसंख्यातयोस्तामाह ।

द्विसंख्याते निवृत्तिस्तु कार्या यस्यार्थयोगतः ।

द्विसंख्यातार्थयोगेन त्रिसंख्यातेऽपि चेष्ट्यते ।

इति । आद्यस्य यथाक्षरस्यार्थयोगे द्विसंख्याते निवृत्तिरावृत्तिः । तस्यार्थयोगेन

त्रिसंख्यातेन(पि) । देवं देवैः संस्तुतमिति (म. ना. ३१.१०७) यथाक्षरे चतस्रः

कलाः । द्विसंख्याते देवमेका कला देवं देवैरिति द्वितीया सप्तम्युक्ते तृतीया संस्तुतमिति

चतुर्थी । एवं यावता चतस्रः कलास्तावतैव वर्ध(मान)योगः । यदा तु देवं देवैः

संस्तुतमिति मित्यनेनैककलापाते यावता द्विसंख्या द्वे कले तदा त्रिसंख्यापातं द्वे संख्याने

त्रीणि च त्रयस्तथा ॥ १२२ ॥

L-1510

२ क्रियन्त्यक्षराणि तालकलयामित्याशङ्क्याह । न चित्रे द्वित्रिसंख्यातमिति ।

चित्रमार्गे यथाक्षरमिति । चार्तिके तु यथाक्षरं द्विसंख्यातम्(म) व । तत्र तु

त्रिसंख्यातं न मा(भा)ति । दक्षिणे तु त्रयमपि । तदा तत् त्रिसंख्यातं दक्षिणे

स्यादिति ॥ १२३-१२४ ॥

तत्र त्रिसंख्यातस्य स्वरूपं स्फुटयति । दक्षिणेनैवेति । दक्षिणमार्गेचिन् देव

इत्यस्य शब्दस्य वर्णप्रकर्षं कृत्वा वृत्तौ(त्तिः) कर्तव्या । तस्यैव देव इति शब्दस्य ततोऽर्थप्रकर्षं

कुर्यात् । तदाह । वृत्तिवत् पुनरावृत्तौ च ॥ १२५ ॥

१ च. वृत्ते । २ च. गीते वासारिते बु च ।

द्विसंख्याते निवृत्तिस्तु कार्या यस्यार्ध(र्ध)योगतः ।

द्विसंख्यातार्ध(र्ध)योगेन त्रिसंख्यातेऽपि चेष्ट्यते ॥ १२२ ॥

न चित्रे द्वित्रिसंख्यात कदाचिदपि योजयेत् ।

न च वृत्तौ त्रिसंख्यातं गीतं वासारितं बुधः ॥ १२३ ॥

त्रिसंख्यातं दक्षिणे स्याद् द्विसंख्यातं च वार्तिके ।

चित्रे यथाक्षरं प्रोक्तमिति मार्गविनिश्चयः ॥ १२४ ॥

यथाक्षरं तु सर्वेषु मार्गेषु परिकीर्तितम् । इति केचित् ।

दक्षिणेनैव गत्वादौ निवृत्तौ वृत्तिवद् व्रजेत् ॥ १२५ ॥

एवं यथाक्षरस्य परीक्षां कृत्वा द्विसंख्यातत्रिसंख्यातयोस्तामाह ।

द्विसंख्याते निवृत्तिस्तु कार्या यस्यार्धयोगतः ।

द्विसंख्यातार्धयोगेन त्रिसंख्यातेऽपि चेष्ट्यते ।

इति । आद्यस्य यथाक्षरस्यार्धयोगे द्विसंख्याते निवृत्तिरावृत्तिः । तस्यार्धयोगेन त्रिसंख्यातेन(पि) । देवं देवैः संस्तुतमिति (भ. ना. ३१.१०७) यथाक्षरे चतस्रः कलाः । द्विसंख्याते देवमेका कला देवं देवैरिति द्वितीया सप्तुते तृतीया संस्तुतमिति चतुर्थी । एवं यावता चतस्रः कलास्तावतैव वर्ध(मान)योगः । यदा तु देवं देवैः संस्तुतनमित्यनेनैककलापाते यावता द्विसंख्या द्वे कले तदा त्रिसंख्यापातं द्वे संख्याने त्रीणि च त्रयस्तथा ॥ १२२ ॥

कियन्त्यक्षराणि तालकलयामित्याशङ्क्याह । न चित्रे द्वित्रिसंख्यातमिति । चित्रमार्गे यथाक्षरमिति । वार्तिके तु यथाक्षरं द्विसंख्यातम्(म) त्र । तत्र तु त्रिसंख्यातं न मा(भा)ति । दक्षिणे तु त्रयमपि । तदा तत् त्रिसंख्यातं दक्षिणे स्यादिति ॥ १२३-१२४ ॥

तत्र त्रिसंख्यातस्य स्वरूपं स्फुटयति । दक्षिणेनैवेति । दक्षिणमार्गोचितं देव इत्यस्य शब्दस्य वर्णप्रकर्षं कृत्वा वृत्तौ(त्तिः) कर्तव्या । तस्यैव देव इति शब्दस्य ततोऽर्धप्रकर्षं कुर्यात् । तदाह । वृत्तिवत् पुनरावृत्तौ च ॥ १२५ ॥

चित्रवच्च यथान्यायं त्रिसंख्याते विधिः स्मृतः ।
 अनेनैव विधानेन द्विसंख्यातमपीष्यते ॥ १२६ ॥
 वृत्तौ वा दक्षिणे वापि प्रयोगस्य सदैव तु ।
 वस्त्यादौ वस्तुमध्ये वा वस्त्यन्ते वा निवृत्तयः ॥ १२७ ॥
 प्रयोक्तव्या बुधैर्नित्यं विचार्याङ्गवलावलम् ।
 निवृत्तौ तु कला न्यूना यदा वस्तुवशाद् भवेत् ॥ १२८ ॥
 अकलापातनात्तस्या वर्णः कार्यो निवृत्तिमान् ।
 वर्णालङ्कारसौभाग्यं विच्छेदं करणस्य च ॥ १२९ ॥

ततोऽप्यर्धप्रकर्षस्तदाह । चित्रवचेति । अनेनैव विधानेनेति । यथा-
 न्यायमिति । तेनैवात्रैक एवातिदेशः । वार्तिकेनैव गत्यादौ निवृत्तौ चित्रवद्
 भ(त्र)जेदिति वार्तिके । दक्षिणेनैव गन्धा(त्या)दौ निवृत्तौ वृत्तिवदिति
 दक्षिणे । केचिद् भुवकनापापेक्षया चतुस्संख्यातमपीच्छन्ति । तच्च मुनिना
 देहावृतनार्गत्रयस्यैव बाहुल्येन प्रयोज्यत्वात् तेन देव इति देवैरिति देवं देवैरिति
 देवं देवैः संस्तुतनमित्तमिति त्रिसंख्यातम् । देवमिति तं देवैरिति संस्तुतेति
 द्विसंख्यातम् ॥ १२६ ॥

नं/-

ननु चित्रे तावता द्विसंख्यातं नास्ति । यत्र स्व(त्र)स्ति तत्र निवृत्ताश्रयरूपम् ।
 निवृत्तिश्च तस्मिन् स्थाने कार्येति निरूपयति । वृत्तौ वा दक्षिणे चेति । प्रयोगस्य
 गीतकासारितादेर्यद्वस्तु तस्यादौ मध्येऽप्यन्ते वा निवृत्तयः कर्तव्याः ॥ १२७ ॥

अङ्गानां विवधादीनां बलावलं विचार्यम् । विदारीवशाद्धि निवृत्तयो
 भवन्तीति यत्र विविधो विशेषत उपदिष्टस्तत्र सामुद्रसिद्धे आदावन्ते चावश्यं
 निवृत्तिः । तत्र निवृत्ताश्रयं (तद्रूप निवृत्तिश्च कामंस्थाने कार्येति निरूपयति । (घृ))
 उपवर्तने मध्यनिवृत्तिरिति । अत्रात्रोपदेशान्तरमाह । निवृत्तौ तु कला न्यूनेति ।
 निवृत्ताविनिवृत्तौ च चतुर्थः । अस्य प्रयोऽस्यालङ्कारादेर्वा सामर्थ्याद् यदा चतुर्मात्रा भवन्ति

गतिर्नि/- तदा न्यूनभाग एव कालप्रकर्षवर्णस्वरो निवृत्तिमानावर्तमानः काक्षो(र्यो)ऽवतील(शिष्ट)-
 तस्यालङ्कारादेर्वा सामर्थ्याद् यदा चतुर्मात्रा भवन्ति
 वस्थानाम्नि वृत्तिर्निर्नामा(मा)निवृत्तिः । तामेव न्यूनां कलामात्रित्य यत् कला(लो)नताल-
 (मा)मनिवृत्तिरिति यावत्

ताम्यत
नौ

१ च. च। २ च. प्रयोगः । ३ च. अत्र ।

2. H.B. after पातये निवृत्तिः (l. 13) repeats the passage तत्र निवृत्ताश्रयं l. 8
 upto कर्तव्याः l. 10. and adds further "अङ्गानां बलावलं

विचार्य तालिवरभाज्यान्ते एव निवृत्तिः । तत्र निवृत्ताश्रयं उपवर्तनी
 निवृत्तिरिति ।"

तत्त्वादीनां प्रयोगश्च निवृत्तीनां प्रयोजनम् ।

वर्णनालाक्षराणां तु संयोगोऽयं मया स्मृतः ॥ १३० ॥

आसारितेषु गीतेषु वर्धमानेषु चैव हि ।

वर्धमानं तु विज्ञेयं चतस्रः कण्डिका युतैः ॥ १३१ ॥

कलपूर्णं तद्याप्यवर्णस्याख्यादिनिवृत्तिमान् परिस्पासि (सः) कर्तव्य इति । तद्यथा चञ्चलुटे दाहिपवणांदोलइआ (दक्षिणपवनान्दोलिना) इत्यत्र योगाल्ल (युः) इत्यनेन सहितः (तं) प्लुतः (तं) पूरयति । तुल्यार्थे अनिवृत्तिमपि समुच्चिनोति ।

ननु यथाक्षरे पाठे सौकर्यम् । अर्थावबोधसौकर्यं च द्विसंख्यातात् : धौ (धा) तुको गुण उक्त एव दोषा न्य (अ) त इत्याशङ्क्याह । **वर्णो (र्णा) लङ्कारसौभाग्यमिति ।** गीतिशोभाकरणस्य तदनुसारिणस्तत्रीपाट्यादेर्विच्छित्तिवि (वि) चित्राच्छेदास्त्वतो सानुगतानां चोक्त (ष्ट) लक्षणानां प्रकृष्टयोजना निवृत्तीनां द्वित्रिम (त्रेष्) न्तग (र्ग) तानां प्रयोजनं यथाक्षरे हि वैचित्र्यान्तरं न किञ्चिद् ग (गी) तदाद्ययोरिति ।

ननु पादयोजनया किमत्र प्रयोजनमित्याशङ्क्याह । **वर्णनालाक्षरन्तु (राणां तु) संयोगोऽयमिति ।** वर्णः स्थाय्यादिः । अक्षराणि पदानीति । संयोग इति सम्यग् योजना । स्वरतालपदात्मकं गान्धर्वमिति । प्रागुक्तमिति भावः ॥ १२८-१३० ॥

गीतेष्विति संयोगादुक्तम् । वर्धमानेष्विति बहुवचनम् । यथाक्षरं द्विसंख्या-
(ता) पक्षया । तथाहि । चित्रे यथाक्षरं वर्तते । द्विसंख्यातं तच्च दक्षिणे । त्रीण्यधीति षोढा वर्धमानम् । एवमासारितस्य वर्धमानान्तर्भूतस्य स्वरूपं वर्धमानशरीरमेव तु वाच्यम् । किञ्च वर्धमानपदासारितान्यासारितेभ्योऽपि वर्धमानोत्पत्तिर्यास्येया । तत्र ज्येष्ठा वर्धमानशरीर-
मन्वेति । तद्वारेणेतरेभ्यः । ज्येष्ठान्या (स्वा) सारितानामनुप्रवेशात् । तत्र कीदृशो ज्येष्ठस्य खण्डनया तज्ज्ञायत इति वाच्यम् ।

ननूक्तं चतस्रः कण्डिकाश्चेति (भ. ना. ३१. ७६) । सत्यं तनु (तु) ध्रुवके हि कलादिभिश्चेत्याद्या न च काले.....द्या चतुर्भिर्नू प्रायमेवोक्तमिति प्रफुरयितुं ग्रन्थान्तरं तत्/ट/ वर्धमानान्त (नं तु) विज्ञेयं चतस्र इत्यादि । चतुर्धावतः खण्डनमतश्चतस्रः ख (क) ण्डिकाः ॥ १३१ ॥

तादा/-
चोक्त/-
१००

वार्तिके/-

विशाला सङ्गता चैव सुनन्दा सुमुखी तथा ।
उपोहनं विशालायाः कलाः पञ्च भवेदिह ॥ १३२ ॥

पट् सङ्गताया विज्ञेयाः सुनन्दायास्तु सप्तकम् ।
सुमुख्याश्चोपवहनं नित्यमष्टकलं भवेत् ॥ १३३ ॥

आदौ गुरुद्वयं कार्यं चतुर्दश लघून्यथ ।
उपोहने विशालायाः पुनरन्ते गुरुः स्मृतम् ॥ १३४ ॥

यथा ।
झण्डुं जगति यवलिनकदिगिनिगिङ्गुचकुलनिनि(निगिनिति) चा ।
चतुर्भिरधिकैर्हस्वैर्गुरुत्रयसमन्वितैः ।
सङ्गतायास्तु विज्ञेय उपोहनविधिः क्रमात् ॥ १३५ ॥

यथा ।
झण्डुं जगति य वलिनकदिगिनिगिनिनिझलतिनिचा ।
चतुर्भिरधिकैरेवं लघुभिर्गुरुसंयुतः ।
सुनन्दाया अपि ज्ञेयो लुपोहनविधिर्विधैः ॥ १३६ ॥

यथा ।
झण्डुं जगति यवलिनकदिगिनिगिनिनिझलकुचझलतिनिचा ।
पट्त्रिं(विं)शतिर्लघूनि स्युः सुमुख्याश्च गुरुणि तु ।
उपोहनविधाने तु ज्ञेयानि मुनिसत्तमाः ॥ १३७ ॥

तत्र दशपरिवर्ते आद्यायाश्चतुर्गवृत्तिरिति सा विशाला । द्वितीया ततः प्रभृति संगते रूपक्रमात् संगमे वात्र लयान्तरनिवृत्तेः संगता । त्रितति हाहाभावात् सप्तमृद्विकला उपक्रम्यते हि कला-तालप्रमाणं च मध्यमासारित(त)मृतीया न.....सा सुनन्दा । चतुर्दशपरिवर्तप्रमुख एवास्त्विति सुमुखी । तासां चासारित(व)देवो(पो)हना । पञ्च पट् सप्ताष्टौ कलाक्षराणि स्वत्रान्यानि । तदाह । उपोहनं विशालाया इत्यादि वाक्यम् । नाकं वा गुरुत्रयनाथम् । झण्डुं अन्यं वा । गुरुसंयुते(त) इति गुरुणी(रुणि) च । एतान्येव गुरुणी(रुणि) ॥ १३२-१३७ ॥

यथा ।

झण्डुं जगति यवलितकदिगिनिगितिजलकुचजलनिनि(झलतिति)
चा ।

उपोह्यन्ते स्वरा येन तेन' गीतं प्रवर्तते ।

तस्मादुपोहनं ज्ञेयं' शुष्काक्षरसमन्वितम् ॥ १३८ ॥

अथवोपोह्यते यस्मात् प्रयोगः सूचनादिभिः ।

तस्मादुपोहनं ह्येतद्भानभाण्डसमाश्रयम् ॥ १३९ ॥

शम्भ्यातालौ द्विरभ्यस्तौ सन्निपातोऽन्त्य एव च ।

उपोहने विशालायास्तालोऽयं परिकीर्तितः ॥ १४० ॥

नन्द(तत्र) किमर्थमुपोहनं कस्मात्तौ वचनमुच्यत इत्याशङ्क्याह । उपोह्यन्ते स्वरा येनेति । गात्रवीणायां येन वा का(क)रणमात्रेण स्वरा उपोह्यन्ते भाविनीत्युपारम्भिण उद्विपयाः कियन्ते उह्यन्ते च धार्यन्ते उत तदुपोहनमुपबहनइ(मि)त्यपि दृश्यते । व्यवहारा येऽत्र च । दारव्यां वीणायां गीतं प्रवर्तते । तस्माद् व्यक्तवाक् करणानुकाररूपे गीतप्रतिपत्तिः ।

ननु व्यक्तार्थरुद्रादिपदद्वारेणैवेत्येवं गात्रदारुवीणागतं यद्वाकरणमात्रं तदेवो-
पोहनम् । तच्च हरेति घ(ह)काराद्यन्यतमाऽव्यक्तार्थवर्णयोजनाय प्रक्रम्ये(मे) प्राप्तेऽभ्युदय-
सिद्धौ न यतते । झण्डु(ण्डु)मादिभिर्योज्यते । न तु तायेव । तदाह । शुष्काक्षरस-
मन्वितम् ॥ १३८ ॥

एवं गात्रदारुवीणाभिप्रायेण सप्रयोजनं निर्वचनमुक्त्वा ग्रन्थ(अथ)मानं नृत्य-
माश्रित्याह । अथै(थ)वोपोह्यते यस्मात् प्रयोगः सूचनामिति(दिभिः) ।
सार्थवेदविषयोऽयम् । प्रयोगमाश्रित्यैवेत्यादिसूचनामिनयेन शुष्काक्षरगाने भाण्डसहिते यदुक्तं

येऽपि चान्तरमार्गाः स्युस्तन्नीवाकरणैः स्मृताः ।

तेषु सूचा(ची) प्रयोक्तव्या भाण्डेन सह ताण्डवम्(वे) ॥

(भ. ना. ४-३१८)

इति । तेनोपोह्यते प्रयोगसूचनामिनयद्वारेण सूचि(च्य)ते यत्र तदुपोहनम् ॥ १३९ ॥

अथवा विधिमाह । शम्भ्य(श्म्या)तालाविति । द्विरित्युक्तऽभ्यस्तावि-
(त्रि)कयुक्तेऽपि प्रत्येकं स्यादिति । ससता इति स्यात् तदर्थमाह । अभ्यस्तौ समुदितौ ।

१ छ. यस्मान् । स्वरो यस्मान् तस्मान् । २ च. प्रोक्तम् । ३ ड. स्थाविरस्वरसमाश्रयम् ।

द्विकलः सङ्गनायाश्च तालश्चाचपुटो भवेत् ।
 'त्रिकलो युक्ततालादिः सुनन्दायास्तथैव च ॥ १४१ ॥
 चञ्चत्पुटश्च द्विकलः सुमुख्याः स्यादुपोहने ।
 उपोहने 'द्विरभ्यस्तैस्ततः कार्या तु कण्डिका ॥ १४२ ॥
 एतान्युपोहनानीह चत्वारि गदितानि तु ।
 आनुपूर्व्यात्(व्या) प्रयोगं तु कण्डिकानां निबोधत ॥ १४३ ॥
 शम्भ्या तालौ(लः) पुनः शम्भ्या ततस्तालो यथाक्रमम् ।
 त्रिकलः सन्निपातश्च विशालायाः प्रकीर्तितः ॥ १४४ ॥

तु/- द्विकल उद्धृतालादिर्युक्ता(क्तश्)चञ्चत्पुटः । तथैव चेति । न विशालायां शम्भ्यादि-
 चञ्चत्पुटगतगुरुलध्वादिविभागः । अत्र तु तद्वतो गुरुलघुप्लुतविभागो न स्वरगुरुप्रसारं
 कलासप्तकमिति यावत् । तदयं प्रसारः । शतंशताशंनिशिताश निशनिताशप्रश । अथ
 उपोहन 31, 142c - विप्रयोगमाह । न द्विरभ्यस्त इति सूच(यन्) नृत्यप्रयोगभेदद्वारा वृत्ति(ः) । अतालसताल-
 भेदादित्यन्ये । कथं खण्डी(कण्डिका) कार्येत्याह । आनुपूर्व्येति । न त्वामारितसम्पाद
 इव व्युत्क्रमेणेति ॥ १४०-१४३ ॥

तत्र गुरुकण्डिकारूपत्वे योग्यतापरं वर्धमानशब्दवाच्ये तालविधिमाह ।

शम्भ्या तालो पुनः शम्भ्या ततस्तालो यथाक्रमम् ।
 त्रिकलः सन्निपातश्च ।

इति इसनितानि इसताप्रनि इस इति तापनकलायां प्रसारः । यथाह ।

मध्यमासारितान्यस्य वस्तुनो यदुदाहृतः । तं/-

इति । अक्षरार्थस्तु इह कलादिकद्विकलयुग्मता दृश्यते । तत्र तिस्र इति प्रस्तारे प्राप्ते
 आह । प्रकीर्तित(ः) । प्रसारस्य प्रवेशश्च कीर्ति(तः) । प्राधान्यमादित्वं प्रतीति । स्म्य प्रनि इति/-
 तत्राष्टासु कलासु नृत्तापवादौ शम्भ्यातालौ किमविच्छेदेनेत्याह । पुनरिति । विच्छेदः

१ च. स्मृतः । २ ज. तथैव सन्निपातोऽन्त्ये सुनन्दायास्तथैव च । ३ च. द्विरभ्यस्ते ।
 ४ च. हि । ज. वै । ५ इतः परं छ.मातृकायां पूर्व विशाला कर्तव्या बालतालप्रयोजिता । अन्ति-
 मार्धकलोपेता बालमासारितन्तु तत् । सङ्गताया गृहं गत्वा विशाला सकला यदि । युज्यते पूर्वगालेन तदा
 स्यात्तलान्तरम् । सुनन्दा च ततः कार्या सङ्गता पुनरेव हि । विशालां च पुनश्चैव सुमुखी(सं)प्रयो-
 जयेत् । सुमुखी च सुनन्दा च सङ्गता पुनरिष्यते । विशालायाः समातिरस्तु ज्ञेया दश निवृत्तयः । वर्धमानस्य
 तालोऽयं कण्डिकायाः पृथक् पृथक् ॥ इत्यधिकः ।

चञ्चत्पुटस्य^(श्च) द्विकलः सङ्गताया अपि स्मृतः ।
 चतुष्कल्पः^(लः) सुनन्दायाः स एव गदिनो बुधैः ॥ १४५ ॥
 सन्निपातद्वयोपेतो द्विमात्रस्तु प्रयोक्तृभिः ।
 कार्यश्चतुष्कलो युग्मः सुमुख्याश्च यथाक्रमम् ॥ १४६ ॥
 वर्धमानस्य तालोऽयं कण्डिकानां पृथक् पृथक् ।
 मया प्रोक्तः पुनश्चैव संहतानां^१ निबोधत^२ ॥ १४७ ॥

पुनरर्थस्य दर्शनम् । ततेह^(त इह) कण्टोक्तशम्यातालान्तरवाधितेन विच्छेदो लक्ष्यते ।
 तेन विच्छिन्नौ तावित्यर्थः । ते सनिता पुनरस्ति काकाक्षिवत्तेन प्रनिशम् । एवमर्थं केचिद-
 क्षरारूढं कर्तुमशक्ताः प्रकरणादिवलादमुमेवार्थमाहुः ॥ १४४ ॥

चञ्चत्पुटश्च द्विकलः सङ्गत^(ताया) इति । चतुष्कलः सुनन्दी-
 (न्दा)यः^(याः) स एवेति । चञ्चत्पुट एवेत्यर्थः । आनिविश आनिवित आसवि
 आनिविशं सन्त चतुष्कलत्वात्मकसा^(स)मृद्धियोगः । दुनदि समृद्धाविति (पा. धा.
 ५७) हि स्मृतः । इयमेव द्विगुणिकमुख्यारोपमत एव द्वौ सन्निपातौ भवतः ॥ १४५ ॥

पोडशकले तावद् द्वे मात्रे सम्पद्येते । तदाह । पा. /-

सन्निपातद्वयोपेतो द्विमात्रस्तु प्रयोक्तृभिः ।

कार्यश्चतुष्कलो युग्मः सुमुख्य^(सुमुख्या)श्च ।

इति । किमिति द्विः^(ः) सुनन्दा इति । सुमुखीति सन्देहप्रयोगस्य प्रागुपकान्तकण्डिकात्मन
 उपोहनस्य च भेदादपसार्यते तदा प्रयोक्तृभिरिति ॥ १४६ ॥

एतदुपसंहरति । यथाक्रमं

वर्धमानस्य तालोऽयं कण्डिकानां पृथक् पृथक् ।

मया प्रोक्तः ।

१ च. स्तु । २ ड. संकुत्तानां । दतः परं डजयोः—“प्रथमं कण्डिकां कृत्वा चालतालप्रयोजिताम् ।
 अन्तिमार्धकलादीनां बालमासारितं तु तत् । द्वितीयां कण्डिकां कृत्वा प्रथमां सकलां यदि । मुख्यते पूर्व-
 तालेन तदा यत्नद्वयान्तरम् । कनिठासारितं तालो यो मया परिकीर्तितः । वर्धमानं विना चित्तौ न
 विवृतेन योजयेत् । बहिर्वा वर्धमानं वा कनिष्ठं न हि दक्षिणे । द्विगुणाक्षरसंयोगादन्त्यमात्रप्रयोजनान् ।
 वृत्तकालविशेषाच्च बालनाललयान्तरम् । कनिठासारितं तालो यो मया परिकीर्तितः । स एव सर्वः कर्तव्यः
 प्रथमे कण्डिकाद्वये । तृतीया च द्वितीया च प्रथमा चैव तद्वदेव । द्विकलं योगमात्रित्य मध्यमासारितं तथा ।
 इति श्लोकत्रयस्थाने पाठः ।

“विच्छिन्ना शम्या ततस्तालोऽविच्छिन्न एवेत्यर्थः तेन
 निश्चिता अन्तस्थैः ततः तिष्ठकलाः अपिष्टेयाः स्वाचितं हस्त
 प्रापण्येति तृतीयस्या इति तालापेक्षया वस्तुतस्तु नवम्या संतेन”

पूर्वं विशाला कर्तव्या सङ्गता तदनन्तरम् ।

सङ्गताया ग्रहं कृत्वा विशाला पुनरिष्यते ॥ १४८ ॥

कनिष्ठासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।

स एव सर्वः (सर्व एव) कर्तव्यः प्रथमे कण्डिकाद्वये ॥ १४९ ॥

इति । वर्धमानस्य वृद्धियोगस्य पञ्चषष्टिकलस्य याः कण्डिका भागास्तेषां पृथक् पृथगेवायं तालविधिरुक्तो न चैक(त्र)स कदाचिदेताः प्रयोगार्हा इति । यथाक्रममिति क्रमेण चतुष्टयप्रयोग इत्यर्थः । तत्र पञ्चषष्टिकलत्वाज्ज्येष्ठासारितवदवभाति । अत्र तदनु-
प्रविष्टानि चासारितान्तराणि तन्नात्तरीयकानि च भवन्ति । एवमासारितचतुष्टयोचितकलासंख्ये चोभये चाहतचतुष्के प्रयुज्यमाने स्फुट एव तन्निर्गसः । एवं कण्डिकारूपं वर्धमानमा-
सारिताभासवर्धमानं चोक्तम् । अथ वर्धमानासारितस्य स्वरूपं वक्तुमुपक्रमते । पुनश्चैव
संहतानामिति । संहतविषयः पूर्वविधिरुक्तः । प्रथमां कण्डिकां कृत्वा (भ. ना. ३१.८१)द्वितीयां कण्डिकां कृत्वेत्यादिना (भ. ना. ३१.८२) । अधुनाऽपि तद्विषयोऽपीनि पुनर्ग्रहणम् । न च पौनरुक्त्यमात्रमाशङ्क्यम् । अतवगतपूर्वं इहात्रार्थो यथोच्यते तदाह । निबोधतेति ॥ १४७ ॥

संहतत्वे चान्योन्यापेक्षवृत्तित्वे दशपरिवर्तयोगे इहोच्यत इत्याशयेनाह । पूर्वं विशाला कर्तव्येति । तस्यां च पञ्चकलोपोहनयोग(गो)कनिष्ठासारितधीस्तावयुद्ध-
(दङ्कु)रीभवति । तदनन्तरं न केवलेऽपि प्रयोगकलायां कलाद्वयं पिण्डीकृतनून(तनू)मयं कनिष्ठासारितप्रयोग इति धीर्भवति । दृढरूढप्राच्यप्रत्ययप्रभावानुवर्तिनि हि दृष्ट उत्तरप्रत्यये प्रसारितधीनाशकवाधाविशेषो दृश्यते । इह पुनः संवर्ती तद्रूपपरिगतस्तद्विशेषो दृश्यते बुद्धौ ।

अत एव वक्ष्यते । बालं नवकलं ज्ञेयमिति (भ. ना. ३१.१५५) । एवं षट् परिवर्तास्ततोऽपि सङ्गता । तद(न)न्तरं किमित्याह । सङ्गताया ग्रहं कृत्वेति ।
आदौ गृह्यमाणत्वाद्ग्रहः उपोहनम् । तेन षट्कलमुपोहनं कृत्वा तदनन्तरं सङ्गता प्रयोज्या । तत्समनन्तरमेव च विशालेति । लयान्तरमेतत् क्रियापा(सा)र्वकाल्यमात्रे प्रतीयते । न तु समनन्तर्य(र)मिति तदनन्तर्य(र)मित्युक्तम् ॥ १४८ ॥

ननुक्त एवायं परिवर्तविधिरित्याशङ्क्याह ।

कनिष्ठासारिते ताले(लो) यो मया परिकीर्तितः ।

स सर्व एव कर्तव्यः प्रथमे कण्डिकाद्वये ॥

सुनन्दा सङ्गता चैव विशाला च यथोदिता ।

सुनन्दाया ग्रहं कृत्वा तनश्चैवं प्रयोजयेत् ॥ १५० ॥

मध्यमासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।

‘सोऽस्य त्रयस्य कर्तव्यः सुनन्दायस्य योक्तृभिः’ ॥ १५१ ॥

‘सुमुखी च सुनन्दा च सङ्गता प्रथमा तथा ।

सुमुख्यास्तु ग्रहं कृत्वा यथोक्तं सम्प्रयोजयेत् ॥ १५२ ॥

इति । कनिष्ठासारितालः कण्डिकाद्वयतालविषयस्तदवबन्धस्तद्रूपं प्राप्तः कर्तव्यः । तेन सङ्गताविशालतालकृत्येऽन्यथा(नेन) चायं(चेदं) लयान्तरम् । अत एव वर्धमानरूपाङ्क-
रितत्वाद्धर्मानासारितमिदमुच्यते । कण्डिकाद्वयशब्देन तज्जातिस्तालः । अन्ये(ने)न प्रथमे कण्डिकाद्वये यो मया ताल उक्तः स सर्वः(ः) कनिष्ठासारिते कार्य इति योजयति ॥ १४९ ॥

एवं त्रयः परिवर्ता उक्तास्ततोऽपि

सुनन्दा सङ्गता चैव विशाला च यथोदिता ।

इति षोडशाष्टौ नवेति यावत् । क्रममात्रमेतदुक्तमित्यत्र प्रयोगमाह । सुनन्दाया ग्रहमिति । सप्तकलमुपोहनं कृत्वैवं तूक्तक्रमं यत्र का(कु)र्वादिति ॥ १५० ॥

पूर्व/

अत्र.....तालविधिनाह । मध्यमासारित इति । मध्यमासारिते यस्तालः सोऽस्य सुनन्दायत्रयस्य सम्बन्धिनस्तदधितिष्ठतस्तदाक्रान्तस्तालः कार्य इति । शम्यादिरत्र स्थानीयः सम्पद्यते । यदि वा ताल इति तत्स्थानभूतकलस्वस्याधारो भवति । यदि वा ज्य(य)त्र यत्र ताल उक्तस्तोषु मध्यमः कार्य इति ॥ १५१ ॥

एवं षट् परिवर्तास्ततस्तु सुमुखी चेत्यादि । प्रथमेति । विशालाक्रममुक्त्वा प्रयोगमाह । सुमुख्यास्त्विति । ग्रहः उपोहननष्टकलं कृत्वा चतस्रः प्रयोज्यन्ते । ज्येष्ठासारितं निष्पाद्यते । उचितोपपोहनसिद्धय एव चेत्थं क्रम उक्तोऽप्युपोहने तु कर्तव्ये

१ च. शम्या । २ च. पण्डितैः । ३ इतः पूर्व जडयोः—चतुर्थमादितः कृत्वा चतस्रः कण्डिका यदा । चतुःकयो(ग)मात्रित्वे ज्येष्ठमासारितं तथा । ज्येष्ठे त्वासारिते तालो निःशब्दः शब्दवांस्तथा । स एव सर्वः कर्तव्यो बुधैश्चतसृणामपि । संयोगे कण्डिकाणां तु तालोऽयं परिकीर्तितः । प्रयोगस्तु यथा त्वेषां पिन्दीबन्धे विकल्प्यते । प्रत्येकं लक्षविन्यासः सर्वेषां च पृथक् पृथक् । बालं नवकलं क्षेयम् । इति श्लोकत्रयस्थाने पाठः ।

ज्येष्ठासारितके तालो निःशब्दः शब्दवांस्तथा ।
 स सर्व एव कर्तव्यो बुधैश्चतसृणामपि ॥ १५३ ॥
 संयोगे कण्डिकानां तु तालोऽयं परिकीर्तितः ।
 एवमासां समायोगाद् वर्धमानकमिष्यते ॥ १५४ ॥
 बालं नवकलं ज्ञेयं दशसप्तलयान्तरम् ।
 'मध्यमं तु त्रयस्त्रिंशत् पञ्चषष्टिस्तथोत्तरम् ॥ १५५ ॥

सुमुख्या आदिभावो यस्मादेव येन पट्टयष्टसंख्यापूर्णं त्वन्यथापि सम्भवत्येव । एवं पूर्वत्रापि
 मन्तव्यम् ॥ १५२ ॥

अत्र तालमाह । ज्येष्ठासारितक इति । ज्येष्ठतालस्य (ध्रुवः) तिसृणां सम्बन्धी-
 त्यलः कायो(र्यः) । यद्वा चतसृणां यस्ताल उक्तः स ज्येष्ठासारितके कार्य
 इति प्रागु(च)योजना ॥ १५३ ॥

अत एवाह । संयोगे कण्डिकानां तु तालोऽयमिति । तुरवधारणे ।
 आसारितात्मनि संयोगे योजनाविशेषाधीने प्रयोगे कण्डिकानामेव सम्बन्धी ताल
 उक्त इति दश परिवर्ताः । आद्ये कनिष्ठमत एव रूपान्तरेणासारितात्मना परिवृत्तिसहिष्णु-
 (व)त् प्रथमे परिवृत्तिव्यवहारः । न तु केवलमावृत्तिवलोचितव्यपदेशद्वितीयादिपरिवृत्ति-
 साहचर्यमात्रादेवैकत्वाभ्यावृत्तिकृतसकृच्छब्दव्यवहारवद् द्वयोर्लेयान्तरम् । त्रिषु मध्यमं चतुर्षु-
 ज्येष्ठमिति विभागः । ततोऽपि समुदिता वर्धमानोत्पत्तिरित्याह । एवमासामिति ।
 एवमिति दशसु । आसामिति कण्डिकानाम् । प्रधानमत्र तत्तालयोगः । सर्वत
 आसमन्ताद् योजनया दशरूपपरिवर्तरूपाया वर्धमानं चतुर्विंशत्युत्तरकलाशतात्मकमित्यर्थः
 ॥ १५४ ॥

दशसु परिवर्तेष्वासारितविभागं स्फुटयति । बालं नवकलमिति । नवकले
 प्रयोगे सम्पिण्डिततद्रूपप्रतिपत्तिरूपोपोहनयोगाद्भूताद् भविष्यतश्च प्रयोगौचित्यादित्येतदाह
 ज्ञेयमित्यनेन । तदनन्तरप्रयोगोपस्कारादेव सप्तदशकलयान्तरं कक्षक(कण्डिका)रूपं
 ज्ञेयमित्यत्रापि प्रयोज्यम् । अन्यथा पूर्वानपेक्षायां कनिष्ठमेव स्यात् । मध्यमं तु

१ च. पञ्चषष्टिकलं ज्येष्ठं त्रयस्त्रिंशत् मध्यमम् । ड. पञ्चषष्टिकलं ज्येष्ठं त्रयस्त्रिंशच्च मध्यमम् ।
 एतत्तालविधानं तु सर्वेष्वासारितेषु च । एवमासारिते वदे वर्धमानकमुच्यते । वर्न(र्ण)तालयल(लय)ग्रन्थ-
 वावाभिनयवर्धनात् । पात्राणां वृद्धियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते । वर्धमानशरीरस्य भवैशसारितस्य च ।
 कार्यकारणभावेन परस्परविकल्पिता । इति सार्धलोकस्थाने पाठः ।

कलानां वृद्धिमासाद्य त्वक्षराणां च वर्धनात् ।

लयस्य वर्धनाच्चापि वर्धमानकमुच्यते ॥ १५३ ॥

आसारितेषु गीतेषु वर्धमानेषु चैव हि ।

द्विगुणस्तालयोगेन कार्यो ह्य(र्यस्त्व)क्षरजो विधिः ॥ १५७ ॥

समाप्तावन्तरचितः सन्निपातो यदा भवेत् ।

अन्या कला द्विमात्रा तु तदा ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥ १५८ ॥

त्रयस्त्रिंशत् । परिवर्तत्रयेणेत्यर्थः । तुर्विशेषं द्योतयति । पूर्ववदपेक्षाऽस्तीति । पञ्च-
पष्टिस्तथोत्तरम् । ज्येष्ठं परिवर्तचतुष्केणेत्यर्थः । तथेत्यपेक्षाविरहोऽत्र मध्यमादेव
॥ १५५ ॥

ननु कण्डिकाचतुष्कमात्रमेव वर्धमानमस्तु । किमनेन परिवर्तकमेणेत्याशङ्क्याह ।
कलानां वृद्धिमासाद्य त्विति । तालस्वरूपविशेषो वर्धमानं तालस्य च कलात्मकमिति
तद्वृद्ध्यैव मुख्यं वर्धमानत्वम् । तद्रूपान्तरमाह सहिष्णुत्वमात्रादेव । सा चेत्थं प्रदर्शितेन यथा
भवति । चतुर्विंशत्युत्तरशतरूपतापत्तेः । तद्वृद्धेरेव च प्राधान्यम् । क्रियादर्शितसामान्येति
तदायत्ता चाक्षराणां पदवाक्योभयात्मनां वृद्धिः । तद्वृद्धौ यस्य वृद्धिरिति तद्वृद्धिरिति
॥ १५६ ॥

नन्वासारितेषु पदविधिरुक्तः । चत्वारस्तु गणा इति (भ. ना. ३१.१०६) ।
अत आसारितवर्धमानद्वि(वि)भागे कण्डिका न लभ्यतां नाम । पदविधिकण्डिकाप्राधान्ये तु
कथमसावित्याशङ्क्य पदविधेर्व्यापकं लक्षणमाह । आसारितेष्विति । सर्वत्र बहुवचनम् ।
उक्तवक्ष्यमाणभेदात् तालयोगेन द्विगुणाक्षरविधिस्तेन तालमात्रायाः पदमात्रे द्वे ।
तालमात्राद्वयोर्न(न)रूपोच(पञ्च)तुर्मात्रो गणः । अक्षरग्रहणं समर्थानर्थकसर्वसंग्रहार्थम्
॥ १५७ ॥

अत्रापवादमाह । समाप्ता(प्ता)वन्तरचित इति । तालकलायां चतुर्मात्रो
गणस्तावदिति सर्वस्योत्सर्व(र्ग)स्तस्याहं(यं)विशेषोऽपवादः । अन्य(न्या) असमस्तस्य
गीतकासारितवर्धमानपाणिकाकण्डिकादेर्गेयस्य या परिसमाप्तिस्तत्काले कला सा द्विमात्रे-
(त्रा)त्विति द्विमात्रैवेति चेत्येवमादिरूपपदगते(ति)र्थस्यां सा तादृशी ज्ञेया ।
तुश्चार्थे । योऽसावन्तरचित इत्यन्तरे मध्ये चितः.....दितः सन्निपातः ।

एवमेतन्मया प्रोक्तं वर्धमानस्य^१ लक्षणम् ।

आसारितानां वक्ष्यामि विस्तरं लघुलक्षणम् ॥ १५९ ॥

तद्यथा । आसारिते प्रथमार्धपञ्चपाणावाद्यस्य यदा समाप्ता भवेत् मुख्याङ्गविभागपरिकल्पने तदा चासा.....सन्निपातकलान्तरसमाप्ततावितिमात्र इव भवति । अपरथा विभक्ताङ्गस्य विभक्ताङ्गविशेषो दुरुपलक्ष एव स्यात् । मुनिना तूदाहरणं देवं देवैरित्यादि (भ. ना. ३१.१०७) यदुक्तं तद्विभक्ताङ्गमाङ्गमाद्यम् । अन्त्य(न्त्या) कला द्विमात्रेति मन्तव्य इ(व्ये)-
त्युपाध्यायाः । टीकाकृतस्तु सन्निपातव्युत्पत्त्या शम्यादिव्याख्ययाऽवान्तरतालसमाप्तौ नायं विशेषविधिरिति प्रतिपन्नाः । तेषामन्या(न्त्या) कला द्विमात्रेतीयता सिद्धेः शिष्टश्लोक-
भागो व्यर्थ एवेत्यलमनेन । प्रयोक्तृभिरिति । प्रयोगविश्रान्त्याऽऽयासविदलीभावे सति शेषप्रयोगसौकर्यमिति भावः ॥ १५८ ॥

एवमेतदिति । अपौनस्वत्यमाह । एवमिति पूर्वोक्तेन प्रकरणेन वर्धमानस्य लक्षणं विच्छित्यन्तरेणेति यावत् । अश्रेदानीं ध्रुवकासारितलक्षणं वक्तुं ध्रुवकस्य सकल-
मार्गभूतस्य स्वरूपे तालतत्त्वमार्गान्तरस्वरूपं च सुज्ञातं भवति । किन्तु तथाऽऽसारितरूपेण साकं वर्धमानस्य कार्यकारणभावाधाराधेयताभिज्ञातेयं वर्धमानस्य ध्रुवकमार्गस्याधारात् । उक्तं हि प्राक् ।

वृत्तिदक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम् ।

(भ. ना. ३१.७५)

अत आधेयभावाद् वर्धमानलक्षणमुपसंहृत्य ध्रुवकासारितलक्षणमासूत्रयति । आसा-
रितानामिति । वस्त्वादयो वृत्तौ भावप्रधानाः । आसारितानां ध्रुवकलपातानां ज्ञापकं ध्रुवकमार्गस्य लक्षणं वक्ष्यामीति । नित्यसापेक्षत्वाद्दसमासः । तच्च लक्षणं विस्तरं कृत्वा वक्ष्यामि । प्रतिपदं शम्यादिपाते निष्कामावापादिनाङ्गुलिविभागस्तु विस्तीर्णता । अत्रैव सकलं निरूपितम् ।..... त्याशयेनासारितानां च वर्धमानवहिर्गीतानां ताण्डवाध्याये (भ. ना. ४१.४) प्रदर्शितः प्रयोगविधिरित्यतिदेशेन—

एवं प्रयोगः कर्तव्यो(एवमेवविधिः कार्यो) गीतेष्वासारितेषु च

(तेष्वपि) (भ. ना. ४.३९२)

इति । तेनाऽयं ध्रुवासारितविधिः स्वतन्त्रोऽप्युपदेश्य एव । सकलमार्गमूलभूतरवा(स्य) चाऽस्याभिधानार्हता ॥ १५९ ॥

अन्यूनायां कलायां तु ध्रुवं प्राज्ञो निवेशयेत् ।
 अथ तालाक्षरवशाच्छेषान् पातांश्च योजयेत् ॥ १६० ॥
 प्लुते लघ्वक्षरे चैव ध्रुवे साम्यं न विद्यते ।
 न विद्यते त्रिभिः पातैः समत्वमुपनीयते ॥ १६१ ॥
 तालैश्च सन्निपातैश्च शम्याभिश्च ध्रुवेण च ।
 कनिष्ठासारितं कार्यं मध्यमं ज्येष्ठमेव च ॥ १६२ ॥
 द्विगुणोत्तरया वृद्ध्या ह्यस्यैव तु मध्यमं विधातव्यम् ।
 प्रस्तारेण कलानां शम्यातालान्तरोपेतम् ॥ १६३ ॥

तत एव न्यूनाधिकतालकलाप्रयोगोऽत्र कलासाम्यलाभे तदर्धादिभेदलाभात् तदाह ।
 अन्यूनायां कलायां तु ध्रुवमिति । तुरेवार्थे । ध्रुवमार्गेऽन्यूनायामेव कलायां कुर्यात् ।
 एवं हि कलमाने लब्धे तद्वैगुण्यादिना चित्रादिमार्गादिभेदो ज्ञातुं शक्यस्तदाह । प्राज्ञ
 इति ।

ननु यथेकरसगुरुप्रस्तररूपता तर्हि चच्चत्पुटादिरूपत्वम् । यदासारितप्राणि(ण)-
 स्वेनोक्तं तद्वत् सुज्ञानमित्याशङ्क्याह । अथ तालाक्षरवशाच्छेषान् पातानिति ।
 यद्यपि परः प्लुतादिभिर्भागोऽत्र नास्ति तु चच्चत्पुट-इत्यादि-तालाक्षरकृतस्तदापि तदाया(य)ता^{था} /-
 येऽत्र पाताः शम्यादयः शिष्यन्ते ताने(त ए)व योज्यन्ते न च चच्चत्पुटादिक्षितः(ताः) ।
 अथेति यद्यपीत्यर्थे । चोऽवधारणे ॥ १६० ॥

एतेष्वपि शेषं स्फुटयति । प्लुते इत्यादि । ध्रुव इति गुरुः । तेन प्लुते
 लघ्वक्षरे गुरुणि च प्रयुज्यमाने साम्यं न विज्ञायते । तेन शम्यादिभिस्त्वेभिः पातै-
 रूपलक्षितं समत्वमुपनीयते बुद्धौ निवेश्यते । अनेन ध्रुवकमार्गेणेति भावः ॥ १६१ ॥

एवं हि सत्येवंभूतोऽयनासारितप्रयोगो भवतीत्याह । तालैश्चेत्यादिध्रुवेण
 चेत्यन्तेन । एकरसगुर्वात्मना ये शम्यातालसन्निपाताश्चकारव्यावृत्तिस्तत्र कण्डिकोपोहनगमितो
 ध्रुवश्च तैः कनिष्ठमध्यज्येष्ठादि कर्तव्यम् । एवशब्दो ध्रुवेणेत्यन्तो(तो)ऽनन्तरं द्रष्टव्यः ।
 चकारोऽस्य वृत्तिं द्योतयति । विशेषाश्चकाराः समुच्चये ॥ १६२ ॥

ननु कनिष्ठे तु योगक्षेमता कथमितरयोरित्याशङ्क्याह । द्विगुणोत्तरयेति ।
 द्विगुणोऽप्यन्तादेव द्विगुणत्वं गुणः पु(पू)ज्य अण्वन्तानामिति । भिन्नं मुनीनां मतम् ।

१ च. निवेदयेत् । २ च. उपदिश्यते ।

तान्तेति /
 १५६

विद्यते /
 १५६

पूर्व शम्भा कार्या द्विगुणस्तालः कलाद्वये शम्भा ।
 पुनरेककलस्तालत्रिकलः स्यात् सन्निपातश्च ॥ १६४ ॥
 त्रिकलोऽन्यसिंस्तालः शम्भैककला कलाद्वये तालः ।
 द्विकला च पुनः शम्भा तालः कलिकश्च कर्तव्यः ॥ १६५ ॥
 त्रिकलश्च सन्निपातो भूयो विधिरेव एव कर्तव्यः ।
 द्वादश कलास्तृतीये तस्यान्ते सन्निपातश्च ॥ १६६ ॥
 प्रथमस्त्वष्टकलः स्याद् द्वादशकलिका(कौ) तथा परे(रौ) ज्ये(यौ) ।
 अन्त(न्य)श्च सन्निपातो मध्यस्यासारितः प्रो(तस्यो)क्तः ॥ १६७ ॥
 ये पूर्वमङ्गलिकृताः प्रवेशनिष्कामसंज्ञया गदिताः ।
 ते सर्वे कर्तव्या मध्ये त्वासारिते तज्ज्ञैः ॥ १६८ ॥

आभ्यां गुण्यन्ते नोत्तरा प्लवमाना वृद्धिमनुधावन्ति । या वृद्धिस्तयोऽलक्षितः । यस्मान्
 मध्यमं विधेयं तस्माच्छम्भादयो ह्युक्ताः ।

नन्वेवमेकशम्भास्थाने द्वे शम्भे स्यातामित्याशङ्क्याह । प्रस्तारेणेति । कलानां
 निःशब्दरूपाणां यः प्रस्तारो विकल्पविधौ प्रवेशनिष्कामात्मा तेनोपेतं शम्भातालयोऽन्तरे
 मध्ये ॥ १६३ ॥

ततश्चायं प्रस्तारो भवतीत्याह । पूर्व शम्भा कार्येत्यादि । द्विगुणस्ताल
 इति । द्विकले यस्याधिष्ठेये । तेन द्वितीयस्यां कलायां स स्वयं तालस्तिष्ठति । पूर्वस्यां निष्कामं
 निवेशयति स्वरतालैनाधितिष्ठत इति वामहस्तेन भवति । एवं त्रिकलः पञ्चकल इत्यादयोऽपि
 मन्तव्याः ॥ १६४-१६५ ॥

एवं ज्येष्ठेऽप्यन्यसिंश्चेत्यनेन सन्निपातस्य चञ्चत्तुष्टोपता ध्रुवेण विभक्ताङ्गत्वेन
 सन्निपातान्तवस्तुत्रयोपेतत्वमस्याह । त्रिकलश्च सन्निपात इति । एते द्वितीयवस्तु-
 पञ्चपाणिना । भूयो विधिरेव एवेति । तृतीयं तु । तदेव स्पष्टयति । द्वादश-
 कलास्तृतीय इति ॥ १६६-१६७ ॥

ननु प्रथमपञ्चपाणेराद्या सन्निपातकला प्रथमवस्तुनापह्ना पञ्चपाणिना च द्वितीयस्येति
 कथं द्वादश कला भवन्तीत्याशङ्क्याह । ये पूर्वमङ्गलिकृते(ता इ)त्यादिना प्रवेशो

१ च. कलाद्वयम् । २ च. पाताश्च । ३ च. परौ ज्येयौ । ४ च. तस्योक्तः ।

अथ ज्येष्ठे तु कर्तव्यं शम्भ्यातालकलान्वितम् ।
 शरीरं हि बुधैर्नित्यं पञ्चपष्टिकलान्वितम् ॥ १६९ ॥
 तस्यावापोऽथ निष्क्रामो विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।
 अङ्गुलीनां तु कर्तव्यं कलामानं चतुष्कलम् ॥ १७० ॥
 पूर्वं शम्भ्या कार्या चतुष्कलोऽन्त्यो भवेत्ततस्तालः ।
 शम्भ्या चतुष्कला स्यात्तालो द्विकलस्तथा चैव ॥ १७१ ॥
 कार्यस्य(श्च) सन्निपातोऽपि पट्कलः पट्कलश्च तालः स्यात् ।
 द्विकला च पुनः शम्भ्या चतुष्कलः स्यात् पुनस्तालः ॥ १७२ ॥

निष्क्रामो(म) इत्यन्तेन क्रमेण ये गदितान्ते पूर्व कृत्वा क्रमेण कनीयस्यां व्याङ्गुलीभिः
 कृताः सम्पादिताः कर्तव्याः । तेनाविभक्ताङ्गे चचतुष्टे द्विकले पादभागे प्रथमे कनीयसीति
 यावत् । अन्ये तर्जनीं प्रति पञ्चपाणौ आये कनीयसीं स(प्र)ति चतुर्थे तर्जनीं(नि)का-
 दि(दी)नि । पञ्चमे कनीयसीं शता । षष्ठे तर्जनीं प्रतीति । एवं द्वितीये मुक्तमु(क)सन्निपातः ।
 विभक्ताङ्गे तु आद्या शम्भ्या मुक्तिकास्थानीया । ततो निजानिशता प्रनिशना प्रनिश इति
 पादभागः ॥ चतुष्के कनीयस्याद्यस्तर्जन्यन्ताः । निप्रनाशनितानिप्रतिशिसं पादभागपट्कः
 पञ्चपाणेः कनीयस्याद्यतलः पुनः कनीयसी तर्जनी चेति ॥ १६८ ॥

एवं ज्येष्ठे । एवं द्विधा चाङ्गुलिविभागो मन्तव्यः । तदाह । अथ ज्येष्ठे
 कर्तव्यमिति । प्रतीति । एवं द्वितीये मुक्तस्तसन्निपातः । विभक्ताङ्गे ज्येष्ठेऽप्येकमेव
 द्वैविध्यं कर्तव्यमिति यावत् ॥ १६९-१७० ॥

तत्र विभक्ताङ्गं तावत् प्रस्तारद्वारेण स्वकण्ठोक्तेन दर्शयति । पूर्वं शम्भ्या
 कार्येति । कृतविभक्ताङ्गे शम्भ्याद्या मुक्तप्राये(या इ)ति । प्रथमवस्तुन्यष्टकले पञ्चपाणेराद्यः
 सन्निपातः प्रविशति । तत्र पञ्चपाणौ द्वितीयम्याद्यः सन्निपातोऽन्यन्तं भजते । द्वितीये तु
 मुक्त इति शम्भ्याद्वयेन.....न्या बोध्यते । तेनायं प्रस्तारः । स आनिविता आनिविस्त
 आताविप्र आनिवसं आनिविप्र आताविश आनिविता आनिविश आताविप्र आनिविशम्
 तदाह । पूर्वं शम्भ्येत्यादिना कार्यश्च सन्निपातोऽपि पट्कल इत्यन्तेन ॥ १७१-
 १७२ ॥

प्रथमं वस्तुम् ॥

शम्या चतुष्कला स्यात्तालो द्विकलस्ततश्च कर्तव्यः ।

पुनरेव सन्निपातश्च पट्कलः संविधातव्यः ॥ १७३ ॥

विधिरेव एव कृत्स्नः पुनस्तृतीयेऽपि सन्निपाते तु ।

पुनरेवैषामङ्गुलिविक्षेपान् सम्प्रवक्ष्यामि ॥ १७४ ॥

पूर्वं शम्या तथाऽऽवापो निष्क्रामश्च ततः पुनः ।

विक्षेपोऽथ पुनस्तालः पुनरावाप एव च ॥ १७५ ॥

अनामिकाकनीयस्योर्निष्क्रामश्च पुनस्तयोः ।

द्वाभ्यां सहैव विक्षेपः शम्या चावाप एव च ॥ १७६ ॥

मध्यमायां ततस्तालो विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।

आवापश्च ततः कार्यस्तर्जनीनिष्क्रमः पुनः ॥ १७७ ॥

विक्षेपश्च पुनः कार्यः सन्निपातस्तथैव च ।

कलाः सप्तदशोपेताः सन्निपातो भवेदयम् ॥ १७८ ॥

← प्रथमं वस्तुतः सन्निपातश्च पट्कलः (ट्कलः) संविधातव्य इत्यन्तेन द्वितीयं विधिरेव एव कृत्स्नः पुनस्तृतीयेऽपि सन्निपाते तु इत्यन्तेन द्वितीयं सन्निपात इति । सन्निपाते त्विति यावत् । अत्र स्वकण्ठेनाङ्गुलिविभागो नोक्तः स नो(चो)हनीयः । तेनाद्या शम्या मुक्तमेकीकृत्य पादभागव्यवस्था । तदनुसारेण कनीयस्यादिविभागः । एतच्च सूचितं तच्चा(स्या)वापोऽथेत्यादिना (भ. ना. ३१.१७०) । अथ विभक्ताङ्गेऽपि प्रकारान्तरमस्ति । यत्र शम्या मुक्ता क्रियते अपि तच्छम्यान्त एव प्रतिभागविभागः । प्रथमवस्तुन्येव यस्तु सन्निपातो मुक्तमेकीक्रियते स च सप्तपञ्चाणिसम्बन्धेऽत्र कल्पनीय इति पञ्चपाणावावापादिक एव पादभागकल्पनेति तदेतत् प्रकारान्तरमङ्गुलीद्वारेण दर्शयति । पुनरेवैषामिति । एषां विभक्ताङ्गानामिति कलानामङ्गुलीनां विक्षेपो विभागेन न्यासः शम्यादि ॥ १७३-१७४ ॥

विक्षेपान्ते कनीयसीति छेदकारिणा अथशब्देनाह । एवं द्विकलात्मनि चतुष्कलात्मनि पादभागे आद्याङ्गुलिः । द्वितीये यावच्चतुर्थे च तर्जनी । ततो मुक्तकत्वात् पादभागगणनायामनुप्रविष्ट एव सन्निपातः । तदाह । कलाः सप्तदशेति । सन्निपात इति । द्विकलेऽपि । एवंविधकल्पना सन्निपातान्त एव कार्य इ(र्ये)ति यावत् ॥ १७५-१७८ ॥

१ च. ताभ्यां । २ च. पुनः । ३ च. दशैवैताः ।

आवापश्च पुनः कार्यः कनीयस्या च निर्गमः ।
 विक्षेपश्च प्रवेशश्च त्वावापश्च ततः पुनः ॥ १७९ ॥
 अनामिकाकनीयस्योस्ततस्तालो भवेत् पुनः ।
 विक्षेपश्च पुनस्ताभ्यां ततः शम्या प्रकीर्तिता ॥ १८० ॥
 आवापश्च पुनः कार्यो मध्यमानिष्कमात् पुनः ।
 विक्षेपश्च पुनः कार्यस्ततस्तालं नियोजयेत् ॥ १८१ ॥
 आवापश्च पुनः कार्यस्तर्जनीनिर्गमः पुनः ।
 विक्षेपश्च (पःपञ्चदशकः शम्यया सह कीर्तितः) ॥ १८२ ॥
 आवापश्च कनीयस्यास्ततस्तालं नियोजयेत् ।
 विक्षेपश्च प्रवेशश्च पुनरावाप एव च ॥ १८३ ॥
 प्रदेशिन्या च निष्कामो विक्षेपश्च पुनः स्मृतः ।
 सन्निपातस्ततश्चैव चतुर्विंशतिको भवेत् ॥ १८४ ॥
 तृतीयः सन्निपातस्य त्वेव एव विधिः स्मृतः ।
 एवं ज्येष्ठस्य विज्ञेयस्तालोद्भुलिविकल्पितः ॥ १८५ ॥
 प्रथमः षोडशकलश्चतुर्विंशतिकस्तथा ।
 द्वितीयश्च तृतीयश्च सन्निपातकलाधिकः ॥ १८६ ॥

अथ पञ्चपाणां पादभागपट्कविभागमाह । आवापश्च पुनरित्यादिना ।
 निर्गमो निष्कामः । चतुर्षु पादेषु भागेषु चतस्रोऽङ्गुल्यः । कनीयसी (अनामिका
 मध्यमा) तर्जनीति तात्पर्यम् ॥ १७९-१८५ ॥

अथाऽविभक्ताङ्गेऽङ्गुलिविभागं सूचयितुं पादभागविभागमाह । प्रथमः
 षोडशकलः । तेन चतस्रोऽङ्गुल्यः । चतुर्विंशतिकस्तथा द्वितीयश्च । तेन तत्र
 सन्निपातादि । एवं पादविभागः । तत्रैकविंशतितमा शम्यैव भवति पट्पातत्वात् । स च
 पञ्चपाण्यात्मा द्वितीयश्च । तथेति स्वीचितेन पादभागविभागेनाङ्गुलिषु संविभक्तव्य इत्यर्थः ।
 तृतीयश्च सन्निपातादेव । तस्य स्वन्ते मुक्तकलेत्याह । सन्निपातकलाधिक इति
 ॥ १८६ ॥

प्रत्येकं पतनान्येषु दश सप्त भवन्ति हि ।
 शम्भ्यातालकृतानीह सन्निपातकृतानि च ॥ १८७ ॥
 पद्मशम्भ्यमष्टतालं त्रिसन्निपातं त्रिवस्तु चाप्येवम् ।
 सप्तदशयुग्मं युक्तं विद्यादासारितं सर्वम् ॥ १८८ ॥
 आसारितानामित्येवं गदितं लक्षणं मया ।
 गीतानां वस्तुकानां च प्रयोगपरिकल्पनम् ॥ १८९ ॥

नन्वेवं भवति वैचित्र्येऽन्यदेव किमपि गीतकपाणिकादिवक्तव्यमेकरसमासारित-
 रूपत्वमित्याशङ्क्याह । प्रत्येकं पतनान्येषु दश सप्तेति । हि यस्मात् सर्वे सप्तदश
 पातास्तस्मात् सामान्यकृतमेकरसमासारितत्वं वैचित्र्यान्तरयोगेऽपि । एवं ज्येष्ठादिभेदेऽपि
 वक्तव्यम् ।

ननु सप्तदशपाताः शास्त्र एव न श्रुता इत्याशङ्क्याह । शम्भ्यातालकृतानीति ।
 त्रय एव । वृत्त्या वस्तुत्रितये साप्तद्वयं तत् पूरयति ॥ १८७ ॥

तात्पर्यं कथमिति चेदङ्गपदकत्वमष्टतालत्वं त्रिसन्निपातं चेति । सर्वमिति ।
 कनिष्ठादिभेदभिन्नं स्वतन्त्रं वर्धमानतालयोगेन सप्तदशपातत्वम् । तत्र स्वतन्त्रासारितं त्रिधा ।
 लयान्तरमपीति चतुर्थेति । अन्येषां प्रत्येकं मार्गे चतुष्टयभेदाच्छोडशत्वम् । तत्राप्यविभक्त-
 विभक्ततया द्वात्रिंशत् । वर्धमानं तु मार्गभेदेन षोढा कृतम् । तत्र चासारिततालेन त्रिभक्ता-
 विभक्ताङ्गतया द्वादश भेदाः । एतदासारितवर्धमानम् । आसारितामासवर्धमाननप्येवं
 द्वादशधा । एवं वर्धमानासारिते विभेदाः । कण्डिकावर्धमानं चेति सप्तपञ्चाशदमी भेदा
 भवन्ति । उक्तं च पुराणे ।

आसारितं वर्धमानं सप्तपञ्चाशदात्मना ।

सन्ध्यासु प्रमथैर्देव्या सह नृत्यति शङ्करः ॥

इति ॥ १८८ ॥

आसारित एकपाणिश्चेति सप्तकलस्तालमार्ग आसारितानामेव । इतिकर्तव्यता-
 विशेषाद्वर्धमाननिष्पत्तिरित्यासारणयाः प्राधान्यात् कनिष्ठमेवोपसंहरन्नाह । आसारिताना-
 मित्येवमिति । इतिः समासौ । एवं शब्देन भेदात् प्रयोगे वैचित्र्यं चाह । कस्मा-
 देषामादौ लक्षणमुक्तमित्यतोऽत्र हेतुमाह । गीतानां वस्तुकानामिति । गीतानां

१ च. च । २ च. पात । ३ च. प्रयोगः परिकल्प्यते ।

६५५

अतः परं प्रवक्ष्यामि गीतानां वस्तुकेष्वपि ।

विवधैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि समासतः ॥ १९० ॥

सर्वेषामेव गीतानां वस्तुष्ववयवेष्वपि ।

विवधैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि भवन्ति हि ॥ १९१ ॥

मद्रकादीनां यानि वस्तुकादीनि षष्ठाद्यादीनि चकारादङ्गादीनि येषां प्रयोगस्तालवैचित्र्य-
परिकल्पितेनासारितलक्षणेन । आसारितपूर्वं हि तालवैचित्र्यमित्युक्तमस्मकम् । एवं केचले
ताण्डवे प्राधान्ययोगादासारिताभिधानः । तस्मादिति हेनादित्युक्तं भवति । अन्ये तु
वस्तुकशब्देन पाणिकायास्यगानादीनां संग्रहमाहुः ॥ १८९ ॥

अथ वक्तव्यान्तरमाह । अतः परमिति । गीतका(ता)नां वस्तुकेषु
अपि षष्ठादङ्गेषु च कर्माणि । त्रीण्यङ्गानि यद्वशाद्वीतिकल्पनमिति व्यज्यते तानि
वक्ष्यामि । विधि(य)धस्य प्रथमोपादानमाद्ये मद्रकगीते प्राधान्यात् । तथा च वक्ष्यति ।

विवधैक(क)योपायो (योः प्रायो) मद्रके तु प्रयोजनम् ।

(भ. ना. ३१.१९३)

इति । यद्यपि चोद्देशविधावुद्देशो विधा(दा)री यतयो लयाः (भ. ना. २८.१९)
इति प्रकरणोपयोगात् तदन्तरमङ्गानां विधा(र्या)द्या(दे)ध्वे(ध्वो)द्देशः । तथापि लक्षणा-
वसरेऽङ्गानिरूपणपूर्वमङ्गानिरूपणं वक्तव्यमिति प्रोक्तं तन्निरूपणम् । ततो ये स्थूला आरम्भक-
विभागास्ते विदारीत्वेन वक्ष्यन्ते ।

अथपरैकादशपरा विदार्यः परिकीर्तिताः ।

चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणं परमं स्मृतम् ॥

(भ. ना. ३१-१९७-१९८)

इति । अत्र वस्तुकारम्भकानामप्यात्मो विदारीभेदः सोऽङ्गत्वेनेह निर्दिष्टः । अङ्गसंज्ञा च
प्रयोजनगीतकरूपतासिद्धिप्रतिपादनमेव । तथाहि । स्याद्यादयो ये वर्णास्तन्निष्प(प्पा)यमानं
गीतं गीतकमिति तदनुवर्ती विच्छेदः कर्तव्यः । परिच्छेदस्य परिच्छेदतन्मुक्ताद्विदार्याश्च
साम्यात्मतया परिच्छेदनरूपत्वम् । अत एवेयं तालगीतेर्निर्दिष्टा । एवं च वर्णानुवृत्तिवादेव
वर्णाङ्गकमिति तालङ्ग्येभ्यः पृथगेव गीतिवैचित्र्यात्मनाभिधानेन प्राधान्यतयोक्तम् । तदवधारणेन
व्यपदेशेन गीतकमित्युच्यते । तत्र तु तालाभिधात आसारणाप्रसादादेवेत्यङ्गत्वादेव गीतकत्व-

तात्पर्ये
निर्दिष्टा
॥

एककं तु विदार्येका ते चोभे विवधः(धं) स्मृतः(तम्) ।

पट्परं 'व्यधरं वृत्तं' द्व्यङ्गं संहरणं च तत् ॥ १९२ ॥

विवधैककयोः प्रायोर्म(म)द्रके तु प्रयोजनम् ।

प्रकर्याश्चापि' वस्त्वर्थं पादे रोविन्दकस्य च ॥ १९३ ॥

सिद्धिः । आरम्भकाणां च वस्तुनां सुवप्रतिमुखादीन्येवमप्यङ्गसंज्ञा एव(मेव) लभते(न्ते) ।
तथा च दत्तिलाचार्येणोक्तम् ।

वक्ष्यमाण(णं) मुख्याद्यङ्गं विज्ञेयं तच्चतुर्विधम् ।

(दत्तिलम् १४३)

इति । वस्तुनिवद्धानां वस्तुपदकनिवद्धानां वा द्वयं वायव(वयव)पट्केषु यतो भवन्ति तत्
एतान्यङ्गानि । अत एवविधेन संदिश्यते किं द्व्येककौ द्विवि(व)धौ वेति । अङ्गसंस्था
विदारी तद्विवि(व)ध एवेति निश्चयात् । अस्मिन् विषये तावता(त्ता)नि भवन्ति सम्भाव्यन्ते
यद्य(द्य)पट्दो(देशे)नोच्यत(न्त)इति यावत् ॥ १९०-१९१ ॥

अथेषां विशेषलक्षणान्याह । एककं तु विदार्येकेति । एको विच्छेदः ।
एककं दौ(द्वौ) विवधं विशिष्टो वधो हननं विभक्ततापादनमिति यावत् । त्रयश्चत्वारः
पञ्चविधेष्वपि छेदावृत्तं वर्तते । भूयानेव भेदो यत्रेति वृत्तम् । पट्परं व्यप(च)रं
वृत्तमिति । तस्य चावान्तरभेदद्वयमित्याह । द्व्यङ्गं तच्चेति । त्रिविधमपि संहरणं
कतव्यम् । संदिश्यते परिसमाप्यते गतिरेत्येत एव वर्णाङ्गत्वम् । स्वर्गीतिपरिसमाप्तिश्चान्या ।
सम्परेण तन्व्या वाद्येषु वाद्य(द्या)न्तरेण न्यासापन्यासेन विन्यासेनेति तत् स्वरा^१न्तरमुक्तं
भवति । संहरणमिति । न्यासापन्यासौ तदन्तत्वात् संहरणमित्यन्ये ॥ १९२ ॥

अथेषां विशेषतो विनियोगमाह । विवक्षया युज्यन्त(त) एव व्यपदेशः । प्रकर्या
अपि षण्मात्रं वस्तु । तत्र तत्रापि षडेककानुवृत्तमिति वा यदुच्यते तदङ्गिनः सम्भवत्येव ।
प्राग्वन् तेनापि विवधैकके तिस्रषु तिस्रषु मात्रासु विभज्यते । तदाह । प्रका(क)र्याश्चापि
वस्त्वर्थ(र्थ) इति । एवं षण्मात्रे रोविन्दकपादे वाच्यम् । तदा पादे रोविन्द-
कस्य चेति । एतच्च सम्भवमात्रेणोक्तम् । न चैष नियमः कश्चित् । अत ये(ए)वापरान्त-
स्यो(स्यौ)वेषकस्य योऽति(चाभि)धानेऽपि न दोषः कश्चित् ॥ १९३ ॥

१ च. वै परि । २ ड. विधार्थः परिकीर्तिताः । पदवर्णसमाप्तिस्तु विधारीत्यभिसेक्षिता ।
न्यासापन्याससंज्ञान्तं वस्तु तत् परिकीर्तितम् । विदारयति यस्माद्धि पदमध्ये स्वरो यदा । तदा विदारी
विज्ञेया गुरुवर्णानुकारिणी । ३ र. क्षेव ।

रोचिन्दकोत्तराभ्यां 'तु वृत्तमुल्लोप्यके तथा ।

पाणिकायां 'बहिर्गति लास्ये चैवं प्रकीर्तितम् ॥ १९४ ॥

प्रवृत्तमवगाढं च द्विविधं वृत्तमुच्यते ।

आरोहि त्वादवगाढं प्रवृत्तमवरोहतः ॥ १९५ ॥

आरोहणं च द्विविधं प्रवृत्तमवरोहतः ।

आरोहणं च द्विविधं तथा चैवावरोहणम् ॥ १९६ ॥

न्यासापन्यासविहितं मार्गान्तरकृतं तथा ।

अथैका दशवरा(कादशपरा)विदार्यः परिकीर्तिताः ॥ १९७ ॥

अथ-

अप्रवृत्तस्य विषयमाह । रोचिन्दकशरीरे पादोऽङ्गी । तस्य विषयैककयोरुक्तः । तेन रोचिन्दकशरीरेणोत्तरशरीरेण च सहोलोप्यके वृत्तं प्रयोज्यम् । तथा पाणिकायां बहिर्गति । आरम्भादावुक्तलक्षणे लास्य इति च लास्यगाने उक्तवक्ष्यमाणलक्षणे वृत्तमेव । पाणिकालास्यगानोपयोगादिहो.....ता गीतकमध्ये तत्परिगणनाद्वा गीतकसमानयोगक्षेपत्व-ज्ञापनार्थम् । मद्रकादीनामिति (भ. ना. ५.१३) वचसा पूर्वज्ञे पाणिकाऽपि प्रयोज्य-त्वेनोपदिष्टा । तत एवासो(सौ) कृष्णाद्या(था)दिपरिहारेण वक्ष्यते । ध्रुवोपयोगसूचक-लक्षणेऽभिधाने प्रयोजकस्य कृष्णाद्या(था)दिभिव्या..... ॥ १९४ ॥

प्रवृत्तमिति यदुक्तं तदिदानीं विभजति । प्रवृत्तमवगाढं चेति । आरोहणे गात्रसङ्कोचनमित्यवगाढव्यपदेशः । अवरोहणे सुखा(त्) प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तसंज्ञा ॥ १९५ ॥

आरोहणावरोहणे च प्रत्येकं द्विधा ॥ १९६ ॥

न्यासयोगेनेत्येक(ः) प्रकारः । अपन्यासो विन्यास एवेति तन्मध्य एव प्रकारः । निश्चितो न तु पृथक् सङ्ख्यया गणितः । अनुन्तरमार्गेण संवाद्यनुवाद्य(दि)वलयोगेनेति १)-द्वितीयः । न्यासापन्यासावशस्य वादिनो वारोहणावरोहणं चेति यावत् । मार्गान्तर-मन्तरमार्गो जालध्याये (भ. ना. अ. २८) सञ्चारांशे(श)वलस्थानां (भ. ना. २८.७५) इत्यत्रोक्तम् । एवं वृत्तस्येत्यादि षड्वरविद्वारीकस्यारोहणेन प्रतिकल- २)- (विच्छेदेन) चतुर्विधेनावरोहणेन भेदात् त्रिशद्वेदा भवन्ति । अत्र कश्चिद्विशेष उक्तः ।

स्थाय्यादि(-)

१ र. प्रवृत्तम् । २ र. च कर्तव्यभेददेशेषु सम्मनम् । ३ ड. त्ववगाढं तु । ४ र. अवरोहणम् । ५ ड. रोहि च । ५ ड. रहितं ।

फातक

११०.

विज्ञानस्य सुविधा

चतुर्विंशतिरेनासां प्रमाणं परमं स्मृतम् ।

अध्यर्धाच(र्ध)तृतीयाश्च सन्निपाताः^१ प्रमाणतः ॥ १९८ ॥

शुद्धास्वञ्चलात्तत्र ज्ञेयमन्तरमार्गतः ।

न्यासापन्यासयोगेन विकृतासु च जातिषु ॥

(दत्तिलम् १४७-१४८)

इति दत्तिलाचार्यः । एवं वस्तुनिवद्धेष्वङ्गनिवद्धेषु स(श)भ्याव्यापेक्षया वान्तरविदारी समभिधाय ततो गीतिवैचित्र्याद्गङ्गाभेदो निरूपितः ।

नन्वेवं सर्वेऽङ्गनिवद्धा एव स्युः । सत्यम् । किन्तु तेषां वस्तुकल्पनात्मनि भागयोगे तदाश्रयाण्यङ्गानि निवेश्यन्ते । वा(व)स्तुप्राधान्यं वात इति तत्कृतो व्यपदेशो(शो)युक्तः । उल्लोप्यकादौ तु वर्णाङ्गनिबन्धनैव भागपरिकल्पना । तथा हि । संहारणादीनां तालसाम्येऽपि वर्णाङ्गभेदादेवान्यत्वमित्यङ्गान्येव प्रधानानीति तन्निबन्धननाऽप्यानीयेत । इत्येवं वर्णाङ्गकृत-मङ्गनिबन्धनत्वमिति मन्यन्ते । अन्ये तु तालाङ्गकृतमङ्गनिबन्धनत्वं न वर्णाङ्गकृतमित्याहुः । तदेतदिह तावदास्वाम् । प्रकृतं तु ब्रूमः ।

अवान्तरविदारीस्वरूपं तावदुक्तम् । अधुना महाविदारीस्वरूपं वस्तुनिबन्धेष्वर्ध-
श्लोकेनाह । **अध्वरैकादशपरा** इति । अत्र वस्तुन्येका महाविदारी तत्र त्रिवस्तुत्वं
गीतकानां । तद्यथा । मद्रकस्य प्रकर्या वा तावत्तत्र तिस्रो महाविदार्य इत्यनुयोगः ।
भूयोवस्तुत्वं त्वर्थ(र्ध)चतुर्थवस्तुत्वप्रभृति यावत् साप्तवस्तुत्वं यदपरान्तके । तत्र प्रतिवस्तु
विदारी सप्त विदार्य इति शाखा । अर्थ(र्ध)चतुर्थेषु वस्तुषु प्रतिशाखेति । तद्गताश्चतस्रो
विदार्य इत्येकादशेति परयोगः । तेन चत्वारि (एका)दशान्तमत्र मध्यमयोगेन
संगृहीतम् ॥ १९७ ॥

मतान्तरमप्याह । **चतुर्विंशतिरेनासां प्रमाणमिति** । अनेनेदमुच्यते ।
त्रिमात्रे वस्तुनि मात्रार्धे यावद् विदारी कर्तव्या । येन चतुर्थवस्तुके मद्रके पिण्डीकृत्य
चतुर्विंशति(ः) । प्रतिवस्तु षडिति गणनया । षण्मात्रे तु प्रकृते वस्तुनि नार्धमात्रायां
विदारी कार्या । एवं हि त्रिवस्तुके षड्विंशद्विदारिकाऽधिकत्वेऽधिकविदारिकाऽपि प्रकरी
स्यात् । एतस्मान्निष्मात्तु न भवतीति ज्ञातमात्रायां तत्र विदारीत्युक्तं भवति ।

अपरे सामान्यकालमिप्रायेण यथासम्भवं विच्छेदसंख्याप्रतिपादनं श्लोकार्धस्य

१ द. पातप्रमाणतः ।

ना. ३०

उल्लोप्यके विदारी तु स्मृता वैहायसे तथा ।

विवधेन च ताः कार्या युग्मवृत्तेन चैव हि ॥ १०९ ॥

तात्पर्यमाहुः । तथाहि । चचत्पुटे समुदायविच्छेद एका विदारी । प्रतिकलविच्छेदे चतस्रः । कलार्थविच्छेदेऽष्टौ । तदर्थेऽपि च त्रिचतुष्कलदक्षिणादियोगेऽपि चित्रेऽपि च ह्रस्वमानमित्युक्तम् । तेन कलार्थविच्छेदो योऽयम् । एवं अत्रैव वाच्यम् । यावत् पञ्चषण्णो चतुर्विंशतिः । एवं.....या.....त्येव कला.....तावत्स्वेव पदेषु वर्णानुवर्णाद् द्विकलचतुष्कलयोगः शम्य(म्या)प्रि(प्रा)यः(शक्यप्रायः) । यथा रु.....दः.....इत्येकस्यामपि कलायां चत्वारो विच्छेदाः । यावद्वर्णानुवर्णेनेति चतुष्कलयोगेऽपि यदेव परं भवतीति गणाधिक्याभावेऽपि द्विकलत्वादिप्रकारान्तरमुक्तं भवतीति ।

अथोल्लोप्यके विदारीस्वरूपमाह ।

अध्यर्धार्धतृतीयाश्च सन्निपाताः प्रमाणतः ।

उल्लोप्यके विदारी तु स्मृता वैहायसे तथा ॥

इति । इहोल्लोप्यकमपरतः सप्ताङ्गं प्रकर्षं पुनर्विशत्यर्थं तत्रोल्लोप्यकमिति मात्रैवाङ्गीति कथ्यते । न च षोडशकलासु तावन्ति वर्णाङ्गानि निवेशयितुं शक्यानि । परिमिते हि तत्र मात्रारूपे कथमेककादीनि पौनःपुन्यनिवेशनया प्राप्तानेकसंख्यामनुवर्तितुमुत्सहन्ते । एवं वैहायसे द्वादशकले कृथमङ्गानां निवेशनमिति । तत्रानेनोपाय उच्यते । तत्र यथा सप्ताङ्गत्वं चिकीर्षितं भवति तत्रा षोडशैव कलाः । तथा वर्णप्रकर्षेण कला सार्धकलारूपेत्यनेन येन गातव्या यथा फलतश्चतुर्विंशतिः कला भवन्ति । तत्र सप्ताङ्गानि निवेशनीयानि । कलात्रयेऽङ्गके चतुष्कलापट्ट इति कृत्वा यथा तु विंशत्यन्तो विधिः स्मृतस्तथा षोडशसु कलास्वेका कलाऽत्यर्थं (अध्यर्ध) कलाद्वयमिति १/२ इत्युक्ता वर्णप्रकर्षेण गानं कर्तव्यम् । यथा मात्रैवमध्यर्धतृतीया मात्रा फलतश्चत्वारि पट्टकलारूपाणि भवन्ति । तत्र कलाद्वयेऽङ्गमिति विंशतिमात्राः परा.....स्तीति । तथाऽध्यर्धार्धतृतीयाश्च सन्निपाता इति । सन्निपातोऽत्र मात्रा । तत्कृतविच्छिन्नरूपत्वात् । तेनाध्यर्धश्च सन्निपातः । अध्यर्ध- (अर्ध) तृतीयश्च सन्निपात इति द्वन्द्वः । एवं सप्ताङ्गे च परापरयोगेन व्याख्यायते । सपादो सन्निपातत्वमित्यादिरपि भेदो लभ्यते । अन्ये तु प्रतिकलवृत्तमित्यध्यर्धसन्निपातेऽप्यस्ति विंशत्यङ्गतेत्याहुः । एवं वैहायसेऽपि वाच्यम् ।

न ह्यर्धसन्निपातेऽस्या भवेदङ्गसमापनम् ।

(गीतानि सप्त ।)

मद्रकोल्लोप्यके चैव तथा चैवापरान्तकम् ॥ २०० ॥

एवं महाविदारीमुक्त्वा यदर्थमयं विधिरुक्तास्तान्यङ्गान्यत्रदर्शयति ।

विवि(व)धेन च ताः कार्या युग्मवृत्तेन चैव हि ।

इति । ता इत्यर्धसन्निपातप्रमाणाः । अर्धतृतीयसन्निपातप्रमाणाश्च महाविदार्यः ॥ १९८-१९९ ॥

न ह्यत्र (ध)सन्निपाते(ऽ)स्या ङ्ग (भ)वेदङ्गसमापनम् ।

एकैव तावन् मात्रा सुखप्रतिमुखरूपतयोल्लोप्यके विभज्यते । तत्रार्धमात्रायां सुखरूपायां कथमङ्गानां समाप्तिः । विंशतीनां समाप्तिर्विशतिरूपत्वम् । अर्धसन्निपात इत्यर्थमात्रा । अन्ये त्वर्धसन्निपाते चेत्याहुः । अकून इति चाध्याहरन्ति । तेनार्धतृतीयमात्रत्वेऽङ्गेनाङ्गसमाप्तिर्भवेदित्यर्थः ।

केचित्तु युग्मवृत्तिसमाश्रयणे हेतुमाहुः । त्रिविदारीकत्वे चासमच्छेदो न भवतीति तात्पर्यम् । अस्या विदारायाः सन्निपाते त्रिपमे विच्छेदाङ्गसमाप्तिरूपं समापनं भवेत् । अर्धकेनात्रापूर्णतावैषम्यं लक्ष्यते । अर्धस्य सन्निपातैर्विच्छेद इति पष्ठीसमासः । एवमेतेनान्तरमहाविदारीभेदेन यत् फलं तदाह । गीतानि सप्तेति । विदारीवैचित्र्यशून्ये हि गीतव्यवहारे स्वरालापः पुस्तकवाचनादाविव । तत्र

मद्रकोल्लोप्यके चैव तथा चैवापरान्त(न्त)कम् ।

इति । तथा चैवेति । एककलारूपमेतेषां त्रयाणामिति । एवकारेण प्रातिस्विकं नियतमेषां रूपमित्याह ॥ २०० ॥

१ ड. अर्धे सन्निपातेऽस्य । च. पाते तु । २ एतदन्तरं डमात्रकायामधिकः पाठः । विवधस्त्रिविधो ज्ञेयः कीर्त्यमानं निबोधन । सामुद्रश्च समुद्रोऽपि विवृत्तयेति कीर्तितः । न्यासान्तो विवधो ज्ञेयो मुक्त्या वै गेयकं सदा । आद्या तु मद्रके चैव सामुद्रः परिकीर्तितः । लघुवर्गसमं गेयं सामुद्रेऽन्ते विधीयते । तत्त्वन्ते च नृतीये च तद्वै गेयकसंज्ञितम् । विशर्यङ्गसमोऽर्थः स्यादर्थः विषयश्च तथा । योगे त्वर्धा च सामुद्रस्त्वर्धा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः । विशरी विषया ज्ञेया न्यासेऽन्यास एव च । अगमप्रयोगवाहुन्यं विवृत्तं परिकीर्तितम् । द्विविधस्त्वैककणे वापि विज्ञेयं तु यथाक्रमम् । न्यासानन्यासमं शान्तं सदा ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः । संन्यासश्चैव विन्यासो यज्ञमन्ये यथाक्रमम् । विन्यासः स तु विज्ञेयो विशरीमध्यमस्थितः । विशरीवन्नविन्यासः पदान्ते क्वचिद्वै हि । न तद्वाहुन्यमुद्दिष्टं प्रयोगस्य प्रयोक्तृभिः । ३ ड. ज्ञेयानि सप्त गीतानि मद्रकश्चापरान्तकम् । प्रकर्षो वेणुरोविन्दा छुल्लोव्यक्षोन्तरं तथा ।

प्रकरोवेणु(वेणु)कं चैव रोविन्दकमथोत्तरम् ।
 द्विविधं मद्रकं ज्ञेयं चतुर्वस्तु त्रिवस्तु च ॥ २०१ ॥
 शीर्षकेण समायुक्तं तत्तु ज्ञेयं त्रिवस्तुकम् ।
 पञ्च पट् सप्त तानि स्युः शीर्षकं चापरान्तके ॥ २०२ ॥
 प्रकर्यामथ चत्वारि त्रीणि चाभ्यधिकानि वा ।
 प्रकर्यास्तु प्रकीर्णत्वात्ताद्रूप्यमिति वर्णितम् ॥ २०३ ॥
 रोविन्दकं तु सप्ताङ्गं षोडशाङ्गं परं स्मृतम् ।
 पादौ द्वौ समवर्णौ तु एककावत्र कीर्तितौ ॥ २०४ ॥

प्रकरो वैणकं चैव रोविन्दकमथोत्तरम् ।

इति । तत्र चतुष्कलत्वमेव । अत्र च कानिचिद् वस्तुनिबद्धानि । अपराण्यङ्गैरिति ताण्डवाध्याये (अ. ४) सूचितम् । तत्र तालाङ्गमेवाङ्गम् । तत्र महाशरीरत्वे वस्त्विति व्यवहियते । अल्पायां(विद्यायां)त्वङ्गमिति केचित् । अन्ये तु वर्णाङ्गप्राधान्यलब्ध-विभागैस्तालैरारब्धान्यङ्गनिबद्धान्याहुः । तत्रैकं त्वङ्गविभागं विवक्षुर्वस्तुनिबन्धादि सूचयति । द्विविधं मद्रकमिति । संज्ञैव मद्रकांशप्रहस्यवस्तुना लभ्यते गीतकमिति ॥ २०१ ॥

शीर्षको यद्वदसंकीर्णरूपज्ञप्तिहेतुस्तद्वत् पञ्चपाणिः । असंकीर्णं व्यथकत्वं मद्रस्यावेदयत इति शीर्षकत्वेनोक्तम् । शीर्षकस्तु त्रिवस्तुक एव । न चतुर्वस्तुकत्वेऽपरान्तके पञ्चवस्तुनि पट् सप्त वा । अन्ते शीर्षकोऽपरो द्वितीयोऽन्तोऽवयवः प्रतिशाखात्मा यत्रेत्यपरान्तकम् ॥ २०२ ॥

प्रकर्यास्त्रीणि सार्धानि वस्तुनि चत्वारि । प्रकीर्णत्वाद् विक्षिप्तत्वात् । विक्षिप्तत्वं च वस्तुनः पणमात्रमेव क्रियत इति । प्रकरी गौरवादि.....डीवः (गौरादित्वान् डीव) (पा. अ. ४.१.४१) । वस्तुनिबन्धेषु वस्तुविभागः ॥ २०३ ॥

अथाङ्गनिबन्धेष्वङ्गविभागमाह । रोविन्दकस्त्व(कं त्व)ति । इहाङ्गनिबन्धेषु क(कि)ञ्चिदेव तालरूपं प्रधानं वस्तुनिबन्धेष्विव वस्तु तावत् । व्यवस्थितेन रोविन्दक-शब्देन प्रस्वारात्मकं शरीरम् । प्रकृष्टस्वराणां वर्णानुकर्षरूपं च प्रस्वारं च जीवितम् । तेन

१ अ. तत्र । २ ड. वापि । ३ अ. एककी वात्र ।

Scanned
4292-293
A B vol. I
p 113 line 8→

एत
m2

प्रवृत्तं विवधश्चापि तस्य 'चादौ' प्रयोजयेत् ।
ततो देहं ततोऽङ्गानि यथायोगं नियोजयेत् ॥ २०५ ॥
आकारश्चास्य मध्ये स्यादाकारश्चान्तः स्मृतः ।
अविकल्पितमङ्गैः^१स्य शीर्षकं सम्प्रयोजयेत् ॥ २०६ ॥
सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं वा प्रोक्तमा(मो)वेणकं बुधैः ।
तत्र ह्यन्तं तु सप्ताङ्गं व्यन्तं द्वादशकं स्मृतम् ॥ २०७ ॥
'पादः सन्धिर्मापघातो वज्रं सम्पिष्टकं तथा ।
'एककं चतुरस्रं च तथा चैवोपवर्तनम् ॥ २०८ ॥

रसनं शब्दनम् । रसनस्य विन्दे लब्धे रसे दक्षिकपिचिन्देपु(शः) । ततः समासान्
संज्ञायां कन् (पा. अ. ५.३.८७) । एवमेतद् रोचिन्दकं सप्ताङ्गमपरतः
षोडशाङ्गं यथायोगमित्युच्यते ॥ २०४-२०५ ॥

न कला द्वादशकले य इति सप्तपराणि षोडशपराण्यङ्गानि.....^२...त्याशङ्क्य
वर्णानुकर्षेण कालभूयस्त्वसिद्धार्थमाह । आकारश्चेति । आकरणं विनतीकरणम् ।
आकारः शुष्काक्षररूपः । आकार(श्चा)स्य मध्ये चेति । शीर्षि(र्ष)कं शिर
इव प्रधानम् । तत एवाविकल्पितम् ॥ २०६ ॥

अथौत्रेणकाङ्गविभागमाह । सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं चे(वे)ति । तत्र मापघान
प्रधानम् । एवात्र प्रथाम् । तथा च दत्तिलाचार्यः ।

असमानत्वनिवृत्त्यत्वे तस्य प्राधान्यकारणे । (दत्तिलम् २०३)

इति । स च द्वादशकल इति कल्याणमासूत्रयन् द्वादशाङ्गानि यावत् कोडीकृत्यावतिष्ठते ।
तत एव मापेण द्वादशभागात्मना हननं गुणनं यास्य(यस्ये)ति स मापघानः । स एव
चैवेणकम् । अस्यते इत्यसमाङ्गमुभेदात् । असु वेगयति वेणीरूपा या नेकसन्धारूपाः
करोतीति असोःकिप् । वेणी प्रातिपदिकार्थजणिजन्तात् ण्वुल् षष्ठोसमासः । तत्र यदा सप्त
तस्य या एककादीनि तदा द्विविधोऽन्तः । तत्र यदा द्वादश तदा व्यश्चतुरश्रमिश्रात्मना
त्रिविधः ॥ २०७ ॥

तत्र पाद इत्यादीन्यप्येवं द्वादशाङ्गादीनि । तालाङ्गवादिन एत एव । एतन्मध्यात्
संपिष्टकमुपपानं प्रवेणीद्वयमुपवर्तनं च हित्वा य(प्ता)ङ्गता कार्येति । वर्णाङ्ग-

१ ड. त्वादौ । २ ड. निवेशयेत् । ३ ड. अन्ते । ४ च. तथा । ५ ड. प्रस्वारः सन्धिमापौ तौ ।

६ ड. शीर्षकम् ।

उपपातः प्रवेणो(ण्यौ) च द्वङ्गं संहरणं तथा^१ ।
 अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य स्मृतान्योवेणकस्य च^२ ॥ २०९ ॥
 सम्पिष्टकोपपाताभ्यां प्रवेणीभ्यां च वर्णि(र्जि)तम्^३ ।
 उपवर्तनहीनं च सप्ताङ्गं^४ परिकीर्तितम् ॥ २१० ॥
 निवर्तनं च सप्ताङ्गे तुल्यवर्णपदं स्मृतम् ।
 अन्तयोर्द्वादशाङ्गे^५ तु तथान्यपदमिष्यते ॥ २११ ॥
 उल्लोप्यकेऽपि चाङ्गानामेव एव विधिः स्मृतः ।
 अवगाढं प्रवृत्तं च माहाजनिकमेव च ॥ २१२ ॥
 व्यङ्गोऽन्तः स्यात्तथा व्यङ्गो माहाजनिकवर्जितः ।
 स्थितप्रवृत्तसंयोगादेकाङ्गो वापि कीर्त्यते ॥ २१३ ॥

नाट्य-
 शैली-
 (२११)
 कता-

वादिनश्च तालाङ्गाश्च । पादद्वययोगेनान्ताद्भेदगणनया चाधिक्यसंख्ययान्तर्भावे वा ऊनत्वं वाङ्ग्यते ।
 मन्यमाना वर्णाङ्गान्येकप्रतिपत्तिवन्धनीयानि । तानि च द्वादश सप्त वा । तालाङ्गानि तु
 तदाश्रयभूतानि सम्पिष्टकादीनि । वर्जनं च वर्णाङ्गेषु सप्तसु विधीयते न तु तस्मादेव (तस्मात्मेव)
 सप्ताङ्गमित्याहुः । एककं चतुरस्रमिति । एकाश्रयभूतं चतुरस्रमित्यनियमः । यद्यन्तर(रं)
 (द्वङ्गं)संहरणमिति । अन्ताहरणेनान्तेन च युक्तमिति यावत् । एवं द्वादशाङ्गे पादादयः
 सप्ताङ्गे त एव सम्पिष्टकनालांशा इति विशेषः ॥ २०८-२१० ॥

विशेषान्तरमप्याह ।

निवर्तनं च सप्ताङ्गे तुल्यवर्णपदं स्मृतम् ।
 अन्तयोरिति ॥

५/

अन्तयोरिति यदावर्तनं तत्र गीतिः पदादि चेत्याह । यत्तुल्यसप्ताङ्गद्वादशाङ्गे तु गीतात्मा
 वर्णनः । तुल्यपादानि त्वन्यानि । तदाह । द्वादशाङ्गे तु तथान्यपदमिति । एवमन्ते
 विचारयितुं प्रकान्ते तस्यान्यमपि विशेषमाह ॥ २११ ॥

तत्प्रसङ्गादुल्लोप्यकेऽप्यनिदिशति । उल्लोप्यकेऽपीति । तदेवैकप्रकरणमेव पुनरिदं
 मन्तव्यम् । अङ्गानामित्यन्तसम्बन्धिनाम् । एव एव य ओवेणके । तत्र तावत् को
 विधिरित्याह ।

१ ड. व्यङ्गान्ताहरणे तथा । २ य. ओवेणकस्य च । ३ च. दिवर्जितम् । ४. प्रवेण्या च
 विवर्जितम् । ५ ड. अपि । ५ च. तु । ६ ट. अङ्गं तु । ७ ड. स्थितं प्रवृत्तं च तथा ।

एकाङ्गे संविधातव्यं माहाजनिकमेव 'तु (च) ।
 द्वङ्गं स्थितं प्रवृत्तं वाऽप्येकाङ्गं वा' प्रकीर्तितम् ॥ २१४ ॥
 द्वङ्गे व्याससमासाभ्यां बहुधा तु विधिः स्मृतः ।
 ओवेणकस्य संहारो द्वङ्ग एकाङ्ग एव च' ॥ २१५ ॥
 एकको विवधो वापि कार्यो द्वङ्गे ततः सदा ।
 उल्लोप्यके तु चान्तानामेष एव विधिः स्मृतः ॥ २१६ ॥
 स्थितं प्रवृत्तं च तथा माहाजनिकमेव च ।
 व्यङ्गोऽन्तः स्यादथ व्यङ्गो माहाजनिकवर्जितः ॥ २१७ ॥

३। ३। नाति

अवगाढं प्रवृत्तं च माहाजनिकमेव च ॥
 व्यङ्गोऽन्तः स्यात् ॥

३। ३। नाति इति । अन्तः अवगाढमिति वर्गाङ्गस्थिततात्पर्यम् । अन्येषां पाठः । स्थितप्रवृत्तं
 च तदेति । तथा व्यङ्गो माहाजनिकवर्जितः स्थितप्रवृत्तसंयोगाद् । रूपस्याह ।
 ३। ३। एकाङ्गो वेति ॥ २१२-२१३ ॥
 कथमित्याह ।

एकाङ्गे संविधानव्यं तथा (माहा)जनिकमेव च ।

३। ३। नाति इति । अथैषां त्रयाणां वर्णानामङ्गविधिमाह । द्वङ्गं स्थितमिति । वापीति भिन्नक्रमेण ।
 तेन स्थितं प्रवृत्तं च द्वङ्गमेकाङ्गं चेति ॥ २१४ ॥

३। ३। नाति के ते तथोरर्थे अंशाङ्गा इत्याह । द्वङ्गे व्याससमासाभ्यामिति । यदा ३। ३।
 एकद्वयं तदा समासा (सो) लपत्वात् । यदा प्रवृत्तं विवधं तदा व्यासो विदारीणां बहुत्वात् ।
 ३। ३। नाति माहाजनिकत्वनियमादङ्गानां स्थित एवार्थत्वमेककं नामेत्युक्तं भवति । एवमन्तविधिस्तावद्
 व्यपोदितम् (तः) । इदानीं प्रकृते ओवेणके उपदिशति । ओवेणकस्येति । योऽयं
 संहारोऽतः स उक्तः । ओवेणके यदा क्रियते तदाऽऽभ्यामङ्गाभ्यामेककेन द्वङ्गेन द्वङ्गे ।
 एकद्वयं विवधद्वयं चैकाङ्गत्वनियम इत्युक्तं भवति । एवमोवेणक उपदिश्य प्रागुपक्षिप्तमनु-
 देशमनुसन्धत्ते । उल्लोप्यके तु चान्तानामित्यादिना चतुरश्रस्तदा (था) व्यश्रो
 मिश्रश्चान्तः प्रकीर्तित इत्यन्तेन । कस्मादयमन्त उच्यत इत्याह । ओवेणकस्य

१ च. च । २. हि । ३. द्व. एकाङ्गं । ३. च. ध्रुवा । ४. बहुधाङ्ग । ५. ड. वा । ५. च.
 महाजनिक ।

एकाङ्गोऽपि विधातव्यो माहाजनिकसंयुतः ।
 एवं व्याससमासाभ्यां बहुधाङ्गविधिः स्मृतः ॥ २१८ ॥
 चतुरश्रस्तथा व्यश्रो मिश्रश्चान्तः प्रकीर्तितः ।
 ओवेणकस्य संहारो द्वाङ्ग एकाङ्ग एव च ॥ २१९ ॥
 नादौ न मध्ये संहारे नित्यं चैव प्रयुज्यते ।
 एकको विवधो वापि कार्यो ह्यन्ते प्रयोक्तृभिः ॥ २२० ॥
 उल्लोप्यकं पङ्क्तिं विंशत्यङ्गं परं स्मृतम् ।
 तच्च संहरणे कार्यं मुखप्रतिमुखाचिनम् ॥ २२१ ॥
 वैहायसकसंयुक्तं तेनापि च विवर्जितम् ।
 त्रिष्वङ्गेष्ववरं ज्ञेयं परं स्याद् द्वादशाक्षपि ॥ २२२ ॥

गृहीतम्
१५

संहार इति । आदौ मध्ये वायमन्ते न प्रयुज्यते । अपि तु नित्यं संहारे ।
 व्रतेनायमन्तः संहार(उ)क्त इत्यर्थः ।

नन्वन्तः कस्मादङ्गानि । वर्णाङ्गमध्येऽयं पठित इत्यत आह ।

एककं(को)विवधं(धो)वापि कार्यं(यो)ह्यन्ते प्रयोक्तृभिः ।

इति । हिर्यसादर्थे । अङ्गाश्रयत्वादङ्गमेतदिति यावत् । अन्ये स्वतिदेशात् सन्धानग्रन्थं
 (स्थितमित्यादि) चतुःश्लोकात्मकं प्रयोक्तृभिरित्यन्तं नाधीयते । अन्ये द्विगद्यत्वेन पाठः ।
 एके श्लोकं विभज्य उल्लोप्यकेऽङ्गानि विभजन्ति । उल्लोप्यकं पङ्क्तिं विंशत्यङ्गं
 परमिति । वर्णाङ्गानामियं परतोक्ता । तत्रोल्लोप्यमिति मात्रा लुप्यते १ ऊर्ध्वं शून्यतारूपेण (सौम्यं)/
 यतः । एतच्च वक्ष्यामः । तच्च मात्रारूपं संहरणेन्ते कार्यम् । तावन्मात्रमेवोल्लोप्यकं
 कार्यमिति यावत् । तत्र मात्रारूपं मुखमर्थतः प्रतिमुखमर्थत इति विभजनीयः (यम्) ।
 अत एवोर्ध्वं यद्वैहायसकादि तद्यतो लोप्यकमतोऽपि भवति ततोऽप्युल्लोप्यकम् ॥ २१५-
 २२१ ॥

५/
अथ च/
१५

तच्च द्विधा वैहायसकेन संयुक्तं रहितं च । प्राक्क्षेत्रे त्रीग्यस्याङ्गानि वैहायसकेन
 संयुक्तानि । द्वादशैककानीत्यावृत्त्या वैहायसके एकमङ्गं पट्परं कार्यमिति यावत् । अस्य ४/-
 स्थानमाह । अस्य चाङ्गत्रयेऽतीत इति । टीकाकारास्तावद् व्याकुर्वन्ति । इह
 चतुरश्रेऽस्मिन् प्रधानाङ्गो न वैहायसिकेन तादृश(शं)भाग्यम् । द्वादशकलाश्रितं तत्कृतं

प्रामाण्यम्
१५

१ ड. हरणं ज्ञेयं । २ ड. एकाङ्गं पट्परं ज्ञेयं वैहायसिकमेव तु । ३ र. अथ वाऽपि ।

एकाग्रं (ङं) पट्परं ज्ञेयं वैहायसिकमेव च ।
 अस्य 'चांश (चाङ्ग) त्रयेऽस्तीति प्रयोगमुपपादयेत् ॥ २२३ ॥
 उल्लोप्यकोत्तराभ्यां तु मुखप्रतिमुखे स्मृते^१ ।
 ततोऽङ्गानां समासो वा विस्तरो वा विधीयते ॥ २२४ ॥
 मुखप्रतिमुखे चैव ज्ञेये विवधसंज्ञके^२ ।
 वृत्तं प्रतिमुखे^३ च स्यादनयोस्तु समासतः ॥ २२५ ॥
 उल्लोप्यके तथा शाखा^४ सोत्तरा^५ सापरान्तके ।
 प्रतिशाखा तथा चैव^६ सवर्णाऽन्यपदा स्मृता ॥ २२६ ॥

चतसः कलामात्रानन्तरशून्यप्रयोगेन वर्णानुकर्षणान्निर्वाह्यम् । तत्र चैककान्यङ्गत्रयम् । तदाह । अस्य वैहायसिकस्याङ्गत्रये ततः शून्यरूपे प्रयोगं कुर्यात् । अत एव विहायसि शून्ये भवमिति वैहायसमिति लक्ष्यं चेत्थं वक्तव्यम् । यत्तु तत्र हितं तत्तात्पर्यान्तराद् द्रष्टव्यमिति मन्तव्यमिति ।

ह्यस्तत्र

अन्ये लक्षणमित्थं पश्यतो (न्तो) ऽङ्गत्रय इति । तन्मर्यादानामात्राया-
 मतीतायां वैहायसकं कुर्यात् । तच्च द्वादशकलत्वेऽपि चत (तु) रश्चमेवेति द्विकलैककलत्वं
 चच्चतुष्टप्राधान्यात् । अत एव तु द्वादशकलतोक्ता । न वा तच्चातुरश्र्यमावृतमस्य । तस्या
 नानारूपमपारमार्थिकम् । तत एव शून्ये भवमिति वैहायसकमिति मन्यते (न्ते) ॥ २२२-
 २२३ ॥

तत्तात्पर्य

प्रसङ्गादुत्तरस्याप्येतद्रूपं तुल्यकक्ष्यात्वलक्षणभङ्ग्याऽतिदिशति । उल्लोप्यको-
 त्तराभ्यां तु मुखप्रतिमुख इति । चतुर्थीयं तादर्थ्ये । तत इति । मुखप्रतिमुख-
 रूपाया मात्राया परतोऽङ्गानि (नां) वैहाय (सं) क्रान्ताहरणादीनां संक्षेपेण विकासेन वा
 प्रयोगः ॥ २२४ ॥

तां/कां

ननु मुखप्रतिमुखाङ्गविभक्तमात्रत्वे व्यङ्ग्यत्वमुक्तं त्रिष्वङ्गेष्ववरमिति (भ. ना. ३१.२२२) वचसा । तत्र कानि त्रीन्ङ्गानीत्यत आह । मुखप्रतिमुखे (इ) ति ।
 मुखे विवधः प्रतिमुखे स च वृत्तं चेत्यङ्गत्रयम् ॥ २२५ ॥

वृत्तं/नि/

उल्लोप्यके शाखाप्रतिशाखा (ले) विधातुमपरान्तरयोश्चातिदेष्टुं तुल्ययोगित्वेनाह ।
 उल्लोप्यक इति । शाखैव प्राधान्यात् । शाखातुलना तु प्रतिशाखा च । सा

१ च. चाङ्गत्रयेऽस्तीति । २ ड. मुखं स्मृतम् । ३ च. संज्ञिते । ४ च. मुखं । ५ ड. तु शाखात्वं ।
 ६ ड. उत्तरे । ७ ड. चैषां समवर्त (ण) दा स्मृता ।
 ना ३१

उत्तरं द्वादशपरं पङ्क्तोऽङ्गावरमिष्यते ।

आकारपाद(त)हीनेन 'समं रोचिन्दकेन च' ॥ २२७ ॥

अन्ते चाप्यविशेषेण स्याप्यमस्य तु^१(प्यं मध्ये च) शीर्षकम् ।

एवमङ्गविधिः कार्यः^२ सप्तरूपे प्रयोक्तृभिः ॥ २२८ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि गीतानां वस्तुकल्पनम् ।

'गुरुच्छेदा' (दा)ष्टकं कृत्वा न्यस्येष्टव्यष्टकं पुनः ॥ २२९ ॥

तत्रोपवहनं कार्यं प्रथमे तु गुरुद्वये ।

गुर्वक्षरे तृतीये तु नतः स्यात् प्रत्युपोहनम् ॥ २३० ॥

सवर्णशाखा(य)या तुल्या गीतिः । अस्याः पादानि तु गीत्याधारभूतान्यन्यानीति वृद्धैः स्मृतम् ॥ २२६ ॥

उत्तरमङ्गैर्विमजति । उत्तरं द्वादशपरं पङ्क्तावरमिति । आकारपादौ च वर्जयित्वाऽन्यद्वोविन्दकतुल्यमत्र ॥ २२७ ॥

अन्ते च मिश्रादीनां(अन्तादीनां) अन्यतरेऽप्यविशेषेण स्थिते सतीति वाक्य-^{नौ} शेषः । शीर्षकं चास्य कार्यम् । अत एव मध्य इति । अन्यो(न्ये)ऽङ्गनिबद्धे च काप्यत्र न शीर्षकम् । अत्र तदस्तीति वैलक्षण्यादुत्तरव्यपदेशो लोकोत्तरोऽयमिति यथाऽ-
त्रोत्तरं सर्वपश्चादस्य लक्षणम् । यतः पूर्वोऽजीवकत्वेनेत्यत आह । तच्चासत् । लक्षणस्वे-
(स्ये)च्छाधीनत्वेन पौर्वापर्यानियमान् । अत एव तनुपसङ्गति । एवमिति । सप्तस्वङ्गानि यद्यपि तथाऽङ्गकृते तालवैचित्र्ये तन्निबद्धता(ल)व्यवहारो न सर्वत्रेत्युक्तम् ॥ २२८ ॥

एवं यथाश्रयगीतत्वं तद्वर्णाङ्गवैचित्र्यमुक्त्वा वर्णाङ्गेन यद्वेयं तन्नियतप्रमाणावच्छिन्नं निरूपयितुं प्रतिजानीते । अतः परमिति । असति(वसतो) वर्णाङ्गतालाङ्गे क(य)-
स्मिन्निति वस्तु । तस्य कल्पनं परिमाणवैचित्र्यं वक्ष्यामीति । तत्र मद्रकस्य तावत् प्राथम्यादेककलस्वरूपमाह । गुरुच्छेदाष्टकमिति । छेदो भागः ॥ २२९ ॥

आद्ययोगुरुणोरुपोहनम् । तृतीये प्रत्युपोहनमिति । प्रत्युपोहनं नाम प्रथमवस्तुव्यतिरिक्ते वस्त्वन्तरे प्रसिद्धः(द्धम्) । तत्र त्रिभिश्चतुर्भिर्मा मद्रकमिति पूर्वमुक्तम् ।

१ च. तुयं । २ च. तु । ३ च. हि । ४. मध्ये च शीर्षकम् । ४ र. सप्तविधिः कार्यः रूपं ज्ञेयं ममामतः । ५. च. ऊर्व । ६ र. सामाणां । ७ ड. कथाः पोडज मिज्ञेया मायाः सर्वेषु वस्तुषु । तस्याथैव चतुर्भाः पादभागः प्रकीर्तितः । आर्द्रा गुर्वष्टकं कृत्वा न्यस्येष्टव्यक्षरं नतः । ८ च. छेमा ।

गुर्वक्षरे चतुर्थे तु शम्भा कार्या तु पञ्चमे ।
 पष्ठमसमयोस्तालः शम्भा गुर्वक्षरेऽष्टमे ॥ २३१ ॥
 ततोऽर्धकलिकान् पानान् कुर्याद्व्यक्षरेषु तु ।
 गुर्वक्षरे तालगते पानास्तु कलिका मनाः ॥ २३२ ॥
 शम्भानालौ तालशम्भे तेषु कुर्यात् क्रमेण तु ।
 तालं शम्भां च तालं च सन्निपानं तथैव च ॥ २३३ ॥
 'एवमेककले' ज्ञेयं कलायोगस्तु मद्रके ।
 गुरुविश्लेषणादेतद् द्विकलं परिकीर्तितम् ॥ २३४ ॥
 विश्लेषणे कला यत्र पूर्वं पूर्वं निवेशयेत् ।
 द्विकले मद्रके चैव 'द्विकलं' स्यादुपोहनम् ॥ २३५ ॥

तदेककलेऽपि भवतीति द्वितीयवम्बाद्यो प्रत्युपोहनं गुरुनात्रमित्युक्तम् । अनेन तद्धि प्रथम-
 वस्तुगतोद्योगापेक्षया तृतीयं भवति । प्रथमस्य प्राधान्यात् तदपेक्षयैव व्यवहार इति
 तृतीयनुरीयेऽपि तृतीय इत्युक्तमिति चेदप्येव तु तृतीये वस्तुनि यद् गुर्वक्षरं तत्प्रत्यु-
 पोहनमिति वैयधिकरण्येन व्याचक्षाणा द्वितीयोस्तन्नेच्छन्ति । केचित्त्वेकस्य सङ्कोच-
 न्वभावत्वादेकवस्तुक्रमेव । तत्रैव तूपोहनं कलाद्वयम् । चतुष्कले तस्य तावत्कल्पात्
 प्रत्युपोहनं चतुष्कले तावदवश्यं भवति । चच्चकलाचतुष्टयवस्तुपर्यन्तं तच्चेह तृतीयाया
 कलाया आभूतिम् । गर्भाधानस्यानीय एककले यन्नास्ति तच्च चतुष्कलेऽपि कृतं(कथं)-
 स्यात् । तेन फलवन्धीणि स्याद् गुरुणी इ.....पेरित्युक्तं भवति । तत्रैवोपोहनप्रत्युपोहन-
 व्यवहार इति प्रतिपत्ताः । लघूनि कलार्थ(र्थ) गुरुणि कलेति ये ते प्रमाणम् । प्रस्तारोऽस्य
 प्रदर्श्यते । ऽऽऽशशनाशशशनाशनाशतातम् । एवं द्वादशकलोऽयं मद्रकतालः । एत-
 द्विगुणस्तु द्विकल इति दर्शयति । गुरुविश्लेषणादेकं(तद्)द्विकलमिति ॥ २३०-
 २३४ ॥

निर्युक्तं

गुरुणा विभिन्नेन द्वितीयेन गुरुणाऽऽश्लेषणं सम्बन्धः । स चादौ निवेश्यते ।
 तदुचिता निःशब्दा कला प्रथमं भवतीति यावत् । अतश्च विशेषवचनाल्लघुना मिश्रीभूतेन
 सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । द्विकलसामान्याद् द्विलघूनामत्र कलिकत्वमेव । तेन चतुर्विंशतिकला इति ।

२/ इत्युपोहनम् ॥ २३५ ॥ 'उपोहनम्' इति चतुर्विंशतिकला इति ।

१ ड. कलिकान् पादान् । २ ड. पादा तु कलिका सृष्टा । ३ ड. शीर्षिकं चास्य कर्तव्यं
 बुधैश्चाचपुटे न तु । ४ च. कलो । ५ ड. ताल । ६ ड. शत्र । च. कलास्तत्र । ७ ड. यथा ।
 ८ य. द्विकलं ।

गुर्वक्षरे चतुर्थे तु शम्भ्या कार्या तु पञ्चमे ।
 पष्ठमसप्तमयोस्तालः शम्भ्या गुर्वक्षरेऽष्टमे ॥ २३१ ॥
 ततोऽर्धकलिकान् पातान् कुर्याल्लघ्वक्षरेषु तु ।
 गुर्वक्षरे तालगते पातास्तु कलिका मताः ॥ २३२ ॥
 शम्भ्यातालौ तालशम्भ्ये तेषु कुर्यात् क्रमेण तु ।
 तालं शम्भ्यां च तालं च सन्निपातं तदैव च ॥ २३३ ॥
 'एवमेककले' ज्ञेयं 'कलायोगस्तु मद्रके ।
 गुरुविश्लेषणादेतद् द्विकलं परिकीर्तितम् ॥ २३४ ॥
 विश्लेषणे कला यत्र पूर्वं पूर्व निवेशयेत् ।
 द्विकले मद्रके चैव त्रिकलं स्यादुपोहनम् ॥ २३५ ॥

तदेककलेऽपि भवतीति द्वितीयवस्त्वादौ प्रयुपोऽनं गुरुमात्रमित्युक्तम् । अनेन तद्वि प्रथम-
 वस्तुगतोपोऽनापेक्षया तृतीयं भवति । प्रथमस्य प्राधान्यात् तदपेक्षयैव व्यवहार इति
 तृतीयतुरीयेऽपि तृतीय इत्युक्तमिति चेदन्ये तु तृतीये वस्तुनि यद् गुर्वक्षरं तत्प्रत्यु-
 पोहनमिति वैयधिकरण्येन व्याचक्षाणा द्वितीयोस्तत्वेच्छन्ति । केचित्तत्रैकस्य सङ्कोच-
 स्वभावत्वादेकवस्तुकमेव । तत्रैव तूपोऽनं कलाद्वयम् । चतुष्कले तस्य तावत्कलत्वात्
 प्रत्युपोहनं चतुष्कलं तावदवश्यं भवति । चच्चत्कलाचतुष्टयवस्तुपर्यन्तं तच्चेह तृतीयाया
 कलाया आसूत्रितम् । गर्भाधानस्थानीय एककले यत्रास्ति तच्च चतुष्कलेऽपि कृतं (कथं)-
 स्यात् । तेन फलतस्त्रीणि स्याद् गुरुणी इ.....पेरियुक्तं भवति । तत्रैवोपोऽनं प्रत्युपोहन-
 व्यवहार इति प्रतिपत्ताः । लघूनि कलार्थं (ध्वं) गुरुणि कलेति ये ते प्रमाणम् । प्रस्तारोऽस्य
 प्रदर्श्यते । ऽऽऽऽशशताशशशताताशताशतासम् । एवं द्वादशकलोऽयं मद्रकतालः । एत-
 द्विगुणस्तु द्विकल इति दर्शयति । गुरुविश्लेषणादेकं (तद्) द्विकलमिति ॥ २३०-
 २३४ ॥

गुरुणा विभिन्नेन द्वितीयेन गुरुणाऽऽश्लेषणं सम्बन्धः । स चादौ निवेश्यते ।
 तदुचिता निःशब्दा कला प्रथमं भवतीति यावत् । अतश्च विशेषवचनालघुना मिश्रीभूतेन
 सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । द्विकलसामान्याद् द्विलघूनामत्र कलिकवोच । तेन चतुर्विंशतिकला
 इत्युपोहनम् ॥ २३५ ॥

१ ड. कलिकार पादात् । २ ड. पाश तु कलिका स्मृता । ३ ड. शर्षप चात्र वर्तव्यं
 बुधैश्चावपुटे न तु । ४ च. कलो । ५ ड. ताल । ६ ड. श्राव । च. बलस्तत्र । ७ ड. यथा ।
 ८ य. द्विकलं ।

कलिकं द्विकलं वापि नैव वा' प्रत्युपोहनम् ।
 द्विर्भावाद् द्विकलस्यैव विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ॥ २३६ ॥
 सप्तमे लघुनि त्वन्ते द्विर्भावोऽस्मिन् विधीयते ।
 चतुष्कलेऽत्र विहितः कलाष्टकमुपोहनम् ॥ २३७ ॥
 एका द्वे 'वा(च)चतस्रो वा(स्रश्च) तथा स्यात् प्रत्युपोहनम् ।
 यथाक्षरस्य कर्तव्यं मद्रकस्य तु शीर्षकम् ॥ २३८ ॥
 चतुष्कलः पञ्चपाणिद्विकले द्विकलः स्मृतः ।
 चतुष्कलस्तु कर्तव्यो मद्रके तु चतुष्कले ॥ २३९ ॥

प्रत्युपोहनं द्वे एका वा नैव वा । त्रिषु गुरुषु पातो नोक्त इति पादभागत्रये तदभावः ।
 S S S प्रनि.....इति द्विगुणो द्विकलमन्द्रकः । अथैतद् द्विगुणं चतुष्कलमाह । द्विर्भा-
 वादिति । अत्रैवावापविशेषः । यतो विश्लेषणे कला यत्र पूर्वं पूर्वं निवेशये-
 दिति (भ. ना. ३१.२३५) वचनादादौ साऽधिका कला योज्यते ॥ २३६ ॥

स्मि ।

अनया परिभाषया सप्तमे एककलादर्शनदर्शितकलाच(तुष्टय)योगे लघुन्या-
 दावापप्रयोजना न प्राप्ता आयाता इति । अतोऽप्यष्टमे सन्निपातलघुन्यादौ विश्लेषकले-
 त्यन्ये(न्ते) पादभागे अताविशमिति प्राप्ते तदपवादमाह । सप्तमे लघुनि त्वन्ते
 द्विर्भावोऽस्मिन्निति । द्विर्भवतीति द्विर्भावोऽसाव्य(व)धिक आगतः स चान्त्य इति कथ्य-
 चतुष्कले ह्याद्य आवापस्तदपेक्षयान्त्यो निष्कामः स विधीयते । सोऽपि किं तालात्
 पूर्वं निवेश्य(ः) । नेत्याह । अस्मिन्निति । अङ्ग एव स्थान इति यावत् । तेन तानि
 विंशतिपादभागोऽन्यो जायते । अन्ये तु द्विर्भावशब्देन तालं व्याचक्षते । सोऽन्त्यः
 प्राप्त आवापस्थाने विधीयते । तदनन्तरं(र)न्वर्थान्निष्काम इति । फुलादेवावमित्यन्ये क्लृ-
 स्पष्टमेव पठन्ति । अष्टौ कला आद्ये वस्तुन्युपोहनम् ॥ २३७ ॥

शेषेषु यथाक्रममेका द्वे च चतस्र इति । अन्ये च- स्थाने वाशब्दं पठन्तः
 प्रत्युपोहने सर्वेषु वस्तुष्वेकद्विचतुःसंख्यां विकल्पितामाहुः ॥ २३८ ॥

एककले मद्रके चतुष्कलेन पञ्चपाणिना द्विकलमिति विश्लेषणमिति । चकराच्चतु-
 ष्कलेन मिश्रेण वा । अन्ये त्वेककले एककलेन द्विकले द्विकलेन चतुष्कले चतुष्कलेन ।
 एवं संकुलवद् रूपस्फुटीकरणान् सुष्ठुनः शीर्षरूपां विवृतीत्याहुः ॥ २३९ ॥

त्रिवस्तु त्रिप्रमाणं च त्र्यश्रतालसमुद्भवम् ।

इत्युक्तं मद्रकं पातैस्त्रयोदशभिरन्वितम् ॥ २४० ॥

गुर्वक्षराणि चत्वारि चत्वारि च लघून्यथ ।

तृतीये च चतुर्थे च शम्यातालौ लघून्यपि ॥ २४१ ॥

तालं शम्यां च तालं च सन्निपातं च योजयेत् ।

लघ्वक्षरैककलिकैः पातैः सम्यक् प्रयोजयेत् ॥ २४२ ॥

यथाक्षरं बुधैरेतद्विज्ञेयमपरान्तकम् ।

आदौ कलोपबहनं विश्लेषाद् द्विगुणं भवेत् ॥ २४३ ॥

एतदुपसंहरति । त्रिवस्त्विति । चतुर्थमपि हि वस्तु तच्छीर्षकाङ्गसन्निविष्टम् ।
 तथा च दत्तिलाचार्यः । भवेद्वस्तु कलासंख्येत्याहुः (हं) (दत्तिलम् १६५) ।
 इहापि मिश्रकत्वेन तदुक्तमेव । चतुर्वस्तुकत्वेन शीर्षकं शीर्षकमन्यत् प्रागेव निषिद्धम् । तेन
 त्रिवस्त्वित्युक्तम् । त्रीणि प्रमाणानि (इति त्रिप्रमाणम्) । ननु तालान्तराण्येवैतानि
 सन्तु किं तदनुयायिरूपं यतो मद्रकतेत्याशङ्क्याह । पातैस्त्रयोदशभिरिति । अद्वैतरी-
 त्येतत् त्रिष्वनुरूपेष्वङ्गानि वस्तुनो रूपं तदेव च मद्रकमिति यावत् ॥ २४० ॥

एककलादीनि
 १५०

अथापरान्तकम् । अथ गुर्वक्षराणि चत्वारि । चतुर्णां गुरूणां तृतीये तुये
 च शम्यानालौ । लघुचतुष्टये तालशम्यातालसन्निपातानाचक्षाण आद्यं गुरुद्वयमुपोहन-
 प्रत्युपोहनवीजकध्रुवप्रयोज्यमिति दर्शयति । लघ्वक्षरा एककलिकापाता यत्रेति सारयन्
 गुर्वक्षराणि ताश्च कलिका इत्यपि सारयति ॥ २४१-२४२ ॥

एतदुपसंहरति । यथाक्षरं बुधैरेतदिति । एककलमिति यावत् । अपरा-
 न्तकनिर्वचनलब्धा च प्रतिशाखा सर्वत्रेति लक्ष्यविदः । एतदपि च त(म)द्रकपट्कलत्र्य-
 श्रतालमेव । प्रस्तारः उडशंताताशंताशम् । अथैतद् द्विकलीकर्तुमाह । आदौ कला-
 (लो)पबहनं विश्लेषाद् द्विगुणमिति । तत्र न(म)द्रकवदेव गुरूणां द्विर्भावं
 लघूतामेव कलारूपत्वं विश्लेषणे कलाश्चात्र यथापूर्वं निवेशयेत् (भ. ना. ३१.
 २३५) इति सर्वं पूर्वोक्तमनुस्मरेत् । आदौ यावच्छायत्वादुपोहनत्वेनोक्ता ध्रुवा वाऽपातत्वेनैव
 कार्या । तेन प्रथमे पादभागे न विस्मृष्टा कलेऽप्युक्तं भवति ॥ २४३ ॥

१ च. लघुचपि । २ च. कः ।

त्रिवस्तु त्रिप्रमाणं च त्र्यश्रतालसमुद्भवम् ।

इत्युक्तं मद्रकं पातैस्त्रयोदशभिरन्वितम् ॥ २४० ॥

गुर्वक्षराणि चत्वारि चत्वारि च लघून्यथ ।

तृतीये च चतुर्थे च शम्यातालौ लघून्यपि ॥ २४१ ॥

तालं शम्यां च तालं च सन्निपातं च योजयेत् ।

लघ्वक्षरैककलिकैः पातैः सम्यक् प्रयोजयेत् ॥ २४२ ॥

यथाक्षरं बुधैरेतद्विज्ञेयमपरान्तकम् ।

आदौ कलोपवहनं विश्लेषाद् द्विगुणं भवेत् ॥ २४३ ॥

एतदुपसंहरति । त्रिवस्त्विति । चतुर्थमपि हि वस्तु तच्छीर्षकाङ्गसन्निविष्टम् । तथा च दत्तिलाचार्यः । भवेद्वस्तु कलासंख्येत्याहुः (ह) (दत्तिलम् १६५) । इहापि मिश्रकत्वेन तदुक्तमेव । चतुर्वस्तुकत्वेन शीर्षकं शीर्षकमन्यत् प्रागेव निषिद्धम् । तेन त्रिवस्त्वित्युक्तम् । त्रीणि प्रमाणानि (इति त्रिप्रमाणम्) । ननु तालान्तराण्येवैतानि सन्तु किं तदनुयायिरूपं यतो मद्रकतेत्याशङ्क्याह । पातैस्त्रयोदशभिरिति । अद्वैतरी-
त्येतत् त्रिष्वनुरूपेष्वङ्गानि वस्तुनो रूपं तदेव च मद्रकमिति यावत् ॥ २४० ॥

अथापरान्तकम् । अथ गुर्वक्षराणि चत्वारि । चतुर्णां गुरूणां तृतीये तुर्थे च शम्यातालौ । लघुचतुष्टये तालशम्यातालसन्निपातानाचक्षाण आद्यं गुरुद्वयमुपोहन-
प्रत्युपोहनबीजकध्रुवप्रयोज्यमिति दर्शयति । लघ्वक्षरा एककलिकापाता यत्रेति स्मारयन्
गुर्वक्षराणि ताश्च कलिका इत्यपि स्मारयति ॥ २४१-२४२ ॥

एतदुपसंहरति । यथाक्षरं बुधैरेतदिति । एककलमिति यावत् । अपरा-
न्तकनिर्वचनलब्धा च प्रतिशाखा सर्वत्रेति लक्ष्यविदः । एतदपि च त(म)द्रकषट्कलत्र्य-
श्रतालमेव । प्रस्तारः उडशंताताशंताशम् । अथैतद् द्विकलीकर्तुमाह । आदौ कला-
(लो)पवहनं विश्लेषाद् द्विगुणमिति । तत्र न(म)द्रकवदेव गुरूणां द्विर्भावं
लघूनामेव कलारूपत्वं विश्लेषणे कलाश्चात्र यथापूर्वं निवेशयेत् (भ. ना. ३१.
२३५) इति सर्वं पूर्वोक्तमनुस्मरेत् । आदौ यावच्छायत्वादुपोहनत्वेनोक्ता ध्रुवा वा पातत्वेनैव
कार्या । तेन प्रथमे पादभागे न विश्लिष्टा कलेत्युक्तं भवति ॥ २४३ ॥

द्विकले कलिकं ज्ञेयं द्विकलं चाप्युपोहनम् ।

कलिकं कलिकं चेष्टं तथैव प्रत्युपोहनम् ॥ २४४ ॥

एतदेव द्विगुणितं विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ।

लघ्वक्षरे तृतीये (द्वितीये) तु द्विभविष्यत्या कला स्मृता ॥ २४५ ॥

अथतालसमुद्भूतं पानः पञ्चभिर्विभूयितम् ।

चतुःशाखाख्यमित्येतद्भूतं चापरान्ति (न्त) के ॥ २४६ ॥

यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।

पश्चिमाधसमा सा तु तथैवान्यपदा स्मृता ॥ २४७ ॥

शिरश्चैककलेनापि कर्तव्यं पञ्चपाणिना ।

वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ॥ २४८ ॥

तत्र द्विकले कला द्वेभाः उपोहनं कलिकम् । कलिकं प्रत्यु-
पोहनमिति । व्यादिबस्तुभूयन्वात् । एवं द्विकलस्य प्रस्तारः । इडनिप्रतिशनिताताशं-
ताशतासम् । द्विकलमपरान्तकम् ॥ २४४ ॥

अथ चतुष्कलमाह । एतदेव द्विगुणितमिति । अ (आ) यापविशेषयोजनयेति
भावः । अत्रापि मद्रकवदन्त्यः पादभागाः प्रास्तः । पूर्व पूर्व निवेशयेदिति (भ. ना.
३१.२३५) वचनात् । तद्वत्त्वाद्माह । लघ्वक्षरे द्वितीये तु द्विभविष्यत्या-
(न्या) कलेनि । तेन तानि विद्वत्समित्यन्यात्वादो न तु अनिविशमिति । एतच्च श्लोकार्थं
प्राग्भवेव व्याख्येयम् । तदयं प्रस्तारः । अनिविद्रानिविश आनिविता आताविश
तानिविसम् ॥ २४५ ॥ इति आदयस्तु - - - - -

गणयन्तस्तस्यापि प्रतिशाखामाहुः ॥ २४६-२४७ ॥

गते च वस्तुचतुष्टये पञ्चमस्याम्भेन निवृत्तिरावर्तनं कार्यम् । सा च वृत्तौ
मार्गे चकारात् पञ्चपाणिना ।

एतदुक्तं भवति । चतुर्थमस्वन्ते यान्येव द्वादशकलासु गीयन्ते पादानि तान्येव
शीघ्रोच्चारणेन पञ्चमवस्थादिभूतकलसप्तके गेयानीति । तत्र च न्यासोऽर्थसमाप्तिश्चेत्याचार्याः
॥ २४८ ॥

१ च. वस्तु । २ ड. नास्य । ३ ड. तु भवेत् ।

विशारिवल
See 382. 1772a.

वस्तु/-
See MS 31, 286
15
MS: abstract
See P. 247b-15

Introduce the
Passage
इति आदयस्तु
(P. 247b-15)
मात्रेण
अथ शाखाया
(P. 248b-11)
See MS.

द्विकले कलिकं ज्ञेयं द्विकलं चाप्युपोहनम् ।

कलिकं कलिकं चेष्टं तथैव प्रत्युपोहनम् ॥ २४४ ॥

एतदेव द्विगुणितं विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ।

लघ्वक्षरे तृतीये (द्वितीये) तु द्विर्भावेऽन्या कला स्मृता ॥ २४५ ॥

अथश्रतालसमुद्भूतं पातैः षड्भिर्विभूषितम् ।

'चतुःशाखाख्यमित्येतद्भूतं चापरान्ति (न्त) के ॥ २४६ ॥

यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।

पश्चिमार्धसमा सा तु तथैवान्यपदा स्मृता ॥ २४७ ॥

शिरश्चैककलेनापि कर्तव्यं पञ्चपाणिना ।

वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ॥ २४८ ॥

तत्र द्विकले कला द्वेधा । उपोहनं कलिकम् । कलिकं प्रत्यु-
पोहनमिति । व्यादिवस्तुभूयस्वात् । एवं द्विकलस्य प्रस्तारः । इडनिप्रनिशनिताताशं-
ताशतासम् । द्विकलमपरान्तकम् ॥ २४४ ॥

अथ चतुष्कलमाह । एतदेव द्विगुणितमिति । अ (आ) वापविश्वेभ्योजनयेति
भावः । अत्रापि मद्रकवदन्यः पादभागः प्राप्तः । पूर्वं पूर्वं निवेशयेदिति (भ. ना.
३१.२३५) वचनात् । तदपवादमाह । लघ्वक्षरे द्वितीये तु द्विर्भावेऽन्या-
(न्या) कलेति । तेन तानिविशसमित्यन्यापवादो न तु अनिविशमिति । एतच्च श्लोकार्धं
प्राग्वदेव व्याख्येयम् । तदयं प्रस्तारः । अनिविद्रअनिविश आनिविता आताविश
तानिविसम् ॥ २४५ ॥

गणयन्तस्तस्यापि प्रतिशाखामाहुः ॥ २४६-२४७ ॥

गते च वस्तुचतुष्टये पञ्चमस्यारम्भेन निवृत्तिरावर्तनं कार्यम् । सा च वृत्तौ
मार्गे चकारात् पञ्चपाणिना ।

एतदुक्तं भवति । चतुर्थवस्वन्ते यान्येव द्वादशकलासु गीयन्ते पादानि तान्येव
शीघ्रोच्चारणेन पञ्चमवस्वादिभूतकलापट्के गेयानीति तत्र च न्यासोऽर्धसमाप्तिश्चेत्याचार्याः
॥ २४८ ॥

‘शाखायां प्रतिशाखायां विशेषः पश्चिमे त्वयम् ।
 पट्कलापानसंयुक्ते तालिके तु ततः स्मृते ॥ २४९ ॥
 तथैककलयुक्तोऽस्ति विधिवत् पञ्चपाणिना ।
 यथाक्षरेणैव भवेदनयोरुपवर्तनम् ॥ २५० ॥
 उपोहनं च वस्त्वर्थं (प) द्विकलं प्रत्युपोहनम् ।
 ‘दक्षिणे तु तथा वृत्तौ चतुष्कलमपीष्यते ।
 (द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चैव चतुष्कलम्) ॥ २५१ ॥
 [व्यथ्रनालसमुद्भूतं पातः पङ्क्तिर्विभूषितम् ।
 चतुःशाखारूपमित्येतद् गदितं चापरान्ति (न्न) के ॥

पञ्चमस्य विशेषमुक्त्वा द्वे वस्त्वित्याह । शाखायामिति । शाखायां यन् पश्चिममन्त्यं वस्तु प्रतिशाखायां च द्वयोर्वस्तुनोर्या अन्त्याः पट्कला पिशतानिविस-
 मित्येवंरूपास्तास्तु (मुं) संनाशनाशता इति पञ्चपाणिनाः । अन्ये तु पाणिपातास्त एव
 पञ्चपाणिगतस्तु प्लुतं च प्लुतलघुगुरुद्वयलघुप्लुतरूपतात्र केवलपरिवर्ते पञ्चपाणि (णिर्ग) तः
 पातविविरिति मन्यन्ते । अज्ञातस्तालमालिकाज्ञाता च वस्तुरूपप्राप्तीकागत् पञ्चपाणि-
 (स्त्रे) त (त) वः ॥ २४९-२५० ॥ १. अज्ञातस्तालिका अज्ञातं

मन्त्रे परं

मं

२५/३१

अथोपोहनविधिमाह । उपोहनं च वस्त्वर्थमिति । आद्ये च वस्तुनि
 द्वादशसु कलास्त्रयेषु द्वयोर्विदि दक्षिणगार्गे वार्तिकेषु चनमृष्यपि । अन्ये तु वस्तुनिवद्ध-
 पश्चिमे सगाते प्रथममूत्रमेव पट्कलं तालिकामाहुः । दत्तिलादयस्तु द्वितीयं पादविभागं
 आनिविशरूपं चतुर्थं आनिविप्ररूपमाहुः ।

मं

Thompson
should get
p. 246 line 9
in MS.

अष्टमी विंशिका चैव द्वे शम्भे परिकीर्तिते ।

द्वादशाष्टादशौ तालावेकविंशस्तथैव च ॥

(दत्तिलम् १७२-१७३)

इति वदन्तः । एवमेत्यर्थः । ॥ २५१-॥

वस्तु भवतीत्याह । व्यथ्रनालेत्यादिना वस्त्वित्यन्तेन । वस्तुन एव च
 भाविप्रतिशाखापेक्षया शाखेति व्यपदेशः । प्रतिशाखायां च स एव प्रस्तार इत्याह ।

१ ड. विशेषः पञ्चमे वस्तुन्युभयोरपि शाखयोः । २ ड. संयुक्ता तालिका तु यथा भवेत् ।
 यदा चैकालैव । ३ च. तु । ४ ड. द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चैव चतुष्कलम् । नात्रोपोहनं कार्यं
 शेषाणि तु कदाचन । एवं चतुष्कले योगो मया प्रोक्तोऽपरान्तके ।

‘शाखायां प्रतिशाखायां विशेषः पश्चिमे त्वयम् ।
 पट्कलापातसंयुक्ते^१ तालिके तु ततः स्मृते ॥ २४९ ॥
 तथैककलयुक्तेऽस्ति विधिवत् पञ्चपाणिना ।
 यथाक्षरेणैव भवेदनयोरुपवर्तनम् ॥ २५० ॥
 उपोहनं च^२ वस्त्वर्थे^३ (धर्म) द्विकलं प्रत्युपोहनम् ।
 ‘दक्षिणे तु तथा वृत्तौ चतुष्कलमपीष्यते ।
 (द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चैव चतुष्कलम्) ॥ २५१ ॥
 [अथश्रनालसमुद्भूतं पानैः पङ्क्तिर्विभूषितम् ।
 चतुःशाखाख्यमित्येतद् गदितं चापरान्ति(न्त)के ॥

पञ्चमस्य विशेषमुक्त्वा द्वे वस्त्वित्याह । शाखायामिति । शाखायां यत् पश्चिममन्त्यं वस्तु प्रतिशाखायां च द्वयोर्वस्तुनोर्या अन्य्याः पट्कला विशतानिविसमित्येवंरूपास्तास्तु(सु) संताशताशता इति पञ्चगणिपाताः । अन्ये तु पाणिपातास्त एव पञ्चगणिगतस्तु प्लुतं च प्लुतलघुगुरुद्वयलघुप्लुतरूपतात्र केवलपरिवर्ते पञ्चपाणिंअ(णिग)तः पातविधिरिति मन्यन्ते । अज्ञातस्तालमतालिकाज्ञाता च वस्तुरूपग्रासीकारात् पञ्चपाणि(रुत्ते)न(त)व्यः ॥ २४९-२५० ॥

अथोपोहनविधिमाह । उपोहनं च वस्त्वर्थमिति । आद्ये च वस्तुनि द्वादशसु कलाखन्येषु द्वयोर्यदि दक्षिणमार्गे वार्तिकेषु चतसृष्वपि । अन्ये तु वस्तुनिवद्ध-पश्चिमे समाप्ते पृथग्भूतामेव पट्कलां तालिकामाहुः । दत्तिलादयस्तु द्वितीयं पादविभागं आनिविशरूपं चतुर्थं आनिविशरूपमाहुः ।

अष्टमी विंशिका चैव द्वे शम्भे परिकीर्तिते ।

द्वादशाष्टादशौ तालावेकविंशस्तथैव च ॥

(दत्तिलम् १७२-१७३)

इति वदन्तः । एवञ्चेत्यर्थः । ॥ २५१ ॥

वस्तु भवतीत्याह । अथश्रनालेत्यादिना वस्त्वित्यन्तेन । वस्तुन एव च भाविप्रतिशाखापेक्षया शाखेति व्यपदेशः । प्रतिशाखायां च स एव प्रस्तार इत्याह ।

१ ड. विशेषः पञ्चमे वस्तुन्युभयोरपि शाखयोः । २ ड. संयुक्ता तालिका तु यथा भवेत् । यदा चैककलेनैव । ३ च. तु । ४ ड. द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चैव चतुष्कलम् । नाथोपोहनं कार्यं शेषाणां तु कदाचन । एवं चतुष्कले शोभो मया प्रोक्तोऽपरान्तके ।

यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।
 पश्चिमाध्वसमा सा तु तथैवान्यपदा स्मृता ॥
 शिरश्चैककलेनापि कर्तव्यं पञ्चपाणिना ।
 वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ॥]
 उल्लोप्यकं तु द्विगुरु द्विलघ्वन्तेऽथ गुर्वथ ।
 शम्या 'तालो द्विरभ्यस्तो सन्निपातोऽन्य एव च ॥ २५२ ॥
 प्रत्यक्षरकृतैः पादैः (तैः) पञ्चभिः समलङ्कृतम् ।
 चतुरश्रं 'सुविच्छेदमेतज्' ज्ञेयं यथाक्षरम् ॥ २५३ ॥

This passage
should go
to P. 246.

यथा शाखेति । प्रतिशाखात्वेन च प्राधान्यात् कदाचिद् भागोऽप्यस्या इत्याचार्याः । ४/
 प्रतिशाखायाः स्वरूपमाह । पश्चिमाध्वसमेति ।

विशाखिलाचार्याः प्राहुः । पश्चिमं वस्तु सप्तकादिरूपत्वमिति
 तस्यैव यत् पश्चिममर्थं तत् पृथक् प्रतिशाखात्वेन चतुर्विंशतिकलं वस्तुगत्या तद्वान्य-
 द्वादशकलात्मा प्रतिशाखेति वस्तुनि मन्तव्यम् । अत्र च लिङ्गं यदोवेणके एककेन पादे
 लक्षितव्ये आद्यः पादः समः शाखायाः परस्तु प्रतिशाखाया इति वक्ष्यति (भ. ना.
 २८१-२८२) । उपपातस्य प्रतिशाखातालाः पद् द्वादश कलातालिका मध्यवर्तितेऽप्युपपातो १०/
 न ततोऽधिको भविष्यति । तत्राद्यतुल्यगीतित्वे चान्यपदार्थमिति । अग्रे निर्णेष्यते
 चैतत् । यदि तदेवं तत् कथं साम्यमित्याह । (अन्य)पदेति । गीतितालाभावे
 चाक्षराण्यस्यामन्यानीति । अनन्तर ए(मे)ककलेन पञ्चपाणिना शिरः । केचित् ११/१०
 तदपि शाखामध्ये ॥

भगवति/

अथ शाखाप्रतिशाखाप्रसङ्गागतं वस्तुनिबद्धप्रकरीपरित्यागेनाप्युल्लोप्यकं वा (व्या)
 चिकीर्षुराह । उल्लोप्यकं त्विति । अनेन पूर्वव्यश्राभ्यामचातुरश्र्येणाविशेषं सूचयति ११/१०
 शताशता इति । यथाक्षरमुल्लोप्यकं यथाक्षरं वैहायसकादन्यत्र किञ्चिदिति तत्रोक्तम् । अतः ११/१०
 एवोर्ध्वं सर्वं लोप्यमत्रेत्युल्लोप्यकम् ॥ २५२ ॥

वैवीर्य/

एतदुपसंहरति । प्रत्यक्षरकृतैरिति । ननु यदि पञ्चभिः पादैरयं तर्हि कथं
 चतुरश्रता । आकारविच्छेदगुरुरेकोऽत्र लघुद्वयेन शोभते । तेनापूर्वेण चञ्चत्तुपरिवृत्तौ
 विभक्त इति यावत् ॥ २५३ ॥

२५२५०
११

पूर्वोक्तेन विधानेन द्विचतुष्कलमिष्यते ।

'अस्य चाङ्गत्रयेऽतीते' वैहायसकमिष्यते ॥ २५४ ॥

तदेकाङ्गवरं ज्ञेयं द्वादशाङ्गपरं स्मृतम् ।

'प्रमाणाद्(णं) द्वादशकलं' तथा पातमथापि च ॥ २५५ ॥

अस्य तु 'द्विकला शम्भा तालत्रिकल(द्विकलस्ताल) एव च' ।

द्विकला च पुनः शम्भा तालत्रैककलः' स्मृतः ॥ २५६ ॥

नतः शम्भा तनस्तालः सन्निपातस्ततः पुनः' ।

शाखेयं प्रतिशाखा' तु नित्यमन्यपदा' स्मृता ॥ २५७ ॥

अथ द्विकलचतुष्कलयोगमुपपादयति । पूर्वोक्तेनेति । द्विगुणेन कलाः पूर्वं निवेद्येदिति च । विधिनेत्यर्थः । तेन निशानिताश्रुतिर्द्विकलः । अनिविश चतुष्कलः ।
अस्य चेति । अस्यैव द्विकलचतुष्कलात्मनो वैहायसकम् । अङ्गत्रयेऽतीत इति टीकाकारः पठति व्याचष्टे च शून्यरूपे परं गीतमात्रात्मनि कलाचतुष्कनिष्ठे वर्णाङ्गत्रये प्रयुक्त उपपादनमिति । लक्ष्यानुसारिणस्तु मात्रागत एव मुख्यप्रतिमुखगते वर्णाङ्गत्रयेऽतीतेऽयं प्रयोग इत्युक्तवन्तः । वैहायसकत्वं तु यथाक्षरापेक्षया शून्ये स्थानेऽस्य परता ॥ २५४ ॥

ता/-

तदिनि वैहायसकमेकाङ्ग(ङ्गा)वरं द्वादशपरं प्रोक्तम् । पङ्क्तमभिव्युक्तं (प्राक्) । तेन विकल्पोऽत्र ब्रीहियववत् । अस्य स्वरूपमाह । प्रमाणं द्वादशकलमिति । तथा पातमिति । द्वादशपातमिति यावत् ॥ २५५ ॥

पातानाह । अस्य तु द्विकला शम्भा द्विकलस्ताल इति । त्रिकलत्वमनयोः । द्विकला शम्भेति । निष्क्रामानन्तरमात्रं तत्र द्विकलत्वे चच्चतुष्टे अन्त्या सन्निपातकला । अन्तस्थानादेव(क) कलश्चच्चतुष्टगताय शम्भयाऽस्सारितुर्द्विकलैककलयोर्यं तत्र मध्ये सन्निपातः स्थान् । एकः संज्ञा एकोऽयं ताल इति न स्यात् । प्रशस्तः..... द्विकलमना भवतानन्तरं मध्ये शम्भादिरेककलचच्चतुष्टाक्षितस्तदनन्तरं सा सन्निपातकला । अष्टम्यपि द्वादशसंस्थानता । तदेतदाह ।

ता/-
प्रोक्तम्
द्विकलम्
४/

१ ड. अन्ये । २ च. गीते । ३ ड. सिकं । ४ च. प्रमाणं । ५ य. सप्त । ६ य. विकला ।
७ च. तालश्च द्विकलस्ततः । ८ ड. द्विकलः । ९ च. परम् । १० य. शाखे । ११ र. अन्य ।
ना. ३२

यदा त्वस्य भवेदन्तस्तदन्ताहरणं वुधैः ।

यथाक्षरेण नियमात् संहार्य पञ्चपाणिना ॥ २५८ ॥

स्वतालेनान्तहीनस्य संहार्यः परिकीर्तितः ।

त्रि(द्वि)प्रकारनिवृत्तस्तु(श्च) व्यङ्गोऽन्तस्त्रिविधः स्मृतः ॥ २५९ ॥

व्यश्रश्च चतुरश्रश्च मिश्रश्च परिकीर्तितः ।

स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे माहाजनिकमेव च ॥ २६० ॥

द्विकला च पुनः शम्भ्या तालश्चैककलः स्मृतः ।

ततः शम्भ्या ततस्तालः सन्निपातः ॥

इति । (प्रन्तारः) निविशनिविशानिशताशता वैहायसम् । शाखेयमिति वैहायसम् ।

केचित् प्रतिशाखेति यावत् । नित्यमिति यदि भवति तत् सर्वथैवान्यपदेति

यावत् । अन्त्ये ती(त्वि)ह नित्यमिति लिङ्गं प्रतिशाखाया अन्यत्रानित्यस्येत्याहुः निष्पन्ना-
॥ २५६-२५७ ॥

यदा त्विति विशेषो द्योत्यते । अन्तेन हि संहितेनान्ताहरणम् । तद्वि
संहारमर्हतीति संहार्यम् । अन्तस्याहरणं सूचकमिति यावत् । तच्चैककलेन पञ्च-
पाणिना ॥ २५८ ॥

यदि त्वन्तो न क्रियते तदायं विधिरित्याह । स्वतालेनेति । स्वतालो वैहायसम् ।

तेनैव संहारः समाप्तिः । तदपि यदा न क्रियते तदा स्वतालेन प्रथममात्रारूपैव नु ३/-
समाप्तिरित्यावेदयितुं स्वतालेनेति साधारण्योक्त्या व्यवहृतः । यदा त्वस्य(स्या)न्त
इत्युक्तं ततस्तदाह । द्विप्रकारनिवृत्तश्च व्यङ्ग इति ॥ २५९ ॥

एतत् स्वयमेव निर्णिनीपुस्त्रिविधत्वं तावदाह । व्यश्रश्च चतुरश्रश्च
मिश्रश्चेति व्यङ्गत्वमाह ।

स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे माहाजनिकमेव च ।

इति ॥ २६० ॥

१ च. तशान्त । २ च. संहारः । ३ ड. परिवर्त्यते । ४ च. द्विप्रकारनिवृत्तश्च व्यश्रोऽन्तस्त्रि-
विधस्तथा । ५ ड. व्यश्रोऽन्तः । ब. ध्वशेन । ६ च. चापि प्रकीर्तितः । ७ ड. प्रवृत्तः ।

यदा त्वस्य भवेदन्तस्तदन्ताहरणं बुधैः ।

यथाक्षरेण नियमात् संहार्यं पञ्चपाणिना ॥ २५८ ॥

स्वतालान्तहीनस्य संहार्यः परिकीर्तितः^१ ।

'त्रि(द्वि)प्रकारनिवृत्तस्तु(श्च) 'व्यङ्गोऽन्तस्त्रिविधः स्मृतः ॥ २५९ ॥

व्यथश्च चतुरथश्च मिथश्च परिकीर्तितः ।

स्थितप्रवृत्ते^२ तस्याङ्गे माहाजनिकमेव च ॥ २६० ॥

द्विकला च पुनः शम्या तालश्चैककलः स्मृतः ।

ततः शम्या ततस्तालः सन्निपातः ॥

इति । (प्रस्तारः) निविशनिविशानिशताशता वैहायसम् । शाखेयमिति वैहायसम् । केचित् प्रतिशाखेति यावत् । नित्यमिति यदि भवति तत् सर्वथैवान्यपदेति यावत् । अन्त्ये ती(त्वि)ह नित्यमिति लिङ्गं प्रतिशाखाया अन्यत्रानित्यत्वस्येत्याहुः ॥ २५६-२५७ ॥

यदा त्विति विशेषो द्योत्यते । अन्तेन हि संहितेनान्ताहरणम् । तद्वि संहारमर्हतीति संहार्यम् । अन्तस्याहरणं सूचकमिति यावत् । तच्चैककलेन पञ्चपाणिना ॥ २५८ ॥

यदि त्वन्तो न क्रियते तदायं विधिरित्याह । स्वतालेनेति । स्वतालो वैहायसम् । तेनैव संहारः समाप्तिः । तदपि यदा न क्रियते तदा स्वतालेन प्रथममात्रारूपैव न समाप्तिरित्यावेदयितुं स्वतालेनेति साधारण्योक्त्या व्यवहृतः । यदा त्वस्य(स्या)न्त इत्युक्तं ततस्तदाह । द्विप्रकारनिवृत्तश्च व्यङ्ग इति ॥ २५९ ॥

एतत् स्वयमेव निर्णिनीपुस्त्रिविधत्वं तावदाह । व्यथश्च चतुरथश्च मिथश्चेति व्यङ्गस्वमाह । -

स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे माहाजनिकमेव च ।

इति ॥ २६० ॥

१ च. तदान्त । २ च. संहारः । ३ ड. परिवर्त्यते । ४ च. द्विप्रकारनिवृत्तश्च व्यङ्गोऽन्तस्त्रिविधस्तथा । ५ ड. व्यथोऽन्तः । ब. व्यथेन । ६ च. चापि प्रकीर्तितः । ७ ब. प्रवृत्तः ।

स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरणं यदा ।
तदा स्थितं भवेद्युग्मं तस्य पानविधिस्त्वयम् ॥ २६१ ॥
शम्याऽपि द्विकला कार्या तालोऽपि द्विकलः स्मृतः ।
चतुष्कलः सन्निपातः प्रवृत्तमत इष्यते ॥ २६२ ॥
अस्य तु द्विकला शम्या तथा चैककला पुनः ।
चच्चतुष्टु तालादिः सन्निपातस्ततः परम् ॥ २६३ ॥
स्थितं तालेन कर्तव्यं माहाजनिकमस्य तु ।
निवृत्ततालः कर्तव्यः प्रवृत्तस्यापि तत्त्वतः ॥ २६४ ॥

त्रिविधस्य प्रयोगपौर्वापर्यमाह ।

स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरणं यदा ।
तदा स्थितं भवेद्युग्मम् ।

इति । यदेति यतः । तदेति ततः । यत्तद(यदातदोर)यमर्थः । आदौ युग्मस्थितं कार्यं
चात्रान्ताहरणे पञ्चपाणिः । अयुग्ममिति परभागे न विच्छित्तिर्भवति ।

कृगं

अन्ये तु यदेति यस्मिन् ताल इति व्याचक्षाणा अन्ताहरणमन्तेन नियतमपि
तु विपर्यय इति । ततश्चान्ताहरणाभावे यदान्तस्तदायं नियतः । आदौ युग्ममिति स्थिरमिति
नानवलयत् स्थायिवर्णप्रधानमेतत् ।

नत/-

अन्ये त्वेकस्याभेदत्वात् स्थितत्वमित्येकक(न)मुक्तमित्याहुः ॥ २६१ ॥
शम्या द्वे चेति । द्विकलचच्चतुष्टोऽयम् । निशनिताशुनि प्रनिसंस्थितम् ।
प्रवृत्तवर्णाङ्गयोगाच्च प्रवृत्तम् ॥ २६२ ॥

अस्य तु द्विकलेति । निशताताशताशसं वृत्तम् ॥ २६३ ॥

स्थितस्य तालः । स एव माहाजनिकस्य किन्तु निवृत्तिरन्ते कर्तव्या । अत एव
पुनः प्रवर्तनादपि प्रवृत्तम् । तदाह । अस्य तु निवृत्ततालः कर्तव्य इति । निवृत्ति-
स्यास्तीती मत्वर्थीयः । अनि(नि)वृत्तताल इति तालान्तो भागः कलाचतुष्टयात्मा स
पुनरावृत्तः कर्तव्यः । आद्यासु चतसृषु कलासु यानि निष्पन्नानि तान्येव पातानि यावत् । न
केवलं माहाजनिकमेव निवृत्त्या युक्तम् । यावदुक्तलक्षणं प्रवृत्तमपि । द्विप्रकारो निवृ-
त्तोऽन्त इति । अत एव हि पूर्वमुक्तमित्येतदित्याह । प्रवृत्तस्यापि तत्त्वतः ॥ २६४ ॥

१ च. युग्मे । २ ड. तालः । ३ घ. स्थिततालेन । ४ ब. प्रवृत्त । ५ ब. निवृत्त ।

'अत्र तालविविधैः प्रायशस्तूपवर्तने' ।

आदाबुद्धकः कार्यः परिवर्तक एव च ॥ २६५ ॥

'युग्मे हि मिश्रतालत्वाद् युग्मे(गमो)ह्यन्तः' प्रयुज्यते ।

विवैककसंयुक्तः 'पूर्व पश्चाद्विधिः स्मृतः ॥ २६६ ॥

यथावदन्त(न्य)तालोऽयं 'युग्मो मिश्रश्च कीर्तितः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि व्यश्रमन्यविधिं पुनः ॥ २६७ ॥

अत्रेति । अत्र यत् प्रवृत्तमुक्तं न तु वर्णाङ्गरूपं तस्यापि यस्मात्तालविधिरुक्तः सोऽपि प्रायश उपवर्तने निवृत्तविषये कर्तव्यः । अन्यत्रमाद्यो विषयार्थः । प्रायश इति । प्रकर्षात्तन्नेत्ययनत्रार्थो विवक्षितमिति (त इ)त्यभिप्रायमाविष्करोति । आदाबुद्धकस्तालः कार्य इत्यनयान्मति युगलरूपकमवशेन द्विकलचच्चपुटोऽपि । अत एव पञ्चतलबु-विभागहीनेऽप्यवायनयाऽकर्तव्यत्वेनोक्तः । परिवर्तकव्यपदेशश्च द्विकलेऽपि परिक्रमागतत्वाद-न्यस्तालविधश्चपुटतालः कर्तव्यत्वेनोक्तः । चकारात् सन्निपातश्च नोपवर्तने प्रयुज्यत इति स्मिन्/MS-प्राच्येन सम्बन्धः । तत्र पृथक् सामान्येन चोपवर्तनमिति बह्वो भेदाः ॥ २६५ ॥

ननु तालसमुदायरूपं प्रवृत्तं पश्यामः । तत्र कथमेकरसच्छलमुपवर्तनमिच्छाशङ्क्याह ।

युग्मो ह्यन्त इति । अन्ताङ्गप्रवृत्तमात्रान्तःसकलवृत्तपुटत्वादेक एव ताल इति यावत् । विशेषे किं प्रमाणमित्याह । युग्मे हीति । हि यस्माद्युग्मेऽन्तविधिरत्रोक्तान्त इति । प्रकरणमात्र इति यावत् । तच्चैकरसो यद्ययमष्टकलस्तालः । कथं तर्ह्युद्धकादिव्यपदेशो भवता न व्यवायी-त्याशङ्क्याह । मिश्रतालत्वादिति । उद्धकचच्चपुटोचिनव्यामिश्रतामात्रमत्रेति यावत् ।

अन्ये तु परिवर्तकमित्यनेन चच्चपुटसङ्ग्रहविशेषसन्निपातोऽन्तः प्रयुज्यत इत्यनेन स्वीकृत इत्याहुः । एवमर्थं श्लोकः प्रवृत्तभ्योपवर्तनमिति विधिर्यथसायी रुद्र(उद्ध)दा-दिभिस्त्वेकनर्थमवबुध्यमानैरुक्तः । स श्लोकपाठविप्रलब्धैः सर्वत्रैवाष्टकलस्योक्तः । प्रस्तास्य वृत्तस्यादौ पृथग्भूत उद्धट्टः । कर्तव्ये नाम्ना तदा तत्तु लक्ष्ये चिरन्तने न दृश्यते प्रकान्त-चिन्तने/MS-युग्मायुगमविभागं च विध्वंसयतीत्यनपेक्ष्यमेव । विवैककसंयुक्तः पूर्व पश्चादिति । उपवर्तनस्येति विशेषः ॥ २६६ ॥

एवं चतुरश्रसुसंहरति । यथावदन्त(न्य)तालोऽयं युग्म इति । अथ मिश्रः संकीर्ण इति यावत् । उद्धट्टयोगेन संकीर्णतायां शक्यत्वे साप्यपसारितेति भावः । अन्ये

१ व. स्थितमाहाजकिरयोः । २ व. वर्तनं । ३ व. मित्रे तु । ४ व. गमोऽप्यन्तः । ५ व. सर्वधान्तविधिः । ६ व. युग्मे मित्रे च । ७ व. तालविधिं प्रति ।

शम्या तु द्विकला पूर्व तनस्नालो विधीयते ।
 त्रिकलः सन्निपातश्च प्रवृत्तं वाप्यतः परम् ॥ २६८ ॥
 प्रवृत्तमस्य कर्तव्यं यथावत् परिवर्तनम् ।
 यथाक्षरप्रयुक्तेन नियमात् पञ्चपाणिना ॥ २६९ ॥
 'अस्या(त्रा)पि स्थितनालेन माहाजनिकमिष्यते ।
 'निवृत्तनालः कर्तव्यस्तथाऽत्रापि' निवृत्तिमान् ॥ २७० ॥
 युग्मौजमिश्रनालत्वान् मिश्रोऽप्यन्तः प्रयुज्यते ।
 विवधैककसंयुक्तः सर्वध्वान्तविधिः स्मृतः ॥ २७१ ॥
 द्व्यश्रमेकाङ्गमपि वा स्थितं कार्यं समासतः ।
 तत्र युग्मं भवेद् द्व्यं व्यश्रमेकाङ्गमेव च ॥ २७२ ॥

त्वकारप्रक्षेपं नेच्छन्तो यद्यप्यन्यतालेन मिश्रस्तथापि उक्तयुक्त्या युग्म उक्त इति व्याचक्षते ॥ २६७ ॥

व्यश्रे स्थितनाह । शम्या स्थिति । निशताप्रनिसंस्थितम् । प्रवृत्तमनः परमिति वचनान् स्थितमेतदिति ज्ञायते ॥ २६८ ॥

परिवर्तनमिति । परिवर्तनयोगात् तत्र चैककलः पञ्चपाणिः ॥ २६९ ॥

मिश्रनालेनैव निवृत्तियुग्माहाजनिकम् । तदाह । अत्रापीत्यादि निवृत्तनालः कर्तव्यस्तथेत्यन्तम् । एवं प्राधान्यादादौ युग्मस्तनरूपश्चोऽन्तः कर्तव्य इत्युक्त्वा तद्व्यपूर्वकत्वात् सर्वध्वान् कर्तव्यमिश्रान्तमाह । अत्रापि निवृत्तिमान् ॥ २७० ॥

युग्मौजमिश्रनालत्वादियुग्मौजरूपाणां स्थितादीनां वैचित्र्याद्बहुप्रकारमिश्र इत्यर्थः । सोऽपि च पृथक् प्रयुज्यते । न तु पौनरुक्त्याऽशङ्कया न प्रयोज्य इति । अत्रापि निवृत्तिस्थाने आवृत्तिरित्यत्रापीत्यर्थः । अथ तस्याङ्गान्याह । विवधैककैति । स्थितादि-त्रयेऽप्येतद् । उत्सर्ग इत्यर्थः ॥ २७१ ॥

विशेषं त्वाह । द्व्यश्रमेकाङ्गमपि वेति । व्यवस्थितविभाषाविषयमिति दर्शयति । तत्र युग्मं द्व्यं व्यश्रमेकाङ्गमिति ॥ २७२ ॥

१ च. प्रवृत्तेन विधिवत् । २. समासात् । ३. अन्तः पूर्व रमानुकायां एकं च विवधं चापि तस्याङ्गे सनुगृह्यन् । इत्यनिकम् । ४. शम्यापि । ५. अन्तराऽपि । ६. च. प्रवृत्त- । ७. ड. अस्यान्तं । ८. च. प्रवर्तते । ९. च. व्यङ्गं ।

A-B reacts then

प्रवृत्तमपि विज्ञेयं द्व्यङ्गमेकाङ्गमेव वा ।

माहाजनिकमेकाङ्गं व्यङ्ग्यं संहरणं स्मृतम् ॥ २७३ ॥

स्थितादिकः प्रवृत्तान्त एवमन्तविधिर्बुधैः ।

उद्घोष्यके 'समायोज्य अहापोहविशारदैः ॥ २७४ ॥

प्रकरी वस्तु पण्मात्रं पाताश्चैकान्न(कोन)विंशतिः ।

वस्तु प्रमाणं कर्तव्यं तथैव च चतुष्कले ॥ २७५ ॥

न यथाक्षरयोगेन न चापि द्विकलं स्मृतम् ।

आद्यमात्राद्वयस्यान्तः शम्यतालान्वितो भवेत् ॥ २७३ ॥

मात्रात्रयस्य^६ चान्तस्य शम्भैकैकान्ततः स्मृता ।

चतुर्थ्यां द्वादशस्तालः पञ्चम्यां चाष्टमो मतः ॥ २७७ ॥

प्रवृत्तिः (त) विशेषमाह । प्रवृत्तमपीति । प्रवृत्तेऽपि पूर्ववच्चवस्थितविभाषित
मन्तव्या । महाजनिकस्तू (कं तू) भयमप्येकाङ्गं संहरणरूपं सर्वव्यापिग्राह्यं
महाजनिकः ६ तद् द्वाङ्गं मध्यवर्ति त्वेकाङ्गमेवेत्यर्थः । अन्ये तु संहरणमित्या-
हरणं व्यङ्ग्यमिच्छन्ति ॥ २७३ ॥

एतदुपसंहरति । स्थिनादिकः प्रवृत्तान्त इति । ग्रान्त्वज्ञानां विग्रहादीनां चैकद्व्यादिरूपनया भूयांसोऽत्र सन्ति प्रकारा इति सूचयति । ऊहापोहेति । उद्हनननुक्त-
स्योपवर्तनभेदादेः कथनम् । अपोहनं तूक्तस्वान्तविध्यादिरपसारणम् ॥ २७४ ॥

एवं वस्तुनिबद्धमपरान्तकमभिधाय शाखाप्रतिशाखाप्रसङ्गवद्बुद्धौष्यकमुक्तम् ।
अधुना तु यथाप्रस्तुतां प्रकरीमाह । प्रकरी वस्तु पणमात्रमिति । प्रकर्या वस्तु
प्रकरीरूपं वाऽन(व)स्त्विति समान(ना)कृतौ भाषितपुष्कत्वमिति यावत् । पाना एकोन-
विंशतिः । अन्यं(न्यं) तु चतुष्कलमात्रासमुचितमाह्रियपादौ(द्वे)त्युक्तम् ॥ २७५ ॥

पातान्नाह । अथमात्राद्वयस्यान्त इति । षोडशी कला शङ्क्या मात्रा-
यामाद्यायां द्वितीयस्यां तु तालः ॥ २७६ ॥

अन्यत्र त्रयेऽपि पोऽङ्गी शम्भा । तुर्यमात्रायं द्वादशतालः । पञ्चम्यामष्टम
इति पञ्च मात्रास्तावदुक्ताः ॥ २७७ ॥

१ च. च । २ च. ध्वं संहरणं भवेत् । ३ च. सश । ४ च. कलम् । ५ ड. आधमात्राद्वय-
स्वान्ते शम्वाताथै प्रकीर्तिता । पन्नात्रगानसंयुक्तं वस्तु कार्यं यथाकमम् । उपोत्तं तु वस्त्वर्थं प्रथमे च
द्विजोत्तमाः । शम्वा चास्य तु मात्रा स्यात् द्वितीयतादसंयुता । ६ व. द्वयस्य चान्तरस्य शम्बैकैकाः ।
ड. शम्बैका च पुनस्तथा ।

पष्ठ्यां तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलो भवेत् ।

पुनश्च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला पुनः ॥ २७८ ॥

शम्या तालश्च तालश्च शम्या तालस्त्वथैव च ।

शम्या तालः सन्निपात इति वस्तु प्रकीर्तितम् ॥ २७९ ॥

यदा त्वर्धचतुर्थानि वस्तूनि प्रकरी भवेत् ।

पश्चिमार्धपदस्यैव तदर्थं प्राङ् निवेशयेत् ॥ २८० ॥

पष्ठ्यां तु चतुष्कललोचितौ प्राप्तावात्रापविश्वेपौ न कार्यादिति दर्शयति ।
पष्ठ्यां स्त्रित्यादि । द्विकलेति । द्विकलोचिताविनिष्क्रामानन्तरमाविनीत्यर्थः ॥ २७८ ॥

इति वस्तिवति । मात्रापदकमिति यावत् । तेनायं प्रस्तारः । आनिविप्र
आनिविप्र आनिविप्र आनिविप्र आनिविप्रता आनिविना आनिविता आनिवा आनिविप्र
आनिवि.....आनिविप्र आनिविप्र आनिविना आनिवित निशता नितानि शशताशता
(२८) ॥ २७९ ॥

(एतदुक्तमन्यैरतो द्विकलमद्रव्य इति, यदा त्वर्धचतुर्थानीति सार्धवस्तुत्रयपक्षे
प्रामित्याद्यं यदर्थं वस्तुतो मात्रात्रयरूपं तत् पश्चिमाद्यन्तद्वितीयेनार्धेनान्येन मात्रात्रयेण तुल्यं
निवेशयेत् । तेन चतुर्थ्या मात्राया यस्तालः प्रथमाया पञ्चमीगतो द्वितीयायाः पष्ठ्यास्तु
यस्तालः स एव तृतीयस्या इत्येवं वस्तुत्रये गीते ततो वस्तुवर्धं पश्चिमार्धरूपं प्राधान्या-
दित्यर्थचतुर्थवस्तुमित्यमुं केचिद्व्यमनैवुः ।

टीकाकारास्तु पश्चिमार्धं यन्मात्रात्रयं तदादौ कुर्यात् । तस्य चोपोहनमन्ते
न(न्तरेण) द्विकलमद्रवीमिर्युक्तं यन् मात्रात्रयं तस्य चोपोहने(नं) कुर्यात् । यदाऽर्ध-
चतुर्धा(र्धा)नि वस्तूनि प्रकरी तदर्थमिति । तेनाऽर्धचतुर्धा(र्धा)नि यदा
तदादौ कुर्यात् । तस्य च यस्तालविधिरा(ह) पश्चिमार्धशब्देन तत्तालस्तमर्हतीति । अत्र तु
पक्षे उपोहनं यदुक्तं तत् कथमिति न विद्मो मुनिनोक्तवात् । दत्तिलादिभिरेव हि

उपोहनं च तत्रायं स्मृतं चार्धविवर्जितम् ।

उपोहनत्वात् द्वैतस्यामिति तालवर्जितम् (दत्तिलम् १९९)

इत्युक्तम् । तेनाधिकं यद्वस्तुवर्धं तस्य स्थाने तालविधिः (उपोहने)नोच्यत इत्येतावदेतत्
॥ २८० ॥

पुनश्च द्विकलस्तालः शम्भा च द्विकला पुनः ।

पुनश्चैककलस्तालः सन्निपातः कलात्रये ॥ २८४ ॥

प्रायेण मापघातश्च विवधाङ्गः प्रकीर्तितः ।

सन्निपातश्च(स्य) पश्चार्धे कदाचिदुपवर्तनम् ॥ २८५ ॥ पश्चिमाध्यायसिद्धान्तोक्तम् ८८२५. ५०१८

अस्य स्यात् कलिकेनैव तद्योज्यं पञ्चपाणिना ।

सन्धिर्गन्धाक्षरेणैव कर्तव्यं(व्यः) पञ्चपाणिना ॥ २८६ ॥

एककं विवधो वापि तस्याङ्गं समुदाहृतम् ।

अन्तस्य चतुरश्रस्य प्रवृत्ते यो विधिः स्मृतः ।

विवधो(धा)ङ्गेन तेनैव चतुरश्रकनिष्पद्यते ॥ २८७ ॥

सन्निपातस्येति । तदुपलक्षितस्यास्य मापघातस्य पश्चिमेऽर्धे पाक्षिकमु-
पवर्तनम् ॥ २८४-२८५ ॥

तत्र चैककलः पञ्चपाणिस्तालः ।

अत्र केचिदाहुः । कदाचिन् पूर्वार्धे कदाचिन् पश्चिमाध्यायस्य । तेन मापघाते
यान्यक्षराणि द्वादशकलासु तान्येव लयशीघ्रतया षट्कलासु प्रयोज्यानि । तच्चा(तान्या)दौ
पश्चाद्वा मापघातस्येति ।

स्य/ अन्ते तु मापघातस्य षट्कलासु तैरेवान्तरैरन्याः षट्कलाः पञ्चपाणिगतप्लुतादि-
विभागेन गेयाः । तालस्तु मापघातीय एव क्रमायात इति । करैः अन्याः/

अपरे त्वाहुः । सन्धिस्तावदेककलेन पञ्चपाणिना कार्यः । तत्र मापघाती-
यानामेवाक्षराण्यन्यानि चेति कदाचिच्छब्दस्यार्थ इति ।

व्यश्ररूपे भाविन्यङ्गद्वये वा सन्धायत्वेन सन्धिः ॥ २८६ ॥

तस्याङ्गमेकको विवधो वा । अन्तस्येति । चतुरश्रं तस्य यत् प्रवृत्तमङ्गं
द्विकलचच्चतुष्टुमुक्तं तदेव विवधाङ्गं चतुरश्रम् ॥ २८७ ॥

१ च. तस्य । २ ड. उपवर्तनवच्चान् पृथग् विधिरिति स्मृतः । ३ ड. विवधना । च. विवधाङ्गना ।

पञ्चपाणिस्तु' कर्तव्यं(व्यः) प्रवेण्याश्च यथाक्षरः ।

द्विकलो वापि मिश्रो वा प्रयोगो द्वाद(ऽङ्गव)शानुगः ॥ २९३ ॥

अन्ते चा(वा)स्याः प्रकर्तव्यं कदाचिदुपवर्तनम् ।

पञ्चपाणिधिधानेन यथोक्तेनैव तद्भवेत् ॥ २९४ ॥

द्वितीयपादनालेन' ह्यवपानश्च कीर्त्यते ।

वज्रनालेन कर्तव्यमन्ताहरणमस्य तु ॥ २९५ ॥

तत्राद्यास्तालः पञ्चपाणिर्गथाक्षरः । अपरस्याः स एव द्विकलः । यदि वा मिश्र इति । एककलद्विकलचञ्चपुटसमुदायरूप इति लक्ष्यते । प्रकृष्टा वेगीति प्रवेणी । वेण्या शिरो लक्ष्यते । अनेन प्रधानमिदमङ्गम् ।

ननु यदि द्वयोरपि तालस्तुल्यस्तर्हि को विशेष इत्याह । प्रयोगोऽङ्गवशानुग इति । आद्यायां विप्रधोऽन्यस्यां च वृत्तमित्यङ्गभेदाद्भेद इति यावत् ॥ २९३ ॥

पाक्षिकं भेदान्तरमप्याह । अन्ते वाऽस्या इति । द्वितीयस्याः पूर्व(प्रवे)ण्या अन्ते उपवर्तनमावृत्तिः कार्या । कदाचित्तत्र च यथाक्षरः पञ्चपाणिः ॥ २९४ ॥

ह्युप/ द्वितीयपादनालेन ह्यवपान इति । अत्र वज्र इति द्वादशकलावधिकेन तावदनेन भाव्यम् । तथामूलात् प्रकरणात् तच्चान्तरेषु च स्वकण्ठोक्तेनैवास्या द्वादशकलत्वोक्तेः ।

प्रवेण्या अवपानश्च द्विकले स्युरिहोत्तरे ।

इति । तद्वचनस्य द्वितीयपादस्य तावद् द्वादशकलत्वम् । तच्चापगन्तकप्रतिशाखाया द्वादशकलत्वे लिङ्गमिति तदेतत् प्रतिज्ञानं(न) सहन्ते । प्रकरणं द्वादशकलतां निश्चिन्वत् द्वितीय(पा)दनालेनेत्यभ्येव विदिष्टे विप्रहे स्थापकम् । यतो द्वितीयं पादस्य द्वितीयपादः । अपरमर्थं द्वादशकलपादस्य । द्वितीयतृतीयेति (अष्टा. २.२.३) सनासः । तत्र पञ्चपाणिना द्वितीयपादनालेन द्वादशकलेनेति सम्बन्धे द्विकलपञ्चपाणिनाल एव लभ्यत इति । प्रताशनितानिशतप्रतिम उपपातः ।

अन्ये तु पञ्चपाणिग्रहणं नानुवर्तयन्ति । तत्राद्यपादद्वितीयार्धतालमुपपातं प्राहुः । अनिप्रिता आताभिधानानिप्रिया उपातः । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण

१ च. प्रकर्तव्यः । २ ड. अङ्गवशानुगाः(गः) । ३ ड. अङ्गे चास्य । ४ च. पातनालेन । ५. तालगातेन ह्युपपातः प्रकीर्त्यते ।

रोविन्दके तु पणमात्राः पाताश्चैकान्विंशतिः ।

'अथार्धेऽन्ते च मात्राणां पञ्चानां पात उच्यते ॥ २९६ ॥

तालः शम्भ्या 'च तालश्च शम्भ्या तालस्तथैव च ।

पञ्चानामपि मात्राणां विधिरेव यथाक्रमम् ॥ २९७ ॥

चतुर्दशोऽपि पञ्चम्या मात्रायास्ताल उच्यते ।

चतुष्कलाऽन्त्यया तुल्या पष्ठी मद्रकमात्रया ॥ २९८ ॥

उपपातद्वितीयस्तु तालः कैश्चिदुदाहृतः ।

(दत्तिलम् २०८)

इति द्वितीय इदानीयातद्वितीयार्धनिविष्ट इत्यर्थः । एतत्त्वबुद्ध्या दत्तिले विवरणकृतो
श्रान्तास्तालं विशेषं व्याख्यातवन्तः । वज्रनालेनान्ताहरणग्रहणादेककलपञ्चम्याणिरैकान्त्यं च
लभ्यते । चतुर्दशे यद्यन्तं चिकीर्षितं तदेदं कार्यमिति । अन्येऽपि नोच्यते नात्रान्ता-
हरणमित्ययमसौ विशेष इत्याहुः ॥ २९५ ॥

अथ रोविन्दकं लक्षयति । रोविन्दके त्विति । पणमात्रा इति । चतु-
र्दशे(शो)ऽपि पञ्चम्या (म. ना. ३१.२९.८) इति वक्ष्यमाणत्वात् । चतुष्कला-

त्रिमात्रा षोडशभिः कलाभिः । तत्र षट्सु पातानाह । अथार्धेऽन्ते चेति । यथा-
क्रममिति । तालोऽर्धेऽन्ते च । अन्यस्यान्ते द्वितीयस्तालः । द्वितीयस्यां मात्रायामर्धे ।

त्रिष्वेव चेति वचनाच्छ्रम्यान्ते । एवं पञ्च चतुर्थ्या पञ्चम्यां च । तथैव चेति यथा-
क्रममिति वचनात् सर्वासु मात्रासु तालान्ते शम्भ्येति । आचार्यान्तरमतानुसारेण

व्याख्या चेति यत् टीकाकारेण कल्पितं तालोऽर्धेऽन्ते चान्यासां शम्भ्यार्धेऽन्ते तु तुर्यस्यां
तालोऽर्धेऽन्ते पञ्चम्यामिति तदुपेक्ष्यमेव । तथा हि दत्तिलाचार्यः ।

तथाऽर्धेऽन्ते च मात्राणां तालः शम्भ्ये यथाक्रमम् ।

(दत्तिलम् २११)

इति । पञ्चम्यां चतुर्दशोऽपि ताल इत्येकादश पाताः । पञ्चसु पष्ठी त्वष्टपाता
मात्रेत्याह ।

चतुष्कलाऽन्त्यया तुल्या पष्ठी मद्रकमात्रया ।

इति । चतुष्कलमद्रकमन्त्या योक्ता मात्रा तुल्य (लय) तालात्र पष्ठीति ॥ २९६-२९८ ॥

१ र. अर्धेऽन्ते च । २. अर्धेऽन्तेनैव । ३. अर्धेऽन्तीति चैव । ४ म. पञ्चान्ते पात इत्यते ।

५ च. अर्धे । ४ व. स्तु पञ्चम्यां मात्रायां । ५ व. अन्ययोः ।

MS. after तालोऽर्धेऽन्ते (ln. 13) adds "चायायायां शम्भ्या (वर्धे)न्ते च
द्वितीयस्यां तालोऽर्धेऽन्ते" and continues चान्यासां....

इति पाद(त)स्तथा चाष्टौ कला ह्याद्या ह्युपोहनम् ।
ततश्चैव प्रयोक्तव्यं द्विकलं प्रत्युपोहनम् ॥ २९९ ॥

'घानश्चेत्(पानाश्च) सन्निपात(ता)श्च विवधैककयोजिताः ।
वर्णानुकर्याऽष्टकलस्त्वन्यः प्रस्वार उच्यते' ॥ ३०० ॥

तुल्यवर्णोपवहनो द्वितीयः पाद इष्यते ।
शरीरतालः कर्तव्यः प्रस्वारोऽस्य विशेषतः ॥ ३०१ ॥

पान इति पणमात्रः । अत्राष्टकलमुपोहनम् । अङ्गनिवद्धकेन पातस्यैव
प्राधान्यात् मात्राविभागस्य तत्सम्पादनकृतिस्त्वेन गलितत्वात् । प्रत्युपोहनं द्विकलं
यदन्यैः कलितं तत्र द्यमतिक्रमतीति मुनेर्भावः ॥ २९९ ॥ तल्लयायात्र/-

क/- प्रतिपातमेकैके क्रियमाणे सति मात्रान्तात् सन्निपातः । स च विदारीकत्वाद्विवध-
निवद्धो भवति । पातद्वयापेक्षिका हि मात्रा । अतस्तदाह ।

तल्लयायात्र/-

पानाश्च सन्निपाताश्च विवधैककयोजिताः ।

इति । एतच्च बाहुल्यातिशयेनोक्तम् । पञ्चम्या हीति पातत्वं षष्ठ्याऽष्टमातत्वमिति कथं
विवि(व)धयोगात् । तत्र पादेऽयं प्रस्तारः । ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ (८)
आनिविप्र आनिविश आनिविप्र आनिविता आनिविप्र आनिविश आनिविप्र आनिविता
आनिविप्र आनिविश आनिविप्र आनिविश आनिविप्र आनिविता आनिविप्र आनिविश
आनिविप्र आनिविता आनिविप्र आनिविश आशालिता आतालिश आताविश तानिविश
संता ।

हीनि

अथ द्वितीयं पादं निरूपयिष्यंस्तस्याद्यं भागं तावदाह । वर्णानुकर्याऽष्टकल-
स्त्वन्यः प्रस्वार इति । वर्णस्य गीतिवर्णस्य गीतिलक्षणस्यानुकर्यात् प्रत्यनयनप्रत्यासत्या
प्राप्य पादान्त्यमात्रापर्यन्तं कलाष्टकनिविष्टस्य द्वितीयपादप्रथममात्राकलात्मकोपोहनात्मनि
पुनर्योजनं सोऽन्य इतर गीतकासाधारणः प्रस्वारो नामाहम् । प्रकर्षेण स्वरणं शब्दस्येति ।
सामान्यत्वं हीति त्रिगीता(तो) भवति प्रथमपादस्यान्ते द्वितीयस्याद्यन्तयोरिति ॥ ३०० ॥

ह/-

द्वितीयपादस्य स्वरूपमाह । तुल्यवर्णोपवहन इति । सैव गीतिस्तद्वोपोहनं
स्तुतिपदानि त्वन्यानीति यावत् । एतत् पादद्वयं शकुनिशरीरस्येवावश्यं सञ्चारकमिति शरीरं

१ च. पातः । २ च. प्रस्तार इष्यते । ३ च. ताळे ।

द्विकलेनैव कर्तव्यो विशेषात् पञ्चपाणिना ।

कलाद्वादशनिर्दिष्टं प्रमाणं चास्य तत्त्वतः ॥ ३०२ ॥

रोचिन्दकशरीरं तु पट्कलोपोहनं स्मृतम् ।

विवधो वाऽपि वृत्तं वा तस्यादौ परिकीर्त्यते ॥ ३०३ ॥

आकारवृत्तमस्य स्याच्चतुष्कं त्रिकमेव वा ।

त(अ)स्योपरि यथेष्टं स्यादधस्तादङ्गं योजनम् ॥ ३०४ ॥

'आ(अ)विशेषनिवृत्तं तु शीर्षकं सम्प्रयोजयेत् ।

यथाक्षरेण तच्चैव' कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥ ३०५ ॥

वक्तव्यम् । तदाह । शरीरतालः कर्तव्यः प्रस्वार इति । प्राच्यगीतानुकर्ष इति यावत् ।
अस्य विशेषण इत्याधारणेनोक्ता(क्तः) ॥ ३०१ ॥

ननु कोऽसौ शरीरतालो यः पूर्ववर्णाकर्षणेन प्रस्वाररूपः क्रियत इत्यत आह ।
द्विकलेनैव पञ्चपाणिना कर्तव्य इति । शरीरताल इति विशेषः । प्राच्यवर्णानुकर्षात्
प्रस्वारक्रिया क्रियत इत्याह । कलाद्वादशेति । अस्वेति प्रस्वारस्य ।

न्यास्तु । एतदुक्तं भवति । द्वितीयपादस्य षष्ठ्यामल्पासु द्वादशकलानु या गीत्या द्वादशकला
द्विकलपञ्चपाणिनालेन गीयमाना उपोहनं च पट्केन प्रागुक्ता । यतः प्रधानभूतास्ताः शरीर-
मित्युच्यत(न्त) इति ॥ ३०२ ॥

तदाह । रोचिन्दकशरीरन्तु पट्कलोपोहनमिति । तस्य शरीरस्या-
दिरुपोहनाख्यस्तत्र विवधो वृत्तं वेति प्राक्कनं स्मारितम् ॥ ३०३ ॥

आकारवृत्तमिति व्याख्यातम् । वृत्ताख्यं वर्णं आ इत्येवंगूतैः स्तोमस्त्रिधनुर्वा
प्रयुक्तैः कार्यम् । यदाह । चतुष्कं त्रिकमेव चे(वे)नि । तानो न्यूनमिति यावत् ।
अस्येयाकारवृत्तस्य मध्यस्थितस्याङ्गचतुष्कनस्योपर्यधश्चान्योन्यविशिष्टान्वक्तानि कुर्वन् ।
शरीरे प्रस्वारः षोडशाङ्गता चेत्यप्रधानं सम्पाद्यमित्यत्रावगत्या(श्यं) विधेयम् ॥ ३०४ ॥

तत्रैककलपञ्चपाणिना वर्णाङ्गैर्यथारुचि द्विस्त्रिवा या(आ)वृत्तननावृत्तमेव कार्यम् ।
तदाह । अविशेषनिवृत्तं तु शीर्षकमिति ॥ ३०५ ॥

१ य. वर्त्यते । २ य. स्ताश्वाङ्ग । ३ य. अविशेष । ४ य. तस्यैव ।

आकारैककमस्यान्ते प्रवृत्तं नियमाद्भवेत् ।
 इति रोचिन्दकं प्रोक्तं स्यादुत्तरमतः परम् ॥ ३०३ ॥
 मुखप्रतिमुखे(खौ)स्यातामुल्लोप्यकवदुत्तरे ।
 'उत्तरं संप्रवक्ष्यामि यथाविहितलक्षणम् ॥ ३०७ ॥
 अष्टेदमुत्तरस्याथ मुखं प्रतिमुखं भवेत् ।
 उल्लोप्यकवदस्यादौ मात्रा चैका चतुष्कला ॥ ३०८ ॥
 रोचिन्दकवदाकारगणवर्जं प्रयोजयेत् ।
 शाखा पङ्क्ताऽधरा स्याद् द्वादशाङ्गा परा स्मृता ॥ ३०९ ॥
 पङ्क्त्या द्वादशकला शाखा ज्ञेया प्रमाणतः ।
 तस्यां तु द्विकलस्तालः शम्भ्या चैककला भवेत् ॥ ३१० ॥
 'पुनश्चै(तथैवै)ककलस्तालः सत्रिपातः कलात्रये ।
 शाखावत् प्रतिशाखा तु भवेदन्यपदा तु सा ॥ ३११ ॥

अस्य विशेषनाह । आकारैककमस्यान्त इति । वृत्तस्यावरोही प्रवृत्ताख्यो
 भेद उक्तः । सोऽस्य शीर्षकस्यान्ते नियमात् कार्यः । एकाकिन्वाकारे स्तोमपदे आकार(रे)
 एकको दस्याकारस्तदाकारैककमिति बहुव्रीहिः । एककशब्दोऽशब्देन संस्येति नास्य
 पूर्वनिपातः ॥ ३०६ ॥

एतदुपनंढत्यान्यदासूत्रिकं दर्शयति । मुखप्रतिमुखौ स्यातामुल्लोप्य-
 कवदिति । उत्तरे आदौ(दौ) मुखप्रतिमुखविभक्ता षोडशकला मात्रा ॥ ३०७-३०९ ॥

अनन्तरं द्वादशभिः कलाभिः शाखा । तत्र पाताःपङ्क्यन्ते । तस्यां तु
 त्रि(द्वि)कलस्ताल इति कला । द्वादशकलेन प्रकरणं द्विकलः पञ्चपाणिगक्षितः । न ह्यत्र
 प्रकरणे चाचपुटचतुष्कलः कापि श्रुतः । तेनात्र त्रि(द्वि)कलं विभागोऽलक्षणमेव द्विकलत्वादि-
 प्रकथ्यन्तमात्रावदिति । चतुष्कलत्वमप्याह । तथैवेति । प्रतिदशनिशताप्रतिशं शाखा ।
 प(पा)ठतोऽत्र वर्णाङ्गानि पद् परतो द्वादश । एवंभूतैव प्रतिशा(खा)न्यपदा । अत्र
 च रोचिन्दकानन्तर्याच्छरीरस्वमुपजीव्यत इति वर्णानुकर्षात्मा प्रस्थारः प्रतिशाखायाः कार्यं
 इत्याहुः ॥ ३१०-३११ ॥

१ लोकप्रियं पङ्क्योरेव वर्तते । २ स. तथा च द्विकलस्तालः शम्भ्या च द्विकला ततः ।

अविशेषनिवृत्तिश्चाप्यस्यान्तो नियतो भवेत् ।

अन्ते चास्य विशेषेण मध्ये चैव तु शीर्षकम् ॥ ३१२ ॥

तालोऽयं दक्षिणे मार्गे सप्तरूपस्य कीर्तितः ।

य एव दक्षिणे तालो वृत्तावपि स कीर्त्यते ॥ ३१३ ॥

कलार्थं तु कला तत्र विशेषोऽन्य(न्य)श्च कीर्त्यते ।

अर्धयोगस्तु तत्कालादर्थकालः प्रकीर्तितः ॥ ३१४ ॥

तर्हि प्रश्नारस्यात्र कियन् मानमित्याह । अविशेषनिवृत्तिश्चाप्यस्यान्तो नियत इति । प्रतिशाखात्मक एवात्रान्तः संहरणकारित्वान् । स चाविशेषेण वर्णनिवृत्तिरूप-
वर्तनात्मा यस्यास्तादृक् कार्यः । स च नियतः । अन्ये तु दत्तिलाद्यनुपारिणो व्याचक्षते ।
शाखाप्रतिशाखात्माऽन्तः पृथग्भूतः सन्नियतः । चकारेणावृत्त्याऽन्तश्च स्थित आदिभूतो
यदि भवेत् तन्नियतम् । अनियतोऽन्तरूपश्चादीनामन्यतमो यथारुचि कर्तव्य इति । अस्पष्टेति ।
शाखाप्रतिशाखमपश्यन्त इति प्रतिशाखायाः समाप्ता मध्य इति शाखाप्रतिशाखेऽन्तरा
शीर्षकमिति शीर्षकद्वयम् । अन्ये त्वेकमेव शीर्षकं तथा कार्यं यथा.....ऽन्ते मध्ये च
कृतं भवतीति व्याचक्षते । तेन शाखान्ते शीर्षकं कार्यमित्युक्तं भवति ॥ ३१२ ॥

अथाऽत्र मार्गवैचित्र्यनिरूपणार्थमाह । तालोऽयं दक्षिण इति । सप्तरूपतालः
परिकीर्तितः । स दक्षिणे तावद् बाहुल्येन चतुष्कलत्वात् तद्वत्त्वाच्च दक्षिणस्य दक्षिणेन
चात्र विलम्बितो लयो वक्ष्यते । तेन विलम्बिते लये तावदयं प्रयोगः । अत्र मध्यद्वयम-
प्यनुजानीते । य एव दक्षिण इति । विलम्बितलयनिष्ठोऽयं ताल उक्तः । स
वृत्तावपि न तु दक्षिणेऽसौ तालः ॥ ३१३ ॥

तस्य तर्हि वृत्तविषयता विदग्धा । सा हि द्विकल एवोचितेत्याशङ्क्याह ।
कलार्थं तु कला तत्रेति । दक्षिणे यत् कलार्थं तत्तु वार्तिके कलारूपं कर्तव्यम् ।
न च सार्वत्रिकमेतदिति दर्शयति । विशेषोऽन्यश्च कीर्त्यत इति । वर्तमानसामीप्येऽ-
पवादोऽत्र वक्ष्यत इति वाच्यम् । कलार्थं तु कलेऽयुक्तम् । तत्र स्तुतिस्मरणार्हादेरङ्गीकरणं
प्रतिकूलमिति यो विस्तीर्णं बुध्येत् तं प्रति बोधयितुमाह । अर्धयोगस्तु तत्कालादिति ।
योऽयमर्धयोगः प्रकीर्तितः कलार्थं तु कला तत्रेत्यनुना वचनेन स दक्षिणकला-
दर्थकालो मत्तुः । स्तुतिस्मरणार्हादिवर्षखण्डमेव केवलं कालात्रमेव भिद्यते । अत
एव लयभेदमात्रमिति तात्पर्यम् ॥ ३१४ ॥

उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्मैककं तथा ।

चतुष्कलं स्याद् द्विकलं त्रिकलं च यथाक्षरम् ॥ ३१५ ॥

रोविन्दकोल्लोप्यकयोर्मद्रकोत्तरयोस्तथा ।

शरीरेषु विधिर्ह्येष शेषेषु प्रकृतिर्भवेत् ॥ ३१६ ॥

अपवादो वक्ष्यत इत्युक्तम् । तमाह ।

उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्मैककं तथा ।

इति । इह परिमितेऽपि तालशरीरे यत्र वर्णाङ्गभूतस्वतन्त्रविलम्बितलयेन विना तत् संवादम् । एवं स्थिते उल्लोप्यकस्य यद्विशत्यङ्गपरत्वमुक्तं तत् प्राधान्यान् मुखे तावन्निवेद्य तच्च परिमितं मात्रार्थरूपत्वादुत्तरेऽप्युल्लोप्यकवद्वावादयमेव विधिः । युग्मशब्देनात्रौवेणकाङ्गं च चतुरश्रं नाम । तत्र च स्वरूपेण विवधाङ्गमुक्तं लक्षणम् । तस्य चतुरश्रस्य प्रवृत्ते यो विधिः स्मृतो(तः) । विवधाङ्गेन तेनैव चतुरश्रकमिष्यत (भ. ना. ३१. २८७) इति । तस्यैव च सप्ताङ्गं द्वादशपर(कल)मि (भ. ना. ३१. २८८) तालोद्देशे पादः सन्धिर्मापघात (भ. ना. ३१. २०८) इत्यत्रैकं चतुरश्रं चेत्युक्तम् । तदेतदतीतग्रहेणावपाणिना वा तत्स्वरूपातिरिक्तं कार्यम् । तच्चेत् मध्यलये न क्रियेत तद्विपरीतमभवेत् प्रयोगः । तथाहि । प्रवृत्तसम्बन्धी तत्र तालः । प्रवृत्ते चोद्धट्टचच्चतुष्टययोगस्तालोपलक्षणमात्रम् । न तु त(य)थाक्षरम् । तथापि द्विकलमन्यथात्वेन चतुरश्रं स्यात् । द्विकलमपि तच्चतुष्कलत्वादङ्गिनस्तदाचित्याद्विलम्बितमेव प्रयुज्यते । एषा च सर्वाङ्गेष्वेककद्विकलतायोगेऽपि व्यवस्था । ने(ना)त्र यदौवेणकपादे मध्यमलयेन क्रियते तदेककं तल्लयानुवर्ति चेत् तदङ्गिनस्तदङ्गताङ्गस्येति । तस्मात् पूर्वोपात्तां च स्थितिं चेच(द)ज(मु)ज्जु(ज्ज)तीति । उल्लोप्यकं च भूयोऽङ्गानतीतशरीराणामुपलक्षणम् ।

उत्तरं तु तस्याङ्गान्यप्राप्यातिदेशादिकं स्पष्टमिदमुपात्तम् । युग्मैककमङ्गानामुपलक्षणम् । एवं विलम्बिते मध्ये च सप्तरूपं प्रयोज्यम् । तथाहि । यस्तत्र तु लयो मध्यस्तत्प्रमाण(णा)कलेति (भ. ना. ३१. ६) तावन् मध्यमः । अत एव तत्र वर्तमानत्वादृत्तिव्यवहारः । विधिरपि भर(व)तु । समस्तं वर्णतालपदादि(कं दृष्टकले) केवलवैचित्र्या(या)यमस्य प्रयोगो न चादृष्टकले वैचित्र्यं शासितुमुचितमिति । अथान्यथा मार्गभेदमाह ।

'प्रकृतावपि नेयं स्याद् द्विकले तु (लेन) चतुष्कलम् ।
कालेनैवं भवेद्भूतावर्ध (र्थ) योगश्चतुष्कले ॥ ३१७ ॥

चतुष्कलं स्याद् द्विकलं त्रिकलं च यथाक्षरम् ।
रोविन्दकोट्योप्यकयोर्मद्रकोत्तरयोस्तथा ।
शरीरेषु विधिर्ह्येष ॥ इति ।

केचित् यस्य येनार्थसम्बन्ध इतीत्यं योजयन्ति । रोविन्दकोत्तरयोः प्रस्वारात्मकं शरीरं द्वादशकलम् । तद् द्विकलमपि तद्यथाक्षरं स्यात् । स (प्रस्वारः) । उल्लो-
प्यकमद्रकयोस्तु चतुष्कलं शरीरं तद् द्विकलं स्यात् । न त्वेककलतां तत्रेयम् ।

नन्वेककलं तयोरुक्तमेव । सत्यम् । इदं त्वन्यद्वृत्तं यद्विक्र (रा) त्मकं नाम ।
चतुष्कलगतान्यन्यदे (दे) व हि वर्णाङ्गस्तुतिपदानि द्विकलीक्रियन्ते । तथाहि । देवं रुद्रं
प्रणमामि सदा इति यश्चतुष्कलः पादभागः स एव । नैव गीत्यान्तरिकयोगेन द्विकलः
पादभागः क्रियते ।

नन्वसावेककलीकर्तव्य इत्युक्तः । द्विकलं त्वेककलीकर्तव्यमित्युक्तमेव । रोविन्द-
कोत्तरयोस्तु विकाररूपमेककलमस्ति न तु प्रतिरूपमिति ।

अन्ये त्वाहुः । द्वादशकलत्वे चतुष्कलत्वमेव । यदाह ।

अनादेशे तु सर्वत्र कर्तव्यः स चतुष्कलः ।
इति । द्विकलता केवलतालघातोपलक्षणाय । तेन चतुर्ण्यपि चतुष्कलं यदपरान्ते तु
वाचनिक एवाविकारः । तदाह । शेषेषु प्रकृतिरिति । चतुष्कलत्वे चेत्यर्थः ॥ ३१५-
३१६ ॥

ननु प्रकृतिर्नाम स्वरूपमुच्यते । तच्च माषवातस्य द्विकलं द्वादशकलत्वादा (वा)-
वापविशेषाभावाच्च न चाचपुटगता येन चतुष्कलता स्यादित्याशङ्क्याह । प्रकृतावपीति ।
द्विकलेन । अपिशब्दादेककलेन च । उपलक्षितायानपि प्रकृतौ चतुष्कलमेव नेयम् ।
निर्वाद्या स्यादिति न्यायत एव सम्भाव्यत एतत् । प्रधानानुविधानमङ्गानामिति ।

नन्वपादान्तप्रकर्षणमोत्रेणकेषु सर्वथैव वृत्तियोगो नास्तीति कथमविशेषेणोक्तम् ।
य एव दक्षिणे तालः स एव । वृत्तावपि स इत्याशङ्क्याह । कालेनैवं भवेदिति ।

१ य. प्रवृत्तावपि ।

विकाररूपं is where the same catusthala songs are rendered in trikala and Ekakala
प्रतिरूपं where you have different songs for each state - Ekakala
Lorindake which has no Ekakala-trikala states
can have only विकार of catusthala as Ap says in ln. 12-13.

वृत्तौ चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यात् कदाचन ।

न मद्रकोल्लोप्यकयोर्मुखोपवहनेषु तु ॥ ३१८ ॥

यो दक्षिणे तालविधिर्वृत्तौ च समुदाहृतः ।

चित्रे व्यस्ते समस्ते वा तावुभौ परिकीर्तितौ ॥ ३१९ ॥

शाखानिवृत्तादन्यत्र चित्रं तृभयमार्गिकम् ।

इति मार्गत्रयेऽप्येतत् सप्तरूपं प्रकीर्तितम् ॥ ३२० ॥

242

गै/-
115

चतुष्कले मार्गस्थितानामपरान्तकादीनाम(नां)वृत्तिविषयो योऽर्थयोगः । एवमिति पूर्वमुक्तः ।

सकलार्थात् करणाद् भवेत् । एवं संख्या तु कलानामन्यूनैवेति न विकारयोगः ॥ ३१७ ॥

वैचित्र्यान्तरमप्याह । वृत्तौ चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यादिति ।

चतुष्कलेऽपि प्रयोगे वचनेन यो वृत्तिमार्ग उक्तः । तद्यथा । अपरान्तके

वृत्तौ निवृत्तियोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ।

(भ. ना. ३१.२४८)

इति । स कदाचिद् दक्षिणे स्यात् । यच्छेदमर्ध(र्धे)योगेन दक्षिणस्यापि वृत्तरूपत्वमुक्तम् ।
तन्मुखनान्यङ्गे उपोहनप्रत्युपोहनेषु च न भवतीति सोदाहरणं दर्शयतीति । न मद्रको-
ल्लोप्यकयोरिति । न मुखोपोहनेष्वयं विधिः । मुख उदाहरणमुल्लोप्यकमुपोहनेषु
मद्रकम् ॥ ३१८ ॥

अथ चित्रमार्गस्थितस्यैककलस्य विकारमाह । यो दक्षिण इति । दक्षिणे
यस्तालविधिश्चतुष्कलवृत्तौ च द्विकलतौ चित्रे एककले क्रमेण युगपद्वा भवतः ।
एतदुक्तं भवति । एककले यान्यक्षराणि तान्येव द्विगुणतालयोगेन । तावत्ये(न्ये)व कलारूपे
निष्कामप्रवेशने कदाचिद् द्विकलतया कदाचिद्वापाद्यध्यावापेन चतुष्कलतया गेयानीति
व्यस्तपक्षः । कचिद्भागे द्विकलतया कचिच्चतुष्क(ल)स्वेनेति समस्तपक्षः । ए(अ)त
एव चित्रमार्गेण ॥ ३१९ ॥

वैचित्र्यान् सामस्त्यस्यापवादमाह । शाखानिवृत्तादिति । शाखानिवृत्तं
प्रतिशाखान्तरेण च निवृत्तमुपवर्तनं तेन प्रतिशाखायामुपवर्तने च चित्रमुभयमार्गयुक्तं
भवतीत्यर्थः । उभयसंहरति । इति मार्गत्रयेऽपीति । उक्तेन वैचित्र्येण सप्तापि

242a

नीलमणि- वितस्तादिमार्गत्रयभाज्येति यावत् ॥ ३२० ॥ गि/-

Shubale चित्रादि
गोतकानि

वृत्तौ चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यात् कदाचन ।

न मद्रकोल्लोप्यकयोर्मुखोपवहनेषु तु ॥ ३१८ ॥

यो दक्षिणे तालविधिर्वृत्तौ च समुदाहृतः ।

चित्रे व्यस्ते समस्ते वा तावुभौ परिकीर्तितौ ॥ ३१९ ॥

शाखानिवृत्तादन्यत्र चित्रं तूभयमार्गिकम् ।

इति मार्गत्रयेऽप्येतत् सप्त रूपं प्रकीर्तितम् ॥ ३२० ॥

३१८ | चतुष्कले मार्गस्थितानामपरान्तकादीनाम(नां)वृत्तिविषयो योऽर्थयोगः । एवमिति पूर्वमुक्तः । सकलार्थात् करणाद् भवेत् । एवं संख्या तु कलानामन्यूनैवेति न विकारयोगः ॥ ३१७ ॥

वैचित्र्यान्तरमप्याह । वृत्तौ चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यादिति । चतुष्कलेऽपि प्रयोगे वचनेन यो वृत्तिमार्ग उक्तः । तद्यथा । अपरान्तके

वृत्तौ निवृत्तियोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ।

(भ. ना. ३१.२४८)

इति । स कदाचिद् दक्षिणे स्यात् । यच्छेदमर्ध(र्ध)योगेन दक्षिणस्यापि वृत्तरूपत्वमुक्तम् । तन्मुखानामन्यङ्गे उपोहनप्रत्युपोहनेषु च न भवतीति सोदाहरणं दर्शयतीति । न मद्रकोल्लोप्यकयोरिति । न मुखोपोहनेष्वयं विधिः । मुख उदाहरणमुल्लोप्यकमुपोहनेषु मद्रकम् ॥ ३१८ ॥

अथ चित्रमार्गस्थितस्यैककलस्य विकारमाह । यो दक्षिण इति । दक्षिणे यस्तालविधिश्चतुष्कलवृत्तौ च द्विकलस्तौ चित्रे एककले क्रमेण युगपद्वा भवतः । एतदुक्तं भवति । एककले यान्यक्षराणि तान्येव द्विगुणतालयोगेन । तावत्ये(न्ये)व कलारूपे निष्कामप्रवेशने कदाचिद् द्विकलतया कदाचिदावापाद्यध्यावापेन चतुष्कलतया गेयानीति व्यस्तपक्षः । कचिद्वागे द्विकलतया कचिच्चतुष्क(ल)त्वेनेति समस्तपक्षः । ए(अ)त एव चित्रमार्गेण ॥ ३१९ ॥

वैचित्र्यात् सामस्यस्यापवादमाह । शाखानिवृत्तादिति । शाखानिवृत्तं प्रतिशाखातन्त्रेण च निवृत्तमुपवर्तनं तेन प्रतिशाखायामुपवर्तने च चित्रमुभयमार्गयुक्तं भवतीत्यर्थः । उपसंहरति । इति मार्गत्रयेऽपीति । उक्तेन वैचित्र्येण सप्तापि वितस्तादिमार्गत्रयभाज्यीति यावत् ॥ ३२० ॥

द्विविधा प्रकृतिश्चास्य कुलकं छे(भे)द्यकं तथा ।

एकार्धं कुलकं तत्र पृथक् छे(भे)द्यकमिष्यते ॥ ३२१ ॥

निर्युक्तं पदनिर्युक्तमनिर्युक्तं तथैव च ।

त्रिविधं चापि विज्ञेयं सप्तरूपं प्रयोक्तृभिः ॥ ३२२ ॥

बहिर्गीताङ्गशाखाभिर्युक्तं निर्युक्तमिष्यते ।

बहिर्गीताङ्गहीनं चाप्यनिर्युक्तमिति स्मृतम् ॥ ३२३ ॥

बहिर्गीतविहीनं तु पदनिर्युक्तमिष्यते ।

इत्येतत् सप्तरूपस्य प्रकृतं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ३२४ ॥

'अष्टाङ्गात्(ङ्गा) षोडशाङ्गाच्च(ङ्गा च) युग्मौजा(जा) वा प्रमाणतः ।

'इति युक्ते(स्तुनियुक्ता) तु कर्तव्या मात्रायुक्ता तु पाणिका ॥ ३२५ ॥

अथ भेदान्तरमप्याह । द्विविधा प्रकृतिश्चेति । अस्मेति सप्तरूपस्य स्वभावः ।

एकार्धपरस्परान्वितार्थवस्त्वङ्गयुक्तं कुलकम् विपरीतं भेद्यकम् ॥ ३२१ ॥

तत्रापि प्रत्येकं त्रयो भेदा इत्याह । निर्युक्तमित्यादि ॥ ३२२ ॥

बहिर्गीतेनोपोहनप्रत्युपोहनात्मनाऽङ्गैः शाखाप्रतिशाखाभ्यां च युक्तं निर्युक्तम् । निःशेषस्वरूपयोगाद्बस्तुशाखामात्ररूपमुपोहनान्तैरङ्गैश्च हीनमनिर्युक्तम् ॥ ३२३ ॥

उपोहनैरेव हीनं पदनिर्युक्तम् । अर्थप्रतीतिनिबन्धनपरिच्छेपतायोगात् । एतदुपसंहरति । इत्येतदिति । प्रकृतं प्रकारो भेद इत्यर्थः । ते सप्तानां भेदाः । तद्यथा मद्रकादिति(दीनि) चत्वारि त्रिधैककलादिभेदात् । प्रत्येकं पुनर्विकारभेदात् त्रिधा । पुनर्मार्गभेदात् त्रिधा । पुनर्नियुक्तादिभेदादिति त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि वस्तुसंख्यया । अङ्गपरावरवैविध्यसङ्ख्यायाश्च भेदाद् भूयांसो भेदाः । ते त्वनुयोगात् प्रतिपदं लिखिताः । अन्येषु त्रिषु मार्गभेदाद्विकारभेदाः । सनिर्युक्तादिभेदास्त्रयो- (दास्यो) भेदा इत्येकाशीतिः । तत्राप्युक्तवद् भूयांसः प्रकाराः । पञ्चाधिकानि चत्वारि- शतानि प्रधानभेदाः । ते च सर्वे एवोपभेदा अप्यदृष्टोपयोगिनः । अङ्गभूयस्त्वं तु फलभूयस्त्वायेति न्यायः ॥ ३२४ ॥

अथ सुकुमारप्रायास्त्रास्यद्वारेण पूर्वरङ्गोपयोगिनीं पाणिकां लक्षयति । अष्टाङ्गेति ।

अवरतः षोडशाङ्गेति परतः । अङ्गानि शीर्षकादीनि तालाङ्गानि चैककादीन्यङ्गानि भव्यस्तु ॥ ३२५ ॥

१ य. अष्टाङ्गा षोडशाङ्गा च युग्मौजा वा । २ म. स्तुतिदुका प्रकर्तव्या ।

३१, ३६६ AS
& AB

द्विविधा प्रकृतिश्चास्य कुलकं छे(भे)द्यकं तथा ।

एकार्थं कुलकं तत्र पृथक् छे(भे)द्यकमिष्यते ॥ ३२१ ॥

निर्युक्तं पदनिर्युक्तमनिर्युक्तं तथैव च ।

त्रिविधं चापि विज्ञेयं सप्तरूपं प्रयोक्तृभिः ॥ ३२२ ॥

बहिर्गीताङ्गशाखाभिर्युक्तं निर्युक्तमिष्यते ।

बहिर्गीताङ्गहीनं चाप्यनिर्युक्तमिति स्मृतम् ॥ ३२३ ॥

बहिर्गीतविहीनं तु पदनिर्युक्तमिष्यते ।

इत्येतत् सप्तरूपस्य प्रकृतं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ३२४ ॥

अष्टाङ्गात्(ङ्गा) षोडशाङ्गाच्च(ङ्गा च) युग्मौजा(जा) वा प्रमाणतः ।

इति युक्ते(स्तुति)युक्ता) तु कर्तव्या मात्रायुक्ता तु पाणिका ॥ ३२५ ॥

अथ भेदान्तरमप्याह । द्विविधा प्रकृतिश्चेति । अस्थेति सप्तरूपस्य स्वभावः ।

एकार्थपरस्परान्वितार्थवस्त्वङ्गयुक्तं कुलकम् विभूतं भेद्यकम् ॥ ३२१ ॥

तत्रापि प्रत्येकं त्रयो भेदा इत्याह । निर्युक्तमित्यादि ॥ ३२२ ॥

बहिर्गीतेनोपोहनप्रत्युपोहनात्मनाऽङ्गैः शाखाप्रतिशाखाभ्यां च युक्तं निर्युक्तम् । निःशेषस्वरूपयोगाद्वस्तुशाखामात्ररूपमुपोहनान्तरैश्च हीनमनिर्युक्तम् ॥ ३२३ ॥

उपोहनैरेव हीनं पदनिर्युक्तम् । अर्थप्रतीतिनिबन्धनपरिच्छेपतायोगात् । एतदुपसंहरति । इत्येतदिति । प्रकृतं प्रकारो भेद इत्यर्थः । ते सप्तानां भेदाः । तद्यथा मद्रकादिति (दीनि) चत्वारि त्रिधैककलादिभेदात् । प्रत्येकं पुनर्विकारभेदात् त्रिधा । पुनर्मार्गभेदात् त्रिधा । पुनर्निर्युक्तादिभेदादिति त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि वस्तुसंख्यया । अङ्गपरावरवैचित्र्यसङ्ख्यायाश्च भेदाद् भूयांसो भेदाः । ते त्वनुयोगान्न प्रतिभदं लिखिताः । अन्येषु त्रिषु मार्गभेदाद्विकारभेदाः । सनिर्युक्तादिभेदास्वयस्त्रयो- (दास्त्रयो) भेदा इत्येकाशीतिः । तत्राप्युक्तवद् भूयांसः प्रकाराः । पञ्चाधिकानि चत्वारि- शतानि प्रधानभेदाः । ते च सर्व एवोपभेदा अप्यदृष्टोपयोगिनः । अङ्गभूयस्त्वं तु फलभूयस्त्वायेति न्यायः ॥ ३२४ ॥

अथ सुकुमारप्रायालास्यद्वारेण पूर्वरङ्गोपयोगिनीं पाणिकां लक्षयति । अष्टाङ्गेति ।

अवरतः षोडशाङ्गेति परतः । अङ्गानि शीर्षकादीनि तालाङ्गानि चैककादीन्यङ्गात्रेभ्यस्तु षोडशेति ।

१ य. अष्टाङ्गा षोडशाङ्गा च युग्मौजा वा । २ म. स्तुतियुक्ता प्रकर्तव्या ।

सर्वेषामपि गीतानामन्ते छन्दकमिष्यते ।

चतुरश्रस्तु सत्(स)व्यञ्जो नवाङ्गो युक्त एव तु ॥ ३२६ ॥

.....देहावयववाचिनो ग्रहणात्तिदिष्टम् । मुखत्वमस्याः शरीरमात्रायाः षोडशकलाया-
स्तदाह । मात्रायुक्तेति । सा च मात्रा ओजा भवति यदा सादयो युग्माः द्विगुणाः ।
एवमस्या असंख्या भेदाः ।

अन्ये त्वाचार्यास्तां (आन्तिकी चैव पाणिकेति पठन्तः भ. ना
N. S. Edition P. 521) सङ्कुचितमतयो व्याचक्षते । आदौ मात्रायुक्ता मात्रया
युक्त(क्तं)द्वयमस्यां तेन रोविन्दकनात्रकलमुखं चेति द्वे मात्रे । ततो देहमाह । ओजस्यश्च
युग्मः षट्कल आद्यत्वात् पञ्चपाणिर्हस्याः । क्रियानसौ प्रमाणतः । प्रमाणानि चत्वारि
न्यायप्रजापतेरक्षपादस्येति (न्यायसूत्रम् १.१.३) चत्वारः पञ्चपाणयो देह इति
यावत् । अष्टाङ्गेत्यादौ वर्णाङ्गं षोडश पञ्चाङ्गं यस्यां तेनैवेणके पदे शीर्षकमापघातप्रायस्त-
तोपवर्तनसन्धिचतुरश्रकवज्जानन्तरं यदष्टमं सम्पिष्टकं तद्विद्यते यस्मात् । षोडशं वान्ताहरणम् ।
कस्मादियं पाणिका । आह स्तुतियुक्ताः(क्ता) । तेन पा(प)णि स्तुतानि(वि)त्यतो
(पा. धा. ४३९) भावे घुडि(ठक्)मत्वर्थाः(र्थः) । पठन्ति च रूपमिति । स्तुतियुक्तेत्यनेन
च(क)क्षीयत्वमस्याः कथयति । सुकुमारप्रयोगे हि पूर्वरेङ्गे तदङ्गे वा चारीप्राये नियमे च
प्रधानं मुकुमारत्वात् । एवं च गीतकतुल्यकक्ष्यतथैवेयं लक्षयितुं युक्ता । एवं तावत् प्रधानयोगो
व्याख्यातः । तदनन्तरं तदनुयायिन एव रज्जनाप्रधानस्याप्रयोगेन भाव्यम् । तत्र यथाकथ-
ञ्चिदत्रे(त्रे)प्राधान्यपक्षमेव वैचित्र्यं प्रायः । तत्र गीतकासारितादीनां छन्दकरूपमनुयायि ।
पाणिकायास्तु चतुष्कलालस्याङ्गानम् ॥ ३२५ ॥

तत्रान्यस्य लक्षणमाह । सर्वेषामिति । आसारितवर्धमानगीतानामित्यर्थः ।
आसारितवर्धमानयोरपि हि वर्णाङ्गकृत(तो) योगम(गोऽ)स्त्येव । गीतत्वं केवलमासारणवृद्धिभ्यां
व्यपदेशः प्रयोगे प्राधान्यम् । अत एतद्वृत्तप्रयोगश्छन्द(गे छन्दत)इच्छातः प्रवर्तितत्वाच्छ-
न्दकम् । जातवेकवचनम् । तस्य च यदा यदा व्यंशं शरीरं क्रियते तदा तालाङ्गानां
वर्णाङ्गानां चान्यतनानि चत्वार्यङ्गानि । अथ चतुरश्रमेव तत्र चैवकारेणानेनाधिकव्युदासः ।
चतुरश्रविशेषमाह । (व्यञ्ज इति) । प्रधानव्यञ्जचतुरश्रभावस्यानुवर्तनं विशेषः ।

अन्ये तु वैचित्र्यातिशयेन वैपरीत्यं विशेष इत्याहुः । अन्यत्राप्युक्तम् ।

३६९
200 A.R. Vol. I P. 193
10-11

सर्वेषामपि गीतानामन्ते छन्दकमिष्यते ।

चतुरश्रस्तु सत्(स)व्यथो नवाङ्गो युक्त एव तु ॥ ३२६ ॥

.....देहावयववाचिनो ग्रहणाच्चिदिष्टम् । सुखत्वमस्याः शरीरमात्रायाः षोडशकलाया-
स्तदाह । मात्रायुक्तेति । सा च मात्रा ओजा भवति यदा सादयो युग्माः द्विगुणाः ।
एवमस्या असंख्या भेदाः ।

अन्ये त्वाचार्यास्तां (आन्तिकी चैव पाणिकेति पठन्तः म. ना
N. S. Edition P. 521) सङ्कुचितमतयो व्याचक्षते । आदौ मात्रायुक्ता मात्रया
युक्त(क्तं)द्वयमस्यां तेन रोचिन्दकमात्रकलमुखं चेति द्वे मात्रे । ततो देहमाह । ओजरूप्यश्रो
युग्मः षट्कल आद्यत्वात् पञ्चपाणिर्यस्याः । कियानसौ प्रमाणतः । प्रमाणानि चत्वारि
न्यायप्रजापतेरक्षपादस्येति (न्यायसूत्रम् १.१.३) चत्वारः पञ्चपाणयो देह इति
यावत् । अष्टाङ्गेत्यादौ वर्णाङ्गं षोडश पञ्चाङ्गे यस्यां तेनौवेणके पदे शीर्षकमाषघातप्रायस्त-
तोपवर्तनसन्धिचतुरश्रकवज्रानन्तरं यदष्टमं सम्पिष्टकं तद्विद्यते यस्मात् । षोडशं वान्ताहरणम् ।
कस्मादियं पाणिका । आह स्तुतियुक्ताः(क्ता) । तेन पा(प)णि स्तुतानि(वि)त्यतो
(पा. धा. ४३९) भावे घुडि(ठक्)मत्वर्थः(र्थः) । पठन्ति च रूपमिति । स्तुतियुक्तेत्यनेन
च(क)क्षीयत्वमस्याः कथयति । सुकुमारप्रयोगे हि पूर्वरेङ्गे तदङ्गे वा चारीप्राये नियमे च
प्रधानं सुकुमारत्वात् । एवं च गीतकतुल्यकक्षयतयैवेयं लक्षयितुं युक्ता । एवं तावत् प्रधानयोगो
व्याख्यानः । तदनन्तरं तदनुयायिन एव रज्ज्नाप्रधानस्याप्रयोगेन भाव्यम् । तत्र यथाकथ-
ञ्चिदत्रे(त्रे)वाद्यानुपक्रमेव वैचित्र्यं प्रायः । तत्र गीतकासारितादीनां छन्दकरूपमनुयायि ।
पाणिकायास्तु चतुष्कलास्याङ्गानम् ॥ ३२५ ॥

तत्रान्यस्य लक्षणमाह । सर्वेषामिति । आसारितवर्धमानगीतानामित्यर्थः ।
आसारितवर्धमानयोरपि हि वर्णाङ्गकृत(तो) योगम(गोऽ)स्त्येव । गीतत्वं केवलमासारणवृद्धिभ्यां
व्यपदेशः प्रयोगे प्राधान्यम् । अत एतद्वृत्तप्रयोगश्छन्द(गे छन्दत)इच्छातः प्रवर्तितत्वाच्छ-
न्दकम् । जातवेकवचनम् । तस्य च यदा यदा व्यंशं शरीरं क्रियते तदा तालाङ्गानां
वर्णाङ्गानां चान्यतमानि चत्वार्यङ्गानि । अथ चतुरश्रमेव तत्र चैवकारेणानेनाधिकव्युदासः ।
चतुरश्रविशेषमाह । (व्यथ इति) । प्रधानव्यथचतुरश्रभावस्यानुवर्तनं विशेषः ।

अन्ये तु वैचित्र्यातिशयेन वैपरीत्यं विशेष इत्याहुः । अन्यत्राप्युक्तम् ।

चतुष्पदा तथैकाङ्गा व्यङ्गा वा परिकीर्तिता ।
 अङ्गैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा युग्मौजा वा प्रमाणतः ॥ ३२७ ॥
 एकस्या वा बहूनां वा द्वयोर्वाथ प्रयोजितम्(ता) ।
 तथा शृङ्गारभूयिष्ठा त्रिविधा स्याच्चतुष्पदा ॥ ३२८ ॥
 प्रवृत्ताख्या द्रुतलया स्थिताख्या तु विलम्बिता ।
 स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च ज्ञेया मध्यलया तथा ॥ ३२९ ॥
 लास्यमित्येव यत् पूर्व मया वः परिकीर्तितम् ।
 लक्षणं तस्य वक्ष्यामि प्रयोगं च यथाक्रमम् ॥ ३३० ॥

मुखपादाः शीर्षकसंहरणान्ता यथारुचि छन्दके पूर्वगीतानुवर्तिन्यथ
 विपर्यय इति ॥ ३२६ ॥

अथ मुकुमारप्रयोगोष्कमप्रवानपाणिकानन्तर्भाषिप्रयोगलास्यगानं दर्शयितुं चतुष्पदां
 लक्षयति । चतुष्पदा तथैकाङ्गा व्यङ्गा चे(वे)ति । तथेह स्वरुच्या तस्या एकमङ्गं
 त्रीणि बाङ्गानि च व्यस्तान्यनन्वितानि तावन्त्यन्तराभिधेषपदानि तस्या यदा छेदकरूपा यदा
 कुलकरूपा तदा विरीतानि । तदाह । अङ्गैर्व्यस्तैः(समस्तै)र्वेति ॥ ३२७ ॥

शरीरं चास्यां चतुरश्रं वा शृङ्गारभूयिष्ठमिति भूयिष्ठग्रहणात् कामावस्थादावपि
 परिग्रहो न हि तदेकरूपत्वे भूयिष्ठव्यवहारः । स्थितभूयिष्ठं भोजनमिति द्रुतादिलय-
 शङ्काच्च वृत्तादिसंज्ञा । तत्करचरणप्रयोगभेदः पक्षे पा(स्या)त् प्रयोजनम् । तथाहि । द्रुतानां
 प्रयोगस्य प्रकर्षेण वर्तनं करचरणक्रियाबहुलत्वाद् विलम्बिता नाम विपर्यये मध्यमानां
 तु द्वयमिति । तत्र द्रुता व्यश्ना खण्डा । चतुरश्चा नकरग.....क्रमध्यापये । आक्षिप्तिका
 परिगीतिके विचलितेऽपकृष्टोत्थित इति षोडशभेदा द्वादशधा भेदककुलकभेदाच्चतुर्विंशतिधा ।
 पदे चतुष्प्रयोगाच्चतुष्पदीति । अनया च विशाखिल्लादिलक्षितं सर्वमेव लास्यगानं
 स्वीकृतमुपलक्षितं च ॥ ३२८-३२९ ॥

अन्ये तु चतुष्पदा तथेति (म. ना. ३१.३२७) वचनाद्वीतककारि.....
 स्कन्दकप्रक.....कादीनि मन्वते । न तु तत्र प्रयोगे चतुष्पदे युगपत् प्रयुज्यत इति
 मनसि कृत्वा तद्विपर्ययं तद्वैचित्र्यं तत्काव्यवन्धं च दर्शयितुमुपक्रमते । लास्यमित्येवेति ।
 यदिति यस्मादिति तस्मात् । एवकारो यथाक्रममित्यस्यानन्तरः । तदयमर्थः । यस्मा-

चतुष्पदा तथैकाङ्गा त्र्यङ्गा वा परिकीर्तिता ।
 अङ्गैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा युग्मौजा वा प्रमाणतः ॥ ३२७ ॥
 एकस्या वा बहूनां वा द्वयोर्वाथ प्रयोजितम् (ता) ।
 तथा शृङ्गारभूयिष्ठा त्रिविधा स्याच्चतुष्पदा ॥ ३२८ ॥
 प्रवृत्ताख्या द्रुतलया स्थिताख्या तु विलम्बिता ।
 स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च ज्ञेया मध्यलया तथा ॥ ३२९ ॥
 लास्यमित्येव यत् पूर्वं मया वः परिकीर्तितम् ।
 लक्षणं तस्य वक्ष्यामि प्रयोगं च यथाक्रमम् ॥ ३३० ॥

मुखपादाः शीर्षकसंहरणान्ता यथारुचि छन्दके पूर्वगीतानुवर्तिन्यथ
 विपर्यय इति ॥ ३२६ ॥

अथ मुकुमारप्रयोगोक्तमप्रधानागिकान्तर्भाविप्रयोगलास्यगानं दर्शयितुं चतुष्पदां
 लक्षयति । चतुष्पदा तथैकाङ्गा त्र्यङ्गा चे(वे)ति । तथेह स्वरुच्या तस्या एकमङ्गं
 त्रीणि वाङ्गानि च व्यस्तान्यनन्वितानि तावन्त्यनराभिधेयपदानि तस्या यदा छेदकरूपा यदा
 कुञ्जरूपा तदा विमरीनानि । तदाह । अङ्गैर्व्यस्तैः (समस्तैः) वेति ॥ ३२७ ॥

शरीरं चास्यां चतुरश्रं वा शृङ्गारभूयिष्ठमिति भूयिष्ठग्रहणात् कामावस्थादावपि
 परिग्रहो न हि तदेकरूपत्वे भूयिष्ठव्यवहारः । स्थितभूयिष्ठं भोजनमिति द्रुतादिलय-
 शब्दाच्च वृत्तादिसंज्ञा । तत्करचरणप्रयोगभेदः पक्षे पा(स्या)त् प्रयोजनम् । तथाहि । द्रुतानां
 प्रयोगस्य प्रकर्षेण वर्तनं करचरणक्रियाबहुलत्वाद् विलम्बिता नाम विपर्यये मध्यमानां
 तु द्वयमिति । तत्र द्रुता त्र्यश्रा खण्डा । चतुरश्रा नकरग.....कमध्यापये । आक्षिप्तिका
 परिगीतिके विचलितेऽपकृष्टोत्थित इति षोढाऽङ्गभेदा द्वादशधा भेदककुलकभेदाच्चतुर्विंशतिधा ।
 पदे चतुष्कयोगाच्चतुष्पदीति । अनया च विशाखिलादिलक्षितं सर्वमेव लास्यगानं
 स्वीकृतमुपलक्षितं च ॥ ३२८-३२९ ॥

अन्ये तु चतुष्पदा तथेति (भ. ना. ३१.३२७) वचनाद्वीतककारि.....
 स्कन्दकप्रक.....कादीनि मन्वते । न तु तत्र प्रयोगे चतुष्पदे युगपत् प्रयुज्यत इति
 मनसि कृत्वा तद्विपर्ययं तद्वैचित्र्यं तत्काव्यबन्धं च दर्शयितुमुपक्रमते । लास्यमित्येवेति ।
 यदिति यस्मादिति तस्मात् । एवकारो यथाक्रममित्यस्यानन्तरः । तदयमर्थः । यस्मा-

चतुष्पदा तथैकाङ्गा त्र्यङ्गा वा परिकीर्तिता ।
 अङ्गैर्व्यस्यैः समस्तैर्वा युग्मौजा वा प्रमाणतः ॥ ३२७ ॥
 एकस्या वा बहूनां वा द्वयोर्वाथ प्रयोजितम्(ता) ।
 तथा षट्कारभूयिष्ठा त्रिविधा स्याच्चतुष्पदा ॥ ३२८ ॥
 प्रवृत्ताख्या द्रुतलया स्थिताख्या तु विलम्बिता ।
 स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च ज्ञेया मध्यलया तथा ॥ ३२९ ॥
 लास्यमित्येव यत् पूर्वं मया वः परिकीर्तितम् ।
 लक्षणं तस्य वक्ष्यामि प्रयोगं च यथाक्रमम् ॥ ३३० ॥

मुखपादाः शीर्षकसंहरणान्ता यथारुचि छन्दके पूर्वगीतानुवर्तिन्यथ
 विपर्यय इति ॥ ३२६ ॥

अथ मुकुताप्रयोगोत्कनप्रवानगगिकानन्तर्भाविप्रयोगलास्यगानं दर्शयितुं चतुष्पदां
 लक्षयति । चतुष्पदा तथैकाङ्गा त्र्यङ्गा चे(वे)ति । तथेह स्वरुच्या तस्या एकमङ्गं
 त्रीणि वाङ्गानि च व्यस्तान्यनन्वितानि तावन्त्यन्तराभिधेयपदानि तस्या यदा छेदकरूपा यदा
 कुलकरूपा तदा विरीयानि । तदाह । अङ्गैर्व्यस्यैः(समस्तैः)वेति ॥ ३२७ ॥

शरीरं चास्यां चतुरश्रं वा षट्कारभूयिष्ठमिति भूयिष्ठग्रहणात् कामावस्थादावपि
 परिग्रहो न हि तदेकरूपत्वे भूयिष्ठव्यवहारः । स्थितभूयिष्ठं भोजनमिति द्रुतादिलय-
 शब्दाच्च वृत्तादिसंज्ञा । तत्करचरणप्रयोगभेदः पक्षे पा(स्या)न् प्रयोजनम् । तथाहि । द्रुतानां
 प्रयोगस्य प्रकर्षेण वर्तनं करचरणक्रियाबहुलत्वाद् विलम्बिता नाम विपर्यये मध्यमानां
 तु द्वयमिति । तत्र द्रुता त्र्यश्रा खण्डा । चतुरश्रा नकरा.....क्रमध्यापये । आक्षिप्तिका
 परिगीतिके विचलितेऽपकृष्टोत्थित इति षोडाशभेदा द्वादशधा भेदककुलकभेदाच्चतुर्विंशतिधा ।
 पदे चतुष्पयोगाच्चतुष्पदीति । अनया च विशाखिलादिलक्षितं सर्वमेव लास्यगानं
 स्वीकृतमुपलक्षितं च ॥ ३२८-३२९ ॥

अन्ये तु चतुष्पदा तथेति (भ. ना. ३१.३२७) वचनाद्वीतककारि.....
 स्कन्दकप्रक.....कादीनि मन्यते । न तु तत्र प्रयोगे चतुष्पदे युगपत् प्रयुज्यत इति
 मनसि कृत्वा तद्विषयं तद्वैचित्र्यं तत्काव्यबन्धं च दर्शयितुमुपक्रमते । लास्यमित्येवेति ।
 यदिति यस्मादिति तस्मात् । एवकारो यथाक्रममित्यस्यानन्तरः । तदयमर्थः । यस्मा-

लसनाह्लास्यमित्युक्तं स्त्रीपुंभावसमाश्रयम् ।

एकार्धं(र्थं) पृथगर्थं(र्थं)च तदङ्गैस्तु प्रकीर्तितम् ॥ ३३१ ॥

भाणवच्चैकहार्थं स्यादूह्यवस्तु तथा भवेत् ।

तत्र गेयपदं तावत् प्रथमं परिकीर्त्यते ॥ ३३२ ॥

ह्लास्यं पूर्वं कीर्तितं लक्षणं च तस्माद्यथाक्रममेव प्रयोगमधुना वक्ष्यामीति ॥ ३३० ॥

तत्र पूर्वं यत्ताण्डवाध्याये (भ. ना. अ. ४) दशरूपके (भ. ना. अ. १८) इह च तदेकीकुर्वन् स्मारयति । लसनाह्लास्यमिति । लसनं क्रीडा चित्तसंश्लेषः स्त्रियः पुंसि तस्य वा तस्यां भावः । स्त्रीपुंस्त्वभिधाने तु शङ्कार एव सङ्गृहीतो भवेत् । तेन लसमर्हति तत्र साधु लस्यम् । अनेन तुर्थाध्यायोक्तं स्मारितम् । स्त्रीपुंसयोस्तु संलाप इति । एकार्थः पृथगर्थश्चेत्येतदध्यायोक्तम् ।

ननु पृथगर्थत्वेऽन्योन्यसम्बन्धे वैरस्यं स्यादित्याशङ्क्याह । तदङ्गैः पृथगर्थ इति । वचनस्य पश्चात् परिषाष्ट्या वचनान्तरमित्यनेन क्रमेण यद्यपि सङ्गतिर्नास्ति तथापि स्त्रीपुंसभा- (पुंभा)वरूपे प्रधानेऽर्थे सर्वमन्वितमेव । तथा च डोम्बिकास्वेका(कासु स एवा)र्थः प्रधानभूत इति चूडामणौ स्पष्टमेवोक्तम् । चोरिअमिङ्गुणभवं मह सा कुकुदे मितइ (चौर्यमैथुनभवं महत् सा कुकुदे मित्रे) इति । तथा च चिरन्तनोऽयं..... दयप्रवाद(दः)पडमचूडामणिना (प्रथमचूडामणिना) इति । (तदेतद्) भट्टनोतेन काव्यकौतुके वितत्य दर्शितं च आसारैस्तु न.....प्यत इति श्लोके । शास्त्रान्तरे चैवं प्रधानाङ्गान्(नां) प्रधानानुयायिनामन्योन्यमनुनयः सम्मत एवेति यावत् । तत्र स्त्रियाः पुंसि भावो यथा फलादि तरुणी अणसंछओ (फलादि तरुण्यनुसंक्षयः) इत्यादयः ॥ ३३१ ॥

पुंसः स्त्रिया अन्योन्यं यथा सिद्धा कटकेषु यथा वा सोह्लासा मल इत्यादौ । भाणवच्चैकहार्थं स्यादित्यनेन संध्यध्यायोक्तं (भ. ना. अ. १९) स्मारितम् । भाण इवैकप्रयोज्यमिति । एकेन पात्रेण हरणीयं निर्वाह्यमिति यावत् । उह्ला(ह्य)वस्त्विति । स्वशब्दाभिहितव्यङ्ग्योऽर्थः । प्रधानाभिद(ध)डेकोक्तिबहुलमिति यावत् । तथा

लसनाह्लास्यमित्युक्तं स्त्रीपुंभावसमाश्रयम् ।

एकार्धं (र्थ) पृथगर्थं (र्थ) च तदङ्गैस्तु प्रकीर्तितम् ॥ ३३१ ॥

भाणवच्चैकहार्यं स्याद्दूह्यवस्तु तथा भवेत् ।

तत्र गेयपदं तावत् प्रथमं परिकीर्त्यते ॥ ३३२ ॥

ह्लास्यं पूर्वं कीर्तितं लक्षणं च तस्माच्चथाक्रममेव प्रयोगमधुना वक्ष्यामीति ॥ ३३० ॥

तत्र पूर्वं यत्ताण्डवाध्याये (भ. ना. अ. ४) दशरूपके (भ. ना. अ. १८) इह च तदेकीकुर्वन् स्मारयति । लसनाह्लास्यमिति । लसनं क्रीडा चित्तसंक्षेपः स्त्रियाः पुंसि तस्य वा तस्यां भावः । स्त्रीस्येत्यभिधाने तु शुङ्गार एव सङ्गृहीतो भवेत् । तेन लासमर्हति तत्र साधु लास्यम् । अनेन सूर्याध्यायोक्तं स्मारितम् । स्त्रीपुंसयोस्तु संलप इति । एकार्थः पृथगर्थश्चेत्तदध्यायोक्तम् ।

ननु पृथगर्थत्वेऽन्योन्यसम्बन्धे वैरस्यं स्यादित्याशङ्क्याह । तदङ्गैः पृथगर्थ इति । वचनस्य पश्चात् परिषाट्वा वचनान्तरमित्यनेन क्रमेण यद्यपि सङ्गतिर्नास्ति तथापि स्त्रीपुंसभा- (पुंभा)रूपे प्रधानेऽर्थे सर्वमन्वितमेव । तथा च डोम्बिकास्वेका (कांसु सं एवा)र्थः प्रधानभूत इति चूडामणौ स्पष्टमेवोक्तम् । चोरिअमिकुणभवं मह सा ककुहे मितइ (चौर्यमैथुनभवं महत् सा ककुदे मित्रे) इति । तथा च चिरन्तनोऽयं..... दयप्रवाद् (दः) पडमचूडामणिना (प्रथमचूडामणिना) इति । (तदेतद्) भट्टनोतेन कान्यकौतुके वितत्य दर्शितं च आसारैस्तु न..... दयत इति श्लोके । शास्त्रान्तरे चैवं प्रधानाङ्गानां (नां) प्रधानानुयायिनामन्योन्यमनुनयः सुकृत एवेति यावत् । तत्र स्त्रियाः पुंसि भावो यथा फलादि तरुणी अणसंछओ (फलादि तरुण्यनुसंक्षयः) इत्यादयः ॥ ३३१ ॥

पुंसः स्त्रिया अन्योन्यं यथा सिद्धा कटकेषु यथा वा सोल्लासा मल इत्यादौ । भाणवच्चैकहार्यं स्यादित्यनेन संध्याध्यायोक्तं (भ. ना. अ. १९) स्मारितम् । भाण इवैकप्रयोज्यमिति । एकेन पात्रेण हरणीयं निर्वाह्यमिति यावत् । ऊह्या (ह्य) वस्त्विति । स्वशब्दाभिहितव्यङ्ग्योऽर्थः । प्रधानाभिद (ध) छेकोक्तिबहुलमिति यावत् । तथा

सन्तउपचङ्ग विहुवि(पि)कअइवेच अळजिआण हुइ पञ्च ।
 सन्तव करुणा कलजि(पी)अमकुचिन्दोपउखवेख्खाण ।
 वेरणुलो अओ वासलति वेह्मिममअरनयसरगुणिहतं महअम् ॥

[सन्तापपक्षे विधुपिकालिवच्चालजिताया भवन्ति पञ्च ।

सन्तापः करुणा कलपीतमधुवत् दोषोत्प्रेक्षणम् ।

वैरानलस्तनो विलसति वैरिणमिममनवसरगुणहतं महान्तम् ॥]

इति । अत्र हि दृष्ट्याः स्वशब्देन भावी भाव उक्तः । छेकोक्त्या तु नायिकान्तरोद्भेदेन नायकस्य मूर्खत्वं भवसख्याः अनुरागित्वं सौभाग्यं सुरक्षितत्वं चेति । यदिदं सोह्लास-
 मला इत्यत्र सोत्प्रेक्षयाऽन्योन्यमवियोगः शोभावहत्वमौचित्यं च (चेति तत्) वस्तुत्पाद्य
 वस्त्विति वा । एकहार्थमिति । पात्रान्तरमत्रोक्तं पूर्वं नेति भावः । अत्र दश
 लास्याङ्गानि सन्ध्यध्याये (अ. १९.) वैचित्र्या(द्यज्ञोपजीवेन) नाट्यसंस्काराय निरू-
 पितानि । इदं तेषां लक्षणम् । क्षेत्रमारुह्यासारितवर्धमानगीतिकवर्गस्योद्धतपूर्वरङ्गोपजीविका-
 भिनययोगिनो यथालक्षणमध्याये यथामुकुमारपूर्वरङ्गोपयोगिनो लास्याङ्गवर्गस्येति । न ह्यत्र
 गान्धर्वमात्रं लक्षम् । सामकपालादेरलक्षणात् । सापि ध्रुवोपयोगी(गिनी) मागध्यादीनां
 लक्षणाभावान् । न च स्वतन्त्रं गान्धर्वमिव लक्षणार्हम् । न तु वेदस्वात् तत्र गेयपा(प)दं
 लास्यम् । पूर्वरङ्ग इत्यनुद्धितत्वं वाक्यं टीकाकृतः ।

इदं त्वत्र तत्त्वमुपाध्यायैर्निरूप्यते । इदं द्विविधं हि नाट्यम् । उद्धतं
 मुकुमारं च । वीरशृङ्गारयोरेव नायकगतयोरशेषपुरुषार्थसिद्धिषु व्यापारात् । तत्र प्रथमे
 समुद्यतः पूर्वरङ्गो महेशचरितप्राधान्येन । यथोक्तं पञ्चमे (चतुर्थे) । माहेश्वरैरङ्ग-
 हारैरुद्धतैरिति (भ. ना. ४.३११) महेश्वरस्य चरितमिति (भ. ना. ४.३१९.)
 च । शृङ्गारप्रधाने तु नाट्ये मुकुमार एव पूर्वरङ्गो यदि हि प्रायेण पञ्चमे लास्यं सूचितम् ।
 तं वागङ्गनिरूपणेन तत्र ह्युद्धतः समवकारः सूचितः । पूर्वरङ्गो मुनिना भगवदग्रे प्रयुक्तः ।
 तस्यैव परमेश्वरेण चित्रता कृता । तदभिप्रायेणाह । गीतानामि(ति)श्लोके
 (भ. ना. ५.१३) । इह समुद्धते गीतकं वर्धमानं तत्र मुकुमारमिति दर्शयितुमिहेत्युक्तम् ।
 तेन साधारण्यं चारीमहाचार्योः समुद्धताङ्गानां निरूपणेनौद्धत्यं च वर्धमानादिप्रयोगेण
 पूर्वरङ्गस्य पञ्चमे निरूपितम् । तदुपयोगी चाङ्गसार्थस्तत्र तन्निरूपणे निर्णीतः । अधुना
 मुकुमारोपयोगि दर्शयितुं ग्रन्थान्तरमिति ॥ ३२२ ॥

सन्तउपच्छइ विहुवि(पि)कअइवेच अळजिआए हुइ पञ्च ।
 सन्तव करुणा कलजि(पी)अमकुचिन्दोपउखेख्खाण ।
 वेरणुलो अओ वासलति वेझिमिमअरनयसरगुणिहतं महअम् ॥
 [सन्तापपक्षे विधुपिकालिवचालजिताया भवन्ति पञ्च ।
 सन्तापः करुणा कलपीतमधुवत् दोषोत्प्रेक्षणम् ।
 वैरानलस्तनो विलसति वैरिणमिममनवसरगुणहतं महान्तम् ॥]

इति । अत्र हि दूत्याः स्वशब्देन भावी भाव उक्तः । लोकोक्त्या तु नायिकान्तरोद्धेदेन नायकस्य मूर्खत्वं स्वसत्याः अनुगमित्वं सौभाग्यं सुरक्षितत्वं चेति । यदिदं सोह्लास-
 मला इत्यत्र सोत्प्रेक्षयाऽन्योन्यमवियोगः शोभावहत्वमौचित्यं च (चेति तत्) वस्तुन्याय
 वस्त्विति वा । एकहार्थमिति । पात्रान्तरमत्रोक्तं पूर्वं नेति भावः । अत्र दश
 लास्याङ्गानि सन्ध्यध्याये (अ. १९) वैचित्र्या (द्युज्जोपजीवेत्) नाट्यसंस्काराय निरू-
 पितानि । इदं तेषां लक्षणम् । क्षेत्रमारुढासारितवर्धमानगीतिकर्गस्योद्धतपूर्वरङ्गोपजीविका-
 भिनययोगिनो यथा लक्षणमध्याये यथासुकुमारपूर्वरङ्गोपयोगिनो लास्याङ्गवर्गस्येति । न ह्यत्र
 गान्धर्वमात्रं लक्ष्म । सामकपालादेरलक्षणात् । सापि ध्रुवोऽयोगी (गिनी) मागध्यादीनां
 लक्षणाभावात् । न च स्वतन्त्रं गान्धर्वमिव लक्षणार्हम् । न तु वेदत्वात् तत्र गेयपा(प)दं
 लास्यम् । पूर्वरङ्ग इत्यनुद्धितत्वं वाक्यं टीकाकृतः ।

इदं त्वत्र तत्त्वमुपाध्यायैर्निरूप्यते । इदं द्विविधं हि नाट्यम् । उद्धतं
 सुकुमारं च । वीरशृङ्गारयोरेव नायकगतयोरशेषपुरुषार्थसिद्धिषु व्यापारात् । तत्र प्रथमे
 समुद्यतः पूर्वरङ्गो महेशचरितप्राधान्येन । यथोक्तं पञ्चमे (चतुर्थे) । माहेश्वरैरङ्ग-
 हारैरुद्धतैरिति (म. ना. ४.३११) महेश्वरस्य चरितमिति (म. ना. ४.३१९)
 च । शृङ्गारप्रधाने तु नाट्ये सुकुमार एव पूर्वरङ्गो यदि हि प्रायेण पञ्चमे लास्यं सूचितम् ।
 तं वागङ्गनिरूपणेन तत्र ह्युद्धतः समवकारः सूचितः । पूर्वरङ्गो मुनिना भगवदग्रे प्रयुक्तः ।
 तस्यैव परमेश्वरेण चित्रता कृता । तदभिप्रायेणाह । गीतानामि(ति) श्लोके
 (म. ना. ५.१३) । इह समुद्धते गीतकं वर्धमानं तत्र सुकुमारमिति दर्शयितुमिहेत्युक्तम् ।
 तेन साधारण्यं चारीमहाचार्योः समुद्धताङ्गानां निरूपणेनौद्धत्यं च वर्धमानादिप्रयोगेण
 पूर्वरङ्गस्य पञ्चमे निरूपितम् । तदुपयोगी चाङ्गसार्थस्तत्र तन्निरूपणे निर्णीतः । अधुना
 सुकुमारोपयोगि दर्शयितुं ग्रन्थान्तरमिति ॥ ३३२ ॥

स्थापिते भाण्डविन्यासे पटे चैवापकर्षि(सारि)ते ।
 ब्रह्मणस्त्रिषु पार्श्वेषु चासने सम्प्रकल्पिते ॥ ३३३ ॥
 मार्जितेषु मृदङ्गेषु प्रयुक्ते च त्रिसाग्नि तु ।
 मार्गासारितकं कुर्यात् तच्चीवेणुविभूषितम् ॥ ३३४ ॥
 भाण्डवाद्येन संयुक्तं ततश्चासारितं बुधैः ।
 परिवर्तनैश्चिभिर्धुक्तमतश्चोपोहनं भवेत् ॥ ३३५ ॥
 त्र्यश्रेण द्विकलेन स्यात् ततश्च परिधावन(नक)म् ।
 प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञैः परिवर्तनमेव च ॥ ३३६ ॥

तत्र गेयपदं तावदित्युपक्षिप्तस्य दर्शयति । स्थापित इति । पटेऽपसारिते
 सति भाण्डस्य त्रिपुष्करस्य विन्यासे यथास्थानं कृते ब्रह्मस्थानमवेक्ष्य पूर्वदिशि नर्तकीनां
 पार्श्वद्वये च वैणिकानां गायन्तीनां च ॥ ३३३ ॥

मृदङ्गेषु दत्तमार्गेषु चकाराद्वीणायामासारितायामितितीयता प्रत्याहारादीनां दृष्टार्था-
 नागवश्यकर्तव्यतोक्ता । यत् पुनरेव तत्परितोषार्थमदृष्टार्थं च बहिर्गीतविधानं तत् सङ्को-
 चयतीति त्रिसाग्नि प्रयुक्ते तच्चीवेणुयुतं मार्गासारितकं कुर्यादिति ।
 आद्यन्तप्रयोगेन मध्यप्रयोगपूरणमाह । अनेन च लास्यात् परमेश्वराराधनेऽन्तरङ्गं समस्ता-
 दृष्टसिद्धे विष्क(न्न)प्रदानस्यै च पर्याप्तमिति सूचयति ॥ ३३४ ॥

ततो मध्यपातीय आसारितविधिः । तं कर्तव्यत्वेन दर्शयति । तस्य कलापातो-
 त्पत्तिमूलहेतुकत्वात् समुत्क्षिप्तस्य प्रयोग इत्याह । भाण्डवाद्येन संयुक्तमासा-
 रितमिति । ए(क)कलं विवक्षितम् । तत्र प्राथम्यान् कनिष्ठस्यैव प्रयोगः । बुधैरित्यनेन
 गीतकविध्यास्यस्यान्यस्य बहिर्यवनिकाङ्गन्यस्थ(स्त)स्य पाणिकाप्रयोगः । ललितैर्देवी-
 कृते(नै)रङ्गहारैरित्याह (भ. ना. ४.३१२) । उक्तं हि पूर्वम् । गीतकेषु प्रयुक्तेषु
 देवास्तुष्यन्ति (भ. ना. अ. ५.४७) । वर्धमाने प्रयुक्ते तु रुद्रस्तुष्यतीति
 (भ. ना. अ. ५.४८) कीर्तनान् । देवतानां च गो ज्ञेयो (च ज्ञेयो) गीतविधिः
 (भ. ना. ५.२१) । इह चोक्तम् । स्तुतिप्रयुक्ता पाणिकेनि (भ. ना. ३१.३२५) ।
 तदेतद्वाक्यार्थसंभितेन स्यान्वादेरन्तर्भावसम्बन्धत्वमिति ॥ ३३५ ॥

एवं गीतकविधिस्थाने पाणिकां तदनन्तरं गेयपदं संक्षेपेणोत्थापनपरिवर्तनयोः
 स्थानमित्यवसरस्यभिधाय लक्षणमाह । त्र्यश्रेण द्विकलेनेति । चाचपुटेन द्विकलेन
 ना. ३५

स्थापिते भाण्डविन्यासे पटे चैवापकर्षि(सारि)ते ।
 ब्रह्मणस्त्रिषु पार्श्वेषु चासने सम्प्रकल्पिते ॥ ३३३ ॥
 मार्जितेषु मृदङ्गेषु प्रयुक्ते च त्रिसाग्नि तु ।
 मार्गासारितकं कुर्यात् तन्त्रीवेणुविभूषितम् ॥ ३३४ ॥
 भाण्डवाद्येन संयुक्तं ततश्चासारितं बुधैः ।
 परिवर्तनैस्त्रिभिर्युक्तमतश्चोपोहनं भवेत् ॥ ३३५ ॥
 व्यश्रेण द्विकलेन स्यात् ततश्च परिधायन(नक)म् ।
 प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञैः परिवर्तनमेव च ॥ ३३६ ॥

तत्र गेयपदं तावदित्युपक्षिप्तस्य दर्शयति । स्थापित इति । पटेऽपसारिते
 सति भाण्डस्य त्रिपुष्करस्य विन्यासे यथास्थानं कृते ब्रह्मस्थानमवेक्ष्य पूर्वदिशि नर्तकीनां
 पार्श्वद्वये च वैणिकानां गायन्तीनां च ॥ ३३३ ॥

मृदङ्गेषु दत्तमार्गेषु चकाराद्रीणायामासारितायामितीयता प्रत्याहारादीनां दृष्टार्था-
 नामवश्यकर्तव्यतोक्ता । यत् पुनरेव तत्परितोषार्थमदृष्टार्थं च बहिर्गीतविधानं तत् सङ्को-
 चयतीति त्रिसाग्नि प्रयुक्ते तन्त्रीवेणुयुतं मार्गासारितकं कुर्यादिति ।
 आद्यन्तप्रयोगेन मध्यप्रयोगपूरणमाह । अनेन च लास्यात् परमेश्वराराधनेऽन्तरङ्गं समस्ता-
 दृष्टसिद्धौ त्रिष्क(त्र)प्रशान्त्यै च पर्याप्तमिति सूचयति ॥ ३३४ ॥

ततो मध्यपातीय आसारितविधिः । तं कर्तव्यत्वेन दर्शयति । तस्य कल्याणतो-
 त्पत्तिमूलहेतुकत्वात् समुत्क्षिप्तस्य प्रयोग इत्याह । भाण्डवाद्येन संयुक्तमासा-
 रितमिति । ए(क)कले विवक्षितम् । तत्र प्राश्रम्यात् कनिष्ठस्यैव प्रयोगः । बुधैरित्यनेन
 गीतकविध्याख्यस्यान्यस्य बहिर्यवनिकाङ्गन्यस्थ(स्त)स्य पाणिकाप्रयोगः । ललितैर्देवी-
 कृते(नै)रङ्गहारैरित्याह (भ. ना. ४.३१२) । उक्तं हि पूर्वम् । गीतकेषु प्रयुक्तेषु
 देवास्तुष्यन्ति (भ. ना. अ. ५.४७) । वर्धमाने प्रयुक्ते तु रुद्रस्तुष्यतीति
 (भ. ना. अ. ५.४८) कीर्तनान् । देवनानां च यो ज्ञेयो (च ज्ञेयो) गीतविधिः
 (भ. ना. ५.२१) । इह चोक्तम् । स्तुतिप्रयुक्ता पाणिकेति (भ. ना. ३१.३२५) ।
 तदेतद्वाक्यार्थसंमितेन स्थान्यादेरन्तर्भावसम्बन्धत्वमिति ॥ ३३५ ॥

एवं गीतकविधिस्थाने पाणिकां तदनन्तरं गेयपदं संक्षेपेणोत्थापनपरिवर्तनयोः
 स्थानमित्यवसरमस्याभिधाय लक्षणमाह । व्यश्रेण द्विकलेनेति । चाचपुटेन द्विकलेन
 ना. ३५

परिवर्तनके चैव पुंवाक्यं प्राक् प्रयोजयेत् ।

पुरुषोऽत्र त्रिवाक्यः स्याच्चतुर्वाक्यङ्गना स्मृता ॥ ३३७ ॥

कार्यं तथाऽवसानं च प्रत्यर्थं परिधानके ।

इत्येतत् प्रथमं त्वङ्गं लास्ये गेयपदं स्मृतम् ॥ ३३८ ॥

स्थितपात्रस्य वक्ष्यामि विधानं चाप्यतः परम् ।

वृत्तमेकमथ द्वे वा योजयेत् पञ्चपाणिना ॥ ३३९ ॥

परिधानकं नामाङ्गम् । परितो धीयते बुद्धौ धार्यते प्रतियोगोऽनेनेत्यर्थापन्नत्वं दर्शितम् । अनेन कैरपि परिधान(क)लक्षणं कृतम् । परिधानकं व्यश्रमपकृष्टमेकावरं चतुर्वेस्तु वा द्विगुणलयोपवहनमिति यावत् । अपरैस्तु अष्टचत्वारिंशत्कलं वस्तु द्वादशोपोहनं मध्यो लय इति । तेनैवावर्तमाने दिग्वन्दनाय परिवर्तनं कार्यम् ॥ ३३६ ॥

ननु किं तत्र काव्ये गीयमाने निबध्यत इत्याह । पुरुषोऽत्र इति । स्त्रीपुंसयो(सो)स्तावदत्र संज्ञापो निबध्यते । तत्रादौ परिवर्तने पुंवाक्यं तत्प्रेरणारूपं ततः स्त्रीवाक्यं तदनन्तरं पुंवाक्ये द्वे स्त्रीवाक्यानि त्रीणि । त्रिभिः कैशिक्यङ्गैर्नर्मस्पञ्जो(न्दो) ह्यवसानात्मक इति मङ्गलप्रधानेऽत्र निबध्यते । निवृत्यावृत्युपवर्तनवाचोयुक्त्या पीतावर्तनम् । न तत्र प्रसिद्धमपीह परिवर्तनमित्युक्तम् ॥ ३३७ ॥

परिवर्तनाङ्ग इत्यासूचनाय प्रत्यर्थमिति । वस्त्वन्ते निर्वहणमुत्थापनीयवस्तुविषया-
भिवन्दनविषयमवाक्यान्तरवाक्यार्थसिद्धिसमाप्तिरूपं कार्यं स्त्रीपुंभावस्तमाश्रयत्वं न त्यजेत् । निर्वहणमन्ताहरणमित्यन्ये । गेयादिपदान्यत्रेति पाठ्याशङ्कां व्युदस्य निर्वचनमेव । प्रथम-
ग्रहणादङ्गाभिधानाच्च सुकुमारपूर्वरङ्गलास्यस्याङ्गित्वम् । अन्यथा किं तद्भास्यं यत्वेदमङ्गं स्यात् । काव्यरूपं किञ्चिदिति चेत्ताव(द्) दृष्टार्थम् । तथात्वे प्राथम्यतालादिभेदं नियमस्या-
नभिधेयत्वात् । अदृष्टार्थत्वे तु पूर्वरङ्गद्वारं किञ्चिन् त्यज्यते । अत एव वस्तुप्रधानत्वं परमेश्वरशृङ्गारवर्णनं चात्र प्रधानम् ॥ ३३८ ॥

स्थितपात्रस्येति । ततः परमित्यनेन नान्दीस्थानिकत्वमस्य । इदं वृत्त-
मेकश(कमथ)द्वे वा योजयेदिति पठेदिति यावत् । वृत्तस्य नान्दीस्थानकत्वान्
तद्धर्मकवाच्यार्थं मन्तव्यम् । एकं द्वे वेति दीर्घालपापेक्षया । अनन्तरं त.....पञ्च-
पाणिना चच्चत्पुटेन वा गीयमाने अभिनयनृत्ताभ्यां वा योजयेत् ॥ ३३९ ॥

परिवर्तनके चैव पुंवाक्यं प्राक् प्रयोजयेत् ।

पुरुषोऽत्र त्रिवाक्यः स्याच्चतुर्वाक्यङ्गना स्मृता ॥ ३३७ ॥

कार्यं तथाऽवसानं च प्रत्यर्थं परिधानके ।

इत्येतत् प्रथमं त्वङ्गं लास्ये गेयपदं स्मृतम् ॥ ३३८ ॥

स्थितपाठ्यस्य वक्ष्यामि विधानं चाप्यतः परम् ।

वृत्तमेकमथ द्वे वा योजयेत् पञ्चपाणिना ॥ ३३९ ॥

परिधानकं नामाङ्गम् । परितो धीयते बुद्धौ धार्यते प्रतियोगोऽनेनेत्यर्थपक्षत्वं दर्शितम् ।

अनेन कैरपि परिधानं (क) लक्षणं कृतम् । परिधानकं व्यश्रमपकृष्टमेकावरं चतुर्वस्तु वा

द्विगुणलयोपवहनमिति यावत् । अपरैस्तु अष्टचत्वारिंशत्कलं वस्तु द्वादशोपोहनं मध्यो लयः

इति । तेनैवावर्तमाने दिग्बन्धनाय परिवर्तनं कार्यम् ॥ ३३६ ॥

ननु किं तत्र काव्ये गीयमाने निबध्यते इत्याह । पुरुषोऽत्र इति । स्त्रीपुं-

सयो(सो)स्तावदत्र संज्ञापो निबध्यते । तत्रादौ परिवर्तने पुंवाक्यं तत्प्रेरणारूपं ततः स्त्रीवाक्यं

तदनन्तरं पुंवाक्ये द्वे स्त्रीवाक्यानि त्रीणि । त्रिभिः कैशिक्यङ्गैर्नर्मस्पञ्जो(न्दो) ह्यवसानात्मक इति

मङ्गलप्रधानेऽत्र निबध्यते । निवृत्यावृत्युपवर्तनवाचोयुक्त्या गीतावर्तनम् । न तत्र प्रसिद्धमपीह

परिवर्तनमित्युक्तम् ॥ ३३७ ॥

परिवर्तनाङ्ग इत्यासूचनाय प्रत्यर्थमिति । वस्त्वन्ते निर्वहणमुत्थापनीयवस्तुविषया-

भिर्वन्दनविषयमवाक्यान्तरवाक्यार्थसिद्धिसमाप्तिरूपं कार्यं स्त्रीपुंभावसमाश्रयत्वं न त्यजेत् ।

निर्वहणमन्ताहरणमित्यन्ये । गेयादिपदान्यत्रेति पाठ्याशङ्कां व्युदस्य निर्वचनमेव । प्रथम-

ग्रहणादङ्गाभिधानाच्च सुकुमारपूर्वरङ्गलास्यस्याङ्गित्वम् । अन्यथा किं तद्वाक्यं यस्येदमङ्गं

स्यात् । काव्यरूपं किञ्चिदिति चेत्ताव(द्) दृष्टार्थम् । तथात्वे प्राथम्यतालादिभेदं नियमस्या-

नभिधेयत्वात् । अदृष्टार्थत्वे तु पूर्वरङ्गद्वारं किञ्चित् त्यज्यते । अत एव वस्तुप्रधानत्वं

परमेश्वरशृङ्गारवर्णनं चात्र प्रधानम् ॥ ३३८ ॥

स्थितपाठ्यस्येति । ततः परमित्यनेन नान्दीस्थानिकत्वमस्य । इह वृत्त-

मेकश(कमथ)द्वे वा योजयेदिति पठेदिति यावत् । वृत्तस्य नान्दीस्थानकत्वात्

तद्धर्मकवाच्यार्थं मन्तव्यम् । एकं द्वे वेति दीर्घाल्पपेक्षया । अनन्तरं त.....पञ्च-

पाणिना चच्चत्पुटेन वा गीयमाने अभिनयनृत्ताभ्यां वा योजयेत् ॥ ३३९ ॥

ततः परं ते भूयोऽपि युग्मतालेन वा स्मृते ।

अवसानं च कर्तव्यं त्वरितं पञ्चपाणिना ॥ ३४० ॥

द्विकलेनेति विज्ञेयं स्थितपाद्यं प्रयोक्तृभिः ।

उपोह्य तालं व्यथं तु बृहद्वृत्तसमैस्तथा ॥ ३४१ ॥

आसीनपाद्यं युञ्जीत सर्वैर्भावैस्तु पौरुषैः ।

गेयं चतुर्भिः पादैस्तु समैरर्ध(र्ध)वशानुगैः ॥ ३४२ ॥

आसीनपाद्ये(ह्यं) कर्तव्यं विधिवत् पञ्चपाणिना ।

अतीते युग्मतालेन श्लोकः कार्यस्तथाऽपरः ॥ ३४३ ॥

अतन्तरमवसानं तदर्थनिर्वहणं कार्यम् । द्रुतलयेन द्विकलेन पञ्चपाणिना
गातव्यं नर्तितव्यम् ॥ ३४० ॥

इति करोति क्रियासामान्यमिह विशेषनिष्ठीकरोति । अवसानमङ्गसमाप्तिमन्ताहरणं
च । इतीत्येके मन्त्रवर्णाङ्गम् । वाशद्वः समुच्चयार्थ इति केचित् । प्रविश्य स्थितयैव
भूचारीस्वया नर्तक्या पठ्यतेऽत्रेति स्थितपाद्यम् । अथान्यत् पूर्वज्ञे प्रा(प्र)धान्य(न)-
मिति तत्रैवान्तरङ्गमाह । उपोह्य तालमिति । चाचपुटेन शुष्कमुपोहनं कुर्यात् ।
प्रकरणाद् द्विकलेनेति केचित् ॥ ३४१ ॥

तेन चोपबहनेन स्थानके आसने वा आसित्वाऽऽसीनपाद्यं युञ्जीत ।
पौरुषैर्भावैर्लक्ष्णालङ्कारादिगीतस्पर्शैरिति यावत् । उक्तं हि पूर्वं पुरुषस्य पाटेऽत्रैव
ज्जिया गीतमिति । तत्पठेदित्याह । (बृहदिति) बृहतो न चाक्षरस्य छन्दसः समैः
संवृत्तगैः पादैरुलक्षितम् । ततस्तत्समुचितार्थां चतुष्पदां (र्धां) पञ्चपाणिना गायेत् ।
तस्याश्च नृत्ताभिनयादिप्रयोगः । तदाह । गेयं चतुर्भिरित्यादि ॥ ३४२ ॥

ततोऽपि चचत्पुटेनैकश्लोकोऽष्टभिर्द्वादशभिः पादैरवान्तरवाक्यैर्नात्यु(त्यनु)चितै-
र्युक्तः प्रयोज्यः । सोऽतीत इत्यतीतग्रह उपरिपाणिः कार्य इति यावत् । अतीत इति
वृत्ते पञ्चपाणाविति केचित् ॥ ३४३ ॥

ततः परं ते भूयोऽपि युग्मतालेन वा स्मृते ।

अवसानं च कर्तव्यं त्वरितं पञ्चपाणिना ॥ ३४० ॥

द्विकलेनेति विज्ञेयं स्थितपाठ्यं प्रयोक्तृभिः ।

उपोह्य तालं व्यथ्रं तु बृहद्वृत्तं समैस्तथा ॥ ३४१ ॥

आसीनपाठ्यं युञ्जीत सर्वैर्भवैस्तु पौरुषैः ।

गेयं चतुर्भिः पादैस्तु समैरर्धं (थं) वशानुगैः ॥ ३४२ ॥

आसीनपाठ्ये (ठ्यं) कर्तव्यं विधिवत् पञ्चपाणिना ।

अतीते युग्मतालेन श्लोकः कार्यस्तथाऽपरः ॥ ३४३ ॥

अतन्तरमवसानं तदर्थनिर्वहणं कार्यम् । द्रुतलयेन द्विकलेन पञ्चपाणिना गातव्यं नर्तितव्यम् ॥ ३४० ॥

इति करोति क्रियासानान्यमिह विशेषनिष्ठीकरोति । अवसानमङ्गसमाप्तिमुन्ताहरणं च । इतीत्येके सन्नवर्णाङ्गम् । वाशब्दः समुच्चयार्थ इति केचित् । प्रविश्य स्थितयैव भूचारीस्थया नर्तक्या पठ्यतेऽत्रेति स्थितपाठ्यम् । अथान्यत् पूर्वज्ञे प्रा(प्र)धान्य(न)-मिति तत्रैवान्तरङ्गमाह । उपोह्य तालमिति । चाचपुटेन शुष्कमुपोहनं कुर्यात् । प्रकरणाद् द्विकलेनेति केचित् ॥ ३४१ ॥

तेन चोपबृहनेन स्थानके आसने वा आसित्वाऽऽसीनपाठ्यं युञ्जीत । पौरुषैर्भवैर्लक्षणादङ्गारादिगीतस्पर्शैरिति यावत् । उक्तं हि पूर्वं पुरुषस्य पाठेऽन्नैव स्त्रिया गीतमिति । तत्पठेदित्याह । (बृहदिति) बृहतो न चाक्षरस्य छन्दसः समैः संवृत्तगतैः पादैरुपलक्षितम् । ततस्तत्समुचितार्थां चतुष्पदां (दीं) पञ्चपाणिना गायेत् । तस्याश्च नृत्तामिनयादिप्रयोगः । तदाह । गेयं चतुर्भिरित्यादि ॥ ३४२ ॥

ततोऽपि चच्चतुष्टेनैकश्लोकोऽष्टभिर्द्वादशभिः पादैरवान्तरवाक्यैर्नात्यु(त्यनु)चितैर्युक्तप्रयोज्यः । सोऽतीत इत्यतीतग्रह उवरिपाणिः कार्य इति यावत् । अतीत इति वृत्ते पञ्चपाणाविति केचित् ॥ ३४३ ॥

'अष्टौ दश द्वादश वा पदानि तु ततः परम्' ।
 कुर्यादुत्तरतालेन ततो निर्वहणं पुनः ॥ ३४४ ॥
 एतदासीनपाठ्यस्य विधानं परिकीर्तितम् ।
 स्यात् पुष्पगण्डिका नाम यदङ्गं तन्निबोधत ॥ ३४५ ॥
 तत्रैकं पौरुषं श्लोकं समवृत्तं प्रयोजयेत् ।
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेयं चत्तुष्टुपाश्रयम् ॥ ३४६ ॥
 पादे पादे तु तस्येष्टं वाच्यं नृत्तं तथैव च ।
 अ(त)तश्चान्ये स्मृतं(ते)वृत्ते खञ्जनकुट्टसंज्ञिते ॥ ३४७ ॥
 अन्ते 'निर्वहणं चास्याः शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
 आविद्धचार्यज्ञहरैरुद्धनैस्तत्र' योजयेत् ॥ ३४८ ॥

दशग्रहणं मिश्रपूर्वरङ्गसूचनार्थमिति दीर्घदर्शिनः । अन्ये त्वष्टद्वादशान्तरा-
 ल्यतिनी दशसंख्येवोभयानुग्राहिणी आ(गृ)ह्यते (इति) । एवमन्ये उपान्ते इत्याचक्षते । अपरे
 पृथगन्यरूपाण्येवैतानि पदानीति मन्यन्ते । ततः पञ्चपाणिना पाणिसन्धिप्रतिपादकं
 कार्यम् । लास्यप्रस्तावान् सर्वत्र स्त्रीपुंसयो(सो)स्तु संछाप इत्यादि योज्यम् ॥ ३४४ ॥

एवं नान्दीस्थानेऽङ्गद्वयमुक्त्वा शुष्कापकृष्टाप्रसङ्गे पुष्पगण्डिकामाह । स्यात्
 पुष्पगण्डिकेति ॥ ३४५ ॥

समवृत्तं पुरुषभावात्वं जनस्तुतिसमुचितश्लोकं चतुर्भिः पादैः प्रतिपदं
 चत्तुष्टुटेन युक्तमत एव चतुःसन्निपातं तावद् गायेत् । सामान्योक्तिः समासव्यासवशा-
 दाचार्यबुद्ध्यैककलं(ल)द्विकल्पानां यथेच्छं प्रयोग इति सूचयति ॥ ३४६ ॥

अस्य प्रयोगमाह । पादे पादे त्विति । एकं पदमभिनीय तदनन्तरं तावदेव
 शुष्कगानम् । तत्र च विचित्रं वाच्यं नृत्तं च । एवं सर्वेषु पादेषु । अत एवोक्तं
 माल्यग्रथनवत् पुष्पगण्डिका इति (भ. ना. १०.१२६) । ततश्च खञ्जनकुट्टकवृत्ते
 प्रयोज्ये । ध्रुवाध्याये (भ. ना. अ. ३२) लक्षणं भवति बहुभेदत्याग(त्वाद)स्या-
 स्माभिरिह न लिखितम् ॥ ३४७ ॥

ते चान्ते शुष्कापकृष्टायास्ते रङ्गद्वारोक्तप्रयोगसूचके नर्तितगातये इति यावत् ।
 तेन रङ्गद्वारमित्युक्तं भवति । एवं शुष्कापकृष्टा रङ्गद्वारेऽतिरसप्राया रसवति पुष्पगण्डिकाङ्गे
 निवेशिते ॥ ३४८ ॥

'अष्टौ दश द्वादश वा पदानि तु ततः परम्' ।
 कुर्यादुत्तरतालेन ततो निर्वहणं पुनः^१ ॥ ३४४ ॥
 एतदासीनपाठ्यस्य विधानं परिकीर्तितम् ।
 स्यात् पुष्पगण्डिका नाम यदङ्गं तन्निबोधत ॥ ३४५ ॥
 तत्रैकं पौरुषं श्लोकं समवृत्तं प्रयोजयेत् ।
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेयं चच्चतुष्टाश्रयम् ॥ ३४६ ॥
 पादे पादे तु तस्येष्टं वाचं नृत्तं तथैव च ।
 अ(त)तश्चान्ये स्मृतं(ते)वृत्ते खञ्जनकुटसंज्ञिते ॥ ३४७ ॥
 अन्ते 'निर्वहणं चास्याः शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
 आविद्धचार्यङ्गहारैरुद्धतैस्तत्र' योजयेत् ॥ ३४८ ॥

दशग्रहणं मिश्रपूर्वरङ्गसूचनार्थमिति दीर्घदर्शिनः । अन्ये त्वष्टद्वादशान्तरा-
 लवर्तिनी दशसंख्यैवोभयानुग्राहिणी ग्रा(गृ)ह्यते (इति) । एवमन्ये उपान्ते इत्याचक्षते । अपरे
 पृथगन्यरूपाण्येवैतानि पदानीति मन्यन्ते । ततः पञ्चपाणिना पाणिसन्धिप्रतिपादकं
 कार्यम् । लास्यप्रस्तावात् सर्वत्र स्त्रीपुंसयो(सो)स्तु संलाप इत्यादि योज्यम् ॥ ३४४ ॥

एवं नान्दीस्थानेऽङ्गद्वयमुक्त्वा शुष्कापकृष्टाप्रसङ्गे पुष्पगण्डिकामाह । स्यात्
 पुष्पगण्डिकेति ॥ ३४५ ॥

समवृत्तं पुरुषभावाद्धं जनस्तुतिसमुचितश्लोकं चतुर्भिः पादैः प्रतिपदं
 चच्चतुष्टेन युक्तमत एव चतुःसन्निपातं तावद् गायेत् । सामान्योक्तिः समासव्यासवशा-
 दाचार्यबुध्यैककलं(लं)द्विकलानां यथेच्छं प्रयोग इति सूचयति ॥ ३४६ ॥

अस्य प्रयोगमाह । पादे पादे त्विति । एकं पदमभिनीय तदनन्तरं तावदेव
 शुष्कगातम् । तत्र च विचित्रं वाचं नृत्तं च । एवं सर्वेषु पादेषु । अत एवोक्तं
 माल्यग्रथनवत् पुष्पगण्डिका इति (भ. ना. १९.१२६) । ततश्च खञ्जनकुटकवृत्ते
 प्रयोज्ये । ध्रुवाध्याये (भ. ना. अ. ३२) लक्षणं भवति बहुभेदत्याग(त्वाद)स्या-
 स्माभिरिह न लिखितम् ॥ ३४७ ॥

ते चान्ते शुष्कापकृष्टायास्ते रङ्गद्वारोक्तप्रयोगसूचके नर्तितगातव्ये इति यावत् ।
 तेन रङ्गद्वारमित्युक्तं भवति । एवं शुष्कापकृष्टा रङ्गद्वारेऽतिरसप्राया रसवति पुष्पगण्डिकाङ्गे
 निवेशिते ॥ ३४८ ॥

ज्योत्स्नायां मदिरायां वा सलिले दर्पणेऽपि वा ।

‘छायां सन्दृश्य कान्तस्य प्रहृष्या(हृष्या)थ विभूषितम् ॥ ३४९ ॥

नृत्तं प्रा(प्र)सादक्रीडार्थं हेलादिभिरलङ्कृतम् ।

च्यङ्गं प्रच्छेदकं तत्र विद्याल्लास्य^१प्रयोगवित् ॥ ३५० ॥

चच्चतुष्टस्य तालेन तस्य प्रक्रीडितं भवेत् ।

मात्रावृत्तसमैः पादैः श्लोकवन्धो भवेदथ ॥ ३५१ ॥

बहुक्षरार्थसंयुक्तं तोटकं पञ्चपाणिना ।

द्विकलेन प्रकर्तव्यं मिश्रेणैककलेन वा ॥ ३५२ ॥

अथ चारीप्रस्थाने प्रच्छेदकमाह । ज्योत्स्नायामित्यादि । एतत् सम्भोगो-
चितकालोत्पलक्षणं प्रत्येकं सम्भवति । प्रियतमप्रतिविम्बदर्शनेन तद्वियोग उपलक्ष्यते । तेन
स्वाधीनभर्तृकोचितमत्र पानगोष्ठीजलक्रीडाऽन्योन्यप्रसाधनविषयमत्र गेयकाव्यमित्युक्तं भवति ।
निवृत्तार्थं तदवकाशसिद्धये यत् ॥ ३४९ ॥

प्रसादो मानभङ्गः । तत्र या क्रीडा भङ्गी तत् पाठ्यम् । उक्तं ह्येन(त्) ।

यस्मिन्नङ्गे प्रसादं तु गृहीयाद् युवतिः स्वयम् ।

(म. ना. ४.३१०)

इत्यादि । हेलादयः सामान्याभिनयोक्तः(क्ताः) । अङ्गजाः स्वाभाविका यत्तजाः सर्वे
धर्माः । आदिशब्दो ह्यत्र प्रकारे ॥ ३५० ॥

त्रौण्यज्ञान्यस्य व्याचक्षाण आद्यमाह । चच्चतुष्टेनास्य प्रक्रीडिताख्यमङ्गमन्वर्थान्
काव्यलभार्थलाभः । वृत्तमस्य मात्रावृत्तं समं च । नन्वत्र समविषमो(म)पाद-
ग्रहणे(णं) आर्याद्यर्थनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३५१ ॥

अथाम्य द्वितीयं तोटकाख्यमङ्गमाह । बहुक्षरार्थसंयुक्तमिति । अक्षर-
मिति तद्ग्रन्थोत्पलक्षणम् । बहुवि(विं)पुलो गम्भीरः । तेन गम्भीरोऽक्षरेषु योऽर्थो यथा ।
..... अत्र हि मितैरक्षरैः कपोलतलसंक्रान्तसखीप्रतिविम्बावलोकनपरत्वं गम्भीरार्थो
दर्शितः । तेन संयुक्तं तोटकमिति भेदनाद्वर्षयोगादीर्ष्याप्रायेऽत्र काव्यार्थ इति मन्तव्यम् ।
तत्र द्विकलः पञ्चपाणिस्तालः । एककलमिश्रो वा द्विकलः । अन्ये तु द्विकलैक-
मिश्र एककल इति व्याचक्षते ॥ ३५२ ॥

१ च. छायासदृशकान्तस्य । २ च. क्रीडाव्यं । ३ च. लास्यं ।

10/10/10 2 30/10/10

नाराचकं च कर्तव्यं गुरुप्रायाक्षरान्वितम् ।

यथाक्षरेण व्यश्रेण सन्निपातैस्तथाष्टभिः ॥ ३५३ ॥

विवि(व)धैककसंयुक्तं कैशिकीजानिमाश्रितम् ।

व्य(अ)ङ्गवि(प्र)च्छेदकं चिद्यायुक्तं प्रक्रीडितादिभिः ॥ ३५४ ॥

अनिष्टुरश्चक्ष(क्षण)पदं गान्धारीजानिमाश्रितम् ।

चच्चत्पुटेन योक्तव्यं त्रिमूढं द्विकलेन तु ॥ ३५५ ॥

नाराचकाख्यं तृतीयम् । शक्या शराभं नागचरं(कं) चेत्यन्वर्थान् मदनशरः । प्राधान्येन मारपरं स्यात् ।..... इति लभ्यते । गुरुप्रायाक्षरं चात्र वृत्तम् । ताल एककलश्चाचपुटः । स चाष्टकलस्तदाक्षरसन्निपातैरष्टभिरिति ॥ ३५३ ॥

विवधैककावत्र वर्णाङ्गौ । कैशिकीजातिमि(मा)श्रितमिति । शृङ्गार-प्रधाना वृत्तिरत्र गेयकार्याख्यमादिशति । केचिद्वाग्यलक्षणादेतद्विशेषणाच्चैकार्थमेतदित्यभियुक्ताः । तेन कैशिकी जातिरत्र । तेन तदंशरूपेण मलवकैशिकेनात्र मानमित्युक्तं भवति । प्रकरणमप्यत्रार्थे साक्षी लक्ष्यते । अग्रे हि गान्धारीजानिमाश्रितमिति भविष्यति । यद्यपि च पूर्वरङ्गे पाडवेन गानं स्वरवाक्यकलां तथापि त्यास्येन यथा(दा) भवत्यपरितोषणं तदाऽन्यदेव प्रधानम् । रागविनियोगादि तु रञ्जनातात्पर्येण । तथा हि । स्वादकः स्वरचितेन हृद्येन कुमुदभूष(प)त्रिलेपनेनैवेत्यादिना भगवन्तं भवानीपतिनाराधयेदिति विधौ कण्टककुमुदमन्दुरिक्(न्दलित)पूतिकेननखादीनां तु प र(रि)वर्जनं हृद्यतयाक्षेयात् । एवमिह लसनाह्लास्यमित्येवमाक्षितो(सं) परं च कवर्गलास्यमेवाहृष्टहेतुरिति मन्तव्यम् । अनेनैवाशयेन देवगृहेषु प्रेक्षणीयकयोजनया परमेश्वरतोषणं सर्वत्र प्रसिद्धमिति । अयमेवोद्धतपूर्वरङ्गे विचित्रतया मन्तव्यः । उपसंहरति । अङ्गप्रच्छेदकमिति । अस्यान्वर्थनां व्याचष्टे । युक्तं प्रक्रीडितादिभिरिति । प्रकृष्टच्छेदोऽङ्गविभागस्येति । भावजिज्ञासोः पृष्ठस्थितस्य मदिरादौ निपतितप्रतिबिम्बमवलोक्य नायिकायास्तन्मदनविकारस्वर्णनमप्यत्र काव्यार्थम् । तदेव प्रतिबिम्बयोगात् प्रच्छेदकम् । प्रच्छेदो हि प्रतिबिम्बमप्याचित(चष्ट) इति ॥ ३५४ ॥

अथ महाचारीस्थानकं त्रिमूढकमाह । अनिष्टुरेति । प्रयतोयुक्तकान्तस्य पौरुषप्रधानं गुणनिकरं वर्णयेत् । यत्र काव्यार्थ उत्साहो वा स्या(द)थवेति रौद्रस्थानिकत्वकृतौद्धत्याल्लङ्घनम् । तत्र च कार्यं पुरुषानुप्रासप्रायं सम्बध्यत इति तत्परिहारार्थमनिष्टु-

रूपवाद्यादिसंयुक्तं युग्मतालकृतं तथा ।

वितस्ताऽऽलिप्तमार्गेण सैन्धवं वाद्यमिष्यते ॥ ३५९ ॥

उपाध्यायास्त्वाहुः । नर्कुटखड्गके च नायकस्य व्यलीक्यन् नायिकाम्वेष्टा-
(स्विष्टे) । वे(ई)ष्यप्रिगयभङ्गलज्जादिस्त्रिविधोऽत्रो(त्र) वर्णनीयः । अन एव त्रयाणां
मोहात् त्रिमूढसंज्ञः । नानारूपस्य शृङ्गाररसस्योपपत्तिरत एवेति लाम्यसुकुमारत्वाच्चा-
लक्षणद्वयप्रधानं सरसत्वादित्याशयेन तद्वतमङ्गद्वयमन्यदाचक्षाणो मुनिश्चार्याङ्गसम्बन्धं तावत्
सैन्धवकमाह । सैन्धवीमाश्रितां भावामिति । सरससुकुमारतावर्जितम् । भावेति
सैन्धवी । अत्रामिश्रिता । सैन्धवीशब्दान् मन्वर्थीयेति(ऽणि) सैन्धवमिति रूपम् । एत-
दुपजीवनादेव लोके प्रेक्षणीयाख्यानि डोम्बिकावि(वी)जकप्रस्थानादीनि जात्यैव भाषया
कविभिर्निबद्धानि । तत्र त्वज्ञानामेषां दशानां सम्बन्धि काव्यार्थवैचित्र्यमिति रूपकं तत्
प्रकृतं प्रति...त्यादि यत् तदातोयविधौ निरूप्य च पुष्कराध्याये (भ. ना. अ.
३४) वक्ष्यति । तेन युक्तनालोऽत्र चचत्पुटः ॥ ३५८ ॥

पुष्करवाद्ये विशेषान्तरमप्याह । वितस्तालिप्तमार्गेणेति । वीराद्भुतरौद्राणां
वितस्तमार्गेण वाद्यम् । योज्यं त्वालिप्तमार्गेण इति वक्ष्यमाणत्वात् तदर्थवन्धोऽपि
छाययाऽत्र योज्यः । तथा हि ।

रसाल्लुणिकझल्लि ण तु पइमुद्वहि चरु तुझ कपत्थी ।
रझरा मम रूपराइणिआ ताराअ सासराअ च ।
अत्वरमुपविजइ हण हणगणकारि विपरिपण्डि ।
[रसालनिर्मललहरि न तु पनिमुद्वहेश्चारु तव कल्पस्त्रि ।
रक्ताया मम रूपराणिण्यास्तारायाः स्वाश्रयाय च ।
सत्वरमुपव्रजामि शृणु धनगणकार्यं विपरिपन्थिनि ॥]

इत्यादि क्रोधशोकविस्मयोत्साहछायया निबद्धं गीतवाद्यप्रधानं च लाम्यं न काव्यार्थप्रधान-
मिति । काव्यार्थः स्त्रीपुंभावाप्राधान्ये वितस्तालिप्तयोरविरोध इत्यभियुक्ताः । अन्ये
तु सप्तमीं न प्रोचुः पठन्तः । उद्धतगोमुखगतमत्र वाद्यमिति मन्यन्ते ।

शृङ्गारहास्ययोगे वाद्यं योज्यं तथाऽङ्किते मार्गे ।
बीभत्सभयानकयोद्वाढयं(वाद्यं) कार्यं तु गोमुख्याम् ॥

चतुष्पष्टिः सन्निपातास्तस्मिंश्चैव प्रकीर्तिताः ।
यथामार्गकलोपेता विदारीविवधान्विताः ॥ ३५६ ॥
अङ्गहारान् सविष्कम्भान् नैव चात्र प्रयोजयेत् ।
केवलं पौरुषैर्भावैर्वाक्यं नाट्यायितेन यत् ॥ ३५७ ॥
नर्कुटं खञ्जकं चैव त्रिविधं न प्रयोजयेत् ।
सैन्यवीमाश्रितां भाषां ज्ञेयं सैन्धवकं युधैः ॥ ३५८ ॥

रेत्यादि । शृङ्गमादि व्याख्यातुं माधुर्यक्षेपगुणप्रधानान्यत्र पदानि । तालोऽत्र द्विक-
लश्चत्तपुटः ॥ ३५५ ॥

पोडशकृन्व आवृत्तश्चतुर्भिः पादैः । तदाह । चतुःपष्टिः सन्निपाता इति ।
ते च यथामार्गम् । ध्रुवकादिचतुष्कला.....मार्गो गृहीतः । तदुचितेन पञ्चलव्य-
क्षरादिना कल्पमानेनोपनीताः ।

अन्ये तु यथोचितो मार्गो यथामार्ग इति विग्रहेण सुकुमारत्वाद् ध्रुवक
एवात्रोच्य इत्याहुः । यथा हि भट्टगोपालेन स्वाभिप्रायेण ध्रुवके विधिरिति भेदः(प्रोक्तः) ।
तेन भेदे विवधे विदारिकेना(णा)न्वितास्तु सन्निपाताः । तेन प्रतिपादं
सन्निपाते विदार्थावित्युक्तं भवति ॥ ३५६ ॥

पौरुषोचितादुद्धाताअ(द)ङ्गहारा अर्थे ये प्राप्नुवन्ति तेषां कश्चिद्विशेषमाह ।
अङ्गहारान् सविष्कम्भानिति । विष्कम्भो विस्तारः । तेनातिविस्तीर्णानङ्ग-
हारानत्र न कुर्यात् । लाम्यसामान्यलक्षणमनुवर्ण्यमनुगच्छेदिति ।

अन्ये तु विष्कम्भाख्यं करणमङ्गहारांश्चात्र न कुर्यादित्याहुः । तेन करणैरेव
मसृणैरेतत् प्रयुज्यतेति ।

नन्वेवं पौरुषशक्तिः । आह । केवलमिति । पौरुषसूचका भावाः सात्त्विकादयोऽत्र
वाक्यार्थे योज्याः । तेन नाट्यायिता नाट्यकला न तु सर्वथा नाट्यरूपा एव । प्रतिविम्ब-
प्राणप्रस्तावनाकारणं हि नाट्यस्य नृत्तगीतमित्युक्तं प्राक् । तन्नाट्यायितं वा । स्थेने(तेने)
ध्रुवास्वभिनय इति तत्सादृश्याच्चात्र तद्व्यपदेशः । यदित्यभिनये नित्यप्रवृत्तिविधिमाह
॥ ३५७ ॥

नर्कुटं खञ्जकं चैवेति । नर्कुटखञ्जकवृत्तवन्धं काव्यम् । त्रिविधोऽभिनयो
जायेत । आदर्थस्यात्राभावात् । भाष्यं तु किञ्चिद् भवतीति ज्ञापयिष्यते न पाठ्यं
खल्पमित्यत्रेति (भ. ना. ३१.३८०) । तेन वाचिकोऽप्यभिनयोऽस्त्येव ।

चतुष्पष्टिः सन्निपातास्तस्मिंश्चैव प्रकीर्तिताः ।
यथामार्गकलोपेता विदारीविवधान्विताः ॥ ३५६ ॥
अङ्गहारान् सविष्कम्भान् नैव चात्र प्रयोजयेत् ।
केवलं पौरुषैर्भाविर्वाक्यं नाट्यायितेन यत् ॥ ३५७ ॥
नर्कुटं खञ्जकं चैव त्रिविधं न प्रयोजयेत् ।
सैन्धवीमाश्रितां भाषां ज्ञेयं सैन्धवकं वुधैः ॥ ३५८ ॥

रेत्यादि । श्लक्ष्मादि व्याख्यातुं माधुर्यश्लेषगुणप्रधानान्यत्र पदानि । तालोऽत्र द्विक-
लश्चत्पुटः ॥ ३५५ ॥ ४॥

पोड्यकृत् आवृत्तश्चतुर्भिः पादैः । तदाह । चतुःपष्टिः सन्निपाता इति ।
ते च यथामार्गम् । ध्रुवकादिचतुष्कलाः मार्गो गृहीतः । तदुचितेन पञ्चलघ्व-
क्षरादिना कलामानेनोपनीताः । ॥ ३५५ ॥

अन्ये तु यथोचितो मार्गो यथामार्ग इति विग्रहेण सुकुमारत्वाद् ध्रुवक
एवात्रोक्त इत्याहुः । यथा हि भट्टगोपालेन स्वाभिप्रायेण ध्रुवके विधिरिति भेदः (प्रोक्तः) ।
तेन भेदे विवधे विदारिकेना(णा)न्वितास्तु सन्निपाताः । तेन प्रतिपादं
सन्निपाते विदार्यावित्युक्तं भवति ॥ ३५६ ॥

पौरुषोचितादुद्धाताय(द)ङ्गहारा अर्थे ये प्राप्नुवन्ति तेषां कञ्चिद्विशेषमाह ।
अङ्गहारान् सविष्कम्भानिति । विष्कम्भो विस्तारः । तेनातिविस्तीर्णानङ्ग-
हारानत्र न कुर्यात् । लास्यसामान्यलक्षणमनुवर्ण्यमनुगच्छेदिति । ॥ ३५६ ॥

अन्ये तु विष्कम्भाख्यं करणमङ्गहारांश्चात्र न कुर्यादित्याहुः । तेन करणैरेव
मसृणैरेतत् प्रयुज्जीतेति ।

नन्वेवं पौरुषशक्तिः । आह । केवलमिति । पौरुषसूचका भावाः सात्विकादयोऽत्र
वाक्यार्थे योज्याः । तेन नाट्यायिता नाट्यकला न तु सर्वथा नाट्यरूपा एव । प्रतिविम्ब-
प्राणप्रस्तावनाकरुणं हि नाट्यस्य नृत्तगीतमित्युक्तं प्राक् । तन्नाट्यायितं वा । स्थेने(तेने)
ध्रुवाख्यभिनय इति तत्सादृश्याच्चात्र तद्व्यपदेशः । यदित्यभिनये नित्यप्रवृत्तिविधिमाह
॥ ३५७ ॥

नर्कुटं खञ्जकं चैवेति । नर्कुटखञ्जकवृत्तवन्धं काव्यम् । त्रिविधोऽभिनयो
जायेत । आहार्यम्यात्राभावात् । भाव्यं तु किञ्चिद् भवतीति ज्ञापयिष्यते न पाठ्यं
खल्पमित्यत्रेति (भ. ना. ३९.३८०) । तेन वाचिकोऽप्यभिनयोऽस्त्येव ।

रूपवाद्यादिसंगुक्तं युग्मनालकृतं तथा ।

वितस्ताऽऽलिप्तमार्गेण सैन्धवं वाद्यमिष्यते ॥ ३५९ ॥

उपाध्यायान्वाहुः । नर्कुटसङ्गके च नायकस्य व्यलीकयन् नायिकास्वेष्टा-
(स्त्रिये) । वे(ई)र्ष्याप्रणयमङ्गलज्जादिस्त्रिविधोऽत्रो(त्र) वर्णनीयः । अन एव त्रयाणां
मोहात् त्रिमूढसंज्ञः । नानारूपस्य शृङ्गाररसस्योपपत्तिरत एवेति त्वास्यमुकुमारस्वाञ्चारी-
लक्षणद्वयप्रधानं सरसत्वादित्याशयेन तद्वतमङ्गद्वयमन्यदाचक्षाणो मुनिश्चर्याङ्गसम्बन्धं तावत्
सैन्धवकनाह । सैन्धवीमाश्रितां भावामिति । सरसमुकुमारतावर्जितम् । भावेति
सैन्धवी । अत्रामिश्रिता । सैन्धवीशब्दान् मत्वर्थीयेति(ऽणि) सैन्धवरिति रूपम् । एत-
दुपजीवनादेव लोके प्रेक्षणीयाख्यानि डोम्बिकादि(वी)जकप्रस्थानादीनि जात्यैव भाषया
कविभिर्निबद्धानि । तत्र त्वज्ञानामेषां दशानां सम्बन्धि काव्यार्थवैचित्र्यमिति रूपकं तत्
प्रकृतं प्रति.....त्यादि यत् तदातोयविधौ निरूप्य च पुष्कराध्याये (भ. ना. अ.
३४) वक्ष्यति । तेन युक्तनालोऽत्र चक्षत्पुटः ॥ ३५८ ॥

पुष्करवाद्ये विशेषान्तरमप्याह । वितस्तालिप्तमार्गेणेति । वीराद्भुतरौद्राणां
वितस्तमार्गेण वाद्यम् । योज्यं त्वालिप्तमार्गेण इति वक्ष्यमाणत्वात् तदर्थवन्धोऽपि
छाययाऽत्र योज्यः । तथा हि ।

रसालूणिकझल्लि ण तु पइमुद्वहि चरु तुझ कपत्थी ।

रझरा मम रूपराइणिआ ताराअ सासराअ च ।

अत्वरमुपविजइ हण हणगणकारि विपरिपण्डि ।

[रसालनिर्मललहरि न तु पनिमुद्वहेश्चरु तव कल्पस्थि ।

रक्ताया मम रूपरागिण्यास्तारायाः स्वाश्रयाय च ।

सत्वरमुपव्रजामि श्रुणु धनगणकार्ये विपरिपन्थिनि ॥]

इत्यादि क्रोधशोकविसयोत्साहछायया निबद्धं गीतवाद्यप्रधानं च त्वास्यं न काव्यार्थप्रधान-
मिति । काव्यार्थः स्त्रीपुंभावाप्राधान्ये वितस्तालिप्तयोरविरोध इत्यभियुक्ताः । अन्ये
तु सप्तमीं न प्रोचुः पठन्तः । उद्धतगोमुखगतमत्र वाद्यमिति नन्यन्ते ।

शृङ्गारहास्ययोगे वाद्यं योज्यं तथाऽङ्किते मार्गे ।

वीभत्सभयानकयोद्वाढयं(वाद्यं) कार्यं तु गोमुख्याम् ॥

रूपवाद्यादिसंयुक्तं युग्मतालकृतं तथा ।

वितस्ताऽऽलिप्तमार्गेण सैन्धवं वाद्यमिष्यते ॥ ३५९ ॥

उपाध्यायास्त्वाहुः । नर्कुटखड्गके च नायकस्य व्यलीकवन् नायिकास्वेष्टा-
(स्विष्टे) । वे(ई)र्षप्रिगयभङ्गलज्जादिस्त्रिविधोऽत्रो(त्र) वर्णनीयः । अन एव त्रयाणां
मोहात् त्रिमूढसंज्ञः । नानारूपस्य शृङ्गाररसस्योपपत्तिस्त एवेति लास्यमुकुमारत्वाचारी-
लक्षणद्वयप्रधानं सरसत्वादित्याशयेन तद्वतमङ्गद्वयमन्यदावक्षाणो मुनिश्चार्याङ्गसम्बन्धं तावत्
सैन्धवकमाह । सैन्धवीमाश्रितां भावामिति । सरसमुकुमारतावर्जितम् । भावेति
सैन्धवी । अत्रामिश्रिता । सैन्धवीशब्दान् मत्वर्थीयेति(ऽणि) सैन्धवमिति रूपम् । एत-
दुपजीवनादेव लोके प्रेषणीयाख्यानि डोम्बिकावि(वी)जकप्रस्थानादीनि जात्यैव भाषया
कविभिर्निबद्धानि । तत्र त्वज्ञानामेषां दशानां सम्बन्धि काव्यार्थवैचित्र्यमिति रूपकं तत्
प्रकृतं प्रति...त्यादि यत् तदातोयविश्रौ निरूप्य च पुष्कराध्याये (म. ना. अ.
३४) वक्ष्यति । तेन युक्तनालोऽत्र चचत्पुटः ॥ ३५८ ॥

पुष्करवाद्ये विशेषान्तरमप्याह । वितस्तालिप्तमार्गेणेति । वीरादुत्तरोद्गाणां
वितस्तमार्गेण वाद्यम् । योज्यं त्वालिप्तमार्गेण इति वक्ष्यमाणत्वात् तदर्थवन्धोऽपि
छायायाऽत्र योज्यः । तथा हि ।

रसालूणिकझलि ण तु पइमुद्वहि चरु तुझ कपत्थी ।

रझरा मम रूपराइणिआ ताराअ सासराअ च ।

अत्वरमुपविजइ हण हणगणकारि विपरिपण्डि ।

[रसालनिर्मललहरि न तु पनिमुद्वहेश्चरु तव कल्पस्त्रि ।

रक्ताया मम रूपराणिण्यास्तारायाः स्वाश्रयाय च ।

सत्वरमुपव्रजामि शृणु धनगणकार्यं विपरिपन्थिनि ॥]

इत्यादि क्रोधशोकविस्मयोऽसाहछायाया निबद्धं गीतवाद्यप्रधानं च लास्यं न काव्यार्थप्रधान-
मिति । काव्यार्थः स्त्रीपुंभावाप्राधान्ये वितस्तालिप्तयोरविरोध इत्यभियुक्ताः । अन्ये
तु सप्तमीं न प्रोचुः पठन्तः । उद्धतगोमुखगतमत्र वाद्यमिति मन्यन्ते ।

शृङ्गारहास्ययोगे वाद्यं योज्यं तथाऽङ्किते मार्गे ।

वीभत्सभयानकयोद्वाढयं(वाद्यं) कार्यं तु गोमुख्याम् ॥

ना(न) पाठ्यं स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः ॥
 मुखप्रतिमुखोपेतं तथा चाचपुटाश्रयम् ॥ ३६० ॥
 यथाक्षरैः सन्निपानैस्तथा द्वादशभिर्दुतम् ।
 नैकयुक्तिविचित्रार्थं पौरुषं भावमाश्रितम् ॥ ३६१ ॥
 एकान्नं शीर्षकं गत्या द्विभा(म्)दं परिकीर्तितम् ।
 उत्तमोत्तमके त्वादौ नर्कुटं सम्प्रयोजयेत् ॥ ३६२ ॥
 श्लोकं विचित्रार्थपदं तथा चैवोपपादयेत् ।
 तनश्च यस्तुकं कार्यमपरान्तकशाखया ॥ ३६३ ॥

अत्र च मनागपि पाठ्यं न कार्यम् । अज्ञान्तरेषु स्वल्पं कार्यमिति भावः ।
 तथा च लक्ष्येऽपि भाषकादौ तदल्पशब्दवाच्यं प्रसिद्धम् । अथ महाचार्यज्ञमाह ।
 मुखप्रतिमुखोपेतमिति । मुखप्रतिमुखे अङ्गे सन्धी(न्धा)य इत्यन्ये । पादचतुष्कं
 चाचपुटकृतम् ॥ ३६० ॥

त्रिरावृत्तं तालोऽत्र । तदाह । सन्निपानैर्द्वादशभिरिति । नैकशब्दः
 प्रातिपदिकान्तरमनेकपर्यायः । अनेककार्ययुक्त्या योज्यमानेन आन्तरालायाकन्धेऽतिविचित्रः
 प्रकृतोऽर्थो यत्र । प्राधान्येन च त्रिमूढ उक्ताहः । उक्ताहेनात्र वर्ण इत्याह । पौरुषं
 भावमाश्रितमिति ॥ ३६१ ॥

एककेन वर्णाङ्गकेन च युक्तमत्र शीर्षकम् । तच्च गत्येति नाभिनयप्रधानम् ।
 अपि तु परिवृत्तिप्रधानमिति गतिप्रमाणम् । तेन पञ्चपाणित्र तालः । प्रकरणात् प्रमाण-
 मित्याहुः । द्वयोश्चात्र नायिकानायकयोर्व्यामोहाद्यम् । तन् त्रिमूढमेव हि तालकाव्यवशात्
 स्वल्पशरीरं द्विमूढकम् । अथ त्रिगतस्यानिकमुत्तमोत्तमकमाह । आदौ नर्कु-
 टमिति । वृत्तविशेषं तच्च नर्कुटवृत्तम् ॥ ३६२ ॥

शेषविचित्रेण वाऽन्यादिप्रधानेनार्थेन युक्तं कुर्यात् । तं च तथैवेति
 पाठ्यगोपपादयेत् । न तु गाथेदित्यर्थः । अनन्तरं द्विपदीयोजनया यद्वस्तुकाख्यं
 वृत्तं तच्चतुर्विधनिकलेन तालेन योज्यम् । तदाह । अपरान्तकशाखयेति । तेन तद्वत्
 एव कल्ययोगोऽत्र ॥ ३६३ ॥

ना(न) पाठ्यं स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः ॥

मुखप्रतिमुखोपेतं तथा चाचपुटाश्रयम् ॥ ३६० ॥

यथाक्षरैः सन्निपातैस्तथा द्वादशभिर्युतम् ।

नैकयुक्तिविचित्रार्थं पौरुषं भावमाश्रितम् ॥ ३६१ ॥

एकाङ्गं शीर्षकं गत्या द्विभा(मू)ङं परिकीर्तितम् ।

उत्तमोत्तमके त्वादौ नर्कुटं सम्प्रयोजयेत् ॥ ३६२ ॥

श्लोकं विचित्रार्थपदं तथा चैवोपपादयेत् ।

ततश्च वस्तुक्रं कार्यमपरान्तकशाखया ॥ ३६३ ॥

अत्र च मनागपि पाठ्यं न कार्यम् । अज्ञान्तरेषु स्वल्पं कार्यमिति भावः ।
तथा च लक्ष्येऽपि भाणकादौ तदल्पशब्दवाच्यं प्रसिद्धम् । अथ महाचार्यज्जमाह ।
मुखप्रतिमुखोपेतमिति । मुखप्रतिमुखे अङ्गे सन्धी(न्धा)य इत्यन्ये । पादचतुष्कं
चाचपुटकृतम् ॥ ३६० ॥

त्रिरावृत्तं तालोऽत्र । तदाह । सन्निपातैर्द्वादशभिरिति । नैकशब्दः
प्रातिपदिकान्तरमनेकपर्यायः । अनेककार्ययुक्त्या योज्यमानेन आन्तरछायाबन्धेऽतिविचित्रः
प्रकृतोऽर्थो यत्र । प्राधान्येन च त्रिमूढ उत्साहः । उत्साहेनात्र वर्ण इत्याह । पौरुषं
भावमाश्रितमिति ॥ ३६१ ॥

एककेन वर्णाङ्गेन च युक्तमत्र शीर्षकम् । तच्च गत्येति नाभिनयप्रधानम् ।
अपि तु परिवृत्तिप्रधानमिति गतिप्रमाणम् । तेन पञ्चपाणित्र तालः । प्रकरणात् प्रमाण-
मित्याहुः । द्वयोश्चात्र नायिकानायकयोर्व्यामोहाद्यम् । तत् त्रिमूढमेव हि तालकाव्यवशात्
स्वल्पशरीरं द्विमूढकम् । अथ त्रिगतस्थानिकमुत्तमोत्तमकमाह । आदौ नर्कु-
टमिति । वृत्तविशेषं तच्च नर्कुटवृत्तम् ॥ ३६२ ॥

शेषविचित्रेण वाऽन्यादिप्रधानेनार्थेन युक्तं कुर्यात् । तं च तथैवेति
पाठमार्गेणोपपादयेत् । न तु गायेदित्यर्थः । अनन्तरं द्विपदीयोजनया यद्वस्तुकाख्यं
वृत्तं तच्चतुर्विंशतिकलेन तालेन योज्यम् । तदाह । अपरान्तकशाखयेति । तेन तद्वत्
एव कलायोगोऽत्र ॥ ३६३ ॥

यथाक्षरेण कार्यं तु शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
 उत्तमोत्तमकं प्रोक्तं हेलावृत्तिविभूषितम् ॥ ३६४ ॥
 कोपप्रसादबहुलं सविक्षेपैरुपक्रमैः ।
 संलापरचितैर्नित्यमुक्तप्रत्युक्तमिष्यते ॥ ३६५ ॥
 वज्राधेन प्रकर्यास्तु तस्य तालविधिः स्मृतः ।
 ततस्तु शीर्षकं कार्यं संयुक्तं पञ्चपाणिना ॥ ३६६ ॥
 उक्तप्रत्युक्तमेवं हि यथोक्तं परिकीर्तितम् ।
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं गानं तालप्रमाणतः ॥ ३६७ ॥
 ऋग्गाथापाणिकादीनां सप्तरूपं प्रकीर्तितम् ।
 यस्तु तालं न जानाति न स गाता न वादकः ॥ ३६८ ॥

शीर्षकमेककलपञ्चपाणिना । उत्तमेश्चो लास्याङ्गेश्च इदमुत्तमं हेलादि-
 योगेनोक्तमष्टतमत्वात् । अन्ये तूत्तमस्यान्त्यस्योत्तमं लास्यमित्येवमिति । यत्र भावा
 नियम(मे)नोक्त(क्ता)स्तत्र प्राथम्यात् संस्कृतैव । यथेच्छमित्यन्ये । लीपुंभावाश्चरत्वात्
 प्राकृतभाषैवेत्यपरे । सैन्धव्येति प्रकरणादिति भट्टनोतः । तदाह काव्यकौतुके । न
 भाषानियमः पात्रे काव्ये स्यात् सैन्धवी । मि(इ)ति । एवं लास्यपूर्वरङ्गोऽयम् ।
 भेदान्तरमपि च पुष्कराध्याये (भ. ना. अ. ३४) भविष्यति । ताण्डवपूर्वरङ्गतः
 पुष्करतालगतमनुसन्धीयते मुनिना । द्विरङ्गविधौ प्रकरणपट्कवं परिनिश्चीय कुशलमिति ।
 साम्यं तावद् यच्चेदमासारितवर्धमानगीतकलन्दकलास्याङ्गरूपं तालवैचित्र्यं तत् मानरूप-
 त्वान् मेयरूपपर्यवसायीति दर्शयंस्तालगानस्य काल(रूप)तामाह । एवमेतदिति । एवं
 तालरूपप्रमाणमुक्तं तेन प्रमाणेन गानं स्वरात्मकं ज्ञेयम् । बुधैरिति मानमेय(ज्ञै)रिति
 ॥ ३६४—३६७ ॥

अथाऽत्र कमप्यधिकमृगादितालस्वरूपमस्ति । तत् कसान्नोक्तमित्याशङ्क्याह ।
 ऋग्गाथापाणिकादीनां सप्तरूपमिति । ऋगादीनां यद्रूपं तत् सप्तैव । गीतक-
 सप्तरूपान्तिरिक्तमेवेति यावत् । अथचतुरश्रतालप्रकारातिरिक्तं हि(ऋग्गा)दिः । उक्तं हि
 प्राक् । पङ्क्त्योऽष्टगुणपर्यन्तमित्यादि । आदिर्येषामित्युपलक्षणाद्विनियुक्तेन सामकपा-
 ला(लापा)दिना (ऋग्गाथा)पाणिकादि हि स्वरूपेणैव लक्षिते(तमि)ति ।

यथाक्षरेण कार्यं तु शीर्षकं पञ्चपाणिना ।

उत्तमोत्तमकं प्रोक्तं हेलावृत्तिविभूषितम् ॥ ३६४ ॥

कोपप्रसादबहुलं सन्निक्षेपैरुपक्रमैः ।

संलापरचितैर्नित्यमुक्तप्रत्युक्तमिष्यते ॥ ३६५ ॥

वज्राधेन प्रकर्षास्तु तस्य तालविधिः स्मृतः ।

ततस्तु शीर्षकं कार्यं संयुक्तं पञ्चपाणिना ॥ ३६६ ॥

उक्तप्रत्युक्तमेवं हि यथोक्तं परिकीर्तितम् ।

एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं गानं तालप्रमाणतः ॥ ३६७ ॥

ऋग्गाथापाणिकादीनां सप्तरूपं प्रकीर्तितम् ।

यस्तु तालं न जानाति न स गाना न वादकः ॥ ३६८ ॥

शीर्षकमेककलपञ्चपाणिना । उत्तमेभ्यो लास्याङ्गेभ्य इदमुत्तमं हेलादि-
योगेनोत्कृष्टतमत्वात् । अन्ये तूत्तमस्यान्त्यस्योत्तमं लास्यमित्येवमिति । यत्र भावा
नियम(मे)नोक्त(का)स्तत्र प्राथम्यात् संस्कृतैव । यथेच्छमित्यन्ये । स्त्रीपुंभावाश्रयत्वात्
प्राकृतभाषैवेत्यपरे । सैन्धव्येति प्रकरणादिति भट्टनोतः । तदाह काव्यकौतुके । न
भाषानियमः पात्रे काव्ये स्यात् सैन्धवी । मि(इ)ति । एवं लास्यपूर्वरङ्गोऽयम् ।
भेदान्तरमपि च पुष्कराध्याये (भ. ना. अ. ३४) भविष्यति । ताण्डवपूर्वरङ्गतः
पुष्करतालगतमनुसन्वीयते मुनिना । द्विरङ्गविधौ प्रकरणपटुत्वं परिनिश्चीय कुशलमिति ।
साम्यं तावद् यच्चेदमासारितवर्धमानगीतकण्डकलास्याङ्गरूपं तालवैचित्र्यं तत् मानरूप-
त्वान् मेयरूपपर्यवसायीति दर्शयंस्तालगानस्य काल(रूप)तामाह । एवमेतदिति । एवं
तालरूपप्रमाणमुक्तं तेन प्रमाणेन गानं स्वरात्मकं ज्ञेयम् । बुधैरिति मानमेय(ज्ञे)रिति
॥ ३६४-३६७ ॥

अथाऽत्र कमप्यधिकमृगादितालस्वरूपमस्ति । तत् कसान्नोक्तमित्याशङ्क्याह ।
ऋग्गाथापाणिकादीनां सप्तरूपमिति । ऋगादीनां यद्रूपं तत् सप्तैव । गीतक-
सप्तरूपानतिरिक्तमेवेति यावत् । त्र्यश्रचतुरश्रतालप्रकारातिरिक्तं हि (ऋगा)दिः । उक्तं हि
प्राक् । पङ्भ्योऽष्टगुणपर्यन्तमित्यादि । आदिर्येषामित्युपलक्षणाद्विनियुक्तेन सामकपा-
ला(लापा)दिना (ऋग्गाथा)पाणिकादि हि स्वरूपेणैव लक्षिते(तमि)ति ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कार्यं तालावधारणम् ।

अङ्गभूता हि तालस्य यतिप्रा(पा)णिलयाः स्मृताः ॥ ३६९ ॥

त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिताः ।

छन्दोक्षरपदानां हि समत्वं यत् प्रकीर्तितम् ॥ ३७० ॥

कलाक(का)लान्तरकृतः स लयो 'मान(नाम)संज्ञितः ।

श्रो(स्रो)नोगता च गोपुच्चा(च्छा)समा चात्र विधाय च ॥ ३७१ ॥

अथास्य ताल(विधेः) बहुमानास्पदत्वं(त्वं)माशङ्कीत्याशयेनाह । यस्तु तालं न जानातीति । गायन्नपि न गाता । वदन्नपि(न) वादकः । प्रयोगो हि तालसूत्रस्यूतो हि नटप्रवेशयोगो भवतीत्युक्तमसकृत् । गेयादितालवद् गीतमन्योन्यविषयि । तालस्य प्राधान्यात् । असकृन् नटोऽप्यतालज्ञः । अत एव तालस्य सामान्यलक्षणं वाच्यम् ॥ ३६८ ॥

चच्चण्डादिभिर्विशेषस्तस्येत्याह । अङ्गभूता हि तालस्य यतिपाणिलया इति । यतिपाणिलयसमूह इति तालस्य सामान्यलक्षणम् । तत्र ताल एव तावत् क्रियाणां सर्वासां परिच्छेदक इति प्रसिद्धम् । अतो नटानामपि च क्रियाकालस्य चिर-क्षेपणादिति परमार्थः । सोऽपि च (लयः) न (काल)स्य पारमार्थिकी(क्रिया) । अपि तु कालपत्निकी । तथात्वेऽपि चान्योन्यापेक्षया तत्कल्पने द्वयोरप्ययकल्पनं स्यादिति मध्योऽवधिभूतः । अत्र तृतीयोऽयः प्रकीर्तनीयः । ते चैवं न त्रयो लयाश्चिरं विलम्बितं शीघ्रं द्रुतं मध्यं मध्यमेवेति ॥ ३६९ ॥

लया(य) एव ताल इति मनसि कृत्वा तस्यैव प्राग् लक्षणमाह । त्रयो लयास्तु विज्ञेया इति । लोकसिद्धत्यादिति भावः । उक्तो विभागो लयस्य लक्षण(णं)ज्ञान(त्वं) ।

छन्दोक्षरपदानां हि समत्वं यत् प्रकीर्तितम् ।

कलाकालान्तरकृतः स लयो नाम संज्ञितः ॥

इति । हस्वरूपा तस्या(स्ये)यमुच्चारणा कला प्राकृतव्यपदेश्यनया प्रसिद्धा । अन्योन्य-मध्यवर्ती कालः । तत्कालानन्तरं तत्कृतः सम्पादितोऽत एव वैकृतस्वभावो लयो नाम संज्ञितोऽन्वर्थलब्धवान्(लभः) । श्लेषविश्रान्त्यामार्थः स लयः । तस्य च स्थूलसूक्ष्मकार्य-गम्यं स्वरूपमाह । छन्दोक्षर इति । यदिति । यस्माद्विश्रान्तिलक्षणाच्छन्दश्छन्दोन्तरेण

लयप्रवृत्तवर्णानामक्षराणामथापि वा(च) ।

नियमो या(यो)यतिः सा तु गीतवाद्यसमाश्रया ॥ ३७२ ॥

समं तुल्यकालं प्रयुक्तमिति व्यपदेशो जायते तेनाक्षरगतः पदगतः सकलवाद्यगतश्च लय इत्युक्तं भवति । अनेन च यतिमेदस्यास्यावकाशो दत्तः । न च लयमात्रस्तालः । सकल-
क्रियासु तद्वत्त्वेऽपि तालमिमानं (ना) गावादिति । तद्विशेषणभूतां यतिं निरूपयति ।
स्रोतोगता च गोपुच्छा समा चात्रेति । त्रिधा यतिः । अत्र लये विशेषणतया
या यतिः सा त्रिधा ॥ ३७०-३७१ ॥

ननु विभागोऽयम् । अस्या लक्षणं तु वाच्यमित्याह ।

लयप्रवृत्तवर्णानामक्षराणामथापि च ।

नियमो या(यो)यतिः सा तु गीतवाद्यसमाश्रया ॥

इति । गीतवर्णानां स्थाय्यादीनां वाद्ये चाक्षराणां झुण्डुकटकथादीनां सम्बन्धिनां वा
लयप्रवृत्तिर्लयविशेषो द्रुतादिस्तयोऽलक्षितो यो नियमः सा यतिः । क्रमेण गीता-
श्रया वाद्याश्रया च । पूर्वं यद्वेद्याधिकार एवमुक्तं शिरःकर्मादिवर्तनाचार्यादीनां
लयप्रवृत्त्या नियमो नित्यवाद्यमात्राश्च सा यतिरिति तन्मन्तव्यम् । एतदुक्तं
भवति । लयस्य यः कश्चित्तालनियमोऽनुवर्तनं तत्र चरितप्रवृत्तिस्त्वेन सा.....लघुमपि
गुरुमपि लघू.....त्स विचित्रे नियमः । तत्र प्रथमभागे त्रिलम्बितस्य वाद्यदन्ते द्रुतस्य
नियम इति स्रोतोवद्गमनात्तथा यतिरुक्ता । एतद्विपर्ययाद् गोपुच्छा ताद्रूप्यादेव । यस्तु
प्रथमे तावद्यतिनिर्वाहपर्यन्ता स एव लयो नियमः सा समा । तत्रासां क्रमेण द्रुतत्रिलम्बित-
मध्याः प्राधान्याशयेन विषय उच्यते । परमार्थतस्त्रिन्वपि निश्च इति । एवं नियमविशिष्टो
लयस्ताल इति तावत् । अत एव नियमांशस्यैव प्राधान्यालोके यतिरिति ताद्रूप्यव्यवहारः ।
एवं साक्षाच्च साम्यं वक्ति फलं फलसाम्यद्वारेण दृष्टमप्यवगन्तमपि तस्य लौकिकस्यैव लक्षणं
यद्यवच्छिन्नलयं तालमिति । यत्र तु साक्षाद्दृष्टमपि फलं तत्रान्यदपि रूपं वक्तव्यम् । तत्र
चिरशीघ्रतादौ क्रिया यद्यपि या काचिदप्युपायस्तथा नियमादृष्ट(फल)सिद्धये विशिष्टइस्ताङ्गुल-
क्रियैवोपयोगिनी । सा च पाणिशब्देनोक्ता । तदाह दत्तिलः । तत्र तालं(च)पाणिं
च प्राहुरेकमिति (दत्तिलम् १५३) । तद्वन्था क्रियया क्रियान्तरमपि वीणापुष्कर-
वादनानि(दि) स्वीक्रियते । तेन विशिष्टक्रियापरिच्छेदो यद्यवच्छिन्नो लयस्ताल इति (१) -
गान्धर्वीयताललक्षणादेर्वीणावाद्यादेश्च क्रियायाः प्रदेशान्तरे लक्षितादिह न पाणेः सामान्य-
लक्षणं कृतं विशेषलक्षणं वा ॥ ३७२ ॥

S. Ravi
3, 3, 1, 126

त्य|-

लयप्रवृत्तवर्णानामक्षराणामथापि वा(च) ।

नियमो या(यो)यतिः सा तु गीतवाद्यसमाश्रया ॥ ३७२ ॥

समं तुल्यकालं प्रयुक्तमिति व्यपदेशो जायते तेनाक्षरगतः पदगतः सकलवाद्यगतश्च लय इत्युक्तं भवति । अनेन च यतिभेदस्यास्यावकाशो दत्तः । न च लयमात्रस्तालः । सकल-
क्रियासु तद्भावेऽपि तालमिमानं(ना)भावादिति । तद्विशेषणभूतां यतिं निरूपयति ।
स्रोतोगता च गोपुच्छा समा चात्रेति । त्रिधा यतिः । अत्र लये विशेषणतया
या यतिः सा त्रिधा ॥ ३७०-३७१ ॥

ननु विभागोऽयम् । अस्या लक्षणं तु वाच्यमित्याह ।

लयप्रवृत्तवर्णानामक्षराणामथापि च ।

नियमो या(यो)यतिः सा तु गीतवाद्यसमाश्रया ॥

इति । गीतवर्णानां स्याद्यादीनां वाद्ये चाक्षराणां झुण्डुकटकथादीनां सम्बन्धितां या
लयप्रवृत्तिर्लयविशेषो द्रुतादिस्तयोपलक्षितो यो नियमः सा यतिः । क्रमेण गीता-
श्रया वाद्याश्रया च । पूर्वयद्देवाधिकार एवमुक्तं शिरःकर्मादिवर्तनाचार्यादीनां
लयप्रवृत्त्या नियमो नित्यवाद्यमात्राश्च सा यतिरिति तन्मन्तव्यम् । एतदुक्तं
भवति । लयस्य यः कश्चित्तालनियमोऽनुवर्तनं तत्र चरितप्रध्वंसित्वेन सा.....लघुमपि
गुरुमपि लघू.....त्स विचित्रे नियमः । तत्र प्रथमभागे विलम्बितस्य यावदन्ते द्रुतस्य
नियम इति स्रोतोवद्गमनात्तथा यतिरुक्ता । एतद्विपर्ययाद् गोपुच्छा ताद्रूप्यादेव । यस्तु
प्रथमे तावद्यतिनिर्वाहपर्यन्ता स एव लयो नियमः सा समा । तत्रासां क्रमेण द्रुतविलम्बित-
मध्याः प्राधान्याशयेन विषय उच्यते । परमार्थतस्त्रिष्वपि तिस्र इति । एवं नियमविशिष्टो
लयस्ताल इति तावत् । अत एव नियमांशस्यैव प्राधान्याल्लोके यतिरिति ताद्रूप्यव्यवहारः ।
एवं साक्षाद्यत्र साम्यं वक्ति फलं फलसाम्यद्वारेण दृष्टमपवर्गान्तमपि तस्य लौकिकस्यैव लक्षणं
यद्यवच्छिन्नलयं तालमिति । यत्र तु साक्षाददृष्टमपि फलं तत्रान्यदपि रूपं वक्तव्यम् । तत्र
चिरशीघ्रतादौ क्रिया यद्यपि या काचिदप्युपायस्तथा नियमादृष्ट(फल)सिद्धये विशिष्टहस्ताङ्गुल-
क्रियैवोपयोगिनी । सा च पाणिशङ्केनोक्ता । तदाह दत्तिलः । तत्र तालं(च)पाणिं
च प्राहुरेकमिति (दत्तिलम् १५३) । तद्वतया क्रियाया क्रियान्तरमपि वीणापुष्कर-
वादनानि(दि) स्वीक्रियते । तेन विशिष्टक्रियापरिच्छेद्यो यद्यवच्छिन्नो लयस्ताल इति
गान्धर्वीयताललक्षणादेर्वीणावाद्यादेश्च क्रियायाः प्रदेशान्तरे लक्षितादिह न पाणेः सामान्य-
लक्षणं कृतं विशेषलक्षणं वा ॥ ३७२ ॥

च/

समपाणिश्च धिज्ञेयो ह्यवपाणिस्तथैव च ।

तथैवोपरिपाणिश्च गीतवाद्यसमाश्रयः(याः) ॥ ३७३ ॥

लयेन यत् समं वाद्यं समपाणिः प्रकीर्त्यते ।

लयाद् ॥ ध्रुवाद् यदवकृष्टं स्यात् सोऽवपाणिः^१ प्रकीर्तितः ॥ ३७४ ॥

लयस्योपरि यद्वाद्यं पाणिः स उप(सोपरि)इ(रि)प्यते ।

ततः(त्र) स्थिति(त)लयो यो वै सन्निपानो विधीयते ॥ ३७५ ॥

यस्मिन्विशिष्टविशेषस्तमाह । सम(पाणि)श्चेति । ननु साम्यं पश्चाद्वाच्युपर्यु-
परिभाषितं च । एतदेवात्र विश्राम्यतीत्याशङ्क्याह । गीतवाद्यसमाश्रया इति
॥ ३७३ ॥

पृथग्विशेषवत्त्वगान्युच्यन्ते । लयेन यत्समं वाद्यमित्यादिना । काचिन्निय-
मादृष्टा स्वयनिशया वाऽन्या क्रियाऽवच्छेदिका तथा गीतस्य समकालता पूर्वकालताऽऽ-
गन्तुककालता वा । तत्रेहावापादिकाऽऽद्यान(काल)ता । तथा सह यथायोगं समकालताऽ-
समकालत्वे मन्तव्ये । यथाह दत्तिलाचार्यः ।

समं योपरि वा तस्य यद्वाद्यः संस्थितं भवेत् ।

वाद्यं पदानि(नि) पाणौ वा तदेवमभिधीयते ॥

(दत्तिलम् १५३-१५४)

इति । तत्र लय इति तात्पर्यव्याप्तीतमुच्यते । तथा च त्रिशम्योपरि पाणौ (म. ना.
२९.८७) इत्याश्रयकाले आदौ वीणादिवाद्यग्रह इति प्रदर्शितमभियुक्तैर्यथायोगं
क्रियान्तरेण सह सामर्थ्यं चिन्तनात् । तेन गीतक्रियायां नाट्यक्रियातुल्यकाल(लः)-
समपाणिः । स चोद्वेजिन्यात्ममध्यमेव । यथा(दा) तु गीतक्रियाप्राधान्यात्.....
तृक्रिया पश्चात् तथा(दा)(ऽव)पाणिः ॥ ३७४ ॥

वाद्यः

द्रुतलयोचितो यस्यातिशीघ्रं गच्छति स प्रथममेव निर्याति स चापरमपि न प्रतीक्षते
गीतक्रिया तु यद्वा न तावत् प्रवर्तते प्रथममेव वाद्यानि क्रियान्तरं तदोपरिपाणिः । स
चौचित्याविलम्बिते लये दीर्घसूत्रो हि सहचरेषु प्रा^२ निर्गतेषु गतिमारभत इति । सोपरीति ।
सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति (अष्टाध्यायी ६.१.१३४) लोपः । एवं यतिपाणि-
भ्यामुपक्रियमाणो लय एव ताल इति तस्यैव प्राधान्यं दर्शयितुं पुनस्तद्विषयमेव वक्तव्या-

समपाणिश्च विज्ञेयो ह्यवपाणिस्तथैव च ।

तथैवोपरिपाणिश्च गीतवाचसमाश्रयः(याः) ॥ ३७३ ॥

लघेन यत् समं वाचं समपाणिः प्रकीर्त्यते ।

तथा(दे) । भुवाद् यदवकृष्टं स्यात् सोऽवपाणिः प्रकीर्तितः ॥ ३७४ ॥

Ja 31, 495
A 5 edn] लघस्योपरि यद्वाचं पाणिः स उप(सोपरि)इ(रि)ष्यते ।

ततः(त्र) स्थिति(त)लयो यो वै सन्निपातो विधीयते ॥ ३७५ ॥

यन्मन्त्रविशिष्टविशेषस्तमाह । सम(पाणि)श्चेति । ननु साम्यं पश्चाद्वाच्युपरि-
परिवाक्तिवं च । एतदेवात्र विश्राम्यतीत्याशङ्क्याह । गीतवाचसमाश्रया इति
॥ ३७३ ॥

पृथग्विशेषरक्षगान्युच्यन्ते । लघेन यत्समं वाचमित्यादिना । काचिन्निय-
मादृष्टा रक्षयिषा वाऽन्या क्रियाऽवच्छेदिका तथा गीतस्य समकालता पूर्वकालताऽऽ-
गन्तुककालता वा । तत्रेहावापादिकाऽऽयान(काल)ता । तथा सह यथायोगं समकालताऽ-
समकालत्वे मन्तव्ये । यथाह दत्तिलाचार्यः ।

समं वोपरि वा तस्य यद्वाचः संस्थितं भवेत् ।

वाचं पदानि(नि) पाणौ वा तदेवमभिधीयते ॥

(दत्तिलम् १५३-१५४)

इति । नत्र लय इति तात्पर्यत्वाद्गीतमुच्यते । तथा च त्रिशम्योपरि पाणौ (म. ना.
२९.८७) इत्याश्रावणकाले आदौ वीणादिवाद्यग्रह इति प्रदर्शितमभियुक्तैर्यथायोगं
क्रियान्तरेण सह सामर्थ्यमयं चिन्तनात् । तेन गीतक्रियायां नाट्यक्रियातुल्यकाल(लः)-
समपाणिः । स चोद्वेजिन्यात्ममध्यमेव । यथा(दा) तु गीतक्रियाप्राधान्यात्.....
तृक्रिया पश्चात् तथा(दा)(ऽव)पाणिः ॥ ३७४ ॥

वाच्य

दुतलयोचितो यस्यातिशीघ्रं गच्छति स प्रथममेव निर्याति स चापरमपि न प्रतीक्षते
गीतक्रिया तु यदा न तावत् प्रवर्तते प्रथममेव वाद्यानि क्रियान्तरं तदोपरिपाणिः । स
चौचित्याविलम्बिते लये दीर्घसूत्रो हि सहचरेषु प्रा^४ निर्गतेषु गतिमारभत इति । सोपरीति ।
सोऽचि लोये चेत्पादपूरणमिति (अष्टाध्ययी ६.१.१३४) लोयः । एवं यतिपाणि-
भ्यामुपक्रियमाणो लय एव ताल इति तस्यैव प्राधान्यं दर्शयितुं पुनस्तद्विषयमेव वक्तव्या-

स तु मध्यलयं प्राप्य सन्निपातद्वयं भवेत् ।

द्रुतं चापि लयं प्राप्य सन्निपातचतुष्टयम् ॥ ३७६ ॥

यावत् तत्रोन्त(त्त)रकृता(कला) द्रुतमध्य(एव) लयो हि सः ।

सोऽवपाणिस्तु विज्ञेयस्तज्ज्ञेद्रुतलयाश्रयाः(श्रितः) ।

अत ऊर्ध्वं प्रमाणं तु कलानां न विधीयते ॥ ३७७ ॥

न्तरमाह । तत्र स्थितलयो यो वै इति । वैशद्वोऽतिशये । तदयमर्थः । इह द्रुतमध्यविलम्बितः क्रमेणाधिका इति तावदुक्तम् । तत्र यद्यतिशयो भवति द्वैगुण्यं न ततः परं वक्ष्यते । ऊर्ध्वं प्रमाणं तु कलानामिति (भ. ना. अ. ३१.३७८) । सन्निपात इति । हेयरूपकम् ॥ ३७५ ॥

तदेको यदा येन विलम्बितेन लयेन गायतीति तदा तावतैव कालेन परो द्विर्गायति मध्यलयम् । तदाह । सन्निपातद्वयमिति । तृतीयस्तु चतुर्गायति स द्रुतलयः । तदाह । सन्निपातचतुष्टयमिति ॥ ३७६ ॥

ननु तत्राऽपि किञ्चिदष्टकृत्वस्तदेव नि(यमरहिता)दित्यादिलयानवस्थेत्याशङ्क्याह ।

यावत्तत्रान्त(त्रोत्त)रकला द्रुत एव लयो हि सः ।

एवकारोऽभि(भिन्नक्रमः) । उत्तरैव या कला अहेत्या(आहत्य) स द्रुतलयाश्रयत्वाद् द्रुतो लयः । एतदुक्तं भवति । यत् कलावर्णाङ्गस्वरूपे तद्यतः परं न निर्वहति स एव द्रुतलय इति । तेन (न) काचिदनवस्था । अथात्र प्रसङ्गादवपाण्यौचित्यं दर्शयति ।

सोऽवपाणिस्तु विज्ञेयस्तज्ज्ञेद्रुतलयाश्रिताः(तः) ।

इति । लयादवकृष्टं स्यादिति यतो लक्षितः । एतच्च दिग्दर्शनं मन्तव्यम् । अन्ये त्ववपाणिं विलम्बिते (उ)परिपाणिं द्रुते विनियुज्जने । तत्तु वाद्ये प्रधाने गीते चानुयायीति मन्तव्यम् । तत्तु प्राधान्ये ।

अथ प्रकृतमेवाह । अत ऊर्ध्वमिति । द्वैगुण्यादूर्ध्वं विलम्बितादिषु यत् प्रमाणं तत्र विधीयते विधिना शास्त्रेणोच्यते इत्यत्र दृष्टप्रधाने गान्धर्वे इति भागाधिकत्वादारभ्य द्वैगुण्यं द्रुनादीनानुत्तरोत्तरमिन्धुक्तं भवति । स्वच्छन्दप्रयोगे तु न नियमः कश्चिदिति यावत् । अतस्तत्र लयप्रतिपाणिभेदानामन्योन्याश्रयानुगुणपौर्वापर्यस्य भावप्रसृतिलोपप्रस्तरेण भेदः । अत एव लयत्रयस्यैव परमार्थ(तः) प्लुतलघुगुरुलघुरूपताऽविलम्बितेऽपि

इत्येष लक्षणविधिर्निर्दिष्टो गानयोक्तृभिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भुवाणामङ्गकल्पनम् ॥ ३७८ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तालाध्याय एकविंशः ।

त्रिभागाधिकत्वं प्लुते गुरौ च लवौ द्वैगुण्यमिति मूल एव सकलतालज्ञानप्रधानभूते भगव-
न्पार्वतीपतिवक्त्रचतुष्टयोद्गीते चञ्चलप्लुटे सुरचितमेव । तथा च गीतकादावदृष्टफले तैरेव
व्यवहारः साम्यमात्रोपयोगिना तालव्याप्ते तु लववर्ध(ना)त्तेन तदर्थेन बिन्दुना सार्धेन वा
द्वुतेन विरामवता सविन्दुकेन वा सद्वुतेन वा गुरुप्लुताभ्यामेवंभूताभ्यां वा भवन्ति विचित्रा-
स्तालगतयः । तत एवापरिसंख्येयत्वान् मुनिना दर्शिताः । लक्षणकारेण प्रतिपदं
लक्ष्यं कथं दर्शनीयम् । लक्षणेन [च ते गता(त्य)ध्याये (भ. ना. १२) चतुर्धकक
(धक) लं (वा) स्यात्तथा (द) धकलं वा (लमेव च) (भ. ना. १२ ३१)
(इ) ति । अपरार्धानुसरण.....धृतो तथा एतेष्वधगतिप्रज्ञाविलक्षी-
त्यादिना]

[अपराद्धानुसरणे श्वापदानुगतौ तथा ।

एतेष्वेवं गतिं प्राप्नो विकलां सम्प्रयोजयेत् ॥]

(भ. ना. १२.३९)

इत्यादिना] च संगृहीताः (पुष्करा) ध्याये (भ. ना. अ. ३४) च संगृहीष्यन्त इत्यास्तां
तावत् ॥ ३७७ ॥

वृत्तमध्यायमुपसंहरन् गाविनमासूत्रयन् सङ्गतिं करोति । इत्येष लक्षण-
विधिरिति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं तालः । तत्र विधि(विः) दृष्टोपयोगी सास्ति(म्य)-
त्वकगानता(स्ता) लः । अत ऊर्ध्वमिति । एतदध्यायोक्तवस्तुताया(ला) दे[च ध्रु] वा
इति प्राप्तावसरत्वात्ताल(ला) इदानीं लक्षणीयाः । इति शिवम् ।

पोप्लूयन्ते यदुपरि[परे] पारलाभानवाप्ते

य(र्य) त्प्रोक्तानां विमलमपि सन्देहमेवावहेत ।

मायोपाधिप्रकटगहनात्तालनत्वादमुष्मात्

प्रोत्तीर्णाः[स्मः] स्मरदमनममी संस्मरामो ध्रुवार्थम् ॥

॥ ३७८ ॥

इति महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
तालाध्याय एकविंशः समाप्तः ॥

इत्येष लक्षणविधिर्निर्दिष्टो गानयोक्तृभिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ध्रुवाणामङ्गकल्पनम् ॥ ३७८ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तालाध्याय एकत्रिंशः ।

त्रिभागाधिकत्वं प्लुते गुरौ च लघौ द्वैगुण्यमिति मूल एव सकलतालतानप्रधानभूते भगव-
त्पार्वतीपतिवक्त्रचतुष्टयोद्गीते चञ्चपुटे सुरचितमेव । तथा च गीतकादावदृष्टफले तैरेव
व्यवहारः साम्यमात्रोपयोगिना तालव्याप्ते तु लयवर्ध(ना)त्तेन तदर्थेन बिन्दुना सार्धेन वा
द्वुतेन विरामवता सविन्दुकेन वा सद्वुतेन वा गुरुप्लुताभ्यामेवंभूताभ्यां वा भवन्ति विचित्रा-
स्तालगतयः । तत एवापरिसंख्येयवान् मुनिना दर्शिताः । लक्षणकारेण प्रतिपदं
लक्ष्यं कथं दर्शनीयम् । लक्षणेन [च ते गना(त्य)ध्याये (भ. ना. १२) चतुरर्धकक
(धक) लं (वा) स्यात्तथा (द) धकलं वा (लमेव च) (भ. ना. १२-३१)
(इ) ति । अपरार्धानुसरण.....धृतो तथा एतेष्वधगतिप्रज्ञविलक्षी-
त्यादिना]

[अपराद्धानुसरणे श्वापदानुगतौ तथा ।

एतेष्वेवं गतिं प्राज्ञो विकलां सम्प्रयोजयेत् ॥]

(भ. ना. १२.३९)

इत्यादिना] च संगृहीताः (पुष्करा) ध्याये (भ. ना. अ. ३४) च संग्रहीष्यन्त इत्यास्तां
तावत् ॥ ३७७ ॥

वृत्तमध्यायमुपसंहरन् भाविनमासूत्रयन् सङ्गतिं करोति । इत्येष लक्षण-
विधिरिति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं तालः । तत्र विधि(विः) दृष्टोपयोगी सास्ति(ग्य)-
त्वक्रममानता(स्ता) लः । अत ऊर्ध्वमिति । एतदध्यायोक्तवस्तुताया(ला) दे[व ध्रु] वा
इति प्राप्तावसरत्वात्ताल(ला) इदानीं लक्षणीयाः । इति शिवम् ।

पोप्लूयन्ते यदुपरि[परे] पारलाभानवाप्ते

य(र्ग) त्प्रोक्तानां विमलमपि सन्देहमेवावहेत ।

मायोपाधिप्रकटगहनात्तालनत्वादमुष्मात्

प्रोत्तीर्णाः[स्मः] स्मरदमनममी संस्मरामो ध्रुवार्थम् ॥

॥ ३७८ ॥

इति महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
तालाध्याय एकत्रिंशः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

‘ध्रुवासंज्ञानि यानि स्युर्नारदप्रमुखैर्द्विजैः ।

‘गीताङ्गानि तु(नीह) सर्वाणि विनियुक्तान्यनेकशः ॥ १ ॥

या ऋचः पाणिका गाथाः सप्तरूपाङ्ग एव च ।

सप्तरूपप्रमाणं हि तद् ध्रुवेत्यभिसंज्ञितम् ॥ २ ॥

॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

प्रावेशिक्यपवर्गसन्ततिमहाभागेषु या क्षेपिका

चित्रात् संसृतिरङ्गमण्डलतलादस्माच्च नैष्कामिकी ।

सम्भोगान्तरसंप्रसादसुभगश्रीशुद्धविद्यात्मिका

च्छन्दःसारमयी ध्रुवा विजयतां स्पर्धात्मिका सा तनुः ॥

उक्तं तावदनन्तराध्याये (भ. ना. अ. ३१) ध्रुवाणां लक्षणं वक्ष्यामीनि । तत्र ध्रुवाशब्दार्थं व्याचिकीर्षुर्युगलकमाह । ध्रुवासंज्ञानि यानि स्युरिति । पूर्वं नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोग इति (भ. ना. १. ११) । तदयं सम्बन्धः । नारदाद्यैर्यानि गीताङ्गानि वर्णाङ्गानि, सप्तरूपाङ्गमात्रा मुखप्रतिमुखानि, सप्तरूपप्रमाणं व्यश्चतुरश्चादि, याश्चर्च ऋगाद्याः (ः) पाणिका इह नियुक्तानि तदेवं ध्रुवेति संज्ञितम् । नान्यत् किञ्चिदिति नपुंसकेन गीताङ्गसप्तरूपप्रमाणानां सम्बन्धः । या इत्य(ने)न ऋगाद्यापाणिकानाम् । इहेति नाट्ये । अनेकश इति व्यस्तसमस्तादिप्रकारवैचित्र्येण विशेषोपरञ्जनाय नियुक्तानि । तद् ध्रुवेति संज्ञितम् । कथं सर्वाणि सन्ति । सर्वशब्दः प्रकृतः कात्सर्येण यावन्ति यत्र रञ्जनातिशयान्नियुक्तानि तावन्ति तत्र समुदितान्येका ध्रुवा ।

ननु कस्मादेतत्समुदायो ध्रुवा । आह ध्रुवासंज्ञानीति । स्त्री(न)पुंसकैकशेषः । तदयमर्थः । गीताङ्गसप्तरूपाङ्गसप्तरूपप्रमाणस्य ध्रुवेति संज्ञा । ऋगाद्यापाणिकानां च ध्रुवा हि मूलप्रकृतिरुच्यते । एतावच्च गीतानुपदे सौष्ठवादौ जगद्गतिनि मेयमार्गे

१ र. ध्रुवा इति निरुक्तानि । ज. ध्रुवेति संज्ञितानि स्युः । म. ध्रुवासंज्ञानि तानि । २ ज. गीताङ्गानीह वृत्तेषु तानि मे रा(र. सम्यङ्) जिवोवत । च. गीताङ्गानीह । ३ च. अत्रमेव च । ४ च. च । ५ ड. सा ध्रुवेत्यभिसंज्ञिता ।

एभ्यस्त्वङ्गान्यथोद्धृत्य^१ नानाच्छन्दःकृतानि तु ।

ध्रुवात्वं यानि गच्छन्ति तानि वक्ष्याम्यहं पुनः^२ ॥ ३ ॥

मूलप्रकृतिः । तेन कारणेन गतेन ध्रुवेति व्यपदेशेन कार्यरूपं समुदायेऽपि भवितव्यम् ।
या ऋगाद्या यानि गीताङ्गानीति । (ए)वेति भेदोपक्रम उपजीव्यांशस्य विनियोगभेदं
ज्ञापयति । तं च यथावसरं दर्शयिष्यामः । अन्ये तु गीताङ्गानि यानि ध्रुवासंज्ञानि
नियुक्तानि च तानि ध्रुवासंज्ञानीति तच्छब्दाध्याहारेण श्लोकं प्रथमं योजयित्वा या
ऋच इति द्वितीयं पृथगेव योजयन्ति ।

ननु कारणे मूलप्रकृतिस्त्वादुन्मीलिताद्यप्रके तावदस्ति ध्रुवाव्यपदेशम्(शः) । यथोक्तम् ।

उन्मीलिता मा(मृ)ता चैव विश(शा)लाविरले तथा ।

उत्तमृष्टा विश्रुता चापि विप्रकीर्णा तथोद्गता ॥

एता ह्यष्टौ ध्रुवास्तत्र वर्णतालैः चित्रवत् ।

अक्षराणि यथाकुड्यं तद्विद्याद्गुरुलाघवम् ॥

... .. ।

... .. ।

... .. ।

... .. ।

शशिचूडामणिं विरचितशोभं वरदम् ।

शरणं गतोऽस्मि भगवन्तमीश्वरम् ।

पितृवनरङ्गमहानर(ट)मजितं शम्भुं नमामि सर्वोत्कृष्टम् ॥

शम्भुं नमाम्यखिललोकपतिम् ।

नमत महेश्वरपदयुगलम् ।

प्रणमाम्यहं शिवं वरदम् ॥

एता(इत्या)दयः ॥ १-२ ॥

मूलप्रकृतौ ध्रुवाव्यपदेश(शो) दृष्टे कार्येऽपि भवतु नाम । कार्यस्य तु स्वरूपं
वक्तव्यमित्याह । एभ्यस्त्वङ्गानीति । एभ्य इति सम्पगमृश्यते । गीताङ्गेभ्योऽपि
प्रथमस्य कस्यचिदंशोद्धारः । स एवेहाङ्गमन्युक्तम् । एतानि गीताङ्गादीनि समुदायरूपाणि

१ ड. अङ्गेभ्य उद्धृत्य । २ च. च । अ. क्रियानि तु । ३ म. काव्यत्वं । ४ ज. गदतस्ता-
त्रिबोधत । च. अहं द्विजाः ।

एभ्यस्त्वङ्गान्यथोद्धृत्य^१ नानाच्छन्दःकृतानि तु^२ ।

‘ध्रुवात्वं यानि गच्छन्ति तानि वक्ष्याम्यहं पुनः’ ॥ ३ ॥

मूलप्रकृतिः । तेन कारणेन गतेन ध्रुवेति व्यपदेशेन कार्यरूपं समुदायेऽपि भवितव्यम् । या क्रमाद्वा यानि गीताङ्गानीति । (ए)वेति भेदोपक्रम उज्जीव्यांशस्य विनियोगभेदं ज्ञापयति । तं च यथावद्वरं दर्शयिष्यामः । अन्ये तु गीताङ्गानि यानि ध्रुवासंज्ञानि नियुक्तानि च तानि ध्रुवासंज्ञानीति तच्छब्दाध्याहारेण श्लोकं प्रथमं योजयित्वा या ऋच इति द्वितीयं पृथगेव योजयन्ति ।

ननु कारणे मूलप्रकृतिस्त्वादुन्मीलिताद्यष्टके तावदस्ति ध्रुवाव्यपदेशम्(शः) । यथोक्तम् ।

उन्मीलिता मा(मृ)ता चैव विश(शा)लाविरले तथा ।

उत्सृष्टा विश्रुता चापि विप्रकीर्णा तथोद्भूता ॥

एता ह्यष्टौ ध्रुवास्तत्र वर्णनालेन चित्रवत् ।

अक्षराणि यथाकुड्यं तद्विद्याद्गुरुलाघवम् ॥

नो गच्छन्ति तानि ... ३ ज व दः ... ३ ॥ ३ ॥

... ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥

... ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥

... ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥

शशिचूडामणिं विरचितशोभं वरदम् ।

शरणं गतोऽस्मि भगवन्तमीश्वरम् ।

पितृवनरङ्गमहानर(ट)मजिनं शम्भुं नमामि सर्वोत्कृष्टम् ॥

शम्भुं नमाम्यखिललोकपतिम् ।

नमत महेश्वरपदयुगलम् ।

प्रणमाम्यहं शिवं वरदम् ॥

एता(इत्या)दयः ॥ १-२ ॥

मूलप्रकृतौ ध्रुवाव्यपदेश(शो) दृष्टे कार्येऽपि भवतु नाम । कार्यस्य तु स्वरूपं वक्तव्यमित्याह । एभ्यस्त्वङ्गानीति । एभ्य इति सम्भ्रामृश्यते । गीताङ्गेभ्योऽपि प्रथमस्य कस्यचिदंशोद्धारः । स एवेहाङ्गमित्युक्तम् । एतानि गीताङ्गादीनि समुदायरूपाणि

१ ड. अङ्गेभ्य उद्धृत्य । २ च, च । ब. क्रियानि तु । ३ म. काव्यत्वं । ४ ज. गदस्तस्मा-
न्निबोधत । च. अहं द्विजाः ।

मुखं प्रतिमुखं चैव वैहायस(सि)कमेव तु ।

स्थितप्रवृत्ते वज्रं च सन्धिः संहरणं तथा ॥ ४ ॥

प्रस्ता(स्वा)रो माषघातः स्यादुपवर्तनमेव च ।

उपघा(पा)तः प्रवेणी च चतुरश्रं सशीर्षकम् ॥ ५ ॥

या आलम्ब्य यद्वियन्ते उत्कभाजो भवन्ति । तथा ध्रुवामवं नानाप्रकारं रसभावप्रकृत्या-
द्यौचित्यात् प्रवृत्तं मात्रावृत्तवर्णवृत्तविशेषमाधारमाश्रित्याथैव सङ्घातरूपतां भजन्ते । यानि
कार्यरूपाणि ध्रुवात्वं तद्व्यादेशं गच्छन्ति अथ तानि वक्ष्यामीति वाक्यभेदेन
सम्बन्धः । अपेति वाक्यभेदेन सूचकः । उद्धृत्येति । क्रियारूपमिति भिन्नकर्तृनाभावः ।

प्राप्ति
॥ ५ ॥

एतदुक्तं भवति । यथाऽभ्युद्गमनि सङ्घातेन रसनायामङ्गानि पुरुषभय(ट)गजादीनि
केनचिदुत्कर्षेण स्थितानीति कृत्वा सङ्घातान्तरेण सम्पाद्यमानापूर्वदशावैचित्र्येण कारण-
कार्यात्मभावोऽभिव्यज्यतांति तथा गीताङ्गादीन्यदृष्टप्रधाने गीतकादिरूपसंघातोत्थितानि कुत-
श्चिद्रसभावकृतान्यौचित्यसमर्पणात्मकरञ्जनायोग्यलक्षणादुत्कर्षादुचितगीयमानवृत्तविशेषाश्रयेण
संघातात्मकरूपं प्रतिपन्नकारणत्वं प्रग्द(प्राग् द)शया अननुभूय कार्यमौत्तरकालिकं भजन्ते
कारणशङ्क्यपदेश्यानि च भवन्तीति ॥ ३ ॥

तानि यद्यपि तालाध्याये(भ. ना. अ. ३१)दर्शितानि तथा(ऽपि) विस्मर-
णशीलायोपलक्षणार्थं पठति । मुखं प्रतिमुखं चैवेत्यादिना । पट्कलाप्रमाणं पूर्वोक्त-
मिति (न)लिख्यते । न चात्रैतदीयमुपकरोति(तीति) लक्ष्यते । तथाऽष्टकलमानं सङ्गृहीतमिति
किं प्रतिमुखादिना । एवं सन्धिप्रस्वारवज्रादौ पौनरुक्त्यं स्यात् । क(स्मि)श्चिदेवाङ्ग उपजीव्य-
त्वं वक्ष्यामः । संहरणमन्तम् । चकाराः परिगणनाशङ्कां व्युदस्य नाना गीताङ्गानि
वर्णाङ्गादीन्यपि स्वीकुर्वन्ति ।

तदयमर्थः । गीतकानामृगाथापाणिकानामङ्गतो यत् किञ्चिदुत्कृष्टमङ्गरूपं लक्ष्यते तत्
सामान्यानुगुणैः प्रावेशिक्यादिभिः पञ्चभिः सङ्घातैः स्थापयितव्यम् । स नास्ति सङ्घातो यत्र
सप्रा(र्वा)णि तानि न व्याप्रियन्ते । रूपरसगन्धस्पर्शा इव.....भावेण बाहुल्यादल्पवैचित्र्य-
कृतस्तु विशेषः । तथाहि । प्रधानार्थसूचना मुखात् । तदनु वस्तुसूचनं प्रतिमुखात् ।
पशुन्या(वस्तुन्य)लङ्कारयोजनं वैहायसात् । यथास्थितप्रस्थितानुबन्धः(ः)स्थितानां(त्) ।

१ ज. सिकमेव च । च. च । २ च. प्रस्वारः । ड. प्रस्वारधोपवर्तश्च माषघातस्तथैव च ।
३ च. उपपातः प्रवेण्यौ च । ज. चतुश्चावपते च प्रवेणी शीर्षकं तथा ।

वानिभिनयन्ति

ते

१ वानिभिनयन्ति
Ms.

मुखं प्रतिमुखं चैव वैहायस(सि)कमेव तु ।

स्थिनप्रवृत्ते वज्रं च सन्धिः संहरणं तथा ॥ ४ ॥

प्रस्ता(स्वा)रो माषघातः स्यादुपवर्तनमेव च ।

उपघा(पा)तः प्रवेणी च चतुरश्रं सशीर्षकम् ॥ ५ ॥

या आलम्ब्य यद्वियन्ते उत्कभाजो भवन्ति । तथा ध्रुवामवं नानाप्रकारं रसभावप्रकृत्या-
द्यौचित्यात् प्रवृत्तं मात्रावृत्तवर्णवृत्तविशेषमाधारमाश्रित्याथैव सङ्घातरूपतां भजन्ते । यानि
कार्यरूपाणि ध्रुवात्वं तद्यत्रदेशं गच्छन्ति अथ तानि वक्ष्यामीति वाक्यभेदेन
सम्बन्धः । अथेति वाक्यभेदेन सूचकः । उद्धृत्येति । क्रियारूपमिति भिन्नकर्तृनाभावः ।

एतदुक्तं भवति । यथाऽभ्युद्गमनि सङ्घातेन रसनायामङ्गानि पुरुषभ्यः (ट) गजादीनि
केनचिदुत्कर्षेण स्थितानीति कृत्वा सङ्घातान्तरेण सम्पाद्यमानापूर्वदशावैचित्र्येण कारण-
वागभिजयन्ति/ कार्यात्मभावोऽभिजयनाक्ति तथा गीताङ्गादीन्यदृष्टप्रधाने गीतकादिरूपसंवातोत्थितानि कुत-
श्चिद्रसभावकृतान्यौचित्यसमर्पणात्मकरञ्जनायोग्यलक्षणादुत्कर्षादुचितगीयमानवृत्तविशेषाश्रयेण
संघातात्मकरूपं प्रतिपन्नकारणत्वं प्रग्(प्राग् द)शाया अननुभूय कार्यमौत्तरकालिकं भजन्ते
कारणशङ्कव्यपदेश्यानि च भवन्तीति ॥ ३ ॥

सुकारिणः

तानि यद्यपि तालाध्याये(भ. ना. अ. ३१) दर्शितानि तथा(ऽपि) विस्मर-
णशील्योपलक्षणार्थं पठति । मुखं प्रतिमुखं चैवेत्यादिना । पट्कलप्रमाणं पूर्वोक्त-
मिति (न) लिख्यते । न चात्र नदीयमुपकरोति(तीति) लक्ष्यते । तथाऽष्टकलमानं सङ्गृहीतमिति
किं प्रतिमुखादिना । एवं सन्धिप्रस्वारवज्रादौ पौनरुक्त्यं स्यात् । क(स्मि)श्चिदेवाङ्ग उपजीव्य-
त्वं वक्ष्यामः । संहरणमन्तम् । चकाराः परिगणनाशङ्कां व्युदस्य नाना गीताङ्गानि
वर्णाङ्गादीन्यपि स्वीकुर्वन्ति ।

तदयमर्थः । गीतकानामृगाथापाणिकानामङ्गतो यत् किञ्चिदुत्कृष्टमङ्गरूपं लक्ष्यते तत्
सामान्यानुगुणैः प्रावेशिक्यादिभिः पञ्चभिः सङ्घातैः स्थापयितव्यम् । स नास्ति सङ्घातो यत्र
सप्रा(र्वा)णि तानि न व्याप्रियन्ते । रूपरसगन्धस्पर्शा इव.....भावेषु बाहुल्यादल्पवैचित्र्य-
कृतस्तु विशेषः । तथाहि । प्रधानार्थसूचना मुखान् । तदनु वस्तुसूचनं प्रतिमुखान् ।
पशुन्या(वस्तुन्य)लङ्कारयोजनं वैहायसात् । यथास्थितप्रस्थितानुबन्धः(ः)स्थिनानां(त्) ।

१ ज. सिकमेव च । च. च । २ च. प्रस्वारः । ड. प्रस्वारथोपवर्तनं माषघातस्तथैव च ।
३ च. उपघातः प्रवेणी च । ज. चतुश्चावपते च प्रवेणी शीर्षकं तथा ।

‘सम्पिष्टमन्ताहरणं माहाजनिकमेव च ।

ध्रुवाणामङ्गसंज्ञानि पञ्चानामपि नित्यशः’ ॥ ६ ॥

निवृत्तानां सन्धानं प्रवृत्तात् । अर्थापादनं वज्रात्मना(नो) ह्यनुसन्धानं सन्धेः ।
वाक्यार्थसमाप्तिः संहरणात् । वर्णानुष्कर्षः प्रस्वारात् । सम्पिण्डिततात्पर्ययोगो माष-
घातात् । पुनरावृत्त्या गीतमुपवर्तनात् । पूर्वार्थनिगमनमुपपातात् । एकस्यैवार्थस्य
वैचित्र्ययोगो वेणीप्रवेणीभ्याम् । द्वैधीकरणं चतुरश्रकात् । प्रधानार्थविश्रान्तिः
शीर्षकात् । छन्दःकमायातगुरुलघ्वादिसंपूर्णत्वेन गतिवैचित्र्यं सम्पिष्टकात् । भाव्य-
र्थान्तरसमाक्षेपोऽन्ताहरणात् ।मिति पूर्वोक्तं म(मा)हाजनिकात् ।
एवमन्येभ्यो वाङ्मेभ्यस्तद्रूपमनुसर्तव्यम् । तद्यथा । अङ्गिनोऽङ्गेभ्यो गीयमानमृग्भ्यः पदविच्छे-
दस्य गीतमध्यविषट्ठनम् । तथा चोक्तम् । सामिग्रथितावस्थानेऽवग्रहो भवेत्
इति । गाथाभ्यो हृदयाल्हादिकवृत्तोऽयोगः । यथोक्तम् । नानाच्छन्दःसंस्तुतानि ।
ह्लादनार्थस्य च्छन्दे च्छ(छदेश्छ)न्द इति स्मरतः सौकुमार्यादिगुणगणयोगः । पाणि-
कायास्तालविभागः शम्यादिकमपि हीनससरूपप्रमाणम् । तत्र हि तालोऽन्योन्यैः शम्यादिभिरु-
पनीयमानसंसर्गो दृष्ट इति प्रमाणम् । (म)त्र एव ध्रुवासु निवेशयति । तदेवं प्रतिध्रुवं गीताङ्गादिभ्य
एतदुपजीवितम् । गान्धर्वसंस्कृता नारदाद्या(नारदीयशिक्षा १-२) गानयोगं(ग) चिकीर्षवस्तस्य
गान्धर्वप्रकृतित्वेन व्यवस्थापयन्तो भोगोपयोगिनमुक्तपूर्वसंवातं नायमस्माभिः स्वमनीषिकाकृतः
किन्तु प्रकृतावपि न दृष्ट इत्यागमप्रामाण्येनोपोह्यल्यन्ता(न्त आ)गमानुरसा(नुसारि) हि
दृष्टफलमपि भोजनादि प्राणाः(णायाम)सन्ध्याद्या इत्यागमानुसन्धानेनोपबृंहयन्ति । नैतन्न
वाच्यम् । किमिति एते साक्षाद्धर्मार्प(र्थ)साधनोपात्ताः । किमनया.....कल्पनयेति । ये
त्वेतद्गतं गत्याद्युपजीव्यमित्याहुस्ते किमत्र फलमिति प्रष्टव्याः । भोजनप्राङ्मुखतादिवद्
दृष्टफलतायामप्यदृष्टमिति चेत् तत्समस्तानां युगपद्वा विकल्पनेन वेति सर्वमसमञ्जसप्रयासम् ।
तस्मादुक्तधर्मोपजीवनमेव परमगुरुनिरूपितं युक्तम् । यथोक्तं श्रीमदुपलदेवपादैः ।

स्थितात् स्थायित्वसम्पन्नात् प्रस्तुतस्थेमयोजनम् ।

ध्रुवासु यद्यदन्येभ्यस्तद्वत् प्रज्ञोप(ज्ञः प्र)कल्पयेत् ॥

इति । भट्टमतेनापि ।

गाथानां पाणिकानां च गानमा(नं म)सृणसम्पदा ॥

इत्यादि ध्रुवकार्ये कारणवद् धर्मानुगमात् ॥ ४-६ ॥

सम्पिष्टमन्ताहरणं माहाजनिकमेव च ।

ध्रुवाणामङ्गसंज्ञानि^१ पञ्चानामपि नित्यशः^२ ॥ ६ ॥

निवृत्तानां सन्धानं प्रवृत्तात् । अर्थापादनं वज्रात्मना(नो) ह्यनुसन्धानं सन्धेः ।
वाक्यार्थसमाप्तिः संहरणात् । वर्णानु-कर्षः प्रस्वारात् । सम्पिण्डिततात्पर्ययोगो माप-
घातात् । पुनरावृत्त्या गीतमुपवर्तनात् । पूर्वार्थनिगमनमुपपातात् । एकस्यैवार्थस्य
वैचित्र्ययोगो वेणीप्रवेणीभ्याम् । द्वैधीकरणं चतुरश्रकात् । प्रधानार्थविश्रान्तिः
शीर्षकात् । छन्दःकमायातगुरुलब्धादिसंपूर्णत्वेन गतिवैचित्र्यं सम्पिष्टकात् । भाव्य-
र्थान्तरसमाक्षेपोऽन्ताहरणात् ।मिति पूर्वोक्तं म(मा)हाजनिकात् ।
एवमन्येभ्यो वाङ्मेभ्यस्तद्रूपमनुसर्तव्यम् । तद्यथा । अङ्गिनोऽङ्गेभ्यो गीयमानमृभ्यः पदविच्छे-
दस्य गीतमध्यविघट्टनम् । तथा चोक्तम् । सामिग्रथितावस्थानेऽवग्रहो भवेत्
इति । गाथाभ्यो हृदयाल्हादकवृत्तोपयोगः । यथोक्तम् । नानाच्छन्दःसंस्तुतानि ।
ह्लादनार्थस्य च्छन्दे च्छ(छदेश्छ)न्द इति स्मरतः सौकुमार्यादिगुणगणयोगः । पाणि-
कायास्तालविभागः शम्यादिकमपि हीनसत्स्वरूपप्रमाणम् । तत्र हि तालोऽन्योन्यैः शम्यादिमिरु-
पनीयमानसंसर्गो दृष्ट इति प्रमाणमा(म)त्र एव ध्रुवासु निवेशयति । तदेवं प्रतिध्रुवं गीताङ्गादिभ्य
एतदुपजीवितम् । गान्धर्वसंस्कृता नारदाद्या(नारदीयशिक्षा १-२)गानयोगं(ग) चिकीर्षवस्तस्य
गान्धर्वप्रकृतित्वेन व्यवस्थापयन्तो भोगोपयोगिनमुक्तपूर्वसंघातं नायमस्माभिः स्वमनीषिकाकृतः
किन्तु प्रकृतावपि न दृष्ट इत्यागमप्रामाण्येनोपोह्यलयन्ना(न्त आ)गमानुरसा(नुसारि) हि
दृष्टफलमपि भोजनादि प्राणाः(णायाम)सन्ध्याद्या इत्यागमानुसन्धानेनोपबृंहयन्ति । नैतन्न
वाच्यम् । किमिति एते साक्षाद्धर्मार्पि(र्थ)साधनोपात्ताः । किमनया.....कल्पनयेति । ये
त्वेतद्गतं गत्याद्युपजीव्यमित्याहुस्ते किमत्र फलमिति प्रष्टव्याः । भोजनप्राङ्मुखतादिवद्
दृष्टफलतायामप्यदृष्टमिति चेत् तत्समस्तानां युगपद्वा विकल्पनेन वेति सर्वमसमञ्जसप्रयासम् ।
तस्मादुक्तधर्मोपजीवनमेव परमगुरुनिरूपितं युक्तम् । यथोक्तं श्रीमदुपलदेवपादैः ।

स्थितात् स्थायित्वसम्पन्नात् प्रस्तुतस्थेमयोजनम् ।

ध्रुवासु यद्यदन्येभ्यस्तद्वत् प्रज्ञोप(ज्ञः प्र)कल्पयेत् ॥

इति । भट्टमतेनापि ।

गाथानां पाणिकानां च गानमा(नं म)सृणसम्पदा ॥

इत्यादि ध्रुवकार्ये कारणवद् धर्मानुगमात् ॥ ४-६ ॥

एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया द्विवस्तु परिगीनिका ।

त्रिवस्तु मद्रकं ज्ञेयं चतुर्वस्तु चतुष्पदा ॥ ७ ॥

ध्रुवा वर्णास्त्व(ह्य)लङ्कारा यतयः पाणयो लयाः ।

ध्रुवमन्योन्यसम्बन्धा(न्या) यस्माद् तस्मात् ध्रुवाः(ः) स्मृताः(ः) ॥ ८ ॥

ध्रुवेति सामान्यव्यपदेशे स्थितेऽपि तालप्रमाणगानगताद् विशेषव्यपदेशेनाह ।
एकवस्त्विति । यत्रैकेनैव तालेन वर्णाङ्गेन च निर्वहणं तत्र ध्रुवेत्येव संज्ञा । यत्र त्व-
समवृत्तयादौ (युमौज इति नि) यमे द्वाभ्यां तेन परिच्छिन्ना गीतिरत्रेति कृत्वा परिगीनिके-
त्यपि संज्ञा । यत्र तु त्रिभिरपूर्ववर्णाङ्गैः स्तुत्याङ्गानां निर्वाहे कृते तुर्यस्य भागस्य तन्मध्यादेव
केनचिन्निर्वहणं व्यश्ररङ्गोचितपरिक्रमण इव वादिखण्डत्वमेव खण्डनेति ध्रुवासु नियमाभावात्
तन्मन्द्रकर्गीतकवत् व्यङ्गत्वान् मन्द्र(द्र)कम् । विषमवृत्तवत् तुर्येऽपि तालेऽन्यनाल-
वर्णाङ्गयोगे चतुष्पा(प)देत्यपि संज्ञा ॥ ७ ॥

अन्ये त्वेकद्वित्रिचतुःखण्डकृता एताः संज्ञा इत्याहुः । गीततालपदान्यत्र । एवं
कारणानुगमाद् ध्रुवेति यो व्यपदेशस्तन्मन्यथाऽपि समर्थयतो

ध्रुवा वर्णा ह्यलङ्कारा यतयः पाणयो लयाः ।

ध्रुवमन्योन्यसम्बन्धा यस्मात् तस्माद् ध्रुवाः स्मृताः ॥

इति गीतकादौ पानानां स्थाय्यादीनां (द्रुवादीनां) च ब्राह्मणाद्या(द्विष्व)-
न्योन्यमनुवर्णानुवर्णकभावः कश्चिद् विनियोगमुखेन प्रकृत्या सर्वेषां तत्र भावान् । ध्रुवासु तु
रसाद्यनुगुणो यो गीयमानस्य वृत्तस्यार्थस्तत्रानुगुणो यः प्राधान्यान् पातादीनामन्यतमः ।
तदौचित्येनान्येऽपि प्रवर्तन्ते । यथा रथगत्यौचित्याद् द्रुतरूपे पाते तदनुमारिणो वर्णवर्णाङ्गा-
दयः । करुणरंसोचिते वर्णाङ्गे तदनुगुणा गुरुप्लुतादिरूपेण पानादयः । एवं प्रत्येकं वाच्यम् ।
तत्र ध्रुवा इति पाताद्याः । एतेषां ध्रुवादीनामन्योन्यसम्बन्धेऽव्यभिचारितया ध्रुवरूपे
निमित्तं पदम् । आधारत्वाद्यौ(दौ)चित्ययोजनाच्च । न हि निराधारा वर्णादयो(य इति) ।
दर्शितं चैतत् ।

अन्येऽपि कुड्यचित्त(च)दृष्टान्तेन तेन ध्रुवागमाधारः पदमिति पर्यायात्
तद्विद्यते यस्यां वृत्तजातौ सा ध्रुवेति । अत एव लक्ष्ये गीयमानं रूपकमेव ध्रुवेत्याहुः ।
अक्षरयोजना(च)ध्रुवा द्रुताद्या लयाः । तस्या (वर्णा)द्यपेक्षानाश्रित्यान्योन्यसम्बन्धा
भवति(न्ति) । ध्रुवं पदं तस्माद्धेतोः प्रावेशिक्यादयो ध्रुवा इति ॥ ८ ॥

ध्रुवास्तु^१ पञ्च विज्ञेया नानासंस्थानसंश्रयाः^२ ।

एतासां सम्प्रवक्ष्यामि सप्तरूपाङ्गकारणम्^३ ॥ ९ ॥

उपवृत्तं प्रवृत्तं च प्रावेशिक्यां प्रकीर्त्यते ।

वज्रं च शीर्षकं चैव शीर्षिकायां विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥

तासां विभागा रसाध्याये (भ. ना. अ. ६) यद्यपि दर्शितास्तथापि तदग्रान्तर-
भेदसम्भवामिधित्सया तदनुवदति । ध्रुवास्तु पञ्चेति । पञ्चैव प्रावेशिक्यादयस्ता एव....
नाना..... । अत्र विशेषगद्वारेण हेतुः संस्थाने तु गुरुलघुसन्निवेशोऽक्षरमात्रेयत्ता रस-
भावप्रकृतिभेदश्च तदाश्रयेण प्रकरनानात्वम् । तथाहि । प्रावेशिक्या एव रसादिवशात्
स्थिताकागदिभेदान्तरात्.....च्छन्दोवृत्तभेदाच्चासंख्यभेदाः । तासां त्वप्रत्येकं यद्यपि
समस्तो रूपादियोगो दर्शितास्तथापि किञ्चिदङ्गं प्राधान्येन निवेशयितव्यमित्येतत् सूत्रयति ॥९॥

उपवृत्तमिति । उपवर्तनप्रवृत्ते प्रावेशिक्याम् । तथाहि ।

प्रविशन्ति दयिनाविरहजमनिमोहास्थानजगुरुक्रोपम् ।

जलद्र (द) नटि (डि) त्कृतलक्षणं कुञ्जरनाथो वनम् ॥

इत्यादिकं प्रवेशध्रुवया निमित्तानुसन्धिः क्रियते । प्रवेशके ह्युन्मत्तो भविष्यतीति तादृशश्चिरं
भवति । ततः प्रविशतीति हि दूरस्थो सामाजिक (का) गोचरः प्रयोगानङ्गत्वात् तदीयं सर्वैव
प्रावेशिकी निवृत्तानुसन्धानं प्रवृत्तावुपजीवति तदवकाशदर्शकस्तु ग्रन्थः ।
समस्तवस्तुगर्भाधानमर्थानीया । (त) च वस्तुमात्राख्यशीघ्रता नावश्यमेव युक्तम् । अतिमग्न-
चित्तवृत्तेऽपि सागरिकाया मनोरथकलिप्तप्रियतमसमागमालापादेवौमुक्थप्रवृत्तस्त्वगविपयो-
ऽस्त्येव (रत्नावली) । तथा चित्तद्रुतल्यातृ (त् तु) प्रायस्त्रयंशकं प्रयुज्यते । चलं
हि गुणवृत्तमिति (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् २.२.९ योगभाष्यम् २.१५) नीत्या चित्त-
व्यभिचारिभावानुसन्धिः स्थायिभावानामित्युक्तमसकृत् । (इ) ति तथाविधचित्रतासूचकः
समस्तलय इत्यादिसिद्धये भाष्यं गानेन । तदुपवर्तनानीतमस्थि (स्वस्ति) पूर्वकैव सर्वा चेति ।
का गतिरिति दीप्ते विलम्बितादिरेवोचितः प्रयोग इति सर्वा तावत् प्रावेशिकी प्रवृत्तोपवर्तना-
भ्याम् । अन्ये तु सुखावबोधाय तु विदारिकत्वं वृत्तावित्याहुः । तत्र

शीर्षका चोद्धता चैव अनुबन्धा विलम्बिता ।

अङ्किता चापकृष्टा च षट्प्रकारा ध्रुवा स्मृता ॥

(भ. ना. ३२.३२९)

प्रस्वारो मापघानश्च साहाजनिकमेव च ।

प्रवेणी ह्युपपानश्च अङ्कितायामथापि च ॥ ११ ॥

मुखप्रतिमुखोपेता ह्यव(प)कृष्टा विधीयते ।

वैहायसान्ताहरणे स्थितायां सम्प्रकीर्त्यते ॥ १२ ॥

इति प्रतिध्रुवं पङ्क्ते भेदा विशेषरूपा रसभावप्रकृतिकथादिभिदा वक्ष्यन्ते । तेन प्रावेशिक्यपि षट्प्रकारा । तस्यां सर्वत्र तावत् प्रवृत्तोपवर्ण(त)ने उक्ते । अधुना तस्या एव च शीर्षक-भेदेऽधिकं कर्तव्यमाह । **वज्रं च शीर्षकं चेति ।** चकारेण प्राक्तनोपजीवनं पृथक्कारेण प्रावेशिक्यमेव शीर्षकभेद इत्याह । तत्र यथाप्रथममन्यत्र पात्रमुपक्रान्तम् । यथा सूत्रधारस्य प्रवेशेच्छादेर्वा प्रवेशने शीर्षकं शिरःस्थानमेव । द्वितीयं तत्र वित(त)तया विभावादि-व्याकीर्णनेन सोऽर्थो वर्ण्यमानो दृढीकर्तव्यः सामाजिकानां धियि तदेतदवज्ञाप्रधाने विश्रान्ति- [मन्ति] मशीर्षकात् ।

अन्ये तु प्रावेशिकीभेद एव शीर्षकं ध्रुवायामेतदपि तु पञ्चानामपि शीर्षकभेदे विनियोगोऽयमित्याहुस्त्तरत्रापि च ॥ १० ॥

अथाङ्किताख्ये ध्रुवाणां भेदे विनियोगमङ्गानामाह । **प्रस्वार** इत्यादि । शृङ्गार-प्रधानाङ्किता । तत्र वर्णानुत्कर्षाद्विभावादिसम्पिण्डीकरणमन्यार्थसमर्पणमर्थम्य वैचित्र्योत्प्रेक्षण-पूर्वका (कं) चेत्यवश्यकर्तव्या । यद्वक्ष्यति ।

अङ्किता तूत्कटगुणा शृङ्गाररससम्भवा ।

यस्मात् स्थानप्रसन्ना च तस्मादेता(षा)ऽङ्किता स्मृता ॥

(भ. ना. अ. ३२.३३४)

इति । तदेतत् **प्रस्वारादेरुपचा(पा)तान्तात् ॥ ११ ॥**

अथापकृष्टाख्ये भेदमाह । **मुखप्रतिमुखोपेतेति ।** अपकृष्टमाकृष्टं वर्ण(त)म् । मिताक्षराण्येतस्यां प्रधानम् । तदनुगामि सूचनीयम् ।

अथ विलम्बिताभेदमाह । **वैहायसान्ताहरण** इति । **वैहायसान्ताहरणे स्थितायां** द्रुतविलम्बितायां शून्यालङ्कारयोगात् विलम्बितत्वादेव सवैहायसकात् । मध्यमानां च सा वक्ष्यते ।

मध्यमानां प्रवेशे तु ज्ञेया द्रुतविलम्बिता ।

(भ. ना. अ. ३२.३३९)

संहारश्चतुरश्रश्च नर्कुटे खञ्जके(नर्कुटे) तथा ।

सन्धिः प्रस्वारसंयुक्ता अ(क्तस्त्व)न्तरायां स्मृता(तस्)तथा ॥१३॥

यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु ।

तानि छन्दोगनैर्वृत्तैर्विभाव्यन्ते ध्रुवास्वथ ॥ १४ ॥

इति । एषां च प्राधान्यात् प्रधानानुयायित्वमिति भाविक(त)प्रधानार्थस्याक्षेपः । अन्ता-
हरणात् सैव च द्रुतविलम्बिता । प्रासादिकया भेदत्वमस्ति तस्याम् ॥ १२ ॥

अङ्गविनियोगमाह ।

संहारश्चतुरश्रश्च खञ्जके नर्कुटे तथा ।

इति । हास्यप्रधानत्वात् तस्य च मितशरीरत्वाद्वाक्यार्थसमाप्तिः । शृङ्गारानुगमयोगाच्चाार्थस्य
द्वैधीकरणं ललितभावत्वाद्वास्यशृङ्गारयोग्य इति हि वक्ष्यते (भ. ना. अ. ३२.३४०) ।
तदेतत् संहाराच्च(रश्च)तुरश्चाच्च(श्च) । तथेति यथासंख्य उ(मु)पासनाय । उद्धतानु-
बन्धयोस्तु सामान्यविनियोग एव पूर्वोक्तः । एवं प्रावेशिकया अतिसामान्यतो विशेषं चेति
विनियोग उक्तः । आक्षेपिकाप्रासादिकयान्तरानैष्कामिकीनां चातिमामान्यतो विशेषतश्चेति
द्विधा । अन्तरध्रुवायास्तु तृतीयमपि सामान्यविनियोगमाह । सन्धिः प्रस्वारसंयुक्त-
स्त्वन्तरायामिति । भाविनोऽनुसन्धिर्वर्णानुत्कर्षश्चान्तरध्रुवाभेदेषु सर्वेषु प्राधान्येन
योज्यः । यत्र पठिताङ्गविशिष्टतानुविशेषयोजनं रसभावप्रकृतिपरमार्थोद्दीपनमिति टीका-
कारैरुक्तं तद्युक्तिपार्गागमातिपातं लक्ष्यते । विरुद्धं च तदुपेक्ष्यमेव ॥ १३ ॥

ननु ध्रुवायास्तु(चास्तु)पञ्च विज्ञेया नाना संस्थानसंश्रयाः ।
(भ. ना. ३२.९) इत्यत्र छन्दोवृत्तरूपं संस्थानं यत्सूचितं तत् कुत्रांश उपयुज्यत इत्या-
शङ्क्याह ।

यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु ।

तानि छन्दोगनै(र्वृत्तै)र्विभाव्यन्ते ध्रुवास्वथ ॥

इति । अङ्गानि विवधादीनि कला गुरुलघुप्लुतद्रुताद्या नी(ना)तिवैचित्र्यात् कृतानीत्यनुसारेण
वर्धमानादिगीतकान्तर्गतानि मुखं च (खं)प्रतिमुखं चेति (भ. ना. ३२.४)
चकारालययत्यादयः । एवकारो मित्रक्रमः । तुर्विशेषद्योतकः । तेन कलादयो यावच्छन्दो-
गीतैरेव वृत्तैर्विच्यन्ते । निराधाराणां पदेन विना केपाञ्चिद् दर्शयितुमशक्यत्वात् । तद्यथा ।
मुखप्रतिमुखाद्युपजीवितस्यार्थस्य केचित्तु शक्या अतिरसभावप्रकृत्यादिनिरूपकयोग्या न भवन्ति
यथा विवधादयः ।

संहारश्चतुरश्रश्च नर्कुटे खञ्जके(नर्कुटे) तथा ।

सन्धिः प्रस्वारसंयुक्ता अ(क्तस्त्व)न्तरायां स्मृता(तस्)तथा ॥१३॥

यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु ।

तानि छन्दोगतैर्वृत्तैर्विभाव्यन्ते ध्रुवास्वथ ॥ १४ ॥

इति । एषां च प्राधान्यात् प्रधानानुयायित्वमिति भाविक(त)प्रधानार्थस्याक्षेपः । अन्ता-
हरणात् सैव च द्रुतविलम्बिता । प्रासादिक्या भेदत्वमस्ति तस्याम् ॥ १२ ॥

अङ्गविनियोगमाह ।

संहारश्चतुरश्रश्च खञ्जके नर्कुटे तथा ।

इति । हास्यप्रधानत्वात् तस्य च मितशरीरत्वाद्वाक्यार्थसमाप्तिः । शृङ्गारानुगमयोगाच्चार्थस्य
द्वैधीकरणं ललितभावत्वाद्वास्यशृङ्गारयोग्य इति हि वक्ष्यते (भ. ना. अ. ३२.३४०) ।
तदेतत् संहाराच्च(रश्च)तुरश्चाच्च(श्रश्च) । तथेति यथासंख्य उ(मु)पासनाय । उद्धतानु-
बन्धयोस्तु सामान्यविनियोग एव पूर्वोक्तः । एवं प्रावेशिक्या अतिसामान्यतो विशेषं चेति
विनियोग उक्तः । आक्षेपिकाप्रासादिक्यान्तरानैष्कामिकीनां चातिसामान्यतो विशेषतश्चेति
द्विधा । अन्तरध्रुवायास्तु तृतीयमपि सामान्यविनियोगमाह । सन्धिः प्रस्वारसंयुक्त-
स्त्वन्तरायामिति । भाविनोऽनुसन्धिर्वर्णानुत्कर्षश्चान्तरध्रुवाभेदेषु सर्वेषु प्राधान्येन
योज्यः । यत्र पठिताङ्गविशिष्टतानुविशेषयोजनं रसभावप्रकृतिपरमार्थोद्दीप्तमिति टीका-
कारैरुक्तं तद्युक्तिपार्गागमातिपातं लक्ष्यते । विरुद्धं च तदुपेक्ष्यमेव ॥ १३ ॥

ननु ध्रुवायास्तु(वास्तु)पञ्च विज्ञेया नाना संस्थानसंश्रयाः ।
(भ. ना. ३२.९.) इत्यत्र छन्दोवृत्तरूपं संस्थानं यत्सूचितं तत् कुत्रांश उपयुज्यत इत्या-
शङ्क्याह ।

यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु ।

तानि छन्दोगतै(र्वृत्तै)र्विभाव्यन्ते ध्रुवास्वथ ॥

इति । अङ्गानि विवधादीनि कला गुरुलघुप्लुतद्रुताद्या नी(ना)तिवैचित्र्यात् कृतानीत्यनुसारेण
वर्धमानादिगीतकान्तर्गतानि मुखं च (खं)प्रतिमुखं चेति (भ. ना. ३२.४)
चकारालययत्यादयः । एवकारो भिन्नक्रमः । तुर्विशेषद्योतकः । तेन कलादयो यावच्छन्दो-
गीतैरेव वृत्तैर्विच्यन्ते । निराधाराणां पदेन विना केवाच्चिद् दर्शयितुमशक्यत्वात् । तद्यथा ।
मुखप्रतिमुखाद्युपजीवितस्यार्थस्य केचित्तु शक्या अतिरसभावप्रकृत्यादिनिरूपकयोग्या न भवन्ति
यथा विवधादयः ।

अथश्च चतुरश्रश्च तालः कार्यौ ध्रुवात्मकः ।

पङ्कलोऽष्टकलश्चैव यस्तु पूर्व प्रकीर्तितः ॥ १५ ॥

पूर्वेषामेव गीतानां यान्यङ्गानि स्मृतान्यथ ।

तेषां वृत्तविधौ कार्यमेककं(को) विवधोऽथवा ॥ १६ ॥

नन्वेवं पदमात्रमस्तु किं वृत्तेनेति तु शब्दवृत्तमपि स्फुटमेव रसभावादिव्यञ्जक-
मित्युक्तं पूर्वं वाचिकाभिनये (भ. ना. अ. १४.२) । वृत्तग्रहणं च्छन्दसो दण्डकादि-
गतगुरुलघुनिवेशात्मकवृत्तापाकरणार्थम् । लघुकस्याक्षरसंख्यामात्रम्या.....गायत्र्यादि-
सदृशस्य व्याकरणार्थम् । मात्रावृत्तेष्वपि च्छन्दस्तदेव मात्रासंख्या । तथाहि । गायत्र्यादित
एवोद्धृत्य च्छन्दोऽप्यभिप्रेत्य भेदसंकरेण मात्रावृत्तानि दर्शितानि । ध्रुवादिगणावि-
(ध्रुवास्त्रि)ति । पञ्चात्रा यावत् पङ्क्तिव्यतिमणीनामादौ कलहलितं चतुर्थाङ्गम् । अन्त-
रायास्तु हंसास्यादयो दण्डककल्पमात्रावृत्तभेदाः ॥ १४ ॥

नन्यङ्गानि तु विविधानीति संज्ञातपूर्वकाणि । कस्यः पुनरित्यभिप्रेत्य शम्याद्याशङ्कां
परिहर्तुमाह । अथश्चेति । अथश्चतुरश्रौ यौ ध्रुवात्मकौ च मूलप्रकृतिभूतौ
ये(यौ) च पूर्व तद्विकलभेदौ पङ्कलाष्टकलौ कार्यौ तालरूपौ । चकारान् मिश्रभेदौ ।
चतुष्कलमिति चैनन्यप्रदमिति दर्शितम् । अतिविततचतुष्कलप्रकारोऽपि चकारेण
द्वितीयेन सङ्गृहीतः ॥ १५ ॥

एवं कलास्वरूपमभिधाय गीताङ्गेषु वक्तव्यमाह । पूर्वेषामेव गीतानामिति ।
पूर्वेषां सामवेदतुल्यानां मद्रकानां यान्यङ्गानि तेषां मध्यादेकको विवधो वा ।
अथ शब्दाद् वृत्तं कार्यम् । एकमेव वर्णाङ्गं ध्रुवायु निवेश्यम् । न तु काव्येष्विव । आवृत्या
विंशत्यङ्गपरस्वादिति तावदेको विशेषः । विशेषान्तरमप्याह । वृत्तविधाविति । गीतकेषु
तालोचितवर्णाङ्गानुसारेण मात्रानियमात्मकं वृत्तम् । यथोक्तम् ।

अंशरैर्या चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्णनस्तु सा ।

(भ. ना. अ. ३१.११८)

इति । चत्वारस्तु गुणा (भ. ना. अ. ३१.१०६) इत्यादि च । इह तु प्रिर्भयः ।
रसभावोचितं वृत्तमेव प्रधानम् । तथा तु गुणेन शम्या बन्धः स्थितो वर्णाङ्गतातो
नियो(ज्य) इति । केचिद् वृत्तिविधौ कार्यमिति पठन्तो वृत्तौ वृत्तं वर्णाङ्गशब्दतालि-
कादिकमाहुः ॥ १६ ॥

वृत्तं वा

अथश्च चतुरश्रश्च तालः कार्यो ध्रुवात्मकः ।

पङ्कलोऽष्टकलश्चैव यस्तु पूर्व प्रकीर्तितः ॥ १५ ॥

पूर्वपामेव गीतानां यान्यङ्गानि स्मृतान्यथ ।

तेषां वृत्तविधौ कार्यमेककं (को) विवक्ष्योऽथवा ॥ १६ ॥

नन्वेवं पदमात्रमस्तु किं वृत्तेनेति तु शब्दवृत्तमपि स्फुटमेव रसभावादिव्यञ्जक-
मित्युक्तं पूर्वं वाचिकाभिनये (भ. ना. अ. १४.२) । वृत्तग्रहणं च्छन्दसो दण्डकादि-
गनगुरुलघुनिवेशात्मकवृत्तापाकरणार्थम् । लघुकस्याक्षरसंख्यामात्रम्या..... गायत्र्यादि-
सदृशस्य व्याकरणार्थम् । मात्रावृत्तेष्वपि च्छन्दस्तदेव मात्रासंख्या । तथाहि । गायत्र्यादित्
एवोद्धृत्य च्छन्दोऽप्यभिप्रेत्य भेदसंकरेण मात्रावृत्तानि दर्शितानि । ध्रुवादिगणावि-
(ध्रुवास्वि)ति । षण्मात्रा यावत् षड्विंशतिमणीनामादौ कलङ्कलितं चतुर्धाङ्गम् । अन्त-
रायास्तु हंसास्यादयो दण्डककल्पमात्रावृत्तभेदाः ॥ १४ ॥

नन्यङ्गानि तु विविधानीति संज्ञातपूर्वकाणि । कश्चः पुनरित्यभिप्रेत्य शम्भादायङ्गां
परिहर्तुमाह । अथश्चेति । अथश्चतुरश्रौ यौ ध्रुवात्मकौ च मूलप्रकृतिभूतौ
ये (यौ) च पूर्व तद्विकलभेदौ पङ्कलाष्टकलौ कार्यौ तालरूपौ । चकारान् मिश्रभेदौ ।
चतुष्कलमिति चैनन्यप्रदमिति दर्शितम् । अतिविततचतुष्कलप्रकारोऽपि चकारेण
द्वितीयेन सङ्गृहीतः ॥ १५ ॥

एवं कलास्वरूपमभिधाय गीताङ्गेषु वक्तव्यमाह । पूर्वपामेव गीतानामिति ।
पूर्वेषां सामवेदतुल्यानां मद्रकानां यान्यङ्गानि तेषां मध्यादेकको विवक्ष्यो वा ।
अथ शब्दाद् वृत्तं कार्यम् । एकमेव वर्णाङ्गं ध्रुवासु निवेश्यम् । न तु काव्येष्विव । आवृत्त्या
विंशत्यङ्गभस्वादिति तावदेको विशेषः । विशेषान्नरमप्याह । वृत्तविधाविति । गीतकेषु
तालोचिनवर्णाङ्गानुसारेण मात्रानियमात्मकं वृत्तम् । यथोक्तम् ।

अक्षरैर्या चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्गनस्तु सा ।

(भ. ना. अ. ३१.११८)

इति । चत्वारस्तु गुणा (भ. ना. अ. ३१.१०६) इत्यादि च । इह तु विवक्ष्यः ।
रसभावोचितं वृत्तमेव प्रधानम् । तथा तु गुणेन शक्या बन्धः स्थितो वर्णाङ्गनातो
नियो(ज्य) इति । केचिद् वृत्तिविधौ कार्यमिति पठन्तो वृत्तौ वृत्तं वर्णाङ्गशब्दतालि-
कादिकमाहुः ॥ १६ ॥

वृत्तं वा

१ र. विभावितः । २ य. सर्वेषाम् । ३ अ. वृत्ति । ४. तेषां वृत्तं सविवधमेकैकं च भाव्यमिति ।

एककं तु विदार्येका ते चोभे विवधः स्मृतः ।
पदपरं व्यवहृतं वाऽपि विदार्या वृत्तमिष्यते ।
पदवर्णसमाप्तिस्तु विदारीत्यभिसंज्ञिता ॥ १७ ॥

एतेषां चापि वक्ष्यामि विधिं प्रकृतिसम्भवम् ।
'ज्येष्ठानां वृत्तसंयुक्तं कुर्वादादौ तथैव च ।
विवधं चैव मध्यानां नीचानामेककं तथा ॥ १८ ॥

विदा(री)तिशेग(ः)कृत एककादिमिरिति सा वक्तव्या । नन्वतिक्रान्तेऽध्याये(म. ना. अ. ३१)ऽल्लक्षणमवा(णा)वसर एव विदारीलक्षणं कस्मान् नोक्तम् । उच्यते । वेदे विच्छेदसम्भावात् । विदारी निवेद्यमाना शोभातिशयं पुष्पातीत्याशयेन ध्रुवाध्यायेन (म. ना. अ. ३२) तल्लक्षणमाह । पदवर्णसमाप्तिस्तु विदारीति । अवान्तरवाक्यस्य समाप्तौ म्याय्यादिवर्णम्याप्यपन्यासेन न्यासेन वा समाप्तिर्विदारी । विदारणं विदारी । विभाषाख्येन बहुना वृत्त्या इति कृदिकारान्तान् ङीप्ति (अष्टाध्यायी ४.१.४५) च रूपम् । तदाह । अभिसंज्ञिता अन्वर्थेति । तद्योगाच्च गीतखण्डो विदारी ॥ १७ ॥

एवं प्रसङ्गाद्विदारी लक्षयित्वाऽङ्गानां प्रवृत्तिभागेन विनियोगमाह । एतेषामिति । विधिर्विभागः प्रकृतिषु सम्भवोऽस्येति । तत्र वृत्तं बहुवैदारिकम् । ज्येष्ठेषु तेषां हि प्राधान्यात् तदवान्तरार्थविश्रान्तिः सम्भवति । यत्र विश्रमोऽलङ्कारयोगः । विचित्रव्यभिचारिकत्वात् स्थायिना(नः) । यथा ।रो अनुसरइ गुरु अइ चिच्छञ्ज हण्णेण किणीवणे विणज्झि दइत्तिम् । [अनुसरति गुरुमपि शिष्यो दण्डेन केलिवने वितक्ति दष्टिम्] (अत्र) वृत्तं च नियम्यते न तु ज्येष्ठाः । तेषु विवधैककयोरपि सम्भवात् । एकद्विखण्डादिविह तालम्य लक्ष्यते । अधमस्य त्वन्यत्र गुणीभावाद् बहुचेष्टाभाव इत्येकैव विदारी । यथा विदूषकस्य । यथा । महुअर इह सिरिअ [मधुकर इह श्रित्वा] इति । मध्यमस्य तु मध्यमादेकको विवधः सम्भवी । अत्र चोभयतोऽपि न नियमः । अत्र दीक्षाकारेणाक्षिप्तम् । वज्रं च शीर्षकं चेति (म. ना. अ. ३२.१०) विनियोगः प्रागुक्तः । तत्र वज्रादिषु वर्णान्तराङ्गानां तालाध्याये (म. ना. अ. ३१) बहुना बहुशास्त्रिः(स्त्री) पूर्वाभिवरोध इति । तदेतदस्मदागमन्याख्यायां निरुत्थान(रूपित)-मेव । अन्यदेव हि वज्रादिभ्य उपजीव्यमिति दर्शितम् । तेनाऽपि न परिहारमुप्रेक्षमाणेन

१ ड. उतमानां भवेद्वृत्तं मध्यानां विवधं स्मृतम् । नीचानामेककं कार्यं ध्रुवा पञ्चविधा ध्रुवः ।

व्यश्रं वा चतुरश्रं वा योगं^१ ज्ञात्वा प्रयोगजम् ।

तेन प्रमाणयोगेन ध्रुवा कार्याऽवसानिकी^२ ॥ १९ ॥

‘गायत्र्याश्चा(व्यां चा)पि शक्याश्चा(र्यां चा)न्तरे वा व्यवस्थिता ।

तेन^३ पादप्रमाणेन ध्रुवा कार्याऽवसानिकी ॥ २० ॥

प्रज्ञातयेयमेव दिक् सृष्टा । सदागमाभावात् न स्पष्टीकर्तुं पार्यते हि । तथाहि तेनोक्तम् । प्रकृतिविकारभावमात्रमेतत् । अन्यथा गीतकाङ्गमेवेदं गीयत इति भवेत् । लयभङ्गोत्थानवीजगतं चेदमेवेति ॥ १८ ॥

अथ रसप्रसादनोपयोगकृतात् प्र(प्रा)धान्याद्वा प्रासादिकीं ध्रुवां विचारयति । व्यंशं(व्यश्रं) वेति । युज्यते योगो वाक्यम् । प्रयोग उक्तो वक्ष्यमाणो विनियोगस्तज्जम् । व्यश्रं चतुरश्रं वा पाठ्यं ज्ञात्वा तत्पदप्रमाणे च प्रासादिकी कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । इह व्यश्रं चतुरश्रं वा भागेन तावच्छन्दोवृत्तविनियोगो वक्ष्यते । तदनुसारेणैव तत्सदृशवृत्तौ प्रासादिक्यां पाठ्यान्तरभाविन्यां कुर्यात् । एकं हि ध्रुवापाठ्यं योग्य(ग्या)ङ्गमौचित्येन । अवसायोऽवसानं निश्चयो रसः । तत्प्रयोजनमित्यस्या(मस्येत्या)वसान(नि)की ।

अपरे तु न वृत्तमनेन प्रासादिक्यामुच्यते तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अपि तु पद्योचितस्ताररूपश्च विनियोज्यमाणत्वात् । अपि तु या व्यश्चा चतुरश्चा । उचितवृत्तपाठ्यानां तु चतुरश्रताल इत्याहुः । इदमेव युक्तमित्युपाध्यायाः । अन्ये तु व्यश्रं चेति प्रावेशिकी कार्या । अल्पीयोऽक्षरे च्छन्दसि न विभावानुभावाभ्यां स्फुटनिरूपणा ॥ १९ ॥

अथास्य शब्दाङ्गस्याह । गायत्र्यां चाति(पि)शक्यामिति । अन्तरग्रहणात् तयोरुपलक्षणमात्रत्वं न कार्ययोगात् । मैत्रचैत्रयोर्द्विजांस्तद्भोजयेति । तेन उष्णिगनुष्टुप्त्रिष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुप्जगत्यतिजगतीशकरीच्छन्दःप्रमाणेन वानैककेन द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्धिकैर्वा प्रासादिकी कार्या । अल्पीयोऽक्षरे च्छन्दसि न विभावा.....नि स्फुटरूपणा । अतिवितते च पाणिकात्वमपि तु योग्य(म)पि न चेदुभयं चैतत् प्रसिद्धि-विरुद्धमित्येवम्परमेतत् । तासु यत् प्रमाणं तदुपचारात् सामानाधिकरण्येनोक्तं तेनेति ॥ २० ॥

१ ड. श्लोकं । २ च. प्रयोजकम् । ३ च. स्यादवसानिकी । ४ च. गायत्र्यां चाऽपि शक्याम् । ५ च. तेन प्रमाणयोगेन ।

‘शक्र्याश्चाति(र्या चाभि)कृत्याश्च(त्यां च) येऽन्तरे चावसानिकी ।
तेषां मात्रार्धविहिता^१ ध्रुवा पादमया (यी) स्मृता ॥ २१ ॥

‘यनिच्छन्दोविधानेन गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।
कार्यो मात्राप्रमाणेन ध्रुवापादोऽवसानिकः ॥ २२ ॥

मध्यमोत्तमयोः कार्या चतुरश्रावसानिकी ।
मध्याधमानां कर्तव्या त्र्यश्रा चैवावसानिकी ॥ २३ ॥

एवं वर्णवृत्तैः प्रासादिक्यां तालव्यक्तिमभिधाय मात्रावृत्तैरेष्याह । शक्र्यां चाभिकृत्यां चेति । चतुर्दशाक्षरा शकरी । एकविंशत्यक्षराऽभिकृतिः । यदन्तरालं यानि मात्रावृत्तानि तत्पादयोगेन प्रासादिकी कार्या । मात्राभूयस्त्वेऽपि ह्यक्षराणि गुरु-प्रवेशात् भूयांसि भवन्ति । मात्रेति मात्रावृत्तादि । तदयं समन्वयः । शक्र्यभि-कृत्ययोरन्तरे मात्रा विहितेति मात्रावृत्तान्युक्तानि । तेषां ये पादास्तन्मयी अवसानिकी ध्रुवा स्मृतेति । ये इत्युपरितनशब्दोपक्रमः । तेषामित्युपचारविषयो यथा समभारो या च ऋतकामाय यो मोदो(दः) तस्मादागत(म)वत् ।

अन्ये तु श्लोकद्वयेऽपि चकारादुपलक्षणमपि संगृह्यते । छन्दोविनियोगमात्रमत्र । न तु श्रव्यतोऽयोगिता । गुरुलघुयतिनियमे नात्र किञ्चित् कृत्यम् ॥ २१ ॥

गीतवशादेव यत्याद्यवच्छेदाच्छ्रव्यत्वसिद्धिरिति यो मयोक्त (भ. ना. १४.१) इत्यत्र तं प्रत्याह । यनिच्छन्दोविधानेनेति । छन्दो विधीयते येन प्रयोजनेन तच्छन्दोविधानं श्रव्यत्वम् । तेन ध्रुवापादो यत्या विरामेणोचितेन शुद्धतया चोपलक्षितः कर्तव्यो वर्ण्यत्वे च नियमो गुरुलघुभिरन्वितः कर्तव्यो मात्रावृत्तत्वे यादृशमेव प्रमाणमागमोदितं रूपं यथा वैतालिकी यतिरन्तराणां वा समपादो.....दत्तेन युक्तः समवायेमशा-व्यन्तेन कार्यः । एवं चावसानिको रसवृत्तिनिश्चयकृद्भवति । यथा गीतयोगेऽप्यवसानिको निश्चययुक्तः कार्यो न वृत्तं यत्यादिसमाच्छादकं कार्यम् । अपि तु तदनुवर्ण्यैव कार्यमिति पूर्वपक्षिकसम्मतं हेतुद्वयमप्यहेतुकृतम् । अवसानिक इति मत्वर्थीयः पञ्च(यष्टन्) (अष्टाध्यायी ५.२.११५) ॥ २२ ॥

एवं पाठ्ययोजनया प्रासादिक्यारूयश्रादितालविभागं निरूप्य प्रकृतिभागेनाप्याह । मध्यमोत्तमयोः कार्या चतुरश्रेति । गीतकेऽप्यवसानिको निश्चययुक्तः कार्यः ।

१ च, शक्र्यां चातिकृत्यां च । २ च, द्विविहिता । ड, अर्धविहिता ३ म, यानि ।

अथ 'पूर्णपदी या तु तस्या वृत्तं प्रवेशजम् ।

तत्रेष्टवृत्तप्रामाण्याद् ध्रुवा कार्या प्रमाणनः' ॥ २४ ॥

ध्रुवास्तु पञ्च विज्ञेया नानावृत्तसमुद्भवाः^१ ।

यथास्थानरसोपेना वृत्तमाधममध्यमाः ॥ २५ ॥

कनीयसीग्रहा काचित् सन्निपातग्रहाऽपरा ।

तथाऽऽकाशग्रहा काचित् त्रिविधा तु ध्रुवा स्मृता ॥ २६ ॥

एवमुत्तमस्य तावच्चतुरश्रतालेन मध्यमस्यापि तदनुगतस्य चतुरश्रैव । अधमस्य तु व्यश्रा तद्वाहुल्ये मध्यमत्वे च । एवमेव द्वित्रिचतुरश्रेति.....पादयुक्तानां प्रासादिकीनां वृत्ततालविधिरुक्तः ॥ २३ ॥

यासां तु नियमेन पादचतुष्कं तासां विधिमाह । अथ पूर्णपदीति । पूर्ण(र्णः) पादो यो द्वितीयपादस्तावच्चतुर्भाग इति पूर्णत्वमस्य । चतुर्वर्प(प्पद)त्वमनेन चतुष्पदी या प्रासादिकी सा प्रावेशिकी वृत्तेनैव कार्या । न तु तत्रैव.....इष्टम् । कविप्रथमस्वीकृतस्य प्रवृत्तस्य प्रामाण्यात्(त्) प्रमाणीकृतच्छन्दोविशेषाद् ध्रुवा कार्या । न तदेव वृत्तमपि तु तच्छन्दकमिति यावत् । प्रमाणन इति चतुरश्रादिनेत्यर्थः ।

टीकाकार(रा)स्तु परिक्रमणैल्लिकोगचतुष्कोगरङ्गापेक्षया व्यश्रचतुरश्रताल-विभागमाहुः । तदस्मद्गुरुभ्यो न रुचितम् । पादविभागेन बहिरङ्गविभागत्वात् । तत्त्रिकल-चतुष्कलविभागेन चाचपुटेऽपि सुल्लवराअग्यज्जवाज्ज रससणीआ (चोलपराजययशोऽद्य रक्षणीयम्) इति पादचतुष्टययोगे सुखचतुष्टयदर्शनात् ॥ २४ ॥

एवं प्रासादिकीं विचार्य सर्वध्रुवाविवयं विचारमाह । ध्रुवास्त्विति । या एताः पञ्चापि ध्रुवा यथास्थानरसोपेनाः स्थानं प्रवेशादि(दिं) रसं अनतिक्रम्योपेना उचिता(क्ता)स्तथा वक्ष्यमाणा नानावृत्तसमुद्भवास्ता उत्तमाधममध्यमास्तु ज्ञेया यथोत्तमादिप्रकृतिविषये स्वस्वप्रमुख एव ज्ञेयम् । तथा हि कर्तव्यमिति यावत् ॥ २५ ॥

तत्रोत्तमविषयं कनीयस्या ग्रहणेन सूच्यते । कनीयस्याश्चाद्यपरिक्षेपप्रवेशात् । अन्यतमदर्शनेनोत्तमविषये यं ध्रुवेति दर्शयेत् कुशीलवानां तदुचितपुष्करवाद्यादिसंविधानाव-धानसम्पत्तिरित्थं कार्या । मध्यमध्रुवा तु हस्तद्वयसन्निपातेन ग्रहणकालप्रथमभाविना सूच्या ।

१ म. पदा । ब. चूर्णपदी । २ ड. अवसानिकी । र. प्रयोक्तृभिः । ३ ब. समन्विताः ।

ड. गानवृत्तसमुद्भवाः ।

अथ 'पूर्णपदी या तु तस्या वृत्तं प्रवेशजम् ।

तत्रेष्टवृत्तप्रामाण्याद् ध्रुवा कार्या प्रमाणनः' ॥ २४ ॥

ध्रुवास्तु पञ्च विज्ञेया नानावृत्तसमुद्भवाः ।

यथास्थानरसोपेता ह्युत्तमाधममध्यमाः ॥ २५ ॥

कनीयसीग्रहा काचित् सन्निपातग्रहाऽपरा ।

तथाऽऽकाशग्रहा काचित् त्रिविधा तु ध्रुवा स्मृता ॥ २६ ॥

एवमुत्तमस्य तावच्चतुरश्रतालेन मध्यमस्यापि तदनुगतस्य चतुरश्रैव । अधमस्य तु त्र्यश्रः । तद्वाहुल्ये मध्यमत्वे च । एवमेव द्वित्रिचतुरश्रेति.....पादयुक्तानां प्रासादिकीनां वृत्ततालविधिरुक्तः ॥ २३ ॥

यासां तु नियमेन पादचतुष्कं तासां त्रिभिर्माह । अथ पूर्णपदीति । पूर्ण(र्णः) पादो यो द्वितीयपादस्तावच्चतुर्भाग इति पूर्णत्वमस्य । चतुर्वर्ष(पद)ध्वनेन चतुष्पदी या प्रासादिकी सा प्रावेशिकी वृत्तेनैव कार्या । न तु तत्रैव.....इष्टम् । कविप्रथमस्वीकृतस्य प्रवृत्तस्य प्रामाण्यात्(त्) प्रमाणीकृतच्छन्दोविशेषाद् ध्रुवा कार्या । न तदेव वृत्तमपि तु तच्छन्दकमिति यावत् । प्रमाणत इति चतुरश्रादिनेत्यर्थः ।

टीकाकार(रा)स्तु परिक्रमणैस्त्रिकोणचतुष्कोणरङ्गापेक्षया त्र्यश्रचतुरश्रताल-विभागमाहुः । तदसद्वृत्तस्य न रचितम् । पादविभागेन बहिरङ्गविभागत्वात् । तत्रिकल-चतुष्कलविभागेन चाचपुटेऽपि बुल्लवराअय्यज्जपाज्ज रस्सणीआ (चोलगजग्रयशोऽय रक्षणीयम्) इति पादचतुष्टययोगे मुखचतुष्टयदर्शनात् ॥ २४ ॥

एवं प्रासादिकीं विचार्य सर्वध्रुवाविषयं विचारमाह । ध्रुवास्त्विति । या एताः पञ्चापि ध्रुवा यथास्थानरसोपेताः स्थानं प्रवेशादि(दिं) रसं अनतिक्रम्योपेता उचिता(क्ता)स्तथा वक्ष्यमाणा नानावृत्तसमुद्भवारता उत्तमाधममध्यमास्तु ज्ञेया यथोत्तमादिप्रकृतिविषये स्वस्वप्रमुख एव ज्ञेयम् । तथा हि कर्तव्यमिति यावत् ॥ २५ ॥

तत्रोत्तमविषयं कनीयस्या ग्रहणेन सूच्यते । कनीयस्याश्चाद्यपरिक्षेपप्रवेशात् । अन्यतमदर्शनेनोत्तमविषये यं ध्रुवेति दर्शयेत् कुशीलवानां तदुचितपुष्करवाद्यादिसंविधानावधानसम्पत्तिरित्थं कार्या । मध्यमध्रुवा तु हस्तद्वयसन्निपातेन ग्रहणकालप्रथमभाविना सूच्या ।

१ म. पदा । २ क. चूर्णपदी । ३ ड. अवसानिकी । ४. प्रयोक्तृभिः । ५ घ. समन्दिताः ।

६. गानवृत्तसमुद्भवाः ।

प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाऽऽक्षेपिकी स्मृता ।

प्रासाधिकी तृतीया च चतुर्थी 'चान्तरा ध्रुवा ।

निष्क्रामिकी च विज्ञेया पञ्चमी वृत्तकर्मणि ।

'आसामेव प्रवक्ष्यामि छन्दोवृत्तसमन्वितम् ।

गान्धर्वं यन् मया प्रोक्तं' स्वरतालपदात्मकम् ।

'पदं तस्य भवेद् वस्तु स्वरतालानुभावकम्' ॥ २७ ॥

एतदुभयाभावेन शून्ये च ग्रहणमात्रेणाधमा ध्रुवा । अङ्गुल्यूध्वतया गुणप्रकाशनमुत्तमेऽनु
सन्निपातो मध्यमेऽनु शून्यत्वं गुणशून्यादधमेऽपि केचिद् यथासंख्योलङ्घनेन व्याचक्षते ।
अन्ये तु कनीयसी प्रहारपातेनोत्तमध्रुवासु भाण्डग्रहः समहस्तप्रहारपातेन मध्यध्रुवासु
शून्यवर्तनामात्रोपक्रमेणाधमध्रुवास्वित्याहुः ।

उपाध्यायास्तु मन्यन्ते । कनीयसेनाथ एव पादभागः । तेनोत्तमध्रुवायां
गानरामकलं पुनरुवाचमित्यर्थः । तेन ध्रुवातुल्यवृत्तत्वं भाण्डवाद्यवृत्तनुत्तमे येन गानं
स्फुटमिति यावत् । सन्निपातः प्रथमपादान्ता कला । ततः प्रथमध्रुवासु भाण्डम् ।
मध्यमेष्वदावेव भाण्डग्रह इति ॥ २६ ॥

ननु गान्धर्वमुखेन भागवद्गानमिह लक्षयितुमारब्धम् । गान्धर्वेऽपि तथैव च
स्वरविधिरध्यायत्रयेण (अ. २८.२९.३०) दर्शितः । तालविधिरध्यायेन (अ. ३२)
च । तत्रैव पदविधिरिति (रपि) दर्शितः । कुलकच्छेद्यादि नाप्रमाणमिति किमपि कथितम् ।
द्विगुणाक्षरसंयोगात् (भ. ना. ३१.८४) कार्यस्त्वक्षरजो विधिः (भ. ना.
३१.१५७) इति । तदभिनयाध्याये (भ. ना. अ. ८.९) ध्रुवाणां प्रवेशादिभेदो
रा(र)माद्यौचित्यमात्रं च निरूपणीयम् । किमन्ये(ने)न विनतेन छन्दोवृत्तिविचारेण ।
अथोच्यते पदमिह प्रधानं तद्गान्धर्वेऽपि तथैवेतदित्याशङ्क्याह । गान्धर्वं यन् मया
प्रोक्तमिति । गान्धर्वं यत् कारकादिवन् प्रोक्तम् । अहंप्राधान्यात्तस्य चापूर्व-
प्राधान्यं न भवेत् । अभ्युपगतमेतत् । किन्त्वन्यथा तस्य गाने प्राधान्यमन्यथा च गान्धर्वं ।
तत्र हि स्वरतालौ प्रधानम् । तौ चानाधारौ न शक्यौ प्रयोक्तुमित्याधारतया यदुपयोगि
तदाह । स्वरतालानुभावकमिति ॥ २७ ॥

१ य. चोत्तरा । २ ड. ध्रुवा वृधैः । ३ ड. एतासां चैव वक्ष्यामि छन्दोवृत्तिनिर्देशनम् ।

४ च. स्मृतं पूर्व । ५ र. यदेतस्य । ६ र. विभावितम् । च. अनुभावितम् ।

प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाऽऽक्षेपिकी स्मृता ।
 प्रासाधिकी तृतीया च चतुर्थी 'चान्तरा ध्रुवा ।
 निष्क्रामिकी च विज्ञेया पञ्चमी वृत्तकर्मणि ।
 'आसामेव प्रवक्ष्यामि छन्दोवृत्तसमन्वितम् ।
 गान्धर्वं यन् मया प्रोक्तं' स्वरतालपदात्मकम् ।
 'पदं तस्य भवेद् वस्तु स्वरतालानुभावकम्' ॥ २७ ॥

एतदुभयाभावेन शून्ये च ग्रहणमात्रेणाधमा ध्रुवा । अङ्गुल्यूर्ध्वतया गुणप्रकाशनमुत्तमेषु
 सन्निपातो मध्यमेषु शून्यत्वं गुणशून्यादधमेष्विति केचिद् यथासंख्योलङ्घनेन व्याचक्षते ।
 अन्ये तु कनीयसी प्रहारपातेनोत्तमध्रुवासु भाण्डग्रहः समहस्तप्रहारपातेन मध्यमध्रुवासु
 शून्यवर्तनामात्रोपक्रमेणाधमध्रुवास्वित्याहुः ।

उपाध्यायास्तु मन्यन्ते । कनीशहेताव एव पादभागः । तेनोत्तमध्रुवायां
 गानसमकालं पुष्करवाद्यमित्यर्थः । तेन ध्रुवानुल्यवृत्तत्वं भाण्डवाद्यवृत्तमुत्तमे येन गानं
 स्फुटमिति यावत् । सन्निपातः प्रथमपादान्ता कला । ततः प्रथमध्रुवासु भाण्डम् ।
 मध्यमेष्वदावेव भाण्डग्रह इति ॥ २६ ॥

ननु गान्धर्वमुखेन भागवद्गानमिह लक्षयितुमारब्धम् । गान्धर्वेऽपि तथैव च
 स्वरविधिरध्यायत्रयेण (अ. २८.२९.३०) दर्शितः । तालविधिरध्यायेन (अ. ३२)
 च । तत्रैव पदविधिरिति (रपि) दर्शितः । कुलकच्छेद्यादि नोपमाणांमिति किमपि कथितम् ।
 द्विगुणाक्षरसंयोगात् (भ. ना. ३१.८४) कार्गस्त्वक्षरजो विधिः (भ. ना.
 ३१.१५७) इति । तदभिनयाध्याये (भ. ना. अ. ८.९) ध्रुवाणां प्रवेशादिभेदो
 रा(र)ताद्यौचित्यमात्रं च निरूपणीयम् । किमन्ये(ने)न विनतेन छन्दोवृत्तिविचारेण ।
 अथोच्यते पदमिह प्रधानं तद्गान्धर्वेऽपि तथैवेतित्याशङ्क्याह । गान्धर्वं यन् मया
 प्रोक्तमिति । गान्धर्वं यत् कारकादिवत् प्रोक्तम् । अदृष्टप्राधान्यात्तस्य चापूर्व-
 प्राधान्यं न भवेत् । अभ्युपगतमेतत् । किन्त्वन्यथा तस्य गाने प्राधान्यमन्यथा च गान्धर्वं ।
 तत्र हि स्वरतालौ प्रधानम् । तौ चानाधारौ न शक्यौ प्रयोक्तुमित्याधारस्तथा यदुपयोगि
 तदाह । स्वरतालानुभावकमिति ॥ २७ ॥

१ व. चोत्तरा । २ ड. ध्रुवा ध्रुवैः । ३ ड. एतासां चैव वक्ष्यामि छन्दोवृत्तिनिर्देशनम् ।
 ४ च. स्मृतं पूर्वं । ५ र. यवेतस्य । ६ र. विभावितम् । ७. अनुभावितम् ।

यत् स्यादक्षरसम्बद्धं तत् सर्वं पदसंज्ञितम् ।

निबद्धं चानिबद्धं च येन तेन द्विधा स्मृतम् ॥ २८ ॥

अतालं च सतालं च द्विप्रकारं तदुच्यते ।

सतालं च ध्रुवाऽर्थेषु निबद्धं सर्वसाधकम् ॥ २९ ॥

यत्तु वाक्करणोपेतं सर्वानोद्यानुरञ्जकम् ।

अतालेन निबद्धं च पदतालं प्रकीर्तितम् ॥ ३० ॥

नन्वर्थावगतिरत्र प्रधानं गान इव । अतश्चेतत् । अक्षराणि गान्धर्वे पदानीति यावत् । यत् स्यादक्षरसम्बद्धमिति । निबद्धमिति । झुंढुं दिग्लेत्यादि (भ. ना. २९.९६) । एवं हि प्राक्तना (प्राक् ता) न्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मगीतानि (भ. ना. अ. ३१.१०४) इति । अनिबद्धं देवं शर्वमिति (भ. ना. ३२.४८) कविभिर्न (रा) देयत्वात् । निबद्धं पथमनिबद्धं गद्यमिति तु युक्तम् ॥ २८ ॥

अतालमिति । अप्रतिष्ठं च । द्वयमन्योन्यसंगतो । एवं गतं तावद् गान्धर्वे पदप्राधान्यं गाने स्थितं तदित्याह । सतालं च ध्रुवेति । सतालं परस्परसंगतिप्रधानः (म्) । अर्थेषु च रसोचिनेषु निबद्धं यदीदृक् पदं तद् ध्रुवा । अतो नादृष्टार्थं ध्रुवा इदं गान्धर्वपदवत् । अत्र हि सम्भवत्पदे च स्तोत्रार्थापेक्षा । नागमापेक्षि देवतापरि- ता तोषकृत् । स्तुतिसम्भवनात्रादेव तत्सिद्धेः । गाने तु तदवगमं प्रधानं सामाजिकं प्रति । तदाह । सर्वसाधकमिति ॥ २९ ॥

ननु नाट्येषु स्वराणापप्रभृतिगानमनक्षरमेव दृष्टमित्याशङ्क्याह । यत्तु वाक्करणो- पेतमिति । वाक्करणं वाक्क्रियामात्रस्वराणापे हुंकार इति तदुक्तं यद्गानं तदुतालप्रतिष्ठं दा । यावद्वाति यावच्छक्ति च प्रयुज्यमानत्वादन्यद्विबद्धं च । स्वरयोजनेऽपि गान इव रसापेक्षक- वर्णालङ्कारादिनियमाभावेन यथाकविस्वातन्त्र्यं तदेवंविधमतालं व्यश्मनात्रादिरूपविहीनं ध्रुवा- गानात्मकमेतच्च भवतीति यावत् । ननु किं तथाविधस्य प्रयोगेनेत्याह । सर्वानोद्येति । सर्वानोद्यानां तत्तमुपिरादीनामनुरञ्जकं स्वाद्यांशस्य भाविभ्रुवारञ्जनोपयोगिनस्तद्वीणा- वंशादिवशात् पूरकमिति यावत् ॥ ३० ॥

१ ड. तत् पदं द्विविधं स्मृतम् । २ म. वस्तु । ३ म. अतालमनिबद्धं च तदतालं प्रकीर्तितम् ।

४ ड. पदं तद् द्वेयमत्र तु

यत् स्यादक्षरसम्बद्धं तत् सर्वं पदसंज्ञितम् ।

निबद्धं चानिबद्धं च येन तेन द्विधा स्मृतम् ॥ २८ ॥

अतालं च सतालं च द्विप्रकारं तदुच्यते ।

सतालं च ध्रुवाऽर्थेषु निबद्धं सर्वसाधुकम् ॥ २९ ॥

यत्तु वाक्करणोपेतं सर्वानोद्यानुरञ्जकम् ।

अतालेन निबद्धं च पदतालं प्रकीर्तितम् ॥ ३० ॥

नन्वर्थावमतिरत्र प्रधानं गान इव । अतश्चैतत् । अक्षराणि गान्धर्वे पदानीति यावत् । यत् स्यादक्षरसम्बद्धमिति । निबद्धमिति । झुंहुं दिग्लेत्यादि (म. ना. २९.९६) । एवं हि प्राक्नना (प्राक् ता) न्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मगीतानि (म. ना. अ. ३१.१०४) इति । अनिबद्धं देवं शर्वमिति (म. ना. ३२.४८) कविभिर्न (रा) देयत्वात् । निबद्धं पद्यमनिबद्धं गद्यमिति तु युक्तम् ॥ २८ ॥

चैदं उद्धृतेन /- अतालमिति । अप्रतिष्ठं च । द्वयमन्योन्यसंगतौ । एवं गतं तावद् गान्धर्वे पदप्राधान्यं गाने स्थितं तदित्याह । अतालं च ध्रुवेति । सतालं परस्परसंगतिप्रधानः- हम् । (म.) । अर्थेषु च रसोचितेषु निबद्धं यदीदृक् पदं तद् ध्रुवा । अनो नादृष्टार्थं ध्रुवा इदं गान्धर्वपदवत् । अत्र हि सम्भवत्पदे च स्तोत्रार्थापेक्षा । नागमापेक्षि देवतापरितोषकृत् । स्तुतिसम्भवात्तत्रादेव तस्मिन्नेः । गाने तु तदवगमं प्रधानं सामाजिकं प्रति । तदाह । सर्वसाधुकमिति ॥ २९ ॥ र्यम् ।

वेत्तुपदं /- वमिति
न. दै

हम् ।

आदवं

ननु नाट्येषु स्वरालापप्रभृतिगानमनक्षरमेव दृष्टमित्याशङ्क्याह । यत्तु वाक्करणो-
पेतमिति । वाक्करणं वाक्क्रियामात्रस्वरालापे हुंकार इति तदुक्तं यद्गानं तदतालप्रतिष्ठं यावद्गति यावच्छक्ति च प्रयुज्यमानत्वादनिबद्धं च । स्वरयोजनेऽपि गान इव रसापेक्षक-
वर्णालङ्कारादिनियमाभावेन यथाकथिस्वातन्त्र्यं तदेवंविधमतालं व्यथ्रमात्रादिरूपविहीनं ध्रुवा-
गानात्मकमेतच्च भवतीति यावत् । ननु किं तथाविधस्य प्रयोगेनेत्याह । सर्वानोद्येति ।
सर्वानोद्यानां ततमुपिरादीनामनुरञ्जकं स्वाद्यांशस्य भाविधुशरञ्जनोपयोगिनस्तद्वीगा-
वंशादिवशात् पूरकमिति यावत् ॥ ३० ॥ (स्याद् तत्रास्य)

१ ड. तत् पदं द्विविधं स्मृतम् । २ म. वस्तु । ३ म. अतालमनिबद्धं च तदतालं प्रकीर्तितम् ।
४ ड. पदं तत् हेयमत्र तु ।

'नियताक्षरसम्बद्धं छन्दोयतिसमन्वितम् ।

निबद्धं तु पदं ज्ञेयं सतालपतनाक्षरम् ॥ ३१ ॥

अनिबद्धाक्षराणि स्युर्यान्य(नि) जातिकृतानि तु ।

आतोद्यकरणैस्तेषां विधानमभिनिर्मितम् ॥ ३२ ॥

अपदान्यनिबद्धानि तालेन रहितानि तु ।

'आतोद्येषु नियुक्तानि तानि तानि तु रञ्जयेत् ॥ ३३ ॥

विगत/- ध्रुवाक(ङ्क)मेवंविधगानमिति दर्शयति । नियताक्षरसम्बद्धमिति ।

१/४/- नियतानि प्रकृतुरसाद्यौचित्याय त(द्)गुणालङ्कारसंघटनादीनि यान्यक्षराणि तैर्युक्तम् ।
छन्दसाक्षरपरिमाणे यस्या विरामेण युक्तम् । सह तालेन यत्राक्षराणि सह
पतनेनावगमनवत् ॥ ३१ ॥ ५

ननु लक्ष्ये वाद्ययोगेऽपि तालप्रधानमिति विगीतं ताल(ला)कारादिनार्थशून्यं दृष्टं

तस्य कर्तृपयोग इत्याशङ्क्याह । अनिबद्धाक्षराणि स्युरिति । अनिबद्धान्यर्थशून्यानि
यान्यक्षराणि जात्या छन्दोरूपया विहितानि तेषां यद्विधानं तदानोद्यगतैः पुष्करवीणा-
दिगतैः करणैः क्रियाऽभिनिर्मितं सम्यग् निर्णीतम् । एतदुक्तं भवति । उद्धतपरिक-
मणादौ भाण्डवाद्यनात्रे प्रधाने तन्मात्रोपदर्शनमात्रम् । तेन तच्चापि ध्रुवारूपं न भवतीति
यावत् ॥ ३२ ॥

तन्मात्रा/-
रूपं

१/४/- एवंभूतेषु च गायनसावधानत्वं यत्नेन विधेयमिति दर्शयति । अपदानीति ।
एवंभूतानि यान्यक्षराणि रञ्जयेद् यत्नेन रक्तियुक्तानि सम्यादयेत् । कथमित्याह । आतो-
द्येष्विति । वीणावंशस्वरादिमिश्रीकरणेन नियोजनेनेत्यर्थः ।

नन्वयमेव तत्र रञ्जनाप्रकार इति कुत इत्याह । अपदानीति । किं ...पदम् ।

अनिबद्धान्यर्थशून्यानीत्यर्थः । अत एव विद्यमानेऽपि ताले तत्कार्यकरणतच्छून्यानि
विना ह्यर्थेन तालेऽपि परिक्रमणादिरूपत्वादकिञ्चित्कर इति यावत् ।

१/४/- तालीत्याख्येन
पाँ/

अन्ये तु ततसुपिरगतानां स्वराणां वैचित्र्यं यथा क्रियेत तदनेनोच्यत इति
व्याचक्षते । तते सुपिरे च त्रिपदवृत्तानुहीनानि यानि स्वरमात्राणां करणमात्रजनितानि

१ र. छन्दोवृत्तयतिच्छेदपादच्छेदसमन्वितम् । २ च. रसभावसमुद्भवम् । स्याच्छन्दोयतिमात्रं तु
तथा चानियताक्षरम् । अनिबद्धपदं ज्ञेयमतालपतनाक्षरम् । ३. नानाच्छन्दसामुद्भवम् । विषमाक्षरसम्बद्धं
स्वच्छन्दयतियोजनम् । आतोद्यैर्हस्तवीणाभी रञ्जयेच्च धनानि तु । ३ ड. ते तत्रप्रभृतीनि च । ४. तेनराजगवा
इति । ४ र. आतोद्यकरणैरेषां विधानमभिनिर्दिशेत् । अपदान्यनिबद्धानि ह्यतालानि यानि तु ।

१/४/- अनिबद्धाक्षराणि - "रञ्जयेत् यत्नेन रक्तियुक्तानि
सम्यादयेत् कथमित्याह ५"

'नियताक्षरसम्बद्धं छन्दोयतिसमन्वितम् ।

निबद्धं तु पदं ज्ञेयं सतालपतनाक्षरम् ॥ ३१ ॥

अनिबद्धाक्षराणि स्युर्यान्य(नि) जानिकृतानि तु ।

आतोद्यकरणैस्तेषां विधानमभिनिर्मितम् ॥ ३२ ॥

अपदान्यनिबद्धानि तालेन रहितानि तु ।

'आतोद्येषु नियुक्तानि तानि तानि तु रञ्जयेत् ॥ ३३ ॥

पिगू॥ ध्रुवाक(क)मेवंविधगानमिति दर्शयति । नियताक्षरसम्बद्धमिति ।

६। नियतानि प्रकृतसाधौचित्याय त(द)गुणालङ्कारसंघटनादीनि यान्यक्षराणि तैर्युक्तम् ।
छन्दसाक्षरपरिमाणे यत्ता विरामेण युक्तम् । सह तालेन यत्राक्षराणि सह
पतनेनावगुमनवत् ॥ ३१ ॥ श्रु ।

ननु लक्ष्ये वाद्ययोगेऽपि तालप्रधानमिति विगीतं ताल(ला)कारादिनार्थशून्यं दृष्टं तन्मत्तम् ।
६। तस्य कर्तुंयोग इत्याशङ्क्याह । अनिबद्धाक्षराणि स्युरिति । अनिबद्धान्यर्थशून्यानि स्फुरन्ति ।
यान्यक्षराणि जात्या छन्दोरूपया विहितानि तेषां यद्विधानं तदातोद्यगैः पुष्करवीणा-
दिगैः करणैः क्रियाऽभिनिर्मितं सम्यग् निर्णीतम् । एतदुक्तं भवति । उद्धतपरिक-
मणादौ भाण्डवाद्यनात्रे प्रधाने तन्मात्रोपदर्शनमात्रम् । तेन तच्चापि ध्रुवरूपं न भवतीति
यावत् ॥ ३२ ॥

स्व/येन/ एवंभूतेषु च गायनसाधनत्वं यत्नेन विधेयमिति दर्शयति । अपदानीति ।
६। एवंभूतानि यान्यक्षराणि रञ्जयेद् यत्नेन रक्तयुक्तानि सम्यादयेत् । कथमित्याह । आतो-
द्येति । वीणावंशस्वरादिमिश्रीकरणेन नियोजनेनेत्यर्थः ।

नन्ययमेव तत्र रत्ननाप्रकार इति कुत इत्याह । अपदानीति । किं . ५....पदम् । ५ तीह्यान्येन/
अनिबद्धान्यर्थशून्यानीत्यर्थः । अत एव विद्यमानेऽपि ताले तत्कार्यकरणतच्छून्यानि णं/
६। विना ह्यर्थेन तालोऽपि परिक्रमणादिरूपत्वादकिञ्चिःकर इति यावत् । स्फुरि ।

अन्ये तु तत्तत्सुपिरगतानां स्वराणां वैचित्र्यं यथा क्रियेत तदननोच्यत इति
व्याचक्षते । तते सुषिरे च विपदवृत्तानुहीनानि यानि स्वरमात्राणां करणमात्रजनितानि

१ र. छन्दोयतयतिच्छेदपादच्छेदसमन्वितम् । २ ब. रसभावसमुद्भवम् । स्याच्छन्दोयतिमात्रं तु
तथा चानियताक्षरम् । अनिबद्धपदं ज्ञेयमतालपतनाक्षरम् । ३. नानाच्छन्दसमुद्भवम् । विपमाक्षरसम्बद्धं
स्वच्छन्दयतियोजितम् । आतोद्यैर्हस्तवीणाभी रञ्जयेच्च धनानि तु । ३ ड. ते तत्प्रवृत्तानि च । ४. तेनराजगवा
इति । ४ र. आतोद्यकरणैरेषां विधानमभिनिर्दिशेत् । अपदान्यनिबद्धानि ह्यतालानि यानि तु ।

यानि चैवं निबद्धानि छन्दोवृत्तविधानतः ।

ध्रुवारूपाणि^१ पूर्वाणि^२ तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः^३ ॥ ३४ ॥

अत्युक्तं च प्रतिष्ठं च मध्यं गायत्रमेव च ।

एताः स्थिताव(प)कृष्टास्तु(सु) व्यस्त्रा ज्ञेयास्तु जानयः ॥ ३५ ॥

उष्णिगनुष्टुब् बृहती पङ्क्तिश्चेतीह जानयः ।

एताः प्रासादिकीनां तु व्यश्ना ज्ञेया यथाक्रमम् ॥ ३६ ॥

अनुष्टुब् बृहती चैव जगत्यथ विलम्बिता ।

ध्रु(द्रु)ता च चपला चैवसुद्धता^४ कृतिरेव च ।

ध्रुवाणां जानयो ह्येताः प्रयोगेषु प्रकीर्तिताः ॥ ३७ ॥

रङ्गयेत् । आश्रित्येत्यध्याहारः । तानि तालपदवृत्तवन्त्यक्षराण्याश्रित्य तन्मेरुनीयतां तदनु-
हारेणेति । अत एव गान्धर्वाद्विलक्षणमत्र पदप्रधानमिति स्थितम् ॥ ३३ ॥

ततः प्रकृति.....यानि चैवमिति । वैचित्र्यमिति । पदानिनि प्रकरणा-
द्विशेषम् । प्राधान्येन चारब्धानि ध्रुवारूपाणीति सामानाधिकरण्यम् । छन्दोवृत्ति-
विधानाद्वेतोर्यतो वक्ष्यति तत एव पूर्वाणि प्रधानानि । अवृत्तपदमात्रापेक्षया तानि
रसाद्युयोगीनीति विशेषत उक्तमसकृत् । अन्ये तु पूर्वाणीति पदं ध्रुवायाः शुष्काक्षराणीति
तावन्त्येव पश्चान् कर्तव्यम्यर्थस्य संग्रहार्थमित्याहुः ॥ ३४ ॥

एकैकाक्षरैर्नार्थगुष्टिरिति द्विगदि(रक्षरैरिति)ति । अत्युक्तादि गायत्र्यन्तं
विलम्बिताह्य(स्व)पकृष्टासु च व्यश्नभेदः । उष्णिगाद्याश्चत्वारि(तसः) प्रासादिक्यां
निरूपयति । अत्युक्तं चेति । चकारात् सुप्रतिष्ठा । स्थितानां विलम्बितानां ध्रुवा-
स्वपकृष्टासु छन्दः । जानय इत्युपचारात् सामानाधिकरण्येनोक्ताः । छन्दस्यु जाति-
शब्दप्रयोगो षक्वव्यः । तदनुयायिवाद् वृत्तेषु जातिशब्दप्रयोगो ध्रुवभेदेऽप्यनुगमात् ।
ध्रुवासु जातिव्यवहारो रसभावकृतभेदस्यान्वयात् । एवमि(म)त्य(त्यु)क्तादि गायत्र्यन्तं
विलम्बितास्वपकृष्टासु च व्यश्नभेदे । उष्णिगाद्यानि चत्वारि प्रासादिकीसु व्यश्न-
भेदो(दे) ॥ ३५-३६ ॥

अनुष्टुब् बृहती जगती प्रावेशिकेषु । तत्रैव विलम्बितादीनि वृत्तानि
॥ ३७ ॥

प्रावेशिकीनां 'जातीनामुद्धतानां' निबोधत ।
 पङ्क्तिस्त्रिष्टुप् सजगती तथाऽतिजगती पुनः ।
 शक्नोती चेति निर्दिष्टा उद्धतानां तु जानयः ॥ ३८ ॥
 सर्वास्माभेव जातीनां त्रिविधं वृत्तमुच्यते^१ ।
 गुरुप्रायं लघुप्रायं गुरुलघ्वक्षरं^२ तथा ॥ ३९ ॥
 गुरुप्रायाऽव(प)कृष्टा स्याल्लघुप्राया द्रुता तथा ।
 गुरुलघ्वक्षरप्रायाः शेषाः कार्या ध्रुवास्तथा ॥ ४० ॥
 वृत्तान्योजकृतानि स्युर्दुःखे^३ यानि भवन्ति हि ।
 तानि द्रुतासु^४ योज्यानि लघुयुग्मकृतानि तु ॥ ४१ ॥
 यानि चाल्पाक्षराणि स्युरल्पच्छन्दःकृतानि तु ।
 तानि स्थिताव(प)कृष्टासु कार्या ह्या(प्या)क्षेपिकीषु च^५ ॥ ४२ ॥

उक्तासु पङ्क्त्यादीनि पञ्च ॥ ३८ ॥

जातीनामिति । यावच्छन्दसामिति ॥ ३९ ॥

अपकृष्टेति । विलम्बिता(त)ल्यवती प्रायो गुरुप्राया । शेषे(पा इ)ति ।
 मध्यमल्यविषया (गुरुलघु)प्रायाः ॥ ४० ॥

व्याप्तिं शिक्षयितुमाह । वृत्तान्योजकृतानि । भवन्तीति शत्रन्त(म्) ।
 युतानीत्यन्धे । तत्रार्थे तत्र दुःखे न तत्प्रधाने करणादौ । ओजकृतानि व्यश्रमेद-
 विषया(पकृष्टासु) युक्तानि स्युर्वृत्तानि । तानि द्रुतलययोग्यासूद्धताम्वप्यवान्तरेण
 गुरुस्थाने लघुयुग्मेन योजितानि योज्यानि । तद्यथा । अत्युक्तादीनि व्यश्रे स्थितानि
 स्वरभेदेन यान्युक्तानि तान्येव लघुयुग्मीकृतगुरुरूपाण्युद्धतासु । ईशं वन्दे । देवं शर्वम् ।
 (इत्यत्र लघुयुग्मीकरणे) द्रुतगति गजपतिरिह किल विचरति (इति) ॥ ४१ ॥

एतद्विपर्ययेण व्याप्तिमाह । यानि चाल्पाक्षराणीति । ह्रस्वाक्षराणि यानि
 यानि वृत्तानि तानीति । छन्दोपेक्षयाऽल्पच्छन्दसि तथा स्याप्यन्ते । युग्मस्य गुरुकरणात्ता-
 न्याक्षेपिकीपूद्धानासु द्रुतलयाम्वप्युक्तानि । अनया भङ्ग्या स्थितापकृष्टया करणार्हाणि ।
 चोऽप्यर्थे । यथा ।

१ ड. जातीसु । २ च. इत्यने । ३ च. अक्षरे । ४ ब. मुखे । ५ च. द्रुतासु । ६ र. वर्तव्यानि

गुर्वादिस्तु गुरुः कार्यो लघ्वादिश्च लघुस्तथा ।
 ये त्वोजच्छन्दसां युक्ता ज्ञेया ते क्षेपिकी तथा ॥
 यान्योजगुग्मच्छन्दांसि ज्ञेयान्याक्षेपिकी तथा ।
 लघुगुग्मकृता याऽस्या(ः) स्थिता साऽऽक्षेपिकी भवेत् ॥ ४३ ॥

[गुर्वादिषु गुरुः कार्यो लघ्वादिषु लघुस्तथा ।
 ये त्वोजच्छन्दसां युक्ता ज्ञेया ते क्षेपिकी तथा] ॥ ४४ ॥

पवणनछन्दोघातो भवणिवदे उपक्रम सोधुत् ।

[प्रवणनछन्दोघातो भवानीपतेरुपक्रमः संवृत्तः]

लघुयुग्मस्य गुरुकरणे ।

सेव्वणअकाअरा रूपाभाग संगेइ(आ) ।

[सेवानयकातरा रूपाभोगा संज्ञेया]

॥ ४२ ॥

अथाक्षेपिक्यां कीदृग् वृत्तं प्राधान्येनेत्याह । यान्योजगुग्मच्छन्दांसीति ।
 वृत्तान्योजगुग्मगनपृथग्लक्षणत्वाद् योगो युग्मानीत्युच्यते । तेनार्थमस्मात् वृत्तान्याक्षेपिकेषु
 पूर्वम् गुर्गेर्लघुद्वयस्थाने योजनया स्थितायां विरञ्चितायाम् । अन्ये त्वोजे(ज इ)ति
 सप्तमीं पठन्तश्चतुरश्रविषयाणि च्छन्दांसि भङ्ग्यन्तरेण व्यश्रेऽपि विधेयानीत्येवं वाक्यस्य
 तात्पर्यमाहुः ॥ ४३ ॥

गुर्वादिषु गुरुः कार्यो लघ्वादिषु लघुस्तथा ।

इति । (न) कचिदपि लोके दृश्यते । सदृत्तलघुगुरुस्थाने यथासंख्यं तालोचितगुरुलघुयोजनं
 कार्यमिति । कर्तुं लघ्वादितालजातं संगृहीतेत्यथ विरहे मअणो अहिअं
 दहंद्व(हउं) । (विरहे मदनोऽखिलं दग्धुम्) । अनेन लघुद्वयगुर्वात्मना
 चर्चरीतालः संगृहीतः ॥ ४४ ॥

प्रयो कृमिः । लघुपाया दुता कार्या गुह्यपाया विशिखना । अपमेव विधिर्जयस्तूदनास्वङ्गिताम् च ।
 लघ्वादिर्लघुयुग्मा च दुता चाक्षेपिकी तु सा । गुरुयुग्मा तु सा तु स्थान् स्थितस्याक्षेपिकी रमृता । परास्वपि
 चतुर्भासा ध्रुवास्तानेन योजयेत् । प्रासादिभ्यन्तराक्षेपैर्यथायोगं द्विपादिना । उक्तायानां चतुर्भासा भवेत्स्व-
 प्रमाणतः । वर्णप्रकर्षणात्तस्य साम्यतालेन योजयेत् ।

Ms adds / कवपाठत प्रुवामर्थेति सरंयुक्तैकिकं कर्तुं लघ्वादि ।

गुर्वादिस्तु गुरुः कार्यो लघ्वादिश्च लघुस्तथा ।
 ये त्वोजच्चन्द्रसां युक्ता ज्ञेया ते क्षेपिकी तथा ॥
 यान्योजयुग्मच्छन्दांसि ज्ञेयान्याक्षेपिकी तथा ।
 लघुयुग्मकृता याऽस्या(ः) स्थिता साऽऽक्षेपिकी भवेत् ॥ ४३ ॥

[गुर्वादिषु गुरुः कार्यो लघ्वादिषु लघुस्तथा ।
 ये त्वोजच्चन्द्रसां युक्ता ज्ञेया ते क्षेपिकी तथा] ॥ ४४ ॥

प्रवणनछन्दोद्यतो भवणिवदे उपक्रम सोबुत्त ।

[प्रवणनछन्दोद्यतो भवानीपतेरुपक्रमः संवृत्तः]

लघुयुग्मस्य गुरुकरणे ।

सेव्यणअकाअरा रूपाभाग संगेइ(आ) ।

[सेवानयकानरा रूपाभोगा संज्ञेया]

॥ ४२ ॥

अथाक्षेपिक्यां कीदृग् वृत्तं प्राधान्येनेत्याह । यान्योजयुग्मच्छन्दांसीति ।
 वृत्तान्योजयुग्मगनपृथग्लक्षणत्वाद् योषो युग्मानीत्युच्यते । तेनार्थसमानि वृत्तान्याक्षेपिकेषु
 पूर्ववद् गुरोर्लघुद्वयस्थाने योजनया स्थितायां विरुध्वितायाम् । अन्ये त्वोजे(ज इ)ति
 सप्तमीं पठन्तश्चतुरश्रविषयाणि च्छन्दांसि भङ्ग्यन्तरेण त्र्यश्रेऽपि विधेयानीत्येवं वाक्यस्य
 तात्पर्यमाहुः ॥ ४३ ॥

गुर्वादिषु गुरुः कार्यो लघ्वादिषु लघुस्तथा ।

इति । (न) कचिदपि लोके दृश्यते । सद्रुत्तरुगुरुस्थाने यथासंख्यं तालोचितगुरुलघुयोजनं
 कार्यमिति ॥.....कर्तुं लयादितालजातं संगृहीतित्यथ विरहे मअणो अहिअं
 दहंद्व(हउं) । (विरहे मदनोऽखिलं दग्धुम्) । अनेन लघुद्वयगुर्वात्मना
 चर्चुरीतालः संगृहीतः ॥ ४४ ॥

प्रयो कृमिः । लघुप्राया हुता कार्या गुणप्राया विश्रम्भिता । अयमेव विधिर्ज्यैष्ठ्याहूतनास्वहितायु च ।
 लघ्वादिश्रेयुग्मा च हुता चाक्षेपिकी तु सा । गुरुयुग्मा तु सा तु स्यात् स्थितरयाक्षेपिकी स्मृता । पराश्रयि
 चतुःप्राश भुवास्तानेषु योजयेत् । प्रासादिस्वन्नराज्ञेयैर्यथाशेषं द्विप्रादिकम् । उक्ताग्रानां चतुःप्राश भवेदल्प-
 प्रमाणतः । वर्णप्रकर्षणात्तस्य साम्यतात्वेन योजयेत् ।

[The above "लघुपठित युनामध्यैति शरन्मुनीकिं कर्तुंयादि ।

‘विषमांशाक्षराणि स्युः पदैरर्थवशानुगाः’ ।

शम्यातालैः ता योज्या वर्णेनाकर्षितेन तु ॥ ४५ ॥

जातीनां त्वथ सर्वाणां छन्दोवृत्तनिदर्शनम् ।

स्थानप्रमाणसंज्ञाभिर्नदो मे निबोधत ॥ ४६ ॥

एवं समार्थपदविषयविचारं कृत्वा विषयवृत्तविषयं तमाह । **विषमांशाक्षराणि स्युरिति । विषमांशानि** मात्रावृत्तानि । **अंशो** हि चतुर्मात्रादिः । विषमाक्षराणि च वर्णवृत्तानि विषयानि वैषम्यसंख्यायाऽन्तरसंख्यायोगेऽपि गुरुलघ्वात्मना बोधयथा वा ।

ननु तत्र प्रतिपादं तालस्य कथं समत्वेन योजनमित्याह । **शम्यातालैः** इति । अत्र यास्वित्यध्याहारः । यावु विषमाण्यक्षराणि च पादे हेतुभिस्ता ध्रुवासु चञ्चत्पुटादितालेन **योज्यात्(ः)** । **आकर्षितेन** च **वर्णेन** । एतदुक्तं भवति । लघुस्थाने वर्णे वाकर्षणीयो गुरुस्थानेन क्रमणीय इत्येवं वा साम्यापादयेदिति । शम्यादिनालग्रहणेन चञ्चत्पुटादितालो लक्ष्यते । **केचित्तु** श्रमपरिहारार्थं भोजनप्राङ्मुञ्चतान्यायेनादृष्टसिद्ध्यर्थं शम्यातालौ ध्रुवातालैश्चावृत्त्या यावत्संभवं योज्यौ । तथा च **भट्टवृद्धदत्ता**त्रि(धीन)पाणितल(ल)य-भङ्गलक्षणपुस्तकेषु सर्वत्र **ज्ञाना** इति प्रस्तारो दृश्यते ।

ननु किं तथाविधैः पादैर्गणितैरित्याह । **अर्थवशानुगा** इति । **अर्थो** ह्यत्र प्रधानमित्युक्तम् ।

अपरः श्लोकस्यार्थः । अकल्पितेनापि विकारभाजा **वर्णेनो**लक्षितम् । यच्च **शम्यातालमिति** तालविशेषः कश्चिन् प्रतिपादमप्यभ्यस्तेन योज्यः । **अर्थसमविषमेप्ययं**भवति श्लोकः । तेन च चतुर्लयाद्विलयचतुर्भङ्गे यदुपभङ्गादीनां लक्ष्ये दृश्यमानानामिव तद्वीजमिति साम्यापादनाय शम्यातालावत्र नादृष्टार्थमिति यद्यन्ते(मन्यन्ते) तदसत् । अन्यतरेणान्येनापि वा तत्रोक्तेन वा पा(प)दान्यतरेण वा ध्रुवकासर्पिण्यादीनामपि साम्यसिद्धेः ॥ ४५ ॥

जातीनामिति ध्रुवाणाम् । **छन्दोग्रहणं** दण्डकादिव्युदासाय । **निदर्शनं** ग्रन्थं वक्ष्यामीति । तेन ग्रन्थेन कथं छन्दो वृत्तं प्रदर्श्यत इत्याह । **स्थानेति** । स्थानं विनियोगविषयः स उदाहरणालक्ष्यते । तदर्थमेवोदाहरणमिति **वृद्धाः** । यथा । **सोअदि**

१ ड. विषमाल्याक्षरा वापि पादा ये अर्थवशानुगाः । वर्णे प्रकृष्टैस्तेषां तु शम्या तालेन योजयेत् ।
२ य. समानुगैः । च. कशानुगैः । ३ य. वर्णितः । ब. वर्णमांसंबुतेन च ।

‘विपमांशाक्षराणि स्युः पदैरर्थवशानुगाः’ ।

शम्यातालेन ना योज्या वर्णेनाकर्षितेन तु ॥ ४५ ॥

जातीनां त्वथ सर्वासां छन्दोवृत्तनिदर्शनम् ।

स्थानप्रमाणसंज्ञाभिर्गदतो मे निबोधत ॥ ४६ ॥

एवं समार्थसमविषमविचारं कृत्वा विषमवृत्तविषयं तमाह । विपमांशाक्षराणि स्युरिति । विपमांशानि मात्रावृत्तानि । अंशो हि चतुर्मात्रादिः । विपमाक्षराणि च वर्णवृत्तानि विषमाणि वैषम्यसंख्ययाऽवान्तरसंख्ययायोगेऽपि गुरुलघ्वात्मना बोधयथा वा ।

ननु तत्र प्रतिपादं तालस्य कथं समत्वेन योजनमित्याह । शम्यातालेनेति । अत्र यास्वित्यध्याहारः । यासु विपमाप्यक्षराणि च पादे हेतुमिस्ता ध्रुवासु चञ्चत्पुटादितालेन योज्यात्(ः) । आकर्षितेन च वर्णेन । एतदुक्तं भवति । लघुस्थाने वर्णे वाकर्षणीयो गुरुस्थानेन क्रमणीय इत्येवं वा साम्यमापादयेदिति । शम्यादितालग्रहणेन चञ्चत्पुटादितालो लक्ष्यते । केचित्तु श्रमपरिहारार्थं भोजनप्राङ्मुखतान्यायेनादृष्टसिद्ध्यर्थं शम्यातालौ ध्रुवातालप्लवावृत्या यावत्संभवं योज्यौ । तथा च भट्टवृद्धदत्ताधि(धीन)पाणितल(ल)य-भङ्गलक्षणपुस्तकेषु सर्वत्र ज्ञाता इति प्रस्तारो दृश्यते ।

वानकर्म(र्षी) /

दि ।

ननु किं तथाविधैः पादैराश्रितैरित्याह । अर्थवशानुगा इति । अर्थो ह्यत्र प्रधानमित्युक्तम् ।

अपरः श्लोकस्यार्थः । अकल्पितेनापि विकारमाजा वर्गेनोत्पन्नश्चितम् । यच्च शम्यातालमिति तालविशेषः कश्चित् प्रतिपादमप्यभ्यस्तेन योज्यः । अर्थसमविषमेऽप्यं ...६(३)....भवति श्लोकः । तेन च चतुर्ल्यद्विलयचतुर्भङ्गे यदुपभङ्गादीनां लक्ष्ये दृश्यमाना-नामिव तद्दीजमिति साम्यापादनाय शम्यातालावत्र नादृष्टार्थमिति यद्यन्ते(मन्यन्ते) तदसत् । अन्यतरेणान्येनापि वा तत्रोक्तेन वा पा(५)यान्यतरेण वा ध्रुवाकासर्पिण्यादीनामपि साम्यसिद्धेः ॥ ४५ ॥

मि | मोक्षय |

लोडन ।

जातीनामिति ध्रुवशाम् । छन्दोप्रहणं दण्डकादिव्युदासाय । निदर्शनं ग्रन्थं वक्ष्यामीति । तेन ग्रन्थेन कथं छन्दो वृत्तं प्रदर्श्यत इत्याह । स्थानेति । स्थानं विनियोगविषयः स उदाहरणालक्ष्यते । तदर्थमेवोदाहरणमिति वृद्धाः । यथा । सोऽदि

१ ड. विपमालाक्षरा वापि पाश ये अर्थवशानुगाः । वर्णे प्रकृष्टेस्तेन तु शम्या तालेन योजयेत् ।
२ य. समानुगैः । च. कशानुगैः । ३ य. वर्णिता । ब. वर्णांसांसुतेन च ।

गुरुर्गाथांशको 'यत्(यः) स्यात् सर्वपादेषु दृश्यते ।
श्रीरिति ख्याननामा सा कीर्तिता प्रथमा ध्रुवा ॥ ४७ ॥

यथा ।

देवं शर्वमीशं वन्दे । ॥ ४८ ॥

'मध्यलघुनाथ विद्युत्पादे 'पादे समं विभक्तेन ।
आदिलघुना धृतिः स्याद्भगेन योज्या हि मात्रेण ॥ ४९ ॥

यथा ।

शङ्करः शूचधृ(भृ)त् पातु मां लोककृत् ॥ ५० ॥

लघुः स्यात् पदादौ त्रिके या धृतिः सा ॥ ५१ ॥

यथा ।

उमेशः सुरेन्द्रस्तवायुः करोतु ॥ ५२ ॥

'लघुनी गुरु वा कथिता रजनी (त्रियामा) ॥ ५३ ॥

यथा ।

विरहे मदनः अधिकं दहति ॥ ५४ ॥

एता नृत्ते च गीते च ज्ञेया वै गीतजातयः ।

प्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाभ्यां भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ५५ ॥

द्वितीयं लघु सर्वत्र चतुर्णां यत्र दृश्यते ।

सा प्रतिष्ठा बुधैर्ज्ञेया सुप्रतिष्ठा द्वयेन तु ॥ ५६ ॥

तारा असु फिलिग्मा (शोचति तारा अश्रुक्लिप्ता) । इत्युदाहरणम् । भूतलं
तन्त्र्याः श्लोकविषये प्रयोग इति गम्यते । प्रमागं लक्षणम् । संज्ञा श्रीरित्यादिका ।
तेनोदाहरणलक्षणसंज्ञाभिरिति यावत् ॥ ४६ ॥

तत्रायं ग्रन्थः स्पष्ट इति विषमस्थाने व्याख्यायते । सुखग्रहणार्थ इति निजेन
श्लोकेन हि तासां संग्रहं ज्ञूमः । उदाहरणाच्च पादं लिखानः । यनिविवयः श्रव्यत्वाद्वि-
निबोधसिद्धये ।

१ च. यस्याः । २ ड. यत् पदमध्यतः स्याच्छ्रु सा तदिह । ३ च. पादेन समं । ४ ड. लघुनी
गुरु चेदजनी खलु सा । ५. लघुनी वीर्यमतो यत्र सदा रजनी सा ।

प्रतिष्ठा यथा ।

सोसअन्तो अङ्गआइं वादि वादो पुष्पवाही ॥ ५७ ॥

[शोषयन्नङ्गकानि वाति वातः पुष्पवाही ।]

सुप्रतिष्ठा यथा ।

एदिसुए ऊसइआ अज्जइं(इ) मां हंसवहू ॥ ५८ ॥

[ईदृशक उत्सुकितार्चति मां हंसवधूः ।]

लघुनी प्राग् गुरुणी द्वे यदि पादे भ्रमरी(मत्तालिः)सा ॥ ५९ ॥

यथा ।

वनसण्डे अदिमत्तो वनहत्थी परिखिण्णो ॥ ६० ॥

[वनखण्डे अतिमत्तो वनहस्ती परिखिन्नः ।]

प्रथमं च तृतीयं च यस्याः स्याच्चतुरक्षरे ।

पादे लघ्वक्षरे नित्यं सा जयेत्यभिसंज्ञिता ॥ ६१ ॥

यथा ।

हिमाहए वगंतरे अअं गओ पविण्णओ ॥ ६२ ॥

[हिमाहते वनान्तरे अयं गजः प्रविष्टः]

*चतुर्णां यत्र पादानां तृतीयं च भवेल्लघु ।

विज्ञेया सुप्रयोगज्ञैर्विजया नाम नामतः ॥ ६३ ॥

यथा ।

मारुल्लओ नज्जन्तओ मेहागमे संवहओ ॥ ६४ ॥

[मयूरा नृत्यन्तो मेघागमे समन्ततः ।]*

पादे पादे तु स्यात्(स्युः) सर्वेदीर्घैः(सर्वे दीर्घा)वृत्तेऽस्मिन् दृष्टा
विद्युद्गान्ता^१ (विस्मया) ॥ ६५ ॥

मेहा गज्जन्ता लोअं छादन्तो तोयं मुंचन्ता संपत्ता मेहा ॥ ६६ ॥

[मेघा गर्जन्तो लोकं छादयन्तस्तोयं मुञ्चन्तः संप्राप्ता मेघाः]

१ र. आद्यमिदं सान्ततमे यत्र गुरुः सा ललिता । यथा । एदिसरे ऊपुइअ खिण्ण इसा हंसवहू ।
(ईदृशके उत्सुकितार्चति हंसवधूः ।) २ ड. लघुः गुरुः ससा पादे भवेन्तु या जया हि सा ।
३ ड. चतुर्थं च गुरुर्यथा । * [टीकाकारासम्मतः पाठः ।]

प्रतिष्ठा यथा ।

सोसअन्तो अङ्गआइं वादि वादो पुप्फवाही ॥ ५७ ॥

[शोषयन्नङ्गकानि वाति वातः पुष्पवाही ।]

सुप्रतिष्ठा यथा ।

एदिसुए ऊसइआ अज्जइं(इ) मां हंसवहू ॥ ५८ ॥

[ईदृशक उत्सुकितार्चति मां हंसवधूः ।]

लघुनी प्राग् गुरुणी द्वे यदि पादे भ्रमरी(मत्तालिः)सा ॥ ५९ ॥

यथा ।

वनसण्डे अदिमत्तो वणहन्थी परिखिण्णो ॥ ६० ॥

[वनखण्डे अतिमत्तो वनहस्ती परिखिन्नः ।]

प्रथमं च तृतीयं च यस्याः स्याच्चतुरक्षरे ।

पादे लघ्वक्षरे नित्यं सा जयेत्यभिसंज्ञिता ॥ ६१ ॥

यथा ।

हिमाहए वणंतरे अअं गओ पविण्णओ ॥ ६२ ॥

[हिमाहते वनान्तरे अयं गजः प्रविष्टः]

*चतुर्णां यत्र पादानां तृतीयं च भवेल्लघु ।

विज्ञेया सुप्रयोगैर्विजया नाम नामतः ॥ ६३ ॥

यथा ।

मारुल्लयो नज्जन्तओ मेहागमे संबहओ ॥ ६४ ॥

[मयूरा नृत्यन्तो मेघागमे समन्ततः ।]*

पादे पादे तु स्यात्(स्युः) सर्वेदीर्घै(सर्वे दीर्घा)वृत्तेऽस्मिन् दृष्टा
विद्युद्भ्रान्ता^१ (विस्मया) ॥ ६५ ॥

मेहा गज्जन्ता लोअं छादन्तो तोयं मुंचन्ता संपत्ता मेहा ॥ ६६ ॥

[मेघा गर्जन्तो लोकं छादयन्तस्तोगं मुञ्चन्तः संप्राप्ता मेघाः]

१ र. आशमिद् सान्ततमं यत्र गुरुः सा ललिता । यथा । एदसरे ऊपुइअ खिण्ण इसा हंसवहू ।
(ईदृशके उत्सुकितार्चति मां हंसवधूः ।) २ ड. लघुः गुरुः सदा पादे भवेन्तु या जया हि सा ।
३ ड. चतुर्थं च गुरुयथा । * [टीकाकारासम्मतः पाठः ।]

आद्यपरे द्वे यत्र तु ह्रस्वे ना(सा) खलु नाम्ना भूतलतन्वी ॥ ६७ ॥

यथा ।

मेहणिरुद्धं पेक्खिअ चन्दं सोअइ(दि) तारा अंसुक्खिलिण्णा ॥ ६८ ॥

[मेघनिरुद्धं प्रेक्ष्य चन्द्रं शोचति तारा अश्रुक्लिन्ना]

यदि च गुरुः पदनियने भवति हि सा कलमुखी(पद्मिनी) ॥ ६९ ॥

यथा ।

पवनहृदो सलिलघणो भमइ णहे उवकमसो ॥ ७० ॥

[पवनहतः सलिलघनो भ्रमति नभस्युपक्रमशः ।]

प्रथमं च तृतीयं च त्वन्तं चैव यदा गुरु ।

दृश्यते प्रतिपादं तु सा ज्ञेया वागुरा यथा ॥ ७१ ॥

मेहणिरु(हृ)द्धो णट्ठजोळ्ळो णिच्चणिप्पहो एस चन्दओ ॥ ७२ ॥

[मेघरुद्धो नष्टज्योत्स्नो नित्यनिष्प्रभ एष चन्द्रः ।]

द्वितीयं नैघनं चैव यत्र दीर्घाणि सर्वतः ।

सुप्रतिष्ठाकृते पादे शिखा ज्ञेया तु सा यथा ॥ ७३ ॥

बळाहएहिं पणज्जिदेहिं णहं समंता परुण अंव(व्व) ॥ ७४ ॥

[बलाहकैः प्रगर्जनैर्नभः समन्तात् पूर्णमेव ।]

लघुनी त्वादौ चरणे यस्या गदिता नास्मा घनपङ्क्तिः सा(ङ्क्तिका)

॥ ७५ ॥

यथा ।

तडिसंगुद्धं रवसम्बद्धं जलधाराहिं रुददीव(दिव्व)वमम् ॥ ७६ ॥

[तडित्संकुद्धं रवसम्बन्धं जलधाराभी रुदतीवाभ्रम् ।]

श्रीर्गौ विद्युद्रो यो धृतिः स(सम्)ञ्जियामा ।

रगौ प्रलिष्टा समगौ मत्तालिः सगौ जया जगौ ।

विस्मया त(म)गमास्तन्वी मगगा(ः) पद्मिनी शन्ल(नल)गाः ॥

वन्दे । शङ्करः । उमेशः । मदनो(नः) । वानि(दि) वानो(दो) ।

हंसवहू । वणहत्थी । पविण्णइ(ओ) । मेहा गज्जन्ना । सोअदि तारा ।

भमइ णहे ॥ ४७-७० ॥

एतास्तु जानयो ज्ञेया सुप्रनिष्ठाध्रुवास्वथ ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गायत्रीपरिकल्पनम् ॥ ७७ ॥

आद्ये पुनरन्त्ये पादे गुरुणी चेत् ।

ज्ञेया तनुमध्या गायत्रसमुत्था ॥ ७८ ॥

यथा ।

वज्राह्नकूटो धातुञ्जरस्रोतो एमो गिरिराओ भूमिविस(पत)

दीव(दिव्य) ॥ ७९ ॥

[वज्राह्नकूटो धातुञ्जरस्रोता एव गिरिराजो भूमिं पततीव ।]

आद्यं चतुर्थमन्त्यं च गुरुण्येतानि यस्य तु ।

गायत्र्यधिकृते पादे ज्ञेया सा मालिनी यथा' ॥ ८० ॥

दीप्तदि पुष्पणओ पुन्वदिसामुहे ।

जोह्ला(ह्र)समागओ पुष्णिमचन्द्रओ ॥ ८१ ॥

[दृश्यते पूर्णः पूर्वदिशामुखे ज्योत्स्नासमागतः पूर्णिमाचन्द्रः ।]

गुरुयुगमन्ते यदि परमस्या इह कथिता सा मकरकशीर्षा ॥ ८२ ॥

यथा ।

इह सिसिरंभि(मी) ममदजणंभि(मी) पमदवणंभि(मी) विलसदि

वादो ॥ ८३ ॥

[इह शिशिरे ममदजनने प्रमदवने विलसति वातः ।]

लघुनी चतुर्थं चरणे तु यस्याः ।

भवतीह सा वै विमला तु नाम्ना ॥ ८४ ॥

कमलाअरेसुं भमरोणदेसुं सम सुद्ववत्ती विहअ(णव(म)त्ती ॥ ८५ ॥

[कमलाकरेषु भमरोन्नदत्सु समं शुद्धवृत्तिविहगा नमन्ति ।]

यस्याःस्युश्चरणे त्रीण्यादौ निधनम् ।

दीर्घाणीह तु सा वीची(यिका) नाम ॥ ८६ ॥

यथा ।

गज्जन्तो जलदा णच्चन्ते सिहिणो गायन्ते भमरा रम्मे पाउसए ॥ ८७ ॥

[गर्जनो जलदा नृत्यन्ति शिखिनो गायन्ति भ्रमरा रम्ये प्रावृषि ।]

त्रिलघुरादिनो यदि च पञ्चमं भवति पादनः प्रकथिता गिरा ॥ ८८ ॥

यथा ।

जलदनादअं सुणिअ कुंजरो णददि काणणे वडिगआउरो ॥ ८९ ॥

[जलदनादं श्रुत्वा कुञ्जरो नदति कानने प्रतिगजातुरः ।]

आद्ये चतुर्थकमन्त्ये(न्ते) तथा गुरु ।

यस्यास्तु पादनो ज्ञेया हि सा जला ॥ ९० ॥

यथा ।

एसा हि वाउणा विक्खित्तसु(प)त्तअं ।

दद्धूण पादवं हंसी परुणिआ ॥ ९१ ॥

[एषा हि वायुना विक्षिप्तपत्रकं दृष्ट्वा पादपं हंसी प्ररुदिता ।]

'त्रीण्यादौ यदि स्युरन्ते द्वे च दीर्घे ।

ज्ञेया सा विधिज्ञैर्नाम्ना वै सुनन्दा ॥ ९२ ॥

यथा ।

एदे गजमाणा अब्भं छादयन्ता ।

भीमा कालमेहा उब्बेदं जणन्ति ॥ ९३ ॥

[एते गर्जनोऽभ्रं छादयन्तो भीमाः कालमेघा उद्वेगं जनयन्ति ।]

आद्यं चतुर्थे(र्थ) च त्वन्यमुपान्त्यं च ।

यत्र गुरूणि स्युः सुललिता (वियोतिका) ज्ञेया ॥ ९४ ॥

वागुरा लंगा जगा(ः) शिखा ।

सगा(ः) पङ्क्तिका तयौ तु मध्यमे(मा) ।

भरौ मालिनी न्य(न्यौ)शीर्षिका च ।

निर्मला स्यौ तु वीथिका मसौ नरौ गिरा ॥

शि(णि)च्चणिध्व(प्प)हो । परुण्या(ण्ण) अब्व । रुददिव्वब्भम् । भूमिं
पतदिव्व । पुणिमचन्दओ । विलसदि वादो । विह्वा णमत्ती । णच्चन्ते
सिहिणो । सुणिअ कुंजरो ॥ ७१-८९ ॥

यथा ।

साह सुसव्भावं किंसि पिह(ए) कुद्धा ।

मा चिरसम्बद्धं पेच्छसि सव्भावम् ॥ ९५ ॥

[साधय सुसद्भावं किमसि प्रिये कुद्धा ।

मा चिरसम्बद्धं प्रेक्षसे सद्भावम् ॥]

लघुनी गुरु च द्विगुणं यदि चेच्चरणे चरणे कथिता नलिनी ॥ ९६ ॥

यथा ।

पवणाहतका तरुणा तरओ कुसुमागमए विअसन्ति विअ ॥ ९७ ॥

[पवनाहतास्तरुणास्तरवः कुसुमागमे विकसन्तीव ।]

त्रीण्यादौ तु यदि चान्त्यं चाऽपि गुरु ।

नाम्ना वै कथिता पङ्क्तिः सा तु यथा ॥

यथा ।

एषा हंसवद् विद्धा काणगदो कान्तं संगहुवा गन्तुं उत्सहिआ ।

[एषा हंसवधूर्विद्धा काननतः कान्तं सङ्गन्तुं गन्तुमुत्सहिता ।]

स्याद् द्वितीयं ह्रस्वं सर्वमन्त्यं दीर्घम् ।

यत्र पादे पादे नीलतोया(नीला) वै सा ॥ ९८ ॥

यथा ।

मेहवुन्दं वादो विक्रिखरन्तो वादि ।

दूसहो आंवादि पादवाणं लासो ॥ ९९ ॥

[मेघवृन्दं वान्तो विक्रिरन् वाति दुःसह आभाति पादपानां लासः ।]

गायत्र्या जानयो ज्येता विज्ञेयाः समवृत्तजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उष्णिग्जानिविकल्पनम् ॥ १०० ॥

गुरु निधनगतं यदि भवति सदा ।

भवति हि चपला द्रुतगतिरपि सा ॥ १०१ ॥

यथा ।

सुरुचिरनयणं तव वअणमिदम् ।

रमणि रतिकरं मम मदजणणम् ॥ १०२ ॥

[सुरुचिरनयनं तव वदनमिदम् ।
 रमणि रतिकरं मम मदजननम् ॥]
 तृतीयं पञ्चमं चैव गुरुर्य(रु य)त्र तु नैधनम् ।
 सदा तूष्णिक्कृते पादे तन्वी(तनुः) सा नामतो यथा ॥ १०३ ॥
 यथा ।
 पिअवादिवादओ सुवसन्त काळए ।
 पिअकामुओ विअ मदणं जणेंतओ ॥ १०४ ॥
 [प्रियवादवादकः सुवसन्तकाले ।
 प्रियकामुक इव मदनं जनयति ॥]
 गुरुणा लघुना चैव समं नीता तु या ध्रुवा ।
 छन्दस्युष्णिहि वृत्तज्ञैर्विज्ञेया कामिनी यथा ॥ १०५ ॥
 आद्यमन्तपञ्चमे स्यात् तृतीयमेव च ।
 पादतो गुरुणि वै यस्य(स्याः) सा शिखा तु वा ॥ १०६ ॥
 इत्येके पठन्ति ।
 पेक्खिऊण आअदं माहवं च इट्ठओ ।
 पादवं वणोळ्ळओ वादि वामवादओ ॥ १०७ ॥
 [प्रेक्ष्य आगतं माधवं च इष्टकः ।
 पादपं वनोद्यतो वाति वामवातकः ॥]
 आद्ये पुनरन्त्ये च यस्या गुरुणी पादे ।
 ज्ञेया भ्रमरमाला(पट्पदिका) नाम्ना प्रकथिता सा ॥ १०८ ॥

तरौ जला म्यौ तु सुनन्दिका ।
 भमौ विद्योतिका सौ नलिनी र्म(र्मौ)नीला ।
 द्रुता गतिर्नौ सजौ गुरुस्तनुः ।
 शिखार्जगा(ः) पट्पदिका नसौ गुरुः ॥

हंसी परुष्णिगा । भीमा काळमेहा । किंसि पिण कुद्धा । कुसुमागमए ।
 विक्खिरन्दी(न्तो)वादो(दी) । रमणि रतिकरम् । पिअवादिवादओ ।
 वादि वामवादओ । रम्मं सरसि तोअम् ॥ १०९-११० ॥

यथा ।

हंसागमनधीरं काशं सुअविचित्रम् ।

एवं शरदिकाले रम्यं सरसि तोयम् ॥ १०९ ॥

[हंसागमनधीरं काशं सुखविचित्रम् ।

एवं शरदि काले रम्यं सरसि तोयम् ॥]

आद्यचतुर्थगते अन्त्यतमं च गुरु ।

यत्र सदा चरणे सा खलु भोगवती ॥ ११० ॥

यथा ।

चक्रसना(णा)मवहू कान्तसहाइ णिआ ।

णिम्मळ अम्मि(रिस) जळे हिंडदि संगदिआ ॥ १११ ॥

[चक्रसनामवधूः कान्तसहायं नीता ।

निर्मलेऽस्मिन् जले हिण्डति सङ्गतिका ॥]

आदौ यदि गुरुणी अन्त्यं निधनगतम् ।

ज्ञेया मधुकरिका उष्णिह्यभिकथिता ॥ ११२ ॥

एसा पिअअ लदा रम्मा भमरजया ।

काले मदजणणे जादा कुसुमवदी ॥ ११३ ॥

[एषा प्रियक लता रम्या भ्रमरजया ।

काले मदजनने जाता कुसुमवती ॥]

'अन्त्यं च निधनं च गुरुणि स्युः ।

सुभद्रा(मनोज्ञा)नामतो यथा ॥ ११४ ॥

[द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्यं तथैव च ।

पादे यत्र गुरुणि स्युः सुभद्रा(मनोज्ञा) नाम सा यथा ॥]

वणम्मि सुकखरुखे पणट्ठप(क्खि)तोये ।

करेणुआ विहूणो उवेइ मत्तहत्थी ॥ ११५ ॥

१ ड. द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्यं तथैव च । पादे यत्र गुरुणि स्युः सुभद्रा नाम सा यथा ।

२. लघुस्तृतीयोऽपि तत्रैव पञ्चमः स्यात् । यत्र तु पादयोगे स्मृता सा सुभद्रा ।

[वने शुष्कवृक्षे प्रनष्टपक्षितोये ।
 करेणुकाविहीनः उपैति मत्तहस्ती ॥]
 यदि तु भवन्त्येवं य(प)दि य(प)दि दीर्घाणि ।
 त्रिगुरुरिह प्रोक्ता भवति तु मत्तेयम् ॥ ११६ ॥

यथा ।

जलभरसंभंतो खिदिधरमूढमि ।
 पिअजुवदीसत्तो पविचरिदो हत्थी ॥ ११७ ॥
 [जलभरसम्भृतः क्षितिधरमूढे ।
 प्रिययुवतिसक्तः प्रविचरतो हस्ती ॥]
 यदि हि गुरूण्यन्ते चरणविधौ त्रीणि ।
 तत इह विज्ञेया कुसुमवती नामा(म्ना) ॥

[इति पाठान्तरम् ।]

द्वितीयं सतृतीयं तथाद्ये(न्त्ये) इह दीर्घम् ।
 यदि त्रयं तु पादे भवेत् सा तु चित्रा(मुदिता) ॥ ११८ ॥
 [द्वितीये गुरुणी द्वे तथाऽन्ते यदि स्याताम् ।
 तदा सा मुदिताख्या ध्रुवेयं प्रविभक्ता ॥]

यथा ।

महामेहविदागं बलाकाकुलबद्धम् ।
 महाभीमणिणादं पदिणं गगणम्मि ॥ ११९ ॥
 [महामेघविनानं बलाकाकुलबद्धम् ।
 महाभीमनिनादं प्रदत्तं गगने ॥]
 यदि चतुर्थमन्त्यं गुरु तदैव पष्ठम् ।
 भवति सा तु नाम्ना निगदिता मनोज्ञा ॥
 [चतुर्थं नैधनं चैव पष्ठं चैव गुरूण्यथ ।
 यत्र तूष्णिक्कृते पादे नाम्ना साऽभिप्रकाशिनी ॥ १२० ॥]

[इति व्याख्यातृपाठः]

१ म. द्वितीये गुरुणी द्वे तथाऽन्ते यदि स्याताम् । तदा सा मुदिताख्या ध्रुवेयं प्रविभक्ता ।

यथा ।

कुसुमगन्धवाही सलिलरेणुपुण्णो ।

रमणि वादि वादो मणसिजं जणन्तो ॥ १२१ ॥

[कुसुमगन्धवाही सलिलरेणुपूर्णः ।

रमणि वाति वातो मनसिजं जनयन् ॥]

द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्ये तथैव च ।

यत्र पादे तु दीर्घाणि उष्णिक् सा तु विलम्बिता ॥ १२२ ॥

यथा ।

गङ्गतोअखोआ पटीपरित्थहंसा ।

भमन्तचक्रवाआ नदी गता समुद्रम् ॥ १२३ ॥

[गजेन्द्रतोयक्षोभा प्रतीपकद्धहंसा ।

भ्रमचक्रवाका नदी गता समुद्रम् ॥]

प्रथमं यत्र पादे लघुनी पञ्चमं च ।

कथिता सा तु दीप्ता सतनं चेद(य)मुष्णिक् ॥ १२४ ॥

यथा ।

पवनो(णो) पुष्पहारी(वाही) अङ्गीशो समन्ता ।

सिसिरे वादि काले मम सोअं जणन्तो ॥ १२५ ॥

[पवनः पुष्पहारी(वाही) अतिशीतः समन्तात् ।

शिशिरे वाति काले मम शोकं जनयन् ॥]

आद्यमथ पञ्चमं दीर्घमथ नैधनम् ।

यत्र यदि नाम चेच्चलगतस्तु सा ॥ १२६ ॥

यथा ।

मेहमलमुत्थओ निम्मलगहाउलो ।

सोहदि णहंगणे निम्मलकरो ससी ॥ १२७ ॥

[मेघमलमुत्तक्रो निर्मलग्रहाकुलः ।

शोभते नभोज्जणे निर्मलकरः शशी ॥]

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः स्थिताः प्रासादिकीष्वथ' ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि त्वनुष्टुप्चलक्षणं पृथक् ॥ १२८ ॥

लघुनी गुरुलघुनी लघुनी गुरु च यदि ।
चरणे नियतगतौ कथिता विमलजला ॥ १२९ ॥

यथा ।

विक्रचाम्बुजहसिरे भमरावलिमुहले ।
बहुणिम्मलसलिले विहगो सरदि(भमइ) सरे ॥ १३० ॥
[विक्रचाम्बुजहसिते भ्रमरावलिमुखरे ।
बहुनिर्मलसलिले विहगो भ्राम्यति सरसि ॥]

पञ्चमं नैधनं चैव पादे स्यातां तु यत्र वै ।
नित्यमानुष्टुमे दीर्घे विज्ञेया ललितेति सां ॥ १३१ ॥

यथा ।

कुसुमसुअंधिअए मणसिजदीवणए ।
प्रमदवणंगणए विलसदि हंसवहू ॥ १३२ ॥
[कुसुमसुगन्धिते मनसिजदीपने ।
प्रमदवनाङ्गणे विलसति हंसवधूः ॥]

भौ गो भोगवती (मधुकरिका तनगाः) ।

जरणि मनोज्ञा नरणी मत्ता ।

मुदिता यस्य प्रकाशी नरगा ।

जरगा विलम्बा सरिणी दीप्ता ।

भजणी चञ्चलगतिरमलाम्बु सनलगगणा ॥

चक्रसणामवहू । एसा पिअअलदा । करेणुआ विहूणो । पविचरितो
हत्थी । महामेहविदाणम् । रमणि वादि वादो । पडे(टी)परित्थहंसा ।
पवणो पुप्फवाही । सोहदि न(ण)हंगणे । विहगो भमइ सरे ॥ ११०-
१३० ॥

‘यदि च खलु षष्ठकालधुगण इहादितः ।

पुनरपि च सप्तमं लघु भवति सा मही ॥ १३३ ॥

यथा ।

बहुकुसुमसोहिए कमलवणसंडए ।

सहअरसहाइणी परिसरदि हंसिआ ॥ १३४ ॥

[बहुकुसुमशोभिते कमलवनपण्डे ।

सहचरसहायिनी परिसरति हंसिका ॥]

लघुगण इव पट्के यदि भवति सुखे तु ।

चरणगतिविधौ सा मधुकरसहशाख्या ॥ १३५ ॥

यथा ।

विविधवणविचारी प्रमदवणसुअंधी ।

कुसुमवणविबोधी लसदि सरदि वादो ॥ १३६ ॥

[विविधवनविचारी प्रमदवनसुगन्धिः ।

कुसुमवनविबोधी लसति शरदि वातः ॥]

यदि खलु पञ्चमकं पुनरपि चान्यतमम् ।

गुरु चरणे तु भवेद् भवति हि सा नलिनी ॥ १३७ ॥

यथा ।

पुलिनतलंगणए कमलिणिवासणिआ ।

पजब हि वासगिहं पअरदि सारसिआ ॥ १३८ ॥

[पुलिनतलाङ्गणे कमलनिवासिन्याः ।

प्रजवं हि वासगृहं प्रचरति सारसिका ॥]

ललिता नजलगि नसलगि धरणी ।

मधुकरिका नौ गौ नजलगि नलिनी ।

छनगी(भनली) च नदी ॥

विलसदि हंसबहू । परिसरदि हंसिआ । लसदि सरदि वादो

[पअरदि सारसिआ ।] हिण्डदि महुअरिआ ॥ १३९ १४० ॥

प्राग् यदि निधनगतं स्यादथ गुरुस्त(रु त)नम् ।
यत्र हि चरणविधौ सा खलु भवति नदी ॥ १३९ ॥

यथा ।

हंसकुलसंमुदिदे सारसरुदमुहले ।
मत्तमहुअरगणे हिण्डति महुअरिआ ॥ १४० ॥

[हंसकुलसंमुदिते सारसरुतमुखरे ।
मत्तमधुकरगणे हिण्डति मधुकरिका ॥]

अनुपृञ्जातयो ह्येताः प्रावेशिक्यः प्रकीर्तिताः ।
स्त्रीणामुत्तममध्यानामवकृष्टा निबोधत ॥ १४१ ॥
आद्ये चतुर्थमपि चान्त्ये दीर्घाणि यत्र चरणे(तु) ।
प्रावेशिकी तु बृहती सा नाम्ना तथैव रुचिराख्या ॥ १४२ ॥

यथा ।

राहु(हू)पराअहदसोहं चंदं णहिण्ण समिअण ।
तारागणे(णो) विहदसोहो तेजस्सुएहि रुददिव्व ॥ १४३ ॥

[राहूपरागहतशोभं चन्द्रं नभसि समीक्ष्य ।
तारागणो विहतशोभस्तेजोऽश्रुभी रुदतीव ॥]

यदि पञ्चमं हि सतृतीयं गुरुणी पदान्तरचिते द्वे ।
प्रमितेति सा भवति नाम्ना ह्यवकृष्टजातिरिह पङ्क्तिः ॥ १४४ ॥

यथा ।

घणगन्भगेहपरिखित्तो अरुणण्णहापिहिदसोहा ।
गअणंगणेऽपिहिदरस्सि ण विभादि जोल्लरहि इन्दू ॥ १४५ ॥

[घनगर्भगेहपरिक्षिप्तोऽरुणप्रभापिहितशोभः ।
गगनाङ्गणेऽपिहितरश्मिर्न विभाति ज्योत्स्नारहित इन्दुः ॥]

यदि खलु पष्ठमथान्त्ये भवतो गुरुणी चरणयोगे ।
स्थितिलयकृता नु जगतीयं भुवि निगदिता विगतशोका ॥ १४६ ॥

अनुच्छेदा मध्यमोत्तमासु प्रावेशिक्याम् ।

अथ निकृष्टासु ॥ १४१ ॥

यथा ।

जलहरविहा(आ)णपिहिअङ्गो रविकिरणजालहदसोहो ।
गहमुहविणिग्गअविवण्णो अस्सु विसदि अत्थगिरिमिन्दु ॥ १४७ ॥

[जलधरविनानपिहिनाङ्गो रविकिरणजालहतशोभः ।
ग्रहमुखविनिर्गतविवर्ण आशु विशत्यस्तगिरिमिन्दुः ॥]

आये चतुर्थमपि चाष्टममक्षरं चैकादशं यदि भवेत्तु गुरु ।
सा त्रैष्टुभे भवति पादविधौ विश्लोकजातिरचकृष्टगता ॥ १४८ ॥

मेहन्थिओ रविकराभिहदो नारागणेहि विधुरे गमिदो ।
अत्थं उवेदि अरुणाभिहदो चन्दो णहम्मि रअणीसहिओ ॥ १४९ ॥

[मेघस्थितो रविकराभिहतस्तारागणैर्वैधुर्यं गमितः ।
अस्तमुपैत्यरुणाभिहतश्चन्द्रो नभसि रजनीसहितः ॥]

आये चतुर्थं(र्थं) दशमं नैधनं ह्यष्टमं तथा ।
यत्र दीर्घाणि पादे स्युस्तद्वृत्तं ललितं स्मृतम् ॥ १५० ॥

यथा ।

एसो पमत्तगअड्मिदाणणो दीणो पफुल्लवनवादवचा(दचा)ळिदी ।
वामाभिवद्धचळणो गआणुगो रम्मं(म्मे)वणं(णे) गअवरो
पलाय(अ)दि ॥ १५१ ॥

[एष प्रमत्तगजद्वनाननो दीनः प्रफुल्लवनवातचालितः ।
पाशाभिवद्धचरणो गजानुगो रम्ये वने गजवरः पलायते ॥]

रुचिरा तमया(ः) ।

प्रमिता सजसगि नसता गौ च विशोका ॥

तेजस्सुएहि रुददिव्व । ण विभादि जोल्लरवि(हि) इन्दू । जलहर-
विआणवि(पि)हिअङ्गो ॥ १४२-१४७ ॥

तमजलगा विश्लोका ललितं तमजरि कथितमिदं वृत्तज्ञैः ।

अत्थं उन्वेदि अरुणाभिहदो । रम्मं वणे गअवरो पलायदी ।

॥ १४८-१५१ ॥

यदि पञ्चमं हि सतृतीयनैधनं नवमं द्वितीयमपि तस्य तादृशम् ।
चरणे गुरुणि यदि सानिपूर्विका जगती बुधैर्निगदिता सा
म(ता म)नोवती ॥

यथा ।

घणसन्तदायदविदाणमम्बरं अवलिम्बिऊ (न) रम(अ)णीमुहे ससी ।
गहगाहसंकुड्दमन्दजोह्णओ ण विराजदे सवदि किं पधाविऔ(ओ)॥
[घनसन्ततायतवितानमम्बरमवलम्बितुं न रजनीमुखे शशी ।
ग्रहगाढसङ्कुलितमन्दज्योत्स्नको न विराजते सपदि किं
प्रधावितः ॥]

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः स्थितानां हि प्रयोगजाः ।
आक्षेपिक्यवकृष्टानां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५२ ॥
सुप्रतिष्ठादिकं छन्दस्त्ववकृष्टासु योजयेत् ।
वृत्तान्यन्यानि यानि स्युर्देवस्तुत्याश्रयाणि तु ॥ १५३ ॥
अक्षराणां(णि) निवेशं तु (लया वर्णा) यतयः पाणयस्तथा ।
अवकृष्टास्तु यस्याः स्युरवकृष्टा भवेत्तु सा ॥ १५४ ॥

एतदुपसंहरति ।

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः स्थितानां हि प्रयोगजाः ।

इति अन्यथा-सूत्रयति । आक्षेपिक्यव(व)कृष्टानां सम्प्रवक्ष्यामीति । आक्षे-
पिकीत्वे सत्यवकृष्टत्वं यासां ता आक्षेपिक्यवकृष्टयः(ष्टाः) । तेन रमाक्षेपकृतमाक्षे-
पिकीत्वमनुबध्यते । करुणादौ भवत्येवेति दर्शितम् ॥ १५२ ॥

सुप्रतिष्ठादिकमिति । मिताक्षरम् । आस्ववकृष्टास्त्विति यावत् । न सकल-
ध्रुवागाने नाट्योपरञ्जकेऽवकृष्टानामयं विधिर्यावत् पूर्वैरङ्गते गान्धर्वे कृष्टावकृष्टध्रुवायामिति
दर्शयति । वृत्तान्यन्यानि यानि स्युरिति । देवस्तुत्याश्रयाणि निवृत्तान्युक्तानि
ईशं वन्दे इत्यादीनि तान्यवकृष्टध्रुवाविधौ पूर्वैरङ्गयोगे स्युः ॥ १५३ ॥

अवकृष्टत्वं निर्वचनतो दर्शयितुमाह । अक्षराणि लया वर्णा इति
॥ १५४ ॥

स्थायिवर्णा स्थितलया कलान्तरकृताक्षरा ।

समपाणियतिश्चैव ह्यवकृष्टा विधीयते ॥ १५५ ॥

अवकृष्टध्रुवाणां हि कलान्तरकलासु च ।

अक्षराणां निवेशस्तु वृत्तजात्यां विधीयते ॥ १५६ ॥

अल्पवर्णान्तरा चैव ह्यवकृष्टा विधीयते ।

प्रावेशिक्यास्तु संक्षेपः क(का)रणानां परिग्रहात् ॥ १५७ ॥

पाण्यवकर्षणादवकृष्टेति यदुक्तं तदेव स्फुटयति । **स्थायिवर्ण(र्णा)** इति वर्णस्य स्थायित्वमेवापकर्षणं लयस्य विलम्बितत्वं पाणेः समत्वं पातश्च ।

केचिदाहुः । समपाणेः समयतेश्च मध्ये यो विनियोगो विलम्बितलयायामवकृष्टायां संयोगात् सम उचितो यः पाणिः उचिता या यतिः साऽत्र मन्तव्येति ।

अन्ये तु यतिपाणिपरस्परापेक्षया समौ तुल्यौ परस्परानुबन्धाविति ईदृशं साम्यमाहुः ।

उपाध्यायाश्च मन्यन्ते । औचित्यं तत्रापेक्षया पूर्वमुक्तम् । मध्यमे लये समपाणिः समा च यतिरित्यादि । वस्तुतः सर्वत्र सर्वस्य विधेः सम्भव इति ॥ १५५ ॥

कलान्तरकृताक्षरेति यदुक्तं तद्विस्पष्टयति ।

अवकृष्टध्रुवाणां हि कलान्तरकलासु च ।

अक्षराणां निवेशस्तु वृत्तजात्यामिति ॥

वृत्तजात्यां यान्यक्षराणि गुरुलघुरूपाणि तेषामक्षराणां कलान्तरे कलायां च यो निवेशः स सावकृष्टासु विधीयते । एषोऽसावकृष्टाक्षराणामवकृष्ट इति यावत् ।

एतदुक्तं भवति । गुरुणाक्षरेण स्वराधारभूता तालकलया व्याप्ता तदपेक्षया द्विक-
लाव्यापिनी या तत् **कलान्तरमित्युक्तम्** । लघुना त्वेकैककला निर्वाह्येति । एवमेव च
लक्ष्ये करुणादौ द्विपदीभञ्जकादिप्रयोगो दृश्यते । यत्तु दक्षिणमार्गेण या कलान्तरमात्रेति
तदतिविततदर्शनाच्चोपेक्ष्यम् । चत्वारिंशलघुकालस्तालकलाध्रुवामनुलक्ष्य लक्षित इति ॥ १५६ ॥

मिताक्षरच्छन्दो यद्यवकृष्टायामुक्तं तथापि विततमपि भवति तस्यानिबद्धत्वादिति
यो मन्येत तं प्रत्याह । **अल्पवर्णान्तरा चैवेति** । वर्णविशेषा अल्पस्यान्ते दृश्यन्ते
चाऽवकृष्टेति नियमः । भूयोऽक्षरत्वे च भेदानिशयसम्भवात् । एवं यदा क्षेपिक्यवकृष्टा
भवति तद्दर्शयति ।

एवं ज्ञेयोऽवकृष्टानां जातीनां वृत्तसम्भवः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्रुतानामपि लक्षणम् ॥ १५८ ॥
 मुखे तु दोधकं कृत्वा शेषं ह्रस्वैस्तु योजयेत् ।
 युग्ममोजं विमिश्रं च तथैव लघुसञ्चयः ॥ १५९ ॥
 जगत्यादिर्भवेत् सा तु तथाऽतिधृतिनैधना ।
 तथाभूता च च्छन्दोभिर्नानावृत्तसमुद्भवा ॥ १६० ॥

प्रावि(वे)शिक्यास्तु संक्षेपः कारणानां परिग्रहात् ।

इति । प्रावेशिक्या अपि संक्षेपो मितक्षरत्वं भवति । कुतः । कारणानामवकर्ष-
 णहेतूनामक्षरलयावकर्षणानां परिग्रहणान्या(दा)श्रयणात् ॥ १५७ ॥

एतदुपसंहरति । एवं ज्ञेयोऽवकृष्टानामिति । एवं विलम्बितानमिधाय
 द्रुतध्रुवां प्रतिजानीते । अत ऊर्ध्वं द्रुतानामिति ॥ १५८ ॥

तत्र द्रुतध्रुवासु यावन् मात्रातस्तावत् साधारणं रूपमाह ।

मुखे तु दोधकं कृत्वा शेषं ह्रस्वैस्तु योजयेत् ।

युग्ममोजं विमिश्रं च तथैव लघुसञ्चयः ॥

इति । सन्धिमुखमत्रेत्यसत् अप्रकृतत्वात् । किंतु प्रारब्धप्रथमपादे दोधकं कृत्वा शेषं
 पादत्रयं ह्रस्वैः कुर्यात् । (युग्मं) चक्षुपुटमोजं चाचपुटं मिश्रं वा सप्तकला तदिह
 योजयेदित्यावृत्या सम्बन्धः ।

ननु पादत्रये यानि ह्रस्वानि क्रियन्ते तानि क्रियन्तीत्याशङ्क्याह । तथैव
 लघुसञ्चय इति । दोधकमात्राणां पूरक एव लघुसञ्चयः पादत्रय इति यावत् ।
 अन्ये तु

जगत्यादि भ(र्भ)वेत् सा तु तथाऽतिधृतिनैधना ।

(भ. ना. ३२.१६०)

इति वक्ष्यमाणत्वात् पदत्रये जगतीमारभ्यातिधृत्यन्तं यानि च्छन्दांसि तेन लघुसंख्यां
 कुर्यादित्याचक्षते ॥ १५९ ॥

एवं तावद् द्रुतध्रुवासु सामान्यविधिमुक्त्वा विशेषमाह जगत्यादिरिति ।
 अतिधृत्यन्तादिवृत्तेन द्वादशाक्षरमप्येकोनविंशत्यक्षरं द्रुतासु च्छन्द इत्यर्थः ॥ १६० ॥

अष्टावादौ यस्याः सान्त्यं स्यान्नवमं
दीर्घाणि स्याप्ये शिष्टे च द्वे लघुनी ।
वृत्तं ह्येतज् ज्ञेयं तज्ज्ञैर्वृत्तविधौ
गीते ह्येवं नित्यं विक्रान्ता जगती ॥ १६१ ॥

यथा ।

एसो मेहो नाणदंतो धूमणिहो
विज्जुज्जुक्तो धाराणिं भूमिदलम् ।
जावाबद्धो भीमुच्चिगो(हस्तिणिहो)
विण्णाकआविज्जो (विदूझूद्रणो) पीणाअन्तो
णादिगओ ॥ १६२ ॥

[एष मेघो नानदन् धूमनिभो
विद्युद्युक्तो धाराभिर्भूमितलम् ।
जालाबद्धो भीमविग्रहो हस्तिनिभो
विद्युद्वर्णः पीनान्तो नातिगतः ॥]

अष्टावादौ दीर्घाणि(दीर्घाण्यष्टावादौ) स्युस्त्वतिजगती ।
अन्त्यं दीर्घं सा विज्ञेया मदनवती ॥ १६३ ॥

यथा ।

एसो मेहो नाणद्वं(दं)तो सवह्(अलक)णिहो ।
संदारन्तो विज्जुज्जोआ भमदि दुदम् ॥ १६४ ॥

[एष मेघो नानदल्लकनिभः ।
संदारयन् विद्युज्ज्योत्स्नो भ्रमति द्रुतम् ॥]

पञ्च त्वादौ(दौ) यत्र हि गुर्वष्टमनवमम् ।
अन्त्यं दीर्घं सा खलु नाम्ना विमलगतिः ॥

यथा ।

एसो अंसं अंसुसहस्रो पवणसखो ।
जालाल्लोळो धूमसमिद्धो भमदि वणे ॥
[एषोऽस्मिन्नंशुसहस्रः पवनसखः ।
ज्वालालोलो धूमसमिद्धो भ्रमति वने ॥]

आद्यचतुर्थे पञ्चमपष्ठे नवदशमे

पादविभक्तौ यत्र तु दीर्घं निधनकृते(तम्) ।

तत्र तु बोध्या पञ्चदशाख्ये भुवि हि सदा

भूतलतन्वी वृत्तविधानेत्यभिविहिता ॥ १६५ ॥

यथा ।

पादपसंदं कम्पय(य)माणो पटु(डु)णिणदो

शैलतटेसुं पक्खळमाणो विसमगदि ।

रेणुसमूहं उद्धुअमाणो रुणकविलो

वाअदि वादो चण्डपवाही गगणदळे ॥ १६६ ॥

[पादपखण्डं कम्पयमाणो पटुनिनदः

शैलतटेषु प्रखलमानो विषमगतिः ।

रेणुसमूहमुद्धरमाणोऽरुणकपिलो

वाति वातो चण्डप्रवाही गगनतले ॥]

[आद्यचतुर्थे पञ्चमपष्ठे नवदशमे ।

अन्त्यमथो दीर्घाणि तु सा स्यात् कुसुमवती ॥ इत्यन्ये ।]

आद्यचतुर्थकसप्तममन्त्यं दशमपरे ।

यत्र गुरुण्यथ सा सुकुमारेत्यभिगदिता ॥ १६७ ॥

यथा ।

मेहसमूहणिवद्धविदाणं जलमतिदम्(भरिदम्) ।

मोइ(इ) इंदधणुज्जलमज्झं गगणदलम् ॥ १६८ ॥

[मेघसमूहनिबद्धवितानं जलभरितम् ।

शोभत इन्द्रधनुरुज्ज्वलमध्यं गगनतलम् ॥]

एतत्त्विति । द्रुतध्रुवा । तत्र जगत्याः प्रभृति वृत्तानि दृश्यन्ते । दीर्घाण्यष्टावित्यादि ।

मत्रयसा विक्रान्ता मद्रयतनगाश्च मदनिका तन्वी ।

भमसभसाः सुकुमारा त्रिभतनगा—

विद्भुद्वणो पीणाअन्तो णादिगओ । एसो मेहो णाणहन्तो अच(ल)क-
नि(णि)हो । पादपसंदं कम्पयमाणो पटुणिणदो । मेहसमूहणिवद्ध-
विदाणं जलभरिदम् ॥ १६१-१६८ ॥

यदि खलु पञ्चममष्टममन्त्यं दशमपरे ।

चरणगतानि गुरुणि तु माला भवन्ति तदा ॥ १६९ ॥

यथा ।

अमणिरवाहदपादवकूडो धरणिधरो

पगलिअकंदरनिज्झरसानु(नू)रयो(व) मुहु(ह)लो ।

विवहविहंगमसेविअकुंजो जहजलदो

परहुअचंपअगीअसणाहो हसदि विअ ॥ १७० ॥

[अशनिरवाहतपादपकूटो धरणिधरः

प्रगलितकन्दरनिर्झरसानू रवमुखरः ।

विविधविहङ्गमसेवितकुञ्जो यतजलदः

परभृतचम्पकगीतसनाथो हसतीव ॥]

तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टमं तथा ।

नवमं द्वादशं चैव नैधनं सत्रयोदशम् ॥ १७१ ॥

यत्र दीर्घाणि पादे तु ध्रु(ध्रु)तिच्छन्दःसमाश्रये ।

सा ज्ञेया गीतकविधौ ध्रुवा खलितविक्रमा ॥ १७२ ॥

दिवसं सूरसणाहं खे विअ चन्दो कुमुदवणे

उदिदो दीसदि एसो दप्पणविम्बाकिदिसदिसी ।

गहणे मेहविमुखे(कखे) सोम्मसहाओ रतिसुहगो

वहलं विक्खिरमाणो सारदो(द)जोहं पजति दुदम् ॥ १७३ ॥

[दिवसं सूर्यसनाथं खे इव चन्द्रः कुमुदवने

उदितो दृश्यत एष दर्पणविम्बाकृतिसदृशः ।

गगने मेघविमुक्ते सोऽम्बुसहायो रतिसुभगो

बहुलं विकिरन् शारदज्योत्स्नां व्रजति द्रुतम् ॥]

पञ्चमं ह्यष्टमं यत्र त्रयोदशमथापि च ।

गुरुण्यष्टादशं चैव द्रुता वै चपला तु सा ॥ १७४ ॥

यथा ।

पवणविघ(घु)णिणदपङ्कज(अ)कुसुमं सरसि जलं

कमलिणिवत्तपसाहिदसुभहं फलिहणिहं ।

वलदनरंतविदाहिदकुसुमं चलितगद-

कसुभिदविहङ्गविकम्पिदमुहलं हसदि विअ ॥ १७२ ॥

[पवनविघूर्णितपङ्कजकुसुमं सरसि जलं

कमलिनीपत्रप्रसाधितसुभगं स्फटिकनिभम् ।

वलत्तरङ्गविदारितकुसुमं चलितगत-

धुभितविहङ्गविकम्पितमुकुलं हसतीव ॥]

पादे पञ्चममन्त्ये(न्त्यं) च दीर्घं द्वादशमेव च ।

यदाऽतिधृत्यां सा ज्ञेया चपला मुखसंहिता ॥ १७६ ॥

यथा ।

पिअसहि आइअगअणदले चपलतरमुही ।

पविचरदे मदसुरभिमुही सुरवरयुवदी ॥ १७७ ॥

[प्रियसखि आयतगगनतले चपलतरमुखी ।

प्रविचरनि मदसुरभिमुखी सुरवरयुवतिः ॥]

एता ह्यष्टौ परित्याज्या ध्रुवाणां मूलजातयः ।

आभ्यो विनिस्सृताश्चान्या युग्मौजा विषमाः पराः ॥ १७८ ॥

—(नज)जयनलगा माला ।

स्खलिता सभमसभसयुजि चपला नजजनभंसी च ।

मुखचपला नजनसननगा अष्टावेतानि द्रुतविधौ प्रयोज्यानि ॥

असणिरवाहदपादवकूडो धरणिधरो । गहणे मेहविमुक्खे सोम्म-
सहाओ रतिसुहजो(गो) । पवणविघुणिणदपङ्कजकुसुमं सरसि-
जक(ल)म् । पविचरदे मदसुरभिमुही सुरवरयुवदी ॥ १६९-१७७ ॥

सर्वत्रात्र प्रतीयस्या(ता)अमूदिति(ऽमूदिति)आसां विषयं निरूपयिष्यंस्ततो
विषयान्तरेभ्य एव द्रुतध्रुवां कल्पयेदिति दर्शयति ।

एतास्तु जानयो ज्ञेया द्रुतानां वृत्तसंश्रयाः ।

देवानां पार्थिवानां च ह्यौपम्यगुणसंश्रयाः (भवाः) ॥ १७९ ॥

सप्तदशद्वादशकैरेकादशपञ्चमाष्टमतृतीयैः ।

गुरुभिर्यस्याः पादः ता (सा) ज्ञेयाऽऽक्षिप्तिका नाम ॥ १८० ॥

एता ह्यष्टौ परित्यज्य ध्रुवाणां मूलजानयः ।

आभ्यो विनिःसृताश्चान्या युग्मौजविषमाः पराः ॥

इति । यावता जगत्यादावृत्तिकृत्यन्ते च्छन्दसि विक्रान्ताद्या मुखचपलान्ता अष्टौ दर्शिताः ।
ताः परित्यज्य वर्जयित्वा परा इत्येता वक्ष्यमाणविषयव्यतिरिक्तविषयान्तरागता अन्या
एता द्रुतध्रुवाणां मूलजानयः योनिः इति शेषः । कथमन्या.....इत्याह ।
आभ्यो विनिःसृता इति । कथमित्येवं युग्मौजत्वेन विषमाः । एतदुक्तं भवति ।
एतास्तावदुत्तमविषये अष्टौ तन्मध्यमाधमेषु योज्याः । एतदीयैरेव तु यथेच्छं पादौ (दै)-
मिलितैर्विषमवृत्तस्वभावान् मध्यमाधमविषयाः कल्प्या इति ॥ १७८ ॥

नन्वासामष्टानां कोऽसौ विषय इत्याह ।

एतास्तु जानयो ज्ञेया द्रुतानां वृत्तसंश्रयाः ।

देवानां पार्थिवानां च । इति ।

उत्तनानामिति वृत्तवशादपरार्थानुसरणरथगमनादिद्रुतक्रियावतामेव विक्रान्ताद्यष्टौ द्रुतध्रुवा इति ।
देवपार्थिवादयोऽधिका वर्ण्यन्ते ध्रुवास्वित्याह । औपम्यगुणसम्भवाः । सादृश्यधर्मेण
सम्भवो यासां ताः । सदृशं सुरगजहंसादि तत्र वर्ण्यमिति यावद् । देवपार्थिवग्रहणं
प्रकरणान् मालविकादेः (मालविकामित्रम्) सागरिकादेः (स्तावली) श्रोतमत्वेऽपि
नियमार्थम् ॥ १७९ ॥

अथ मध्यमाधमविषयसाधारिणीं द्रुतध्रुवामाह । सप्तदशद्वादशकैरिति ।

सप्तदशाक्षरेयम् । मध्यमाधमसाधारण्येन मुनिनोगहरणं नाम्ना दत्तम् । उदाहरणाद्धि
विषयसंकोचशङ्का स्यादिति । सजजयनलगा मध्यमाधमयोर्द्रुतविषया साधारणी भवति
प (प्र) वणा । आक्षिप्तिकेति प्रकरणादेतद्ध्रुवेत्यर्थः ॥ १८० ॥

गुर्वादिरथलध्वादिर्युग्मौजावथवेतरा ।

एतद्भुतगता या तु विज्ञेया सा ध्रुवा द्रुता ॥ १८१ ॥

आदौ द्वे गुरु(द्वे)निधने त्रीणि यस्याः पादेष्वथ चतुर्गुरुण्यस्या
(थ गुरुणि) स्युः ।

ज्ञेया वृत्ते खलु बृहतीसंस्था(स्थे) नाम्ना सा कथिन(नक्र)लता ॥

यथा ।

एसो मेहो सिहरिनि(णि)हो नीलो

धारापातैरतिभयगो(दो) भूमिम् ।

आपूरन्तो पटुतरसन्नादो

तोयापुण्णे गगनतले आभादि ॥

[एष मेघः शिखरिभो नीलो

धारापातैरतिभयदो भूमिम् ।

आपूरयन् पटुतरसन्नादो

तोयापूर्णे गगनतले आभाति ॥]

अथाऽस्यां बहुविषयत्वमेव यादृच्छिके तालयोजनया प्रकटयति ।

गुर्वादिरथ लध्वादिर्युग्मौजावथवेतरा ।

एतद्भुतगता या तु विज्ञेया सा द्रुता ध्रुवा ॥ इति ।

तालगतिरिहोच्यते । ध्रुवाबन्धस्यैव ग्रहचक्रस्य तालस्य गत्यनुबन्धस्य गीत-
नृत्तवाद्यादिक्रिया(प्र)बन्धस्य (इति) विकटा शङ्का न(अभ्यूहनीया) । एतदुक्तं भवति ।
द्रुतविषयो गुर्वादिलध्वादिः । अथशब्दात्तन्मध्यतो वा व्यथचतुरश्रो मिश्रो वा
यस्तालविशेषः स एकस्मिन्स्तूकलक्षणे सप्तदशाक्षरे वृत्ते योज्यमि(इ)ति । तालभेदश्च लोके
भङ्गल्यादिर्यः प्रसिद्धः सोऽग्रे मुनेरेव सम्मत इति स्फुटं स्वावसरे दर्शयिष्यामः
॥ १८१ ॥

१ च आक्षिप्तिका द्रुता ।

See p. 342
N. 5 342 43

आद्ये ह्यथ निधने त्रीणि पादेऽथ यदि गुरूणि स्युः ।
ज्ञेया खलु बृहती नित्यं नाम्ना कनकलताऽऽक्षिप्तिका ॥ १८२ ॥
यथा ।

एसो गगनदले मेहो
भीमो भयजणणो दिट्ठो ।
भूमिं नवजलधाराहिं
सिञ्चन्तो(न्) भुवनतलं जादि ॥ १८३ ॥

[सिंचेदिय सहि गज्जन्तो]

[एष गगनतले मेघो भीमो भयजननो दृष्टः ।
भूमिं नवजलधाराभिः सिञ्चन् भुवनतलं याति [सिञ्चयित्वा सखि
गर्जन्] ॥]

यदि खलु पञ्चममन्त्ये चरणविधौ च गुरूणि भवन्ति तु ।
सा शशिलेखा भुवि बृहती प्रथिता सा ॥ १८४ ॥
यथा ।

गिरिव(च)रधा(वा)रणरूपं खुभिदमहणवसहस्सपणादम्
(वणादम्) ।

पटु(डु)पवणेण विधूदं भमदि बलाहअजूह(थ)म् ॥ १८५ ॥

[गिरिचरधारणरूपं क्षुभितमहार्णवनादम् ।

पटुपवनेन विधूतं भ्रमति बलाहकयूथम् ॥]

यदि तु खलु षष्ठमन्त्यं(न्त्ये) गुरू(रू)णि भवति(न्ति) पादयोगे ।
इति निगदितादिवृत्ते सततमविचालिता सा ॥ १८६ ॥

यथा ।

शशि(ससि)किरणलम्बहारा उडुगणक(कि)दावदंसा ।

ग्रहगणक(कि)दङ्गसोहा जुवदि विअ(य)भादि राई ॥ १८७ ॥

[शशिकिरणलम्बहारा उडुगणकृतावनेसा ।

ग्रहगणकृताङ्गशोभा युवतिरिव भाति रात्रिः ॥]

यदि खलु चरणविधौ लघुवसुगणकमिदम् ।

भवति हि खलु बृहती मणिगुणनिकरकृता ॥ १८८ ॥

यथा ।

ऋदु(उडु)गणकुसुमवदी ग्रहगणकिदतिळका ।

रजनि(णि)करमभिमुखी च यदि(वजदि) विअ(य) असु
णिसा ॥ १८९ ॥

[उडुगणकुसुमवती ग्रहगणकृततिलका ।

रजनिकरमभिमुखी व्रजतीवाद्यु निशा ॥]

चत्वार्यादौ गुरु निधनं ह्रस्वानि स्युर्यदि च तथा ।

नाम्ना ज्ञेया जगति हि सा सिंहाक्रान्ता खलु बृहती ॥ १९० ॥

यथा ।

आकम्पन्तो गगन(ण)दलं विक्लेवन्तो धरणिदलम् ।

विज्जुज्जोदा अवविहवो एसो मेही(हो)पविचरिदो ॥ १९१ ॥

[आकम्पयन् गगनतलं विक्षिपन् धरणितलम् ।

विज्जुज्ज्योत्स्नापविभव एष मेघः प्रविचरितः ॥]

बृहत्या जानयो ह्येता विज्ञेया वै प्रवेशजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पङ्क्तिजातिविकल्पनम् ॥ १९२ ॥

आद्यचतुर्थे पर(श्चम)निधने यत्र गुरूणि प्रतिचरणम् ।

गीतविधाने भवति हि सा पङ्क्तिकृता वै सुरदयिता ॥ १९३ ॥

यथा ।

पङ्कअसण्डे विमलजले सारससंघे(केहिं)समणुगदो ।

कुन्दणिकासो ससिधवळो हंसजुवाणो परिभमिदो ॥ १९४ ॥

[पङ्कजखण्डे विमलजले सारसकैः समनुगतः ।

कुन्दनिकाशः शशिधवलो हंसयुवा परिभ्रमितः ॥]

दीर्घाणि ह्यथ निधनगतं त्रीणि स्युर्यदि चरणविधौ ।

सा ज्ञेया कुसुमसमुदिता पङ्क्तिश्चेदपि च कुमुदिनी ॥ १९५ ॥

यथा ।

वाजन्तो कुसुमसमुदितो वाद(स)न्तो कुसुमसुरहिणो ।
सोसन्तो पिरहितजनं संपत्तो असु णवज्ञ(स)रदो ॥ १९६ ॥

[वीजयन्ती कुसुमसमुदिता वासयन्ती कुसुमसुरभिः ।
शोषयन्ती प्रियरहितजनं सम्प्राप्ताऽऽशु नवशरद् ॥]

सप्तममाद्यचतुर्थयुतं यत्र हि नैधनमेव गुरु ।
पादविधौ यदि पङ्क्तिः कृता सा कथिता खलु दोषकवत् ॥ १९७ ॥

यथा ।

एस समुण्णअमघ(म्ब)रके मेहरवं सुणिऊण गओ ।
रोसवसेण समुज्जळिदो हिंडदि काणणए कुविदो ॥ १९८ ॥

[एष समुन्नतमम्बरे मेघरवं श्रुत्वा गजः ।
रोपवशेन समुज्ज्वलितो हिण्डति कानने कुपितः ॥]

त्रीण्यादां तु गुरुणि यदा स्युः पष्ठं चान्त्यमुपान्त्यतमं च ।
सा ज्ञेया खलु पादविधाने पङ्क्तिः सा तु कृतोद्धतनाम्ना ॥ १९९ ॥

यथा ।

अब्भं अम्बुधरेहि(हरेइ)पिणद्धं विज्जुज्जोअखणंतरदीपम् ।
वादाघुणिणदकंपिददन्नं उप्पा(म्मा)देदिव हत्थिसमूहम् ॥ २०० ॥

[अभ्रमम्बुधरैः पिणद्धं विद्युद्योगक्षणान्तरदीपम् ।
वाताघूर्णितकम्पितदन्तमुन्माद्यतीव हस्तिसमूहम् ॥]

आद्यचतुर्थे नैधनके न'(च) पञ्चमपष्ठे यत्र तु दीर्घे ।
वृत्तसमुत्था सङ्कथिता सा पङ्क्तिरथैषा गीतकवन्धे ॥ २०१ ॥

यथा ।

मेहसमूहं पीणवळाकं विज्जू(ज्जु)पळि(ळी)कं(वं) पेक्खिअ एसो ।
उट्ठिनरोसो भीमणिणादो धावदि हत्थी रुक्खवणम्मि ॥ २०२ ॥

[मेघसमूहं पीनवलाकं विद्युत्प्रदीपं प्रेक्ष्य एषः ।
उत्थिनरोधो भीमनिनादो धावति हस्ती रुक्खवने ॥]

यदि खलु पञ्चमसन्त्यं चरणविधायि दीर्घं स्यात् ।
भवति तथाष्टमसन्त्ये (नयमे) विपुलभुजा भुवि सा ज्ञेया ॥ २०३ ॥

यथा ।

जलहरणादसमुच्चिगो पगलितगण्डुमहाणादो ।
वगगहनं कुविदो हस्ती सरभसगच्चिदकं याति ॥ २०४ ॥

[जलधरनादसमुच्चिगः प्रगलितगण्डमहानादः ।
वनगहनं कुपिनो हस्ती सरभसगर्वितकं याति ॥]

एतास्तु जातयः प्रोक्ताः पङ्क्त्यामेव समासतः ।
जगःपरं प्रवक्ष्यामि त्रिष्टुब्जानियिकल्पनम् ॥ २०५ ॥

आदायिह यदि खलु गुरुणी नित्यं निधनमपि च परतः ।
वृत्ते कविभिरपि निगदिता त्रिष्टुम् चपलगतिरिह सदा ॥ २०६ ॥

यथा ।

एदे खिदिधरवरसदिसा भीमा पटुपटहसमरया ।
नीलासिदखगकिदरसणा मेहा णहदळमभिपडिदा ॥ २०७ ॥

[एते खिदिधरवरसदृशा भीमाः पटुपटहसमरयाः ।
नीलासितखगकृन्तरशना मेवा नभस्तळमभिपनिनाः ॥]

यदि खलु मध्ये त्वथ गुरुणी पुनरपि चान्त्यं गुरु चरणे ।
भवति हि नित्यं रुचिरमुखी कमलदलाक्षीति हि कथिता ॥ २०८ ॥

यथा ।

परिधुगमाणो किरणपटं अभिरुहमाणो उदयगिरिम् ।
उडुगणवन्धू कुमुदसहो उदयति चन्द्रो गगनदले ॥ २०९ ॥

[परिधुगमानः किरणपटमभिरोहमाण उदयगिरिम् ।
उडुगणवन्धुः कुमुदसख उदयति चन्द्रो गगनतले ॥]

यदि खलु पञ्चमकाष्टमके पुनरपि चान्त्यमकं (गनं) तु गुरु ।
चरणविधाच्चिह वृत्तविधौ भवति हि सा द्रुतपादनतिः ॥ २१० ॥

यथा ।

गगन(ण)नलंगणहिण्डणओ किरणसहस्रविहूसिदओ ।
विहुणिअमैहपडं तमसू विसइ ससी गअणे विदुअम् ॥ २११ ॥

[गगननलाङ्गणहिण्डनकः किरणसहस्रविभूपिनः ।
विधूनितमेघपटं तमसि विशति दाशी गगने विदूरम् ॥]

यदि खलु पटं गुरुयुगलं निधनगतं चाप्यथ गुरुकम् ।
भयति हि सैवं चरणविधौ 'मुखचपला त्रिष्टु(य)भिरचिता ॥

यथा ।

कुसुमसुअन्धी सुअपवणो विचरदि रम्मे णलिणिवने ।
तरुवरलासे प्रमदवणे बहुकुसुमे स्सिण्णवसरदे ॥

[कुसुमसुगन्धी सुखपवनो विचरति रम्ये नलिनीवने ।
तरुवरलास्ये प्रमदवने बहुकुसुमेऽस्यां नवशरदि ॥]

तृतीयमन्तं चतुर्थं च पञ्चमं पष्ठमेव च ।
गुरुणी(रूणि) त्रैष्टुभे पादे यत्र सा विमला यथा ॥ २१२ ॥

यथा ।

कुसुमाकिण्णे णिममलसञ्जिळे णळिणीसंडे छण्णदसुहळे ।
सवट्ठमज्जे सारससुदिते समदो हत्थी सोम(ण्ण)विचरिदो ॥ २१३ ॥

[कुसुमाकीर्णे निर्मलमलिले नलिनीखण्डे पट्टपदसुखरे ।
सवट्ठमध्ये सारससुदिते समदो हस्ती एष विचरितः ॥]

चतुर्थं पञ्चमं पूर्वमन्तयोपात्थे तथैव च ।
गुरुणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा रुचिरा यथा ॥ २१४ ॥

मेघविदाणं अवधुणमाणो कम्पअमाणो सगअवणाइम् ।
तोअसमूहं अवकिरमाणो वाअदि वादो कुपिद इवाशु ॥ २१५ ॥

[मेघवितानमवधूनयमानः कम्पयमानः सकलवनाणि ।
तोयमबूहमवकिरमाणो वानि वातः कुपित इवाशु ॥]

यदि खलु चरणे तु सप्तमं पुनरपि नवमं सनिधनम् ।
 गुरु तदपरवक्त्रमुच्यते नियतमिति निदर्शनं यथा ॥ २१६ ॥
 गिरितडविवरे विधुणिणदो असणिघनरवेण कम्पयन् ।
 अभिपददि द्रुदं महीदलं पटुतरणिणा(ण)दो महारवो ॥ २१७ ॥
 [गिरितडविवरे विधूर्णिणोऽशनिघनरवेण कम्पयन् ।
 अभिपतति द्रुतं महीदलं पटुतरनिनदो महारवः ॥]
 त्रिष्टुभो जानयो हेता जगत्यास्तु निबोधत ।
 अष्टमं नैधनं चैव(नवमं नैधने द्वे च) गुरूणि चरणे यदि ।
 वृत्ते तु जगती सा तु ज्ञेया कमललोचना ॥ २१८ ॥

यथा ।

दिअगणमुनिगणविव(णव)ड्डिअतेओ
 पचिततकिरणसहस्रपिणदो ।
 विधुणिअतिमिरपडं जगदीवो
 उदयदि गगणदळे असु सूर्यो ॥ २१९ ॥
 [द्विजगणमुनिगणवर्धिततेजाः
 प्रचिततकिरणसहस्रपिनद्धः ।
 विधूनिनतिमिरपटं जगदीप
 उदयनि गगनतले आशु सूर्यः ॥]

पूर्वं बृहत्याद्यान्यतिजगत्यन्तानि च्छन्दांसि त्रिविधाऽवकृष्टात्मध्रुवासङ्ग्रहे दर्शितानि ।
 अधुना तु द्रुतध्रुवादिविषयाणि तानि दर्शयन्ते । आद्ये इति ।

अथ कनकलता तनया(मा) शशिलेखा नजया ह्यविचलिता नसया ।
 मणिकृत्वौ सः सिंहाक्रान्ता भमसाः सुरदयिता भसनगि ।
 कुमुदा मननगि दोधकविषया भत्रयगयुता भससगि चोद्धनिका ।
 भमसगि पङ्क्तिरथा नजयगि विपुलभुजा चपलगतिस्तौ नलगा ।
 चप(कम)लाक्षी नज(य)नलगा द्रुतगा नजजलगा समनलगा विमला ।
 रुचिरा भज(त)नगयुग्मा नैरलगापरवक्त्रा कमला नैःससगी ।
 अतिचपला नचतुर्गुः(र्गा) नजनसगा मदकलिता ॥

यदि खलु लघुगण इह निहितं
 पदि यदि गुरु निधनगतम् ।
 भवति हि खलु गतिरतिचपला
 त्वरितगतिरधिकमतिजगती ॥ २२० ॥

यथा ।

विधुणिअ जलधरमसिदपटं
 दिअगणमुनिवरपरिपडिदो ।
 उदअगिरिसिहरतटमुकुटे
 विचरदि गगणतळमसु रवी ॥ २२१ ॥

[विधूय जलधरमसितपटं
 द्विजगणमुनिवरपरिपठितः ।
 उदयगिरिशिखरतटमुकुटे
 विचरति गगनतलमाशु रविः ॥]

यदि खलु पञ्चमनिधनगते द्वे चरणविधौ भवति(तो) हि गुरुणी तु ।
 अनिजगती भुवि कथितगुणा सा मदकलितेव निगदितनामा(म्नी)
 ॥ २२२ ॥

यथा ।

गगनतलंगणमभिरुहमाणो रजतमहागिरिसिहरसरूढो ।
 रजतमओ विअ पिअकळसोसू पविचरिदो विअ[दि हि]णिखि
 चन्दो ॥ २२३ ॥

[गगनतलाङ्गणमभिरोहन् रजतमहागिरिशिखरसरूपः ।
 रजतमय इव प्रियकलशो ऽसौ प्रविचरिनो विभति हि निशि चन्द्रः] ॥

एताः प्रावेशिकथो द्रुतलयविषयाः ।

एसो गगणदळे मेहो । पडुपवणेण विधूदम् ।
 ससिकिरणलम्बहारा । उडुगणकुसुमवदी ।
 आकम्पन्तो गगणदळम् । एंकअसण्डे विमळजळे ।

एतास्तु जानयो ज्ञेयाः प्रावेशिक्यो द्रुतास्तथा ।
समवृत्तपदानां तु वर्धमानं निबोधत ॥ २२४ ॥

एतासां लक्षणं पूर्वं सर्वमुक्तं विधानतः ।
प्रतिष्ठादि यथाच्छन्दः सम्यक् पदविभागतः ॥ २२५ ॥

यथा प्रतिष्ठा ।

मेहरवं णवसरदे ।

णिसमिअ कुद्धो भवइ गअवरो ॥ २२६ ॥

[मेघरवं नवशरदि निशम्य कुद्धो भवति गजवरः ।]

संपतो(त्तो) असु णवसरदो । मेहरवं सुणिऊणं गओ ।
अब्भं अम्बुहरेइ पिणद्धम् । मेहसमूहं पीणवळाकम् ।
जलहरणादसमुच्चिगो । एदे खिदिधरवरसदिसा ।
परिधुणमाणो किरणपडम् । गगणतलंगणहिंडणओ ।
कुसुमाक्किणे णिम्मळसळिळे । मेहविदाणं अवधुणमाणो ।
गिरितडविवरे विधुणिणदो । पविनतकिरणसहस्सपिणद्धो ।
दिअगणमुनिवरपरिपडिदो । गगणतळंगणमभिरुहमाणो ।

॥ १८२-२२३ ॥

एतदुपसंहरन् सहदिशं शिष्याणां दर्शयति । एतास्तु जानयो ज्ञेयाः
प्रावेशिक्यो द्रुता इति । एताः प्रावेशिकीनां जानयः । एतन्मध्यादेव चान्या
अविशङ्क्योत्प्रेक्षाद्य(क्षया य)था विश्रान्तान्मुखचपला । पा(दगता)न्यक्षराणि गृहीत्वा
वृत्तान्तरं निर्वर्त्यते । तथा च विक्रान्तायाः । विण्णविज्जो(विज्जुद्वण्णो) पीणा
अंतो णादिगओ । (भ. ना. ३२.१६२) (विद्युद्वर्णः पीतान्तो नतिगतः) । इत्यत्रा-
ष्टा(ष्ट)भिरक्षरैराद्यैश्चतुर्भिर्वृत्तान्तरं कल्प्यम् । तदाह ज्ञेया इति । अन्यदधुना प्रतिजानीते ।
समवृत्तपदानां तु वर्धमानमिति । समवृत्तेषु ये पादास्तेषां क्रमेणाक्षरे वृद्धिं गते
यद्रूपं तन्निबोधतेति । ज्ञानञ्च तद्यापारमभिदधद्वीप्सां सूचयति ॥ २२४ ॥

तत्र चतुरक्षराणां या प्रतिष्ठाया आरभ्य जगत्यन्तमक्षरस्योत्तराधिक्येन वृद्धि-
रुदाहरणे दर्शिता । तत्रोष्णिगगतं वर्धमानं व्यश्रे । अन्यच्चतुरश्रे । एवं यान्येतानि

सुप्रतिष्ठा ।

विज्जुकसाहि अभिहतं व ।

रुददिव गगनं पममिअगहतारम् ॥ २२७ ॥

[विद्युत्कशाभिरभिहतमिव ।

रुदतीव गगनं प्रशमितग्रहतारम् ॥]

गायत्री ।

मेघरवातुकर(वातुरं)नट्ठगु(ग)हचन्दअं सकरं ।

रुददि किअ णहदळम्(सं) ॥ २२८ ॥

[मेघरवातुरं नष्टग्रहचन्द्रकं सकलम् ।

रुदति किल नभः ॥]

उष्णिक् ।

पुल्लितरुसण्डे सुरभिपवणहदे ।

विअरदि पमदवणे हंसो सहअरिपरिवुदो ॥ २२९ ॥

[फुल्लितरुसण्डे सुरभिपवनहते ।

विचरति प्रमदवने हंसः सहचरीपरिवृतः ॥]

वर्धमानं मयैवं तु त्र्यश्राणामपि कीर्तितम् ।

पुनश्च चतुरश्राणामेवमेवं निबोधत ॥ २३० ॥

अनुष्टुप् ।

ताराबन्धवसणाहो विक्रिखरमाणो मेहपडम् ।

किरणसहस्रविहूसिदी उदयदि एसो रअणिअरो ॥ २३१ ॥

[ताराबन्धवसनाधो विक्रिन् मेघपटम् ।

किरणसहस्रविभूषित उदयत्येष रजनिकरः ॥]

बृहती ।

एसो सुमेरुवणत(क)म्मि दिअ देवसिद्धपरिगीदो ।

सुरहिसुअंधवणचारी पविचरदिवि णहंगणदूतवानो ॥ २३२ ॥

[एष सुमेरुवनकम्पी दिधि देवसिद्धपरिगीतः ।
सुरभिसुगन्धवनचारी प्रविचरतीव नभोऽङ्गणदूतवातः ॥]

पङ्क्तिः ।

पादपखण्डं कम्पयमानो सुरहिम्नुअन्धसुवासिदओ ।
उपवनतरुगणलासगओ विअरनि वरतणु वणपवणो ॥ २३३ ॥

[पादपखण्डं कम्पयमानः सुरभिसुगन्धसुवासितकः ।
उपवनतरुगणलास्यगनो विचरति वरतनु वनपवनः ॥]

त्रिष्टुप् ।

कुसुदवनस्स विहसणओ विधुणिअतिमिरपडं गगणे ।
उदअगिरिसिहरमहिरुहन्तो रअणिकरो उदयदि विमळकरो ॥ २३४ ॥

[कुसुदवनस्य विभूषणो विधूनिततिमिरपटं गगने ।
उदयगिरिशिखरमधिरोहन् रजनिकर उदयति विमलकरः ॥]

जगती ।

दिअवरमुनिगणसंवुदओ तविअसुवणणपिण्डसमदेहओ ।
गगणदलंगणमभिरुहमाणो विअरदि एस दिवसकरो ॥ २३५ ॥

[द्विजवरमुनिगणसंवृतकस्तप्तसुवर्णपिण्डसमदेहः ।
गगनतलाङ्गणमभिरोहन् विचरति एष दिवसकरः ॥]

एतास्तु जातयो ज्ञेयाश्चतुरश्रविबर्धिताः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गणमात्राविकल्पनम् ॥ २३६ ॥

अथश्रायां तु(यास्तु)गणाः पञ्च सन्निपातो विधीयते ।
अष्टौ च चतुरश्रायाः सन्निपातो भवेत्तथा ॥ २३७ ॥

वर्णवृत्तान्युक्तानि तेषां तालयोजनां त्रिमिरभिधाय मात्राविभागो वक्तव्य इति तमाह । अत ऊर्ध्वमिति । गणश्चतुर्मात्रः । मात्राग्रहणं द्वयत्रयादिसंग्रहार्थम् । गणद्वारेण विधान-
त्रिभागार्थकल्पनं वर्णवृत्तानामेव योजनं वक्ष्यामीति ॥ २३५ २३६ ॥

तत्र अथश्रायास्तालजातेः पञ्च गणाश्चतुर्मात्राः । सन्निपातः परिच्छेदः ।
चतुरश्राया अष्टौ ॥ २३७ ॥

द्वौ पादौ सन्निपानश्च ध्रुवाणां परिकीर्तिताः ।

द्रुतं च शीर्षकं चैव हित्वान्यानि भवन्ति वै ॥ २३८ ॥

अक्षरपिण्डस्यश्रे पञ्चादिर्नवपरश्च विज्ञेयः ।

अष्टादिश्चतुरश्रे त्रयोदशपरस्तु विज्ञेयः ॥ २३९ ॥

सर्वगुरुश्चाष्टादिस्त्रयोदशपरश्च सर्वलघुः ॥

एष च(त्त्व)क्षरपिण्डो विज्ञेयो वै ध्रुवाविधानज्ञैः ॥ २४० ॥

तत्र पञ्चाक्षरा सुप्रतिष्ठा । तदवसानं व्यश्रमेदो दर्शितः । तत्र सर्वगुरौ पादद्वये दश गुरवो भवन्ति । त एव मात्राविभागेन पञ्चगण इति पादद्वये तालसमाप्तिः । तदाह । द्वौ पादौ सन्निपानश्च ध्रुवाणामिति । अत्रापवादमाह । द्रुतं च शीर्षकं हित्वेति । तयोस्तु गणविधिरन्य एव वक्ष्यते । एवमेतद् गण्यम् । यान्यन्यानि वृत्तानि तान्यनेन क्रमेण भवन्ति । एवं वर्णवृत्तेषु मात्राविभागेन तालयोजने दिग्दर्शनं कृतम् । न त्विदमेव तावदेवेति मन्तव्यम् । तेनाष्टाक्षरायामनुष्टुभिः सर्वगुरुणा पादद्वये गणाष्टकम् । भवति तावत् त्रिचतुरश्रतालः । एवं गुरुलघुव्यतिकीर्णेषु वृत्तेषु गणविभागकल्पनया पादे वा द्वये वा व्यश्रचतुरश्रयोजनं कल्प्यम् । तद्यथा । वसन्ततिलकं (भ. ना. १५.८७) मात्रा-विभागे पञ्चगणमिति व्यश्रे ॥ २३८ ॥

एवं विभागेन तालच्छेदं वर्णविभागेनैवाह । अक्षरपिण्डस्यश्रे पञ्चा-दिर्नवपर इति । वृहत्त्यन् इति यावत् । अष्टादिश्चतुरश्रे त्रयोदशपर इति । अनुष्टुभो जगत्यन्तः ॥ २३९ ॥

ननु यदा पञ्चाक्षराणि व्यश्रे तालच्छेदस्तदा कीदृग् गुरुलघुविभाग इत्याह । सर्वगुरुश्चाष्टादी(दिरि)त्याह । पञ्चशब्देन पञ्चकोऽक्षरपिण्डः सर्वगुरुः । तेन देवं वन्दे शर्वं त्वामिति त्रिकले तालः । अन्यकला हि विश्रान्त्या गुरुणैकेनैव । पर इति । नवकपिण्डो यः परः सर्वलघुः । जय जय शशिमकुटा(ट) । तृतीया कला ह्रस्वेनैव विश्रान्त्या । चतुरश्रे तु गौरीदेहार्थम् तावत् वन्दे यावत् जय जय भुवननत शशिधर । एतदन्तरालस्त्वित्थमेव गुरुलघुविभागोन्मोहः । यथा व्यश्रे षडक्षरे द्वौ लघू चत्वारो गुरवः.....मां त्वामिति । एतन्निगमयति । एष त्वक्षरपिण्ड इति । द्रुतं शीर्षकं च हित्वेति तद्विषयं रूपान्तरं सूचितम् ॥ २४० ॥

गणमात्रांशविकल्पं व्याख्यास्यामि द्रुतायाश्च(स्तु) ।
 अर्धपष्ठगणैः(ण)पादैः(दः) सन्निपातो द्रुतास्त्वथ ॥ २४१ ॥
 मात्रा द्वाविंशतिश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्विताः ।
 शीर्षकाणामनियमो भवेत् पादविधानतः ॥ २४२ ॥
 नानावृत्तसमुत्पन्नं कुर्याद्वै शीर्षकं वृधः ।
 गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मः सर्वलघुस्तथा ॥ २४३ ॥
 चतुर्मात्रा(त्रो) गणो ज्ञेयः पूर्वच्छन्दोविकल्पितः ।
 अर्धाष्टमगणाः पादाः शीर्षकस्य भवन्ति वै ॥ २४४ ॥

तत्र द्रुतविषयं प्रतिजानीते ।

गणमात्रांशविकल्पं व्याख्यास्यामि द्रुतायास्तु ।
 अर्धपष्ठगण इति ।

द्रुतलये बहूनां वर्णानां गीत्या ग्रासः कार्य इत्यर्धगणोऽत्राधिको भवति । तेन व्यश्रायां
 द्रुतध्रुवायां सार्धपञ्चगणाः कार्याः ॥ २४१ ॥

अत्र द्वाविंशतिर्मात्रा भवन्ति प्रतिगणं चतस्र इति कल्पनया । गुरुलघु-
 निवेशस्तु यादृच्छिकस्थानमात्रम् । द्रुतायामर्धाधिक्याभिधानेन चतुरश्रद्रुतायां सार्धा अष्टौ
 गणा इति दर्शितमेव भवति ॥ २४२ ॥

एवं द्रुतानां विधिमुक्त्वा शीर्षकाणामाह । नानावृत्तसमुत्पन्नः(न्नं) कुर्याद्वै
 शीर्षकमिति । शीर्षकं ध्रुवोचितं वृत्तशीर्षकं नानावृत्तेभ्यः समुत्पन्नमुक्त-
 पूर्वैभ्यो वृत्तेभ्यो गणविभागौचित्येन कल्पनमिति यावत् । तत्र च तालविधिमाह ।

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मः सर्वलघुस्तथा ।

इति शीर्षकाणामुत्तमविषये विनियोग इति युग्म एव चत्तुष्टयः । चतुरष्टपोडशात्मक-
 भेदास्त्रयः । नथेति । तेन वृत्तप्रकारेण योज्यम् । अन्येन चत्तुष्टयस्य कलापाद(दि)वैचित्र्ये
 ये प्रभेदा भवन्ति तेषु दिग् दर्शिता । तदाह । गुर्वादिरिति । प्रथमप्रस्तारभेदः । तथा
 लघ्वादः । प्रस्तारान्तरप्रकारः । सर्वलघुरिति । सर्वान्त्यभेदेन प्रस्तारसमाप्तिरिति
 पिशुनतया.....कोहलादिप्रदर्शितमिति भवति ॥ २४३ ॥

एवं तालविधिप्रस्तारं

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मः सर्वलघुस्तथा ।

M.S. adds — एवं द्रुतानां विधिमुक्त्वा विशेषणामप्येवानां लक्षणे
 प्रसिद्धानां बहुलयादेः ध्रुवतालानामसङ्ग्रहः कृतः ।
 तत्र गुरुरिति द्रुतीऽपि यथा ।

गणमात्रांशविकल्पं व्याख्यास्यामि द्रुतायाश्च(स्तु) ।
 अर्धषष्ठगणैः(ण)पादैः(दः) सन्निपातो द्रुतास्वथ ॥ २४१ ॥
 मात्रा द्वाविंशतिश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्विताः ।
 शीर्षकाणामनियमो भवेत् पादविधानतः ॥ २४२ ॥
 नानावृत्तसमुत्पन्नं कुर्याद्वै शीर्षकं बुधः ।
 गुर्वादिरथलघ्वादिर्युग्मः सर्वलघुस्तथा ॥ २४३ ॥
 चतुर्मात्रा(त्रो) गणो ज्ञेयः पूर्वच्छन्दोविकल्पितः ।
 अर्धाष्टमगणाः पादाः शीर्षकस्य भवन्ति वै ॥ २४४ ॥

तत्र द्रुतविषयं प्रतिजानीते ।

गणमात्रांशविकल्पं व्याख्यास्यामि द्रुतायास्तु ।
 अर्धषष्ठगण इति ।

द्रुतलये बहूनां वर्णानां गीत्या ग्रासः कार्य इत्यर्धगणोऽत्राधिको भवति । तेन त्र्यश्रायां द्रुतध्रुवायां सार्धषष्ठगणाः कार्याः ॥ २४१ ॥

अत्र द्वाविंशतिर्मात्रा भवन्ति प्रतिगणं चतस्र इति कल्पनया । गुरुलघु-
 निवेशस्तु यादृच्छिकस्थानमात्रम् । द्रुतायामर्धाधिक्याभिधानेन चतुरश्रद्रुतायां सार्धा अष्टौ
 गणा इति दर्शितमेव भवति ॥ २४२ ॥

एवं द्रुतानां विधिमुक्त्वा शीर्षकाणामाह । नानावृत्तसमुत्पन्नः(न्नं) कुर्याद्वै
 शीर्षकमिति । शीर्षकं ध्रुवोचितं वृत्तशीर्षकं नानावृत्तेभ्यः समुत्पन्नमुक्त-
 पूर्वैभ्यो वृत्तेभ्यो गणविभागौचित्येन कल्पनमिति यावत् । तत्र च तालविधिमाह ।

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मः सर्वलघुस्तथा ।

इति शीर्षकाणामुत्तमविषये विनियोग इति युग्म एव चच्चत्पुटः । चतुष्टुष्टोडशात्मक-
 भेदास्त्रयः । तथेति । तेन वृत्तप्रकारेण योज्यम् । अन्येन चच्चत्पुटस्य कलापाद(दि)वैचित्र्ये (अङ्ग?)
 ये प्रभेदा भवन्ति तेषु दिग् दर्शिता । तदाह । गुर्वादिरिति । प्रथमप्रस्तारभेदः । तथा
 लघ्वादिः । प्रस्तारान्तरप्रकारः । सर्वलघुरिति । सर्वान्यभेदेन प्रस्तारसमाप्तिरिति
 पिशुनतया.....कोहलादिप्रदर्शितमिति भवति ॥ २४३ ॥

एवं तालविधिप्रस्तारं

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मः सर्वलघुस्तथा ।

नानावृत्तानां विधिमुक्त्वा विनियोगप्रमाणानां लक्ष्ये
 प्रसिद्धानां बहुलयादि ध्रुवतालानामष्ट-ग्रहः कृतः ।
 तत्र गुरुरिति द्रुतोऽपि यथा ।

चतुर्मात्राश्च विज्ञेया युग्मौजाक्षरकैः पदैः ।

शीर्षकस्यैकविंशत्या षड्विंशतिपरस्तथा ॥ २४५ ॥

अक्षराणां भवेत् पिण्डः पादे ह्येकत्र निश्चयात् ।

युग्मा ओजा मिश्रा वादौ कार्या गणास्तु चत्वारः ।

नियतं शीर्षविधाने पञ्चाल्लघुसंचयः कार्यः ॥ २४६ ॥

इत्यनेनाभिधाय नानावृत्तसमुत्पन्नं शीर्षकं कुर्यादिति यदुक्तं तद्गणविभागेन सामान्येन निर्णेतुं चतुर्मात्रो गण इति गणस्वरूपाभिधानपूर्वकमाह । अर्धाष्टमगणाः पादाः शीर्षकस्येति । एवं च गणानामेव प्राधान्यं न तु वर्णानामिति दर्शयति ॥ २४४ ॥

युग्मौजाक्षरकैः पदैरिति । युग्मानि सामान्योजानि विषमाणि येषु सन्ति तैः । मत्वर्थीयष्ठञ् । पदशब्देन पादः । एतदुक्तं भवति । अक्षराणि समानि विषमाणि वा एकादशप्रभृतीनि चतुर्मात्रा गणा योजयितव्या इत्यवधातव्यमिति । अथ शीर्षके वर्णवृत्ति-विषयं सामान्यलक्षणमाह । शीर्षकस्यैकविंशत्या षड्विंशतिपर इति । शीर्ष-कस्यैकत्र पादे अक्षरश्रुतिरकर्तव्यः । एषा यदि परसंख्या कार्या आहरेः । एकविंशत्येति लक्षणे तृतीया ॥ २४५ ॥

निश्चयादिति । एवावानेव परवान् नियम इत्यर्थः । तेन सर्वलघुत्वे षड्गणा मात्रा द्वयाधिका इत्युक्तं भवति ।

अथात्रैव विशेषमाह ।

युग्मा ओजा मिश्रा आदौ कार्या गणास्तु चत्वारः ।

(नियतं शीर्षविधाने) पञ्चाल्लघुसंचयः कार्यः ॥

इति । अक्षरपिण्डविषयमेतत् । तेनादौ चतुर्मात्राश्चत्वारो युग्मा गुरुद्वयलघुचतुष्टय-रूपाः । ओजा द्विलघुस्वरूपाः । मिश्ररूपा.....लघव इत्ययमक्षरपिण्डः परिपूरयितव्य इति । वक्ष्यमाणमत्ताक्रीडादि (भ. ना. ३२.२६८) विषयमिदमिति केचित् । युग्मौजमिश्रत्वं तालकृतम् । तच्च समुदायस्य शीर्षके । तथोत्तमविषये तु युग्मत्वमन्यं त्वन्यविषयमिति केचित् । उदाहरणम् । भगवन् परमशिव त्वां वन्दे सपदि । इति ॥ २४६ ॥

त्रीणि गणा यस्य मुखे त्रीण्येव हि यस्य चावसानानि ।

मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपलं शीर्षकं भवन्ति ॥ २४७ ॥

पूर्वार्धेऽथ(र्वे ह्यर्धे) चतुर्ह्रस्वा मिश्रा गणास्तु चत्वारः ।

पादे भवन्ति नियनं पञ्चाल्लघुसंचयः शेषः ॥ २४८ ॥

एकद्विकल(लं) त्रिकला च(श्च)तुष्कलाः षट्कलास्तथो(तोऽ)-

ष्टकला(ः) ।

कार्या ध्रुवाविधाने प्रासादिकयन्तराक्षेपैः ॥ २४९ ॥

अथात्रैव भेदान्तरमाह- त्रीणि गणा यस्य मुखे त्रीण्येव हि यस्य चावसानानि ।

मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपलमिति ॥

अवसानापेक्षया नपुंसकत्वम् । अन्ते निर्वहन्तीत्याशयेन सामान्योपक्रमात् प्रथमं तेनैव निर्देशः । यतिश्च प्राप्या । अक्षरपिण्डविषयमेवोदाहरणम् । शिव तव पुरमिह वन्दे सकलजनहृदयकृतमिति । द्रुतेऽपि यथा पादः शीर्षकस्य ॥ २४७ ॥

अस्यैव पूर्वव्यामिश्रणेन भेदान्तरमाह । पूर्वे ह्यर्धे इति । चतुर्ह्रस्वाश्चतुर्मात्रा-
श्चत्वारः पूर्वार्धे । मिश्रा इति । सम्भवेत् ततो लघु इत्याद्ये पादद्वये लक्षणमित्य-
स्मिन्तु पादद्वये य(व)स्त्वन्यदुक्तं त्रीणि गणा यस्येति कृतलक्षणं योज्यम् । पाद इति
जातौ । पादयोरिति यावत् । एकवचनानुरोधात् त्रिपदीयं वृत्तजातिरिति केचित्
॥ २४८ ॥

अथात्र तालविधिवैचित्र्यमाह ।

एकद्विकला(लं) त्रिकलाश्चतुष्कलाः षट्कलास्तथा(तोऽ)ष्टकलाः ।

इति । प्रासादिकीत्वेनाक्षेपिकीत्वेनोपलक्षिते ध्रुवाविधाने त्रिचतुःषडष्टकलाः क्रियन्ते ।
तत्तत्कारेण एककलद्विकलौ यौ विधी उक्तौ तदनुसारेणैककला कार्या । एककलानुसारश्च
यथाक्षरविधिना विचित्ररूप इति प्लुतगुरुलघुद्रुतात्मेत्युक्तं भवति । एककलप्रस्तारात् पञ्च-
द्विकलौ विधिः । अत एव चतुष्कलः पुनर्नोक्तः । द्विकलप्रस्तारस्य तदीयस्य लाभात्
आनापादिभेदस्य चानुयोगात् । अनेन प्रावेशिकीनैष्कामिकयोरेव गुर्वात्मा प्रस्तार इत्युक्तं
भवति । शीर्षकप्रकरणेऽपि प्रसङ्गादयुष्म तालोऽपि (प्रतिपादितः) ॥ २४९ ॥

त्रीणि गणा यस्य मुखे त्रीण्येव हि यस्य चावसानानि ।

मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपलं शीर्षकं भवति ॥ २४७ ॥

पूर्वार्धेऽथ(र्वे ह्यर्धे) चतुर्ह्रस्वा मिश्रा गणास्तु चत्वारः ।

पादे भवन्ति नियतं पञ्चाल्लघुसंचयः शेषः ॥ २४८ ॥

एकद्विकल(लं) त्रिकला च(श्च)तुष्कलाः षट्कलास्तथो(नोऽ)-

ष्टकला(ः) ।

कार्या ध्रुवाविधाने प्रासादिक्यन्तराक्षेपैः ॥ २४९ ॥

^{११}add, अथात्रैव भेदमाह- त्रीणि गणा यस्य मुखे त्रीण्येव हि यस्य चावसानानि ।

मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपलमिति ॥

अवसानापेक्षया नपुंसकत्वम् । अन्ते निर्वहन्तीत्याशयेन सामान्योपक्रमात् प्रथमं तेनैव निर्देशः । यतिश्च प्राप्या । अक्षरपिण्डविषयमेवोदाहरणम् । शिव तव पुरमिह वन्दे सकलजनहृदयकृतमिति । द्रुतेऽपि यथा पादः शीर्षकस्य ॥ २४७ ॥

अस्यैव पूर्व्यामिश्रणेन भेदान्तरमाह । पूर्व ह्यर्धे इति । चतुर्ह्रस्वाश्चतुर्मात्रा-
श्चत्वारः पूर्वार्धे । मिश्रा इति । सम्भवेत् ततो लघु इत्याद्ये पादद्वये लक्षणमित्य-
स्मिन्स्तु पादद्वये य(व)स्त्वन्यदुक्तं त्रीणि गणा यम्येति कृतलक्षणं योज्यम् । पाद इति
जाता । पादयोरिति यावत् । एकवचनानुरोधात् त्रिपदीयं वृत्तजातिरिति केचित्
॥ २४८ ॥

अथात्र तालविधिवैचित्र्यमाह ।

एकद्विकला(लं) त्रिकलाश्चतुष्कलाः षट्कलास्तथा(नोऽ)ष्टकलाः ।

इति । प्रासादिकीत्वेनाक्षेपिकीत्वेनोपलक्षिते ध्रुवाविधाने त्रिचतुःषष्ट्यष्टकलाः क्रियन्ते ।
ततस्कारेण एककलद्विकलौ यौ विधी उक्तौ तदनुसारेणैककला कार्या । एककलानुसारश्च
यथाक्षरविधिना विचित्ररूप इति प्लुतगुरुलघुद्रुतात्मेत्युक्तं भवति । एककलप्रस्तारात् पञ्च-
द्विकलो विधिः । अत एव चतुष्कलः पुनर्नोक्तः । द्विकलप्रस्तारस्य तदीयस्य लाभात्
आवापादिभेदस्य चानुपयोगात् । अनेन प्रावेशिकीनैष्कामिक्योरेव गुर्वात्मा प्रस्तार इत्युक्तं
भवति । शीर्षकप्रकरणेऽपि प्रसङ्गादयुग्मतालोऽपि (प्रतिपादितः) ॥ २४९ ॥

त्र्यश्रे विरामस्त्रिकलश्चतुरश्रे चतुष्कलः ।
 प्रावेशिकया ध्रुवायास्तु नैष्कामिकयास्तथैव च ॥ २५० ॥
 विरामो 'द्विकलोऽप्य(त्य)न्तमन्तरायाः समासतः ।
 पादान्ते द्विविरामस्तु क्षिप्तायाश्च प्रकीर्तितः ।
 स्थितायाश्च तथा ह्यर्थे प्रासादिकयास्तथैव च ॥ २५१ ॥
 कलाकलार्थयोगेन गुरुलघ्वक्षरान्विताः ।
 त्रयो ध्रुवाणां विज्ञेयाः संयोगा वृत्तसंश्रयाः ।
 सर्वदीर्घः सर्वलघुर्गुरुह्रस्वाक्षरस्तथा ॥ २५२ ॥

अथ प्रावेशिकीनैष्कामिकयोर्वक्तव्यशेषमाह । त्र्यश्रे विरामस्त्रिकल इति ।
 समस्तविवक्षिततालान्ते विरामः कार्यः । न तु मध्ये (इति) तात्पर्यम् ॥ २५० ॥

अथान्यामु विरामनियममाह । विरामो द्विकल इति । अन्तरध्रुवायाः
 पदसमाप्तौ कलाद्वयपरिमाणालंकारवैचित्र्येण वा तूष्णीकतया विश्रान्तिः कार्या । अत्य-
 न्तमिति ततोऽधिकेत्यर्थः । तुश्चार्थे । आक्षेपिकया अप्येवमेव । द्विविराम इति ।
 द्विकलो विराम इति मध्यमपदलोपे द्विविराम इति । स्थितायाः प्रासादिकयाश्च
 पादद्वये समाप्ते तावती विश्रान्तिः । न तु त्रिपादमिति यावत् ॥ २५१ ॥

अथ वृत्तिभागोनापि यथाक्षरस्थित्या तालवैचित्र्यमस्तीति दर्शयितुमाह ।

कलाकलार्थयोगेन गुरुलघ्वक्षरान्विताः(ः) ।

इति । कलासहितं कलार्थं प्लुतं कला च गुरुरूपा कलार्थं लघु कलार्थं चेत्येकशेषं (पो)
 युज्यते । आद्यावस्थायां लघुभावेन नियोगे द्रुतकला कलार्थादियोगश्चेति समाहारः ।
 तदयमर्थः । प्लुतगुरुलघुद्रुतोऽलक्षिततत्समूहरूपा वक्ष्यमाणा ये ध्रुवाणां त्रयः संयो-
 गान्ते वृत्ताश्रयाः कार्याः । वृत्ताश्रयं त्वाह । गुरुलघ्वक्षरान्विता इति । गुर्वक्षरे
 लघ्वक्षरे च द्वि(कल)ता लम्बा । एतदुक्तं भवति । यत्र छन्दो गुरु तत्र तालगुरु(तालो
 गुरुः) । एवं लघु निवार्यम् । यत्र च लघुगुरु(रू) तत्र तालप्लुतं तथापि च तालद्रुतम् ।
 तद्यथा । पट्कलमित्यत्र गुरुलघुगुरुणि गुरुद्रुतगुरुणि प्लुतगुरुणी गुरुप्लुते इति चतुर्धा
 प्रस्तारः स्थापनीयः । एवं सर्वध्रुवासूक्ष्मम् । एष एव समवृत्तेऽपि चतुर्लयादेर्विषयः । तत्र त्रयः
 संयोगा इत्याह । सर्वदीर्घ इति । यत्र सर्वे प्लुताः । सर्वलघुरिति । यत्र सर्वे द्रुताः ।

गुरुप्राया स्थिता कार्या लघुप्राया द्रुता तथा ।

गुरुलघ्वक्षरप्राया प्रासादिक्यन्तरा तथा ॥ २५३ ॥

एवं ध्रुवाणां कर्तव्या जातयो वृत्तसम्भवाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शीर्षकाणां तु लक्षणम् ॥ २५४ ॥

आद्यमन्तं तृतीयं च पञ्चमं सप्तमाष्टमे ।

गुरुणि यस्याः पादे तु सा श्येनी तु कूनौ यथा ॥ २५५ ॥

यथा ।

सागरं समुधु(द्रु)णंतो रप(व) इव लघुगदिरभिभवदि

पव्वदा समाहणंतो तरुसु च जणअदि भयमतुलम् ।

रेणुजालमुक्खिवन्तो दिवसकरकिरणो[ण उपकलितो]

बोधअं पजासु कामं विचरदि वरतनु सुहपवणो ॥ २५६ ॥

गुरुह्रस्वाक्षर इति । प्लुतगुरुलघुद्रुतमय इत्यर्थः । प्लुतद्रुतयोश्च गुरुलघुत्वमुक्तपूर्वम् ॥ २५२ ॥

अस्य वृत्ताश्रयस्य तालस्य विभागमाह । गुरुप्राया स्थितेति । यथा..... ।

लघु प्राया द्रुतेति । यथा खरनखर । गुरुलघ्वक्षरप्राया तु यथा अनन्तादि ।

प्रासादिक्यन्तरे प्रत्येकं सम्बध्य(ध्ये)ते ॥ २५३ ॥

प्रासङ्गिकमुपसंहरति । एवमिति । वृत्तसम्भवा वृत्तगीतगुरुलघ्वाश्रया

ध्रुवाणां जातयः । तालप्रकारा एवं कार्याः । अथ प्रकृतमेव शीर्षकविधिमनुवध्नाह ।

अत ऊर्ध्वमिति । ॥ २५४ ॥

लक्षणविशेषं तत्प्रकृतेराद्यमुक्त्यन्तमाहाद्यमित्यादिना ।

जौ गौ श्रुतिमं(नं)गश्च श्येनी ।

न्जौ ज्यौ नौ लौ गुरुरिति चपला ।

मतयां(यं) श्रुतिनं गयुतं कौश्वम् ।

भमसागं श्रुतिनं गं पुष्पसमृद्धा ॥

नयमं गौ श्रुतिनं गं सम्भ्रान्तम् ।

भत्रयमथ गौ श्रुतिनं गं स्खलिता ।

मौ गौ शरनं लगि चेन् मत्ताक्रीडा ।

नजनसभं श्रुतिनं लगि वेगा ।

अष्टौ शीर्षकजानय एता उत्तमविषये युमताले ॥

[सागरं समुद्धुन्वन् रव इव लघुगतिरभिभवति
पर्वतान् समाधनन् तरुषु च जनयति भयमतुलम् ।
रेणुजालमुत्क्षिपन् दिवसकरकिरणोपकलितो
बोधयन् प्रजासु कामं विचरति वरतनु सुखपवनः ॥]

प्रकृत्यां पञ्चमान्त्ये तु ह्यष्टमैकादशे गुरु ।
द्वादशं चेति विज्ञेयं नामतश्चपला यथा ॥ २५७ ॥

मुनिगणमण्डवि(लि)बन्धि(वन्दि)दओ(ते)जो विधुणिअ तिमिरपडम्
कमलवणाङ्गं विबोधयमानो ग्रहगणपरिगणदो ।
भुजगसहस्रविबन्धितपासो वितवितकणकवपू
उदअदि संपदि ताविदलोओ वरतणु दिवसकरो ॥ २५८ ॥

[मुनिगणमण्डलीवन्दिततेजा विधूय तिमिरपटं
कमलवनानि विबोधयमानो ग्रहगणपरिगणितः ।
भुजगसहस्रविबन्धितपार्श्वो विद्योतितकनकवपुः
उदयति सम्प्रति तापितलोको वरतनु दिवसकरः ॥]

पञ्च त्वादौ यत्र तु दीर्घं नवममपि च गुरुसमयकृतं
दीर्घं चान्त्यं चाष्टममन्यल्लघु विरचितमिह चरणविधौ ।
वृत्ते ज्ञेया जग(जा)तिरपीयं बहुविधनिचयचितविहिते
कौश्वं नाम्ना छन्दसि चोक्ता द्विजगणमुनिगण[परि]पठिता ॥ २५९ ॥
यथा ।

एसो चन्दो निम्मलजोह्वा विधुणिअ घणमसिदपटणिहं
लोकानन्दो लोकपदीवो उडुगणगहप्प(ग)णसमणुगदो ।
वासादाणं कारअमाणो सितपडणिवसनमिव विपुलम्
लोकालोकं रञ्जयमाणो विचरदि वरतणु गगणमसू ॥ २६० ॥

[एष चन्द्रो निर्मलज्योत्स्नो विधूय घनमसितपटनिभं
लोकानन्दो लोकप्रदीप उडुगणग्रहगणसमनुगतः ।
प्रासादानां कारयमाणः सितपटनिवसनमिव विपुः
लोकालोकं रञ्जयमाणो विचरति वरतनु गगनमाशु ॥]

आद्यचतुर्थं पञ्चमषष्ठं नवममथ च [मथ दशमं] निधनगतं
 ये च ततोऽन्ये धेषु लघुत्वं यदि भवति च चरणम(ग)तिविधौ ।
 सा निवृत्तिः स्यात् पुष्पविवृ(समृ)द्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता
 नामविकल्पाद् वृत्तकृता वैश्वशतलुलितमिह नभसि नदी ॥ २६१ ॥

पुष्पविदाणं उद्गुणमाणो रव इव पटुतर(द्रुत)गतिरभिपत(ड)ति
 प्रखलमाणो मेहतडेसुं तरुसु च जणयदि भयमतुलम् ।
 उम्मिसहस्रं उद्गुणमाणो सरसखुभिदसल्लिलकलकलो
 भीमणिणादो चण्डपवाही विअरदि वरतणु सुहपवणो ॥ २६२ ॥

[पुष्पवितानमुद्धूनयमानः रव इव पटुगतिरभिपतति
 प्रखलमानो मेघतटेपु तरुषु च जनयति भयमतुलम् ।
 ऊर्मिसहस्रमुद्धूनयमानः सरसक्षुभितसलिलकलकलो
 भीमनिनादश्चण्डप्रवाही विचरति वरतनु सुखपवनः ॥]

अन्त्यं च पञ्चमं षष्ठं सप्तमं दशमं परम् ।

वृत्ते सङ्कृतिसंज्ञे तु सा(सं)भ्रान्ता नामतो यथा ॥ २६३ ॥

किरणसहस्रं विकिरणमाणो फलि(टि)ह(क)मणिरुचिरधवलनिहो
 कुमुदवणाई वोहअमाणो कुमुददलनिरसदिसवपू ।
 ग्रहगणबन्धू लोकपदीवो उद्गुणग्रहगणसमणुगदो
 उदयदि चन्द्रो रोहिणिकान्तो णवसरदमुदितसुखजणो ॥ २६४ ॥

[किरणसहस्रं विकिरन् स्फटिकमणिरुचिरधवलनिभः
 कुमुदवनानि बोधयमानः कुमुददलनिकरसदृशवपुः ।
 ग्रहगणबन्धुलोकप्रदीप उद्गुणग्रहगणसमनुगत
 उदयति चन्द्रो रोहिणीकान्तो नवशरदि मुदितसुखजननः ॥]

आद्यमन्त्यं चतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।

गुरूपथेकादशं चैव संकृतौ वृत्तसंश्रयम् ॥ २६५ ॥

लघून्यन्यानि शेषाणि पादे यस्मिन् भवन्ति तु ।
 तज्ज्ञेयं शीर्षकं तज्ज्ञैः स्खलितं नामतो यथा ॥ २६६ ॥

वानसमुद्धतवीचितरङ्गो(ङ्गे) स्फटिक[मणि]निकरसदृशजले
पङ्कजरेणुपरागपिशङ्गे [वि]लुलितकमलकुवलयदले ।
मोदितकल्पतरूत्थितशाखे सुरयुवतिनयनसमनुसृतः
क्रीडति दानसुगन्धमहोच्चैः (र्मिः)सुरगज इह [किल]सुरसरिः(रिति)
॥ २६७ ॥

[वानसमुद्धतवीचितरङ्गे स्फटिकमणिनिकरसदृशजले
पङ्कजरेणुपरागपिशङ्गे विलुलितकमलकुवलयदले ।
मोदितकल्पतरूत्थितशाखे सुरयुवतिनयनसमनुसृतः
क्रीडति दानसुगन्धमहोर्मिः सुरगज इह [किल]सुरसरिति ॥]

अष्टावादौ दीर्घाणि स्युर्यदि च पुनरपि हि भवति बहु लघुगणो
भूयश्चान्ते दीर्घं त्वेकं यदि भवति पदि पदि पुनरपि च तथा ।
मत्ताक्रीडा विद्युन्मालेत्यपि च विविधकविभिरपि बहुभिरुदिता
नाम्ना छन्दोवृत्ते देवीत्यभिकृतिगतिविधिषु च नियतमभिहिता
॥ २६८ ॥

यथा ।

एसो मेहो सेलाभोगो(ओ) असणिमुरजपटु(डु)पट(ड)हसम(द)रओ
णाणाविज्जुज्जोआलोओ घणपडळनिचयजळधरसम(रम)णुगदो ।
णाणापण्णो तोउग्गारी चरितदवळखगविचरितकुसुमपभो
संजा(छा)अन्नो लोअं याते(तो) गिरिरिव गिरिणिवह इव
सुभसळिल्लो ॥ २६९ ॥

सागरं समुद्भूणन्तो रह(व) इव लघुगदिरभिभवहि(दि) ।
मुनिगणमण्डलिवन्धि(वन्दि)द ओ(तं)जो विधुणिअ तिमिरपडम् ।
एसो च्छ(च)न्दो निम्मळजोह्वा विधुणिअ अणुतमवन्धमिदम्
(घणमसिदपटणिहम्) ।

पुष्पविदाणं उद्भूणमाणो रव इव दुतगति अभिपडदि ।

[एष मेघः शैलाभोगोऽशनिमुरजपटुपटहसमदरवो
नानाविबुधोगालोको घनपटलनिचयजलधरमनुगतः ।
नानावर्णस्तोयोद्गारी चरितध्रुवलखगविचरितकुसुमप्रभः
संछादयन् लोकं यातो गिरिरिव गिरिनिवह इव शुभसलिलः ॥]

पञ्चमं द्वादशं चैव दीर्घमन्तयं त्रयोदशम् ।
उत्कृत्यां तु भवेत् पादे वृत्तं वेगवती यथा ॥ २७० ॥

गगणतलङ्गणमभिरुहमाणो उडुगणग्रहगणसमणुगदो
युवतिजणाणं [णत] सुरुचितरूपो सुखितदयितजनमदनकरो ।
किरणसहस्रवि(दि)सुरचितवन्दो रजतगिरिसिहरसदिसवपू
उदअदि संपदि असु जगदीवो कुमुदवणरुचिरविमलकरो ॥ २७१ ॥

[गगनतलाङ्गणमभिरोहन्नुडुगणग्रहगणसमनुगतो
युवतिजनानतसुरुचितरूपः सुखितदयितजनमदनकरः ।
किरणसहस्रदिग्रचितवन्धो रजतगिरिशिखरसदृशवपु-
रुदयनि सम्प्रत्याशु जगदीपः कुमुदवनरुचिरविमलकरः ॥]

एता ह्यष्टौ बुधैर्ज्ञेयाः शीर्षकाणां तु जातयः ।
पुनर्नर्कुटकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २७२ ॥

किरणसहस्रं विखिल(विख)रमाणो फलिकमणिरुचिरध्रुव-
णिहो ।

वातसमुद्भूतवीचित्ररङ्गे स्फटिकनिकरसदृशजले ।
एसो मेहो सेलाभोओ असणिमुरजपटुपटहसम[द]रवो ।
गगणतलङ्गणमभिरुहमाणो उडुगणग्रहगणसमणुगदो ।

अथाधमविषयाः प्रासादिक्यादयो ध्रुवा उच्यन्ते । पुनर्नर्कुटकानामिति । नद्योऽधम-
प्रकृतिः । तत्र भवानि नर्कुटानि वृत्तानि । ततः संज्ञायुं(यां)कः (कन्) (अष्टा. ५.३.७५) ।
अधमविषयाच्च त्रयोऽत्र तालः ॥ २५५-२७२ ॥

अष्टौ नर्कुटकानां तु विज्ञेया जातयो बुधैः ।
दर्शनं लक्षणं त्वासां नामानि च निबोधत ॥ २७३ ॥
रथोत्तरं बुद्बुदकमुद्गतं वंशपत्रकम् ।
शिवाक्षरा हंसवती हंसास्यं तोटकं तथा ॥ २७४ ॥
प्रथमं च तृतीयं च सप्तमं नवमान्त्यके ।
गुरूणि त्रैष्टुभे यत्र नर्कुटं तद् रथोत्तरम् ॥ २७५ ॥
यथा ।

एसिका कमलगर्भगेहके
रेणुपिञ्जरित(द)चारु गतिया(आ) ।
सारदे मदकलोपकूजिता
हिण्डदे सरोवरम्भि छप्पदी ॥ २७६ ॥
[एसिका कमलगर्भगेहके
रेणुपिञ्जरितचारुगतिका ।
शारदे मदकलोपकूजिता
हिण्डति सरोवरे षट्पदी ॥]

पञ्चमं सप्तमं चैव नैधनं च गुरूण्यथ ।
पादे तु बृहतीसंस्थे यत्र बुद्बुह्य(द)कं यथा ॥ २७७ ॥
यथा ।

तडिगुणबन्धणिद्वयो(अद्वो) सिदखगपंतिसोहिदो ।
णहसि गजो समुग्गओ विचरदि एस मेहओ ॥ २७८ ॥
[तडिद्गुणबन्धनिबद्धो सितखगपङ्क्तिशोभितः ।
नभसि गजः समुद्गतो विचरति एष मेघकः ॥]

अन्ये तु ।
सत्तृतीयपञ्चमनवमं त्रयोदशं षोडशं तथा
दशमात्परं च निधनं चतुर्थगम् ।
यत्र वै गुरु भवतीह शेषलघुसंयुतं
वृत्तौ स्याच्च संश्रितं प्रवदन्ति बुद्बुदकमेव नर्कुटं तद्वि नामतः ॥

चिरकालमभिसम्भरन्त(न्तं)पिअं गाणत्त मुहिदं ण रोद्धम्
मुदिमाणइत्तडिदिदो काणणे घणे परिखेदिदे बहुविधे हि अणुगो
वासराहरो ।

तरुसन्धुवज्जुहिअए संचसि(लि)ओ भीदभीदओ
असु कोधरं विसरइ(सइ) पासवा(पा)दवेच्छ दीणदीणओ ॥
[चिरकालमभिसम्भरन्तं प्रियगानान् मुदितं न रोद्धुं
मोदमानायां तडितीतः कानने घने परिखेदिते बहुविधे
ह्यनुगो वासराहरः ।

तरुसन्धुवनं दृष्ट्वैतच्चपक्रो भीतभीतक
आशु कोटरं विशति पार्श्वपादपस्थो दीनदीनकः ॥]

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमैकादशे तथा ।
द्वादशं षोडशं चैव चतुर्दशमथापि च ॥ २७९ ॥

अस्मिन्नष्टिकृते पादे गुरुण्येतानि सर्वशः ।
छन्दोजैर्ज्ञेयमेतत्तु नर्कुटं ह्युद्धतं यथा ॥ २८० ॥

वणखण्डं[ण्डकं] जहदि कोसिको वायसाहदो
भयभीदओ अवदि(भजदि) पादपं दीणदीणओ ।
तरुकोटरं वसदि सम्पदं लोळणेत्तओ
समभिद्वदो णिसिअरो अअं एदि सोहिदो ॥ २८१ ॥

[वनखण्डकं जहाति कौशिको वायसाहतो
भयभीतको भजति पादपं दीनदीनकः ।
तरुकोटरं वसति साम्प्रतं लोलनेत्रकः
समभिद्रुतो निशिचरोऽयमेति शोधितः ॥]

अन्ये तु ।

प्रथमे यदा तु गुरु यत्र चान्तं
तृतीयकं यदि च द्वितीय.....ता गुरु ।
अथ षोडशाक्षरे कृते तु पादे
चतुर्थकं त्रिकमिहोद्धटम् ॥

नर्कुटं हि तदिति यत्तु चतुर्दशमनिधनगै-
 भूषितमक्षरैर्गुरुकृतैः श्रवणसुखकरैः ।
 तत् खलु वंशपन्नपतितं मुनिगणगदितं
 नर्कुटकं वदन्ति नियमादतिधृतिरुचितम् ॥ २८२ ॥

यथा ।

चूदवणं प्रफुल्लनिळकं कुरवअसहिअं
 चारुअसोअसाळकळिदं कुसुमसमुदिदम् ।
 माधवकाणणं जुवदिआ[जण]मदजणणं
 हिण्डति कोकिला फळरसासवमधुररवा ॥ २८३ ॥
 [चूतवनं प्रफुल्लतिलकं कुरवकसहितं
 चार्यशोकसालकलितं कुसुमसमुदितम् ।
 माधवकाननं युवनिजनमदजननं
 हिण्डति कोकिला फलरसासवमधुररवा ॥]

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं नैधनं तथा ।
 गुरुण्वेतानि पादे तु यत्र तत् प्रमिताक्षरा ॥ २८४ ॥

यथा ।

कमळाअरेसुं भमि(म)रु(ऊ)ण वुडं (चिरं)
 भमरीमुहासवसुककखणओ ।
 मधुभूसिदं सुरहि चूदवणं
 परिहिण्डिदो सुतणु छप्पदओ ॥ २८५ ॥
 [कमलाकरेषु भ्रान्त्वा चिरं
 भ्रमरीमुखासवसुखक्षणकः ।
 मधुभूषितं सुरभि चूतवनं
 परिहिण्डितः सुतनु षट्पदः ॥]

नवमान्यपञ्चमतृतीय-

गुरुउघुशेषमक्षरगतम् ।

भवति चरणं तु यस्य सततं

विविधं प्रमिताक्षरेति कथिता खलु सा ॥

तृतीयपञ्चमान्यानि प्रथमं सप्ततुर्थकम् ।

पट्टं च नैघनं(ने) चाथ गुरुणि ध्वजिनी यथा ॥ २८६ ॥

यथा ।

विलसन्तिअ(या) कमलतण्डे पुष्पपु।न्यते कु।उमलुद्धा ।

तुरिअं प्रमीतमधुमत्ता छप्पदिका(आ) कुळं समुपयाति(दि) ॥२८७॥

[विलसन्ति या कमलतण्डे पुष्प पुगन्वके कु।उमलुद्धा ।

त्वरिनं प्रमीतमधुमत्ता छप्पदिका कुळं समुपयाति ॥]

दशमं सप्तमं यत्र चतुर्थकमथ पष्ठम् ।

तृतीयं निधनं गुरु कथिं(हंसास्यं) नर्कुटं जगतीगतम् ॥

दिअहंसा वसन्ते सळिळासए

कुटुमासादलुद्धा कमळाअरे ।

णळिणीपत्तमज्जे परिहिण्डिदा

गमणाआसखिण्णा भभरावली ॥

यदि ज्वान्त्य तृतीयक शृणुतैर्नवमेन च भूषितमेवम् ।

गुरुभिः सततं त्विह तद् घटिनं तोटकमेव हि नर्कुटकम् ॥ २८८ ॥

यथा ।

रमणीसहिदो रअणीविरमे

गगणंगणए खगक्रोसिअओ ।

अ(नुवाय)सए हि विघट्टिदओ

परिमण्ठदि कोटरअं सुरि(हि)दम् ॥ २८९ ॥

[रमणीसहितो रजनीविरमे गगनाङ्गणे खगक्रौशिकः ।

अनुवायसैर्हि विघट्टितः परिमण्ठति कोटरं सुहितम् ॥]

[दशमं सप्तमं यत्र चतुर्थकमथ पष्ठम् ।

तृतीयं निधनं गुरु कथिनं (हंसास्यं) नर्कुटं जगतीगतम्

॥ २९० ॥

दिअहंसा वसन्ते सळिळासए

कुसुमासादलुब्धा कमळाअरे ।

णळिणीपत्तमञ्जे परिहिण्डिता

गमणाआसखिण्णा भमरावली ॥ २९१ ॥]

[दिव्यहंसा वसन्ते सलिलाशये कुसुमास्वादलुब्धा कमलाकरे ।

नलिनीपत्रमध्ये परिहिण्डिता गमनायासखिन्ना भ्रमरावली ॥]

एतास्तु जानयः प्रोक्ता नर्कुटानां समासतः ।

पुनश्च(स्तु) खड्गकानां च सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २९२ ॥

रत्न(भ)लगी तु रथोद्धतिस्थ नजरं बहुदकम् ।

सजम[य]जगुरुद्विधिं घंटापत्रमप भनमनयम् ।

प्रमिता सजिसौ ध्वजिती सजसगिभरतंगा ।

सश्रुति तोटकउदितं हंसास्यं सरगमित्यष्टौ ॥

रेणुपिञ्जरिद्वाराहानिआ । विचरदि एन मेहओ । भयभीरओ पाअ-

(ज)दि पादपं दीगदीणओ । चूदमं पफुळलित्तं कुरवअनहिअं ।

कमळाअरेसु भमजण चिरं । विलसन्ति या कमळसण्डे छप्पदिआ

कुळं समुपयादि । रमणीसहिदो रअभीविरमे । [दिअहंसा वसन्ते

सळिळासए ।] ॥ २७३-२९१ ॥

अथ मध्यमाधमं विषयं खड्गकं जानीयेन प्रतिजानीते । पुनस्तु खड्गकाना-

मिति । प्रासादिक्यादिभ्रुवा ग्वोत्तनाधमविषयनया शीर्षकमिति नाम्ना नर्कुटखड्गकनामा-

(म्ना)च व्यवहियते । तासां चोक्तलक्ष्मिदं वैचित्र्यान्तरेणोच्यत इति पुनः शब्दार्थः

॥ २९२ ॥

आमोदं कञ्जनी(खञ्जकं) पूर्वं भावनी मत्तचेष्टितम् ।

एतास्त्रिस्रः समाख्याताः खञ्जकानां तु जानयः ॥ २९३ ॥

आद्यचतुर्थपष्ठदशमं सप्तोडशमथान्त्यमेव च ।

यदि द्वादशमेव यत्र चरणेषु सप्तदशकात् परं च विहितम् ॥ २९४ ॥

छन्दसि चेत्तथा गुरु चेदथाकृतिगतं भवेत्तु सतनम् ।

भद्रक्रमेव खञ्जकमिदं पुनश्च कथितं प्रमोदकमिदम् ॥ २९५ ॥

यथा ।

माहवमाससोहितसमगगके उववणम्मि फुळळकुमुमे

णिच्च[प]मत्तजुत्तवहुपक्षिसंघपरिबुद्ध(घुष्ट)णादमुहळे ।

फळिळइचूदसण्डसहआरमंजरिविलोळनादपवणे

हिण्डदि छप्पदानुगदमगगओ परहुदो (नि)विट्ठवअगो ॥ २९६ ॥

[माहवमासशोभितसमग्रक उपवने फुल्लकुमुमे

नित्यप्रमत्तजुष्टवहुपक्षिसङ्घपरिबुष्टनादमुखरे ।

फलितचूनखण्डसहकारमञ्जरीविलोलनादपवने

हिण्डति पट्पदानुगतमार्गकः परभृन्निविष्टवदनः ॥]

आद्यपञ्चमान्त्यसप्तमं स्यात् तृतीयमेव दीर्घकम् ।

यस्य पादयोगतो हि सा भाविनीति खञ्जकं तथा ॥ २९७ ॥

यथा ।

जानिफुल्लपाणमत्तओ चूदरेणुगुण्ठिदगगओ ।

फुळळपङ्कउ(जो)व्वसोहिदो छप्पओ मुदं पधाविदो ॥ २९८ ॥

[जानिपुष्पपानमत्तश्चूतरेणुगुण्ठिताङ्गकः ।

फुल्लपङ्कजोपशोभितः पट्पदो मुदं प्रधावितः ॥]

यदा तृतीयसप्तमं तदाद्यपञ्चमं लघु ।

तदा तु मत्तचेष्टितं वदन्ति खञ्जकं बुधाः ॥ २९९ ॥

यथा ।

पफुल्लपुष्प(पफ)पादवं विहङ्गमोपसोहिदम् ।

वणं प्रगीदच्छपदं उवेइ एस कोकिला ॥ ३०० ॥

[प्रफुल्लपुष्पपादपं विहङ्गमोपशोभितम् ।

वणं प्रगीतपदपदमुपैत्येष कोकिलः ॥]

नकुटानां तु खञ्जानामेता वै मूलजातयः ।

आभ्यो विनिस्सृताश्चान्या युग्मौजा विषमास्तथा ॥ ३०१ ॥

चतुष्पष्टिर्ध्रुवाणां तु विज्ञेया मूलजातयः ।

समवृत्ताक्षरकृता अतोऽन्या विषमा मताः ॥ ३०२ ॥

भरनरनरनगि रजरी जरलगि

मोदकभाविकमत्तविचेष्टा(ः) ।

खञ्जक इति गतिवैकल्यादृद्धः । अन्ये तु युगाऽपि विक्रान्तोऽन्तःपुरोचित इति ।
तद्विषयत्वात् प्रमोदादित्रयं खञ्जकमित्युच्यते ।

णिञ्च(प)मत्तजुत्तबहुपक्खिसंघपरिघुट्टणादमुहले । जातिफुल्लपान-
मत्तओ । पफ(फु)ल्लपुष्पपादवम् ।

अन्ये त्वाकृते(तौ) छन्दस्यधमविषयत्वं न युक्तमिति मन्वानाः प्रमोदकस्थाने बहुदुर्गं
पठितमपि वंशपत्रपतिनं पठन्त्युभयपठितमित्युभयविषयता सिद्ध्यर्थमिति ॥ २९३-३०० ॥

आभ्यो विनिस्सृता इति । अर्थसमविषयरूपतयेति भावः ॥ ३०१ ॥

अथ सर्वध्रुवासु गायत्रमेव प्रधानमिति दर्शयति । चतुःपष्टिर्ध्रुवाणां त्विति ।
पङ्क्षरे गायत्रे चतुःपष्टिमेदाश्छन्दोऽध्याये (भ. ना. अ. १४.५५) दाशेताः । सम-
वृत्ताक्षराद् गायत्रादेव च पादक्रमेण नीवृदि भुञ्जि द्विभागेन च सर्वच्छन्दोभेदसिद्धिः ।
तथाहि । पादचतुष्टयोपरि पूरिते षड्विंशत्यक्षरोऽकृतेश्चतुःपष्टिमूलजातयः । ते(ता)
अनन्ताः । अत एव गायतस्त्राय(ते) इति गायत्रमाहुः ॥ ३०२ ॥

समवृत्तास्तु(त्तु) जायन्ते ध्रुवास्तिस्रस्तु नित्यशः ।
युगमौजाश्चापि मिश्राश्च विषमाश्च समा मताः ॥ ३०३ ॥

सुप्रतिष्ठादिकानि स्युर्बृहत्यादीनि यानि तु ।
छन्दांसि तेषां मानेन व्यश्ना कार्या ध्रुवा बुधैः ॥
उष्णिगादीनि यानि स्युः शक्र्यन्तानि चैव हि ।
छन्दांसि तेषां मानेन चतुरश्चा ध्रुवा मता ॥
त्रिष्टुभादीनि यानि स्युरुत्कृत्यन्तानि चैव हि ।
छन्दांसि तेषां मानेन चतुरश्चा द्विपादिका ॥
इत्यन्ये ।
तत्रार्धविषमाणां तु षट्पञ्चाशे शते स्मृते ।
एतदेव परीमाणं विषमाणां प्रकीर्तितम् ॥ ३०४ ॥

एतदेव स्फुटयति । समवृत्तादिति गायत्र्यालसमवृत्तादन्या सप्तार्धसम-
विषमभेदात् त्रिधा ध्रुवा जायते । तासां च प्रत्येकं तालभेदस्त्रिधा । युगम ओजो
मिश्रश्चेति नवत्वम् । एतावताऽनन्तो लक्ष्ये लयभङ्गोदाहरणेन यो ध्रुवावृत्तप्रपञ्चो दृश्यते
सोऽपि सङ्गृहीत एव ॥ ३०३ ॥

केचित् पठन्ति ।

व्यश्नायां सुप्रतिष्ठादिवृहन्त्यन्तादियुगमकः ।
उष्णिगभ्यः शकरी यावत् त्रिष्टुभो यावदुत्कृतिः ।
युगम एव विधातव्यः किन्तु कार्या द्विपादिका ॥

इति । तत्रत्यचतुरश्रविकृष्टान्तराज्ञा त्रिविधमण्डपभेदो विषयचमस्य गन्धस्य व्याचक्षिरे ।
तत्र हि परिक्रमे विषमार्थयोगेन बहुधा मनिपूरणमिति ।

अथार्धसमादेः संख्यामाह । तत्रार्धविषमाणां तु षट्पञ्चाशे शत इति ।
षट्पञ्चाशादिकानि यत्र ते द्वे शते ॥ ३०४ ॥

सामान्यै जाश्च जायन्ते ध्रुवा विषमपादिकाः ।

स्वेन नाम्ना तु नामानि तासां कार्याणि वृत्तनः ॥ ३०५ ॥

एवं तु जानयः प्रोक्ता नानावृत्तसमुद्भवाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि विकल्पान् पञ्चहेतुकान् ॥ ३०६ ॥

जातिः स्थानं प्रकारश्च प्रमाणं नाम चैव च ।

ज्ञेयो ध्रुवाणां गान्धर्विकल्पः पञ्चहेतुकः ॥ ३०७ ॥

वृत्ताक्षरप्रमाणं हि जातिरित्यभिसंज्ञिता ।

समार्धविषमाभिश्च प्रकारः परिकीर्तितः ॥ ३०८ ॥

पट्कलाष्टकले चैव प्रमाणे द्विविधे स्मृते ।

यथागोत्रकुलाचारैर्नृणां नामाभिधीयते ॥ ३०९ ॥

स्वेन नाम्नेति । यत एव समवृत्तद्वयादर्धसमं तदेव तस्या नामेत्यर्थः । यथा श्रीशङ्करभक्तिसालिता भट्टशङ्करेणार्धसमवृत्तप्रकरणे दर्शितम् । उद्धता सभोजसमौ बलिता जवन इत्यादि ॥ ३०५ ॥

पञ्चहेतुकानिति । निमित्तकृतान् पञ्चप्रकारान् वक्ष्यामीति ॥ ३०६ ॥

तत्र निमित्तपञ्चकमाह । जातिः स्थानं प्रकारश्च प्रमाणं नाम चैवेति ॥ ३०७ ॥

वृत्तेऽक्षरप्रमाणं जातिः । स्वरूपजननान् । स्थानं बहु वक्तव्यत्वादप्रतोऽभिधास्यते । समार्धसमविषमता प्रकारः ॥ ३०८ ॥

पट्कलाष्टकलप्रमाणे द्विकलाभिधाने नाम । जात्यादीनामत्र प्रयोजनमाह । कलाधिक्येऽपि समुदायताले हि व्यथता विभाति । अवयवताले बहुधेति । अन्ये तु नात्यल्पत्वान्नातिवि(स्तृ)तत्वाच्च पट्कलाष्टकले वक्तव्ये इत्याहुः । उपलक्षणमात्रमेतदित्यपरे । अथ नामाह । यथागोत्रकुलाचारैरिति । आश्रयणेनान्वर्थयोगेनोपेतम् ॥ ३०९ ॥

एवं नामाश्रयोपेनं ध्रुवाणामपि चेष्टयते ।
 प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामप्रासादिकमथान्तरम् ।
 गानं पञ्चविधं विद्याद् ध्रुवायोगसमन्वितम् ॥ ३१० ॥
 नानारसार्थयुक्ता नृणां या गीयते प्रवेशे तु^१ ।
 प्रावेशिकी तु नास्तीति विज्ञेया सा ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३११ ॥
 अङ्कान्ते निष्क्रमणे पात्राणां गीयते प्रयोगेषु ।
 निष्क्रामोपगतगुणां विद्यान्नैष्क्रामिकीं तां तु ॥ ३१२ ॥
 क्रममुलङ्घ्य विधिशैः क्रियते या द्रुतलयेन नाट्यविधौ ।
 आक्षेपिकी ध्रुवासौ द्रुता स्थिता वाऽपि विज्ञेया ॥ ३१३ ॥

ध्रुवाणामपि चेति । न केवलं रसभावानामित्यर्थः । किं तन्नामेत्याशङ्क्य
 पूर्वोक्तं स्मारयति । प्रवेशापेक्षे(क्षेपे)ति । रसाध्याये (भ. ना. अ. ६.२९.३०)
 व्याख्यातः श्लोकः ॥ ३१० ॥

एतेषु नामान्वर्थं योजयति । नानारसार्थयुक्तेति । नाना रसा भावा
 अर्थाश्च विभावादयः तेषां युक्तं(क्तः) सामाजिकानां हृदयेषु प्रवेशो यथेति प्रयोजनम् ।
 नृणामिति । एकशेषे नारीणां च ॥ ३११ ॥

प्रविष्टस्यावश्यं निष्क्रमणं न त्वेवमाक्षेपादित्याशयेन नैष्क्रामिकीमाह । अङ्कान्त
 इति । अङ्कस्य समाप्तिः । असमाप्तेऽप्यङ्के यदा पात्राणां निष्क्रमणं तदा चेत्यर्थः । निष्क्र-
 मणक्रियायामुपगतो वर्ण्यचेनाङ्गीकृतो गुण इत्युपचरितार्थो हंसराजादिर्यस्याम् ॥ ३१२ ॥

अथाक्षेपिक्याः समर्थेन स्वरूपमाह । क्रममुलङ्घ्येति । प्रस्तुतं रसम् ।
 द्रुतलयेनेति । खलु खलंकादिवाक्यप्रयोगे या रसापेक्षयोजना तद्विषयः(या) प्रयुज्यते(सा)
 आक्षेपिकी । तत्राक्षिप्यमाणरसस्य दीप्ततया द्रुता । यथा उदात्तराघवे रामस्य
 प्रस्तुतशृङ्गारकमोलङ्घनेन

अरे तापस स्थिरी(रो)भव । केदानीं गम्यते ।

स्वसुर्मम पराभवप्रसव एकदत्तव्यथ ।*

१ च. प्रवेशेषु ।

* अन्ये पादास्तु—

[खरप्रभृतिबान्धवोद्वलनवातसन्धुक्षितः ।

तत्रेह विश्लीभवत्तनुसमुच्चलच्छोणितधराच्छुरितवक्षसः प्रशममेतु कोपानलः ॥]

एवं नामाश्रयोपेतं ध्रुवाणामपि चेष्ट्यते ।
 प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामप्रासादिकमथान्तरम् ।
 गानं पञ्चविधं विद्याद् ध्रुवायोगसमन्वितम् ॥ ३१० ॥
 नानारसार्थयुक्ता नृणां या गीयते प्रवेशे तु ।
 प्रावेशिकी तु नाग्रा विज्ञेया सा ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३११ ॥
 अङ्गान्ते निष्क्रमणे पात्राणां गीयते प्रयोगेषु ।
 निष्क्रामोपगतगुणां विद्यान्नैष्क्रामिकीं तां तु ॥ ३१२ ॥
 क्रममुलङ्घ्य विधिज्ञैः क्रियते या द्रुतलयेन नाट्यविधौ ।
 आक्षेपिकी ध्रुवासौ द्रुता स्थिता वाऽपि विज्ञेया ॥ ३१३ ॥

ध्रुवाणामपि चेति । न केवलं रसभावानामित्यर्थः । किं तन्नामेत्याशङ्क्य
 पूर्वोक्तं स्मारयति । प्रवेशापेक्षे(क्षेपे)ति । रसाध्याये (भ. ना. अ. ६.२९.३०)
 व्याख्यातः श्लोकः ॥ ३१० ॥

एतेषु नामान्वर्थं योजयति । नानारसार्थयुक्तेति । नाना रसा भावा
 अर्थाश्च विभावादयः तेषां युक्तं(क्तः) सामाजिकानां हृदयेषु प्रवेशो ययेति प्रयोजनम् ।
 नृणामिति । एकशेषे नारीणां च ॥ ३११ ॥

प्रविष्टस्यावश्यं निष्क्रमणं न त्वेवमाक्षेपादित्याशयेन नैष्क्रामिकीमाह । अङ्गान्त
 इति । अङ्गस्य समाप्तौ । असमाप्तेऽप्यङ्के यदा पात्राणां निष्क्रमणं तदा चेत्यर्थः । निष्क्र-
 मणक्रियायामुपगतो वर्ण्यत्वेनाङ्गीकृतो गुण इत्युपचरितार्थो हंसराजादिर्यस्याम् ॥ ३१२ ॥

अथाक्षेपिक्याः समर्थेन स्वरूपमाह । क्रममुलङ्घयेति । प्रस्तुतं रसम् ।
 द्रुतलयेनेति । खलु खलंकादिवाक्यप्रयोगे या रसापेक्षयोजना तद्विषयः(या) प्रयुज्यते(सा)
 आक्षेपिकी । तत्राक्षिप्यमाणरसस्य दीप्ततया द्रुता । यथा उदात्तराघवे रामस्य
 प्रस्तुतशृङ्गारक्रमोलङ्घनेन

अरे तापस स्थिरी(रो)भव । केदानीं गम्यते ।

खसुर्मम पराभवप्रसव एकदत्तव्यथ ।*

१ च. प्रवेशेषु ।

* अन्ये पादास्तु—

[खरप्रभृतिवान्धवोद्वलनवातसन्धुक्षितः ।

तवेह विदलीभवत्तनुसमुच्चलच्छोणितक्षराच्छुस्निवक्षसः प्रशममेतु कोपानलः ॥]

या च रसान्तरमुपगतमाक्षेपवशात् कृतं प्रसादयति ।

रागप्रसादजननीं विद्यात् प्रासादिकीं तां तु ॥ ३१४ ॥

विपण्णे मूर्च्छिते भ्रान्ते वस्त्राभरणसंगमे ।

दोषप्रच्छादना या च गीयते सान्तरा ध्रुवा ॥ ३१५ ॥

इत्यादिना (रावणवाक्येन) । यथा (द्रुता) वाक्याकर्णनेन वीररसस्याक्षेप्यस्य तु रसस्य मासृण्ये । स्थितेति विशम्बिता । यथाऽश्वत्थाम्नो युद्धवीरे कमोलङ्घनेन

कुतोऽद्यापि ते तातः ।

(वेणीसंहारम् ३.८)

इति नेपथ्यश्रवणादि तस्य करुणरसस्य ॥ ३१३ ॥

अथ प्रासादिकीमाह । या च रसान्तरमुपगतमिति । उपगत-
मभ्युपगतं प्रस्तुतं रसविशेषं यदा प्रसादयति निर्मलीकरोति । कथम् । अनुक्तस्य विभा-
वानुभाक्क्यभिचारिवर्गस्य आक्षेपवशात् स्थिरीकरणसमर्थत्वादिति । काव्यगतेनोत्कर्षेण
रागप्रसादस्य जात्यंशकगीतिवर्णालङ्कारस्य सौभाग्यकृतस्य सामाजिकहृदयं तन्मयीभावा-
पत्तियोग्यतामात्मनो जननमिति गीतिशोभया वा प्रासादयोजनः । प्रासादिकीं विद्यात् ।
विशेषमस्या द्योतयति । इयं हि प्रावेशिक्याक्षेपिक्या अनन्तरमवश्यप्रयोज्या भवति ॥ ३१४ ॥

अथान्तरागानमाह । विपण्णे मूर्च्छिते भ्रान्त इति । अन्तरे छिद्रे गीयत
इत्यन्तरा ध्रुवा । तदाह । दोषप्रच्छादन(ना) इति । तान् दोषानुदाहरति ।
विपण्ण इति । अनुकर्तुर्यदनाशङ्कितधनविषयादत्युद्धतप्रयोगश्रमवशाद्वा भ्रमादिदोष-
सम्भावना । वस्त्राभरणावकाशदिसर्वा[या] गीयते सान्तरा ध्रुवा । तत्र च प्राक्तनं भावि
वा रसस्वरूपमनुवृत्तमित्यवश्यं द्रुतमध्यविलम्बितान्यतमेन भाव्यं(व्यम्) । श (स) एव च
ताल (भ. ना. ३१.५) इत्युक्तत्वात् तदाधारभूतया छन्दोनिबद्धया भाव्यम् । केवलं
छिद्राच्छादनमात्रप्रयोजनायामस्यां न सार्थकपदकदम्बयोजनमुपगीतिशुष्काक्षरैरेवेयं लक्ष्ये च
लतिकदिनाम्ना प्रसिद्धा गीयत इति नाट्यधर्मी(र्म)प्रायेयम् । यद्यपि प्रावेशिक्यादेरपि
नानुकार्यविषयसम्भवस्तथापि काव्यवाक्यैकवाक्यतायां

तरलयसि दृशं किमुत्सुकाम् ।

इत्यादि काकतालीयश्रुतिशकुनन्यायेन लौकिकस्य सम्भवं नात्यन्तं नाट्यधर्मभावः । एं
नाम व्याख्यातम् ॥ ३१५ ॥

या च रसान्तरमुपगतमाक्षेपवशात् कृतं प्रसादयति ।
 रागप्रसादजननीं विद्यात् प्रासादिकीं तां तु ॥ ३१४ ॥
 विषण्णे मूर्च्छिते भ्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।
 दोषप्रच्छादना या च गीयते सान्तरा ध्रुवा ॥ ३१५ ॥

इत्यादिना (रावणवाक्येन) । यथा (द्रुता) वाक्याकर्णनेन वीररसस्याक्षेप्यस्य तु रसस्य
 मासृण्ये । स्थितेति विलम्बिता । यथाऽश्वत्थाम्नो युद्धवीरे कमोलङ्घनेन

कुनोऽद्यापि ते तातः । (वेणीसंहारम् ३.८)

इति नेपथ्यश्रवणादि तस्य करुणरसस्य ॥ ३१३ ॥

अथ प्रासादिकीमाह । या च रसान्तरमुपगतमिति । उपगत-
 मभ्युपगतं प्रस्तुतं रसविशेषं यदा प्रसादयति निर्मलीकरोति । कथम् । अनुक्तस्य विभा-
 वानुभावव्यभिचारिवर्गस्य आक्षेपवशात् स्थिरीकरणसमर्थत्वादिति । काव्यगतेनोत्कर्षेण
 रागप्रसादस्य जात्यंशकगीतिवर्णालङ्कारस्य सौभाग्यकृतस्य सामाजिकहृदयं तन्मयीभावा-
 पत्तियोग्यतामात्मनो जननमिति गीतिशोभया वा प्रासादयोजनः । प्रासादिकीं विद्यात् ।
 विशेषमस्या द्योतयति । इयं हि प्रावेशिक्याक्षेपिक्या अनन्तरमवश्यप्रयोज्या भवति ॥ ३१४ ॥

अथान्तरागानमाह । विषण्णे मूर्च्छिते भ्रान्त इति । अन्तरे छिद्रे गीयत
 इत्यन्तरा ध्रुवा । तदाह । दोषप्रच्छादन(ना) इति । तान् दोषानुशहरति ।
 विषण्ण इति । अनुकर्तुर्यदनाशङ्कितधनविषयादत्युद्धतप्रयोगश्रमवशाद्वा भ्रमादिदोष-
 सम्भावना । वस्त्राभरणावकाशदिसया[या] गीयते सान्तरा ध्रुवा । तत्र च प्राक्तनं भावि
 वा रसस्वरूपमनुवृत्तमित्यवश्यं द्रुतमध्यविलम्बितान्यतमेन भाव्यं(व्यम्) । श (स) एव च
 ताल (भ. ना. ३१.५) इत्युक्तत्वात् तदाधारभूतया छन्दोनिबद्धया भाव्यम् । केवलं
 छिद्राच्छादनमात्रप्रयोजनायामस्यां न सार्थकपदकदम्बयोजनमुपगीतिशुष्काक्षरैरेवेयं लक्ष्ये च
 लतिकादिनाम्ना प्रसिद्धा गीयत इति नाट्यधर्मी(र्म)प्रायेयम् । यद्यपि प्रावेशिक्यादेरपि
 नानुकार्यविषयसम्भवस्तथापि काव्यवाक्यैकवाक्यतायां

तरलयसि दृशं किमुत्सुकाम् ।

इत्यादि काकतालीयश्रुतिशकुनन्यायेन लौकिकस्य सम्भवं नात्यन्तं नाट्यधर्मभावः । एवं
 नाम व्याख्यातम् ॥ ३१५ ॥

ध्रुवाणां चैव सर्वासां रसभावसमन्वितम् ।

यथास्थानं प्रवक्ष्यामि यत्र गेयं प्रयत्नतः ॥ ३१६ ॥

द्विविधं तु स्मृतं स्थानं परसंस्थात्मसंश्रयम् ।

यत्वाक्षेपसमायुक्तं तच्च मे सन्निबोधत ॥ ३१७ ॥

बद्धे निरुद्धे पतिते व्याधिते मूर्छिते मृते ।

अवकृष्टा ध्रुवा कार्या भावे च करुणाश्रये ॥ ३१८ ॥

अथ जानिः स्थानं प्रकारश्च प्रमाणं नाम चेति श्लोके (भ. ना. ३२-३०५) यत्प्रमाणमुद्दिष्टं तलक्षयल्लुपक्रमते । ध्रुवाणां चैव सर्वासामिति । तत्र स्थानस्य सामान्यलक्षणमाह । यत्र गेयं प्रयत्नत इति । रसोपयोगी पात्रविशेषः स्थानमित्यर्थः ॥ ३१६ ॥

ननु प्रवेशनिष्क्रमाक्षेपप्रसादच्छिद्राण्येव गेयस्थानानि । तानि च नामनिर्वचनेन लब्धानि । तत् किमिदानीं स्थानं नाम्ना विशिष्यत इत्याशङ्क्याह । द्विविधं तु स्मृतं स्थानमिति । न प्रवेशादिस्थानमत्र लक्ष्यते किन्तु प्रधानभूतो यो रसभावादिरर्थस्तदुपयोगि तावद्भानम् । तत्र कदाचिद्यत्रैव योऽर्थस्तदुद्देशेनैव गीयते । यथा रामस्य सीतादिप्रयुक्तविप्रलम्भे तदाश्रयमेव कदाचित् पात्रान्तराश्रयणेन । यथा तम्यैव विप्रलम्भे लक्ष्मणाश्रये ति(नि)तराम(मा)हुरित्यत्र । तदाह । परसंस्थात्मसंश्रयमिति । परस्थगतं लक्ष्मणस्य । आत्माश्रयं रामस्य । तेन स्थानमिति स्थानाश्रयं गानं द्विविधमित्यर्थः । नन्वपरस्यासौ करुण एव भवति । न हि रामे विप्रलम्भे लक्ष्मणस्य विप्रलम्भः । केवलं तद्दुःखदुःखितस्यास्य करुण इत्याशङ्क्याह । यत्वाक्षेपममायुक्तमिति । यदिति यस्मात् । आक्षेपः तद्रसोपक्षेपित्वेनोपयोगः । तेन आसमन्तात् युक्तं स्वपरसंस्थं समिति सम्यक् अवैकल्यपूर्णता तेनायुक्त्याऽऽत्मसंश्रयम् । एतदुक्तं भवति । लक्ष्मणस्य करुणे विनयोचितं(ते) मस्तुणमन्थरं(रे) गानं(ने) प्रयुक्तेऽपि तु रामविप्रलम्भ एव तत्र प्रयोजकीभवति । तथा च लक्ष्मणस्य तदुपसर्पणैव परैव तत्परा गानं प्रयोजयति । परस्थोऽप्यसौ प्रयोजको भवति । स वायं प्रयोगो विधिनोपदेशदिशा न शक्यं(क्यः) प्रतिपादयितुमिति दर्शयति । तच्च मे सन्निबोधतेति ॥ ३१७ ॥

तत्राक्षेपिकयां तावत् स्थानद्वयोचितं लयविभागेन विशेषं यथायोगं निरूपयितुमाह । बद्ध इत्यादि । बद्धो निगडादिना निरुद्धोऽवष्टब्धः । पतितो महापातकयोगात् । मृत इति मुमूर्षा । अवकृष्टेति विलम्बिता । करुणाश्रय इति निर्वेदादौ ॥ ३१८ ॥

औत्सुक्ये ह्यवहित्ये च चिन्तयां परिदेविते ।

श्रमे दीने^१(दैन्ये) विषादे च स्थिता कार्या ध्रुवा बुधैः ॥ ३१९ ॥

एतेष्वेव तु भावेषु करुणावेदितेषु च ।

ध्रुवा द्रुता च कर्तव्या करुणे भावसंश्रया ॥ ३२० ॥

यत्र प्रत्यक्षजं दुःखं मृताभिहतदर्शनम् ।

स्थिता तत्र हि कर्तव्या करुणे तु रसे बुधैः ॥ ३२१ ॥

उत्पातदर्शने चैव^२ प्रहर्षेऽद्भुतदर्शने ।

विषादे च^३ प्रसादे च रोपे सत्वस्य दर्शने ॥ ३२२ ॥

वीररौद्रभयाद्येषु प्रत्यक्षावेदितेषु च ।

ध्रुवा द्रुतलया कार्या ह्यावेगे सम्भ्रमे तथा ॥ ३२३ ॥

प्रसादे(द)याचने चैव तथाऽनुस्मरणे पुनः ।

तथाऽनिशयवाक्येषु तथा च नय(व)सङ्गमे ॥ ३२४ ॥

हर्षेऽथ^४ प्रार्थने चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने ।

ध्रुवा प्रासादिकी कार्या तज्जैर्मध्यलयाश्रया ॥ ३२५ ॥

स्थितेति । मध्या विलम्बिता च ॥ ३१९ ॥

एतेष्वेव तु भावेषु करुणेति । तद्वाश्रयेषु भावेषु द्रुता ध्रुवा कार्या ।
केषु पात्रेष्वित्याह । करुणेति । करुणस्यावेदनं येषु स्वयमुत्पन्नकरुणस्यावेदनं येषु । तेन
शोकस्याभिभावपरिपोषकादिव्यभिचारिसंश्लितेषु परिजनादिष्विति यावन् । अत एवाह ।
भावसंश्रयेति । भावप्राप्तिस्तन्निकटप्राप्तिर्निमित्तं वा द्रुता ध्रुवेति ॥ ३२० ॥

तर्हि परदुःखे सर्वत्रैव ध्रुवा । नेत्याह । यत्र प्रत्यक्षजं दुःखमिति ।
दुःखज्ञानम् । कुत्रेत्याह । मृतेति । मृतस्यापमृत्युना अभिहतस्य आकस्मिकतीव्र-
रोगशोकादिना अभिघातस्य च दर्शनं यस्मिन् तत् प्रत्यक्षजं दुःखम् । तत्र विलम्बिता
कार्या । करुणे त्विति । परसंस्थे ॥ ३२१ ॥

उत्पानो भूकम्पादिः । विषादे वृत्ते सति । (प्रहर्षे) झटिति यः प्रमोदस्तत्र
॥ ३२२ ॥

द्रुताव्यापकं लक्षणमित्याह । आवेगे सम्भ्रमे च द्रुतेति ॥ ३२३ ॥

प्रसादविषये याचने ॥ ३२४ ३२५ ॥

शरीरव्यसने रोषे पुनःसन्धानकर्मणि ।

सानुबन्धा' ध्रुवैः कार्या गीतज्ञैरन्तरा ध्रुवा ॥ ३२६ ॥

अध्रुवास्तु प्रवेशाः स्युर्गायतो रुदतस्तथा ।

सम्भ्रमे प्रेषणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा ॥ ३२७ ॥

सानुबन्धेति । अनुबन्धः त्वरा तेन सानुबन्धेति द्रुतलयेत्यर्थः । क सा क्रियते । आह । शरीरस्य व्यसने रोषे प्रवृत्ते सति । यत्पुनःसन्धानकर्म तस्मिन् । एतदुक्तं भवति । शरीरव्यसनवशाद् दो(रो)षवशाद्वा यदा नटे(टो)ऽपसर्पति तदा तत्स्थानेऽन्वस्य तद्रूमिका(यां) द्वितीयस्य योजनं त्वस्याः कर्तव्यम् । तत्र चान्तरा ध्रुवा द्रुतेति ॥ ३२६ ॥

अथ यत्र प्रावेशिकीशून्यं तदाह ।

अध्रुवास्तु प्रवेशाः स्युर्गायतो रुदतस्तथा ।

सम्भ्रमे प्रेषणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा ॥

इह प्रावेशिकी नाम प्रवेक्ष्यतः पात्रस्य स्वरूपं सामाजिकमनसि संक्षेपेण समर्पयितुं गीयते । तत्र गायता यदा प्रविशति तदा प्रावेशिक्यां गीयमानायां प्रकृतगानं रोदनं च व्यदीय(र्य)त । सम्भ्रान्तस्य परेण त्वरया प्रेषितस्य तूत्पातविस्मयावावेदयितुमायातस्य त्वरयैव प्रवेश उचित इति ।

अन्ये त्वाहुः । पूर्वप्रविष्टस्य च प्रधानपात्रस्य देवीप्रायस्य गायतो रुदतो वा सम्बन्धी परिजनो यदा प्रविशति तदा ध्रुवाऽस्य प्रवेशे मा भून् मुख्योपरोधकत्वं इति । कार्यान्तरव्यग्रे च प्रधानपात्रे उत्पातविस्मयावावेदनाय तन्निष्ठमुपसर्पतो मध्यमपात्रस्यापि स(अ)ध्रुवाः प्रवेशः । प्रधानपात्रस्याऽपि सम्भ्रमे सत्यध्रुव एव । शङ्खचूडस्येव जीमूतवाहनभक्षणाकुलगरुडनिकटमुपसर्पतः (नागानन्दम् ५.१७) । प्रेषणग्रहणं नैष्कामिकीविषयं प्रसङ्गात्तेन त्वरयता प्रतीहार्यादिः प्रेषितस्याध्रुवनिष्क्रमणम् ।

अत्र तु प्रविष्टपात्रेण गायता रुदता वा सह यदा प्रविशतो ज्ञटिति नास्ति सम्बन्धस्तदा प्रकृतासु(सू)परमो मन्तव्यः ।

उपाध्यायास्त्वाहुः । गायतो रुदत इत्यनेन हर्षशीरक्रोधशोकविपस्वेव क्रमेण लक्ष्यते । तेन च सम्भ्रमो विशेष्यते । तेन क्रोधशोकहर्षादिष्वपि सम्भ्रमे अध्रुवः

एवमर्थविधिं ज्ञात्वा देशकालमृतुं तथा ।

प्रकृतिं भावलिङ्गं तु ततो योज्या ध्रुवा बुधैः ॥ ३२८ ॥

शीर्षका चोद्धता चैव ह्यनुबन्धा(द्धा) विलम्बिता ।

अङ्किता चापकृष्टा च पट्प्रकारा ध्रुवा स्मृताः(ता) ॥ ३२९ ॥

शिरःस्थानीयमेतद्वि यस्मात् तस्मात्तु शीर्षि(र्ष)का ।

उद्धता तूद्धता यस्मात् तस्मात् ज्ञेया ध्रुवा बुधैः ॥ ३३० ॥

प्रवेश इति । तथा चाग्रे वक्ष्यति अपटाक्षेपकृता चाल्ययिकी हर्षरो(रा)ग
कार्येषु (भ. ना. ३२.४१३) इति । एतच्च स्वस्थान एव व्याख्यास्यते । तच्च प्रकृतरस-
स्योपरोधिका ध्रुवा न प्रयोज्यैवंपरमिति मन्तव्यम् ॥ ३२७ ॥

अथ कविशिक्षार्थमाह । एवमर्थविधिमिति । अर्थविध्यादिकं ज्ञात्वा
ध्रुवा बुधैः कविभिर्गो(ज्या) । नत्रार्थविधिराक्षेपप्रसादनादिप्रयोजनप्रकारं हंसगजादि-
रित्यन्ये । देशः सरोऽग्न्यादिः । कालं रात्र्यादिकम् । ऋतुर्वसन्तादिः । प्रकृति-
रुत्तमादिः । भावो रत्यादिः । लिङ्गमनुभाववर्गः । येषां मध्ये यदेव प्रधानमन्ते वार्ध
द्विशशिः सामान्येन वा कविना ध्रुवायां व्यावर्णनीयमिति यावत् ॥ ३२८ ॥

अथ प्रावेशिक्यादिषु पञ्चस्यपि प्रत्येकं प्रकारपट्कं सम्भवतीति दर्शयितुमाह ।

शीर्षका चोद्धता चैव ह्यनुबद्धा विलम्बिता ।

अङ्किता चापकृष्टा च । इति ।

विलम्बितेति । द्रुवविलम्बिता ध्रुवागामनियताश्चरका । सा गानप्रयोगमपनयन्ती काव्य-
स्वरूपं परिपूर्णं प्रयुज्यते तत्पूर्णं च प्रकृतिमुखेन वा रसभावचेष्टितमुखेन वा । तत्रोत्तम-
प्रकृतिः प्राधान्येन प्रवर्तमाना हि शीर्षका । उत्तमसमाश्रयो हि रसभावादिरनन्तपरि-
जनादिगतचित्तवृत्त्यन्तरजीवितकल्पः । अतोऽस्य शिर इति व्यपदेशः । विचित्रप्रकृतिचित्र-
वृत्तिकल्पत्वेन प्राधान्यात् । चेष्टितप्राधान्येनोद्धतसङ्गतां समस्तविभावानुभाववदभिचारिसम्पदं
सूचयत्यनुबद्धा । अधनमध्यमनीचरित्यादिस्थिता तु भिन्नां प्रकृतिचित्तवृत्तिं भिन्नं च
तद्वत् चेष्टितं सूचयति दुनविलम्बिता । सापेक्षभावरूपं संविद्विज्ञासमुद्गरं रसमाश्रय-
त्यङ्किता । तद्विपरीताऽपकृष्टेति प्रतिश्रुतं षोढा विभागः ॥ ३२९ ॥

तस्माद्वेतोरेतत् संगतं शिरस्थानीयं प्रधानं भवति । तस्माच्छीर्षकेति
सङ्गतिः । उद्धता तूद्धतेति गमानमभ्रमणादिप्राधान्यात् । अन्ये तु वीरसौद्रविषये-
मित्याहुः ॥ ३३० ॥

यतिं लयं वाद्यगतिं पदं वर्णान् स्वराक्षरम् ।

अनुबध्नाति यत्रैवमनुबद्धा भवेत्तु सा ॥ ३३१ ॥

आक्री(पी)डितप्रवृत्तो यश्चतुर्थलयकारकः ।

नाट्योपचारजनितः सोऽनुबन्धः प्रकीर्तितः ॥ ३३२ ॥

यतिं लयं वाद्यगतिं पदं वर्णान् स्वराक्षरान्(रम्) ।

अनुबध्नाति यत्रैवमनुबद्धा भवेत्तु सा ॥

इति । यतिः समाद्या । लयो द्रुतादिः । वाद्यगतिश्चतुर्विधातोद्यवैचित्र्यम् । पदं वृत्तगो यस्यात्मा विरामः । वर्णो वृत्तगत एव गुरुलघुभेदः । स्वर्यते यथोचितं गीतक्रियायां विस्तार्यते यतः स्वरशब्देन वर्णाङ्गरूपा गीतिः । अक्षरं गीयमानं पदम् । अन्ये तु चच्चण्डादितालमक्षरमाहुः । न क्षरति न साम्याच्चयवते गीतवृत्तादिकं येनेति । एतद्यत्या-
द्यक्षरान्तम् । यस्यां ध्रुवायामेवमिति प्रयोगैचित्येन कविर्नाट्याचार्यो वर्णकविर्गीता नटो वा यत्रानुबध्नाति सा ध्रुवा अनुबद्धा ॥ ३३१ ॥

अनुबन्धनं व्याचष्टे ।

आपीडितप्रवृत्तो यश्चतुर्थलयकारकः ।

नाट्योपचारजनितः सोऽनुबन्धः ॥ इति ।

अनुबन्धमपीडितमन्योन्यसंश्लिष्टं कृत्वा प्रकर्षेण प्रवर्तनं यत्यादीनामक्षरान्तानां यतो भवति तदा क्रियाविशेषोऽनुबन्धः । स च कवेस्तथोचिनध्रुवार्थयोजनम् । उचिनश्च ध्रुवार्थः । तत्र त्रिभावादिपूर्णासंविद्वरः । तस्मिन् योजना पानकमिव रसं प्रसूने । तद्योजनार्थश्च यत्यादेरक्षरान्तस्य व्यामिश्रीकरणात्मा वर्णकवेः क्रियाविशेषः । गातुश्च तथैवाविकलो लयात्मा । आचार्यस्य सम्यक् तदर्थयोजने किमपि तत्त्वान्तरमिव विद्यत आत्मा । पात्रगतपात्रस्य तदा पात्राङ्गेन निर्वहणम् । अत एव परस्परयतीनां योजने अन्येव(न) यनिवस्तु । यतिलयानां च योजने द्रुतादिभ्यतिरिक्त एव लयो भवेत् । एवं पाकविद्यादीनामपि स्वतः परस्परतश्च योजने किमपि तत्त्वान्तरमिव विद्यत आत्मा । पात्रगतपात्रस्य तदा पात्राङ्गेन निर्वहणम् । अत एव च परस्परयतीनां गुडमरीचादिरमयोजनमप्येव पानक इव रसान्तरस्वम् । तदाह चतुर्थेति । चतुर्थलयो द्रुतादिभ्योऽन्यं करोति स्फुरयतीति । लयग्रहणं प्राधान्यात् । लय एव हि तालमित्युक्तमसकृत् । लयेन सर्वं वैचित्र्यं लक्ष्यते । अत एवायमनुबन्धो नाट्यव्यवहारेणैव जनितः । सर्वथैवातिलौकिकत्वान्नाट्यस्य च रसस्यो-

नाट्ये त्वरितसञ्चारा नाट्यधर्ममनुव्रता ।

मविलम्बितसञ्चारा भवेद् द्रुतविलम्बिता ॥ ३३३ ॥

अङ्किता तूत्कटगुणा शृङ्गाररससम्भवा ।

यस्मात् सा न(स्थाने) प्रसन्ना च तस्मादेपाङ्किता स्मृता ॥ ३३४ ॥

अन्यभावेषु कृष्टश्च(ष्टा च) कृष्टहेतुषु^१ गीयते ।

यस्मात् कारुण्यसंयुक्ता ह्ययकृष्टा भवेत् ततः ॥ ३३५ ॥

पचरणहेतुः । विभावादिसम्पत्तिजनिनं नाट्योपचारं च नाट्यायितमुपचारादिसामान्या-
भिनयकथितम् । तैर्जनितो लब्धसत्ताको नाट्यायिनप्रयोजनबहुल इति । ईदृक् क्रिया-
विशेषोऽनुबन्धनमित्युच्यते । तद्योगाद् ध्रुवाऽनुवद्वेति ॥ ३३२ ॥

एवमनुबद्धां व्याख्याय द्रुतविलम्बितामाह । नाट्ये त्वरितसञ्चारेति ।
त्वरितो द्रुतः सञ्चारो यस्यां सह विलम्बितेन सञ्चारेण वर्तते प्रकृतिभेदात् ।
अत एव नाट्यधर्मीकृत्य चित्रं रसादिवैचित्र्यं च अनु तदौचित्येन व्रतं नियमो
विद्यते । तस्येति सत्वर्थीयोऽच् (अष्टा. ५.२.२७) तेन कृत्यप्रयोगान्ता वा द्वितीयैव
॥ ३३३ ॥

अङ्किता तूत्कटगुणेति । उत्कटोऽतिस्फुटो गुणोऽनुभाववर्णः शृङ्गाररस-
सम्बन्धी यस्यां व्यावर्ण्यते सा उत्कटगुणा । अत् (त) (पा. धा. पा. ३८) अतिक्रमे ।
अतिशयेन क्रमणमाक्रमणं व्यापारं च रसस्य (विभावादिभिः सञ्चितम्) । उक्तं शरीरं
व्याप्यते तेन (भ. ना. ७.७) इत्यत्र । अन्तरे शृङ्गारग्रहणं मुखप्रधानं हाम्याद्भुता-
द्युपलक्षणम् । तेन हृदयस्थेन विवश्वारूढेन सम्भवो निर्माणं यस्या अस्याः । अङ्कितत्वे
निर्वचनं स्फुटयति । यस्मात् स्थाने प्रसन्नेति । स्थानस्य चित्तवृत्त्यवस्थात्मनः
प्रकृष्टं सन्नं व्यापनं यस्माद् भवतीति ॥ ३३४ ॥

अन्यभावेषु कृष्टा चेति । कारुण्ये सम्यगु(ग्यु)क्ता उचिता प्रकृष्टा
यस्मात् कृष्टमुत्थानं कृत्वा गीयते । किं करुण एवेत्याह । अन्येषु च कृष्टहेतुषु ।
कर्मणि चित्तवृत्त्यवसादरूपे मान्थर्थकारणेषु भावेषु विप्रलम्भभयानकादिषु व्यभिचारिभूतेषु
निर्वेदग्लानिशमचिन्ताप्रभृतिषु । चो भिन्नक्रमः ॥ ३३५ ॥

या तु प्रावेशिकी दीप्ता सा कार्या तूदृता नृणाम् ।
 या तु प्रासादिकी नाम स्त्रीणां कार्याऽङ्किता तु सा ॥ ३३३ ॥
 या स्थिता साऽवकृष्टा तु या द्रुता सा विलम्बिता ।
 याऽन्तरा सानुबन्धा च प्रकारास्तु प्रवेशजाः ॥ ३३७ ॥
 शीर्षका चोदृता चैव देवपार्थिवयोर्भवेत् ।
 दिव्यपार्थिववेद्यानां स्त्रीणां योज्या तथाङ्किता ॥ ३३८ ॥
 मध्यमानां प्रवेशे तु ज्ञेया द्रुतविलम्बिता ।
 नीचानां चैव कर्तव्ये नृणां ये खञ्जनकुटे ॥ ३३९ ॥
 खञ्जं च नकुटं चैव स्थाने प्रासादिकी तु सा ।
 कस्माच्छलितभावत्वाद्धास्यशृङ्गारयोर्यतः ॥ ३४० ॥

अथ सम्भवानुसारेण विप्र(य)दिशमासां दर्शयति । या तु प्रावेशिकीत्यादि ।
 प्रावेशिकीप्रवृत्तमुपलक्षणार्थम् । नृणामिति चेष्टावाहुव्यसम्भवात् । अन्ये तु नियम-
 परत्वं व्याचक्षते । तच्चेद(दृष्टाङ्गं लक्ष्यविरुद्धमित्युपेक्ष्यमेव । परसंस्थानाशयेनायं ग्रन्थ
 इतीनरे । प्रासादिकी नामाङ्कित्यु(तो)पलक्षणम् ॥ ३३६ ॥

प्रकारास्तु प्रवेशजा इति । स्त्रीणाम(मि)ति वर्तन इति केचित् । या
 द्रुता ना विलम्बिता याऽन्तरा सा स्त्रीणामनुबन्धेति । अन्ये तु नियमपरत्वं
 व्याचक्षते । अवकृष्टेत्येतच्च शीर्षका चोदृता चैव देवपार्थिवयोरित्युत्तरग्रन्थेन
 योजयन्ति । वक्ष्यते इत्याह्वार्यः(म्) ॥ ३३७ ॥

दिव्यपार्थिववेद्यानामिति । अप्सरसां गणिकानां च । स्त्रीणामिति ।
 कुलाङ्गनानामपि ॥ ३३८ ॥

मध्यमानां नीचानां च सम्प्रवेशे द्रुतविलम्बिता । तस्यां च
 खञ्जनकुटे कृते कार्य इति सङ्गतिः । तुरप्यर्थे ॥ ३३९ ॥

प्रामादिक्यपि स्थानेऽवसरे खञ्जनकुटरूपा । अवसरमाह । हास्य-
 शृङ्गारयोरिति । अत्र हेतुललितभावत्वादिति । तौ रसौ सुन्दरस्याविभावौ ।
 खञ्जनकुटे च ललितभावे । ललितभावे लालित्यं भावयतः श्रव्ये इति ॥ ३४० ॥

या तु प्रावेशिकी दीप्ता सा कार्या तूदृता नृणाम् ।
 या तु प्रासादिकी नाम स्त्रीणां कार्याऽङ्किता तु सा ॥ ३३६ ॥
 या स्थिता साऽवकृष्टा तु या द्रुता सा विलम्बिता ।
 याऽन्तरा सानुबन्धा च प्रकारास्तु प्रवेशजाः ॥ ३३७ ॥
 शीर्षका चोदृता चैव देवपार्थिवयोर्भवेत् ।
 दिव्यपार्थिववेद्यानां स्त्रीणां योजया तथाङ्किता ॥ ३३८ ॥
 मध्यमानां प्रवेशे तु ज्ञेया द्रुतविलम्बिता ।
 नीचानां चैव कर्तव्ये नृणां ये खञ्जनकुटे ॥ ३३९ ॥
 'खञ्जं च नर्कुटं चैव स्थाने प्रासादिकी तु सा' ।
 कस्माल्ललितभावत्वाद्धास्यशृङ्गारयोर्यतः ॥ ३४० ॥

अथ सम्भवानुसारेण विष(य)दिशमासां दर्शयति । या तु प्रावेशिकीत्यादि ।
 प्रावेशिकीग्रहणमुपलक्षणार्थम् । नृणामिति चेष्टाब्राह्मण्यसम्भवान् । अन्ये तु नियम-
 तद्वि अष्टागमपद परत्वं व्याचक्षते । तच्चेद(द्र)ष्टाङ्गं लक्ष्यविरुद्धमित्युपेक्ष्यमेव । परसंस्थत्वाशयेनायं ग्रन्थ
 इतीतरे । प्रासादिकी नामाङ्कित्यु(तो)पलक्षणम् ॥ ३३६ ॥

प्रकारास्तु प्रवेशजा इति । स्त्रीगाम(मि)ति वर्तत इति केचित् । या
 स्थिता/ द्रुता सा विलम्बिता याऽन्तरा सा स्त्रीणामनुबन्धेति । अन्ये तु नियमपरत्वं
 व्याचक्षते । अवकृष्टेत्येतच्च शीर्षका चोदृता चैव देवपार्थिवयोरित्युत्तरग्रन्थेन
 योजयन्ति । वक्ष्यते इत्यध्याहार्यः(म्) ॥ ३३७ ॥

दिव्यपार्थिववेद्यानामिति । अप्सरसां गणिकानां च । स्त्रीणामिति ।
 कुलाङ्गनानामपि ॥ ३३८ ॥

मध्यमानां नीचानां च सम्प्रवेशे द्रुतविलम्बिता । तस्यां च
 खञ्जनकुटे कृते कार्ये इति सङ्गतिः । तुरप्यर्थे ॥ ३३९ ॥

प्रासादिक्यपि स्थानेऽवसरे खञ्जनकुटरूपा । अवसरमाह । हास्य-
 शृङ्गारयोरिति । अत्र हेतुर्ललितभावत्वादिति । तौ रसौ सुन्दरस्थायिभावौ ।
 खञ्जनकुटे च ललितभावे । ललितभावे ललित्यं भावयतः श्रव्ये इति ॥ ३४० ॥

कुर्यान्नीचे मृते चैव त्वनुबन्धं^१ लयाश्रयम् ।

स्त्रीणां राजन्यवैश्यानामव(प)कृष्टां तद्वैव च ॥ ३४१ ॥

सन्निपातास्तु चत्वारः प्रावेशिक्या भवन्ति हि ।

शेषा हि सन्निपातास्तु शीर्षि(र्ष)काः षट्पराः स्थिताः ॥ ३४२ ॥

स्थितं चाप्यङ्गितं चैव नीचानां न हि कारयेत् ।

सर्वभावाश्रयगतैस्तेषां कार्यं तु नाटकम् ॥ ३४३ ॥

त्रयो भावा भवन्त्येषां हासशोकभयात्मकाः^२ ।

एवं भावान् विदित्वा तु ध्रुवा कार्या प्रयोक्तुभिः ॥ ३४४ ॥

मृते कस्मिंश्चिन्नीचान्नविषयः । तथा स्त्रीणामनुबन्धं लयाश्रयम् । चतुर्थ-
लयकारकं कुर्यात् । नीच एव हि करुणे बहुभिधेति दर्शितम् । वक्ष्ये / न ।

कुर्यान्नीचो/ स्थैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां परिदेविनैः ।

(भ. ना. ७.६३)

इति । राजन्यवैश्यानामिति । उत्तममध्यमानामपि अपकृष्टा करुणे ॥ ३४१ ॥

मानमाह । चत्वारः सन्निपाताः प्रावेशिक्या इति । चत्वारस्तालपरिवर्तना
इति यावत् । शेषा नैष्कामिस्यादेः सन्निपाताः । अत्रैवमपवादमाह । शीर्षका
षट्पदे(रा इ)ति । द्वौ परिवर्तौ । तत्रावस्ता षट्पस्ता ॥ ३४२ ॥

अथ मन्थरमावावसरे प्राप्तनपि स्थिताङ्गितयोः प्राप्तनभिदध्यात्(धत्) पूर्वोक्तं
स्मारयति ।

स्थितं चाप्यङ्गितं चैव नीचानां न हि कारयेत् ।

इति । नाट्यो(ट्या)चार्योऽत्र प्रयोजकः । तेषां तु यत्नं प्रयोगसम्पादनं तदाश्रिता(त)
विषयत्वेनोचितैः स्वजनकुट्टैः कार्यः(र्यम्) । कीदृशैः सर्वे भावा येषां व्यङ्ग्यत्वेन तैः ।
उद्धतप्रयोगे तैरेव द्रुतलयैर्ध्रुवाप्रयोगे तैरेव विलम्बिते(तैरित्यर्थः) ॥ ३४३ ॥

तत्र किम्भावरूपैरेषां प्रधानपदाश्रयेण भूयसा मानमित्याह । त्रयो भावा इति । जा /
हास्यशोकभया ओजःप्राचुर्येणेत्यर्थः ॥ ३४४ ॥

कुर्यान्नीचे मृते चैव त्वनुबन्धं लयाश्रयम् ।

स्त्रीणां राजन्यवैश्यानामव(प)कृष्टां तदैव च ॥ ३४१ ॥

सन्निपातास्तु चत्वारः प्रावेशिक्या भवन्ति हि ।

शेषा हि सन्निपातास्तु शीर्षि(र्ष)काः पट्पराः स्थिताः ॥ ३४२ ॥

स्थितं चाप्यङ्कितं चैव नीचानां न हि कारयेत् ।

सर्वभावाश्रयगतैस्तेषां कार्यं तु नाटकम् ॥ ३४३ ॥

त्रयो भावा भवन्त्येषां हासशोकभयात्मकाः ।

एवं भावान् विदित्वा तु ध्रुवा कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ ३४४ ॥

मृते कस्मिंश्चिन्नीचपात्रविषयः । तथा स्त्रीगामनुबन्धं लयाश्रयम् । चतुर्थ-
लयकारकं कुर्यात् । नीच एव हि करुणे बहुमिथेति दर्शितम् । वर्णौ । नं ।

स्वैर्यन्त्रो । स्वैर्येणो उत्तममध्यानां नीचानां परिदेविनैः ।

(भ. ना. ७.६३)

इति । राजन्यवैश्यानामिति । उत्तममध्यमानामपि अपकृष्टा करुणे ॥ ३४१ ॥

मानमाह । चत्वारः सन्निपाताः प्रावेशिक्या इति । चत्वारस्तालपरिवर्तना
इति यावत् । शेषा नैष्कामिक्यादेः सन्निपाताः । अत्रैवमपवादमाह । शीर्षका
पट्पदे(रा इ)ति । द्वौ परिवर्तौ । तत्रावस्ता पट्पता ॥ ३४२ ॥

अथ मन्थरभावावसरे प्राप्तमपि स्थिताङ्कितयोः प्राप्तमभिदध्यात्(धत्) पूर्वोक्तं
स्मारयति ।

स्थितं चाप्यङ्कितं चैव नीचानां न हि कारयेत् ।

इति । नाट्यो(ट्या)चार्योऽत्र प्रयोजकः । तेषां तु यन्नटनं प्रयोगसम्पादनं तदाश्रिता(त)
विषयत्वेनोचितैः खञ्जनकुटैः कार्यः(र्यम्) । कीदृशैः सर्वे भावा येषां व्यङ्ग्यत्वेन तैः ।
उद्धतप्रयोगे तैरेव द्रुतल्यध्रुगप्रयोगे तैरेव विलम्बिते(तैरि)त्यर्थः ॥ ३४३ ॥

तत्र किम्भावस्वरूपैरेषां प्रधानपदाश्रयेण भूयसा मानमित्याह । त्रयो भावा इति । गा/-
हास्यशोकभया ओजःप्रचूर्णेत्यर्थः ॥ ३४४ ॥

वस्तु प्रयोगं प्रकृतिं^१ रसभावानु^२वृत्तं वयः^३ ।
 देशं कालमवस्थां तु ज्ञात्वा योजया ध्रुवा बुधैः ॥ ३४५ ॥
 वस्तुदेशसमुत्थं तु पुनः (नाग) आरण्यसम्भवम् ।
 प्रयोगश्चैव विज्ञेयो दिव्यमानुषसंश्रयः ॥ ३४६ ॥
 उत्तमाधममध्या तु त्रिविधा प्रकृतिर्मता ।
 रसभावौ तु पूर्वोक्तावृतुः कालकृतस्तथा ॥ ३४७ ॥
 शिशुयौवनवृद्धत्वं वयश्चैव प्रकीर्तितम् ।
 कक्ष्यादिगणभागजनितो देशस्तु द्विविधो मतः ॥ ३४८ ॥
 कालो रात्रिर्दिक्कृतो^४ यामकालविनिर्भितः^५ ।
 अवस्था चैव (या तु) विज्ञेया सुखदुःखार्थसम्भवा^६ ॥ ३४९ ॥

पूर्वमुक्तं लक्षयितुं पूर्णं चाभिव्यक्तुं साम्यति । वस्तु प्रयोगमित्यादि ॥ ३४५ ॥

एतत् क्रमेण लक्षयति वस्तुदेशसमुत्थमित्यादिना अवस्था या तु विज्ञेया सुखदुःखार्थसम्भवा इत्यनेन । उद्देशसमुत्थं यदुद्दिश्य गानकार्यस्य समुचितमुत्थानं प्रसरणम् । नागरः कीर्णमादिः । आरण्यो हिंसादिः । प्रयोगो दिव्यमानुषाश्रय इत्येकशेषेण । तं वेति दिव्यमानुषाद्या तृतीयाऽपि स्वीकृता । तद्वेदेन गजादेर्भेदः । काव्ये तद्यथा । दिव्ये सुरगजे इत्यादि ॥ ३४६ ॥

उत्तमादिका प्रकृतिः । तद्वेदाद् रथाङ्गचक्रगाक्रमधुकरादिवर्णनम् । रसभावौ तु पूर्वोक्ताविति । रसाध्यायोक्तो (भ. ना. ६) । जातिगतिनोरेकवचनं तयोर्द्वन्द्वः । कालकृतः कालाशात् कुतुमादिविशेषोद्देशरूप ऋतुरित्यर्थः ॥ ३४७ ॥

वयः शिशुयौवनवृद्धत्वमिति । शिशुशब्देन निःशेषे सनादारे द्वन्द्वः । कक्ष्याविभागेन जनितः कल्पितः । पथेते चाग्रहादितिदेशः । दिग्भागजनितः पूर्वोत्तराविति द्विविधो देशः ॥ ३४८ ॥

रात्रिःदि(त्रिन्दि)ना(व)कृत इति । सामान्यविषयः कालः । यामकालकृतस्त्वहरष्टथा विभज्य रात्रिमष्टधेत्यनेन । येन राजादिविशेषविषया सुखदुःखार्थ(स्वार्थ)नारूपा चार्थिता । व(त)त्सम्भवोऽस्या इति त्रिधाऽवस्था सुखित्वं दुःखित्वमर्थित्वं चेति यावत् ॥ ३४९ ॥

१ च. प्रकृते । २ च. भावयितं च यत् । ३ ब. वस्तुदेश । ड. समर्थं तु । ४ ब. बाह्य । ५ ब. कक्ष्यादिभा- । ६ ब. रात्रिर्निर्भितः । ७ ड. मासपञ्चविनिर्भितः । ब. यामनाग । ८ र. समुद्रवा ।

स्थानान्पेतानि तु बुधैर्नानावस्थानि नित्यशः ।

प्रयोगे सम्प्रयोज्यानि रसभावौ समीक्ष्य तु ॥ ३५० ॥

यानि वाक्यैस्तु न 'द्रूयास्ता(त्ता)नि गीतैरुपा(दा)हरेत्' ।

न तैरेव तु वाक्या(काव्या)धैरन्यैः प्रवकेवला(न्यैरौपम्यसं)श्रयैः

॥ ३५१ ॥

ध्रुवागामाश्रयाः कार्या औपम्यगुगसम्भवाः ।

उत्तमाधममध्यानां नृणां स्त्रीणामथापि च ॥ ३५२ ॥

'आदित्यसोमपवना देवपार्थिवयोर्मताः ।

दैत्यानां राक्षसानां च मेघपर्वतसागराः ॥ ३५३ ॥

एतदुपसंहरन्नेव योजयति । स्थानानीति । स्थानानि त्वनिमित्तानीत्यर्थः । नानावस्थानीत्यपरिसंख्येयावान्तरभेदानीति यावत् । यस्मादिमध्ये च रसभावौ प्रधानमित्यह । रसभावौ समीक्ष्य त्विति । तु न्येभ्योऽनयोर्विशेषकः । न केवलं गीतिभाष्येऽत्र रङ्गनोपयोगिणात् प्रधानं यावत् कार्यभावोऽनिकृतरसगतस्य वाच्येनास्पृष्टस्यानुभावस्य व्यभिचार्यादेः पूरणमिति दर्शयति ॥ ३५० ॥

यानि वाक्यैस्तु न द्रूयात्तानि गीतैरुदाहरेत् ।

इति । यस्त्वशक्यो वर्णयितुमित्यर्थः । काव्यवाक्यैर्वर्णयितुं कुनश्चिन्निमित्तमात्रं शक्यन्ते ते गीतवाक्यैरुदाहर्तुं कथयितुं शक्याः । तर्हि नाटककाव्ययद् गीतकाव्ये सन्निवदङ्गनिर्वहणादिप्रयाससम्भवः । (न) तैरेवेति । राजादिवर्णनया न तानि गानेऽपि तत्सदृशरसादिवर्णने

न तैरेव तु काव्याधैरन्यैरौपम्यसंश्रयैः ।

इत्युक्तम् ॥ ३५१ ॥

तत्र कस्य केनौपम्यमिति प्रस्तावयितुमाह । ध्रुवागामाश्रया इति । वर्णनीयाः । वौ(औ)पम्यं सादृश्यं तदेव गुगः प्रकृतोपयोगसम्भवमाप्तिरौचित्यं येषामित्यर्थः ॥ ३५२ ॥

कस्य किमुचितमिति दर्शयति । आदित्यसोमपवना इत्यादि । अत्रापि प्रतापादृशदृक्तरशैश्च यावत्स्थानान्तरं राजादेरन्येषाम् । एवं सर्वत्र ॥ ३५३ ॥

सिद्धगन्धर्वयक्षाणां 'ग्रहोडुवृषभा मताः ।
 तपःस्थितानां सर्वेषां सूर्याग्निपवना मताः ॥ ३५४ ॥
 हव्यवाहस्तु विप्राणां ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
 'एतेषामेव या नार्यस्तासामौपम्यसंश्रयाः ॥ ३५५ ॥
 विद्युदुल्कार्करश्म्याद्या^१ विद्या(दिव्या)नामपि च स्मृताः ।
 देवानां तु प्रयोज्या ये नृपाणामपि ते स्मृताः ॥ ३५६ ॥
 नागसिंहवृषार्थाश्च^२ नैते दिव्येषु कीर्तिताः ।
 महिषारुहसिंहाश्च^३ क्रव्यादाः पशवश्च ये ॥ ३५७ ॥
 'हिंस्रसत्त्वेषु ते कार्या यक्षराक्षसजातिषु^४ ।
 उत्तमानां प्रयोक्तव्या नानारससमाश्रयाः ॥ ३५८ ॥
 मत्तमातङ्गसहिता राजहंसाश्च योक्तृभिः ।
 शिखिनः सारसाः कौश्वाश्चकाहाः कुमुदाकराः ।
 मध्यमानां प्रयोक्तव्या^५ औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ३५९ ॥
 कोकिः षट्पदं ध्वाङ्क्षं कुररं कौशिकं बकम् ।
 पारावतं^६ 'सकादम्बमधमेषु प्रयोजयेत् ॥ ३६० ॥
 एवमेषां प्रयो(यु)क्तानां स्त्रियो यास्तु भवन्ति हि ।
 उत्तमाधममध्यानां तासां चैव निबोधन^७ ॥ ३६१ ॥

ग्रहा जीमादयः । उडुवृषभास्तिष्यादयः काला इति सम्यगाहुः ॥ ३५४ ॥

ये चान्य इति । क्षत्रियाद्याः ॥ ३५५ ॥

रश्मिः प्रकृतेः स्त्रीलिङ्गतात्पर्यापवादिदीधितिमरीचिप्रभाद्या अचेतनाः । अश्रमा विषयास्ते सहकाराद्या अपि ॥ ३५६-३५७ ॥

हिंस्रसत्त्वेष्विति । हिंसाप्राधान्ये विवर्तिते क्रव्यादः(राः) । अत एव राक्षसेषु ॥ ३५८ ॥

१ ब. ग्रहः- । २ ब. एतेषां चैव भार्याणाम् । ३ ब. रश्मिश्च दिव्यानां । ४ ब. वृषाश्चान्ये ।
 ५ ड. शलभासिंह । ब. रुद्रशार्दूल । ६ ब. सिंह । ७ ब. भूतजाः । ८ ब. प्रकीर्त-या । ९ ब. शारिकाः ।
 १० ब. कार्ण्ड । र. कार्ण्डमव-ोद्ध । ११ ब. दुर्बला ये तु भवति प्रवक्ता च तथैव हि । इत्यधिकः पाठः ।

शर्वरी च सुधा ज्योत्स्ना नलिनी करिणी नदी ।
 नृपस्त्रीणां भवन्त्येता औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ३६२ ॥
 दीर्घिका कुररी बल्ली सारसी शिखिनी मृगी ।
 मध्यमानां भवन्त्येता वेश्यास्त्रीणां च नित्यशः ॥ ३६३ ॥
 पट्टपदीं कुररीं ध्वाङ्क्षीं परपुष्टां च योजयेत् ।
 'अवमाः स्युर्ध्वा ह्येताः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ ३६४ ॥
 'गत्यर्थोपमिता याश्च चलनार्था भवन्ति हि ।
 प्रावेशिकया बुधैरेव नैष्कामिकयास्तथैव च ॥ ३६५ ॥
 प्रावेशिकयाश्रया यास्तु पूर्वाह्णार्थे तु ताः स्मृताः ।
 नक्तन्दिवसमुत्थास्तु नैष्कामिकयाः 'स्वकालजाः ॥ ३६६ ॥
 सौम्याः पूर्वाह्णकाले तु मध्याह्ने दीप्तिसंश्रयाः ।
 अपराह्णे तथा मध्याः [सशोकाश्च] सन्ध्यायां करुणाश्रयाः ।
 'चलनार्था हि ये प्रोक्ता 'आक्षेपिकया भवन्त्यपि' ॥ ३६७ ॥

(कुमुदाकराः) समुद्राः । तदभावविषया उक्ताः ॥ ३५९-३६४ ॥

गत्यर्थोपमिता इत्यादिना क्रियात्विति(विषयः)त्वं प्रावेशिकयादिविषयमाह ।
 गत्यर्थस्तूपमितं सामाजिकहृदयसमीपे प्रक्षेपो यैश्चलनार्थैर्धातुभिर्तेऽत्रापि प्रवेशे ।
 दर्शनीयमिति । तथैव चेति । प्रदर्शनप्रवेशादिप्रकारेणैवेत्यर्थः । कामिभिर्दर्शयितुमात्मानं
 गूहयितुमित्यादिभेद इत्यर्थः ॥ ३६५ ॥

भूयस्त्वामिंप्रायेण कालौचित्यमाह । प्रावेशिकयाश्रया यास्तु(पू)रा-
 (र्वा)ह्णा(र्थे) इत्यादि । तत्काले कार्याभ्युत्थानस्य भूयसा दर्शनात् । तदाह ।
 नक्तन्दिवेति । तुर्यधपीत्यर्थे । प्रावेशिकयामर्थत्वेनाश्रीयमागायां कार्यविशेषा यद्यपि रात्रौ
 दिने च समुत्तिष्ठन्ति । तथाहि (पि) भूयस्त्वाश्रयेणोऽमुक्तम् । एतदुक्तं भवति । प्रकृत कार्यं
 यत्र काले भवत्युत्थानं तु पूर्वाह्णे योज्यम् । एवमौचित्यात् प्रवेशः स्फुटं सूचयतीत्यर्थः
 ॥ ३६६ ॥

एवं सौम्या पूर्वाह्णे दीप्तिर्मध्याह्ने शोकाद्यपराह्णे वर्णनीयमित्याह ।

१ ड. वेश्यास्त्रीणां । २ ड. अवमानां । ३ र. गत्यानगमजा कार्या चलनाद । ड. गत्याः गम...
 चानलाये । ४ ब. आश्रये ये तु । ५ ब. अर्थास्तु । ६ ब. दिन । ७ ब. स्तु । ८ ब. गमना- । ९ ब.
 प्रावेशिकया । १० इतः परं च. पुस्तके स्थावराणां च ये प्रोक्ताः स्थावराश्चार्थयोगतः इत्याद्यकः पाठः ।

आक्षेपा एवमेव स्युर्नस्थितगता'स्तथा ।

रोषामर्षादिसम्पूर्णाः (म्भूताः) शोकाद्भुतभयानकाः ॥ ३६८ ॥

यद् द्रव्यं वसुधासंस्थमृते दैवतमानुषान् ।

तत्सर्वमुपनेयं तु गानयुक्तोपमाश्रयम् ॥ ३६९ ॥

अन्ये सौम्यं वस्तु पूर्वाह्नकाले प्रयोज्यमिति प्रयोगकालनियमोऽयमिति मन्यन्ते । अन्ये तु बन्दिमागधादीनां सौम्या (म्य) दीप्तादिवस्तुविषयः (ः) स्तुत्यादिगते (ः) कालनियमोऽयमिति । प्रतिपत्ता जलक्रीडाऽक्षक्रीडादयोऽर्था आक्षेपिकयाः ॥ ३६७ ॥

अत्र हेतुः । आक्षेपा एवमेव स्युरिति । एवमेव लयमित्रा अ(इ)त्याक्षेपाः । सामञ्जस्ये न (त्वय) पुद्गता क्रिया । एवमेवेति । चरणादिरूपकतयैव भवतीति सम्भाव्यते । कुतस्त इत्यादिविशेषा भवन्तीत्याह ।

रोषामर्षादिसम्भूताः शोकाद्भुतभयानकाः ।

इति । पु[लिङ्ग].....त्वान् मत्वर्थीयोऽच् (अष्टा. ५.२.२७) शोकः पुत्रशोकादयः कारणत्वेन येषां सन्ति । अत एव शोककृताक्षेपमध्ये प्रिलम्बितल्यस्य सम्भवः ॥ ३६८ ॥

यदुक्तमस्माभिरादित्यसोमेति (म. ना. ३२.३५३) । एवं स्थितिरे-
(ते इ)त्यादि (म. ना. ३२.३७४) दिक्प्रदर्शनमिति । तदर्थमाह । यद् द्रव्यं
वसुधासंस्थमृते दैवतमानुषांश्च (वान् । तांश्च) वर्जयित्वा । आदित्यादयस्तु
परिदृश्यमानस्वभावा एवोमानत्व उचिताः । मनस्त्वधिष्ठातृदेवतास्वरूपं दैवतम् । तद्वर्ज्यम् ।

ननु कियतो नियगद् द्रष्टुं भवतीत्याशङ्क्य हेतुमाह । तत्सर्वमुपनेयं त्विति ।
तुहेतौ । यस्माद् गजेन्द्रमनादीनां विशिष्टे प्रवेशादिके श्रूयमाणे स्मयननधिरारिशरीरत्वा-
दभ्यग्रत्वाच्च न तावन्मात्र एव वाक्यार्थे सामाजिकस्य प्रतीतिर्विश्राम्यति । अपि तु प्रस्तुत-
प्रशंसिन्यायेनाधिकारिणि प्रकृते चित्तवृत्तिर्भावति । अतश्च तद्वस्तुभूतेषु प्रकृतार्थे प्रति
सङ्गमयितुं शक्यं भवति । किञ्च नाट्योक्तो रसाध्याये (म. ना. ६) प्रतीतिविश्रान्ता
आहारादि (रधिकं) न प्रयोज्यत्वमपि तु चित्तवृत्ति (चे)रिति वित्तव्य दर्शितम् । तत्राधिकार-
शरीरव्यतिरिक्तस्याद्यस्य पुस्तचित्रालेख्यप्रत्यस्य चित्तवृत्तिं प्रति ग्रासीकारभोग्यत्वादुत्तानतया
भासमानाऽसौ सर्वत्र विशेषेणोभूतेषु शक्या यदुपनयाद्रमास्वादः । यथोक्तं भट्टोक्तेन ।

संविशिष्टेन केनाऽपि ग्रासीकारादपहृतिः ।

प्रकाशतेऽन उत्ताना सर्वस्यास्वादनिर्भरम् ॥ इति ।

‘स्थावरैः स्थावरं कुर्याद्गत्यर्थैश्चपलाश्रयम्’ ।
 सुखदुःखकृतेर्भावैरौपम्यगुणसंश्रयात् ॥ ३७० ॥
 भूमिस्थं वाजिकुञ्जरमृगपशुं शिबिकाविमानानाम् ।
 गतिविभ्रमं हि दृष्ट्वा कर्तव्या तु ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३७१ ॥
 ‘रथपत्रवाजिवारणविमानशिबिकास्थपक्षियानेषु ।
 द्रुतपदवर्णावर्णैः’ कर्तव्या तु ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३७२ ॥
 ओजस्कृता तु सा चै गुरुवर्णा वृषगजेन्द्रसिंहेषु ।
 सारसवानरहंसे तथा मयूरे विधानव्या ॥ ३७३ ॥

इन्द्रादेरर्जुनादेश्च गानकाव्यार्थनेतुः स्वयमेवाधिकारित्वात्तावन्मात्रविश्रान्तिसम्भवाच्चो-
 पमेयत्वमिति । गानयुक्त[काव्यगी]तिनाटकगानोभयकाव्यार्थोचितस्य गीतिविशेषस्याभियोजना
 तु संवित्माधारी भवति । गीतेश्चिह्नवृत्तिमात्रयोः का[कत्वा]दिति ॥ ३६९ ॥

अत्रापि शिक्षान्तरमाह । स्थावरैः स्थावरमिति । एकोऽर्थशब्दोऽपरो रुढि-
 शब्दस्तेषामस्थानशीले सहकाराद्युत्थानं भवति । सहकारतरुः शोभत इति । न
 धावतीति । तत्र तेषु स्थानेष्ववश्यं (इयं) स्थायिनी गतिः ॥ ३७० ॥

सा च विभज्य वर्णनीया । उपनानं च तत्रोचिताश्रयणीयं सत्कविमिरिति
 दर्शयति । भू(मि)स्थेत्यादि । भू(मि)स्थः पादचारी । गतिविभ्रमो गतिवैचित्र्यम्
 ॥ ३७१ ॥

तदुदाहरति रथपत्रेति । पत्रं युष्मादि । पक्षिभिर्गण्डाद्यैर्यानि येषाम् ।
 रथादिशिबिकाश्च[स्थाः] पक्षियान(ना)श्चेति द्वन्द्वः । काव्ये पद(दं) द्रुत-
 (तं) लघुवर्णम् । वर्णौ गीतिः । साऽपि द्रुतवर्णा इति । स्फुटवर्णपर्युदासेन तत्सदृशा
 अवर्णा पौष्करा वर्णानुहाराः । तेऽपि द्रुता लघुबहुलाः । द्वौः पदवर्णावर्णैरुपलक्षिताः ।
 द्रुतेति सम्बन्धः ॥ ३७२ ॥

ओजस्कृतेति । दीप्तार्था तेभ्यः । गुरुवर्णेति । वर्णशब्दोऽत्राप्रे वर्णयेदि-
 [ण्येते]ति तालाक्षरेषु । सेति ध्रुवा ॥ ३७३ ॥

१ र. स्थिरेषु स्थावरा । २ ड. गत्यर्थेषु चलं तथा । ३ ब. कृता भावा.....संश्रयाः ।
 ४ य. रथ । ५ य. पशुपक्षि । ६ ब. विमानयानेषु । ७ ब. रथसिद्धयश्चशिबिकान्तरिक्ष- । ड. रथसिद्ध-
 पक्षिवानरविमानशिबिकान्तरिक्षः । ८ ब. वर्णविशेषाः । ९ ड. सिद्ध्यर्थाः । १० ब. हसैर्विमना मयूरैः ।
 ड. हंसेर्विना मयूरैः ।

द्रुतगमने लघुवर्णा विलम्बितगतौ च दीर्घवर्गकृता ।
 एवस्थितद्रुतानां ज्ञात्वा भावं ध्रुवा कार्या ॥ ३७४ ॥
 नास्ति किञ्चिद् वृत्तं तु पदं गानसमाश्रयम् ।
 तस्माद्गीतिमभिप्रेक्ष्य तद्वृत्तं [त्तां] योजयेद् ध्रुवाम् ॥ ३७५ ॥
 तस्माद्वाहनगत्यैर्ध्रुवा कार्याश्चैस्तथा ।
 अङ्गानां समता यत्र भाण्डवाद्ये करिष्यति ॥ ३७६ ॥
 यद्वृत्तौ (त्तो) वाहनगतौ ध्रुवापादो विधीयते ।
 तद्वृत्तं तु भवेद्वाद्यमङ्गवाद्यसमं तथा ॥ ३७७ ॥

एतदेव व्याख्या दर्शयति ।

द्रुतगमने लघुवर्णा विलम्बितगतौ च दीर्घवर्णकृता ।
 इति ॥ ३७४ ॥

यस्मादविद्यमानं गुरुलघुवर्तनं यत्र पदे सादृश्यस्य नास्ति तस्माद् गानस्य
 गीतिस्थानगतस्योद्गमस्य गादेराश्रयगाथा गीतिर्गङ्गाङ्गुया विरुम्बिताद्यैः चित्येनायाति तां
 विचार्य तद्वृत्तां तदुचितगुरुलघुनियमां ध्रुवां वृत्तजामिति योजयेद् गीतावसानतया
 सम्बन्धयेदिति ॥ ३७५ ॥

त्रितयसाम्यमेव स्फुटयति ।

तस्माद्वाहनगत्यैर्ध्रुवा कार्याश्चैस्तथा ।
 अङ्गानां समता यत्र वा (भा) ण्डवाद्ये करिष्यति ॥
 पुष्करवाद्याश्चैः सेति । अङ्गानां वर्णानां गानमेककरीनां इत्येवविन्द्वाद्यलङ्काराणां च
 समतामुचितल्यत्वं करिष्यतीति विकीर्षितम् । तस्मादिति । भाण्डवाद्यं हृदये-
 नावलम्ब्य वाहनगत्यैश्चैः पदैरुलक्षिता ध्रुवा । तथेति । तत्प्रकारैरेव कार्येति
 सम्बन्धः ।

एतदुक्तं भवति । इदमत्र वाहनगत्यादि वर्णनीयम् । ईदृशेनात्र वर्णाङ्गेन भाव्यम् ।
 तत्र चेदृशेन भाण्डवाद्येन तत्र चेदमुचितं ध्रुवावृत्तनिनि पर्यालोचनम् । कवि [ता] ध्रुवाङ्गमत्र
 पदत्रयस्य साङ्गो गङ्गमुत्तरां कं] श्रवणादिति केचित् ॥ ३७६-३७७ ॥

पूर्वं गानं ततो वाद्यं ततो नृत्तं प्रयोजयेत् ।
 गीतवाद्याङ्गसंयोगः प्रयोग इति संज्ञितः ॥ ३७८ ॥
 हृदयस्थस्तु यो भावः 'सोङ्गाभिनयनैरथ ।
 निवृत्यङ्कुरसूचात्तु(सु) कार्यस्त्वभिनयान्वितः' ।
 तत्र प्रासादिकी योज्या 'प्रहर्षार्थगुणोद्भवा ॥ ३७९ ॥
 आकाशपुरुषो यत्र यत्र चाकाशभाषणम् ।
 अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा ह्याभाष(काश)संश्रिता ॥ ३८० ॥

अथ साम्यकलमाह । पूर्वं गानमिति । पूर्वं प्रधानमपि रञ्जकत्वसाधारणी-
 करणाभ्यां रसस्यान्तरङ्गत्वाद्यत्र लयसाम्यार्थं वाद्यं तदनुवर्ति च पात्रस्य गत्यादिरूपं
 गात्रविक्षेपात्मकं नृ(नृ)त्तम् । यद्यपि गत्या वाद्यानुसारिण्या (भ. ना. ४.२७४)
 इत्यत्र नाट्येऽङ्गविक्षेपं (पस्ततो) गीतवाद्यं न तु विपर्यय इत्युक्तम् । तथापि सिद्धे प्रयोगे
 न तदत्रोचितमिति प्रतिवक्तुः प्रतीत्यभिप्रायं(यो) मन्तव्यम्(व्यः) । प्रयोगस्य तु सिद्धि-
 रेतद्यदा क्रियते तदा प्रयोक्तृव्यवहारस्थिता(ते) गीतवाद्ये पूर्ववद् व्यव(हार)स्थानितो(ते)-
 ऽपि रूपे यदा भवतस्तदा द्रुतं तदपेक्षी भवत्येवेत्यलं बहुना ।

एवं गीतानां सम्यग् योजनं प्रयोगं प्रकृष्टं योजनमिति कृत्वा ये तु ताण्डवाभि-
 प्रायमेतद्यथाश्रुतं नाट्यविषये पूर्वं नृत्तं प्रयोज्यमिति वर्णयन्ति न ते प्रकरणं प्रयोगहृदयं च
 पराम(म)रुतिरित्यास्ताम् ॥ ३७८ ॥

अथ प्रासादिक्यां वक्तव्यं विशिष्टं पूरयितुमाह । हृदयस्थं तु (स्थस्तु) यो
 भाव इति । तुरेवार्थे । अथेति चार्थे । हृदयस्थ एव गतिर्भू(भू)त एवं(व) न तु पृथग्
 वाच्यार्थतां प्रायोभावचित्तवृत्त्यात्मिका(को)चेष्टात्मा वा । अत एवैभिरङ्गाभिनयैरेव साध्य
 इत्यङ्कुराभिनयेषु सूचाभिनयेषु च यो भावोऽभिनयात्मकोऽभिनयमात्रसारस्तत्काले काव्यस्य
 व्यापारात् । तत्रैतेष्वङ्कुरनिवृत्यङ्कुरसूचाविषयेषु भावेषु प्रासादिकी ध्रुवा योज्या
 योजनमर्हति । प्रहर्षलक्षणः प्रीतिलक्षणः सामाजिकानां योऽर्थः प्रयोजनं स एव गुणो
 यत्र साध्यं तस्योद्भवो यस्या इति प्रयोजनमन्वर्थत्वं चोक्तम् ॥ ३७९ ॥

विषयान्तरमप्यस्य दर्शयति । आकाशपुरुषो यत्रेति । प्रविष्टेनाऽपि सता
 येन सम्भाषणमादौ ततः प्रवेक्ष्यमाणता या माऽऽकाशभाषणेनेह लक्षिता । यस्तु नैव

१ व. सोऽङ्गाभिनयैः । २ र. -सूचाभिरभिनया ध्रुवास्त्वथ । ३ ड. प्रहर्ष- । ४ ड. पुरुषा ।

‘प्रा(प्र)सादिक्या(दना)श्रया चापि ह्रीर्ष्याक्रोधाश्रयाऽपि वा ।

शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवाऽन्वर्था प्रयोगतः ॥ ३८१ ॥

यानि प्रासादिकानि स्युः स्थानानि रससंश्रयात् ।

अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी तथा ॥ ३८२ ॥

भाषां तु शौरसेनीं हि ध्रुवाणां सम्प्रयोजयेत् ।

‘यदाऽपि मागधी यत्र कर्तव्यं नर्कुटं तथा ॥ ३८३ ॥

प्रवेक्ष्यति भाषादाविबोन्मादादि कल्पन्त(ल्प्यत) एव वा स आकाशपुरुष उक्तः
(भ. ना. २२.३२१) । तत्राकाशसंश्रयाव्यवधानं सूचिकर्मार्थानुगता ध्रुवा कार्या ।

कम तुं तरिअं णिअ सहअरिअ सगगइ सासु
पुरिओसु अरसु अयदि ॥

[कं त्वं तरिरिव सहचरि स्वगते स्वामिनि
पुरीष्वरसमयसि ॥] ॥ ३८० ॥

अपि सर्वप्रासादिकी भवति । तथापि धीरादौ भाण्डवाद्यकोल(ला)हल्यादिप्राधान्य-
मिति शृङ्गारे सा प्रधानभूतेति दर्शयितुमाह । प्रा(प्र)सादनाश्रया चा(चा)पीति
॥ ३८१ ॥

अन्यरसविषयत्वात् सम्भवत्येवेति दर्शयति । यानि प्रासादिकानीति ।
रसप्रसक्तिः प्रयोजनं येषां काव्यस्थानां तेषु प्रासादिकी अन्वेक्ष्यति । सा हि तत्प्रयोजनेति
भावः ॥ ३८२ ॥

अथ प्रकृतिषु भाषा ध्रुवाविषयत्वाद् विभजति । भाषां तु शौरसेनीमिति
सामान्यविधिः । मागध्यां तु नर्कुटमिति साधर्म्यविषयेयमित्युक्तं भवति । नर्कुटस्यैत-
द्विषयत्वेनाभिधानात् ॥ ३८३ ॥

१ म. प्रसादना । २ ब. भाषायां चैव मागध्यां कर्तव्यं नर्कुटं ध्रुवैः । ३. भाषा चैव तु कर्तव्या
मागध्या नर्कुटं तथा ।

दिव्यानां संस्कृतं गानं 'प्रमाणैस्तु विधीयते ।

अर्धसंस्कृतमेवं तु मानुषाणां' प्रयोजयेत् ॥ ३८४ ॥

ये त्वौपम्यकृता दिव्या यदि तेषां प्रयोगतः ।

प्रवेशो नाटके तु स्याच्छृणु तेषां समाश्रयम् ॥ ३८५ ॥

यस्त्वेषां सात्त्विको भावः कर्मसङ्कीर्तनं च यत् ।

तत् कार्यं गानयोगेऽपि प्रमाणगुणसंश्रयम् ॥ ३८६ ॥

दिव्यानां तु देवनृपाणां प्रमाणैर्व्याकरणादिलक्षणैरुपेतं संस्कृतं गानं शुद्धम् । मनुष्याणामर्धसंस्कृतम् । [अन्यत्] त्रिगर्वं (वर्गं) प्रसिद्धं पदमध्ये संस्कृतं मध्ये देशभाषादियुक्तं तदेव कार्यम् । दक्षिणापथे मणिप्रवालमिति प्रसिद्धम् । काश्मीरे शाटकुलमिति । अन्ये तु सकललोकप्रसिद्धैर्व्याख्यानानपेक्षिभिः संस्कृतैः कृतमर्धसंस्कृतमाहुः । अपरे वररुच्यादिप्रणीतप्राकृतलक्षणान्वितं शौरसेन्यादिदेशभाषाद्यतिरिक्तं प्राकृतमेवार्धसंस्कृतमिति मन्यन्ते । यस्य या पाठे भाषा तथैव तस्य गीतमिति मुनिमतमित्य(त्यु)पेक्ष्यम् ॥ ३८४ ॥

ननु ये पूर्वमादित्याग्निसोमादय उपमानत्वेनोक्तास्तेषां यदा प्रयोगवशादितिवृत्तौ-चित्यात् साक्षादेव प्रवेशो भवति यथा रामाभ्युदये मेदकस्तथा ध्रुवायां किं वर्णनीयमित्याशङ्क्याह । ये त्वौपम्यकृता इति । गणिकास्तेषां समाश्रयं वर्णनीयत्वे शृण्वित्यवधारयेति मुनिन् प्रति प्रत्येकं भरतमुनिराह । न तेषामुपमानमुखेन वर्णनमपि तु स्वरूपेणैव ध्रुवा । तदन्यः (न्य) पात्रवदेव त्रयेष्वपीति केचित् । अन्ये त्वधिष्ठान-देवतायाः प्रवेश एवाश्रयो लोकरिदृश्यमानभूतरूप उपमानमिति प्रतिपन्नाः । अभि-युक्तास्तु स्वयमाश्रय इत्युपमागतं वर्णं एवाश्रय उचितत्वादाश्रयेणे(त्य)र्थः । उपमानत्वेन सजातीयत्वाच्च स्वतन्य(त्र)ता । अग्नेर्मध्याह्नादित्यः स एवोपमानतया कार्यं इति वर्णयन्ति स्वेनोपमानाश्रयमिति । अन्ये तु गानध्रुवा तावदन्यपात्रपदै[रन्य] त्रैतद्दृष्टेत्यधिशा(धीश)-स्तुतिर्ध्रुवा प्रयोज्येति । एतदनेन ग्रन्थेनोच्यत इति । एतदेव च युक्ततरं देवस्तवसूचनात् ॥ ३८५ ॥

यस्त्वेषां सात्त्विक इत्यादिना विकलं तत्स्वरूपं च वर्णयमिति दर्शयति । प्रमाणगुणसंश्रयमिति । सकललक्षणोपेतमित्यर्थः । स्वरूप(त)स्तु प्रमाणं गान्धर्व-शास्त्रं तद्गौरविकृतैरेव जात्यंशकैरदृष्टप्रमाणकथनैस्तथाविधेषु गानं कार्यम् ॥ ३८६ ॥

छन्दःप्रमाणसंयुक्तं दिव्यानां गानमिष्यते ।
 पुण्याश्रयं च तत् कार्यं कर्मसङ्कीर्तनादपि ।
 ध्रुवापदविधौ कार्यं यच्च पुण्यं गुणाश्रयम् ॥ ३८७ ॥
 माला वक्त्रं पुटं वृत्तं विश्लोका चूलिका तथा ।
 उद्गताऽपरवक्त्रा च कर्तव्या वै प्रयोक्तृभिः ॥ ३८८ ॥
 विधानं छन्दसामेतन् मया पूर्वमुदाहृतम् ।
 जयाशीर्वादयुक्तानि कार्याण्येतानि दैवते ॥ ३८९ ॥
 ऋग्गाथाः पाणिकाश्चैव द्रष्टव्यास्तु प्रमाणतः ।
 सुश्रवश्चैव यस्मात्तु तस्माद्गीतं प्रयोजयेत् ॥ ३९० ॥
 गान्धारमध्यमयुताः पञ्चमयुक्तास्तु जातयो यास्तु ।
 ताभिः प्रमाणगानं कर्तव्यं दैवतोपेतम् ॥ ३९१ ॥

एवं पुण्यनिमित्तत्वं लक्ष्यत इत्याहुः । कर्मसंकीर्तनादपि पुण्यनिमित्तं केवलं गान्धर्वयोगादित्यपि शब्दार्थं वर्णयति ॥ ३८७ ॥

माला वक्त्रमित्यादिना विकृतं प्रवृत्तिविधिमाह । स च उक्तभावे (व इ)त्याह । पूर्वमिति । अन्ये आत्मि (चूलि)केत्यत्र चूर्णिकेति पठन्ति । वृत्तान्तं वृत्त-चूर्णिकेत्याहुः । जयाशीर्वादिति । स जयतु पायादित्यादियुक्तानि । तदर्थमेव हि तेषां विधिः । तमिह वदेदिति नाप्रकृतमेतदिति शङ्कितव्यम् । आ (अ) हेति कार्याणीति अर्हे कृत्यः (अष्टा. ३.३.१६९) । गान्धर्वमपि योज्यमानं सुकुमारमेव योज्यम् । रज्जनार्थत्वाद् (ग)न्धर्वाणामिति ॥ ३८८-३८९ ॥

ऋग्गाथाः पाणिका इति । चकारोऽन्यदपि सुकुमारं च चतुष्पदां सङ्गृह्णाति । एवकारः सुकुमारं व्यवच्छिन्नन्ति । सुश्रव इत्ययं हेतुः । इत्ययमृग्गाथादिसम्बन्धी तालविधिः ॥ ३९० ॥

स्वरविस्तिर्हि वक्तव्य इत्याह । गान्धारमध्यमयुताः पञ्चमयुक्ता-

१ ब. स्तुत्याश्रयेण यः । २ ब. नाय । ३ ब. या च पुण्यगुणाश्रया । ४ ब. मला वक्त्रपुटो वृत्तं चूलिकाऽनुषुबेव च । ५ ड. चूर्णिका । ६ य. वस्त्रेव कर्तव्यानि । ७ ब. एवाम् । ८ य. कर्तव्यान्यन । ९ र. दैवतैः । १० ब. चेष्टव्याः । ड. बोद्धव्याः । ११ ड. विश्राव्यश्चैव.....तस्माद्गीतेषु । ब. असर्व-
 थायाता यस्मात् तं वृत्तेषु प्रयोजयेत् । र. तासां तालविधानस्तु सम्यक् वृत्तानि योजयेत् । १२ ड. पञ्चममध्यमम् ।

प्रासादिकं स्थितं चैव नैष्कामं सप्र(म्प्र)वेशनम् ।

प्रमाणमपि कर्तव्यं चतुःस्थानसमन्वितम् ॥ ३९२ ॥

प्रायशः संस्कृतं योज्यमनुष्टुप्छन्दसा कृतम् ।

नानादैवतकार्येषु^१ ह्यन्तरा या विना तथा ॥ ३९३ ॥

वक्त्रं चापरवक्त्रं च माला चेति प्रवेशजम् ।

पुटं च चूलिका चैव नैष्कामिकमथेष्यते ॥ ३९४ ॥

प्रासादिकयुग्गना^२वृत्ति(ः)स्थितं चानुष्टुभीष्यते^३ ।

स्थानान्येतानि बोध्यानि^४ प्रमाणस्य बुधैरथ ॥ ३९५ ॥

स्त्विति । गान्धारी मध्यमा पञ्चमी चेति । अत एव गान्धारपञ्चमे मितं यत् पञ्चमं न चोक्षपञ्चमेन प्रयोक्तृगीतिः ॥ ३९१ ॥

दिव्यविषये चतस्रो ध्रुवा इत्याह । प्रासादिकं स्थितं चेति । प्रमाणमिति तालपरिच्छिन्नं गानम् । तदपेक्षमेव प्रासादिकमित्यादौ नपुंसकम् । स्थितस्य रसान्तराक्षेपः कार्यमिति स्थितमत्राक्षेपिकं गानम् । अन्तरत एवान्तरगतविषयस्याभावाच्च स्थान[स्थिति]गानं स्यात् ॥ ३९२ ॥

यदा बहुतरं तदङ्गं प्रविष्टस्य रङ्गे स्थितिस्तदाऽन्तरध्रुवाऽपि भवति । तत्र च संस्कृतमनुष्टुप्गानम् । मार्गदीर्घकलायां तु स्थितौ सा नैव भवतीत्याह । विना तथेति । अन्तरध्रुवापीत्यर्थः । गुरवन्तु मन्यन्ते । नैष्कामिकं सम्प्रवेशज(न)मिति । साहित्यसू-च(चि)तेन प्रावेश(शि)की नैष्कामिकी च दिव्येष्ववश्यं भाविनी । कृतेआ(तावा)-पदासम्भ्रमादेर्ध्रुवान्तरं तु कालपर्या(य)सापेक्षमिति ॥ ३९३ ॥

अथ वृत्तानि विभजति । वक्त्रं चेति । वक्त्रापरवक्त्रमालाः प्रावेशिकयो देवानाम् । पुटचूलिके निष्कामे ॥ ३९४ ॥

प्रासादिकय(कया)युग्गना । आक्षेपिकयामनुष्टुप् ॥ ३९५ ॥

१. ब. सनिष्कामप्रवेशनम् । २. ब. कार्यं च । ३. ब. वृत्तं । ४. ब. द्रुविष्यते । ब. आनुष्टुभेय्यते ।

५. ब. कार्याणि । ड. योज्यानि ।

यदनुष्टुप्कृतं गानं स्थितस्थानसमाश्रयम् ।

‘स्वप्नभ्रंशाश्रयकृतं चिन्तादुःखसमन्वितम् ॥ ३९६ ॥

गुरुप्रायाश्चरकृतं ‘करुणश्रुतिजातिकम् ।

‘प्रकृष्टवर्णबहुलं स्थितस्थानं तु तद्भवेत् ॥ ३९७ ॥

‘उत्पादनार्थं नृणां तु तथा विहरणेष्वपि’ ।

दिव्यान्वयं तु कर्तव्यं गानं पात्रसमाश्रयम् ॥ ३९८ ॥

मानुषेष्ववतीर्णेषु मर्त्यस्य स्मरणाश्रयम् ।

‘प्रायेण गानं कर्तव्यं दिव्यस्य स्मरणाश्रयम् ॥ ३९९ ॥

‘अस्यैव दुःखविषयं शोकचिन्ताविनाशजम् ।

प्रमाणगानं कर्तव्यं शोकावस्थान्तराश्रयम्’ ।

नरान्वयेन कर्तव्यं गानं मानुषकादिषु ॥ ४०० ॥

नत्वाक्षि(न्वाक्षे)पिकी स्थितिलया यदा भवत्येषां सा का[ला]वकाशवशादित्या-
शङ्क्याह । स्वप्नभ्रंशाश्रयकृतमिति । यथा क[श्चिदा]श्रयार्थः कश्चिदेव स्वामिनां
भगवद्बुद्धविष्णुविरिञ्चादीनां परवश एव भ्रष्टदिव्यभावो बहुतरं कालं विभज्यते । तथोग्र-
दुःखयोगे स्थितल्यस्य शोकोचितस्यान्तरा स्वस्थानशरणाद्युपवर्णनेऽप्यस्यवकाश इति तात्पर्यम् ।
नत्वात्र शापादिना स्वर्गभ्रंश इति भ्रमितव्यम् । तदानीं दिव्यत्वव्यपगमे करुणेऽस्मिन् वक्तव्यं
स्यात् ॥ ३९६-३९७ ॥

ननु किमर्थं दिव्यानां मा(म)नुष्यमध्ये प्रवेश इत्याशङ्क्येतिहासवृत्तान्तस्मरणयो-
(णेनो)त्तरं ददाति । उत्पादनार्थमिति । इन्द्रस्यावतरणमर्जुनजन्मनेत्यादि ।
विहरणं क्रीडन(ना)यानुसरणम् ॥ ३९८ ॥

योऽपि दिव्यो मर्त्यधर्मेण वर्तते यथा भगवान् कृष्णो रामो वा सदा स्वं
स्वरूपं स्मरति तदास्य दिव्योचितप्रमाणेन शास्त्रविधिना तु लौकिकस्य च्छन्द(न्दो)रीति-
क्रियया गानं कार्यम् ॥ ३९९-४०० ॥

१ ब. शाप । २. स्वर्ग । ३ ब. करुणं स्वर । ४. करुणस्वर । ५ य. अवकृष्ट । ४ ब. उन्मा-
दनार्थ । ५ ब. कालावहरणेषु च । ६ ब. मानुषभाश्रयम् । ७ ब. दिव्यस्य । ८ ब. प्रमाणगानं कर्तव्यं
दिव्येष्वेव प्रयोजनम् । ९ ब. तस्यैव दुःखविषये । १० ब. क्षराश्रयम् ।

ध्रुवाणां हि विधान(कार)स्य 'ह्याश्रयस्य विशेषतः ।

यथा प्रयोगः कर्तव्यस्तच्च मे सन्निबोधत ॥ ४०१ ॥

स्थापिते भाण्डविन्यासे त्रिसाम्नि परिकीर्तिते ।

आश्रावणाद्यं कर्तव्यं बहिर्गीतप्रयोगजम्^१ ।

प्रयुज्य च बहिर्गीतं पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् ॥ ४०२ ॥

पूर्वरङ्गे 'प्रयुज्ये(क्ते) तु नाट्याचार्यसमाश्रये ।

ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशजा ॥ ४०३ ॥

गत्याश्रयेण नाट्यज्ञैः पादैरनुगतैस्तथा^२ ।

परिक्रमेण रङ्गस्य 'गानेनार्थवशेन च ॥ ४०४ ॥

अन्यदा तूत्तरप्रयोगिन्यो ध्रुवा उत्थाप(पि)न्यादिकाः पञ्चमाध्यायवर्णितस्वरूपा वक्तव्यशेषेण पूरणीयाः । तत्प्रस्तावप्रयोगे सम्बन्धे च दर्शनव्याजेन भणाही(नी)ति ध्रुवाणां विकारस्य प्रकारपञ्चकस्य य आश्रयो नाट्यप्रयोगस्तस्य पूर्वेण(पूर्वरङ्गे) सहायः प्रकृष्टो योगः स यथा कर्तव्यस्तं निबोधत । चकारोऽत्र वक्तव्यशेषं सूचयति ॥ ४०१ ॥

स्थापिते भाण्डविन्यासे इत्यर्थेन प्रत्याहारावतरणे सूचिते आश्रावणा-
द्यमित्यर्थेनान्तर्यवनिष्काङ्गानि पूर्वरङ्गे प्रयोजयेदिति बहिर्यवनिकाङ्गजा तत्प्रसङ्गेन गानान्तरिता ध्रुवा सोप(वर्णिता) ॥ ४०२ ॥

नाट्याचार्यकलितानां तु पूर्वरङ्गाङ्गवदनादिगान्धर्ववेदपरिदृष्टा[नाम्] ।
प्रकृतीनामिति । उन्तमादिपात्राणां प्रवेशः प्रावेशिकी ॥ ४०३ ॥

अथ पूर्वरङ्ग उत्थापनादिषूक्तं परिवर्तास्तु चत्वारः पाणयस्त्रयः (भ. ना. ५.४१) इत्यादि तच्चानुद्धिन्नमुद्धेदनीयमित्याशयेन पूर्वरङ्गविषये वक्तव्ये शेषा अभिधानार्थ-
मुत्तमाङ्गक्रमस्या(प्रा)यास्तं(तान्) निरूपयति । गत्याश्रयेणेत्यादि । ये परिवर्तास्तत्रोक्तास्तैः
पादैरनुगतैरिति चारीभिस्तालप्रमिताभिर्गतेराश्रयणेन तथैव परिवर्ताः प्रयोज्याः । कथम् ।
रङ्गस्य व्यश्रचतुरश्रविकृष्टभेदत्रयस्य य उचितः परिक्रमः [स] किन्निमित्तः परिवर्तकानामित्याह ।
गानेनार्थवशेन चेति । गान इ(मि)ति सामवेदम्(दः) । अथ(र्थः) प्रयोजनम् ।

१ ब. ह्याश्रयस्य विभागतः । २ र. पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् । ३ ब. प्रयुक्ते तु नाट्याचार ।
४. नाट्यपारं समाश्रयेत् । ४ ब. गानस्य परिवर्तना । ५ य. तथैव ।

ध्रुवाणां हि विधान(कार)स्य 'ह्याश्रयस्य विशेषतः ।

यथा प्रयोगः कर्तव्यस्तच्च मे सन्निबोधत ॥ ४०१ ॥

स्थापिते भाण्डविन्यासे त्रिसास्त्रि परिकीर्तिते ।

आश्रावणाद्यं कर्तव्यं बहिर्गीतप्रयोगजम् ।

प्रयुज्य च बहिर्गीतं पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् ॥ ४०२ ॥

पूर्वरङ्गे 'प्रयुज्ये(क्ते) तु नाट्याचार्यसमाश्रये ।

ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशजा ॥ ४०३ ॥

गत्याश्रयेण नाट्यज्ञैः पादैरनुगतैस्तथा ।

परिक्रमेण रङ्गस्य 'गानेनार्थवशेन च ॥ ४०४ ॥

अन्यदा तूत्तरप्रयोगिन्यो ध्रुवा उत्थाप(पि)न्यादिकाः पञ्चमाध्यायवाणेतस्वरूपा वक्तव्यशेषेण पूरणीयाः । तत्प्रस्तावप्रयोगे सम्बन्धे च दर्शनव्याजेन भणाही(नी)ति ध्रुवाणां विकारस्य प्रकारपञ्चकस्य य आश्रयो नाट्यप्रयोगस्तस्य पूर्वेण(पूर्वरङ्गे) सहायः प्रकृष्टो योगः स यथा कर्तव्यस्तं निबोधत । चकारोऽत्र वक्तव्यशेषं सूचयति ॥ ४०१ ॥

स्थापिते भाण्डविन्यासे इत्यर्थेन प्रत्याहारावतरणे सूचिते आश्रावणा-
द्यमित्यर्थेनान्तर्यनिकाङ्गानि पूर्वरङ्गे प्रयोजयेदिति बहिर्यवनिकाङ्गजा तत्प्रसङ्गेन गानान्तरिता
ध्रुवा सोप(वर्णिता) ॥ ४०२ ॥

नाट्याचार्यकलितानां तु पूर्वरङ्गाङ्गवदनादिगान्धर्ववेदपरिदृष्टा[नाम्] ।
प्रकृतीनामिति । उत्तमादिपात्राणां प्रवेशः प्रावेशिकी ॥ ४०३ ॥

अथ पूर्वरङ्ग उत्थापनादिवृत्तं परिवर्तास्तु चत्वारः पाणयस्त्रयः (भ. ना.
५.४१) इत्यादि तच्चानुद्धिन्नमुद्धेदनीयमित्याशयेन पूर्वरङ्गविषये वक्तव्ये शेषा अभिधानार्थ-
मुत्तमाङ्गक्रमस्या(प्रा)यास्तं(तान्) निरूपयति । गत्याश्रयेणेत्यादि । ये परिवर्तास्तत्रोक्तास्तैः
पादैरनुगतैरिति चारीभिस्तालप्रमिताभिर्गतेराश्रयेण तथैव परिवर्ताः प्रयोज्याः । कथम् ।
रङ्गस्य त्र्यश्रचतुरश्रविकृष्टभेदत्रयस्य य उचितः परिक्रमः [स] किन्निमित्तः परिवर्तकानामित्याह ।
गानेनार्थवशेन चेति । गान इ(मि)ति सामवेदम्(दः) । अथ(र्थः) प्रयोजनम् ।

१ ब. ह्याश्रयस्य विभागतः । २ र. पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् । ३ ब. प्रयुक्ते तु नाट्याचार ।
४. नाट्यपारं समाश्रयेत् । ४ ब. गानस्य परिवर्तना । ५ य. तथैव ।

परिवर्ताः प्रयोक्तव्याः पादैरनुगतैरथ ।

ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या देवताभिर्युता बुधैः ॥ ४०५ ॥

तत्र पाताः प्रयोक्तव्या एकविंशतिरेव च ।

अथवा वा चतुरश्रा वा ध्रुवा नाट्ये प्रयोगतः ॥ ४०६ ॥

त्रिकलं पादपतनं अथवायास्तु(यां तु) विधीयते ।

चतुष्कलं तु पतनं चतुरश्रागतं भवेत् ॥ ४०७ ॥

उत्तमे चतुरश्रा च अथवा चैव तु मध्यमे ।

अथ नर्कुटकं चैव ह्यधमेषु प्रयोजयेत् ॥ ४०८ ॥

एकस्मिन् परिवर्ते तु गते प्राप्ते द्वितीयके ।

(भ. ना. ५.३९)

इत्यादि पञ्चमाध्याये दर्शितम् । तेन परिवर्तबहुलगतिः । सामवेदप्रभवत्वं जर्जर-
ग्रहणं तन्मन्त्रजपनादिकं च प्रयोजनं परिवर्तेषु निमित्तमित्यर्थः ॥ ४०४ ॥

तत्र च ध्रुवा देवताभिर्युता । देव[ता] बहुवचनेन मन्त्राङ्गे यादृशी क्रियमाणत्वेन
देवतोक्ता सैव तत्र ध्रुवायां स्तुत्येति दर्शयति । वन्दे पितामहमित्यादिना (भ. ना.
३२.४०५) ॥ ४०५ ॥

गतिं सारयति । तत्र पाता इति । पादपाताः पञ्चमेऽध्याये वामवेधस्तु
(तत्रापि) विज्ञेपो दक्षिणस्य च(तु) (भ. ना. ५.८४) इत्यादि षड्विंशतिः ।
एकविंशतिः अथवा वा चतुरश्रा वा द्विप्रकारतां पूर्वैरङ्गस्य सारयति । नाट्य-
विषयात् प्रयोगात् प्रागयं क्रमः । अन्ये तु ध्रुवा नाट्ये ध्रुवेति च । [नाट्या]-
भिनयप्रक्रमादावयं विधिरिति ॥ ४०६ ॥

त्रिकलं अथवायां पादपतनम् । अन्यत्र चतुष्कलम् ॥ ४०७ ॥

अत्रोत्तमत्वं देवताविषयम् । मध्यमत्वं राजादिविषयम् । प्रशास्तिवमां
महाराजः पृथिवीमित्यादौ । अधमत्वं विदूषकादेः । त्रिगतकथितकादौ ।
अन्ये तु देवतानामेव प्रकृतित्रयं योज्यमित्याहुः । मध्यमाधमस्य(योः) स्यान्न तेन विशेषः ।
अथवा तुल्यतै(तयै) च तयोः ॥ ४०८ ॥

विधिः 'स्वस्थगतो ह्येव भवेच्चारणपातने ।

सम्भ्रमोत्पातरोपेषु कलार्धकलमिष्यते ॥ ४०९ ॥

त्रिकलद्विकलैककलाश्चतुष्कला यत्र पादविन्यासाः ।

तत्र च साम्यं कार्यं भाण्डेन समं च^१ गानेन ॥ ४१० ॥

न ह्येककला द्विकला ध्रुवाविरामा भवन्ति गानविधौ ।

तस्मात्(एवं) साम्यं कार्यं(कुर्यात्) भाण्डेन समं च^२ गानेन ॥ ४११ ॥

चारीमहाचारीरङ्गद्वारादिषु रसावेशवैवश्येन गतिस्त्रिकलाधिकेति दर्शयति ।

स्वस्थगतो ह्येव इति । अनादेशे त्रिकलचतुष्कला वा गतिः । सम्भ्रमोत्पातरोपेषु महाचार्यादौ कलिकं वा पादपतनमिति संभ्रमादसमं स्यात् ॥ ४०९ ॥

भाण्डादीनां सङ्गतिरवश्यमेव तत्सूचकमुचितमिति यो विपर्यस्तस्तस्य भ्रान्तिम-
पसारयितुं तालसाम्यमेव सर्वत्र वि(हि)तमिति दर्शयति । त्रिकलद्विकलैककलेत्यादि
॥ ४१० ॥

नन्वर्धकलिका कलिका च गतिरुक्तेति तावत्पि स्याद् ध्रुवेति भ्रमं वारयति ।
न ह्येककला द्विकला ध्रुवाविग(रा)मा इति । कलायां निषिद्ध.....मार्ग-
स्वरूपनिरूपणा..... पञ्चलध्वक्षरपरिमाणं लध्वक्षरमिति । इत्थं ध्रुवस्य
प्रतिपादितं तेन प्लुतो गुरुवे । गुरुस्तदपेक्षया लघुः । लध्वपेक्षया ल(घुर्ल)ध्रुवेति
प्रस्तारे विभागः । तत्र प्रस्तारविधिरुच्यते ।

आद्यगुरोर्लोपः स्यात् पर(द)मुपरि पदादितो गुरुः पूर्णः ।

लघुना पूरणमत्र च यावद्गति गुरुलघुत्वं स्यात् ॥

तेन प्लुतस्तद्वन्नेऽष्टादशभेदास्तेन सह पद्भेदः । लघू द्वौ । तद्यथा । एतेषां प्रत्येकं
विरामभेदतुल्यो द्विगुणस्त्रिगुणश्चतुर्गुण इति पञ्चधा विरामभेदः षष्ठकलायाः कलार्धस्य
सार्धकलायां(या) वा । अत एव च विरामो मध्यविरामो मूलं भवत्येव । आद्ये
सन्धानादिति हि कोहलाचार्यः । तेन प्लुतभेदाश्चतुर्दशाधिकं शतम् (११४) ।
गुरुभेदाः षट्त्रिंशत् । लघुभेदा द्वादश । तेन चच्चत्पुटस्य तावता गुणने (५३७७) तस्य
द्वादशभिर्गुणने तस्याङ्गस्य चतुर्दशोत्तरेण शतेन (गुणने ७७५५७३६) । एते गुणकृता
भेदाः । अयान्तरभेदानां तु निःसङ्ख्यत्वमेव । चच्चत्पुटवत् चाचपुटादिभेदेन भेदान्तराण्यपि
दर्शनीयानि । यथोक्तम् ।

१ ब. त्वर्थगतो । २ ब. एव । ३ ब. न । ४ ब. समन्द । ड. समं न ।

विधिः 'स्वस्थगतो ह्येष भवेचारणपातने ।

सम्भ्रमोत्पातरोषेषु कलार्धकलमिष्यते ॥ ४०९ ॥

त्रिकलद्विकलैककलाश्चतुष्कला यत्र पादविन्यासाः ।

तत्र च साम्यं कार्यं भाण्डेन समं च^१ गानेन ॥ ४१० ॥

न ह्येककला द्विकला ध्रुवाविरामा भवन्ति गानविधौ ।

तस्मात्(एवं) साम्यं कार्यं(कुर्यात्) भाण्डेन समं च^२ गानेन ॥ ४११ ॥

चारीमहाचारीरङ्गद्वारादिषु रसावेशवैवश्येन गतिस्त्रिकलाधिकेति दर्शयति ।
स्वस्थगतो ह्येष इति । अनादेशे त्रिकलचतुष्कला वा गतिः । सम्भ्रमोत्पातरोषेषु
महाचार्यादौ कलिकं वा पादपतनमिति संभ्रमादसमं स्यात् ॥ ४०९ ॥

भाण्डादीनां सङ्गतिरवश्यमेव तत्सूचकमुचितमिति यो विपर्यस्तस्तस्य भ्रान्तिम-
पसारयितुं तालसाम्यमेव सर्वत्र वि(हि)तमिति दर्शयति । त्रिकलद्विकलैककलेत्यादि
॥ ४१० ॥

तन्वर्धकलिका कलिका च गतिरुक्तेति तावत्यपि स्याद् ध्रुवेति भ्रमं वारयति ।
न ह्येककला द्विकला ध्रुवाविग(रा)मा इति । कलायां निपिद्ध.....मार्ग-
स्वरूपनिरूपणा..... पञ्चलध्वक्षरपरिमाणं लध्वक्षरमिति । इत्थं ध्रुवस्य
प्रतिपादितं तेन प्लुतो गुरुरेव । गुरुस्तदपेक्षया लघुः । लध्वपेक्षया ल(घुर्ल)घुरेवेति
प्रस्तारे विभागः । तत्र प्रस्तारविधिरुच्यते ।

आद्यगुरोर्लोपः स्यात् पर(द)मुपरि पदादिनो गुरुः पूर्णः ।

लघुना पूरणमत्र च यावद्गति गुरुलघुत्वं स्यात् ॥

तेन प्लुतस्तद्वज्जेष्टादशभेदास्तेन सह षड्भेदः । लघू द्वौ । तद्यथा । एतेषां प्रत्येकं
विरामभेदतुल्यो द्विगुणस्त्रिगुणश्चतुर्गुण इति पञ्चधा विरामभेदः षष्ठकलायाः कलार्धस्य
सार्धकलायां(या) वा । अत एव च विरामो मध्यविरामो मूलं भवत्येव । आद्ये
सन्धानादिति हि क्रोहलाचार्यः । तेन प्लुतभेदाश्चतुर्दशाधिकं शतम् (११४) ।
गुरुभेदाः षट्त्रिंशत् । लघुभेदा द्वादश । तेन चच्चत्पुटस्य तावता गुणने (५३७७) तस्य
द्वादशभिर्गुणने तस्याङ्गस्य चतुर्दशोत्तरेण शतेन (गुणने ७७५५७३६) । एते गुणकृता
भेदाः । अवान्तरभेदानां तु निस्सङ्ख्यत्वमेव । चच्चत्पुटवत् चाचपुटादिभेदेन भेदान्तराण्यपि
दर्शनीयानि । यथोक्तम् ।

१ ब. त्वर्थगतो । २ ब. एव । ३ ब. न । ४ ब. समन्द । ड. समं न ।

ये पूर्वोक्ता भावाः 'स्थिताश्रया वा द्रुताश्रया वापि ।
तेषां पात(द)निपातं ज्ञात्वा सम्यग् बुधैः कार्यम् ॥ ४१२ ॥

असङ्ख्यानि सहस्राणि कोटीनामयुतानि च ।
तालद्वयप्रभेदेन पुरा प्रोक्तानि शम्भुना ॥

इति । एवं मिश्रभेदोऽप्यनुमर्तव्यः । अत एव व्यश्रचतुरश्रमिश्राणां षट्पितापुत्रकस्य च मूलप्रकृतिनया ध्रुवाशब्दवाच्यानां भञ्जनाख्ये प्लुतगुरुलघुद्रुतमयास्ताला विरामभेदा विचित्राः । तथा भङ्गव्यपदेशेन यदाहुः । ध्रुवाणां भञ्जनाद्भङ्गा इति । एवं त्रिचतुष्प(ड)ष्टक-ध्रुवानालभञ्जनं भञ्जानां रूपस्य । उपभङ्गास्तु सङ्कीर्णध्वरूपेभ्यः कलाः पञ्चे (भ. ना. ३१.२४) त्यादिनोक्तस्य भञ्जनादपि भवन्ति । तथाऽभिनयनकाले व्यश्रा । व्ययगत्र्यद्वैगुण्या । मिश्रा च दशकलाचतुष्कं वलयमथ गत्रयमित्येव(वं) रूपी(पिणी) । यत्र तु द्विविधत्वाद् गुरुलघुप्लुतद्रुतविगनादिरूपेण भञ्जनं तेऽपि भङ्गाः । लयभेदेन तु यत्र वैचित्र्यं तद्यथा द्विविधानां चित्रपदानां गुरुरूपप्रस्तारसाम्येऽपि लयकृतविभेदः । एवं भङ्गोपभङ्गविभङ्ग-लयरूपा तावच्चतुर्धा तालजातिर्गोबलीचर्दवृत्त्या लक्ष्यते । तद्यपदेशाद्विभक्ताः संव्यवहार-सिद्धये कोहलाचार्यप्रभृतिभिः । भट्टगोपालभट्टलोहट्टप्रभृतिभिस्तु तथाविभागं विनियोगशेषं च दूषितम् । तद् द्वयं तु नास्मभ्यो रुचितम् । पूर्वप्रसिद्धिर्हि यथोपपद्यते तथा मतिचतुरिमा संहरणीयः । एवमेव गणभेदभङ्गस्तस्य च प्रस्तार आचार्यप्रस्तारवच-थोक्तया दण्डापूपाचरितै(तथै)व । कथं तर्हि कु(क)लिकं पादपतनमि(भ. ना. ३१.४१०)त्याह ।

एवं साम्यं कुर्याद् भाण्डेन समं च गानेन ।

इति । भाण्डवाद्यगानाभ्यां सहगतेः । एवमिति । कलाद्वयकलार्थकलारूपेण साम्यं कार्यम् । तत्र ध्रुवा समवायितव्या । तथा हि । हितार्थस्य षष्टिः । तालगतभेदद्वयगत्या गतं च । अपि तु गीतवाद्ययोस्तावत्यवान्तरविदारीयोगः कार्य इति तत्र तात्पर्यम् ॥ ४११ ॥

लयत्रयवैचित्र्यमपि चात्र भवतीति दर्शयति । ये पूर्वोक्ता भावा इति । पूर्वरङ्गमहाचार्यादौ यथामन्थरत्वरितरूपा चित्तवृत्तिस्तत्सम्बन्धिनं तत्सूचितं पादपाताद्वा परिक्रमणं कार्यम् ॥ ४१२ ॥

ये पूर्वोक्ता भावाः 'स्थिताश्रया वा द्रुताश्रया वापि ।
तेषां पात(द)निपातं ज्ञात्वा सम्यग् बुधैः कार्यम् ॥ ४१२ ॥

असङ्ख्यानि सहस्राणि कोटीनामयुतानि च ।
तालद्वयप्रभेदेन पुरा प्रोक्तानि शम्भुना ॥

इति । एवं मिश्रभेदोऽप्यनुसर्तव्यः । अत एव व्यश्रचतुरश्रमिश्राणां षट्पितापुत्रकस्य च मूलप्रकृतितया ध्रुवाशब्दवाच्यानां भञ्जिनाद्ये प्लुतगुरुलघुद्रुतमयास्ताला विरामभेदा विचित्राः । तथा भङ्गव्यपदेशेन यदाहुः । ध्रुवाणां भञ्जनाद्भङ्गा इति । एवं त्रिचतुष्प(ड)ष्टक-ध्रुवातालभञ्जनं भञ्जानां रूपस्य । उपभङ्गास्तु सङ्कीर्णस्वरूपेभ्यः कलाः पञ्चे (भ. ना. ३१.२४) त्यादिनोक्तस्य भञ्जनादपि भवन्ति । तथाऽभिनयनकाले व्यश्रा । व्ययगव्यद्वैगुण्या । मिश्रा च दशकलाचतुष्कं वलयमथ गत्रयमित्येव(वं) रूपी(पिणी) । यत्र तु द्विविधत्वाद् गुरुलघुप्लुतद्रुतविगनादिरूपेण भञ्जनं तेऽपि भङ्गाः । लयभेदेन तु यत्र वैचित्र्यं तद्यथा द्विविधानां चित्रपदानां गुरुरूपप्रस्तारसाम्येऽपि लयकृतविभेदः । एवं भङ्गोपभङ्गविभङ्ग-लयरूपा तावच्चतुर्धा तालजातिर्गोचलीचर्दवृत्त्या लक्ष्यते । तद्यपदेशाद्विभक्ताः संव्यवहार-सिद्धये कोहलाचार्यप्रभृतिभिः । भट्टगोपालभट्टलोहट्टप्रभृतिभिस्तु तथाविभागं विनियोगशेषं च दूषितम् । तद् द्वयं तु नासभ्यो रुचितम् । पूर्वप्रसिद्धिर्हि यथोपपद्यते तथा मतिचतुरिमा संहरणीयः । एवमेव गणभेदभङ्गस्तस्य च प्रस्तार आचार्यप्रस्तारवद्य-थोक्तया दण्डापूपान्तरितै(तयै)व । कथं तर्हि कु(क)लिकं पादपतनमि(भ. ना. ३१:४१०)त्याह ।

एवं साम्यं कुर्याद् भाण्डेन समं च गानेन ।

इति । भाण्डवाद्यगानाभ्यां सहगतेः । एवमिति । कलाद्वयकलार्धकलारूपेण साम्यं कार्यम् । तत्र ध्रुवा समवायितव्या । तथा हि । हितार्थस्य षष्टिः । तालगतभेदद्वयगत्या गतं च । अपि तु गीतवाद्ययोस्तावत्यवान्तरविद्वारीयोगः कार्य इति तत्र तात्पर्यम् ॥ ४११ ॥

लयत्रयवैचित्र्यमपि चात्र भवतीति दर्शयति । ये पूर्वोक्ता भावा इति । पूर्वैरङ्गमहाचार्यादौ यथामन्थरत्वरितरूपा चित्तवृत्तिस्तत्सम्बन्धिनं तत्सूचितं पादपाताद्वा परिक्रमणं कार्यम् ॥ ४१२ ॥

‘अपदाक्षेपकृता चेदात्ययिका(की) हर्परागशोकाद्याः’ (कोत्थैः) ।

‘विच्छेदस्तत्र समः कार्यस्तज्ञैः प्रवेशे तु’ ॥ ४१३ ॥

एवमेते बुधैर्ज्ञेयाः प्रयोगपरिवर्तकाः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि भाण्डग्रहविकल्पनम् ॥ ४१४ ॥

अभाण्डमेव गानस्य परिवर्तनं प्रयोजयेत् ।

चतुर्थे परिवर्तने तु तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥ ४१५ ॥

सन्निपातग्रहाः काश्चित् काश्चिद्वै तर्जनीग्रहाः ।

तथाऽऽकाशग्रहाः काश्चित् ध्रुवा गाने भवन्ति हि ॥ ४१६ ॥

अथानेन प्रसङ्गेन सामञ्जस्यं न कचिदपि युक्तमिति दर्शयति ।

अपथा(टा)क्षेपकृता चेदात्ययिकीहर्परागशोकोत्थैः ।

यो वि(वि)च्छेदस्तत्र समः कार्यस्तज्ञैः प्रवेशे तु ॥

इति । चेदिति यद्यप्यर्थे । तुरप्यर्थे । करणं कृत् । अत्यये भवे(वा) आत्ययिका-
(की) । अप्रयुज्यमानं तदीयं योजनाहर्षादिभिरुपलक्षिते पात्रप्रवेशे पदाक्षेपकस्याकरणेन
यद्यपि प्रावेशिकी ध्रुवा सम्भवति । अध्रुवास्तु प्रवेशजा (भ. ना. ३२.३३७)
इत्युक्तत्वात्तत्रैव विद्यमानध्रुवास्थानेऽपि प्रविशतः पादस्तालेन समीकर्तव्यः । एवं बल-
निकादिना ततः कलिकेनापीति ॥ ४१३ ॥

एवं प्रसङ्गादुक्तम् । प्रकृतं पूर्वैरङ्गमेवानुसरन्नुक्तमुपसंहरन्नन्यदासूत्रयति । एवमेते
[बुधैर्ज्ञेयाः प्रयोग] परिवर्तका इति । भाण्डग्रहविकल्पनं प्रवक्ष्यामीति च
॥ ४१४ ॥

अभाण्डमेव गानस्य परिवर्तनं प्रयोजनम् । चतुर्थे सन्निपातम् । भाण्डग्रहणे
सन्निपातः । परिवर्तनेन तुर्थे परिवर्तने भाण्डग्रहाद्यास्तयः शून्या इति । अन्ये त्वाद्य एव
परिवर्तो भाण्डशून्यः । तदानीं यावत्तः सन्निपातकलाः सन्धीनां त्रयोऽन्ये भाण्डवाद्यमुक्ता
इति ॥ ४१५ ॥

सन्निपातग्रहाः काश्चिदिति । ध्रुवा हस्तद्वयहननजैरक्षरैस्तर्जनीग्रहतिभिः
कृते लक्षणशून्यवर्तनामात्रेण वा भाण्डवाद्यस्य ध्रुवानुग्रह इति त्रिधा । अन्ये त्वाहुः ।

१ ब. पाद- । ड. अरदा । २ ब. शोक्शेषाद्यैः । च. शोकान् यः । ३ ब. तत्र परिच्छेदस्तमः ।
४ ब. प्रवेशस्तु । ५ ड. गृहान् भाण्डसमाश्रयात् । ६ ब. एकं । ७ ब. सन्निपाते ।

‘अपटाक्षेपकृता चेदात्ययिका(की) हर्षरागशोकाद्याः’ (कोत्थैः) ।

‘विच्छेदस्तत्र समः कार्यस्तज्ञैः प्रवेशे तु’ ॥ ४१३ ॥

एवमेते बुधैर्ज्ञेयाः प्रयोगपरिवर्तकाः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि भाण्डग्रहविकल्पनम् ॥ ४१४ ॥

अभाण्डमेव गानस्य परिवर्तनं प्रयोजयेत् ।

चतुर्थे परिवर्तने तु तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥ ४१५ ॥

सन्निपातग्रहाः काश्चित् काश्चिद्वै तर्जनीग्रहाः ।

तथाऽऽकाशग्रहाः काश्चित् ध्रुवा गाने भवन्ति हि ॥ ४१६ ॥

अथानेन प्रसङ्गेन सामञ्जस्यं न कचिदपि युक्तमिति दर्शयति ।

अपथा(दा)क्षेपकृता चेदात्ययिकीहर्षरागशोकोत्थैः ।

यो वि(वि)च्छेदस्तत्र समः कार्यस्तज्ञैः प्रवेशे तु ॥

इति । चेदिति यद्यप्यर्थे । तुरप्यर्थे । करणं कृत् । अत्यये भवे(वा) आत्ययिका-
(की) । अप्रयुज्यमानं तदीयं योजनाहर्षादिभिरुपलक्षिते पात्रप्रवेशे पदाक्षेपकस्याकरणेन
यद्यपि प्रावेशिकी ध्रुवा सम्भवति । अधुवास्तु प्रवेशजा (भ. ना. ३२.३३७)
इत्युक्तत्वात्तत्रेत्यविद्यमानध्रुवास्थानेऽपि प्रविशतः पादस्तालेन सम्पर्तव्यः । एव बल-
निकादिना ततः कलिकेनापीति ॥ ४१३ ॥

एवं प्रसङ्गादुक्तम् । प्रकृतं पूर्वरङ्गमेवानुसरन्नुक्तमुपसंहरन्नन्यदासूत्रयति । एवमेते
[बुधैर्ज्ञेयाः प्रयोग] परिवर्तका इति । भाण्डग्रहविकल्पनं प्रवक्ष्यामीति च
॥ ४१४ ॥

अभाण्डमेव गानस्य परिवर्तनं प्रयोजनम् । चतुर्थे सन्निपातम् । भाण्डग्रहणे
सन्निपातः । परिवर्तनेन तुर्ये परिवर्तने भाण्डग्रहाद्यास्तयः शून्या इति । अन्ये त्वाद्य एव
परिवर्तने भाण्डशून्यः । तदानीं यावत्स्यः सन्निपातकलाः सन्धीनां त्रयोऽन्ये भाण्डवाद्यमुक्ता
इति ॥ ४१५ ॥

सन्निपातग्रहाः काश्चिदिति । ध्रुवा हस्तद्वयहननजैरक्षरैस्तर्जनीग्रहतिभिः
कृते लक्षणशून्यवर्तनमात्रेण वा भाण्डवाद्यस्य ध्रुवानुग्रह इति त्रिधा । अन्ये त्वाहुः ।

१ ब. पाद- । ड. अपदा । २ ब. शोकाक्षेपाद्यैः । च. शोकान् यः । ३ ब. तत्र परिच्छेदस्तमः ।
४ ब. प्रवेशस्तु । ५ ड. ग्रहान् भाण्डसमाश्रयात् । ६ ब. एकं । ७ ब. सन्निपाते ।

ध्रुवायास्तु ग्रहो यस्मात् कलाकाललयान्वितः ।
 स तु भाण्डेन योक्तव्यस्तज्जैर्गतिपरिक्रमे ॥ ४१७ ॥
 'शीर्षकोद्धतयोश्चैव प्रदेशिन्या ग्रहो भवेत् ।
 विलम्बितास्थितायोगे सन्निपाते तृतीयके ॥ ४१८ ॥
 नर्कुदस्याङ्गितायां च प्रासादिक्यास्तथैव च ।
 सन्निपातग्रहः कार्यो द्रुतायाश्चोर्ध्वके ग्रहः ॥ ४१९ ॥
 नैष्कामिक्यनुबन्धानां ग्रहे(हो) गानसमो भवेत् ।
 'नत्वसौ परिवर्तस्तु कार्यो गाने प्रयोक्तृभिः ॥ ४२० ॥

एककले ताले सन्निपातान्त्यकलातो द्विकले चतुष्कले च ध्रुवायास्त्विव तर्जन्या इति । तदुपलक्षिततुर्यपादे भागप्रथमकलान्तः । एककलादिनियमाभावे तु आकाशाच्छून्याद् गीत एव नामभाण्डग्रह इति । अस्मत्परमगुरुभिश्च श्रीमदुत्पलदेवपादैर्यमेव प्रतिपन्नोऽर्थः ॥ ४१६ ॥

गानसम (भ. ना. ३२.४२२) इति सन्निपातश्च शम्भाचे—(भ. ना. ३२.४२१)त्यकारणं भाण्डस्यैव साक्षीति । भाण्डत्रायशा(शी)ले च गतिपरिक्रम इति दर्शयति । ध्रुवायास्त्विति । कला(काललयान्वितः) । कालश्चित्रादिभेदेन त्रिधा । तथा लयो द्रुतादिः । तदन्वितो यः । भाण्डेन साहित्यग्रहसङ्गतिः परिक्रमविषये योजनीया ॥ ४१७ ॥

शीर्षकोद्धतयोः प्रदेशिन्या द्रुतविलम्बितार्थस्थितयोस्तृतीयगता-
 न्यात् ॥ ४१८ ॥

नर्कुदादीनां प्रासादिकी । द्रुतानामूर्ध्वके आद्ये वा देयः सन्निपातः । तत ऊर्ध्वके मुरज इति केचित् ॥ ४१९ ॥

नैष्कामिकमित्यनुबन्धयोगानिसम एव ग्रहः सन्निपातादेतस्माज्जायते गानकाले । एवं तर्जन्यादिग्रहणोक्तः । न मुरजाक्षराणि । अनयोश्च परिवर्तो न कार्यः ॥ ४२० ॥

नर्कुटस्यापि चत्वारो ग्रहाः कार्याः प्रयोक्तृभिः ।

सन्निपातश्च शम्या च तालश्चाकाशजस्तथा ॥ ४२१ ॥

सम्भ्रमावेगहर्षेषु प्रवेशा ये भवन्ति हि ।

ग्रहो गानसमस्तत्र सोद्धात्यः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४२२ ॥

भूषणवासःपतने वैकल्ये विस्मृते परिश्रान्ते ।

दोषाच्छादनहेतोरुद्धात्यः^१ सम्प्रयोज्यस्तु ॥ ४२३ ॥

एवं प्रयोक्तृभिः कार्यं ध्रुवाणां सम्प्रवेशनम्^२ ।

यथास्थानाश्रयोपेतं यथानुत्तकृतं तथा ॥ ४२४ ॥

यथा वर्णादृते चित्रं न शोभोत्पादनं भवेत्^३ ।

एवमेव^४ विना गानं नाद्यं^५ रागं न गच्छति ॥ ४२५ ॥

नर्कुटस्य शम्यायास्तालः । सन्निपाताच्छून्यादेव भाण्डग्रहः । शम्यातालाभ्यां सव्यापसव्यहस्तप्रहारजान्यक्षराण्येवेति । अन्ये एतत् पूर्वैरङ्गविषयं परिवर्ताद्युत्थापनादि ध्रुवामु तत्तल्लक्षणाङ्गदर्शनेन शीर्षकोद्धतादिव्यवहारयोगास्त्विति । अन्ये तु दृष्टप्रयोजनेऽपि नियमाददृष्टप्रयोजनेऽपि नियमाददृष्टं भोजनप्राङ्मुखत्ववदिति ॥ ४२१ ॥

स्थितानां भागानां विषयं (य) प्रसङ्गादेतदुक्तम् । (द्रुतायां नोक्त) मित्याशङ्क्याह । सम्भ्रमेत्यादि । सम्भ्रमादौ प्रवेशे गानसमो ग्रहः । उद्धात्येन उद्रेकहननार्हेण खलखलकेन ॥ ४२२ ॥

भूषणवासःपतनादावपि खलखलकस्य प्रयोगः ॥ ४२३ ॥

एतदुपसंहरति । एवं प्रयोक्तृभिरिति । यथास्थानं यथाश्रयं च प्रवेशा-
दावुत्तमादौ नाट्यध्रुवागानं यथानुत्तगतं पूर्वैरङ्गध्रुवागानं कुर्यात् ॥ ४२४ ॥

ननु पूर्वैरङ्गगतं त्वदृष्टसिद्धये नाट्ये तु किं तेनेत्याशङ्क्योपरञ्जकत्वेन रसोपयोगिता-
मप्याह । यथा वर्णादृते चित्रमिति । वर्णो हरितालादिः । वैचित्र्यान्निवेशितमिति ।
षट्किन्नामत्रादिनेति भावं (वः) । रसभावोक्तिरनेन सूचितेति टीकाकाराः । अस्माभिस्तु
रसतत्त्वं विमृष्टपूर्वमेव ॥ ४२५ ॥

१ व. उद्धात्यो अन्तरायास्तु । २ व. सन्निवेशनम् । ३ व. शोभने च निवेशितम् । ४ व.
विभागानां । ५ व. रङ्गं ।

नर्कुटस्यापि चत्वारो ग्रहाः कार्याः प्रयोक्तृभिः ।
 सन्निपातश्च शम्या च तालश्चाकाशजस्तथा ॥ ४२१ ॥
 सम्भ्रमावेगहर्षेषु प्रवेशा ये भवन्ति हि ।
 ग्रहो गानसमस्तत्र सोद्धात्यः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४२२ ॥
 भूषणवासःपतने वैकल्ये विस्मृते परिश्रान्ते ।
 दोषाच्छादनहेतोरुद्धात्यः^१ सम्प्रयोज्यस्तु ॥ ४२३ ॥
 एवं प्रयोक्तृभिः कार्यं ध्रुवाणां सम्प्रवेशनम्^२ ।
 यथास्थानाश्रयोपेनं यथानुत्तकृतं तथा ॥ ४२४ ॥
 यथा वर्णादृते चित्रं न शोभोत्पादनं भवेत्^३ ।
 एवमेव^४ विना गानं नाट्यं^५ रागं न गच्छति ॥ ४२५ ॥

नर्कुटस्य शम्यायास्तालः । सन्निपाताच्छून्यादेव भाण्डग्रहः । शम्यातालाभ्यां
 सव्यापसव्यहस्तप्रहारजान्यक्षराण्येवेति । अन्ये एतत् पूर्वैरङ्गविषयं परिवर्ताद्युत्थापनादि
 ध्रुवासु तत्तल्लक्षणाङ्गदर्शनेन शीर्षकोद्धतादिव्यवहारयोगास्त्विति । अन्ये तु दृष्टप्रयोजनेऽपि
 नियमाददृष्टप्रयोजनेऽपि नियमाददृष्टं भोजनप्राङ्मुखत्ववदिति ॥ ४२१ ॥

स्थितानां भागानां विषयं (य) प्रसङ्गादेतदुक्तम् । (द्रुतायां नोक्तं) मित्याशङ्क्याह ।
 सम्भ्रमेत्यादि । सम्भ्रमादौ प्रवेशे गानसमो ग्रहः । उद्धात्येन उद्रेकहननार्हेण
 खलखलकेन ॥ ४२२ ॥

भूषणवासःपतनादावपि खलखलकस्य प्रयोगः ॥ ४२३ ॥

एतदुपसंहरति । एवं प्रयोक्तृभिरिति । यथास्थानं यथाश्रयं च प्रवेशा-
 दावुत्तमादौ नाट्यध्रुवागानं यथानुत्तगतं पूर्वैरङ्गध्रुवागानं कुर्यात् ॥ ४२४ ॥

ननु पूर्वैरङ्गगतं त्वदृष्टसिद्धये नाट्ये तु किं तेनेत्याशङ्क्योत्तरङ्गकत्वेन रसोपयोगिता-
 मध्याह । यथा वर्णादृते चित्रमिति । वर्णो हरितालादिः । वैचित्र्यान्निवेशितमिति ।
 घटिकामात्रादिनेति भावं (वः) । रसभावोक्तिरनेन सूचितेति टीकाकाराः । अस्माभिस्तु
 रसतत्त्वं विमृष्टपूर्वमेव ॥ ४२५ ॥

१ ब. उद्धात्यो अन्तरायास्तु । २ ब. सन्निवेशनम् । ३ ब. शोभने च निवेशितम् । ४ ब.
 विभागानां । ५ ब. रङ्गः ।

पूर्वरङ्गविधाने तु कर्तव्यो 'रागजो विधिः ।

देवपूजाधिकारस्तु तत्र सम्परिकीर्तितः ॥ ४२६ ॥

ततश्च काव्यबन्धेषु नानाभावसमाश्रयम् ।

ग्रामद्वयं तु कर्तव्यं (यगतं कार्यं) 'यथासाधारणाश्रयम् (स्थान-
रसान्वितम् ॥ ४२७ ॥

मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे भवेत् ।

साधारितस्तथा गर्भे 'वि(ऽव)मर्शे चैव पञ्चमम् ॥ ४२८ ॥

कैशिकं च तथा कार्यं गानं निर्वहणे बुधैः ।

'सन्निवृत्ताश्रयं चैव रसभावसमन्वितम् ॥ ४२९ ॥

तथा रसकृता नित्यं ध्रुवाः प्रकरणाश्रिताः ।

नक्षत्राणीव गगनं नाट्यमुद्योतयन्ति ताः ॥ ४३० ॥

पूर्वरङ्गेऽदृष्टेऽप्यप्रयोजनं तदाह । देवपूजाधिकारस्त्विति । तुरप्यर्थे ॥ ४२६ ॥

ननु किं तत्र स्वरगतमित्याह । ग्रामद्वयगतमिति । अष्टादशजात्यात्मक-
मित्यर्थः । यथास्थानरसान्वितमिदमिति चारीमहाचार्यादौ यत्र रसं प्रत्यनुलवणत्वं
यथा..... यौगन्धरायणप्रवेशे रत्नावल्याम् (अङ्कः १) ॥ ४२७ ॥

तत्र शरदाश्रयं गानमिति दर्शयन् तत्र युक्तं परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं अंशो
.....सुगनं चेति नीत्या काश्यपमुनिप्रभृतिभिर्निरूपितमपि ग्राम(राग)नागरगानं
स्वीकरोति । मुखे मध्यमग्रामः । षड्जः प्रतिमुखे । गर्भे साधारितः ।
पञ्चमोऽवमर्शे ॥ ४२८ ॥

प्रधाननिर्वहणे कैशिकमिति । गानापेक्षया नपुंसकप्राचुर्यम् । शुद्धानां
ग्रहणमित्यन्ये । भिन्नं गौडानामपीत्यपरे ।

पूर्वरङ्गविधाने तु कुर्याद्वै चोक्षपाडवम् । (भ. ना. ३२.४२६)
इति ॥ ४२९ ॥

अवश्यप्रयोज्या ध्रुवा इति दर्शयति । य(त)था रसकृता इति । प्रकरणं
प्रवेशादिपदार्थस्य वर्णयितुम् ॥ ४३० ॥

१ ब. पाडवो । २ ब. तथा साधारणक्रिया । ३ ब. प्रयोक्तव्यं द्विजोत्तमाः । तथाऽवमर्शने चैव
कार्यं कैशिकमध्यमम् । ४ ब. एवं सन्धिषु कर्तव्यं । ५ ब. यथा रसगता वा स्युः ।

मागधी प्रथमा गीतिस्तथा चैवार्धमागधी ।
 सम्भाविता तृतीया स्यात् पृथुला च तथा परा ॥ ४३१ ॥
 त्रिनिवृत्त्या पदानां तु मागधी समुदाहृता ।
 चित्रेऽर्धमागधी चैव द्विनिवृत्तपदाश्रया ॥ ४३२ ॥
 वृत्तौ सम्भाविता प्रायो लघुवाद्याक्षरान्विता ।
 पृथुला दक्षिणे तु स्यात् गुरुवाद्याक्षरान्विता ॥ ४३३ ॥
 गानयोगे चतस्रस्तु योज्याः सर्वत्र गायनैः ।
 यथाक्षरकृता ह्येताः प्रयोज्यास्ते (ज्यन्ते) ध्रुवास्वपि ॥ ४३४ ॥
 पूर्णस्वरं चाऽथ^१ विचित्रवर्णं
 त्रिस्थानशोभि त्रिलयं त्रिमार्गम् ।
 रक्तं समं श्लक्ष्णमलङ्कृतं च
 सुखं^२ प्रशस्तं मधुरं च गानम् ॥ ४३५ ॥

पूर्वरङ्गे पूर्वरङ्गभ्रुवा गाने गान्धर्वे चित्रं गीतिचतुष्टयमिति प्रयोगानुसारेणावश्य-
 योजनीयमित्याशयेन स्थानान्तरपूर्वोक्तमपि तत् पुनरिह दर्शयति । मागधीत्यादि ॥ ४३१ ॥

आद्याविति । अर्धमागधी निवृत्तावृत्तौ ॥ ४३२ ॥

सम्भाविता लघुवाद्याक्षरा । दक्षिणे पृथुला गुर्वक्षरा । वीणामुर-
 जयोर्यथारूपादि करणानीति ।विश्वयश्च नाममात्रेण तद्वत्स्थानान्तरोक्ता गतयो
 गुणदोषसम्बन्धार्थमिहोक्ता न गीतिभिः परमार्थतो भेदेऽपीति केचित् । तदयुक्तम् ।
 दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्लक्षणभेदसिद्धेर्यथा पुष्कराध्याये (भ. ना. ३४) वक्ष्यामः
 ॥ ४३३ ॥

एताश्च गीतयो न केवलं पूर्वरङ्गे यावन्नाट्यभ्रुवागानेऽपीत्याह । गानयोगे
 चतस्रस्तु योज्याः सर्वत्रेति । तत्र हेतुमाह । यथाक्षरकृता इति । अक्षर-
 शब्देन तदर्थ उच्यते । नार्थानुसारात् परिवर्तयोगोऽपि विलम्बितादियोगोऽपीति ॥ ४३४ ॥

अथ गुणनिरूपणाध्याय (भ. ना. अ. ३३) स्तत्रार्थमुद्दिशांति । पूर्ण-
 स्वरमित्यादि । पूर्णः स्फुटो वर्णः स्थाय्यादिः । स्थानत्रयमुरःप्रभृति । समं तालयुक्त-

गीते प्रयत्नं(त्नः) प्रथमस्तु' कार्यं(र्यः)

शर्यां हि नाट्यस्य वदन्ति गीतम् ।

गीतेऽपि वाद्येऽपि च सम्प्रयुक्ते

नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ॥ ४३६ ॥

एतदुक्तं मया सम्यग् ध्रुवाणां लक्षणं महत् ।

अत ऊर्ध्वं(तः परं) प्रवक्ष्यामि गातृवादकयोर्गुणान् ॥ ४३७ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ध्रुवाविधानो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

श्लक्ष्णमस्फुटितम् । मधुरं श्रोत्रयोः । रक्तं तु नाट्योपरञ्जकम् । एवंभूतं गानं प्रशस्तम् ॥ ४३५ ॥

यतः सूचयति शर्यामिति । रसस्य गानेन प्रथमं ततः प्रभृत्यासूत्रणात् । तदस्य भित्तिरूपमित्यर्थः ॥ ४३६ ॥

अथाध्यायमुपसंहरन्नन्यं(न्यत्) सूचयति । एतदुक्तमिति । अतः परमिति ॥ ४३७ ॥

ध्रुवाया विवृतिर्लघ्वी वस्तुनिर्देशिनीकृता ।

कृताऽभिनवगुप्तेन शिवदास्यैकशालिना ॥

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्तविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
द्विवाध्यायो द्वात्रिंशः समाप्तः ॥

१ ब. प्रथमं च । २ ब. शर्यादि नाट्यस्य परं त्रिगीतम् । ३ च. य. त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।
ब. र. ड.- मातृकासु विभागो नास्ति । परन्तु गुणदोषाध्यायान्ते ब. मातृकायामेकोनविंशोऽध्यायः
र. मातृकायामेकत्रिंशत्तमः ड. मातृकायां द्वात्रिंशोऽध्याय इति च वर्तते ।

॥ श्रीः ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

गुणात् प्रवर्तते गानं दोषं चै(षाच्चै)व निरस्यते ।
तस्माद् यत्नेन विज्ञेयौ गुणदोषौ समासतः ॥ १ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

ज्ञानक्रियादिगुणवर्गविधानहेतु-
दोषापवर्जनपटुः किल भक्तिभाजाम् ।
आनन्दपूर्णपरशाङ्करसारसिन्धु-
धारास्थितिर्विजयतां परमेश्वरोऽसौ ॥

एवं गान्धर्वस्वरूपं यदुपयोगित्वेन प्रदर्शितं तत् प्रकृतनाट्योपयोगिभ्रुवागानमभिधाय
तत्रैव द्वये परतत्त्वं निरूपयितुमध्यायान्तरमारभ्यते ।

अथ केचित् मन्यन्ते । उपरञ्जनात्मनि गान एव सुतरां गुणग्रहणं दोषाववर्जनं
चादृत्य उपरञ्जनप्राणं हि गानम् । उपरञ्जनं च गुणदोषायत्तविवेकायत्तम् । अत एव
तद्विवेकस्य गानं प्रति प्राधान्यं प्रयोजयितुं पृथक्त्वं प्रत्यध्यायारम्भः । गान्धर्वे तु रञ्जना न
तथा प्रधानमपि तु चच्चत्प्रयोक्तुरदृष्टफलं तदिति ।

नैतत् । तथाहि । यथास्वरूपं विकलं प्रवृत्तो विधिः फलं प्रसूते । शारीरपौ(दा)-
रवस्वरूपसम्पत्तिरेव च रक्तकण्ठस्वदितहस्तत्वादिना विना कथं लयादितत्त्वज्ञानम् ।
याऽत्र विकृता कालसम्पत्तिरतत्त्वज्ञानस्य च का सङ्गतिरदृष्टफलसङ्गत्या । उक्तं हि ।

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिस्मृति(जाति)विशारदः ।

(या. स्मृ. ३.११५)

इति । तालज्ञ इति च । तस्माद् गान्धर्वे सुतरां गुणदोषविवेका(कोऽ)र्थवान् । स्वरस्य हि
तावदपरुषमधुररञ्जनात्मकमेव लघुः(धु) तालस्यापि गानं प्राणास्तदुभयमपि गुणायत्तं तदायत्ता
वाऽदृष्टसिद्धिः । विशाखिलाचार्यः साम्यादिह सिद्धिः परत्रेति वदन् प्रादीदृशन्(त्) ।
अथ ब्रूयात् तालादिस्वरूपाविशेषे गान्धर्वाद् गानस्य को भेदः । यद्यनेकलक्षणं तन्नतोऽभिपद्यते
स्वरूपमिव च तथा च गानाभिमतं गान्धर्वं स्वरूपेणेति ततो निगदस्य हि व्यापकं ततो

भिन्नलक्षणत्वम् । अन्यथा भेदापातापत्तेस्तु च(तन्) नोपलभ्यतेऽधुनेति व्यापकतानुपलब्धिः ।
तथाऽसिद्धो हेतुः । **स्वरतालात्मकं गान्धर्वमिति** (भ. ना. २८.११) गेयाधिकारारम्भ
एव **मुनिना** सङ्गीतगानस्य न(च) तत्स्वररूपादिकं लक्षणमुक्तम् । इदानीं तत्रोच्यते ।
इहायं गान्धर्वशब्दो लोके शास्त्रे च द्विविधो नाटकशब्दवत् । सामान्यविशेषेणाम्य प्रयोग-
दर्शनात् । **गान्धर्विक** इति ।

गान्धर्वमेतत् कथितं मया चः पूर्वं यदुक्तं प्रणितामहेन ।

(भ. ना. ३३.२३)

इत्यध्यायान्ते नाट्योत्पत्तौ सामान्येन **गीतिरित्युक्ते** गान्धर्वं गानमपि । अत्र विशेषे तु
गान्धर्वः । अत्रेत्यादौ गान्धर्ववेद इति च । तत्राद्ये पक्षे सिद्धसाधनपरमे त्वसिद्धो हेतुः । न
ह्येतावदेव गान्धर्वस्य लक्षणं बालगोपालसारमादि[रस]वाला[बल]का[दिगीतेऽपि गान्धर्वापत्तेः ।
तथा च तत् एवादृष्टलाभेऽयं न वैध्यर्थ्यप्रसङ्गो यदा(द)यमभेदयन्तः(हतः) फलाद्
व्यतिरेकाच्चेति ।

नन्वेवं गान्धर्वस्य किं लक्षणमुक्तमध्यायचतुष्टयेषु **मुनिना** । तथाप्यनु-
सन्धानवन्ध्यो महाभो(भा)गं बोधयितुमनुसन्धीयते । स्वरतालमद्विशेषात्मकं प्रवृत्तिनिवृत्ति-
प्रधानदृष्टादृष्टफलसामवेदप्रभवमनादिकालनिवृत्तमन्योन्योपरञ्जनगुणनाविहीनं गान्धर्वमिति
स्वरूपफलात् कालाद् धर्माच्च भिद्यमाना(नम)वश्यं गानवैलक्षण्यं भेदैकसम्पादनम् । तदु-
भयानुग्रहयोगाच्च वाद्यानाम् । गाने तु काकलयन्तरश्रुतिपरिभ्रमणाद् विचित्रश्रुतिग्रहणम् ।
स्वराणां मालवकैशिके चतुश्श्रुतिकाङ्गस्य दर्शनात् कियद्वा रागभाषाविभाषादेशीमार्गादिगतानां
स्वराणां श्रुतिवैचित्र्यं ब्रूमः । उक्तमपि च प्रतीतमनुचित्रा(त्री)यते । प्रतीतानामप्यलक्षणज्ञानां
बालविज्ञानवद् वेद्यम् । परतन्त्रतपः(त)याऽविषयो दिग्दर्शनात् । तस्मादपि तथेति । किं
चान्तरालनियमोऽन्तःप्रमाणस्थानस्वरकालांशवधान(शाद)सारतया गान्धर्वेऽवश्यसंवेद्यः ।
न त्वेवं गाने । लोपोऽपि नियतगान्धर्वे दर्शितो ग्रामद्वयभेदेन च जात्यंशभेदेन दर्शितः ।
गाने तु रक्त्यनुसारेण प्रवेन्ते(वृत्ते)रसावनियतः । तथापि गान्धर्वे यस्मादनादित्वमेव समर्थितं
तस्यापि मध्यमस्य भिन्नवङ्गकालिन्यां लोपो दृश्यचतुस्स्वरपञ्चगान्धर्वानभ्युपगममपि । अन्त-
रमार्गो(र्गे)ऽपि विधायिवर्गा[गा]गान्धर्ववेदगीता ये शोभानुरोध एव तत्र करणम् । नटकै-
शिकलो(ला)टन(ना)गरादावृषभगान्धारयोर्भूयसाऽनवलोकनात् सप्तचत्वारिंशदधिकजात्यंश-
कोचितसङ्गीतवशविचित्रीभवदेकैकस्वरस्वरूपयोगात् त्रिस्वरोनमध्यगतं स्वराणां गान(म् ।)-
गान्धर्वे गाने शुद्धभिन्नगौडराग(वेसर)साधारणभाषाविभाषान्तरभाषारूपगीत्यष्टकोचितललित-

गीतनादि(द)स्वरस्वरूपलभे प्रत्येकदर्श(श)पूर्णषट्पञ्चचतुःस्वरभेदयोगाद् द्वात्रिंशता सह
त्रिंशतेः स्वराणामुक्तसङ्गतिवैचित्र्यात् स्वराणां येऽङ्कनाद्यष्टचत्वारिंशत्तानि तावत् प्राधान्येऽ-
न्यस्व(र)संरवभट्टगान्धर्वे च मूर्छनाश्चतुर्दश तानाश्चतुरशीतिरिति । यदैवं स्वरस्वरूपसम्पत्ति
गाने तु द्विस्वरान् प्रभृति पूर्णस्वरपर्यन्तं द्विधा षोढा चतुर्विंशतिधा तथा त्रिंशसप्तशतधा
चत्वारिंशत्पञ्चसहस्रेति कथितनीत्या यः कूटनभेदस्तत्कृतं स्वरवैचित्र्यं वर्णावृषीणा(सीना)मेव
च ह्येतत् । बिन्दुप्रभृतीनामलङ्काराणां प्रयोगो न तद्विपरीतानां मन्द्रतारप्रसन्नादीनाम् ।
एतेन गान्धर्वे स्वरः प्रधानं तदाधारत्वेन गुणभूतं परमिति । यत् तद्विपरीतं गान्धर्वेऽर्थ-
संवेदयोगेन पदस्य प्राधान्यात् तदुपरज्जनाच्च गुणभावात् स्वरस्यैतदपि ह्याकर्णितं भवति ।
वैणस्वराणां च धातुप्रयोगनियमानपेक्षो रक्त्यतिशयप्रवाहाय न प्रयोगभेदोचित एव
प्रयोगो वैणवानामप्ययमेव पन्थाः । एतेन गान्धर्वे देवताविशेषपरिभाषानुसारिणि विनियोगो
यथेच्छं वा । गाने तु रसभावनियमौचित्यविशेषो दर्शित एवेति स्वरगते तावद्विशेषः ।
तालोऽपि गान्धर्वे नियतत्वेन संख्यापरिमाणं भ(र)जनं परिच्छेदोपायं यतिस्वैर्वृत्तिमेव मेलन-
मातोद्ययोगमङ्गाङ्गिभाष्य्यावरुध्यमानः साम्यमात्रफलमिति न शक्यं वक्तुम् । तथा हि । चच्च-
त्पुटादिष्टनियता चतुरादिका कला संख्यापरिमाणाय चित्रादिभेदे मात्रालयादिभजनमपि ।
एककलाऽपि त्रयस्थित्या चतुष्कलान्तत्वेऽपि । एकरसलघुप्रस्तारयोगोऽपि प्लुतलघुभेदप्ये-
करसगुरुपर्यन्तमेव । परिच्छेदोऽपि वा योऽपि कालयातरूपो नियतो नियतक्रमश्चायतोरपि
मध्ये स्रोतोगता यती(तिरि)त्यादावदृष्टोपयोगप्रधानत्वे । परिवृत्तिरपि विशाला सङ्गता चेत्या-
दावुपवर्तनभेदे च नियतैव । गोयात्मना मेयेन च गान्धर्वतालस्य मेलना । पाणित्रयवैचित्र्येणा-
तोद्यधाटो(द्याधारो)ऽप्यभाण्डमेकं गात्र(न)स्येति (भ. ना. ३२.४१५) चतुर्थं
सन्निपात (भ. ना. ३२.४१५) इत्यादौ विचित्र एवाङ्गानां योगोऽपि वर्धमानासारिताया
वर्धमस्त(मान)वद्धगीतपाणिकादौ नियत एव तु तस्य भेदमुपनिबहनं वस्त्वदं वास्वे(स्ये)दं शीर्षक-
मिति वैचित्र्यविधिरेव प्रभवति । यतो गाने पुनरुत्तमादिभेदभिन्नप्रकृतित्रयमतयथोचितमसृण-
मन्थरोद्धतादिभेदभिन्नसङ्गीतप्राणवलन एवोपाङ्गपरिस्यन्दितपरिक्रमणाद्यनुसारेण साम्यसम्पादन-
फलयोगे कलासंख्यादिभेदेन प्लुतगुरुलघुभावभजनद्रुतबिन्दुपर्यन्तभजनसम्भवान्न कलापर्यन्त-
क्रमप्राधान्यम् । न यतेशकसिक्तत्वेनादृष्टमात्रफलता । नापि परिवर्तितपाणिरुभयभाण्डग्रहणान्
न वाङ्गाङ्गिभावेन वितनितं तालमकारारम्भकण(क)मनुरुध्यत इति सोऽपि विलक्षण एव ।
पदमपि विनियुक्तादिभेदत्रयस्य कुलकादिभेदत्रयगुणनया नवधा भवेद् देवस्तुतौ प्रधानम् ।
गान्धर्वे तत्रैवाथानुसारमनवेक्ष्यैव जात्यन्तरविरचितवर्णाङ्गाधारभासं तालप्रमितस्वरप्रधानतया

गुणत्वेन प्रतिपाद्यते । गाने पुनश्छेद्यकामे मूल एवासम्भवे रसभावोचितवृत्तजातिनिर्द्धम् । यत्तु काव्ये तन्नोक्तमित्युक्ते रसपूरणोपयोगात् प्राधान्यमुपभूतवन् तत एव चित्तवृत्त्युचितजात्यङ्गविशेषग्रामरागाङ्गभाषाङ्गगीतिमुपरञ्जकतया समाश्रयात् कचित् सुरोचितम् । भिण्डिकाद्विपदीगानादौ स्वरालङ्कारशोभा इत्येव यत् कचिद् वीररौद्रोचितपरिक्रमणादिसरणादुत्तलीकृततालविभ्रमं सम्पादयत् कापि च विप्रलम्भशृङ्गारोचितबन्धत्वविचित्रादिगान इव नाट्यापितावकाशमादधानं स्वं वाच्यं प्रोन्मार्जयदवभातीति स्वरतालस्थानेषु यथोचितकारिषु नयस्वामिभावमालम्बमानभागमास्त इति । एवं तावत् स्वरपदतालालम्बकस्वरूपवैचित्र्यवैलक्षण्यम् । अनेन च फलवैलक्षण्यमपि व्याख्यातम् । गान्धर्वस्य प्रयोक्तिः प्राधान्येन दृष्टफलत्वाद् । गानस्य तु पात्रवर्गे साम्यसम्पत्तिः सामाजिकजने चोपरञ्जनपूर्वकं प्राग् रसाध्यायो- (भ. ना. ६) दितसाधारणसन्धिधृत्यात्मकरसभाववृत्तानुस्यूतिहेतुसूचितसादृश्ययोगश्चेति दृष्टं मुख्यं फलं प्राङ्मुखभोजनवत्त्वदृष्टमप्यस्तु ।

ननु त(य)दुद्दिश्य प्रवृत्तिः सोऽयं कार्यभेदः कारणभेदोऽपि गान्धर्ववेदवत् स्वयमनादिर्वा सामवेदप्रभवत्वेऽपि वा तदर्थादितया तस्येदम्प्रथमतयोपत्त्यनुपलब्धेरनाद्ये च गान्धर्वप्रभवस्तु नादोपपत्तौ तदुपयोगि कल्पितमिति । गान्धर्वं वा नाट्योत्करणभूतमेव सत्फलसम्पत्तये । गानं तु नाट्यसामग्रीमध्यनिमज्जितनिजस्वरं सफलायेति स्वरूपभेदोऽपि । एवं परोक्तो हेतुरसिद्धीकृत इति यदेव केवलं यदसत्पक्षे वैलक्षण्येऽपि साधकप्रमाणज्ञानमाख्यातमेव । यद्यत् स्वरूपेण कार्येण धर्मेण च भिद्यते तत्तु तेन विलक्षणं भावो भावान्तरादिव । भिद्यते च स्वरूपादिना गानम् । गान्धर्वाद् वैलक्षण्यस्य हि तन्मात्रनिमित्तत्वं व्यापारान्तरमिति व्यापकानुपलब्ध्यापि प्रक्षादपि वैलक्षण्याद् व्यावृत्तौ हेतुः पक्षेण वैलक्षण्येन व्यापृत इति । तत्र च गान्धर्ववेदोदितविधिप्रबन्धप्रधानत्वादिदं गान्धर्वम् । गीतिसारत्वाच्चेदं गानमिति । अत एव कठकाठकवद् गान्धर्ववित्त्वाद् गन्धर्वज्यपदेशमेकं मन्यन्ते । गन्धर्वाणामिदमिति तु सामान्यशब्दोऽप्ययं भवेदेव । उक्तं हि प्राक् ।

नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोगे नियोजिताः । (भ. ना. १.५१)

इति । तथा गानशब्देऽपि गीतिः । तत्राश्रयेणास्ति सामान्यवचनता । **अभाण्डमेको-** (कं) **गानस्येत्यादौ** (भ. ना. ३२.४१५) पूर्ववङ्गे गान्धर्वमेव प्रधानम् । न त्वस्य तर्हि तदङ्गत्वे कथमेकान्ततः स्वप्राधान्ये सम्भवमात्रेण तु गानस्यापि तत् । न हि नाट्याद्बहिर्ल्य-भङ्गा(ङ्या)पि ध्रुवागानं गीयमानमुखपादमुत्पादयति । श्रोत्रपुटे चेयं वपुर्निजं वा ज(जा)गदतीति सोऽयमत्र ललित इव गुरुसङ्घसेवावैकल्यादनुसन्धिबर्जस्तथापि न स्मर्यते सुकु(मा)रमतिरे(मे)व

हि प्रति प्राय इदं प्रव(प्रा)वृत्तत् । न पूर्वैरङ्गो नामान्यः कश्चित् । अपि तु गीतकान्येवेति दर्शितं पञ्चमे । पादभागाः कलाश्चैवेत्यादिना (भ. ना. ५.६) । तदेवं सामान्य-शब्दत्वेऽपि द्वयोस्तत्रान्तःपातिपरीक्षकहृदयानुसारेण विशेषशब्दत्वं यत्तन्नायुक्तम् । यत्तु भट्टतोतेन तद्भेदसिद्धये क्रियाभागे तु कालस्ताल इति निरूपितं तत् क्रियातोऽ-नन्यो वा कालो वा भावप्रबन्धः । एवं सा ताल इत्यादि पदान्तरमानयत् तत्तथा प्रकृतो-पयोगीति कान्यकौतुकादेव ज्ञेयमिति च नास्माभिस्तत्परिवर्तनप्रयासः कृतः । इयतैव सिद्धो गान्धर्वगानयोर्भेदः ।

नन्वेवं स्वरतालादिरूपत्वे द्वयोरपि समाने किमिति विवेको ध्रुवागानोपयोगित्वेन दर्शितः । तत्र केचिदाहुः । सत्यं मधुरकण्ठत्वजितहस्ततालगुणोपादानमपि स्वरत्वादिदोष-परिवर्जनं च समानमुभयत्र । किं तु प्रत्यग्रवयस्त्वादिवद् गात्र(तृ)प्रभृतेर्गुणत्वेनोच्यते । तद्गानोपयोगी नाट्यम्य सुन्दरवपुःप्राणत्वात् । न तु गान्धर्वे । तन् पुनरेतदुच्यमानं गेयहेतो-रवमर्शस्तस्माल्लब्धेति वचनं सारयति । गातरि प्रत्यग्रवयस्त्वं गायिकास्वरूपादियोग इत्ये-तावदेव ह्यतोऽधिकात् स्यात् । न च तावताऽपि भेदः कश्चित् प्रत्यग्रवयस्त्वेन स्वरसम्पादनो-चितबलयोगोऽप्युपलक्ष्यते । यत्राकृतिस्तत्र गुणाः । प्रसिद्धा च रूपादियोगेन प्रकृतकलावै-लक्षण्याप्यपि पादसिद्धता लक्ष्यते । नावं(वाचं) विसृजेदित्यत्र नक्षत्रदर्श(ने)नैव कालविशेषः । गानगान्धर्वोभयविशेषभावप्रतिपादनयैव च पृथगध्यायारम्भः । अन्यथैकता शेषतैव शक्यत इति ।

कथं तर्हि गुणात् प्रवर्तते गानमिति । प्रकृतोपयोगादेवमभिधानम् । सामान्यशब्दत्वाद्वा । उक्तं चैतत् । कलापातनतच्चञ्च (भ. ना. ३३.२) इति । चित्रादिवाचकुशल(लौ. भ. ना. ३३.८) इति च । गान्धर्व एवाञ्जस्येन सञ्जच्छत इति सिद्धः पृथगध्यायारम्भोऽपि ।

गुणात् प्रवर्तत इति । प्रकृतयोः कृष्टतया वर्तत इत्यर्थः । दोषोऽहृतयोश्चित्त-निश्चयेनास्य विक्षिप्ति । नत्वेकाग्रं करोति । न रञ्जयतीति यावत् । अनेनैवेदमाह । यद्यपि गुणाभावो दोष एव तथापि भाविकपिम(प) लापस्थितादिदोषाणामभावे च गाता तवत् क्षिपति न तूकृष्टदोषयोगे तु तद्गानमेव न किञ्चित् । गर्दभाभपितं हि तत् । गुणयोगे तूकृष्टस्तद्भवति विक्षोशीति नाट्याचार्यस्य गुणवत आदान (तुं) दोषवतश्च लक्ष्मिति

गाता प्रत्यग्रवयाः 'स्निग्धो मधुरस्वरोपचितकण्ठः ।

लयतालकलापां तप्रमाणयोगेषु तत्त्वज्ञः ॥ २ ॥

रूपगुणकान्तियुक्ता माधुर्योपेतसत्त्वसम्पन्नाः ।

पेशलमधुरस्निग्धानुनादिसमरक्तगुरु(शुभ)कण्ठाः ॥ ३ ॥

'सुविहितगमकविधायिन्योऽश्रोभ्यो(भ्यास्)ताललयकुशलाः ।

आतोद्यार्पितकरणा विज्ञेया गायिकाः श्यामाः ॥ ४ ॥

प्रायेण तु स्वभावात् स्त्रीणां गानं नृणां च पाठ्यविधिः ।

स्त्रीणां स्वभावमधुरः कण्ठो नृणां बलित्वं च ॥ ५ ॥

तत्र शारीरस्वरपूर्वि(र्व)कत्वाद्वै गुणानां वंश्यानां च क्रमेण गातॄणां विपश्चीवादको(क)-
वंशवादकानां च गुणांस्तावदाह । गाता प्रत्यग्रवया इत्यादिना । स्निग्ध इत्य-
परुषस्वरः । उपचारान् मधुरशब्देन माधुर्यम् । (तेन युक्तः स्वर)स्त्रे(स्ते)नोपचिनः
पूर्णः कण्ठ(ण्ठो) ऽस्येति नादोऽत्र कण्ठः । तेनानुद्वेजको विश्रान्तिदश्च यस्य स्वरः ।
लयो द्रुतादि(ः) । (ता)लश्चक्षुटादि(ः) । कला आवापादिः । पानालः(तः)
शम्भ्यादिः । प्रमाणं चित्रादिमार्गः । योगो योजना समपाण्यादिः । एकत्वं विवक्षित-
मित्येके । २ ॥

एवं तन्मध्य(ध्येऽ)सौ केवलं यत्र(त्रा)धारप्राया माधुर्योपेतैति । अत्र
चेष्टानुलवणता माधुर्यं तेनोपेतं सत्त्वमिति बलम् । पेशलो विकारशून्य(ः) ।
मधुरोल्बणवर्णविभाषि(पी) । स्निग्ध(ः) नेत्रतल्लकम् । अनुनादो(दी)विच्छेदा-
भावयुक्तः । समः परस्परं कीर्ण(र्णो) मिलितः । रक्तः क्रोमलोऽमिरामः । शुभो
गीयमानपदश्रावककर्ण(ण्ठः) । (रू)पाणि यासामिति तावत् ॥ ३ ॥

शक्तिः सुविहितः शक्ता च व्यतिरिक्ता चेति न्यायेन ज्ञानापरपर्यायमन्तर्मार्गतया
विदधत इति व्युत्पन्नत्वं गीतवाद्ययोर्लयः शेषाणाम् । तच्चातोद्यविषये करणस्य
श्रोतृमनोऽर्णाद्भवतीत्यभ्यास उक्तः । श्यामा इति तरुण्यः । तद्वर्णा एव च क्लेशस-
हत्वात् ॥ ४ ॥

गायिकानां बहुत्वे हेतुं दर्शयति । प्रायेण त(तु)स्य(स्व)भावात् स्त्रीणां
गानं नृणां च संविधिरिति । उपमागर्भमेतत् । प्रायेणेति लयं व्याचष्टे ॥ ५ ॥

१ स्निग्धस्वरमधुरमांसलोपचित । २ य. काल । भ. मान । त. गान । ३ भ. वर्णसंस्थानधैर्य-
माधुर्यसम्पन्न । ४ य. शुभ । ५ भ. अवहितशरीरमनसा सुनिविष्टा मधुररसिकसंवारः ।

यत्र स्त्रीणां पाठ्यात्(छं) गुणैर्नराणां च गानमधुरत्वम् ।

ज्ञेयोऽलङ्कारोऽसौ न हि स्वभावो ह्ययं तेषाम् ॥ ६ ॥

'सुनिविष्टपाणिलययतिगोश्रौ सुमधुरलघुहस्तौ ।

गातृगुणैश्चोपेताववहितमनसौ सुसङ्गीतौ ॥ ७ ॥

स्फुटरचितचित्रकरणौ गीतश्रवणाचलौ प्रवीणौ च ।

चित्रादिवाद्यकुशलौ 'वीणाभ्यां वादकौ भवतः ॥ ८ ॥

बलवानवहितबुद्धिर्गीतलयज्ञस्तथा सुसङ्गीतः ।

श्रावकमधुरस्निग्धो 'दृढपाणिर्वंशवादको ज्ञेयः' ॥ ९ ॥

अविचलितमविच्छिन्नं वर्णालङ्कारबोधकं मधुरम् ।

स्निग्धं दोषविहीनं वेणोरेवं स्मृतं वाद्यम् ॥ १० ॥

यत्(त्र)स्त्रीणां पाठ्यमिति । यत्र वा(व)लित्वे सति स्त्रीणां गुणपाठ्यात् गुणान् जनरञ्जनमधुरकण्ठत्वे च सति नृणां गानविषये मधुरत्वं सर्वेषामिति स्त्रीणां पुंसां चालङ्कारः कादाचित्कत्वाच्चादरणीयः । एवमत्र प्रलघुरलक्ष्यमाणाचारः ॥ ६ ॥

गात्र(तृ)गुणैरिति । प्रत्यग्रवया इत्यादिभिः । स्वरराज्ञगीतिगीतं याभ्यामिति ॥ ७ ॥

मेलति(नि)काकुशलेनाहेतुरवसानः । स्फुटमानमगृहीतमूहापोहाभ्याम् । स्वयं न विकृतम् । तत एव च चित्रम् । करणपादिकया ययोरित्यागमानुसारेऽपि वैचित्र्ये(र) से यतनीयमित्युक्तं भवति । यदि वा वैणिकवैपश्चिकयोस्तुल्यकालवादाने परस्परमनुसारिणां वैलक्षण्यं चेत्यनेन दर्शितम् । गीतश्रवणाः फला इत्यभ्यासः प्रकृष्टवीणाविपश्चीययोश्चित्रादौ मार्गद्वये । यद्वा... ..मुक्तं तत्र कुशलेन । आदिग्रहणाद् वैपश्चिको वैणिकश्च ॥ ८ ॥

वंशवाद(क) । इत्युद्देशत्वात् तस्य गुणानाह । बलवानिति । जित-प्राणम्(णः) । दृढपाणिरिति । स्वरस्थानाद्बलशुलिः ॥ ९ ॥

अत्र फलमाह । अविचलितमिति ॥ १० ॥

१ भ. सुनिविष्टपाणिलटाविशारदोषमितलघुहस्ताः । सुनिविष्ट.....दोमधुरगीतलघुहस्तः । २ भ. जितश्रमौ रक्तकण्ठवीणौ । ३ भ. वीणायां । ४ भ. दृढानिलो । ५ भ. वादी स्यात् ।

ज्ञानविज्ञानकरणवचनप्रयोगसिद्धिनिष्पादनानि षडाचार्यगुणा
इति । तत्र ज्ञानं शास्त्रावबोधः । य(त)था च क्रियासम्पादनं विज्ञानम् ।
कण्ठहस्तगौण्यं करणम् । जितग्रन्थता वचनम् । देशादिसम्पदाराधनं
प्रयोगसिद्धिः । शिष्यस्वभावमविशेष्योपात्तय उपदेशाच्छिष्यनिष्पा-
दनमिति ॥ ११ ॥

आवक्रो(णो)ऽथ घनः स्निग्धो मधुरो ह्यवधानवान् ।

त्रिस्थानशोभीत्येवं तु षट् कण्ठस्य गुणा मताः ॥ १२ ॥

'उदात्तं श्रूयते यस्मात्तस्माच्छ्रावक(ण) उच्यते ।

आवक्रः(णः) सुखरो यस्मादच्छिन्नः स घनो मतः' ॥ १३ ॥

अरुक्षध्वनिसंयुक्तः स्निग्धस्तज्ञैः प्रकीर्तितः ।

मनःप्रलहादनकरः स वै मधुर उच्यते ॥ १४ ॥

स्वरेऽधिके च हीने च ह्यविरक्तो वि(ऽव)धानवान् ।

शिरःकण्ठेष्वभिहितं(हतस्) त्रिस्थानमधुरस्वरः ।

त्रिस्थानशोभीत्येवं तु स हि तज्ञैरुदाहृतः ॥ १५ ॥

स्वस्थानाद् दोषाणां गात्रकुशलं विज्ञानम् । तदुपयोगिनो वागादेः करणवर्गस्य
गुणवन्तः(ता) करणयुक्ताः(ता) करणतेत्यर्थः । जितग्रन्थतेति धारकत्वम् । वचनं
धारयन् हि परस्मै ब्रूयात् स(न) विसर्ता । देशादिसम्पदाराधनं प्रयोगसिद्धिः ।
शिष्यबुद्धिमनुसृत्यादेष्टृत्वं यद्वैचित्र्यं तच्छिष्यनिष्पादनम् । अथ गीते स्वराणां
प्राधान्यमिति दर्शयितुमेतावन्तो गुणा अवस्थाह(द) रणीया इति ॥ ११ ॥

तात्पर्येण कण्ठस्य नादस्य गुणानाह । आवण इत्यादि ॥ १२ ॥

एतत् क्रमेण लक्षयति । त्रिस्थानत्वं केचिदाक्षिप्य प्रतिसमादधति । वायुर्ना-
भेरुर्ध्वमभिहत्योरसि वृत्तः शिरस्यभिहतो मुखेन वृत्तः सञ् छन्नमागच्छन्नयमुरस्यं नाडिकाक्षेपं
तथापि तत्रैवायं शब्द इति प्रतिभास्यो यत्त्ववशादिति तथात्वमिति समाधिः । अस्माभिस्तु
यदत्र वक्तव्यं तदुक्तमेव काकाध्यायादा (भ. ना. १७) वित्यलम् ॥ १३-१५ ॥

१ भ. दूरात् । २ भ. यस्तु न विहितो घनः स्मृतः ।

कपिलो ह्य(ऽव्य)वस्थितश्चैव तथा सन्दष्ट एव च ।
 काकी च तुम्बकी च (चैव) पञ्च दोषा भवन्ति हि ॥ १६ ॥
 वैस्वर्यं च भवेद्यत्र तथा स्य(स्या)द् घर्घरायितम् ।
 कपिलः स तु विज्ञेयः श्लेष्मकण्ठस्तथैव च ॥ १७ ॥
 ऊनताऽधिकता चापि खराणां यत्र दृश्यते ।
 रूक्षदोषहतश्चैव ज्ञेयः स त्वव्यवस्थितः ॥ १८ ॥
 दण्ड(न्त)प्रयोगात् सन्दष्टस्त्वाचार्यैः परिकीर्तितः ।
 यो न विस्तरति स्थाने स्वरमुच्चारणागतम् ।
 तथा रूक्षस्वरश्चैव स काकीत्यभिसंज्ञितः ॥ १९ ॥
 नासाग्रग्रस्तशङ्खस्तु तुम्बु(म्ब)की सोऽभिधीयते ॥ २० ॥

अन्ये तु ।

समप्रहरणे चैव जविनौ विशदौ तथा ।
 जितश्रमौ विकृष्टौ च मधुरौ स्वेदवर्जितौ ।
 तथा बृहन्नखौ चैव ज्ञेयौ हस्तस्य वै गुणाः ॥ २१ ॥ इति ।

अथ दोषं तद्देशलक्षणाभ्यामाह । कपिल इत्यादिना ॥ १६ ॥

कम्पनं कपिस्तं लाल्य(लयतीति).....ज्यतालं ग(घ)र्घरायितः स्थानाच्च्युतिः श्लेष्मणाऽपि स्थानस्यालाभस्ततो वैस्वर्यम् ॥ १७ ॥

अव्यवस्थानादव्यवस्थितो नादः ॥ १८ ॥

दन्तयत्रसन्दंशात् सन्दष्टः । काकोदुम्बरिकाम(मु)क्तं किन्तु स्व(र)तन्तु-
 वीणाशब्देन च सादृश्यं यस्यास्ति शब्दस्य स काकी तुम्बकी च ॥ १९-२० ॥

समप्रहरणादिसव्यसाचिवद् द्वावपि प्रयोगसमौ स्वेदेहिनस्तन्नी विसारणयति
 ॥ २१ ॥

एते गुणाश्च दोषाश्च तत्त्वतः^१ कथितो(ता) मया ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यवनद्धविधिं पुनः ॥ २२ ॥

गान्धर्वमेतत् कथितं मया तत्(वः)

पूर्वं यदुक्तं प्रपितामहेन^२ ।

कुर्याद् य एवं तु नरः प्रयोगे

सम्मानमग्र्यं लभते स लोके^३ ॥ २३ ॥

इति ।

इति गुणदोषविचारो नाम त्रयस्त्रिंशः ॥ ३३ ॥

अध्यायार्थस्योपसंहारमन्यस्यासूत्रणं करोति । एते गुणाश्चेति । एतदर्थं गान-
सिध्यर्थं गान्धर्वयुक्तमिति समासं केचिदाहुः । अन्ये तु गान्धर्वमिति सामान्यशब्दो
लोक इह चामुत्र चेति शिवम् ॥ २२-२३ ॥

इति माहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
गुणविवेकाध्यायस्त्रयस्त्रिंशः ॥ ३३ ॥

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

‘ततवाद्यविधानं तु यन् मयाऽभिहितं पुरा ।
अवनद्धगतस्यापि तस्य वक्ष्यामि लक्षणम्’ ॥ १ ॥
यथोक्तं मुनिभिः पूर्वं स्वातिनारदपुष्करैः^१ ।
सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वा(तथा)तोद्यविभूषितम् ॥ २ ॥
‘मृदङ्गानां समासेन लक्षणं पणवस्य च ।
दर्दरस्य च संक्षेपाद् विधानं वाद्यमेव च ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

मार्जनानुगतमार्गसुन्दरं
पुष्करत्रितयमाश्रितं सदा ।
चित्रदानपदकृतविग्रहं
श्रीसदाशिवतनुं शिवं नुमः ॥

वृत्तेऽध्यायेऽवनद्धविधिं ब्रूम इत्युक्तम् । तत्र पुनरर्थ(र्थ) स्फुटयितुमाह । ततवाद्य-
विधानं तु यन् मयेति । यच्चद्विधानं पूर्वमुक्तं तस्यैव लक्षणं वक्ष्यामीति
सङ्गतिः पुनरर्थः(र्थः) । न च पुनरुक्ततया तावदन्तर्धानं गतमिति प्राप्तमपि तस्य विधेयस्वरूपं
भवति तच्च नोक्तमिति । अवहननं चर्मणा बन्धः । स यद्यपि वीणादावस्ति तथापि
स्वोऽशोऽत्रारादुपकारी न सन्निपत्य तन्त्रीपणवादौ ततांशवदिति । तत्र व्यपदेशोऽपि कृतः ।
तत एव बद्धपाणिकरादीनि । यद्वादकेषु पक्षातोद्यकव्यवहारो लोके तैश्च संयुक्तं कृत्वापि ।
तथेति तस्माद्धेतोरुक्तम् । तस्मान् मृदङ्गाणां(नां) त्रयाणां पुष्कराणां पणवस्य
दर्दरस्य च लक्षणात्मकं विधानं चर्मादिकारणत्वं वाद्यं च फलं संक्षेपाद्

१ ज. ततातोद्यविधिरूपेण मया प्रोक्तः समासतः । अवनद्धविभागेन लक्षणं कर्म चैव हि । आल्यानां
प्रवक्ष्यामि विधिं वादनमेव च । २ र. अवनद्धस्य वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि । ३ र. पुष्करनारदैः ।
४ र. पुरस्कृतम् । ५ ज. मृदङ्गपणवानां च दर्दरस्य तथैव च । गान्धर्वं चैव वाद्यं च स्वातिना नारदेन च ।
प्रित्तिगुणसम्पन्नमकं लक्षणकर्मतः । अनाद्युत्था तया स्वाते (भ. तयोरेवं)रातोद्यानां समासतः ।
पौष्कराणां प्रवक्ष्यामि निर्वृत्तिं सम्भवं तथा ।

अनध्याये कदाचित्तु स्वातिर्महति दुर्दिने^१ ।
 जलाशयं जगामाथ^२ सलिलानयनं प्रति ॥ ४ ॥
 तस्मिन् जलाशये यावत् प्रविष्टः (वृत्तः) पाकशासनः ।
 धाराभिर्महतीभिस्तु पूरयन्निव मेदिनीम्^३ ॥ ५ ॥
 पतन्तीभिश्च धाराभिर्वायुवेगाज्जलाशये ।
 पुष्करिण्यां पटुः शब्दः पत्राणामभवत्तदा ॥ ६ ॥
 तेषां धारोद्भवं नादं निशम्य स महामुनिः ।
 आश्चर्यमिति मन्वानश्चावधारितवान् स्वनम्^४ ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानां पत्राणामवधार्य च^५ ।
 गम्भीरमधुरं हृद्यमाजगामाश्रमं ततः ॥ ८ ॥

वक्ष्यामीति पूर्वेण सम्बन्धः । एकश्चो यस्मादर्थे द्वितीयः समुच्चये । अन्यथा त्रय उदीयेरन् । धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे चेति (महाभारतम् १.६२.२६) यथा । नारदग्रहणं गातुः पुष्करवाद्यज्ञानमवश्यमुपयोगीति शिक्षयति । ब्रह्मग्रहणं कवेरपीति । अत्र पूर्वनिपातात् स्वातिर्भाण्डे नियुक्तः (१.५०) इति प्रथमाध्याये दर्शितत्वात् स्वातिरत्र प्रधानमिति पुराकल्पेन दर्शयति ॥ १-३ ॥

अनध्याये कदाचित्त्विति । तुरागमद्योतकः । नारदादिभ्यो विशेषो वा । अनध्याये इति प्रकृतानुपरोध उक्तः । सलिलानयनं प्रतीति तृषाहत(ति)प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

प्रवृत्तो वर्षितुम् । प्रवृत्तवर्षो [मेदिन्यां] ततो जलाशये वा ॥ ५ ॥

पुष्करिणी कमलखण्डः । तत्र पत्राणां शब्दोऽभवदिति सम्बन्धः । स्थलकमलखण्डे हि न चित्राणि पत्राणि वितताविततरूपाणि भवन्तीति जलाशयग्रहणम् । अत एव वक्ष्यति । ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानामिति (भ. ना. ३४.८) ॥ ६ ॥

अवधारितवानिति । ईदृशः शब्द एव चित्तवृत्तिं तोषयतीति स्वसंवेद(ने)न निश्चिता(का)येत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

१ ज. वै दुर्दिने दिने । २ र. उदक । ३ ज. अमितृपौ सरस्थे च प्रवृत्तः । ४ ड. पुरा निषण्णे च प्रविष्टः । भ. हृष्टः प. वृष्टः । ५ ज. कर्तुमेकार्णवं जगन् । ६ र. महत्पटपटाशब्दः कृतः पुष्करपातजः ॥ ७ ड. कलखः । ज. पुटरवः । ८ भ. धीरकलं शब्दं । ९ ज. सहसा । १० र. तं प्राप्तमुपधारितवान् तदा । ज. संप्राप्तं । ११ भ. ध्वनिम् । घ. मुनिः । १२ र. अवधारयन् । भ. अवधारितम् । ज. उपधार्य तु । १३ ज. शब्दं ।

ध्यात्वा सृष्टिं मृदङ्गानां पुष्करानसृजत् ततः^१ ।

पणवं दर्दरं चैव सहितो विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥

देवानां दुन्दुभिं दृ(भीर्दृ)ष्ट्वा चकार^२ मुरजांस्तनः ।

^३आलिङ्गम्(ङ्ग्यश्चो)र्ध्वकं चै(कश्चै)व तथैवाङ्कितमे(ए)व च ॥ १० ॥

चर्मणा चावनद्धांस्तु मृदङ्गान् दर्दरं तथा ।

तन्त्रीभिः पणवं चैवमूहापोहविशारदः^४ ॥ ११ ॥

^५त्रयं चान्यान्यपि तथा काष्ठायसकृतान्यथ ।

^६झल्लरीपटहादीनि चर्मनद्धानि तानि च^७ ॥ १२ ॥

ध्यात्वेति । अमिसन्धाय । मृत् अङ्गं येषाम् । मृच्चर्मैत्येके । मर्दनादिति । पुष्करानिति । पारम्पर्येण पुष्करप्रभवत्वादिति भावः । सहितो विश्वकर्मणेति । आकृतिकरणे त्वष्टुरिव कुम्भकारादिमौरजिकोपदेशापेक्षस्य व्यापार इति सूचयति ॥ ९ ॥

ननु च वाद्यं तेन स्वातिनाऽऽरूढपूर्वं दृष्टं प्रतिभाति । दृष्टपूर्ववैचित्र्यमुल्लिखेदित्याशङ्क्याह । देवानां दुन्दुभीर्दृष्ट्वेति । मङ्गलार्थानि चर्मनद्धानि नाभूवन् । केवलं स्वाति(ः)कमाक्षरादियोजनया तद्वाद्यं रसभावद्योतनोपयोगि सो(स्वो)पज्ञवैचित्र्यान्तरमुत्प्रेक्षांचक इत्यर्थः । मुर(रा)सुपविषसाश्च (सूपविष्ठिता च) श्लक्ष्म(क्षण)सुकुमारायां मृदि प्ररोहतीति मृदपि मुरा । ततो जाता मुरजा मृदङ्गा इत्यर्थः । उयापोरिति (अष्टा. ६.३.६३) संज्ञायां ह्रस्वः । तानाह ।

आलिङ्ग(ङ्ग्य)श्चोर्ध्वकश्चैव तथैवाङ्कित(क) एव च ।

इति । एकश्चकारस्त्रिपुष्करत्वं नियमयति । अन्यश्चकारः पक्षातोद्यमनुगृह्णाति ॥ १० ॥

दर्दरं तथेति । चर्मनद्धम् । तन्त्रीभिरिति । चकाराच्च चर्मणा चेति ॥ ११ ॥

(काष्ठायसेति ।) काष्ठं सुपिरीकृत्य कृतानि । अत एवायसं तेन कृतानि । आयसं ताम्राद्युपलक्ष्यते । झल्लरी कांस्यतालम् । तन्त्रीव क्रान्तः(क्रान्ता) पूर्णा पटहिका । पटहः शुद्धः । आदिग्रहणात् करटाहुडुकमर्दलदेर्ग्रहणम् ॥ १२ ॥

१ ज. ततश्चके त्रिपुष्करम् । २ प. मुरजं । ३ र. आलिङ्गादाङ्किकं चैव दर्दरं पणवं तथा । ४ भ. समन्वितम् । ५ ज. भूयश्चान्यान्यपि तथा काष्ठायसकृतान्यथ । ६ भ. जर्जरी । ७ ज. निममे । प्रोक्तानि चाक्षराण्येषां सप्रकारं समार्जनम् । अतोद्यमिति विज्ञेयं केवलं तु विभागतः । चतुर्विधं तु विज्ञेय-मातोद्यं लक्षणान्वितम् । अवनद्धं ततं चैव घनं सुषिरमेव च । पूर्वमुक्तं ततस्यापि लक्षणं कर्म चैव हि । अवनद्धस्य वक्ष्यामि विधिं लक्षणमेव च ।

आनोद्यसमवाये तु यानि योज्यानि वादकैः ।

‘अङ्गप्रत्यङ्गयोगेन गदतो मे निबोधत ॥ १३ ॥

विपश्ची चैव चित्रा च दारवीष्वङ्गसंज्ञिते ।

कच्छपीघोषकादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १४ ॥

‘मृदङ्गा दर्दराश्चैव पणवाश्चाङ्गसंज्ञिताः ।

झल्लरीपटहादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १५ ॥

अङ्गलक्षणसंयुक्तो विज्ञेयो वंश एव हि ।

शाख(शङ्ख)स्तुण्डि(ण्ड)किनी चैव प्रत्यङ्गे परिकीर्तिते ॥ १६ ॥

नास्ति किञ्चिदनायोज्यमानोद्यं दशरूपके ॥

‘रसभाव(वे) प्रयोगं तु ज्ञात्वा योज्यं विधानतः ॥ १७ ॥

आनोद्यसमवाय इति । आनोद्यपूरणनिमित्तं(तानि) यानि योजनाङ्गानि तानि च चकारेति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु त्रिपुष्करमेव वाच्यम् । तच्चालिङ्गकोर्ध्वकाङ्गि(ङ्कि)-केषु पूर्णं दर्दरपणवस्य झल्लरीपटहादेर्वा न योग इत्याशङ्क्याह । अङ्गप्रत्यङ्गयोगेनेति । स्वरूपपरिपूर्व(र्ण)त्वेनावश्यंभाव्युपकरणमङ्गम् । अन्यत् प्रत्यङ्गम् ॥ १३ ॥

तत्त्ववनद्धस्यैव किमयं न ततादेरपीत्याह । विपश्ची चैव चित्रा चेति । व्याख्याते प्राक् । दारवीष्विति । वीणासु ते अङ्गम् । कच्छपी कूर्मी सैरन्ध्रीति प्रसिद्धा । घोषकः पिष्टनका । तौ प्रत्यङ्गौ ॥ १४ ॥

मृदङ्गा इति । पुष्करत्रयव्यतिरिक्ता एवात्र महन्(हा)मर्दलाकारास्ते । पटह(हा)मृदङ्गा(न्) दर्दरं तथेत्यर्थोक्ताः (भ. ना. ३४.११) । ते मृदङ्गदर्दर-पणव(वा) मृदङ्गादिषु त्रिपुष्करे प्रत्यङ्गानि ॥ १५ ॥

सुपिरेऽन्तरितान्यङ्गप्रत्यङ्गानीत्याह । अङ्गलक्षणसंयुक्त इति । पूर्णस्वरे वंशेऽङ्गस्वरत्वादङ्गत्वेन लक्ष्यमाणो वंश एवासावित्येवकारः । शङ्खस्तु तुण्डि(ण्ड)किनी तर्तुकेति प्रसिद्धा तत् प्रत्यङ्गम् ॥ १६ ॥

नन्वेवं न किञ्चिदिहातोद्यं त्यक्तं भवति नाट्ये इत्याह । नास्ति किञ्चिदना-योज्यमिति । कचित्तु किञ्चिदित्याह । रसभावे तु ॥ १७ ॥

१ भ. अङ्गोपाङ्गानि चैतेषां । २ भ. वीणा । ज. वीणा च चित्रा चैवाङ्गसंस्थिता । ३ ज. विदि-दिशे । ४ ज. मृदङ्गं दर्दरं चैव पणवं चाङ्गसंस्थितम् । ५ भ. दुन्दुभिका । न. दुन्दुभिनी । ६ ज. अभिसंज्ञिते । ७ भ. नाटकाश्रये । ज. चैव नाटके । ८ भ. रसं कार्यं ।

पिष्टनका/-

उत्सवे चैव याने च नृपाणां मङ्गलेषु च^१ ।
 शुभकल्याणयोगे च विवाहकरणे तथा ॥ १८ ॥
 उत्पाते सम्भ्रमे चैव सङ्ग्रामे पुत्रजन्मनि^२ ।
 ईदृशेषु हि कार्येषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ १९ ॥
 स्वभावगृहवार्तायाम्^३ भाण्डं प्रयोजयेत् ।
 उत्थानकार्ये^४ (व्य)वन्धेषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ २० ॥
 अङ्गानां तु समत्वाच्च^५ छिद्रप्रच्छादने तथा^६ ।
 विश्रामहेतोः शोभार्थं भाण्डवाद्यं विनिर्मितम्^७ ॥ २१ ॥
 तत्रावनद्धे^८ वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ।
 नानाकरणसंयुक्तं मार्गजातिविभूषितम् ॥ २२ ॥

कचित्तु सर्वमपि योज्यमित्याह । उत्सवे दैवकार्यादि(दौ) । एव एवंप्रकारे
 समुच्चयः । द्वितीय एवकारः प्रकारान्तरव्यावृत्तयै । यानं दण्डयात्रादि । एतच्च नाट्ये
 लोकेऽपि च ॥ १८-१९ ॥

स्वभावेन ग्र(गृ)हवार्ता । उद्यानगमनादिरनाविष्टभावात्मा । तत्रालं
 भाण्डवाद्यम् । भणतीति भाण्डं त्रिपुष्करम् । उत्थानमित्युत्साहः । तत्प्रधानेषु
 काव्यवन्धेषु वीरगैत्रादिनियमेषु डिमादिषु सर्व(र्वा)तोद्यानि ॥ २० ॥

नन्वेवं शृङ्गारपरिक्रमादौ दीप्तत्वायोगिनि किं भाण्डवाद्येनेति शङ्कित्वाह ।
 अङ्गानामिति । शाखीपाङ्ग(च)रणादीनां समत्वाद्य परिक्रमणे । छिद्रप्रच्छादन
 इत्युत्तरध्रुवगाने । विश्रामहेतोरित्याक्षेभगानादौ । शोभार्थमिति प्रसादगाने ॥ २१ ॥

एवमुत्पत्तिस्वरूपप्रयोजनान्यभिधायान्नद्वयस्य वाद्यं लक्षयितुमुपक्रमते । तत्रावनद्ध
 इति । स्वर(स)मुत्थितम् । स्वरं शब्दमभिसन्धाय यो विधिः प्रवृत्तः इत्थमयं
 शब्दो भवतीति वक्ष्यामि । स्वरषट्काद्यनुहाररूपवर्णनाऽनुहाररूपं च शब्दमात्रमिह
 करणरूपादिष्वविधिमार्गोचितत्वं ताभिश्चतुर्धाजातिः शुद्धाधिकाष्टादशधा च लक्ष्यते ।

१ भ. चव संगमे । २ भ. विमावकरसे । ३ भ. विद्रुते । ज. विद्रवे । ४ ज. सम्भ्रमे तथा ।
 च. उत्ततौ च तनूजस्य संग्रामे युद्धसङ्कुले । ५ र. युद्धसंग्रमे । ६ भ. स्वभावे । ७ ज. काव्य ।
 ८ र. नादयेत् । ९ भ. ह्यर्थं तु प्रयोक्तृणां । ज. ह्यर्थं मङ्गलार्थं च । १० य. समग्राच्च । ११ भ.
 नाय च । १२ र. प्रयोजयेत् १३ भ. अथावनद्धं । १४ भ. ताल ।

यावन्ति चर्मनद्धानि ह्यातोद्यानि द्विजोत्तमाः^१ ।
 तानि त्रिपुष्कराद्यानि ह्यवनद्वमिति स्मृतम् ॥ २३ ॥
 एतेषां तु पुनर्भेदाः शतसंख्याः प्रकीर्तिताः^२ ।
 किन्तु त्रिपुष्करस्यास्य^३ लक्षणं प्रोच्यते मया ॥ २४ ॥
 शेषाणां कर्मबाहुल्यं^४ यस्मादस्मिन्न दृश्यते ।
 न स्वरा न प्रहाराश्च नाक्षराणि न मार्जनाः ॥ २५ ॥
 'भेरीपटहज'म्भा(ज्झा)भिस्तथा दुन्दुभिडिण्डिमैः^५ ।
 शैथिल्यादायतत्त्वाच्च^६ 'स्वरेऽगाम्भीर्यमिष्यते ॥ २६ ॥

लेपमार्जनादेरत्रैवोपयोग इत्याशयेन तदिह नोक्तम् । अन्ये तु स्वरशब्देन स्वरानुहारं च ।
 अक्षररूपं तु वर्णः । अनुहारकरणशून्याः संगृह्यते ॥ २२ ॥

ननु झलरीपटहादौ पूर्वं वर्णाद्यनुहार इत्याह । यावन्ति चर्मनद्धानीति ।
 आदौ त्रिपुष्करे बाधं प्रधानं येषां तदङ्गानि सन्ति तानि प्रयुज्यन्ते ॥ २३ ॥

अन्यथा तु एतेषां तु पुनर्भेदा इत्यसंख्यत्वादलक्षण इ(मि)त्याशयः । नन्ववनद्व
 एवानारम्भणीयः । नेत्याह । किन्तु त्रिपुष्करस्येति । बाधे अन्यपदार्थवहुव्रीहिः ।
 अवयवेन विग्रहः । समुदायो वृत्त्यर्थ इति गुर्वाचार्यादिः(दयः) ॥ २४ ॥

नन्विदानीमङ्गप्रत्यङ्गकृतो ज्ञेय इत्याह । शेषाणामिति । कर्मबाहुल्यमिति ।
 बाधं तत्तद्बहुलं तेषु । अत्र हेतुः ।

न स्वरा न प्रहाराश्च नाक्षराणि न मार्जनाः ।

इति । षड्जादिस्वराभा(वा)त् त(त्सम्पत्तये) । मार्जना मायूर्याद्य(द्या)स्तेऽत्रायस्ता-
 स्तत्सम्पत्तिफलाः । अक्षराणां षोडशानां मानं तदभावात् तत्सम्पत्तये । निगृहीतादयस्त्रयः
 प्रहाराः ॥ २५ ॥

ननु स्वराभावे कथं शब्दवैचित्र्यमित्यत आह । भेरीपटहजज्झाभिरिति ।
 तुरीयेऽध्याये स्वरूपमुक्तमेषाम् । एतैर्यः क्रियते स्वरः शब्दस्तत्र केवलं शैथिल्याद्
 वध्रचर्मकीलिना.....त् धामभिर्यन् मृदुत्वमायतत्त्वात् न गाम्भीर्यमुच्चत्वम् ।

१ भ. विभागतः । २ र. तथा । ज. यथा । भ. यथा तेषां । ३ र. संख्यानसंज्ञिताः ।
 ४ र. अत्र । ५ भ. त्यात् । ६ इतः पूर्वं चयभिन्नामु मातृकासु- केवलं तत्र गाम्भीर्यमातोषेप्रप्राच्यते ।
 इति पाठो दृश्यते । ७ र. कङ्काभिः । भ. दम्भासु । ज. भाण्डास्तु । ८ भ. डिण्डिमे । ९ ज. स्वर(भ.
 स्वरं)गाम्भीर्यमानयेत् ।

‘प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।

किन्तु त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिः स्मृतः ॥ २७ ॥

वाय्वात्मको भवेच्छब्दः स चापि द्विविधो मतः ।

‘स्वरवांश्चैव विज्ञेयस्तथा चैवाभिधानवान् ॥ २८ ॥

तत्राभिधानवान् नाम नानाभाषासमाश्रयः^१ ।

‘स्वरवानपि विज्ञेयो नानातोयसमाश्रयः ॥ २९ ॥

आवृत्याकारः श्लिष्टः । एतदुक्तं भवति । उच्चनीचतामात्रमेवात्र परं तु न तावता स्वरोदयः ।

स्वरान्तरश्रुत्याद्(दावा)यत्तो हि संस्फुटो भवतीत्युक्तम् । मत्तकोकिलादयस्तु न तथा ।

भावरक्ति.....योगादेतच्च स्वरगते न्यक्षेण चर्चितमित्यास्ताम् ॥ २६ ॥

पुनर्न चैषां सर्वदा नोपयोग इति दर्शयति ।

प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।

किन्त्विति । प्रकृतं सूत्रयति । त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिरिति ॥ २७ ॥

तत्र शब्दस्य तावत् स्वरूपमाह । वाय्वात्मको भवेच्छब्दः स चापि

द्विविध इति । वायुरात्मस्वरूपं जन्मन्युपादानं व्यक्तौ वा निमित्तमात्रं यस्य शब्दस्य ।

एतच्च

15/07

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

इत्यत्र ब्रह्मकाण्डोद्देशे विवेचितम् । इह त्वप्रकृतमिति न विस्तारितम् । स्वरात्मकं स्वरूपं

यस्य नित्यमस्ति स स्वरवान् नादमात्रात्मकः । ननु पाण्डित्ययोगनियमपर्यवसायित्वं वदता

वर्णात्मके नादरूपता नास्तीत्युक्तम् । अभिधाने समयादिनाऽर्थप्रतिपादनं विद्यते यस्य

सोऽभिधानवान् वर्णात्मकः ॥ २८ ॥

तत्रेदमिह वक्तव्यं मत्वा पूर्वाभिधानोपयोगिनमाद्यमाह । स्वरवानिति । आतोद्ये

वीणादौ स एव भवतीति ॥ २९ ॥

१ ज. न च तानि प्रयोज्यानि काले । २ र. कालकार्ये । ३ ज. तस्मान् । ४ भ. स्वन- ।

५ ज. अन्तराश्रितः । ६ भावसमाश्रिता (धानता) । ६ ज. स्वन- ।

‘प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।

‘किन्तु त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिः स्मृतः ॥ २७ ॥

वाय्वात्मको भवेच्छब्दः स चापि द्विविधो मतः ।

‘स्वरवांश्चैव विज्ञेयस्तथा चैवाभिधानवान् ॥ २८ ॥

तत्राभिधानवान् नाम नानाभाषासमाश्रयः ।

‘स्वरवानपि विज्ञेयो नानातोयसमाश्रयः ॥ २९ ॥

आवृत्त्याकारः श्लिष्टः । एतदुक्तं भवति । उच्चनीचतामात्रमेवात्र परं तु न तावता स्वरोदयः ।
स्वरान्तरश्रुत्याद(दात्रा)यत्तो हि संस्फुटो भवतीत्युक्तम् । मत्तकोकिलादयस्तु न तथा ।
भावश्चि.....योगादेतच्च स्वरगते न्यक्षेण चर्चितमित्यास्ताम् ॥ २६ ॥

पुनर्न चैषां सर्वदा नोपयोग इति दर्शयति ।

प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।

किन्तिवति । प्रकृतं सूत्रयति । त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिरिति
॥ २७ ॥

तत्र शब्दस्य तावत् स्वरूपमाह । वाय्वात्मको भवेच्छब्दः स चापि
द्विविध इति । वायुरात्मस्वरूपं जन्मन्युपादानं व्यक्तौ वा निमित्तमात्रं यस्य शब्दस्य ।
एतच्च

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

इत्यत्र ब्रह्मकाण्डोद्देशे विवेचितम् । इह त्वप्रकृतमिति न विस्तारितम् । स्वरात्मकं स्वरूपं
यस्य नित्यमस्ति स स्वरवान् नादमात्रात्मकः । ननु पाण्डित्ययोगनियमपर्यवसायित्वं वदता
वर्णात्मके नादरूपता नास्तीत्युक्तम् । अभिधाने समयादिनाऽर्थप्रतिपादनं विद्यते यस्य
सोऽभिधानवान् वर्णात्मकः ॥ २८ ॥

तत्रेदमिह वक्तव्यं मत्वा पूर्वाभिधानोपयोगिनमाद्यमाह । स्वरवानिति । आतोद्ये
वीणादौ स एव भवतीति ॥ २९ ॥

१ ज. न च तानि प्रयोज्यानि काले । २ र. कालकार्ये । ३ ज. तस्मान् । ४ भ. रवन-

५ ज. अन्तराश्रितः । ६ भावसमाश्रिता (धानता) । ६ ज. स्वन-

ना, ५२

शारीर्यामेव' वीणायां स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः ।

'तेभ्यो विनिःसृताश्चैवमानोद्येषु द्विजोत्तमाः ॥ ३० ॥

'पूर्वं शरीरादुद्भूतास्ततो गच्छन्ति दारवीम् ।

'ततः पुष्करजं चैवमनुयान्ति घनं (ध्वनिं) पुनः (युताः) ॥ ३१ ॥

'तेषां वाक्करणैर्ज्ञेयाः प्रहारा वचनाश्रयाः ।

'क्षणमण्या चेति (क्षणं ज्ञांतेति) संयुक्ता' वीणावाद्यप्रयोगिनः"

॥ ३२ ॥

तदसम्भ्यक् । (ना) नाश्रय आतोद्य एवेति कश्चिदमंस्तेत्याह । शारीर्यामेवेति । तत्रैवोक्तः श्रुतिसम्बन्धः । यतस्तेभ्य इति । शारीरेभ्यो विनिःसृता इति । तत्सामान्यादिति भावः । आनोद्येष्विति तनादिषु ॥ ३० ॥

तदपि गुणप्रधानतामाह । पूर्वं शरीरादुद्भूता उत्पन्ना अभिव्यक्ता वा ततो गच्छन्ति दारवीम् । वीणायां पूर्णत्वात् तत्प्रा(पा)णिकृताया रक्तेः । अनेन वैणवा अप्युपलक्षिताः । ततः पुष्करजं चैवमनुयान्तीति । वीणास्वरेषु यादृशी रक्तिः पूर्णतादृशी पुष्करेषु केवलं साम्यानुहारमात्रम् । तदाह । ध्वनिमनुयान्तीति ।

नन्वेवमनुहरणं साम्यस्य [दारव्या] दावप्यस्ति । तत्कथमुक्तं स्वरा इति । नैतत् । तत्रैकमेवानुहारमात्रइ(मि)ति न स्वरानुहारत्वं तत्र स्फुटम् । इह तु मार्जनायोगात् तत्पठनेन च सम्पादितत्रयान्तरसम्पत्तावप्येकस्त्रिष्विवान्यो भवन् नीचभावसंवेदाद् व्यक्तस्वरानुहारो मिश्रत्वात् । तदाह । युता इति । यु.....नत्वादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं त्रिपुष्करे मार्जनास्वरयोगं सूचयतः प्रहाराक्षरयोगमपि सूचयिष्यन् तत्प्रकृतौ.....द्वीगायां दर्शयितुं सामान्योपक्रमं सूचयति । तेषां वाक्करणैर्ज्ञेयाः प्रहार(रा)-वचना(श्रया) इति । तेषामित्यातोद्यानां परामर्शः । आतोद्येष्विति प्रक्रान्तत्वात् । वाक्करणैस्तोभाक्षरैस्त्वरद्विर्जायते । आतोद्यानां वचनाश्रयो(य) वर्णानुहारसम्पादका हस्ताङ्गुलिप्रहारा भवन्तीति । वाच एव क्रिया न त्वर्थं प्रतीत्यादि । किञ्चिदित्यत्र तद्वाक् वचनं

१ ल. अथ । २ ज. तस्या । ३ र. न्याहुरातोद्यानि । ४ र. सर्वे । ५ ल. उत्पन्नाः । ६ र. पूर्यन्ते दारवीं ततः । ज. संयान्ति दारवीम् । ७ भ. स्वराः पुष्करजाः पश्चादनुयान्ति ध्वनिं युताः । ८ ल. एषां । ९. एतेषां करणैः । भ. कार्याः प्रहाराः करणाश्रयाः । ल. सवमाश्रयाः । १० ज. क्षणं जगति ययुक्ता । भ. संयुक्ता । र. युजो वा । १० र. संजाता । ११ र. कृभिः ।

शारीर्यामथ वीणायां झण्डु जगदि यादि च^१ ।

‘भवेद्वाक्करणं तत्र’ नानाकरणसंयुतम् ॥ ३३ ॥

‘यं यं गाता स्वरं गच्छेत् तमातोद्यैः प्रयोजयेत् ।

‘यतिपाणिसमायुक्तं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ॥ ३४ ॥

करणं वर्णा इह तु तदनुहारः । ननु कानि स्तोभाक्षराणि कुत्रेत्याह । झण्डुं झांजेति । न प्रकारे वि(हि) वीणावाद्यप्रयोगे विद्यते येषां हेतुनेति वीणावाद्यप्रयोगिनः ॥ ३२ ॥

ननु वीणायां वागभावाद्यावदक्षरमिति का नामेत्याशङ्क्याह । शारीर्यामथ । झण्डुं जगति यादि चेति । आदिना दिगिनिगिझण्डुप्रभृतीनि । ननु तुल्येङ्गुलि-प्रहारे कथमकागदिस्तन्व्यां विशेष इत्यतः शिक्षां ददाति ।

भवेद्वाक्करणं तत्र नानाकरणसंयुतम् ।

इति । नखाङ्गुल्यग्रमध्यादिनाऽतीवतीव्रस्पर्शनं तत्र तस्यां तन्व्यादिभावेऽपि । नानारूप-क्रिया झण्डुमादिवाक्करणेन कार्यभूतेन संयुज्यते श्रुत्या ॥ ३३ ॥

अलं तदाह ।

यं यं गाता स्वरं गच्छेत् तमातोद्यैः प्रयोजयेत् ।

इति । आतोद्यैः वीणादिभिः । यतिपाणयो व्याख्याताः । परमगुरवश्च प्रकृतं व्याचक्षते ।

गुरुलघ्वक्षरे गीयमाने अन्वितमाश्रितम् ।

स्वन्नं स्वरं वादमानं वादयेदेव भासयेत् ।

कथं यतिर्विरामः(स्यात्) तत्प्रधानेन पाणिना ॥

इति पाणिप्रहारेण संयुक्तम् । पाणिना वंशेषु फूत्कारो लक्ष्यते । गुरौ गीयमाने गुरुणा विच्छेदो लघोः शीघ्रतयेति ॥ ३४ ॥

१ र. पुण्याशयो भवेःस्वनः । २ र. करणं तस्य विज्ञेयं । ३ ज. विद्या । ल. तद्यत् । ४ र. या हि गानाक्षरं (भ. गानस्वरं).....ये । ५ भ. यदिपाद । ज. यतिपाद ।

पौष्करस्य तु वाद्यस्य मृदङ्गपणवाश्रयम् ।

विधानं सम्प्रवक्ष्यामि दर्दरस्य तथैव च^१ ॥ ३५ ॥

षोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्मार्गं तथैव च ।

वि(द्वि)लेपनं पट्करणं त्रियति त्रिलयं तथा ॥ ३६ ॥

ननु भवत्वेवं वीणादौ । प्रकृते पुष्करे कथमेतदित्याह । पौष्करस्य । तथैवेति । नैव स्वगक्षरं वादनप्रकारेण हेतुना पौष्करस्य लक्षणं वक्ष्यामि तदनु-
पङ्गी लाभश्च । दर्दरस्य मृदङ्गपणवाश्रयं कृत्वा । तेन मृदङ्गपणवस्य चानुषङ्गिणो
विधानं स्वराक्षरसम्पादकं प्रकारं वक्ष्यामीति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥

षोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्मार्गं तथैव च ।

इति । अक्षरप्रकारेण मार्गच्छेद इति ।

द्विलेपनं पट्करणं त्रियति त्रिलयं तथा ।

त्रिगतं त्रिप्रकारं च त्रिसंयोगं त्रिपाणिकम् ।

दशार्धपाणिप्रहतं त्रिप्रहारं त्रिमार्जनम् ।

विंशत्यलङ्कारयुतं तथाष्टादशजानिकम् ॥

इति । तत्र योजनमाह । एवं प्रकारैर्यस्मात् पुष्करजं वाद्यं परिपूर्णं तस्मान्नाट्ये
रसभावामित्यञ्जनसमर्थमित्यतो भग्नयोग्यमिति सम्भाव्यते । तत्र पौष्करं वाद्यं प्रकारत्रयेण
नाट्योपयोगिनि(गीति) । वर्णानुसारेण स्वरानुसारेण साम्यात्मना ताले च । तथा हि ।
वर्णाः कस्मैचिदपि वाद्यविशेषतया प्रभवन्तोऽप्यज्ञातार्थश्रुतिमात्रेणैव पुरुषं नागरग्राम्योप-
नागरिक्रान्तवृत्तित्रयाणि ताल[लय]भेदेषु दीप्तमध्यमसृणुरूपसंविद्वृत्तिव्यञ्जका इति तावत्
प्रसिद्धमेव । ततश्च प्रागलङ्काराध्याये (भ. ना. १६) निर्णीतमस्माभिः सहृदय-
लोकलोचने (ध्वन्यालोकलोचनम् ३.२) च । त एव त्वनुहाररूपतायां वर्णरूपत्वव्य-
वहारेण नादरूपतया संख्यादितात्मानो भवन्तो नादस्य लालित्यपारुष्यादितारतम्यभेदे नितरां
द्विरावृत्तिमेवोद्दीपयन्ति । नादो हि चित्तवृत्तेरन्तरङ्गः समयानपेक्षित एव । लोकेऽपि
चित्तवृत्ति(ते)र्व्यनक्ति । संवित्प्राणिनं तु वाक्तत्त्वस्य प्रथमं नादात्मना विवृत्तस्य । वर्णात्मा
चरमो विवर्तो बहिरङ्गः । यतः सा चेयं नादरूपतयैवं वक्ष्यमाणा पातह्न्यमा(ना)न्य-
पुष्करमुखोदितान्येव चोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु प्रयत्नशतैरपि न सम्पद्यते । तत्र हि सर्वधा(था)

त्रिगनं त्रिप्रका(चा)रं च त्रिसंयोगं त्रिपाणिकम् ।

दशार्धपाणिप्रहतं त्रिप्रहारं त्रिमार्जनम् ॥ ३७ ॥

विंशत्यलङ्कारयुतं तथाष्टादशजातिकम् ।

एभिः प्रकारैः सम्पन्नं वाच्यं पुष्करजं भवेत् ॥ ३८ ॥

तत्र षोडशाक्षरमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।

कखगघटठडढतथदधमरलह इति षोडशाक्षराणीह ।

नियतं पुष्करवाद्ये वाक्करणैः संविधेयानि ॥ ३९ ॥

वर्णप्राधान्यमेवोन्मीलति । नादप्राधान्या..... उच्चार्यमाणं(र्णा) वर्णा वाद्यमानं तु वादिभूत-
वर्णमयं सन्ध्यायां शावलेयादय इव गो.....भूताः । अत एवोच्चार्यमाणं वाद्यमपि
प्रसिद्धमपि तूद्धट्टयति । उद्धट्टनं सूत्रमुच्यते । सोऽयं वर्णान्तरानुहारभागो रसभावप्रकृत्या-
दिभिः सूत्रतया विमलमत(तम)दृष्टिना मुनिना ज्ञात्वा तथैवोपदिष्टः । तत्र वर्णस्वरूपं
पुष्करहस्तयोगजम् । तत्र च पुष्करगतः संस्कारो लेपद्वये आलिङ्गके ऊर्ध्वके च ।
निगृहीतं यत्ताडनसमनन्तरं पीडितम् । अनुरणनक्षणे यत्तन्नि(दर्धनि)गृहीतम् ।
विश्रम्य(विश्रम्य) पीडितमेतदनुरणनसिद्धये । मुक्तं च पीडितसम्पूर्णानुरणनसम्पत्त्यै ।
इत्येतत् प्रहारत्रयम् । (पञ्चपाणिप्रहतं)समार्धतदर्धपार्धप्रदेशिन्यात्मनि हस्तसन्नि-
वेशात्मनि करणरूपे घातपञ्चके इतिकर्तव्यतां संपूरयद्धस्तस्य संस्कार इति लेपघातप्रकार-
प्रहारवर्णानुहारः । प्रत्युपयोगिनां वर्णानामेव त्रिय(ग)तम् । संयोगः मार्गे आलिङ्गादि-
श्रुतुर्विधः । गुरुलघुमिश्रतावर्णस्वरूपः । निगृहीतादित्रयमिति संयोगत्रयवर्णस्वरूपतापत्यैव ।
प्रचारत्रयस्य मार्गचतुष्टय एवोपयुज्यते । हस्तसाम्येन वैषम्येणोभयथा चेति । यदा
मार्गभेदस्तावत् सिद्धस्तज्जातयोऽष्टादश शुद्धा दुष्करकरणादयः । यद्यपि चासां समस्त-
मेवैतदुद्देशगतं (लघुप्लुत)लययुताद्यधिगमनरूपमत एव हि सर्वं भीलनाज्जायत इति निर्वचनं
चासामेव प्रयोगपर्यन्तम् । तथापि मार्गारब्धमासां शरीरमिति मार्गजास्ता उक्ताः । तेष्वेव
वर्णेषु पणवदर्दरसृदङ्गं वाद्ययोजनया वैचित्र्योत्पादककरणः(म्) । यद्रूपकृतिप्रकृतमित्यादि
करणषट्कम् । अत एव प्रचारत्रयसहितमार्गाभिधानादनन्तरं पणवदर्दरलक्षणमकालकूपमाण्ड-
पतनदेशीयमिति न शक्यते ।

षोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्मर्गं द्विलेपं षट्करणं त्रिप्रचारं
त्रिसंयोगं दशार्धपाणिप्रहतं त्रिप्रकारमष्टादशजातिकमिति । यस्तु-

चतुर्मार्गं नाम । आलिप्ताङ्कितगोमुखवितस्ताश्चत्वारो मार्गाः ।

द्विलेपं नाम । व(वा)मोर्ध्वकप्रलेपात् ।

पट्करणं नाम । रूपं कृतप्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघः

प्रतिशुल्का चेति ।

त्रियतिर्नाम । समा स्रोतोगता गोपुच्छा चेत्यन्वयात् ।

त्रिलयं नाम । द्रुतमध्यविलम्बितयोगात् ।

त्रिगतं नाम । तत्त्वमनुगतमोघश्चेति ।

त्रिप्रचारं नाम । समप्रचारो विषमप्रचारः 'समविषमप्रचारश्चेति ।

त्रिसंयोगं नाम । गुरुसंयोगो लघुसंयोगो गुरुलघुसंयोगश्चेति ।

त्रिपाणिकं नाम । समपाणिरवपाणिरुपरिपाणिश्चेति ।

पञ्चपाणिप्रहतं नाम । समपाण्यर्धसमपाणिरर्धार्धसमपाणिः

पार्श्वपाणिः प्रदेशिनी चेति ।

त्रिप्रहारं नाम । निगृहीनोर्ध्वनिगृहीनो मुक्तश्चेति ।

त्रिमार्जनं नाम । मायूर्यर्धमायूरी कामारिणी चेति ।

विंशत्यलङ्काराः (रान्) अष्टादशजावि(ती)श्च पदभेदे दर्शयिष्यामः

॥ ४० ॥

देशभागे वर्णानुसंहारविषयो यस्तु स्वरानुहारांशस्तत्र द्विलेपमिति । स्वरूपसिद्धौ त्रिमार्जनमिति । स्वरसंयोजनांशे नादीभूतवर्णसम्पत्यनुभावि सद्गुणनरूपं तद्गानांशस्थितस्थायित्वं स्वरूपमनुवर्तमानं तत एव तत्कृतचित्तवृत्त्युद्दीपन एव सुतरामात्मानमाश्रयतीति यत्तत उपदिश्यमानस्वरानुहारांश इति प्रकारत्रयम् । घातपञ्चकादेरत्र यत्रोपयोग एव । गतयो लयास्तत्त्वादीनि त्रिगतम् । समपाण्यादित्रयमिति साम्यांशात्ताल उपयुज्यते । साम्यं यत्र यस्यान्योन्यमृदङ्गाद्यङ्गैर्ज्ञाज्ञार्यादिप्रत्यङ्गैस्ततादिभिरातोद्यान्तरैर्ध्रुवागानेन परिक्रमणादिपात्रचेष्टितेनेति तद्विचित्रिकरणे विंशतिरलङ्कारा इति । एवं पुष्करवाद्यमनुरञ्जकत्वेऽपि विवाहःशोभामावहतीति । तथा च नन्दिमते ।

न पुष्करविहीनं हि वाद्यवृत्तं विराजते ।

तत्रैव हि श्रुते लोक उन्मुखत्वं प्रपद्यते ॥

इति । विभक्तविषयत्वेऽपि मिश्रितत्वेन प्रयोगे तत्सम्पादनं न हि विभज्येति प्रतिपादयितुं मुनिः शङ्करे (संक्षेपे) णोददिक्षत् ॥ ३६-४० ॥

एतावत् सूत्रम् । अतः पदभेदः^१ । तत्र षोडशाक्षरं नाम ।

‘अभिच्यञ्जितानि पूर्वं यान्येतानि षोडशाद्यानि ॥

‘तान्यक्षराणि जानीत पुष्करेषु यथाक्रमम्’ ।

पणवे दर्दरे चैव ‘मृदङ्गेषु तथैव च ॥ ४१ ॥

कखतथभा(टढतथरा)स्तु^२ दक्षिणमुखेऽत्र ‘घघम(घम)हाश्च

वामके नियताः ।

गदकारौ चैवोर्ध्वे^३(चोर्ध्वाख्ये) ‘दठडोण(खठडध)लाः स्युरालिङ्गे

॥ ४२ ॥

एतेषामक्षराणां स्वरसंयोगं व्यञ्जनसंयोगं च व्याख्यास्यामः ।
तत्र अ आ इ ई उ(इ उ) ए ओ अं^४ इति स्वरा व्यञ्जनैः सह संयोगं
गच्छन्ति ।

एतदत्र वस्तुतत्त्वं शिष्टं ग्रन्थयोजनामात्रम् । तदाह मुनिः । एतावत्
सूत्रमिति । स(सा)मात्यौ.....नेत्याह । अतः पदभेद इति । सूत्रेऽस्मिन् यानि
पदानीत्यवान्तरवाक्यानि तानि व्याख्यायन्तेऽस्मिन्निति स ग्रन्थस्तथोक्तः । तत्र पणवदर्द-
रमृदङ्गेष्वक्षरविभागं पुष्करेषु तावदाह ॥ ४१ ॥

कटढतथरास्तु दक्षिणमुखेऽत्र घमहाश्च वामके नियताः ।

गदकारौ चोर्ध्वाख्ये कढणद(खठडध)लाश्च स्युरालिङ्गे ॥

दक्षिणस्य पुष्करस्य मन्यतो वामतश्चेति मुखद्वयम् । अत एव सयवाङ्को लक्षणमस्तीत्यङ्किकः ।
तस्य दक्षिणस्य दक्षिणमुखे षड् वर्णाः । वामे त्रयः । मध्यमे तु प्रधानत्वादङ्किका-
लिङ्गाभ्यां सार्धं त्रयम् । तालाभ्यामाधिक्येन चतुस्तालत्वेन वक्ष्यमाणत्वाच्चोर्ध्वकशब्दवाच्ये
द्वौ वर्णौ । आलिङ्गके पणवदर्दराद्येन मिश्रीक्रियते यस्य वाद्यमालिङ्ग्यकरणत्वबहुलत्वमेव
तद्वाद्यम् । न तु तच्छून्यं कदाचित् । तत्रालिङ्गके पञ्च । एवं षोडश ॥ ४२ ॥

तेषां स्वरसंयोगमाह । तत्रेत्यादिना हकारमा(म)कारौ शुद्धावित्यन्तेन ।
ऋलृऐऔः इत्येतद्वर्जम् । अत्र स्वरविनियोग इति । लक्ष्ये हि हडदित्यादौ टकारो न

१ र. भेदं वर्णयिष्यामः । २ ज. पूर्वमभि- । ३ र. व्यञ्जानि षोडशानि । ४ भ. यथाविधि ।
५ र. कीर्तितानि मनीषिभिः । ६ ज. रटास्तु । ल. कटरथतरास्तु । र. तटरथना अङ्कमुखे सव्ये ।
७ र. डधमाश्च । ज. डधमह इति ह वामे स्युः । ८ भ. ऊर्ध्वगतौ । ९ ज. गडरलभा । भ. टढणमाश्चेति
चालिङ्गे । १० इत्येते ।

अकारेकारोकारैकारौकाराङ्कारा इति ककारे । यथा । ककिकु-
केकोकमिति ।

इकारैकारौकारा इति खकारे । खिखेखो इति ।

उकारैकारौ गकारे । यथा गुगे इति ।

अकारेकारोकारौकारा इति घकारे । यथा घघिघुघो इति ।

अकाराकारेकारौकाराङ्कारा (इति) ढकारे । यथा ढढाढिढोढमिति ।

अकाराकारेकारैकारौकाराङ्कारा इति ठकारे । यथा ठठाठिठोठमिति ।

एकारौकारौ ढकारे । यथा ढेढो इति ।

अकाराकारैकारौकारा इति णकारे । यथा णणाणेणो इति ।

अकाराकारेकारैकारा इति तथयोः । यथा ततानिते यथाथिथे इति ।

अकारोकारैकारौकारा इति दकारे । यथा ददुदेदो इति ।

अकाराकारेकारैकारौकाराङ्कारा इति धकारे । यथा धधाधिधे
(धोधमिति) ।

आ(अकारा)कारेकारैकारा इति रेफे । यथा ररारिरे इति ।

अका(राका)रेकारैकारा इति लकारे । यथा ललालिले इति ।

हकारमकारौ शुद्धौ ॥ ४३ ॥

ककारगकारघकारतकारदकारधकाराणां रेफोऽनुबन्धः । यथा
क ग्र घ ल द्र ध । ककारस्य लकारोऽनुबन्धः । यथा क्ल क्ले क्लमिति ।
हकारस्य णकारोऽनुबन्धः । यथा ह्ल इति । तकारस्य थकारोऽनुबन्धः ।
यथा त्थ इति । दकारस्य धकारोऽनुबन्धः । यथा द्धं द्धा द्धे इति ।
एवमेतैः संयोगैर्द्विहस्तसंयुक्तान्यक्षराणि भवन्ति ॥ ४४ ॥

मन्तव्यः । हकारश्च(स्य) शुद्धस्याप्यभिधानालक्ष्ये तर्हि गहतदित्यादौ गन्तव्यमित्यादि
शाब्द(वाच्य)म् । अग्रे च यद्वाद्ये कुतूहल इति कर्तव्यम् । न तु कुतूहलमिति । शिष्टं
स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

अथ व्यञ्जनसंयोगमाह । ककारेत्यादिना एवमेतैः संयोगैरित्यन्तेन ।
संयोगैरिति भावसाधनम् । एतद्योजनोपलक्षितानि यान्यक्षराणि तानि हस्तद्वयसंयोगजानि ।
व्यापाराद्वृत्तिभेदाद्बहुहस्तसंयोगजत्वमपि सम्भाव्यमपीति द्विग्रहणम् ॥ ४४ ॥

तत्रैव एव द्विपुष्करे । आङ्गिकमृदङ्गे द्विपुष्करे समग्रहणनिपा-
तनाद्वकारः । तत्रैवाङ्गुलिप्रचलनाद् ध्रुवकारः । तत्रैवावष्टम्भात् तत्रैवा-
र्धनिगृहीतात् स्थ(थ)कारः । तत्रैव दक्षिणमुखे पार्श्वनिपीडिते ककारः ।
तत्रैवाङ्गुलिङ्कुञ्चनात् कुकारः । ऊर्ध्वकवामकपोः समहस्तनिपातना-
द्वकारः । प्रदेशिन्या चालिङ्गे केङ्कारः ॥ ४५ ॥

पञ्चपाणिप्रहतमिति यदुक्तं समपाण्यवपाण्यर्धार्धपाणिपार्श्व-
पाणिप्रदेशिन्यश्चेति । त(य) एते पञ्चपाणिप्रहता के(ते) निगृहीता-
र्धनिगृहीतयुक्ता यथायोगं कार्याः । तत्र समपाणिप्रहतो मकारः
स निगृहीतः । गकारधकारदकारपकारा अर्धपाणिप्रहता अर्धनिगृहीताः ।
ककारखकारटकारदकाराः पार्श्वपाणिप्रहता निगृहीताश्च । तकारथ-
कारावर्धार्धपाणिहतावर्धनिगृहीतौ । प्रदेशिन्या हता आलिङ्गे ढकारण-
का(र)रेफवकारा युक्ताः । द्विहस्तप्रहता भ्रुवोङ्के इति । मुक्तपार्श्व-
थिक्ता इत्यर्धपाणिहता निगृहीताः(ः) । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन
कार्याः प्रहाराः ॥ ४६ ॥

षोडशैतानि दृष्टानि वाचजान्यक्षराणि तु ।

अनेनैव विधानेन योज्यं वाक्करणं बुधैः ॥ ४७ ॥

अनुबन्धशब्दत्वेन मिश्रत्वेन वैचित्र्यमाह । एत एव हि (द्वि)पुष्करे द्विमुखेऽ-
ङ्गिक इति । मुखद्वये समं कृत्वा हस्तनिपातादिति समग्रहणं क्रमनिषेधार्थम् । अत
एवाव्यक्तपूर्णान्तरमेवेदं केवलमुद्धहने । तत्रैवेत्यङ्गिके दक्षिणमुखे द्वयमित्युक्तम् ॥ ४५ ॥

षोडशाक्षरमिति निर्णय तदुपयोगि दशार्धपाणिप्रहतमिति निर्णेतुमाह ।
पञ्चपाणीति । पञ्चसन्निवेशैः पाणिभिः प्रयोगसिद्धये हतं हननं येषां ते वर्णा
निगृहीतादित्रयरूपाः कार्या इति । त्रिप्रकारस्येति कर्तव्यतारूपतामाह । यथायोग-
मिति । व्याघ्रे समपाणिप्रहतमि(त इ)त्यादिना । अर्धपाणिप्रहतार्धनिगृहीत
इति तुल्यत्वेऽपि पुष्करभेदात् स(ग)कारादीनां भेदः ॥ ४६ ॥

ननु तत्र यदि वर्णानुशारस्वरभवा एतेऽन्य एव तथा सति संयोगजानां ध्वनीनां
परमार्थतोऽन्यत्वमेव । तथा रूपादिकरणषट्केन दर्शयणवमृदङ्गध्वनेः पुष्करध्वनिमेलने
वक्ष्यमाणे यस्तुतोऽन्य एव विचित्रो निनाद इति किमर्थोऽयं षोडशाक्षरनियमप्रयास इत्या-
ना. ५३

चतुर्मागं यदुक्तं तमनुव्याख्यास्यामः ।

अङ्गितालिप्तमार्गे(गौ) तु वितस्ता गोमुखी तथा ।

मार्गाश्चत्वार एवैते प्रहारकरणाश्रयाः ॥ ४८ ॥

तत्र किङ्क(त्राङ्गिक)मृदङ्गप्रहारयुक्तोऽङ्गितमार्गो वामोर्ध्वकप्रहार-
युक्त आलिप्तमार्गः । ऊर्ध्वकाङ्गिके दक्षिणमुखे आलिप्तहस्तो वितस्त-
मार्गः । आलिङ्गककरणबहुलः सर्वपुष्करहतो गोमुखीमार्ग इति ॥ ४९ ॥

शङ्क्याह । षोडशैतानीति । तुहँतौ । यस्मादनेन षोडशाक्षरात्मना विधानेन
वाक्करणं वाचां तालवोरुद्धटनं बुधैरनुहारसादृश्यविवेककुशलैर्योजयितुं शक्यते । तद्योजनया
च.....लिना तद्वाच्याभ्याससम्पादनमशक्यत्वात् प्रयोगविच्छेदमित्यवश्यं योजनार्हम् ।
एतैरेव षोडशमिरुद्धटनिकारूपैः सर्वमेव वाक्करणं योजनार्हम् । अधिकान्यक्षराणि नापेक्षत
इति । ततो हेतोरेतानि वाद्याज्जातानि कल्पनया तत आ(अ)पोद्गारेण लब्धस्वरूपाणि
षोडशाक्षराणि दृष्टानीति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

अथैषां वर्णानां चतुर्धा समूहीभावं रसविशेष उपयोजयितुं दर्शयितुं प्रक्रमते ।
चतुर्मागमिति । यदुक्तमिति । उद्देशसूत्रे मार्ग आकाङ्क्षा तथा सम्बन्धनं समूही-
भावात्मा लक्ष्यते । स चतुर्धा । एको द्विक इत्यङ्गिकमुखम् । तच्च प्रथमो(ममु)क्तम् ।
कटरथकटस्थानं मृदङ्गपूर्विकमङ्गम् । इह यत्र घटकारय(यु)क्तैरेतद्वतैः प्रहारयुक्तो द्विको
मार्गः ॥ ४८ ॥

अङ्गिता ध्रुवा शृङ्गारविषया ध्रुवाध्याये (भ. ना. ३२) दर्शिता । तत्रोचिते
कृत्वाऽङ्गि(ङ्गि)कस्य यद्वाममुखं यत्र घटमाश्च वामकमित्युक्तम् । यच्चोर्ध्वकं कटस्थानं
तत्प्रहारयुक्त आलिप्तमार्गः । शोकातुरो हि शरीरपरिकर्मविह्वलः (होन्)मुख
आलिप्तः । तदुचितकरणोचितश्चायमिति । ऊर्ध्वके पदस्थानेऽङ्गिकस्य दक्षिणमुखे
कटरथकटस्थाने उत्तिसातिशयवेगताडनहस्ताभ्यां प्रहारं प्रकृष्टहननं यत्र स वितस्तमार्गश्च ।
अस्य दक्षिणो स(वित)स्तस्येति नाशयति तस्य भावोचितस्तां हिंसां तद्विषये दीनरौद्रा-
भावस्य विनियोगो यतः । वितस्तिमात्राक्षिसहस्तप्रहरणसूचनार्थं वितस्तमार्ग इत्यन्ये
पठन्ति । सर्वेषु पुष्करेषु यद्धननं बाहुल्येन चाङ्गि(ङ्गि)क एव नोर्ध्वकस्थाने स
गोमुखीनः । गोमुखमन्तर्वक्त्रं न तूर्ध्वम् । तत्र बीनसयोग इत्यक्षरसङ्गतिरपि
गोमुखीत्युक्ता ॥ ४९ ॥

तत्राङ्गित(ता)प्रहारजातम् । मटकटधिधधटधेधोधमंधि धंधनधिधि
इत्याङ्गितामार्गः । धडः गुडगुडमधेधोधंधुधिदुधंधि (इत्यालिप्तमार्गः ।)
किंकाकिदुमेडकितां किंकेकितांद.....तसितां गुडगेत्थेवं ज्ञेयो
वितस्त्यास्तु । शुद्धं सिद्धं मद्विकुटधेधेमत्थिद्विधखुखुणंधेधोट्थिमट
गोमुखीमार्गः ॥ ५० ॥

कुर्याद्वितस्तिमार्गे धरविवर्जितान् प्रहारांस्तु ।
उद्धतमार्गेण विना शेषाः कार्यास्तु गोमुख्याम् ॥ ५१ ॥

द्रोमांस्तु गुडगुडुधेद्रधणघटकेदोराडिम् ।
एवं वि(तस्त)वाद्यं विज्ञेयं वादकैस्तज्ज्ञैः ।
ठिणिखिठिणिहो डडडधो गोमुख्याम् ॥ ५२ ॥

ये त्वालिप्तसमुत्था(ः) सर्वमार्गैस्तु ते विधातव्या(ः) ।
ग्रहगो न लक्ष्यसत्त्वो नाद्यविधानं समासाद्य ।
ग्रहमोक्षणसन्धानैस्तु मृदङ्गानां ग्रहो भवति ॥ ५३ ॥

तत्र मार्गचतुष्टये तान्यक्षराणि दर्शयति । तत्राङ्गिताप्रहारजातमित्यादिना
गोमुखीमार्ग इत्यन्तेन ॥ ५० ॥

अथात्रैव मार्गचतुष्टयेनेत्युक्तम् । विशेषमाह । कुर्यादिति । आङ्गिर-
दक्षिणमुखगतो रेफो वितस्तमार्गः । प्राप्ता ऊर्ध्वककटताश्च दकारस्तालमेदं निषिध्यते ।
नकाराकारस्यालिप्तकेऽप्यप्राप्तस्य हमयोश्चाङ्गिकल(स)ममुखगतयोरप्राप्तयोर्निषेधः । मध्येऽस्य
तद्वर्गप्रक्षेपाद्यज्ञाय तदाहरणम् । अवर्जितान् प्रहारांस्त्वङ्गितमार्गेणोपलक्ष्य(क्षि)ते वितस्ते
कुर्यान् । मत्वर्थायोऽत्र चयोगे । ते शेषा इह वर्जिता वर्णास्ते गोमुख्यां कार्या
इति । प्राप्तानामप्येषां पुनर्विधानं भूयस्त्वं ख्यापयति ॥ ५१ ॥

आलिप्तमार्गे रेफस्य पूर्वलक्षणाप्राप्तिरित्यन्यानुबन्धत्वेन रेफवेशेनात्र भवतीत्युदा-
हरणव्याजेनाह । द्रोमामित्यादिना । गोमुखीमार्गे सर्वेषां खादीनामविशेषे प्राप्ते
ड(ड)कारोऽन्येन तुल्य इत्युदाहरणउच्चना दर्शयति प्रणव इत्यादिना ॥ ५२ ॥

अङ्गितावर्जनमार्गत्रयमुक्त्वा विशेषान्तरमपि परस्परानुग्रहतो भवतीति दर्शयितुमाह ।
ये त्वालिप्तसमुत्था इति । आलिप्तसमुत्थानमाकर्मभ्यो येषां ते । आलिप्तादयस्त्रय इति
यावत् । तेन सर्वे त्रयोऽपि मार्गा इत्यर्थः । विधातव्याः ।

एतेषां चैव वक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम् ।
 चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरग्रहणं यथा ॥ ५४ ॥
 दाघदधिमटां धीमटां दिथिथिक्कं धिक्कायिंतांक्काधिकटाम् ।
 कटधिमटां खोखोघेटामड्डितावाद्यम् ॥ ५५ ॥
 तन्नान्तिकिता धंधंद्रघटितघेटम् ।
 मटधकिक्केत्त(टाकुट्टिकिकिद)वितस्तायाम् ॥ ५६ ॥
 ध्रांमांघुदूवेघेटाघटिनकथिथियोटामाम् ।
 आलिप्तकसंयोगो(गः) कार्ये(र्यः) संवादने सम्यक् ॥ ५७ ॥
 ध्रटमिथिघेटांधेघेतमथियोणाखमत्थिधक्केताम् ।
 खोखोधाथा णाणाणाणा च गोमुख्याम् ॥ ५८ ॥

ग्रहमोक्षणसन्धानैस्तु मृदङ्गानां ग्रहो भवति ।

इति । अयमर्थः । एकं मृदङ्गं यदा वादयितुं प्राधान्येन स्वीक्रियते तदा मृदङ्गान्तराद्
 द्रुतं कुर्यात् । तद्यथा । ऊर्ध्वकाङ्ककालिङ्गका दक्षिणमुखाद्यतो(मुक्ति)रिति । अथ तत्र
 मोक्षस्तदा[दिग्रहा]दिति सन्धानम् । तत्र व्यामिश्रत्वेन वर्णस्य जननं विचित्रमेव
 लिपौ दर्शयितुमशक्यमेव । एवं ग्रहमोक्षसन्धानानामेकमेदा(छ)द्यो द्विमेदाः षट्
 त्रिमेदाश्च षडिति । यथा पञ्चदशभिर्भेदैः पुनर्मार्गाद्यैर्वैचित्र्यम् । यथोक्तं नन्दिमते ।

षोडशस्वधि वर्णेषु भेदाः पञ्चदशोदिताः ।

ताडने ग्रहसन्धानमोक्षैर्मुखचतुष्टये ॥

इति । अन्ये तु चत्वारो मार्गा आलितसमुत्था इत्यनेन स्वीकृताः । सूत्रे तेषां तदादि-
 त्वेनोक्त्या नीत्याऽऽवक्षते ॥ ५३ ॥

अथास्य मार्गचतुष्टयस्य लक्ष्यसमाधायितमुदाहरणभेदनाह । दर्शनानीति ।
 निर्दिश्यते लक्षणं पूर्वा.....तं येषु । पूर्वं हि रूपोदाहरणमात्रं दत्तमित्यपैनरुक्त्यम् ।
 तदाह । यथाक्रममिति । यावद्वर्णं तावदुदाहरणं दत्तमिति यावत् । प्रायशोऽत्राभिरेव
 ग्रन्थकृता लक्षणाद्यं दर्शितमिति भडो. ङो) यथा भवति तथा पाठे यतिनव्य(म्) ।....
 इत्यादिना ग्रहणमोक्षेण दर्शितौ सन्धानत्वलक्षणमित्युक्तम् ॥ ५४-५८ ॥

एतेषां पुष्कराणां त्रिविधः प्रचारः । समप्रचारो विषमप्रचारः
समविषमप्रचार इति ॥ ५९ ॥

तत्र ।

वामोर्ध्वकप्रोर्वाभः सव्यो वै दक्षिणोर्ध्वके चापि का(के का)र्यः ।
समप्रचारे आलिप्ते लिप्तवाद्यकरणे तु ॥ ६० ॥

वामोर्ध्वकसव्यानां प्रहतो वामः करस्तु कर्तव्यः ।
सव्योर्ध्वकसंयोगात् प्रहतो हस्तप्रचारे तु ॥ ६१ ॥

खच्छन्दकः(कं)कराणां प्रहतं शेषेषु मार्गकरणेषु ।
अङ्घ्रितगोमुखयोगे समविषमो हस्तसञ्चारः ॥ ६२ ॥

अथ मार्गशेषभूतमेव त्रिप्रचारमिति व्याचष्टे । त्रिविधः प्रचारमि(र
इ)ति । वामस्य हस्तस्य वामभागे दक्षिणस्य दक्षिणे प्रचरणं स समप्रचारः । वैपरीत्येन
स्वस्तिकवर्तनादिना विषमप्रचारः । मिश्रतायां समविषमः । तेन च वर्णानामेव
तीव्रादिरूपजननं न तथा वैचित्र्यान्तरमाधीयत इति मार्गशेषता ॥ ५९ ॥

तत्र मार्गभेदेन योजनमाह । वामोर्ध्वकयोरिति । आलिप्ते मार्गे वाद्यक्रियायाः
कर्तव्यतायां हस्तप्रभृतिः । तस्याः कर्तव्यतायामयं विधिः । वामोर्ध्वकप्रहार इति ।
आलिप्त इति तावदुक्तम् । तत्र वामोर्ध्वकयोर्मध्यमाद्वामेऽङ्गिके वाममुखे सव्येन गते सति
ऊर्ध्वकेनापि दक्षिण एव हस्तः कार्य इत्येकहस्तः समप्रचार आलिप्ते । तुरप्यर्थे
॥ ६० ॥

अथ यथाग्रहसन्धानमोक्षरचनं तथा विधिमाह । वामोर्ध्वकसव्यानामिति ।
ग्रहवेशाद्वामोर्ध्वकसंयोगमवलम्ब्य हस्तप्रचारे व्याप्रियमाणे हस्ते हस्तं प्रवृत्ते सति त्रयाणामपि
पुष्कराणां प्रवाताय वामो हस्त इति द्वितीय एव हस्तः समप्रचारः ॥ ६१ ॥

शेषा ग्रहादिविहीना ये मार्गभेदकरणभेदा मार्गेषु क्रियाभेदास्तेषु करणांशसम्बन्धि
हननं यथारुचि तेन तत्र हस्तद्वयप्रचारोऽपि । एवं सम्प्रचारस्त्रिविधः । अङ्घ्रितगोमुख-
योस्तु समविषमो हस्तप्रचारः । तेषु तु विषम एवेत्यर्थाद् दर्शितं भवति ।
करगेष्विति बहुत्वं व्यापारभेदात् ॥ ६२ ॥

शृङ्गारहास्ययोगे वाद्यं योज्यं तथाऽङ्किते मार्गे ।

वीरान्धुतरौद्राणां वितस्तमार्गेण वाद्यं तु ॥ ६३ ॥

करुणरसेऽपि हि वाद्यं योज्यं ह्यालिप्तकरणमार्गे तु ।

वीभत्सभयानकयोस्तथैव नित्यं हि गोमुख्या(म्) ॥ ६४ ॥

रससत्त्वभाव(भावसत्त्व)योगान्(गं) दृष्ट्वाभिनयं गतिप्रचारांश्च ।

वाद्यं नित्यं कार्यं यथाक्रमं(यथं) वाद्य(वृत्त)योगज्ञैः ॥ ६५ ॥

एवं प्रहृतविधानं कार्यं मार्गाश्रितं वुधैः सम्यक् ।

वक्ष्याम्यतश्च भूयो दर्दरपणवाश्रितं वाद्यम् ॥ ६६ ॥

अतिवादितमनुवाद्यं समवादितमुच्यते पणववाद्यम् ।

तत्रातिवादितं स्यान् मुरजानामग्रनो यत्तु ॥ ६७ ॥

यत्वनुगतं मृदङ्गैरनुवादितमुच्यते तु तद्वाद्यम् ।

समवादितं मृदङ्गैर्ज्ञेयं साम्येन यद्वाद्यम् ॥ ६८ ॥

अथैषां विनियोगमाह शृङ्गारेति । शृङ्गारे हास्येऽप्यङ्कितः । वीरान्धुतरौ
रौद्रे वितस्तः ॥ ६३ ॥

करुणे चालिप्तः । वीभत्सभयानकयोगोमुखी ॥ ६४ ॥

व्यभिचारादिविषये तु स्वयमूहः कर्तव्य इति दर्शयति । रसभावसत्त्व-
योगमिति । रसेषु भावा व्यभिचारिणः सत्त्वमित्युत्तमादिः प्रकृतिः । अभिनय-
शब्दोऽत्र शाखाव्यापारः । तत्र गतो.....वाद्ययोगः । गतिप्रचारस्तु प्रवृत्ते नाट्ये
परभावादित्यनाट्यं एव । तदाह । यथायथमिति । वृत्तशब्देनात्र नाट्यमिति ॥ ६५ ॥

प्रचारत्रयमुपसंहरति । एवमिति । अथ मार्गवैचित्र्योत्पादनाय करणषट्कं
निरूपयिष्यन् तदुपयोगि दर्दरपणं मन्यमानः पणवं तावदाद्यं लक्षयितुमुपक्रमते ।
वक्ष्यामीति । सामान्यो(न्येनो)क्तम् । विशेषस्तूच्यत इति भूयः पातस्य । तच्च
त्रिधा ॥ ६६ ॥

पुष्करतः पूर्वमपि वाद्यम् । यद्यनुवाद्यं मृदङ्गैर्हेतुभिर्यदनुगतं व्यपदेश्यतां
नीतमित्यर्थः । अन्ये तु विपर्ययेणैतदाहुः । अग्रन इति पश्चादर्थः । तदन्तः सामान्य-
समवायं पूर्वोक्ताक्षरेभ्य एव । केचिदनुबन्ध.....(साम्येन) तुल्यतेति
दर्शयति ॥ ६७-६८ ॥

कखगा ठठणा देहा णरलाः कुलिलंघगेति किरिकिह्ला ।
 एते वर्णाः पणवातोद्यविधाने विधातव्याः ॥ ६९ ॥
 धोधोणाधोकिहुलं प्रहुलं हल्लिति रिणिति रिह्लथहे ।
 कंथित्वाढेढेढणां पणववाद्यम् ।
 ण्होणिकिमिकिल्लेणोण इति पणववाद्यं तु ॥ ७० ॥
 तस्य प्रहृतं कार्यं कनिष्ठिकानामिकाग्रकोणेन ।
 नानाकरणविभागैः पणवे शिथिलाश्रिते तज्ज्ञैः ॥ ७१ ॥
 वादककनिष्ठिकाभ्यां शीघ्रकृताः करेऽथ नेणोहाः ।
 शेषास्तु वादनकृताः स्मृताः प्रहारा विविधाद्याः ॥ ७२ ॥
 कोणानामिकवाद्यं मध्याङ्गुल्या हि वादनं कार्यम् ।
 कोणानामिकवाद्यं शुद्धं प्रहृतं भवेदेतत् ॥ ७३ ॥
 भ्रान्तकयोगात् किहुळमित्येतत् भ्रान्तवादनाग्रेण ।
 रिभितकरणानुचिदं तत्रा(त्र)भस्तत्र(द्र)कारस्तु ॥ ७४ ॥
 शीघ्रकरणानुविद्वैर्दकारस्त्वर्धहस्तसंयोगात् ।
 स तु वादकेन वाद्ये धुर्येण विशेषतः कार्यः ॥ ७५ ॥

कखगा ठठणा इत्यर्थया ॥ ६९ ॥

आर्यान्तरेण प्रयोगोपयागि तेषा.....माह । धोधोणा इत्यादिना ॥ ७० ॥

अस्य पणवस्यं कनिष्ठाऽनामिकाऽग्रकोणश्च कोणाग्रमिति सम्बन्धः । अन्ये
 त्वग्रे मध्यम इत्याहुः । मध्यमाङ्गुल्येत्या (भ. ना. ३४.७३)दि वक्ष्यते । पूर्वं तु
 मध्यमानामिकामाहुः । शिथिलता मार्दवम् । तच्च न गाढीकरणम् । तच्च कक्ष्याश्च
 स्कन्दारोहिणो वध्राश्च बन्धनरज्जो.....काष्ठिकावस्कन्धस्य वादकसम्बन्धिनः ।
 शिथिलीकरणपीडनाभ्यां विचित्रवर्णनिर्वर्तितां क्रियां सम्पादयति । तदाह । नानाकरण-
 विभागैरिति ॥ ७१ ॥

वादकः कोणः । कोणश्चानामिका ॥ ७२-७३ ॥

अथ तत्कोणानामिकभ्रान्तकयोगः । व्याचष्टे भ्रान्तवादनाग्रेणेति
 ॥ ७४-७५ ॥

स्वश्रितकच्छौ(श्रौ) पणवौ कृत्वा धुर्यपरिवादकस्यां(काम्यां) हि ।

रणणकिकिहिकिणिङ्क इति प्रहारा विधातव्याः ॥ ७३ ॥

अश्रितकक्ष्ये पणवे रेफः सोऽर्धे तु हस्योर्ध्वे ग्रहे ।

कार्या मयूरककरा(ः) सूक्ष्मौघास्तथा प्रहारा विधातव्याः ॥ ७४ ॥

कृत्वा च शिथिलकक्ष्यां कार्यास्तु कनिष्ठिकाग्रकोणेन ।

तेनैव चरे प्रेद्धो भागे इत्यश्रितेनैव ॥ ७८ ॥

अश्रितशिथिले पणवे कठणानिकिणिकिणिणिकृताः ।

प्रहारास्तु वैभ्रान्तककरणेन तथा स्वश्रितकक्ष्ये च शिथिले च ॥ ७९ ॥

अश्रितकक्ष्ये पणवे कखरटणकृता मनाः प्रहारास्तु ।

धिन्ने इति प्रहाराः पणवे तु सदा शिथिलकक्ष्ये ॥ ८० ॥

कखरटकृताः प्रहाराः सोच्छ्वासे हि पणवे विधातव्याः ।

शेषा भ्रान्तकयोगाः संयुक्ताः संविधातव्याः ॥ ८१ ॥

टङ्कारेण स्वनजं वाद्यं कक्ष्याश्रिते तु सम्भवति ।

तेन नकारो युक्तो ह्र इति च पणवे प्रहारः स्यात् ॥ ८२ ॥

तिर्यग्गृहीतवादनमुखवर्तित इष्यते तकारस्तु ।

तहुलं तंहुलं क्रमशश्चैवं ह्येते प्रहारास्तु ॥ ८३ ॥

स्वस्तिक(श्रित)त्वं यदा पणवस्य.....

यस्माद् दक्षिणशब्दं स्वयं नृत्यति शङ्करः ।

तस्माद् यत्नादसौ योज्यो गीतकासारितादिषु ॥ ७६-८० ॥

सोच्छ्वास इति । मुक्तप्रहारे ॥ ८१ ॥

स्कन्दकरकं(टङ्कारेण स्वनजं) पयनेन कम्पमान इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तिर्यक् कृत्वा गृहीतस्य वादनस्य मुखे अग्रे वर्तिताः(तः) परिवर्तने-
नोत्पादिताः(तः) ॥ ८३ ॥

एवं पणवे वाचं विधिवत् संक्षेपतो यथाऽभिहितम् ।
 वक्ष्याम्यतः परमहं दर्दरवाद्याक्षराण्येव ॥ ८४ ॥
 रेकृत्तिकुत्खनोत्वनोधन्मोगोणेहधिणसंयुक्ताः ।
 इति दर्दरे प्रहाराः कार्या मुक्ता निषण्णाश्च ॥ ८५ ॥
 कार्यास्तत्र निषण्णा रग्रध्रहि इति च दक्षिणकरेण ।
 वामेन गोमदोत्था न नखस्पृष्टः प्रकारोऽग्रे ॥ ८६ ॥
 मुक्तौ तीघ्रिघ्रिण भवेन् निपीडने करद्वयेनापि ।
 धीमुक्तः प्रहतं स्यादनुस्वने ताडिते चैव ॥ ८७ ॥
 स्यात् पीडिते च धिहेत्येतन्मुक्तं तथा विमुक्तेऽपि ।
 शेषा भवन्ति मुक्तास्तक्ता इति चैव निगृहीते ॥ ८८ ॥
 शीघ्रकरणानुबन्धस्थितिरेव हि निःस्वनः (नं) स्व(ख)लितकं स्यात् ।
 इति दर्दरे प्रहाराः समासतस्तत्र विज्ञेयाः ॥ ८९ ॥
 एवं त्वसङ्करकृता प्रहारशुद्धिरिह कीर्तिता तज्ज्ञैः ।
 दर्दरपणवमृदङ्गैर्मिश्रितवाचं प्रवक्ष्यामि ॥ ९० ॥

दर्दरवाचं वक्तुमाह । वक्ष्यामीति । दृश् (दृ) विदारणे (पा. धातुपाठः १४९४)
 इत्यस्य कर्तरि अचि (क्यचि) यङ्लुकि दर्दर इति पदम् । तथा च पुराणे ।

तस्य ये मङ्गलान्याहुः श्रुत्वा दर्दरजं ध्वनिम् ।

इति । अन्ये तु (द) र्द इति शब्दं राति ददातीत्याहुः । मुरजपणवदर्दरस्य तु मुनिः
 स्वयमेव नामनिर्वचनं करिष्यति (भ. ना. ३४.२८६) । ततस्तत्रैव व्याख्यास्यामः ॥ ८४ ॥

एवमिति संक्षेपात् । निषण्णाः पीडिताः ॥ ८५-८८ ॥

शीघ्रकरणानुबन्धस्थितिरेव हि निःस्वनं खलितकं स्यात् ।

इति । शीघ्रक्रियाया अनुबन्धेन चिरकालानुवर्तनेन स्थितिर्यस्य शब्दस्य तत्
 खलितकं शब्दसंचयरूपत्वात् । खल सञ्चये (पा. धा. ५४५) । यतस्तत्खलितक-
 मिति लोके ॥ ८९ ॥

अष्टावसङ्कराः । दर्दरवाद्याक्षराणामेवं सङ्करः । तेन कृता शुद्धिः । अना-
 मिश्रवाद्यम् । इह तु निरूपयति दर्दरपणवमृदङ्गानि पुष्कराणि । लक्षणग्रन्थे
 विच्छेदः स्फुटो न प्रतीयत इत्यभिप्रायेण कुर्या(त्)..... ॥ ९० ॥
 ना. ५४

तत्र व्यक्तीभावं वाद्ये गच्छन्ति मिश्रिताः केचित् ।

केचिद्युगपत्करणं केचित् पर्यायकरणं तु ॥ ९१ ॥

एकैकसम्प्रयुक्ता वर्णानुगत(ता)स्तथैव सम्पृक्ताः (ः) ।

घोद्रेरेदोखोकोत्रिहुलं तत्कृता मृदङ्गेषु ॥ ९२ ॥

अथ दर्दरेऽपि विधिंक्तेते पणवयोस्तु संयुक्ताः ।

डणके खोदेदोदे दिधिरे दिधिनि मिश्रास्तु ॥ ९३ ॥

आभ्यो येऽन्ये शेषास्ते मिश्रा एव नित्यशः कार्याः ।

पूर्वा(र्वे)ऽपि च मिश्रत्वं व्रजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥ ९४ ॥

अथ युगपत् करणानि तु हल्लेकुनणंभ्रलंदोलम् ।

ग्रहुलं नल्लादो एवं योज्यास्तु पणवे हि ॥ ९५ ॥

धुर्यः(र्य)कृतास्तु(स्तु) क्रमशः करणे परिवादनेन कर्तव्याः (ः) ।

कोखोदेदोघोणल्लेति किणिकिणिति कृताश्च ॥ ९६ ॥

तत्र मिश्रा एकरूपवर्णा गतयः प्रहाराः । अन्ये तु विविधाः । युगपत् क्रमेण वा । तदाह । व्यक्तीभावमिति । तत्रै(व) नैकशः प्रयुक्ताः पर्यायकरणा वर्णानुगता यौगपद्येन संयुक्ता मिश्रितत्वेनैकैकं कृत्वा सम्यक् प्रयुक्ताः । पर्यायरणना इत्यन्ये पठन्ति ॥ ९१ ॥

तत्र मिश्रान् निरूपयितुमेतावत् प्रतिनियता अमिश्रा इति सार्थयाऽऽर्यया दर्शयति । एकैकेत्यादि ।.....आनद्धमृदङ्ग इत्येके ॥ ९२ ॥

अन्येऽन्तेन ददरपणवयोः खत्यादिसहितार्याधेन पणवेऽमिश्रा उक्ताः ॥ ९३ ॥

मिश्रानाह । आभ्यो येऽन्ये इति । षोडशाक्षरादिके मा शङ्का भूदिति निःशेषपदमन्यपदं च । सुशिक्षितवादकवशात्त्वेतेऽपि भवन्ति मिश्रा इत्याह । पूर्वैऽपीति । यथायोगमिति । अभ्यासबलात् ॥ ९४ ॥

अथ युगपत्करणानीति । अक्रमा उक्ताः ॥ ९५ ॥

पर्यायकरणानाह । धुर्यकृतास्तु क्रमश इति । पूर्वधुर्यस्ततः परिवादकः करोति यः पणवयोरेव क्रमः ॥ ९६ ॥

पणवानामनुबन्धे कार्यं धुक्दुह्णकेति वाचं तु ।
 भूयः प्रतिकृतिभेदो मार्दङ्गिकदर्दरिभ्यां च ॥ ९७ ॥
 यद्यत् कुर्यान् मुरजे प्रहारजातं गतिप्रचारेषु ।
 अनुगतमक्षरवृत्तं तदेव वाक्यं तु पणवेऽपि ॥ ९८ ॥
 न हि चित्रं कर्तव्यं गतिप्रचारेषु वादनं तज्ज्ञैः ।
 समविषमं तत्र हि यद् वृत्तं तल्लक्ष्यं पादसञ्चारे ॥ ९९ ॥
 उपरिकरणे यथेष्टं कर्तव्यस्तु पणवो मृदङ्गेषु ।
 तत्र प्रहारकरणैर्मृदङ्गवाचं विधातव्यम् ॥ १०० ॥

अनुबन्ध इति । परिवादकेन छिद्रेषु प्रयोज्यमित्यर्थः । अतः परस्परं क्रममाह ।

भूयः प्र(ति)कृतिभेदे(दो) मार्दङ्गिकदर्दरिभ्यां वा(च) ।

इति । प्रतिकृतिरनुकारः पश्चादनुकरणम् । स षोढा भिद्यते । यदा मुख्यमृदङ्गं (ङ्गः) ततः
 पणवस्ततो दर्दर इत्येको भेदः । दर्दरः पणव इति द्वितीयः ॥ ९७ ॥

एवं पणवे दर्दरे च मुख्ये प्रत्येकं द्वाविंशतिः षट् । तत्र गतिप्रचारे परिक्रमणादौ
 मुरजप्राधान्यं क्रमकरणयोग इति दर्शयति ।

यद्यत् कुर्यान् मुरजे प्रहारजातं गतिप्रचारेषु ।

अनुगतमक्षरवृत्तं तदेव वाचं तु पणवेऽपि ॥

इति । दर्दरेऽपि । अनुगतं रसादिवशायातम् । वृत्तं प्रकारः ॥ ९८ ॥

अत्र(गतौ) द्वित्रियुगपत्करणं निषेधति । न हि चित्रं कर्तव्यं गतिप्रचारेषु
 वादनमिति । अत्र हेतुः ।

समविषमं तत्र हि यत् तल्लक्ष्यं पादसञ्चारे ।

इति । तत्र विचित्रे यत् समं विषमं च प्रकारजातं तत् पादसञ्चारे लक्षणीयं
 योज्यम् ॥ ९९ ॥

न च ताण्डवादि मुक्ता गतौ तद्योजनाङ्गमित्या(त्य)कृतशेषः । गतिप्रचारादन्यत्वे
 तु न शेष इत्याह । उपरिकरण इति । वाद्यप्राधान्य इत्यर्थः ॥ १०० ॥

प्रायेण सर्ववादेष्वादौ पणवग्रहः प्रयोक्तव्यः ॥

वक्ष्याम्यहमतः परं तु लक्षणं करणजातस्य ॥ १०१ ॥

रूपं कृतप्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघस्य(श्च) ।

षष्ठी च प्रतिशुक्लेत्येवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ १०२ ॥

तत्र रूपं नाम विभक्तकरणम् । यथा ।

घं(दं)घंगेघं किटिमा किटिमा घटत्थि घटपत्थि ।

घदुगुरुकिटिकट कृहं दोघे दोघे क्ले ॥ १०३ ॥

इति रूपम् ।

कृतप्रतिकृतं नाम यत्रैकं करणं त्रिपुष्कर इत्यु(मप्यु)द्भा(व)
यति । यथा ।

दं(धुं-लं)खु(खुं)खुण(मणे)क्रमधिमदांणेशेटतिनोटमत्थिमानक्रम् ।

गुरुखे किहुले दोहं दोस्रो दोधोण खे वाचम् ॥ १०४ ॥

अथ यदर्थं पणवद्वैतरूपमुक्तं तत् करणपट्कं च वक्तुमुपक्रमते । वक्ष्यामीति
॥ १०१-१०२ ॥

रूपं नाम विभक्तकरणमिति । मुरजे गुरुद्वयम् । अन्यत्र तत्समकालं
लघुद्वयम् । गुरु चेत्यादिना विभक्ता यत्र क्रिया तद्रूपम् । दंघं इति मुरजे । किटिमा
इत्यन्यत्र ॥ १०३ ॥

कृतप्रतिकृतम् । यत्रैकं करणं त्रिपुष्करमप्युद्भावयति ।

सर्ववाद्याक्षरयुक्तमिति यावत् । एकस्मिन् कृतेऽन्यदपि प्रतिकृतं संविभक्तं पुष्करं यत्रेति ।
धुंखुंखुमणे इति । उपाध्यायास्त्वाहुः । नैतावता पणवादिभिः सह किञ्चिदुक्तं
स्यादिति । तदयमर्थः । एकमिति । एकं पणवादिकरणमित्यर्थः । पश्चाद्भावि
सपुष्करवाद्यमुद्भावयति अनुकरोति सति प्रतिकृतमिति । वीणावाद्यमित्यनुकृतं भवति ।
न हि सादृश्यमात्रमेतत् । ततोऽर्थत्वादनुबद्धस्येति । उदाहरणमखण्डधा विभजनीयम् ।
लंखुंखुणै इति मुरजे पञ्चधा । क्रमिमोटं इति पणवे इत्यादि ॥ १०४ ॥

प्रतिभेदो नाम युगपत्कृते करणे मृदङ्गानां यदुपरिकरणेन गच्छन्ति य(त)त् ।

दाधा(धोधो) धाणिधा मटगतमधिं घटे घटे ।

दोधे घट मत्थिणहको खो ।

(एभिः करणविशेषैः प्रतिभेदो नाम विज्ञेयः) ॥ १०५ ॥

इति वाद्यम् ।

रूपशेषं तु [रूपशेषं (पो) नाम करणानामविशेषो यथा ।

खुखुणं णणणणणां महाघेव मथिटां घेटां घेदो ।

ये घेटमढिण्णरवो इति वाद्यं रूपशेषं तु] ॥ १०६ ॥

प्रतिशुल्कं (लको) नामानुस्वारो मार्दङ्गिकदर्दरवादकानाम् । यथा ।

घटमधि कुणकिटि गखाखा कथिधिजाणणकोखोणाखा ।

कुटकटि कुणकिटि कटखे प्रतिशुल्काख्यं सदा करणम् ॥ १०७ ॥

ओघो नाम सर्वभाण्डविधेयो द्रुतपाणिलयो नद्योघवत् ।
ओघो यथा ।

घंकिटिमथकिटिकिटिघे घदघुदेदेण घाण दाधानणोखो ।

घदुगुदुघुदुगुदुपदघेरेणिण एते तथौघे च ॥ १०८ ॥

मृदङ्गानां युगपदेव करणे क्रियमाणे यदुपरिकरणेन । तद्यथा ।
लघुद्रये मुरजेन प्रययुक्षिते पादस्थे गुरुनियते तदा प्रतिभेदः । धोधो इति प्रयोज्यमानः ।
कुहलमिति ॥ १०५ ॥

रूपशेषः करणानामिति । यथा (दा) मौरजिको विरामं करोति तदा तच्छिद्रे
पाणविको वा वादयति । एतदन्यदपि क्रियमाणं (णं) विच्छेदः । खुखुणं इति मुरजविरामे
णंणंणं इति पणवे इत्यादि ॥ १०६ ॥

प्रतिशुल्को (लको) अनुस्वार इति । बहुकं कालं मार्दङ्गिकेन प्रयोगे कृते
ध्रुवावर्तितकालं पणवस्य दर्दरस्य वा प्रयोगः । घटमधि इत्यादि ॥ १०७ ॥

ओघे प्रयुक्ते पणववाद्यं कुटकुटण केटखटखिट । ओघो विलम्बितलये मुख्ये
एको द्रुतलयः । एतच्च करणपट्कं (पिण्डी) प्रतिसरादिनृत्तेषु दृश्यते । हुलडुका पणवभेद
एव ॥ १०८ ॥

करणानां समायोगः षड्विधः परिकीर्तितः ।

‘अनेनैव विधानेन योज्यं वाक्करणं बुधैः ॥ १०९ ॥

त्रियति नाम । समा स्रोतोगता गोपुच्छा चेति । लययति^१-
पाणीनां त्रिविधः संयोगः । स च त्रिप्रकारो भवति । तद्यथा । राद्धं
विद्धं शय्यागतं चेति ॥ ११० ॥

त्रिलयं नाम । हुतो मध्यो विलम्बितश्चेति ॥ १११ ॥

त्रिपाणिकं नाम । समपाणिरर्धपाणिरुपरिपाणिश्चेति ॥ ११२ ॥

समा यतिर्दुतश्चैव लयो यत्र भवेदथ ।

तथैवोपरिपाणिश्च राद्धस्त्वेष विधिर्भवेत् ॥ ११३ ॥

स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च ।

समपाणिस्तथा चैव विद्धं वाद्यं तु तद्भवेत् ॥ ११४ ॥

अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात् तथा चैव स्थितो लयः ।

‘यतिश्चैव तु गोपुच्छा वाद्यं शय्यागतं तु^२तत् ॥ ११५ ॥

उपसंहारं कुर्वन् करणभ्य सामान्यलक्षणमप्याह । करणानां समायोगः
षड्विध इति । मिश्रानां वाद्यक्रियाणां मिश्रि(श्र)ता येन क्रियते तत् करणमिति
यावत् । रूपादीनां चान्वयस्तताध्याये (भ. ना. २९.) व्याख्यातः । एतत्करणानुसारेणै-
वोद्धतिका कार्या इत्याह । अनेनैवेति ॥ १०९ ॥

एवं वर्णानुहारवैचित्र्यमुक्त्वा तालप्राधान्येनावनद्धप्रवृत्ते तदुपयोगि यत्यादिकमाह ।
त्रियतीति । यतित्रयाणां तालाध्याये (भ. ना. ३१) उक्तं रूपमितीह परमां
मेलनामाह । त्रिविधः संयोगः स च त्रिप्रकार इति । न च तावदत्र सम्भवन्ति
भेदाः । इह तत् त्रय उपादेया इति भावः ॥ ११०-११२ ॥

समा यतिर्दुतो लय उपरिपाणिरिति राद्धः सिद्धोऽनन्यापेक्षो हुतादेव
समाप्तेः ॥ ११३ ॥

स्रोतोगता मध्यः समपाणिरिति विद्धः ॥ ११४ ॥

उभयरूपानुबन्धाच्छेषवच्छय्यागतः शय्यां विश्रान्तिं प्राप्तो यतः ॥ ११५ ॥

स्थिताह्वयात् प्रभृत्येषां प्रमाणं सम्प्रवर्तते ।

'कार्यहानिं कलानां च शेषेष्वन्येषु पाणिषु ॥ ११६ ॥

यतयः पाणयश्चैव लया वै वाद्यसंश्रयाः ।

यथाकामं^१ हि कर्तव्या^२ नाद्यशक्तिमवेक्ष्य तु ॥ ११७ ॥

त्रिमार्जनं नाम ।

मायूरी ह्यर्धमायूरी तथा कामारवीति च ।

तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥ ११८ ॥

गान्धारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे ।

ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव मायूर्या^३ तु स्वरा मताः ॥ ११९ ॥

वामके पुष्करे षड्ज ऋषभो दक्षिणे तथा ।

ऊर्ध्वके धैवतश्चैव मर्धमायूर्युदाहृताः ॥ १२० ॥

ऋषभः पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे ।

पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यः कामारव्याः स्वरास्त्वमी ॥ १२१ ॥

प्रयोगविधिमाह । स्थिताह्वयात् प्रभृतीति । एषामिति राद्धादीनाम् ।
हानिरिति न्यूनप्रमाणात् ॥ ११६ ॥

उपसंहरति । यतय इत्यादि । संश्रया नियामकाः ॥ ११७ ॥

अथ स्वरानुहारभागं निर्णेतुमुपक्रमते । त्रिमार्जनमिति । स्वराश्रया इति ।
स्वरानुहारभेदा इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

गान्धारो वामे आलिङ्गके । दक्षिण आलिङ्गके षड्जः । ऊर्ध्वके पञ्चमः ।
त्रिश्रुतिर्मायूरीयम् । मध्यमग्रामे निषादधैवतर्षभानामेतत्पीडनादेव सम्पादितत्वात् स्थितिः ।
चतुर्थे त्ववशिष्टे मुखे मध्यम इति पूर्वस्वरत्वम् ॥ ११९ ॥

वामे षड्जः । दक्षिणे ऋषभः । ऊर्ध्वके धैवतश्चतुश्श्रुतिः ।
अर्धमायूरी षड्जग्रामे ॥ १२० ॥

ऋषभो वामे षड्जो दक्षिणे ऊर्ध्वके तु पञ्चमः स त्रिश्रुतिश्चतुश्श्रुतिर्वा
॥ १२१ ॥

एतेषामनुवादी तु जातीनां यः स्वरो मतः ।

आलिङ्गमार्जनां 'प्राप्तो निषादः स विधीयते ॥ १२२ ॥

मायूरी मध्यमग्रामे षड्जे त्वर्धा तथैव च ।

कामारवी तु कर्तव्या साधारणसमाश्रया ॥ १२३ ॥

[स्वराः स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।]

त एव मार्जनकृताः शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥ १२४ ॥

अन इयं साधारणाश्रया लक्ष्यते । साधारणं तुल्यग्रामद्वयाश्रयणं यस्या इति ।
स्वरत्रयन्यासेऽपि प्राधान्यस्वरान्तरं भवेदित्याशङ्क्याह ।

एतेषामनुवादी तु जातीनां यः स्वरो मतः ।

आलिङ्गमार्ग(र्ज)नां प्राप्तो निषादः स विधीयते ॥

इति । मृत्तिकायाः समं **मार्जनाम्** । तत्कृतः स्वरयोगोऽपि तथा । तन्नीशिथिलीकरणाया-
मनात्मकसाधारणाप्रभवो हि स्वरयोगः । साधारणायोगेत(न) एतेषां स्वराणां मध्ये
यः स्वरो जातिध्रुवां गानजात्यङ्गरागादीनां यो वादी अंशस्वरः स(अनुवादि)नेति शेषः ।
आलिङ्गसम्मार्जनादुत्थितमार्जनं(न)शब्दवाच्यं गान्धारम् । अन्यत् सादृश्यलक्षणेन यं
प्राप्नोति **निषादस्वरोऽत्र स विधीयते** निषादांशत्वे प्राधान्येनाश्रीयते । एष षड्जस्य
तु.....मन्तव्यः । अनुवादीह संवादीति । **अन्ये** तु भिन्नं व्याचक्षिरे ॥ १२२ ॥

श्रुतिनिग्रमाद्विभागमाह । **मायूरी**त्यादि ॥ १२३ ॥

जात्यंशकगतस्थायिस्वरप्राधान्यकृतं प्रधानमभिधाय स्थानस्वरकृतमपि भवति
प्राधान्यमपि(मिति) दर्शयति ।

स्वराः स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।

त एव मार्जनकृताः शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥

इति । इह **स्थितः** लयः । स्वर इत्यन्ये । स्थानस्वरोऽन्यश्चांशस्वरस्तथा च लब्धो
व्यवहारो **देवताप्राप्तिककुम्भषड्जो गीयते** इत्यादि । तेन यत्स्थानत्वेन त्वाश्रयणं
ग्रहणं येषामित्यर्थः ॥ १२४ ॥

वामके चोर्ध्वके 'कार्या आहार्या लेपतः स्वराः ।

शैथिल्यादायतत्त्वाच्चावध्राक्रोदनयाऽपि च^१ ॥ १२५ ॥

स्वराणां सम्भवः कार्यो मार्जनासु प्रयोक्तृभिः ।

मार्जना तु कृता^२ कार्या वामकोर्ध्वकयोः सदा ॥ १२६ ॥

लक्षणं मृत्तिकायास्तु गदतो मे निबोधत ।

निश्शर्करा निस्सिकता निस्तृणा निस्तुपा तथा ॥ १२७ ॥

न पिच्छिला न विशदा^३ न क्षारा न कडुस्तथा ।

नावदाता न कृष्टा च नाम्ला नैव च तिक्तका ॥ १२८ ॥

मृत्तिका लेपने शस्ता तथा कार्या तु मार्जना ।

नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा च मधुरा च या ॥ १२९ ॥

तोयापसरणश्लक्ष्णा तथा कार्या तु मार्जना ।

बधिरा ह्यवदात्ता तु कृष्णा कुर्वीत न स्थिरा ॥ १३० ॥

न तुपा न स्वरकरी श्यामा स्वरकरी भवेत् ।

यवगोधूमचूर्णा^४(र्णं) वा तत्र दद्यात् प्रलेपने ।

एकस्तस्य तु दोषः स्यादेकस्वरकृतं भवेत् ॥ १३१ ॥

अथ मार्जनासु स्वरत्वमाह । वामके चोर्ध्वके चेति । लेपत आहरणीयाः स्वराः कर्तव्याः । अन्यस्तु चर्मण एवायतत्त्वशैथिल्यकृताभ्यां चाह । हननं पातनं वध्राणां वा वध्रकानां शैथिल्यमादत्त्वाभ्यामपि द्वित्रि(शस्त्रि)शश्चेति । समुच्चयमाह चग्रहणेन ॥ १२५-१२६ ॥

पि(पै)च्छिल्यम् । लेपार्थं मृत्तिकां लक्षयति । निश्शर्करेत्यादिना ॥ १२७-१३० ॥

कम्रभावे विधिमाह । यवगोधूमचूर्णेति । मिश्रीकृतमित्याहुः ॥ १३१ ॥

१ च. चैव । २ च. वा । ३ भ. मृदा । ४ म. विषदा ।

त्रिसंयोगं नाम । गुरुसञ्चयो लघुसञ्चयो गुरुलघुसञ्चयश्चेति ॥ १३२ ॥

तत्र गुरुसञ्चयो नाम । गुरुस्थितलयौघवृत्तो यथा ।
धंतां केतां धंद्रां घेतं धंघं तथैव केतांधम् ।
दंदंदेंद्रांधंतांखेंताखेंतामिति च गुरु स्यात् ॥ १३३ ॥

लघुसञ्चयो नाम । गुरुलघुमध्यप्रवृत्तो यथा ।
घटमटघटमथटमथटमथिद्वडगुडघडधत्कूलघु ।
घटमथिघटुगुडुखघदुधंकृतो लघुलघश्च ।
इति संयोगौ ज्ञेयौ मृदङ्गवाद्ये प्रयोगज्ञैः ॥ १३४ ॥

गुरुलघुसञ्चयो नाम । गुरुलघुमध्यप्रवृत्तो यथा ।
घटथिम्मथिथिं मथिनं किटा ।
घटधिं (मथि) दत्थिमटके ।
इति संयोगो गुरुलघुप्लुतः स्यात् ॥ १३५ ॥

त्रिगतं नाम । तत्त्वमनुगतमोघं चेति ।
अक्षरसदृशं वाद्यं स्फुटपदवर्णं तथैव वृत्तसमम् ।
'सुविभक्तकरणयुक्तं तत्त्वे वाद्यं विधातव्यम् ॥ १३६ ॥

अथ त्रिसंयोगं व्याचष्टे । गुरुसञ्चय इत्यादि स्पष्टम् ॥ १३२-१३५ ॥

त्रिगतमाह । तत्त्वमित्यादिना । अनेन सह यद्गुणनं मिश्रता तद्गतत्वं त्रिविधम् । अत एव स्वातन्त्र्येण ताण्डवाद्यौ वाद्यप्रयोगे गाताभावे नाट्येऽपि छिद्रछादनाद्योघम् । अनुगतं गाने शय्यागनसिद्धगद्धभेदाद्गाने सह मेलनेन कृतं तत्त्वादित्यमि(दि)त्यपौनरुक्त्यम् । तत्र तत्त्वमाह ।

अक्षरसदृशं वाद्यं स्फुटपदवर्णं तथैव वृत्तसमम् ।
सुविभक्तकरणयुक्तं तत्त्वे वाद्यं विधातव्यम् ॥

इति । इह विचित्रे यथाक्षरसादृश्यमपि नास्ति । यदा दुःकरधादिभिरक्षरैः सादृश्यं तदा तत्त्वम् । यथावाद्यमताद्रूप्यस्य सम्भवात् सादृश्यमुक्तं न ताद्रूप्येऽनुगतम् । यथा ।

समपाण्यवपाणियुतं स्फुटप्रहारकरणानुगं चैव ।
गेयस्य च वाद्यस्य च भवेदवघाताय तदनुगतम् ॥ १३७ ॥
नैककरणाश्रयगतं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
आविद्धकरणबहुलं योज्यं वाद्यं बुधैरे(रो)घैः(घे) ॥ १३८ ॥

अभिहतदर गरहरणकरण
हरललाटोत्थितनरणिभारणि(मारण)काम
क्रमगीनिशि(तीश)शीर्षरणिततम(मो)हते
कुरु त(तं) कुरु त(तं) मम करणगणा(णम्) ।
गिरिगुरुतन्द्रहा द्व(ध)रोद्धरण-
मि(म)हाति(यि)मलकि(शी)लन्ततुझा(तन्तुधा)रधा-
धमधामहा हाघटितोदित-
कातरकीटककोटिराकर्षक
कदु(कुरु)नडो(ण्डो) रतमकाण्डे ॥

इत्युच्चार्यमाणा(णे) याऽर्थप्रतीतिः सा च तत्त्वादिः स्यात् ॥ १३६ ॥

पदे गीयमाने यो वर्णः स्थाय्यादि(ः) स स्वरानुहारेण यत् तत् स्फुटं वृत्तसमय-
मित्यष्टौ साम्यानि लक्ष्यन्ते । एतच्च सुविनक्तं कृत्वा प्रहारक्रिया भवतीति गानेन सह
ताद्रूप्यम् । तत्त्वसमपाण्यवपाणियुतस्फुटप्रहारस्तु करु(र)णानुगं चैव
गेयस्य वाद्यस्य वा उभयभेदघाताय त...तत्त्वे गीतं सर्वथा प्रधानम् । इह तु
वाद्यमपि तेन समैः पाणिप्रहारैरवपाणिभिः स्ववर्तनादिवैचित्र्यप्रवृत्तैर्यत्तदनुगतमेवाह ।
त्रिप्रहारक्रियास्फुटनकृत.....पाटनमनुगच्छति ॥ १३७ ॥

ननु तत्सर्वात्मनाऽवस्कन्दतीत्युभयं सा(स्या)दनुगतत्वं यस्याप्यघातकं यतः ।

नैककरणाश्रयगतं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
आविद्धकरणबहुलं योज्यं वाद्यं बुधैरोघे ॥

इति । नैकशब्दः प्रातिपदिकान्तरं विविधार्थे । करणं क्रियाघातः । (उ)पर्युपरिपाणे-
रिति प्रहाराणां न विभक्त्यम् । अत एवाक्षरसादृश्यमप्यर्थ(र्थ) दुर्लक्ष्यम् । आविद्धा निरुद्धा
हि पणवद्वरकरादिक्रिया हि । बहुलमिति द्रुतलयमित्येतौ पौनरुक्त्यम् ॥ १३८ ॥

सर्वस्यापि^१ हि वाद्यस्य अष्टौ साम्यानि भवन्ति । तद्यथा ।
अक्षरसममङ्गसमं ताललयत्वं यतिसमकं (लययतिसमं) ग्रह-
समकम् (मं च) ।

न्यासापन्याससमं पाणिसमं चेति विज्ञेयम् ॥ १३९ ॥

यद्वृत्तं तु भवेद् गानं^२ गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।
तद्वृत्तं तु^३ भवेद् वाद्यं^४ तदक्षरसमं भवेत् ॥ १४० ॥

ध्रुवाणां ग्रहमोक्षेषु कलान्तरकलासु च ।
यदङ्गं क्रियते^५ वाद्यं तदङ्गसममुच्यते ॥ १४१ ॥

यच्छरीरं भवेद्गानं कलातालप्रमाणजम् ।
तत्प्रमाणं तु^६ तद्वाद्यं तद्वै तालसमं भवेत् ॥ १४२ ॥

स्थिते मध्ये द्रुते वापि लये गानं^७ तु यद्ववेत् ।
तथा भवेत्तु तद्वाद्यं तद्वै लयसमं भवेत्^८ ॥ १४३ ॥

समा स्रोतोगता^९ चापि गोपुच्छा^{१०} च यतिर्यथा ।
तथा भवेत्तु यद्वाद्यं तद्वै यतिसमं भवेत् ॥ १४४ ॥

तानि साम्यानि तत्त्वे सूचितान्याह । सर्वस्यापीति । पणवादेरपि ।

अक्षरसममङ्गसमं ताललययतिसमं ग्रहसमं च ।

न्यासो(सा)पन्याससमं पाणिसमं चेति (विज्ञेयम्) ॥

इति ॥ १३९ ॥

(अक्षरसमं) पदगतं तावद्गाने गुरुलघुनी वाद्ये समम् ॥ १४० ॥

(अङ्गसमं) ताले सामाङ्गानि तु चत्वारि सामानि । तत्राङ्गं ध्रुवाणां
स्थितिप्रवृत्तादौ । तेन वन्धस्फुटसमुदायसाम्यमङ्गसाम्यम् ॥ १४१ ॥

तद्वाभूताभिः प्लुतलघुगुरुकलादेः साम्यम् ॥ १४२ ॥

लययतिसाम्ये व्याख्याते ॥ १४३-१४४ ॥

१ भ. सर्वस्यैव । २ भ. तत्र वृत्तं । ३ भ. वाक्यं । ४ भ. यद् । ५ य. वाक्यं ।
६ भ. वाद्ये । ७ च. यद् । ८ च. यथा । ९ भ. ततः । १० भ. वारि । ११ भ. वा । १२ य.
तत्तया हि भवेद्वाद्यं ।

ततावनद्वयंशानामेकश्रुतिकृतोऽपि च ।

ग्रहो गानेन सहितं तत्तु ग्रहसमं भवेत् ॥ १४५ ॥

न्यासापन्यासयोगस्तु स्वराणां तु भवेद्यथा ।

तद्वद्वाद्यं यदानोद्ये न्यासापन्यासजं तु तत् ॥ १४६ ॥

समपाण्यर्धपाणिस्थं तथैवोपरिपाणिकम् ।

गीतवाद्यानुगं वाद्यं ज्ञेयं पाणिसमं तु तत् ॥ १४७ ॥

अष्टादशजातिकमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा ।

शुद्धा पुष्करकरणा विषमा विष्कम्भितैकरूपा च ।

पार्णिसमा पर्यस्ता समविषमकृता च(व)कीर्णा च ॥ १४८ ॥

पर्यवसानोचितिका संयुक्ता संप्लुता महारम्भा ।

विगतक्रमा विगलिता वञ्चितिका चैकवाद्या च ॥ १४९ ॥

एतासां जातीनां लक्षणनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः ।

एकाक्षरकृतं वाद्यं यद्वेत् सार्वमार्गिकम् ।

नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा ॥ १५० ॥

स्वरगतं द्विधा । ग्रहेण न्यासापन्यासयोरितरेतरवृत्तेन । तद्दर्शयितुमेतत् साम्यमुक्तम् ।

यत्रादौ श्रुतिस्तत्साम्यं ग्रहणम् । विपरीतं वा साम्यं वा ॥ १४५-१४६ ॥

तत्र गीतायत्तं यद्वाद्यं तत् पाणिसमम् । इत्येव.....लङ्गसाम्यमाहुः ॥ १४७ ॥

अथोक्तं पूर्वोक्ते समस्तं यज्जायते । जायमानत्वाद्व्यभावप्रकृत्यादिविशेषप्रतिपत्तेः ।

जननहेतुताज्जतिवाच्यं प्रयोगं वक्तुमुपक्रमते । अष्टादशजातिकमिति ।

शुद्धा दु(पु)ष्करकरणा विषमा विष्कम्भितैकरूपा च ।

पार्णिसमा पर्यस्ता समविषमकृताऽवकीर्णा च ।

पर्यवसानोचितिका संयुक्ता संप्लुता महारम्भा ।

विगतक्रमा विगलिता वञ्चितिका चैकवाद्या च ॥

इति ॥ १४८-१४९ ॥

कचिल्लक्षणमेव । कचिदुदाहरणमेव । अन्यदृष्टम् । एकस्याक्षरस्य कृता

आवृत्तिर्यत्र । सार्वमार्गिकमिति । रसभावौचित्यात् ॥ १५० ॥

धंधद्रंङ्काखोखोहाणेति विहितवाक्या ।

सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्त्रीणां सदा जातिः ॥ १५१ ॥

स्वस्तिकहस्तविचारा सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।

सा त्रिलयवाद्ययुक्ता पुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ १५२ ॥

घेतांकितांखेनां दीर्घकृतैरक्षरैः कृता या च ।

राज्ञां स्वभावगमने सा विषमा नामतो जातिः ॥ १५३ ॥

गुरुयुग्मं लघुयुग्मं तोटकं वाऽपि ।

नित्यं यत्र तु वाद्ये विष्कम्भा नाम सा जातिः ॥ १५४ ॥

वामोर्ध्वकप्रवृत्तादोघे क्षिप्तावकृष्टलययुक्ता ।

सा करुणा स(णांश)प्राया जातिः स्यादेकरूपा तु ॥ १५५ ॥

थित्थं थिकट् थिंधिकटं मटथिकरणैः सपार्ष्णिनकृतैः ।

थेक्केटाघेप्रथिता पार्ष्णिनसमा सा भवेज्जातिः ॥ १५६ ॥

मध्यमस्त्रीणां शुद्धेत्युक्तत्वाद्विपरीतलक्षणा युक्ता ॥ १५१ ॥

दु(पु)ष्करकरणेति । दु(पु)ष्करं चित्रं स्वस्तिकादि करणं यस्याः । साधनंतस्यामित्याहुः । अस्या उदाहरणमूह्यम् । घटविप्युघटगणगधुंधुं इत्यादि एवमन्यत्र ॥ १५२ ॥

दीर्घाक्षररूपात् स्वभावरूपे गमने राज्ञाम् । विषमेत्युक्तत्वात् ॥ १५३ ॥

गुरुलघुपातौ(तोटकमिति) लघुयुगैकगुरुरूपा राज्ञां त्वरितगतौ विष्कम्भिता । त्वया मयि ते सत्त्वेन विष्कम्भो माधुर्यमस्यामिति(विष्कम्भिता) ॥ १५४ ॥

(वामेत्यादि) । ओघे इत्यादि । करुणेण् (गै) करूपा । एकाक्षरसूचना-दिति ॥ १५५ ॥

(दि(थि)त्थमित्यादि) । पौर्ण्या(पाण्य्या)वातकृता पार्ष्णिनसमा । करुणैतरविषयसोपग्रहणोपस्थाने (प्रयोगः) ॥ १५६ ॥

ताधेतांतांदोघेदोहामित्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
 पर्यस्ता जातिरियं मध्यमपुरुषेषु कर्तव्या ॥ १५७ ॥
 कृत्वोपरिपाणिकृतं वाद्यं यद् द्रुतलयं समारूढम् ।
 पुनरेव समलयं स्यात् समविषमा सा तु विज्ञेया ॥ १५८ ॥
 अवकीर्णं यद् द्विगुणैस्त्रिगुणैर्वा करणं मृदङ्गानाम् ।
 पणवेषु दर्दरेष्वध्यवकीर्णा नाम सा जातिः ॥ १५९ ॥
 पर्यवगच्छति पूर्वं यस्मिन् वै प्रस्तुतं करणजातम् ।
 त्रिविधेऽपि तु लययोगे पर्यवसाना तु सा जातिः ॥ १६० ॥
 घेण्डांदोहंणुणहामेभिः स्यात्त्वक्षरैर्हि सम्बद्धा ।
 साम्यार्थं उच्चिनिका जातिर्याये तु बोद्धव्या ॥ १६१ ॥
 थंकेटांकेटकिणामेभिर्या त्वक्षरैस्तु संयुक्ता ।
 संयुक्तकृता जातिः सा सा(का)चेदगतौ विधानव्या ॥ १६२ ॥

(ताधेमितादि ।) गुर्वक्षरत्वेऽपि यत्र स्वरस्य नानाकारोऽनेकगत्यादेर्नैकरूपत्वं
 सा मध्यमपुरुषेषु पर्यस्ता ॥ १५७ ॥

(कृत्वेति) । गुरुत्वेन परितः श्लेषो यस्याः स्थायिनि लहादत्वात् तदेव
 द्रुतलयोपरिपाणितया समविषमा ॥ १५८ ॥

(अवकीर्णमिति) अधमानां (समविषमगतिप्रचारेषु) तेषामेव सम्प्रमावकीर्णे
 यत्र तदेव द्विगुणं द्विगुणीक्रियते । तथोत्थोमटमट धिबिमटमटधिधीत्यादि ॥ १५९ ॥

(पर्या(र्यव)गच्छतीति ।) प्रस्तुतं करणजातं युक्तं यस्याः पर्यवसाने
 क्रियते सा पर्यवसाना । तेषामेव त्रिपङ्क्तिष्वलयेष्विति । नृत्तादियोगलय इत्यर्थः
 ॥ १६० ॥

(द्रोहो[घेण्डांदोह]मित्यादि ।) उल्लसिताऽपि निश्चैतन्यमस्यामिति ।
 उदस्यते चित्तिका उच्चित्तिका ॥ १६१ ॥

(थंकेटांके इत्यादि ।) काचेदानां गतौ संयुक्ता । एकाङ्किकमुख एव
 ॥ १६२ ॥

सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
 भीननभोयानगतौ संप्लुतजातौ विधानव्या ॥ १६३ ॥
 अवपाणिकरणयुक्तं कृत्वादौ मध्यलयतुल्यम् ।
 वाद्यं हुतलयमन्ते जातिः स्यात् सा महारम्भा ॥ १६४ ॥
 ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखे श्लिष्टप्रहता वितस्तमार्गा च ।
 अङ्गोर्ध्वकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारजाता च ॥ १६५ ॥
 प्रायेणोद्धतमार्गा वितस्तमार्गाश्रयेण दिव्यानाम् ।
 धंद्रां (धुंघुं) धंद्रांप्राया जातिर्विगतक्लृमा नाम ॥ १६६ ॥
 लघ्वक्षरभूयिष्ठा विचित्रकरणा च सर्वमार्गेषु ।
 वाद्याऽविसर्पिकरणा विगलितनामा तु सा जातिः ॥ १६७ ॥
 करणैर्बहुभिश्चितैः (त्रैः) सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
 स्वाभाविकोत्तमगतौ वञ्चितिका सा तु विज्ञेया ॥ १६८ ॥
 ध्रोध्रोध्रेध्रेधोधं एभिर्षा त्वक्षरैश्च संयुक्ता ।
 सा ह्येकवाद्यजातिर्वृत् (नृत्) त्तगतिविधानवत् कार्या ॥ १६९ ॥

(सर्वाङ्गुलीति) ॥ १६३-१६४ ॥

(ऊर्ध्वाङ्गेति ।) दिव्यानामिति । सार्धयार्थया सम्बन्धः । वितस्ता
खेति । वाद्यप्रहणं दर्शयति । अङ्गोर्ध्वक इति । प्रवृत्तेति । उदाहरणदिशं
 दर्शयति धुंघुं इति ॥ १६५-१६६ ॥

(लघ्वक्षरेति ।) चित्रलघ्वक्षरवाद्ये अविसर्पि अपुनारूपेण करणं क्रिया
 यस्याः । अपुनरुक्तवाद्येत्यर्थः । सा विगलिता नाम । विटादिपरिक्रमे विशेषेण
 गलितमनावृत्या ग्रस्तमिवाक्षराणां यत्रेति ॥ १६७ ॥

(करणैरिति ।) चित्रप्रहाराः सर्वमृदङ्गानाम् । राज्ञोऽन्येषामुत्तमानां
 गतौ सा वञ्चितिका । वञ्चि (ञ्चु) गताविति (पा. धातुपाठः १८९)
 ॥ १६८ ॥

(ध्रोध्रो इति) एकमेवाक्षरं संयुक्तं पुनरन्येन संयुक्तं पुनरन्येनेति वैचित्र्येण येन
 वाद्यते नृत्ते (सा) एकवाद्या ॥ १६९ ॥

एवमेतेन विधिना कर्तव्यं वादनं बुधैः ।

गतिप्रचारे गीते च^१ दशरूपे विशेषतः^२ ॥ १७० ॥

सप्तरूपविधानेन^३ छन्दकासारितेषु च ।

तत्त्वं चानुगतं चैव^४ तद्वौ(दौ)घो वाद्यमिष्यते ॥ १७१ ॥

वाद्यं गुर्वक्षरकृतं तथाल्पाक्षरमेव च ।

गतिप्रचारे कर्तव्यं गाने सम्यगिहेच्छता^५ ॥ १७२ ॥

तत्त्वं चानुगतं चापि ओघश्चापि कदाचन ।

राज्ञां ललितगामित्वाद्वाद्यं योज्यं स्वभावजम् ॥ १७३ ॥

तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं भवेत् ।

तृतीये त्वोघसंज्ञं तु वाद्यं गतिपरिक्रमे ॥ १७४ ॥

एतदुपसंहरति । एवमेतेनेति । अस्य जात्यष्टादशकरूपस्य प्रयोगस्येति कर्तव्यता नाख्यनृत्तापेक्षयाऽभिधानं (या)स्य प्रथमं तावदुभयरूपतामाह । गतिप्रचारे गीते चेति । उत्तरार्धात् त्रिधाऽस्य मा(गा)नापेक्षया समुच्चये । तेन लययोजना । दशरूपे च गीते ध्रुवागीतविषये ॥ १७० ॥

गीतकसप्तकस्य विधाने प्रयोगे च छन्दकासारितप्रयोगे च वादनं कर्तव्यम् । विशेषतो गतिप्रचार इति । पुनरेवार्धश्लोकमावृत्य गीतकादौ तत्त्वादित्रयरूपं स्वातन्त्र्येण वाद्यमिष्यत इति सम्बन्धवीच्यम् । तत्र हि वाद्यभ्यापि प्राधान्यं प्रयोज्यत्वेन भवति । यथोक्तं तुर्याध्याये । गत्या वाद्यानुसारिण्येति (म. ना. ४.२७४) । नाख्ये गत्यपेक्षया नियतं वाद्य(द्य)म् ॥ १७१ ॥

तदाह । वाद्यं गुर्वक्षरकृतमिति । अत एवाल्पवाद्याक्षरम् ॥ १७२ ॥

तत्त्वादीनां चान्यतमं कदाचिद्भवति ॥ १७३ ॥

तत्रापि यदा नृत्तांशे वा प्रावेशिक्यादौ वा क्रमस्वरयोगे वा त्रयाणामपि तत्त्वादीनां प्रयोगस्तदा क्रममाह । तत्त्वं तु प्रथमे गाने इति ॥ १७४ ॥

१ भ. वा । २ भ. तथैव च । ३ भ. स्वच्छन्दः । ४ भ. चापि । ५ भ. साम्यार्थमिच्छताम् ।

६ भ. चैव ।

ध्रुवासु छन्दतश्चित्रं शेषाणां सम्प्रयोजयेत् ।
 तथा स्थितावकृष्टायां वाद्यं त्वनुगतं भवेत् ॥ १७५ ॥
 प्रावेशिकीनां कर्तव्यं तत्त्वं चानुगतं तथा ।
 नैष्कामिक्यन्तरकृतं कार्यं त्रिलयवाहितम् ॥ १७६ ॥
 द्रुते प्रासादिकीनां तु द्रुतं चो(चौ)घं च वादयेत् ।
 एवं ध्रुवाणां कर्तव्यं वाद्यं प्रकरणान्वितम् ॥ १७७ ॥
 मात्रांशकविकल्पस्तु ध्रुवापादेषु यो भवेत् ।
 स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्जैर्गतिपरिक्रमे ॥ १७८ ॥
 एवं गतिप्रचारेषु कार्यं वाद्यं प्रयोक्तृभिः ।
 ताण्डवे सुकुमारे च वाद्यं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १७९ ॥
 अभाण्डमेकं गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।
 तस्या(था)न्ते सन्निपाते च कार्यां भाण्डग्रहो बुधैः ॥ १८० ॥

गतौ ध्रुवासु गाने गीतिक्रियायां तद्राजविषयं राज्ञामित्यनुवृत्तौ (भ. ना. ३४.१.७२) । शेषाणामधः(थ) प्रकृतीनाम् । छन्दन इति । इच्छातः । विचित्रं तत्त्वादि । (स्थितावकृष्टाया)मनुगतात्मा ॥ १७५ ॥

प्रावेशिक्यां तत्त्वैवम् । अन्ये तु तथा शब्दादोष इत्याहुः । नैष्कामिक्याम-
 ध्रुवायां च किल ॥ १७६ ॥

द्रुतासु प्रासादिकीषु द्रुतलयेनो(नौ)घेन । (प्रकरणेति) प्रकरीमुद्धतम-
 सृणादिसंयुक्तं विचार्येत्यर्थः ॥ १७७ ॥

प्राधान्येन ध्रुवायु तत्त्वम् । तत्राऽपि तत्त्वाष्टकमध्ये लयसममक्षरसमं च प्रधान-
 मिति दर्शयति । मात्रांशकविकल्पस्त्विति ॥ १७८ ॥

एतत्त्वव्यविषयप्राधान्येनोक्तत्वान् नृत्तप्राधान्यमाह । ताण्डवे सुकुमारे
 चेति ॥ १७९ ॥

अभाण्डमेकमित्यादि ।तदन्यत्र प्रयोगक्रमसम्पत्तये तूदितम् ।
 तथा चेति । यदि चेत्यर्थः ॥ १८० ॥

अथवा नृत्तशोभार्थमङ्गानां परिवर्तनम् ।

सङ्गीतस्य प्रकर्तव्यं लयस्य च निवर्तनम् ॥ १८१ ॥

यत्राभिनेयमङ्गं तु तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ।

यत्र पाणिवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।

स तत्रार्थोऽभिनेयस्तु शेषं नृत्तेन योजयेत् ॥ १८२ ॥

यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिष्यते ।

गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम् ॥ १८३ ॥

यथा गुर्वक्षरं चैव तथा लपाक्षरमेव च ।

मुखे सोपोहने कार्यं प्रकृतेर्वर्णनस्तथा ॥ १८४ ॥

अङ्गादीनामपि सम्पिष्टकादीनाम् । अनेनैतदुक्तम् । कचिदुपवर्तनादौ शास्त्रो-
क्तमेव परिवर्तनम् । कचिदनुक्तमपि नृत्तशोभार्थं कियत इति । अत एव सकलस्यापि
गीतस्य वस्तुप्रायस्य त्वविलम्बिनादेर्गानशोभार्थं पुनरावृत्तिर्भवतीति । सङ्गीतस्येति ।
साकल्येऽव्ययीभावः ॥ १८१ ॥

एवं स्थिते प्रकृते किमित्याह ।

यत्रार्थिने त्वभिनयं (त्राभिनेयमङ्गं तु) तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ।
इति ॥ १८२ ॥

ननु नास्ति त(य)त्र वाद्यमिति सम्भवमात्रं तत्र वाद्यम् । न तु प्रधानमित्युक्तम् ।
तस्य विधिमाह । यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिति । अतश्चेदं सम्पाद्यत
इत्याशङ्क्याह ।

गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्यात् स्वाङ्गविचेष्टितम् ।

इति ॥ १८३ ॥

गुर्वक्षरैरेव वाद्यम् । इदं हि गीतक्रयोगेनावृत्तं भवति । मुखोपवहनम् ।
यन्मुखं तन् । यदा प्रकृतेति यदा भागमपेक्ष्य वर्ण्यत इति ॥ १८४ ॥

स्थिते 'शुद्धप्रहारं तु मध्येऽक्षरसमं तथा ।
 कार्यं तु गीतकै^१ वाद्यं द्रुते चोपरिपाणिकम् ॥ १८५ ॥
 समं रक्तं विभक्तं च तथा शुद्धप्रहारजम्^२ ।
 नृत्ताङ्गग्राहि च तथा वाद्यं कार्यं तु ताण्डवे ॥ १८६ ॥
 सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वं ह्यनुगमं तथा ।
 अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघं क्रमेण तु ॥ १८७ ॥
 स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथा गानं तु गीयते ।
 तथा नृत्ताङ्गहारेषु तेन चैव क्रमेण तु ॥ १८८ ॥
 यो विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्विता(तः) ।
 स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ॥ १८९ ॥
 एतास्तु जातयः प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाण्डजाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकारान् वाद्यसंश्रयान् ॥ १९० ॥

वर्णाङ्गात्मकगीतिभागमपेक्ष्य स्थितं विलम्बितलये भवति । तदा शुद्धजातिगतैः
 प्रहारैर्वाद्यम् । यदा मध्यलयस्तदाक्षरसमम् । यदा द्रुतलयस्तदोपरिपाणिकं
 कार्यमिति सम्बन्धः ॥ १८५ ॥

सङ्क्षिप्याह । सममित्यादि । एतत्तुरीये (भ. ना. ४.२६७) व्याख्यातम्
 ॥ १८६ ॥

अङ्गलक्षणमाह । सनृत्तेष्विति । नृत्तप्राधान्ये तत्त्वमनुगमं च । तदभावे
 तत्त्वस्वरूपोन्मीलकमन्तमोघः ॥ १८७ ॥

• यदीह तत् प्रधानं तत्र तदनुसारि वाद्यमित्याह ।

स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथा गानं तु गीयते ।

तथा नृत्ताङ्गहारेषु तेन चैव क्रमेण तु ॥

अथ ध्रुवापुष्कराध्यायद्वयं(ये) (भ. ना. ३२.३४) नाट्योद्देशेन यदुक्तं तन्नृत्तेऽ-
 प्यतिदिशति । यो विधिर्गानवाद्यानामिति ॥ १८९ ॥

जायत(तय) एव प्रयोगसमवायिन्यः प्रधानाः । तासामेवेयं प्रयोगेति कर्तव्यता
 कथितेत्याशयेन ता एवोपसंहरति । एतास्तु जातय इति । तुरप्यर्थे । न केवलं

तद्यथा । चित्रः समो विभक्तश्चित्र(श्चित्र)श्चित्रविद्धो
विद्धो(द्धो) वाद्यसंश्रयोऽनुसृतः प्रतिविद्युतो दुर्गोऽवकीर्णोऽर्धावकीर्णः
परिक्षिप्त एकरूपो नियमान्वितः साचीकृतः समलेखश्चित्रलेखः
सर्वसमवायः(य)कृतो दृढ इति ॥ १९१ ॥

तत्र ।

रिखितोजकृतश्चित्रो नानाकरणभूषितः ।

प्रसन्नकरणं चैव त्रिपाणिलयसम्भवः ॥ १९२ ॥

दर्दरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणैः समनुयातः ।

तालाङ्गवेणुयुक्तः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥ १९३ ॥

नात्यायतस्तथा स्यादिह सास्थानस्थितो विभक्तश्च ।

अक्षरपाणिलयेषु च विभक्तकरणे विभक्तस्तु ॥ १९४ ॥

वाद्यं द्रुतलयं यत्र सहसा विनिवर्तते ।

सर्वातोद्येषु भिन्नेषु प्रकारश्चित्र एव सः ॥ १९५ ॥

स्वरजातयोऽष्टादश यावद्वाद्यजातय इत्यपि । अथ विंशत्यलङ्कारयुतमिति निर्णेतुमाह । अत
ऊर्ध्वमिति । प्रकृष्टता क्रियन्ते ये तेषु(क्रियते येषु ते) प्रकारा उत्कर्षहेतवोऽलङ्कारा
इत्यर्थः । काव्यगानविषयताशङ्कां शमयति । वाद्यसंश्रयानिति । वाद्यं तावज्
जात्यात्मकम् । तस्यैवोत्कर्षहेतव इत्यर्थः । आतोद्यान्तरमेलतिकृतो ह्यत्रोत्कर्षः ॥ १९० ॥

तानुद्दिशति । चित्रः समो विभक्तश्चित्रश्चित्रविद्धो विद्धो
वाद्यसंश्रयोऽनुसृतः प्रतिविद्युतो दुर्गोऽवकीर्णोऽर्धावकीर्णः परिक्षिप्त
एकरूपो नियमान्वितः साचीकृतः समलेखश्चित्रलेखः सर्वसमवायकृतो
दृढ इति ॥ १९१ ॥

सप्तम(मोऽ)लङ्कार इत्यर्थः ॥ १९२-१९३ ॥

(नात्यायत इति) यत्राक्षरपाण्यादौ स्फुटो विभागः स विभक्तः ।
इत्थं कार्यस्वातन्त्र्य(न्य)मुक्तं भागाकारः । एवं सर्वत्र ॥ १९४ ॥

वाद्यमिति । अन्यस्मिन्नपि वीणादौ वाद्यमानेऽपि मुरजवाद्यस्य मध्ये तूष्णींभावः ।
तदाह । भिन्नेष्विति । अविरमत्त्वित्यर्थः । स चित्रः ॥ १९५ ॥

१ भ. करणश्चैव । २ भ. एकायनस्तथ च व्यायनः स्थानतो । ३ भ. न ।

अवपाणिमृदङ्गेषु पणवोपरिपाणिकः ।
 यदा भवति वाद्येषु छिन्नविद्वस्त्वसौ भवेत् ॥ १९६ ॥
 शुद्धानुविद्धं यद्वाद्यं सर्वानोद्येषु दृश्यते ।
 परस्परानुवेधेन सोऽनुविद्ध इति स्मृतः ॥ १९७ ॥
 मृदङ्गकरणे वाद्यं पणवानुगतं च यत् ।
 सूचीविद्वैर्विचित्रैस्तु करणैर्विद्धं उच्यते ॥ १९८ ॥
 विशुद्धवाद्यं प्रकृतिः समपाणिकृतस्तथा ।
 स्वरूपानुगतश्चैव विज्ञेयो वाद्यसंश्रयः ॥ १९९ ॥
 मुरजः (जं) पणवो वापि पणवो (वं) दर्दरोऽथवा ।
 अनुवादि (याति) यदा वाद्ये भवेदनुसृतस्तु सः ॥ २०० ॥
 अनुगम्यं यदानोद्यं गच्छेत् समलयं पुनः ।
 श्रान्तवत् ममवाद्येषु तदा स्यात् प्रतिविद्युतः ॥ २०१ ॥

..... (ट) पवर्णमुक्तेषु मृदङ्गेषु पणव उपरिपाणिर्यत्रालङ्कारे स प्रथमं
 मृदङ्गछेदश्चि (छिन्न) विद्वः ॥ १९६ ॥

(शुद्धेति) आदौ शुद्धं तत आनोद्यान्तरेणानुविद्धं यत्र वाद्यम् । अनुविद्धं
 व्याचष्टे । परस्परानुवेधेनेति । सोऽनुविद्धः ॥ १९७ ॥

(मृदङ्गेति) मृदङ्गक्रियायां प्रयुक्तायां पणवा यदा वादयन्ति वाद्यं कुर्वन्ति ।
 विचित्रैः सूचीविद्वैरिति । सूक्ष्मसूक्ष्मैरक्षरैर्मध्ये विभागो बहिः करणैः क्रिया-
 मिस्तन्मध्ये योऽसौ विद्धः ॥ १९८ ॥

(विशुद्धेति) गीतमनुसरद्वाद्यसंश्रयः । वाद्यस्य गीतसंश्रयणमस्मिन्निति ।
 स्वभावोक्तिश्चालङ्कारः ॥ १९९ ॥

(मुरज (मि)ति) । मुरज (जं) पणवा (वो) यदा दर्दरवाद्यस्य पक्षे दर्दर (रं) -
 पणवा (वो) मुरजस्य सदृशप्रयोग एतदनुसृतः ॥ २०० ॥

(अनुगम्येति) । अष्टविधसाम्यसंयुक्ते वाद्ये कर्तव्ये (तदनु) तरोत्तरानुसृतः ।
 येन वाद्यं कर्तुं । अनुगम्य यदा तु स्ववाद्यम् । श्रान्तवदिति । विलम्बितलयेन प्राप्नुयात् ।

१ भ. वाद्ये तु छिन्नविद्धं तत्र स्मृतम् । २ भ. परस्परविरोधेन अनु । ३ भ. तु । ४ भ. विद्धं ।
 ५ भ. वाद्यं । ६ भ. कृतस्तु या । ७ भ. मुरजं । ८ भ. पणवं । ९ भ. याति । १० भ. सृतं तु
 तत् । ११ भ. समतां वाद्यं । १२ भ. तु ।

वाद्ये 'प्रचारविषमः सर्वमार्गप्रबोधनः' ।

'अविभक्ताक्षरपदः स दुर्ग इति कीर्तितः ॥ २०२ ॥

समवृत्तौ तु मुरजाश्छाद्यन्ते पणवैर्यदि ।

नाना विचित्रैः करणैरवकीर्णः स उच्यते ॥ २०३ ॥

द्रुतं लयं समारभ्य पणवो दर्दरोऽपि वा ।

अवपाणौ यदा स्यातां तदात्वर्धावकीर्णकः ॥ २०४ ॥

पणवैश्छादितं यत्र वाद्यमल्पमृदङ्गजम् ।

'सुविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तः स उच्यते ॥ २०५ ॥

सर्वानोद्यानि यत्रैकं करणं भावयन्ति तु ।

समवृत्तपदान्येवमेकरूप उदाहृतः ॥ २०६ ॥

प्रशान्तनियमोपेतः स्फुटवाद्यसमन्वितः ।

'उपयाति च गीतं यः स ज्ञेयो नियमान्वितः ॥ २०७ ॥

तद्यथा । मुरजः(ः)पणवस्ततो दर्दरः । तनस्तदेव तदा प्रतियोतनम् । विद्योतनात् प्रति-
विद्युतः । इगुपधके (अष्टा. ३.१.१३५) ॥ २०१ ॥

(वाद्य इति) । विषमप्रचारयोगात् सर्वमार्गन्यामिश्रणाच्च दुर्गः ।
अविभक्ताक्षरपदं(क्षरपदो) वर्णविच्छेदः । दुःखं नात्र (खेनात्र) गम्यत इति
यत् (दुर्गः) ॥ २०२ ॥

(समवृत्ताविति) । समवृत्तौ तु तुल्यकालप्रयोगे सति पणववाद्यं यदा
मुरजवाद्यम्यावकीर्णनां न्यक्कारं करोति तदाऽवकीर्णः ॥ २०३-२०४ ॥

(पणवैरिति) । यदा मृदङ्गोऽल्पयोगः पणववाद्यं प्रधानं तदा परि तस्यैव
क्षेपात् परिक्षिप्तः ॥ २०५ ॥

(सर्वानोद्यानीति) । सर्वगतोद्यैरेकस्मिन् प्रयोगे निर्वाह्यमाणे एकरूपः
॥ २०६ ॥

(प्रशान्तेति) । प्रशान्तस्य गतिविगमस्य नियममनुवर्तमानो नियमा-
न्वितः ॥ २०७ ॥

१ भ. प्रकार । २ भ. साधनः । ३ भ. अतिरक्ताक्षरपदं तदुर्गवाद्यमुच्यते । ४ भ. अ ।

५ भ. नो ।

चित्रं हि करणं यत्र वाद्येनैकेन वाद्यते ।
 वृत्ताङ्गहारानुकृतो ज्ञेयः साचीकृतस्तु सः ॥ २०८ ॥
 कृत्योपरिगतं वाद्यं पणवो दर्दरोऽपि वा ।
 'प्रयानि मुरजं यत्र समलेखः स कीर्तितः ॥ २०९ ॥
 चित्रं बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।
 क्रियते यत्र संरब्धैश्चित्रलेखः स उच्यते ॥ २१० ॥
 सर्वमार्गगतो यस्तु सर्वपाणिलयाश्रयः ।
 विचित्रश्च विभक्तश्च तत्समं समवायितम् ॥ २११ ॥
 यस्तु मध्यलपोपेतः समः सुविहिताक्षरः ।
 गतिप्रचारे विहितः प्रकारो दृढ एव सः^१ ॥ २१२ ॥
 एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या वाद्यसंश्रयाः ।
 गतिप्रचारे गीते 'वा रसभावानवेक्ष्य च'^२ ॥ २१३ ॥
 प्रकारा जातयश्चैव सर्वमार्गेषु^३ संस्थिताः ।
 ये वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवला मताः ॥ २१४ ॥

(चित्रमिति) । एकेनैव मुरजपणवदर्दस्यान्यतमेन सर्ववाद्योचितान्यक्षराणि यदा प्रयुज्यन्ते तदाऽन्यस्य पराङ्मुखीकरणात् साचीकृतः ॥ २०८ ॥

(कृत्वेति) । यदेव मुरजेन बहनीयस्तदेवोपरिपाणिनेति प्रथमं दर्दरेण पणवेन वा क्रियते पश्चान् मुरजेन यत्र न (स)समवर्णोल्लेखात् समलेखः ॥ २०९ ॥

(चित्रमिति) । अयमेव हि नानाक्षरत्वे चित्रत्वं चित्रलेखः ॥ २१० ॥

(सर्वेति) । विभक्तरूपैर्मार्गैर्मिश्रीकृत्य सर्वसमवायकृतः सर्वसमवायितः ॥ २११ ॥

(यस्त्विति) । स्वप्राधान्येन वर्तमानो मध्यमलयो येन तेन दृढः ॥ २१२-२१३ ॥

एवमुद्देशं परिसमाप्य प्रयोगे नाट्यपरिक्रमे जातिमार्गशुद्धे नृते पुनरलङ्कारबाहुल्यमित्येतदाह । ये वै इति । प्रचारेष्विति । अथवाऽन्यस्य ॥ २१४ ॥

१ भ. यत्रोदन्तेन । २ भ. यः पूर्वं दशधा परिकीर्तितम् । ३ भ. प्रचारैर्गीतैर्वा । ४ भ. तु । ५ भ. हि ।

प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामः । तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे रङ्गे कुतप एव विन्यासः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयोर्नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतपविन्यासः कार्यः । तत्र रङ्गाभिमुखो मौरजिकस्तस्य पाणविकदर्दरिकौ वामतः । एष प्रथममवनद्धकेन तस्य ततः कुतपविन्यास उक्तः । तत्रोत्तराभिमुखो गायकः । गायकस्य तु वामपार्श्वे वैणिकः । वैणिकस्य दक्षिणेन वंशवादकौ । गातुरभिमुखं गायिका । इति कुतपविन्यासः ॥ २१५ ॥

तत्र ।

प्रयोगेषु प्रणेनव्यो देशस्थानवशानुगः ।

यथास्थानस्थितेष्वेव धामकानोद्यकेषु च ॥ २१६ ॥

एवमचलाकम्पितारखलितासन्नो(नो)पविष्टेषु मार्दङ्गिकदार्द-
रिकपाणविकेषु शिथिलाञ्चितवध्रस्तनितेषु यथाग्रामरागमार्जनालिप्तेषु
मृदङ्गेपूरुद्वयनिपीडने तेषु निगृहीतार्थनिगृहीतमुक्तप्रका(हा)रकृतेषु
दर्दरवादनविन्यस्तैर्देवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव तावत्
त्रिसाम कर्तव्यम् ॥ २१७ ॥

पूर्वरङ्गे तावत् प्रयोगं दर्शयति । प्रयोगमिति । तत्र प्रत्याहारं तावदाह ।
तत्रेति । रङ्गसामाजिकसङ्गमे प्राङ्मुखरङ्गपराङ्मुख उपविष्टे सति यवनिकादानपूर्वकं
कुतपविन्यासः ॥ २१५-२१६ ॥

तत्रादृष्टसिद्धये करिष्यमाणस्य त्रिसामानु(णत्रिसामो)ऽक्रमाय प्रथमं भाण्डानीत्थं
परीक्ष्याणीत्याह । (अचलेति) । अचले दृढे अकम्प्ये निष्क्रिये अस्खलिते
उत्तानत एव आसने उपविष्टेषु मार्दङ्गिकादिषु शिथिलादिषु अञ्चितान्यायतानि
वाद्यानि वध्राकोटनकलिनाम्बरे(पिब)त्यर्थः । यथा ग्रामरागमार्जनालिप्तेष्विति ।
ग्रामरागप्रयोगः । तथा वाद्यं जानीते । यथा ग्रामरागश्च गतिप्रधाने मार्जना-
सिद्धये यवादिचूर्णेषु लिप्तेषु । ऊरुद्वयेन समुत्पीडितं तस्मिन् सति । मुक्तप्रहारेषु
दर्दरेषु । तथा ऊरुद्वयेन पीडनशिथिलं वाध्राणकस्य । किमित्युक्तम् । देवतानां रङ्गे
पूजितानामावाहनार्थं तत्रविसर्जनार्थं त्रिसाम ॥ २१७ ॥

तत्र ।

वामे चान्द्रमसं साम तत् प्रीणयति पन्नगान् ।

दक्षिणे जालजं साम तदृषीन् प्रीणयत्यथ ॥ २१८ ॥

उदीच्यामपि चाग्नेयं तद्बृहद्देवतानि च ।

त्रिसाम कीर्त्तिनं सम्यक् त्रिसामत्वाद्बुधैरथ ॥ २१९ ॥

त्रिप्रकारं त्रिगुणितं तथा चैवाङ्किताश्रयम् ।

त्रिकलं षट्कलं चैव त्रिसाम परिकीर्त्तितम् ॥ २२० ॥

त्रिसामाक्षरपिण्डस्तु गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।

यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितं भवेत् ॥ २२१ ॥

समुदायस्तदपेक्षं (त्रिचा साक्रम्) । त्रिचा दिङ्गले झण्डुं प्रथमं साम । त्रिचा झण्डुं दिङ्गले द्वितीयम् । तिच (त्रिचा) झण्डुं झण्डुं तृतीयमिति । तदन्ते पूर्वैरङ्गविधानमनुप्राप्य छन्दःसमेनाक्षरसमेन वा

तत्र वाम इति । गायतीति । दक्षिण इति । नयेन । जालजं ब्रह्मजालम् । ऋषींस्तर्पयति संगायतीति ॥ २१८ ॥

आग्नेयं वह्निमुखवत् । तत्सर्वदेवतातर्पणम् । त्रीणि सत्वपूर्वं विमर्जनम् । कं.....त्यत्रेति त्रिसाम । तदाह । त्रिसामत्वादिति ॥ २१९ ॥

एक एव गुरुलघुसन्निवेशोऽक्षरवैचित्र्यान्निर्भिद्यते । तदाह । त्रिप्रकारमिति । क्रमेणात्र द्रुतादीत्याह । त्रिगुणितमिति । वाद्यविधिमाह । अङ्किताश्रयमिति । स्वरूपं तस्य त्रिकलं षडक्षरम् । तालस्तु त्रिकलः ॥ २२० ॥

तान्यक्षराण्याह ।

त्रिसामाक्षरपिण्डस्तु गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।

इति । गुरुलघुविभागमाह । यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितमिति । यत् एवं त्रिकाः ॥ २२१ ॥

समुदाय इति । तदपेक्षं त्रिकैरिति बहुवचनम् । ति(त्रि)चा साक्रमिति । तद्वयमक्षरपरिवृत्या त्रीन् भेदानाह ।त्रिषद् चाह । अङ्गलेति स्वरवारम् । झण्डुम् । अस्य त्रिसामोऽन्ते विधिमाह । तदन्त इति । पूर्वैरङ्गविधिमाह । प्राप्येति । अनुकृतायां वाद्यविधौ । वहिर्गमनमाश्रवणादावुक्तम् । तद्वाधेन गुरुलघुयोगादनुसरणीयम् । ननु

वाद्येन बहिर्गीतविधानमनुवर्तितव्यम् । आसारितप्रयोगे च तत्त्वानु-
गतप्रायं वाद्यं विधानव्यम् । यत्र त्रिसाम स प्रत्याहाराय(रो यां)
चासाववतीर्णकोटी त(टिस्त)त्र वाद्यं प्रवर्तते । तत्रादौ तावद्वामोर्ध्वक-
प्रहारयुतं पश्चादालिङ्गनविमर्दनकरं गोपुच्छं च त्रिसामा विचित्र-
करणयुतं मार्दङ्गिकसर्वभाण्डिकमपि वाद्यं पश्चात् प्रवर्तनीयम् । पूर्वं
हि भाण्डवाद्येन सिद्धिरुत्पादनीया । स्त्रीवालमूर्खावकीर्णे च रङ्गे
कुतूहलजननसमर्थवाद्यमुपपन्नं भवति ॥ २२२ ॥

अपि च ।

आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः ।

स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकृष्टमित्रे जनाः ॥ २२३ ॥

तस्य(स्यैव) चान्ते ताण्डवप्रयोगमधिकृत्य नर्तक्या अवतरण-
काले लघुवर्णसञ्चयमङ्गिकेऽङ्गुलिप्रचलनप्रायं वाद्यं योज्यम् । गीत-
कसन्निपाते च लास्या(स्य)मनुवाद्यम् । तेन नृत्ताङ्गहारानुगनं करणवाद्यं
प्रयोज्यम् । आलिप्तमार्गेण जातिकरणान्वितमुत्थापने वाद्यं प्रयोक्त-
व्यम् । ततः परं परिवर्तनं चातुर्मार्गिकं शुद्धजात्याश्रयं चतुर्थकारप्रवेशेषु
वाद्यमङ्गुलिप्रचलनप्रायमिति । नान्दीशुष्कावकृष्टासु करणाश्रितं वाद्यं
प्रत्याहारस्य लक्षणमकृतम् । कृतमित्याह । यवान(या चासाव)वतीर्णकोटिस्तत्र
वाद्यमिति । अवतरणस्य मार्गेऽन्तरसर्वमार्गमिश्रवाद्यम् । अन्ये तु यावदवतीर्ण-
कोटिकोटीति पठन्तस्त्रिसामावतरणयोर्मध्ये सर्वभाण्डे वाद्यमिति मन्यन्ते । तत्र हेतुमाह ।
पूर्वं हीति । सिद्धं(द्वि)व्याचष्टे । स्त्रीवालेत्यादिना । कुतूहलजननमेव सिद्धिः
प्रधानमित्यर्थः ॥ २२२ ॥

आचार्या एतत्तत्त्वविदः । पण्डिताः वैय्याकरणादयः । स्त्रिय इति यत्र
मधुरम् । इतरे वालमूर्खादियो विकृष्टन्ति(मिति) प्रतिवृत्तम् ॥ २२३ ॥

तस्यैवेति । बहिर्गीतोत्तेजितस्य वाद्यस्यान्ते तु गीते । अङ्गुलिप्रचलन-
प्रायमिति । अतीवप्रायमित्यर्थः । गीतप्रयोगाभिनये समाप्ते तदन्यसन्निपातात् प्रभृति
लास्यनृत्यमनुगतवाद्यं करणधातुयुक्तवीणावाद्यमिश्रम् । अन्ये तु कृतादिषट्क्रमत्रेत्याहुः ।
एवमुत्तरत्र । उत्थापने त्वालिप्तमार्गेचितजातिक्रियावाद्यम् । परिवर्तिन्यां
सर्वमार्गेषु शुद्धायां जात्यां करणाश्रितमिति । धातूचितं सन्निपाताक्षरयोजना.....

योज्यम् । रङ्गद्वारे प्रवेचनाया जर्जरे त्रिगते चार्या चाद्वितमार्गाश्रितं
सन्निपातग्रहं प्रयोक्तव्यम् । महाचार्या वितस्तिमार्गाश्रितं प्रदेशिनी-
ग्रहम् । एवं तावत् पूर्वरेङ्गे भाण्डवाद्यमुक्तम् । नायकानां तु स्वस्थ-
गतिप्रचारं वक्ष्यामः । तत्र धंद्रांधंद्रां इति देवतानाम् । धंतांकेतां...
कृणकिटिप्रायं विप्राणाम् । व्यञ्जकप्रायं मध्यमानाम् ॥ २२४ ॥

एवं स्वस्थावस्थागतिप्रचारे विधीयते वाच्यम् ।

द्विकलाश्च तथैककलाश्चतुष्कलाश्चैव पादविन्यासाः ॥ २२५ ॥

तत्र तु साम्यं कार्यं भाण्डे च समं च गानेन ।

पुनश्चावस्थाकृतं वाच्यं वक्ष्यामि त्वरितगमने ॥ २२६ ॥

धंधंधेवेष्टं इत्येवं वाच्यं प्रयोक्तव्यम् ।

रथविपमादिगतमङ्गुलिप्रचलनकृतं विहितम् ॥ २२७ ॥

(तत्रै)व पूर्वं सम्यग् लिखितं गतिप्रचारे तु ।

पुनरन्यावस्थायां वाच्यविधानं प्रवक्ष्यामि ॥ २२८ ॥

त्वरितगमनेषु भावा ये पूर्वोक्ता गतिप्रचारेषु ।

धंधंधेधंधंप्रायं तत्र तु वाच्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ २२९ ॥

नौरथविमाननेपथ्यानिलाकाशजेऽङ्गुलीचलनात् ।

कार्यं हि तच्चतुष्केऽप्यन्योन्यसमाश्रितं वाच्यमिति ॥ २३० ॥

दुःखार्दितन्याधितेष्टजनविभोगविभवनशवध्वन्धः ।

व्रतनियमोपवासादियुक्तेष्वालिप्तमार्गवन्धो विधातव्यः ॥ २३१ ॥

दैत्यदाजवयक्षराक्षसपन्नगादीनां धंद्रांधंद्रांधकुताम् ।

धेधेष्टाप्रायं खञ्जविकलपङ्गुचामनादीनाम् ॥ २३२ ॥

दधदधेष्टप्रायं चेटकुसत्वादीनां थोकदधुखणेत्यादिकम् ।

यतिपाशुपतशाक्यादीनां धहुधहुधेधेष्टप्रायम् ॥ २३३ ॥

स्येति । प्रदेशिनीपातेन यस्य ग्रहणं तत् प्रदेशिनीग्रहणम् । एवं पूर्वरेङ्ग इत्युपसंहृत्य
नायकविषयमाह । नायकानां त्विति । यद्यपि जातिविनिश्चययोगो गतिप्रचारे कृत-
स्तथापि ग्रहमोक्षे सन्धानयोगान्येतान्यक्षराणि तत्र मिश्रणीयानीत्येवं योजनामाहुः । अन्ये
तु विकल्पमिच्छन्ति ॥ २२४ ॥

गतिप्रचार इति गत्यध्याये (अ. १२) । चतुष्कल(ला) इति ।
आङ्गिकमुखद्वये ऊर्ध्वकालिङ्गके ॥ २२५-२३३ ॥

औपस्थापक निर्मुण्डवर्षवरादीनां

धेटांघोटंभांटाण्णाणाप्रायम् ।

वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां

खोभ्रोघोखोखो इति प्रायम् ॥

गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु वंकिटिप्रायम् ॥ २३४ ॥

सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरुषेष्वित्थं रसभावानभिसमीक्ष्य
वाचं प्रयोक्तव्यम् । एवं तावत् पुरुषवाचम् ॥ २३५ ॥

स्त्रीणां पुनरभिव्याख्यास्यामः । तत्रोत्तमस्त्रीणां मध्यानां च
दोखधधिदोघंटमधिके इति प्रायम् । अथ राजस्त्रीणां धंकिहूमथिधि-
दोहकखुखुप्रायम् । धंकितिकिधिघटमटमथिये इति ब्राह्मणीनाम् ।
अथ मध्यमस्त्रीणां वेद्याशिल्पकारीणां किटिण्णाणं धंकथिंघटमथि
हुणकिटिकिटिप्रायम् । टमथिकुण (केडखुखिखि प्रायं गीतं स्त्रीणाम्) ।
एवं तावत् सामान्यतोऽभिहितं स्त्रीणाम् । अवस्थान्तरितानां तु त एव
पौरुषा वाचविशेषा भवन्ति । सामान्यतोऽभिनये भयशोकक्रोधादयो
हि भावा आसां समुत्पद्यन्ते । आसामपि रसभावाभिनयापेक्षं
मार्गाश्रितं वाचं भवति ॥ २३६ ॥

अपि च ।

जातिमार्गप्रचारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा ।

वादयेद्यस्त्वसंकीर्णं स श्रेष्ठो वादको मतः ॥ २३७ ॥

अथान्तरवाद्यानि । अनुबन्धो विप्रहारितं सिद्धिर्ग्र(त्र)हणं
परिच्छिन्नमिति ॥ २३८ ॥

औपस्थायि(प)को.....प्रतिनटः । निर्मुण्डो जातिरुल्लसतिः
॥ २३४-२३५ ॥

सामान्यतोऽभिनये सामान्याभिनये क्रोधादयः । आसां स्त्रीणाम् ।
अपतिशो वादयो दर्शिता इति । तदनुसारेण स्त्रीणामपि वाचं न केवलं पुंसाम् ॥ २३६ ॥

जातयः शुद्धा या इत्यादि व्याख्यातम् ॥ २३७ ॥

गानपरिक्रमं च विना यद्वाचं तदुत्त(दन्त)रवाचम् । तच्चतुर्धा ॥ २३८ ॥

तत्रानुबन्धसंज्ञमन्तरवाद्यं यथा धोणाधोक्लृवे इति । पाठ्य-
विरामे विप्रहारितं यथा धंद्रांखोखोणा इति ॥ २३९ ॥

सिद्धिरपि ।

पेश्वर्यं विस्मृते शान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।

सिद्धिर्वादयितव्या तु नानाकरणसंश्रया ॥ २४० ॥

सा च सिद्धिर्द्यथा समार्गकरणाश्रया कार्या विचित्रकरणा
पञ्चकला । अवस्थान्तरे पुनरेवमेव कृता भवति ॥ २४१ ॥

अपि (च)

साध्यविरामे वाद्यं परिपत्साधनकृते विरामे च ।

वस्त्राभरणनिपाते प्रकुर्यादभ्यञ्जने काले ॥ २४२ ॥

अथ परिच्छिन्नं सार्वभाण्डिकम् । ध्रुवायो(या) ग्रहोपशमने
गम्भीरधीरप्रहारमुद्धतं यथारसं च पट्कलम् । तत्रोत्तमानां वितस्त-
मार्गाश्रितं द्रंद्रंक्लेवेके इति ॥ २४३ ॥

अथोत्तमस्त्रीणामङ्कितावाद्याश्रयणम् । खो खो खा इति ।
अधमानां खञ्जनकुट्टकस्थम् । यथा टेंकखाकिटिकिटिना इति ॥ २४४ ॥

अनुबन्धो नाम यदङ्गानुसारेणामिनयः । मध्यम एव वर्तना । प्रयोगकालवाद्यम् ।
अध्यायसमाप्ता(सा)ववान्तरवाक्यार्थच्छेदे विप्रहारितम् । यथा यशश्शेषनामित्यत्र
विशेषेण प्रहारः ॥ २३९ ॥

अशङ्कितविभवलोभेऽभिनयपाठ्यादौ विधिः स्मृतः सिद्धिः । पूरणार्थं
सिद्धिग्रहणम् ॥ २४०-२४२ ॥

ध्रुवागाने भविष्यति समाप्ते च यद्वाद्यं ध्रुवापट्कपर्यन्तं नियतपट्कलत्वावधिकृतात्
परिच्छिन्नम् । तदन्तरवाद्यमेवोत्तरवाद्यविषये अक्षरैर्विभजति । तत्रोत्तमानामि-
त्यादिना । ध्रुवाणां ग्रहणे उपशमने च यत् परिच्छिन्नं नाम चतुर्थमन्तरवाद्य-
मुक्तम् ॥ २४३-२४४ ॥

अथप्रासादिकीप्रावेशिकयाक्षेपिकयवकृष्टासु । तत्र प्रासादिकी-
प्रावेशिकयोः समपाणौ विभक्तकरणं वाच्यम् । द्रुतायामुपरिपाणिर्वि-
चित्रकरणं स्थितावकृष्टायामर्थसन्निपातकृतमिति । यथा धोण्णेधोधो
इति ॥ २४५ ॥

एवमेतत् प्रयोक्तव्यं वाच्यं गतिपरिक्रमे ।

प्रासादिक्यां ध्रुवायां च त्वन्तरायां तथैव च ॥ २४६ ॥

अभाण्डमेकं गीतं तु परिवर्तं प्रयोजयेत् ।

सन्निपातावसानेषु भाण्डवाद्यग्रहो भवेत् ॥ २४७ ॥

अथ द्रुतविलम्बितायां यथा । तलखो तलखो तलखो इति ।
अथाङ्गितायां यथा । धोणखोखोणके.....कुखुणाणाणा खोदेँ क्खोके
इति ॥ २४८ ॥

अथोद्धात्यम् ।

सम्भ्रमावेगहर्षार्थं विसर्गोत्साहशोकजे ।

ग्रहे गानस्य यद्वाद्यमुद्धात्यं सम्प्रकीर्तितम् ॥ २४९ ॥

मोक्षमिदानीं वक्ष्यामः । तद्यथा । खेन्नांतिकिठिदत्तकित्त-
किकिदोत्तगोगोगवेदोघेदघेघेरादो इति । य(अ)थाङ्गितायाम् ।
घटमधिघंधंखोखोणखोखोणखोखो चेणं डक्कणिष्कपणुडुप्प इति । अथ
नर्कुटखज्जयोः । योधंध्रांध्रान्तकितांगुडुगुडु घे इति । अवस्थितायाम् ।
धंधंघेदंमटघेधेत्थिमटांकटत्थिमटत्थिकटकिटीथिटी इति । अथावकृष्टा-
याम् । घटमटत्थिरथिगुडुघेट (धोणवंधणणोणणं) इति ॥ २५० ॥

एवमेते ग्रहा मोक्षा ध्रुवाणां गदिता मया ।

निष्क्रामे च प्रवेशे च त्वाक्षेपिकयन्तरासु च ॥ २५१ ॥

तत्र ग्रहे यद्वाद्यं तदेव षड्ध्रुवाभेदेन स्फुटयितुमाह । अथ प्रासाद(दि)की-
त्यादि ॥ २४५-२४८ ॥

द्रुतायां ध्रुवायां विप्रहारितस्य ध्रुवादिविषये नामान्तरेण प्रयोगमाह । उद्धात्यम् ।
उत्कृष्टं हननं यत्रेति ॥ २४९ ॥

एवमुद्गीपनापरपर्याये ग्रहेऽभिधाय प्रशमनप्रलये मोक्षे दर्शयति । मोक्षमिदा-
नीमित्यादिना ॥ २५०-२५१ ॥

एवं तालकलाज्ञाने मार्दङ्गिकेन प्रयतितव्यम् । भवति चात्र ।

अतालज्ञमकालज्ञमशास्त्रज्ञं च वादकम् ।

चर्मघातकमि(इ)त्येवं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २५२ ॥

अनेनैवविधानेन कार्यं चायं प्रयत्नतः ।

अधमानां नर्कुटखञ्जये(मे)दात् प्रयुक्तं च वर्णान्तरिका ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि त्वानोद्यानां तु लक्षणम् ॥ २५३ ॥

त्रिधा 'कृतिर्भृदङ्गानां हरीतकयवाश्रया ।

'तथा गोपुच्छरूपा च भवन्त्येषां च' रूपतः ॥ २५४ ॥

हरीतका(कया)कृतिस्त्वङ्को यवमध्यस्तथोर्ध्वगः ।

आलिङ्गश्च गोपुच्छः आकृत्या सम्प्रकीर्तितः ॥ २५५ ॥

'तालत्रयं तथार्थं च मृदङ्गोऽङ्गिक इष्यते ।

मुखं तस्य च कर्तव्यं द्वादशाङ्गुलयोजितम् ॥ २५६ ॥

'ऊर्ध्वकोऽपि तथा कार्यश्चतुस्तालप्रमाणतः ।

'अङ्गुलानि मुखं तस्य कर्तव्यं तु चतुर्दश ॥ २५७ ॥

तत्रास्य द्वौ संहतौ । सञ्चरसंहतनं यत्र संयोगाक्षराणि बाहुल्येनान्यथासरणे
समानुमरणं प्रयतितव्यमिति यदुक्तं तण्डुनाऽर्थवादेन तद् द्रव्यितुमाह ।

अकालज्ञमतालज्ञमशास्त्रज्ञं च वादकम् ।

चर्मघातक इत्येवं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

इति । शास्त्रज्ञत्वं लक्षणज्ञता । तालज्ञता प्रयोगकौशलम् । कालो हुतादिः ।

तालश्चच्चतुर्धादिः । चर्म निहन्तीति जुगुप्सोक्ता ॥ २५२ ॥

लक्षणमित्याकारः ॥ २५३-२५४ ॥

हरीतकयाकृतिरङ्गि(ङ्कि)कः ॥ २५५ ॥

सार्धतालत्रयो द्वादशाङ्गुलकः ॥ २५६ ॥

ऊर्ध्वाधो यवाकृतिश्चतुस्तालश्चतुर्दशाङ्गुलमुक्ताकारः ॥ २५७ ॥

१ भ. क्रिया । २ भ. गोपुच्छा च तथा संज्ञा । ३ भ. तु । ४ भ. तालान् स्तानर्थतालं च ।
५ भ. एतदेवायं कस्यापि । ६ भ. मुखं तस्य तु कर्तव्यं द्वादशं वा त्रयोदशम् ।

आलिङ्गश्चैव कर्तव्यस्तालत्रयमथापि च ।

मुखं तस्याङ्गुलानि स्युरष्टावेव समासतः ॥ २५८ ॥

दैर्घ्येण पणवश्चैव कर्तव्यः षोडशाङ्गुलः ।

कृशमध्याङ्गुलान्यष्टौ^१ पश्चाङ्गुलमुखस्तथा ॥ २५९ ॥

ओष्ठावस्य तु कर्तव्यौ तज्जैरध्यर्धमङ्गुलम् ।

मध्यं च सुपिरं तस्य चत्वार्येवाङ्गुलानि च ॥ २६० ॥

दर्दरश्च घटाकारो नवाङ्गुलमुखस्तथा ।

विधानं चास्य कर्तव्यं घटस्य सदृशं बुधैः ॥ २६१ ॥

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठस्य^२ समासतः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥ २६२ ॥

न ज्वरोपहतं चर्म न च काकमुखाहतम् ।

नापि दोषहतं क्लिन्नं न च धूमाग्निदूषितम् ॥ २६३ ॥

एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं चर्म निर्वर्त्यते गवाम् ।

शुद्धपल्लवसंकाशं हिमकुन्देन्दुपाण्डुरम् ॥ २६४ ॥

अत्यामिषविहीनं तु क्लिन्नं वा चर्म कर्मणि ।

विदित्वैव सुवर्णानि चर्माण्याहत्य बुद्धिमान् ॥ २६५ ॥

आलिङ्गो गोपुच्छाकृतिः । त्रितालोऽष्टाङ्गुलमुखः ॥ २५८ ॥

दैर्घ्येण षोडशपरिणाहेनाष्टौ मुखतः पश्चाङ्गुलः पणवः ॥ २५९ ॥

अङ्गु(ओ)ष्टौ यत्र चर्म विश्राम्यति । तेन सोर्ध्वो(धो)ङ्गुल्यमध्यतः । अङ्गुल-
द्वयस्थूलं तु काष्ठमित्यर्थः ॥ २६० ॥

नवाङ्गुलमुखो द्वादशाङ्गुलसुपिरः पीनोष्ठो घटाकृतिर्दर्दरः ॥ २६१-२६२ ॥

अथ मुखोपयोगलक्षणमाह । न ज्वरोपहतमित्यादि ॥ २६३-२६५ ॥

१ म. पणवथापि कर्तव्यो दीर्घः पवभिरष्टभिः ॥ २ म. मन्थसहिष्णुश्च । ३ म. ओष्ठः
कर्तव्यः । ४ म. पीनोष्ठे च । ५ म. कङ्क । ६ म. न च ।

शीतोदके निशामेकां स्थापयित्वा समुद्धरेत् ।

वध्रैः सुललितैर्दात्रैर्गोमयैरक्तमार्जि(मर्दि)नैः^१ ॥ २६६ ॥

चन्द्रकैस्तनुभिः पश्चात् मृदङ्गान् योजयेद् बुधः ।

पुष्पावर्तस्त(र्त)तः कुर्यात् त्रिवर्तिं चन्द्रकाश्रया(य)म् ॥ २६७ ॥

कक्ष्याख्यं वै परिकरं ग्रीवाख्यं स्वस्तिकं तथा ।

त्रिशतं च प्रकुर्वीत पुष्करे ह्याक्षिकानि तु ॥ २६८ ॥

दश तत्र हि वध्रास्तु प्रक्षेप्या वर्तिसंश्रयाः ।

द्व(द्वे) हित्वा त्वाक्षिके वध्र(ध्रे)तृतीये संप्रवेशयेत् ॥ २६९ ॥

सर्वेष्वेवं प्रयोगोऽयमाक्षिकेषु विधीयते ।

तन्त्रीभिः पणवं नद्येत् सुहृदाभिः समन्ततः ॥ २७० ॥

वातपुष्करिकां चैव योजयेत्तनुचर्मणा ।

एवं मृदङ्गपणवाः कर्तव्या दर्दरास्तथा ॥ २७१ ॥

पूर्वं गोमयेनाक्तास्ततः सुमर्दिताः ॥ २६६ ॥

चन्द्रकैरिति । वध्रा निरवद्यास्तथा कार्या यथा चन्द्रकाकाराः कचित् कचि-
द्वद्धकुसुमवर्तनाकाराः । त्रिवर्तिमिति । त्रयाणां वध्राणामन्योन्ययोजनावैचित्र्येण ॥ २६७ ॥

कक्ष्याख्यं वै परिकरमिति । येन म्कन्धे निवेश्यत इत्येतन् पणववत्
प्रवेशयेत् ॥ २६८ ॥

अक्षके साध्ये सति द्वे वध्रे बन्धयित्वा स्पष्टात्तवध्रेषु मध्ये तृतीये वध्रे
(प्र)वेशयेदिति पणवत्वम् ॥ २६९ ॥

ततस्त्रिभिर्बद्धीयात् ॥ २७० ॥

वातपुष्करिकां चैव योजयेत्तनुचर्मणा ।

इति । घातदार्व्यं त्रिनापि लब्धवक्षस्पवनवशादेव यथा मधुरशब्दादयो विचित्रा भवन्ति
य(त)था कुर्यादिति ॥ २७१ ॥

१ न. तान्न । २ भ. विचित्रैव । ३ भ. लोमशैः रक्तचर्मकैः । ४ भ. श्रितानि च ।

नवे मृदङ्गे दातव्यं रोहणं सततं बुधैः ।
 गव्यं घृतं च तैलं च तिलपिष्टं तथैव च ॥ २७२ ॥
 'तथा ह्येतेन विधिना त्वाङ्गिकालिङ्गकोर्ध्वकान् ।
 देवताभ्यर्चनं कृत्वा ततः स्थाप्या महीतले ॥ २७३ ॥
 चित्रायामथवा हस्ते शुक्लपक्षे शुभेऽहनि ।
 उपाध्यायः शुचिर्विद्वान् कुलीनो रोगवर्जितः ॥ २७४ ॥
 मतिमान् गीतिनश्चज्ञो मधुरोऽबिकलेन्द्रियः ।
 सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रतः ॥ २७५ ॥
 मण्डलत्रयमालिप्य गोमयेन सुगन्धिना ।
 ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ॥ २७६ ॥
 आलिङ्गं स्थापयेत् पूर्वं कृते ब्राह्मेऽथ मण्डले ।
 उर्ध्वकं तु द्वितीयेऽस्मिन् रुद्रनाम्नि निश्चापयेत् ॥ २७७ ॥
 तिर्यगुत्सङ्गिकं सम्यग् वैष्णवे मण्डले क्षिपेत् ।
 बलिपुष्पोपहारैस्तु पूजयेत् पुष्करत्रयम् ॥ २७८ ॥
 पायसं घृतमध्वक्तं चन्दनं कुसुमानि च ।
 शुक्लानि चैव वासांसि दत्त्वा लिङ्गं स्वयंभुवः ॥ २७९ ॥
 त्र्यम्बकाय प्रदातव्यः सगणायोर्ध्वकै बलिः ।
 स्वस्तिकैर्लाजिकापुष्परूपपिण्डाष्टकैः सह ॥ २८० ॥

दातव्यं रोहणमिति । येन चर्मणा(णो) वाद्यं प्ररोहति तद् द्रव्यम् ।
 घृत(तं) तिलतैलं तिलकलकं चेति । चर्मणि लेपः ॥ २७२-२७३ ॥

अथ मुरजपूजां यत्नेन कर्तव्यं(व्या)माह । चित्रायामित्यादि । उपाध्या-
 या(य) इति । मौरजिकाः(कः) ॥ २७४-२७६ ॥

आलिङ्ग(ङ्ग्य)म् ॥ २७७-२७८ ॥

स्वयम्भुवः ब्रह्मणा(णः) ॥ २७९-२८० ॥

उन्मत्तकरवीरार्कपुष्पैरन्यैश्च भूषितः ।

बलिः कार्यः प्रयत्नेन रक्तकौदुम्बरैः सह ॥ २८१ ॥

वैष्णवे मण्डले स्थाप्यः सर्वबीजगतोऽङ्किकः ।

सग्वस्त्रालेपनैः प्रीतैश्चरुभिश्च सपायसैः ॥ २८२ ॥

वाचयित्वा द्विजैः स्वस्तिं दत्त्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ।

पूजायित्वादिगन्धर्वान् पश्चाद्वाद्यं समाचरेत् ॥ २८३ ॥

दैवतानि च वक्ष्यामि येषां ते च भवन्ति हि ।

वज्रेक्षणः शङ्खकर्णो ग्रहश्चापि तथा महान् ॥ २८४ ॥

एतास्तु देवता विप्राः पुष्करेषु प्रकीर्तिताः ।

मृण्मयत्वान् मृदङ्गा(ङ्ग)स्तु भाण्डं भ्रमयतीति च ॥ २८५ ॥

मुरजास्तूर्ध्वकरणादातोद्यं तोदनादपि ।

भाण्डस्यादौ प्रणीतोऽत्र पणवश्च विधीयते ।

दारं शङ्खं दारयति तस्माद् भवति दर्दरः ॥ २८६ ॥

उन्मत्तं धतूरम् ॥ २८१-२८३ ॥

वज्रेक्षणादयोऽग्रतः पूज्याः ॥ २८४ ॥

अथ निर्वचनमाह । मृण्मयत्वान् मृदङ्ग इति । मुखे चेति मुखं मङ्गलं च करोति । भाण्डम् । अस्य डा आदेशः । तदाह । भ्रमयतीति । रसयतीत्यन्ये पठन्ति । एके भणत इति च भाण्डमाहुः ॥ २८५ ॥

मुरजाः सर्वकरणादिषु मुरा(द् वेष्टनाञ्)जाता मुरजाः । ऊर्ध्वकरणमुन्नतं सौमिर्यं च । अन्ये तु मुजि(पा. धा. २५१)जिनति विक्रमःप(मख)रूपमूर्ध्वं समनु-
कुर्वन्तीति प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे(पा. धा. १८१६)णिचि टिलोपे पचाद्यच् (अ. ३०१.१३४)
मुरजा इत्याहुः । आतोद्यं तोदनात् । भाण्डस्यादौ प्रणीतः पणव इति ।
तेनैव पूर्वं व्यवहाराद् भ(प)ण व्यवहारे (पा. धा. ४३९) द्रव्यनिचयः । दर्दरः ।
तदाश्रयत्वाद् वाद्यमपि । नृणामन्ते(दृ विदारणे) क्यचि रूपमित्युक्तमेव (३४-८४)
॥ २८६ ॥

मृदङ्गान् पणवं दर्दरं च महामुनिः ।
 मेघैश्च स्वरसंयोगं^१ मृदङ्गानामथासृजत् ॥ २८७ ॥
 विद्युज्जिह्वो भवेद्दामे मेघः स तु महास्वनः ।
 ऐरावतो महामेघस्तथा चैवोर्ध्वके भवेत् ॥ २८८ ॥
 आलिङ्गके तडिद्वांश्च नाम्ना चैव बलाहकः ।
 दक्षिणे पुष्करो मेघः पुष्करो वामयोजितः^२ (कोकिलो नाम विश्रुतः)
 ॥ २८९ ॥

मृदङ्गश्चैव नाम्ना तु ऊर्ध्वके नन्द्यथोच्यते ।
 अङ्गिकः सिद्धिरित्येवमालिङ्गश्चैव पिङ्गलः ॥ २९० ॥
 भूतप्रियो बलिस्तेभ्यो दातव्यः सिद्धिमिच्छता ।
 अपूजयित्वा ह्येतान् वै नैव प्रेक्षां प्रयोजयेत् ॥ २९१ ॥
 करीपस्य तु सङ्घाते मृदङ्गं स्थापयेद् बुधः ।
 सुसम्या(ङ्गा)तानचलिता(तां)स्तथा च(चा)पतिता(न्)पुनः
 ॥ २९२ ॥

आतोद्यपणवैश्चैव नर्तकोपनतास्तथा ।
 शान्तिर्कर्म प्रयुञ्जीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २९३ ॥

अथ मेघानां तत्राधिष्ठातृत्वं सूचयन् पुराकल्पमाह । मेघैश्च स्वरसंयोग
 इ(मि)ति । मेघगर्जितेन हेतुना ततःस्वरयोजनामाश्रित्य । पुष्करपत्रंस्तु वर्णाः षोडशेति
 भावः ॥ २८७ ॥

तेनोर्ध्वके चैरावतः । आलिङ्गेन वामेन निनादः ॥ २८८ ॥

दक्षिणे त्वङ्गिके कोकिलः ॥ २८९ ॥

ऊर्ध्वके नन्दी । आङ्गिके सिद्धिः । आलिङ्गे पिङ्गलः ॥ २९० ॥

इति परमेश्वरगणविशेषाधिष्ठानद्वारेण सूचयन् तेषामप्यत्र पूज्यत्वमाह । भूता-
 न्यन्ताद् वेदनीयानि तर्पणमनुभावनीयानि । येन तामृदली(तेषां प्रियो बलिः) ॥ २९१ ॥

करीपस्य शुष्कगोमयद्वा(रा)शिशेषमध्ये । यत्रैषां चर्मवद्विवृतिर्न भवति ।

चत्वारः पणवाः कार्याः दशरूपविधौ पुनः ।
 आतोद्यान्यपि तान्येव नानावस्थासु वादयेत् ॥ २९४ ॥
 नाटके सप्रकरणे भाणके(णे) प्रहमने तथा ।
 मृदङ्गं पणवं चैव दर्दरं चैव वादयेत् ।
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं मृदङ्गानां तु लक्षणम् ॥ २९५ ॥
 गतिवाद्यतालपाठ्यग्रहमोक्षविशारदोऽथ लघुहस्तः ।
 छिद्राच्छेदविधिज्ञः सिद्धस्थाने ध्रुवाकुशलः ॥ २९६ ॥
 कलरिभित्तमधुरहस्तः सुनिविष्टो रक्तमार्जनो बलवान् ।
 अवहितशरीरबुद्धिर्मृदङ्गवादी गुणैरेतैः ॥ २९७ ॥
 आलेपनप्रमाणज्ञश्चतुर्मार्गकृतश्रमः ।
 प्रतिग्राही च (ग्रहीता) सिद्धीनामङ्गदोषविवर्जितः ॥ २९८ ॥
 स्वभ्यस्तकरणः सामे गीतज्ञो गुणितग्रहः ।
 सुसङ्गीतप्रयोगज्ञो मृदङ्गी तु भवेद् गुणैः ॥ २९९ ॥
 भ्रान्तोर्ध्वहस्तः कालज्ञश्छिद्राघरणपण्डितः ।
 अभ्यस्तकरणश्चैव भवेत् पाणविको गुणैः ॥ ३०० ॥
 निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्ती विधानचित् ।
 वादनान्तरवादी च दर्दरी तु प्रशस्यते ॥ ३०१ ॥

सङ्घातानन्योन्यविच्छिष्टान् ॥ २९२-२९६ ॥

कलश्चतुरो रिभितो दीप्तो मधुरः श्रुतिमुखदो हरतो यस्येति । सुस्लिष्टो दृ(ह)ष्टो दृय(दो)सहः ॥ २९७ ॥

प्रतिगृ(ग्र)हीता सिद्धीनामिति ॥ २९८ ॥

अन्तरवाद्यज्ञः । गुणिता अभ्यस्ता ग्रहा ग्रहमोक्षसन्धयो (ये)न । सुष्टु सङ्गीतप्रयोगमेलनिकां जानातीति तथोक्तम् ॥ २९९ ॥

भ्रान्तेत्यत्र भ्रमणक्रियाचतुर ऊर्ध्वाध्वस्थिरश्च हस्तो यस्य ॥ ३०० ॥

वादनस्य मुरजवाद्य(द्या)न्तरं मध्यान्तरं चेति विशेषश्च ॥ ३०१ ॥

एतत् सर्वं नाट्ययोगं समीक्ष्य
 प्रोक्तं वाचं सर्वलोकानुभावात् ॥
 नोक्तं यच्चेदागमाद्वस्तुबुध्या
 सद्भिः कार्यं मार्गजातीः समीक्ष्य ॥ ३०२ ॥
 स्फुटप्रहारं विशदं विभक्तं
 रक्तं विकृष्टं करलेपनं च ॥
 त्रिमार्जनापूरितरागगम्यं
 मृदङ्गवाद्यं गुणतो वदन्ति ॥ ३०३ ॥
 वाद्ये तु यत्नः प्रथमं तु कार्यः
 शय्या हि नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ॥
 वाद्ये च गीते च हि सु(सं)प्रयुक्ते(क्तो)
 नाट्यप्रयोगे(गो)न विपत्तिमेति ॥ ३०४ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे पुष्करवाद्यो नामाध्यायश्चतुर्विंशः ॥

नोक्तं यच्चेदिति । हुडुका विसिसंज्ञानशङ्कामात्रमेतत् । वस्तुतस्तु न
 सर्वमुक्तमिति दर्शयति ॥ ३०२ ॥

विकृष्टमिति । आराच्छ्रवणयोग्यम् ॥ ३०३ ॥

नाट्यस्य वदन्ति वाद्यमिति । पञ्चधेति साम्यात् प्रतिष्ठितं भवति ।
 तदाह । गीते । वाचाऽपि तु सम्प्रयुक्तो नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ।
 गीतातोद्याभ्यां रामरावणादिविशेषास्पर्शनेनैव रसभावचर्वणौचित्यमाधीयते साम्यं च यतो
 भवन्ति सर्वाः सिद्धय इति शिवम् ॥ ३०४ ॥

नादान्तसादाशिवभक्तिधाम

सन्तानकृत्यः कखिलाभिधानः ।

रात्रिन्दिवं तस्य सुतेन दृष्टा

सुपुष्कराध्यायसमाप्तिवृत्तिः ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभि(न)वगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
 पुष्कराध्यायश्चतुर्विंशः ।

॥ श्रीः ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

भिन्नपाठक्रमः ।

ततानोद्यविधिस्त्वेष मया प्रोक्तः समासतः ।
 अवनद्धविभागेन लक्षणं कर्म चैव हि ॥ १ ॥
 आनोद्यानां प्रवक्ष्यामि विधिं वादनमेव च ।
 मृदङ्गपणवानां च दर्दरस्य तथैव च ॥ २ ॥
 गान्धर्वं चैव वाद्यं च स्वातिना नारदेन च ।
 विस्तारगुणसम्पन्नमुक्तं लक्षणकर्मतः ॥ ३ ॥
 अनुवृत्त्या तयोः स्वातेरानोद्यानां समासतः ।
 पौष्कराणां प्रवक्ष्यामि निवृत्तिं सम्भवं तथा ॥ ४ ॥
 अनध्याये कदाचित्तु स्वातिर्वै दुर्दिने दिने ।
 जलाशयं जगामाथ सलिलानयनं प्रति ॥ ५ ॥
 तस्मिन् सरोनिपण्णे^१ च प्रविष्टः^२ पाकशासनः ।
 धाराभिर्महतीभिश्च कर्तुमेकार्णवं जगत् ॥ ६ ॥
 पतन्तीभिश्च धाराभिर्वायुवेगाज्जलाशये ।
 पुष्करी(रा)णां^३ कलरवः पत्राणामभवत्तदा ॥ ७ ॥
 तेषां^४ धीरकलं शब्दं निशम्य स^५ महामुनिः ।
 आश्चर्यमिति सम्प्राप्तमवधारितवान् स्वयम् ॥ ८ ॥

केचिदेकवक्त्रजं केचित् त्रिवक्त्रजं केचिन्निर्वक्त्रजमिति ।
 यथा रेफः सर्ववक्त्रेषु । दका(र)धकारावालिङ्ग्यवामके । आलिङ्ग्य
 दक्षिणे मकारः । वामोर्ध्ववो(र्ध्वा वा) गकारः । कचिदालिङ्गेऽपि
 लाघवार्थं धकारः कर्तव्यः । एवं तत्र प्रतिषेधो न कार्य इति नु(नो)त्तुं

१ मुनौ सरस्थे । २ प्रहृष्टः । ३ पटुः शब्दः । ४ धीरं । ५ सहसा ।

स्वरव्यञ्जनसंयोगः^१ पञ्चपाणिः^२ प्रगतानां^३ समपाणिर्^४ अर्धपाणिर्^५ अर्ध-
पाणिः प्रदेशिनी चेति । एते नीच(नि)गृहीतार्धगृहीतमुक्ता भवन्ति । तत्र
समपाणिहतो मकारः स निगृहीतः । दकार^६ पकारा अक्षता^७ अर्धगृहीताः ।
अर्धपाणिप्रहताश्च^८ कार(क)कारखकारगकारङकाराः । पार्श्वपाणि-
प्रहता निगृहीताश्च तकारथकारहकाराः । अर्धार्धपाणिप्रहताश्च प्रदे-
शिन्या हताश्चालिङ्गे^९ मकारङकारणकाराः । मुक्ताश्च विहस्तप्रहस्त-
प्रहता अपि द्रष्टव्ये^{१०} इति । मुक्ताश्च कुद्ध(द्धा) इत्यर्धपाणि^{११} प्र(ह)तोऽ-
(ता अ)र्धनिगृहीताश्च । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन कार्यं प्रहृतम् ॥ ९ ॥
कृतः ।

षोडशैव तु दृष्टानि वाद्यजान्यक्षराणि तु ।

अनेनैव तु योगेन योज्यं वा(क्)करणं बुधैः ॥ १० ॥

चतुर्मार्गमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।

अङ्घ्रितालिप्तमार्गौ तु वितस्तो गोमुखस्तथा ।

मार्गाश्चत्वार एवैते प्रहारकरणाश्रयाः ॥ ११ ॥

तत्रालिङ्गमृदङ्गप्रहारयुक्तस्त्वङ्घ्रितो मार्गः ।

वामोर्ध्वगप्रहारयुक्तस्त्वाल्लिप्तमार्गः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणोत्क्षिप्तप्रहस्तो^{१२} वितस्तमार्गः ।

आलिङ्गकरणबहुलः सर्वपुष्करप्रहतो गोमुखमार्गः ॥ १३ ॥

इति । तत्राङ्घ्रित^{१३} प्रहारजो यथा । मटंकत्थितघटघेण्डाघटङ्गत्थि
घुङ्गमगत्थिमगघेण्डां सन्धित्थ इत्यङ्घ्रितो मार्गः ।

इदानीमालिप्तमार्गः^{१४} । आलिङ्गकरणबहुलः सर्वादधो मामादधो
माङ्गुदुधेङ्गुदुरनुदुधेघेन्द्रं^{१५} घेन्द्रामाङ् ।

१ संयोगजः । २ प्रहतानां । ३ अर्धार्धधकारा । ४ अक्षरार्ध । ५ ककार । ६ डकार ।
७ द्रष्टव्येति । ८ कुसर्व । ९ प्रहता निगृ- । १० प्रहतो । ११ प्रकारजो । १२ मार्गः दधो ।
१३ घेन्द्रोमा ।

आलिप्तमार्गवाचं विज्ञेयं वादकैरेवम् ।

इदानीं वितस्तमार्गः । तकितां तकिता 'ह्रैत्रां किन्तान्धि' संकेता उदुहुदुकेन्तां वितस्ते स्यात् । अङ्गुलिप्रचालनावर्तितो^१ नकारो मुक्तश्च स एव स्वस्तिकोनो^२ ध्वां^३ कुकयोरर्धनिगृहीतः । तयोरेव सम-हस्तदर्शनात् प्रचालनात् 'हकारो मुक्त इति । 'धत्थतित्थडित्थडित्थकिता खदेङ् खदेङ् गुरुखेन्दु खेण्डझत्थित्थित्थित्थित्थित्थां^४ 'विधातव्यः । एवं वितस्तमार्गगणे 'लमकरवर्जिताः प्रहाराः स्युः । ऊर्ध्वमार्गेण विशेषो^५ कार्या(र्य)श्च गोमुख्याः । "खगमत्थिमटदघेण्डाखुखुणं^६ "खरखेण्डां खेदुङ् खुणुमां दुणकितिकिन्तिकिटिमां^७ खुखुणुद्वेघे^८ धोधा विधातव्या ।

इदानीं गोमुखीवाचम् । डेणघेण्डणखुखुन्धु^९ "लघुदुलेङ्" घट-मटदाङ् दुणुघुणांत्थि घटंघिटिमां कुकुटाङ्गुणुघेङ्किदिमाङ् धे धे खो खो च गोमुख्याः ॥ १४ ॥

ये त्वाल्लिप्तसमुत्थाः सर्वैर्मार्गैस्तु ते विधातव्याः ।

ग्रहणाक्षरसन्धानेऽ^{१०}प्याद(दि)मृदङ्गाद् ग्रहो भवति ॥ १५ ॥

एतेषां तु प्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम् ।

चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरग्रहणं यथा ॥ १६ ॥

धृङ्^{११} "वृङ् घटघङ् मत्थित्थिमटामटत्थिदिङ्मनघेङ् कृङ्कृङ् क्लिकाङ् त्वड्डिते वाचम् ।

मद्रा तकिता धृङ्^{१२} "वृङ्" खो किटि घेडाङ् गंत्थि^{१३} किटिकेत्था "यकुताकितां किरटामिति संयोगो वितस्तेस्तु^{१४} "खोमाङ् गुदुघेङ् घेघेघेण्डां घेघेटद्वमां ।

१ क्षेन्तां । २ नाद्वार्तितो । ३ ध्वां क । ४ हाकारः । ५ धित्थ । ६ ति । ७ क्ता । ८ मार्गे । ९ लमर । १० विशेषा । ११ खट । १२ घर । १३ टिमां । १४ द्वेघेधोधोवि । १५ न्दु । १६ खेङ् । १७ ह्या । १८ धृङ् । १९ मत्थि । २० पिकटाङ् । २१ घृङ् । २२ ध्रो । २३ गंथि । २४ यकुता । २५ घ्रो ।

आलिप्ते संयोगे कार्योऽयं वादने तज्ज्ञैः ॥

घैघेटत्थिकटांगुदुघेङ् घेटां घेण्डां 'धिमिति'त्थिधंकेसरेधेगधे
णोणोणमिति वैष गोमुख्याः । उक्ता मार्गाः ।

एतेषां पुष्कराणां त्रिविधः प्रचारः । समो विषमः समविषम
इति । वामोर्ध्वगयोर्वामसव्ययोरङ्घ्रितामार्गेऽपि कार्यः । समप्रचार-
स्त्वालिप्ते वाद्यकरणे तु बाध्वर्थं(ग) सव्यानां ग्रहणे^१ वामस्तु कर्तव्यः ।
सव्यो^२र्ध्वगमनानां^३ सव्यो विषमप्रचारे तु ॥ १७ ॥

एवं स्वस्तिक योगाद् द्वाभ्यामपि यद् भवेत्तु हस्ताभ्याम् ।

माने वितस्ति संज्ञे प्रहते विषमः प्रचारः सः ॥ १८ ॥

स्वच्छन्दकस्तु करयोः शेषः प्रहतेषु मार्गकरणेषु ।

अङ्घ्रितगोमुखयोगात् समविषमो हस्तसञ्चारः ॥ १९ ॥

शृङ्गारहास्ययोर्वाद्यं^४ योज्यं तथाङ्घ्रिते मार्गे ।

वीराङ्घ्रितरौद्राणां वितस्तमार्गेण वाद्यं स्यात् ॥ २० ॥

करुणरसेऽपि च कार्यं वाद्यं चालिप्तकरणमार्गेण ।

वीभत्सभयानकयोस्तथैव नित्यं हि गोमुख्याः ॥ २१ ॥

रसत्वभावयोगं दृष्ट्वाऽभिनयं गतिप्रचारं च ।

वाद्यं नित्यं कार्यं यथाक्रमं स्थानसंयोगात् ॥ २२ ॥

एतत् प्रहतविधानं कार्यं मार्गाश्रिते^५ रसैः सम्यक् ।

वक्ष्याम्यतश्च भूयो^६ दर्दुरपणवाश्रितं वाद्यम् ॥ २३ ॥

तत्रातिवादिनं स्यात् मुखानामग्रतो यत्र ।

यत्त्वनुगतं मृदङ्गत(ङ्गं)^७ मृदङ्गादनुवादितमुच्यते तु तद्वाद्यम् ॥ २४ ॥

१ धिमिति । २ ग । ३ तो । ४ ध्व । ५ नात् । ६ योगे वाद्यं । ७ ससत्त्व ।

८ श्रितै । ९ मृदङ्गात् ।

‘समवादितमृदङ्गैर्ज्ञेयं साम्येन यद् वाच्यम् ।

‘कखगवं पणवमुखां दोह्रां जुहुलाम्’ ।

एते वर्णा नित्यं पणववाचे प्रयोक्तव्याः ॥ २५ ॥

किरिखिण्डां ‘थोणोथोत्रहुला’ किरिकिण्डां णोणोणाणाश्च किरि-
कण्डां ‘माटामटत्थि टे टे दोण्णां पणवाद्यं तस्य प्रहतं कार्यं कनिष्ठा-
नामिकाग्रैव’ ॥ २६ ॥

प्रशिथिलवञ्चितकक्ष्ये पणवे कङ्कार एकप्रकारस्तु ।

तथै(था)न्ततः प्रहारः पणवे कार्यः प्रशिथिल(लं)वक्ष्ये ॥ २७ ॥

कखररकृतः प्रहारः ‘सोच्छ्वासे तु पणवे विधातव्याः(व्यः) ।

शेषा भ्रान्तकरणसंयोगात् संयोगकृता विधातव्याः ॥ २८ ॥

धोकारस्तु स्वारजे पणवे कक्ष्याञ्चिते तु संभवति ।

णैणकरो^१ युक्तो ह इति पणवप्रकारः स्यात् ॥ २९ ॥

तिर्यग्गृहीतवादननखवर्तिनमिष्यते प्रहारोऽयम् ।

कुहुलां कुहुलां “क्रेमससिन्धिः कुहुलामितीत्थं प्रकारः स्यात् ॥ ३० ॥

एवं च सङ्करकृताः प्रहाराः शुद्धाः प्रकीर्तितास्तज्ज्ञैः ।

दर्दुरपणवमृदङ्गैर्मिश्रितवाद्यं प्रवक्ष्यामि ॥ ३१ ॥

तत्र वर्गिकाभावं केचिदिच्छन्ति मिश्रितं केचित् ।

केचिद् युगपत्करणं केचित् पर्यायकरणं तु ॥ ३२ ॥

“एकैकसम्प्रयुक्ता वर्गानुगतास्तथैव सम्प्रयोक्तव्याः ।

घेता कथं त्रैवो^२ कुहुलां तकिता मृदङ्गेषु ॥ ३३ ॥

अथ दररे “दङ् द्रेरेङ् कुहुलां मदत्थि पणवे च ।

धंमदं^३ हिङ्गं कुहुलां मदत्थि देङ् वेङ् विमिश्रितस्तु ॥ ३४ ॥

१ समवादितं । २ कखगा । ३ लां कुहुलां प्राहुलाम् । ४ थोथोणो । ५ लां । ६ म ।
७ प्रक्रेणैव । ८ पक्ष्ये । ९ स्त्री । १० कारो । ११ कमकिमिङ् । १२ एकैकं । १३ रवो ।
१४ दङ्खेद्रे । १५ टायेङ्गं ।

एभ्यो येऽन्ये शेषा न मिश्रा एवं नित्यशः कार्याः ।
 पूर्वेऽपि च मिश्रत्वं व्रजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥ ३५ ॥
 अथ युगपत् करणं कुहुलाणणां^१ खुखुणोखेद्रोमादोण्णा
 'थथोथीत्थि द्वे योज्यं पणववाद्यम्^२ ध(धु)^३र्यकृतं च
 क्रमशः करणं परिवादने के(दके)^४ न कर्तव्यम् ॥ ३६ ॥
 'भटभेभेधोघोणाणकिरिणि किण्णाकृतं चेति ।
 पणवस्याचारबन्धे कार्यं धाखुखुणेति वाद्यत्रयम् ॥ ३७ ॥
 भूयः कृतं च प्रतिकृत(तं) मार्दङ्गिकदार्दुरिकाभ्यां तु ।
 यद्यत् कुर्यात् समुखं प्रहारजातं गतिप्रचारेषु ॥ ३८ ॥
 अनुगच्छतमक्षरवृत्तं तदेव वाद्यं तु पणवेन ।
 न हि चित्रं कर्तव्यं गतिप्रचारेषु^५ वाद्य(दन)मनन्तज्ञैः ॥ ३९ ॥
 समसहिं तत्र हि तन्न लक्ष्यते पादसञ्चारे ।
 उपरिकरणं^६ यथेष्टं कर्तव्यं पणवे मृदङ्गे च ॥ ४० ॥
 तद्वत् प्रहारकरणं मृदङ्गवाद्ये विधातव्यम् ।
 प्रायेण सर्ववाद्येष्वेव पणवग्रहाः प्रयोक्तव्याः ॥ ४१ ॥
 वक्ष्याम्यतः परमहं दसृक्^७ धेत्ततिता^८ केसदेङ् ।
 केसदेवेदेरेभिण्णत^९ मितनिमत्थि ॥ ४२ ॥
 इति दर्दुरे प्रहरः कार्यो मुक्ते निषण्णे च ।
 कार्यस्तत्र णणण्णारेद्रेग्रेधिकित्थि^{१०} दक्किक्किरणे ॥ ४३ ॥
 वामेन तु^{११} 'झित्थिकसं(लं) तत्त्ववृ(ष्ट)ष्टै(ः) कराग्रेण ।
 मुक्ते तमिति चैव निगृह्याशीघ्रकरणानुबन्धास्थितिरेव हितकं
 स्यात् ॥ ४४ ॥

१ ण्ण ण्णा । २ थथोथीत्थि । ३ धु । ४ दकेन । ५ टरटे धोणणकि । ६ वाद्दहमतं
 तैशैः । ७ करं । ८ प्रकार । ९ छे । १० एउदेङ्गैदे । ११ तति । १२ ण्णीति दक्षिणकरणे ।
 १३ झिथे कृतत्वं पृष्टीक ।

इति दर्दुरे प्रहारे वक्षाम्यूर्ध्वकरणजातम् ।

रूपं कृतं प्रकृतिं (प्रतिकृतं) प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।

पट्टी(ष्टं) वै 'प्रकृति(प्रति) शुष्के(ष्कं) ह्येते(त्तज्) ज्ञेयाः(यं)

(हि) करु(र)णा(ण)जातम् ॥ ४५ ॥

तत्र रूपं नाम विहस्तकरणकरणम् । यथा ।

'गंखुखुणखु'ग्रंक्रमंथिमत्थेत्तरधयं घन्तिमंथिवेण्डां ।

करगुडरणकिटिउंखेघडंवेघडं घेक्कुमिति रूपम् ॥ ४६ ॥

'प्र(ति)कृतं नाम यत्रैकं करणं त्रिपुष्करमप्युद्भावयति । यथा ।
थंखुवणं' खुं क्रमत्थि वर्गेरघटां घटं त्थिध'क सां गुडुं घं कुहलां ह्मां
दोघोघोणा इति ॥ ४७ ॥

कृतप्रतिकृतारूपं प्रतिभेदो नाम युगपत् कृते करणे मृदङ्गानां
यदुपरिकरणेन गच्छति । यथा । घोघोणाखोकुहुला'लणाणात्थि
कटामटात्थिघटधिवेण्डाम् ।

एभिः करणविशेषैः प्रतिभेदो नाम विज्ञेयः ॥ ४८ ॥

विरूपशेषं नाम विरामकृतैः । यथा । खुखुण्णाणोमटघंवेण्डा
'मदघेण्डामत्थि' आंभोमिति वाचं रूपशेषं तु ॥ ४९ ॥

प्रतिशुष्कं नामानुस्वारो मार्दङ्गिकपाणयिकदार्दुरिकाणाम् ।
यथा । घटमटत्थिदुणवेड् किटिघेड् घोड् घोण्डा घोणं घोण खोखो
खेकुडुकुडु किटकिट वखोत्थिणणत्थि ॥ ५० ॥

चतुष्कारूपे सर्वभाण्डे विरामे द्रुतपाणिलयो नद्योघवा(व)-
दोघः । यथा । थंकिटिमंथि'वठिकिटिघिटि घेड् घेण्डाण्डाणं घोण
घोण घट घटगु'दु घेड् गंघेति'रिणगेगं थो थो तथो "घघु ॥ ५१ ॥

१ प्रतिभेदं । २ घं । ३ क । ४ प्रतिभेदं । ५ ख । ६ धंक्ला इदुर्वेकु । ७ लाणणात्थि ।
८ नम् । ९ टघोडाम् । १० आन्धो । ११ थिथिकिटिघेड् । १२ इ । १३ किरिणिण । १४ घश्च ।

करणानां समा'योगं करणेपु विधीयते ।

अनेन (नैव) विधानेन योज्यं वाकरणं बुधैः ।

यतिना(र्ना)म समा स्रोतोगता गोपुच्छचे(जे)ति च ॥ ५२ ॥

यतिपाणि(णी)नां त्रिविधः संयोगः । स च त्रिप्रकारो
भवति । यथा । १ राद्धा(द्धं)विद्धां(द्धं) शय्या(म्या)गतम् । एवम् ।

त्रिप्रकारः संप्रयोगः करणेपु विधीयते ।

'अपपाणिस्तु यत्र स्यात् तथा चैव स्थिता लयाः ॥ ५३ ॥

गोपुच्छा च यतिर्वाद्यं तद्वै 'शय्यागतं भवेत् ।

यथाऽवगीतिप्राधान्यं मार्गश्चैव च दक्षिणः ॥ ५४ ॥

'अत्युक्त(त्त)मेषु पातेषु वाद्यं शय्या(म्या)गतं भवेत् ।

स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यं तथैव च ॥ ५५ ॥

समपाणिस्तथा चैव विद्धं वाद्यं तु तद्ववेत् ।

स्थित्ताल्लयात् प्रभृत्येषां प्रमाणं सम्प्रवर्तते ॥ ५६ ॥

कार्यहानिः 'कुलानां च शेषेष्वन्येषु पाणिषु ।

यतयः पाणयश्चैव या वै वाद्यसमाश्रयाः ।

यथाक्रमं विकर्तव्या नाट्ययुक्तिमवेक्ष्य च ॥ ५७ ॥

तिष्ठो मार्जना नाम ।

मायूरी ह्यर्धमायूरी तथा कामारवी पुनः ।

तिष्ठस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥ ५८ ॥

गान्धारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे ।

ऊध्वगे मध्यमश्चैव मायूर्यश्च स्वराश्रयाः ॥ ५९ ॥

१ सम । २ तनेनैव । ३ राद्धं विद्धं । ४ भव । ५ शय्या । ६ अत्युक्त । ७ भवेत् ॥
वर्तिको वृत्तिमार्गः स्याद् दक्षिणो गतिवादयोः ॥ पात्रेषूत्तममध्येषु विद्धं वाद्यमुदा हृतम् ॥ तथा वाद्यप्रधानं
च परिगणिः समा यतिः ॥ भूतश्चापि लयो यत्र राद्धं वाद्यं तु तद् भवेत् ॥ स्थितान् । ८ कलनां ।

वामके पुष्करे षड् ऋषभो दक्षिणे तथा ।
 धैवतश्चोर्ध्वगे कार्यं अर्धमायूरकाश्रयाः ॥ ६० ॥
 ऋषभः पुष्करे वामे षड् दक्षिणपुष्करे ।
 पञ्चमश्चोर्ध्वगे कार्याः कार्मारव्याः स्वराश्रयाः ॥ ६१ ॥
 एतेषामनुवादी तु जातिरागस्वरान्विताः (तः) ।
 आलिङ्गे मार्जनं प्राप्य निषादस्तु विधीयते ॥ ६२ ॥
 मायूरी मध्यमग्रामेऽप्यर्धां षड् तथैव च ।
 कर्मारवी च कर्तव्या साधारणसमाश्रयाः (या) ॥ ६३ ॥
 स्वरा ये स्थायिनो यान्ति श्रुतिसा (धा) रणाश्रयाः ।
 त एव मार्जनं कृत्वा शेषाः सञ्चारिणः स्मृताः ॥ ६४ ॥
 वामोर्ध्वगाभ्यामाहार्या कार्या वै लेपनं स्वराः ।
 शैथिल्यादायतत्वाच्च कार्यस्त्वाल्लिङ्गकान्तिके ॥ ६५ ॥
 शैथिल्यं च यतं चैव वर्धापीडनमार्दवात् ।
 एवं स्वरोद्भवः कार्यो मार्जनासु प्रयोक्तृभिः ॥ ६६ ॥
 मार्जनं तु मृदा कार्यं वामगोर्ध्वगयोस्तथा ।
 लक्षणं मिथिकायास्तु गदतो मे निबोधत ॥ ६७ ॥
 निःशर्करा निःसिकता निस्तृणा निस्तुषा तथा ।
 न पिच्छिला न विशदा न क्षारकटुका तथा ॥ ६८ ॥
 नावदाना (नवाकृष्टा) न चास्ना (म्ला) नाना न वि (वि) रक्तदा ।
 मृत्तिकालेपनं ह्येषां यथाकार्यं तु मार्जनम् ॥ ६९ ॥
 नदीकूलप्रदेशस्था इयामा या मृत्तिका भवेत् ।
 तोयाव (प) सरणश्लक्षणा तया कार्यं तु मार्जनम् ॥ ७० ॥

१ र्था । २ ङे । ३ या । ४ ना । ५ द्विते । ६ चा । ७ कृता । ८ तु । ९ तथा ।

१० नवाकृष्टा न चा । ११ सा । १२ तोयापसरण ।

बहुका या(द्य)वदाता तु कृष्णा गुर्वी न च स्थिरा ।
 सतुषा न स्वरकरी श्यामा यत्र न दृश्यते ॥ ७१ ॥
 तत्र गोधूम(चूर्णं) वा यवचूर्णं च दापयेत् ।
 यवगोपुच्छचूर्णस्तु(न्तु) कदाचिदुपभु(यु)ज्यते ॥ ७२ ॥
 एकस्तस्य तु दोषः स्यादेकस्वरकरो भवेत् ।
 एवं तु मार्जनायोगाच्छ्यामा स्वरकरी भवेत् ।
 त्रिसंयोगस्य वक्ष्यामि लक्षणं द्विजसत्तमाः ॥ ७३ ॥

त्रिसंयोगो नाम 'गुरुसञ्चयो लघुसञ्चयो गुरुलघुसञ्चय इति ।
 तत्र गुरुसञ्चयो नाम गुरुस्थितलयवृत्तम् । यथा । स्थितदां तकितां
 तकितां घतित्तिं मत्तिं मतथीत्थं घटमथिमावेङ् घण्टामटयामेवं गुरु-
 लघु स्यात् ॥ ७४ ॥

लघुसञ्चयो नाम लघुद्रुतलयप्रवृत्ते यथा । घटमट'घटमत्थि-
 मटात्थिघटघटदुकते लय(घु)संचय इति संयोगा ज्ञेया मृदङ्गवाद्यप्रयो-
 गज्ञैः । (त्रि) 'प्रकृतिर्नाम तत्त्वमनुगतमोघश्चेति ॥ ७५ ॥

अक्षरसदृशं वाद्यं पदवर्णसमं तथैव प्रवृत्तम् ।
 समं सुविभक्तकरणयुतं तत्त्वं वाद्यं विधातव्यम् ॥ ७६ ॥
 समपाण्यप'(व)पाणियुतं स्फुटप्रहारकरणानुगम् ।
 वाद्यं पाण्यं भवेदनुगतं च नैककरणाश्रयम् ॥ ७७ ॥
 (उ')पर्युपरिपाणि'(समं) द्रुतलयं च (विज्ञेयम्) ।
 आविद्धकरणबहुलं वाद्यं योज्यं बुधैरोघम् ॥ ७८ ॥
 सर्वस्यैव तु वाद्यस्य अष्टौ साम्यानि भवन्ति ।
 अक्षरसमं तालसममङ्गसमं लयसमं च ।
 न्यासाव(प)न्याससमं पाणिसमं चेति विज्ञेयम् ॥ ७९ ॥

१ चूर्ण । २ न्तु । ३ गुरुलघु । ४ स्थि । ५ त्थि । ६ टकटघट । ७ त्रिप्रकृ । ८ व ।

९ उपर्यु । १० पाणिसमं चेति विज्ञेयम् ।

ना. ६०

यद्वृत्तं तु भवेद्भानं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।

तद्वृत्तं तु भवेद्वाद्यं तदक्षरसमं स्मृतम् ॥ ८० ॥

ध्रुवाणां ग्रहमोक्षे तु कलान्तरकलासु च ।

यथा(द)ङ्गं क्रियते वाद्यं तदङ्गं सममुच्यते ॥ ८१ ॥

यत्प्रमाणं भवेद्भानं कलाकालप्रमाणतः ।

तत्प्रमाणं तु यद् वाद्यं तद्वै तालसमं भवेत् ॥ ८२ ॥

सम(मा) स्रोतोगता वापि गोपुच्छा च यतिर्यथा ।

यद्विधं तु भवेद्वाद्यं तद्वै यतिसमं भवेत् ॥ ८३ ॥

'व्या(न्या)सान्ध(प)न्यासयोगस्तु स्वराणां हि यथा भवेत् ।

वंशवैणोद्भवं वाद्यं न्यासाव(प)न्यासजं तथा ॥ ८४ ॥

समपाण्युपपाण्यो(ण्यु)क्तं तथैवोपरिपाणिजम् ।

गीतानुगं च यद्वाद्यं स्मृतं पाणिसमं तु तत् ॥ ८५ ॥

अष्टादशजातिकमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । यथा ।
शुद्धा एकरूपाऽऽदेशा गुरुर्वाऽऽदेशरूपा पर्यायो(या)विष्कम्भः पर्यन्त
आरम्भो(म्भः) पाणिंसमंता(मस्ता) दुष्करकरणा^१ ऊर्ध्वगोष्ठिका
उच्चिन्तिता एवं वाद्या मृदङ्गपणवा अवकीर्णा अर्धवकीर्णा सम्प्लवा
विधूतमिति ॥ ८६ ॥

एतासां जातीनां लक्षणमभिव्याख्यास्यामः । तत्र ।

एकाक्षरं द्व्यक्षरं वा यद् वाक्यं(द्यं) सार्वमार्गिकम् ।

भवेत् करणयोगे तु सा शुद्धा नामतो यथा ॥ ८७ ॥

थखोथोथकामेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता । सा शुद्धा विज्ञेया
मध्यस्त्रीणां भवेज्जातिः ॥ गोमुखीमड्डिका(ता)लिप्तौ^२ वितस्नं वाश्रि-
ता(तां) यदा । वादयन्ति तथैकैक एकरूपा हि सा यथा ॥ त्रिङ् धोङ्
दोङ् धोङ् घेघेमेङ् ।

अङ्कितमार्गाक्षरैः समायुक्ता सा त्वेकरूपा जातिर्नृत्ते गीत-
विधानतः कार्या सर्वास्वपि प्रकृतिषु प्रयोज्या । सा स्थिताय(या) द्रुता
वापि देशं कालमवस्थां ज्ञात्वा मध्ये^१ विनियोज्या । 'सर्वात्ये (ण्या)
ता(तो)यानि यत्रैकं करणं भावयन्ति हि ॥ ८८ ॥

मृदङ्गवाद्यानुगमादेकरूपा तु सा स्मृता ।

अङ्कितमार्गाविभक्ता सम्भोगकृते भवति शृङ्गारे ॥ ८९ ॥

देशानुरूपजातिस्थितिलयवृत्तं^२(युक्ता) च कर्तव्या ।

यथा मीमत्थं^३मम्मत्थिकिमा एभिर्जात्यन्तरैः समायुक्ता ॥ ९० ॥

देशानुरूपजातिशृङ्गारे चोत्तरे स्त्रीणाम् ।

वामोर्ध्वगप्रवृत्ता^४ वाद्याक्षित्वा(प्ता) चतुष्टययुक्ता ॥ ९१ ॥

उपदेशादपेतरूपा करुणरसे सा भवेज्जातिः ।

यथा ।

घेद्राङ्^५घेधेमेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ॥ ९२ ॥

देशादपेतरूपा सा कार्या वाद्ययोगेषु ।

पर्यागच्छति पूर्वं यस्मिन् सिद्धैस्तु तं करणजातम् ॥ ९३ ॥

त्रिविधेऽपि च लययोगे पर्याया नाम सा जातिः ।

यथा ।

घेदोङ्^६घेदोङ्गुदुं^७घङ्प्राया वामोर्ध्वगमे वामहस्तसञ्चारा^८ ।

पर्यायकृता जातिर्वीराङ्गुतरौद्रयोगेषु ॥ ९४ ॥

गुरुयुग्मं लघुयुग्मं तथैव च^९ गुरुलघुनी चैव लघुश्चैव ।

यथा ।

धिङ्माङ् घटघेङ् गुदुघेङ्^{१०} दघेङ्^{११} दघेङ् मात्थिमेत्थम् ।

विष्कम्भारूपा जातिः शृङ्गारे चोत्तमस्त्रीणाम् ॥ ९५ ॥

१ ध्येऽपि । २ वर्तनीयानि । ३ युक्ता । ४ त्थि । ५ बोद्याक्षितापकृष्टलययुक्ता । ६ घेद्राङ्
घेद्राङ् । ७ घेङ् घेङ् । ८ रः । ९ लघुगुरुणी चैव गुरुलघुनी । १० गुदुघेङ् गुदुघेङ् । ११ दघेङ्मत्थि ।

एकैकाक्षरयोगाद् यद् वाच्यं सर्वमार्गसंयुक्तम् ।
 पर्यस्ता क्रमहस्ता जातिः समहस्तविचारसंयुक्ता ॥ ९६ ॥
 आकाशे 'र(थ)विमानऋषिविद्याधरभुजङ्गमादीनाम् ।
 चरिते गतिविन्यासेऽथ भा(रा)यां' चैव पर्यस्ता ॥ ९७ ॥

यथा ।

घेङ् ताङ् घेङ् ताङ् देह्लामेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
 पर्यस्ता जातिर्वै साऽधमपुरुषेषु कर्तव्या ॥ ९८ ॥
 अपपाणिकरयुक्तं मभ्यादेण्(क्ता ह्यादौ) मध्यमलयेन न यत्तुल्यम् ।
 आरम्भं तं विद्यादन्तेवासि श्रुतं यस्याः ॥ ९९ ॥

यथा ।

मगठं खुखुं किटां एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
 अधमस्त्रीणां योज्या संरम्भा नाम वै जातिः ॥ १०० ॥
 ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणैर्मुखे क्षिप्ता प्रभूता वितस्तमार्गे तु ।
 पार्ष्णिणिसमस्ता जातिः कार्या शृङ्गारहास्यगतौ ॥ १०१ ॥
 तत्थिंकटमत्थिंकरणैः सपार्ष्णिणिनिपीडैः ।
 'चन्द्रांशुवेन्द्रडिताङ् पार्ष्णिः समस्तः पुनर्जातिः ॥ १०२ ॥
 स्थितिलयगतिविन्यासे शृङ्गारे भवति योत्तमप्रकृतौ ।
 धीरोत्तमपुरुषाणामन्येषां दानवादीनाम् ॥ १०३ ॥
 स्वह(स्व)स्तिकहस्तविचारा सर्व(र्व) मार्दङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
 सा त्रिलयवाद्ययुक्ता दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ १०४ ॥

यथा ।

दुणुदुणुदुणाकिंकधिमवेङ् मदत्थिदुधकिटिघेङ् ।
 एभिर्जात्यक्षरयोगैर्दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ १०५ ॥

१ रथवि । २ थ धारायां । ३ काशादो मध्यम । ४ खुथकिदाम् । ५ दव्राङ् गुषेङ् गुधि-
 ताङ् पार्ष्णिः । ६ प्रकार । ७ मषेङ् दोषेङ् ।

दैत्येन्द्रभुजगराक्षसपिशाचगन्धर्वगुह्यकादीनाम् ।
 गतिविन्यासे कार्या दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ १०६ ॥
 ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखो(त्) क्षिप्तप्रहिता वितस्तमार्गा च ।
 अङ्गोर्ध्वगप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रवृत्ता च ॥ १०७ ॥
 प्रावेणान्तमार्गा वितस्तमार्गाश्रया तु दिव्यानाम् ।
 'अविलङ्घ्य धृङ् धृङ्प्राया जातिरियमूर्ध्वकोष्ठा स्यात् ॥ १०८ ॥
 सर्वैर्मार्गैः समुद्धृत्य यद्वाक्यं करणं भवेत् ।
 उच्चित्तिकां विजानीयाद् गूढशृङ्खलिकाकृत(ता)म् ॥ १०९ ॥

यथा ।

केत्तां केत्तां गदितामेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
 राज्ञां स्वभावग(मने)जातिः^१ कार्या वितस्तिकृता ॥ ११० ॥
 गोमुख्यक्षरसहिता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
 कुहकाभिनये योज्या वैलाम्बिकदृष्टलिङ्गेषु ॥ १११ ॥

यथा ।

घेण्डाण्डादोरकिता घेङ्^२मटत्थि घटगु^३दुघे ।
 एभिस्त्वक्षरयोगैरेवा^४ऽऽवाद्या(वं वाद्ये) भवेज्जातिः ॥ ११२ ॥
 वामनविह्वलखञ्जस्यू(ञ्जेषू)धाङ् गाघे च(गद्यहतवादा^५म्) ।
 'गद्यहतवादा'^६(एवं) वाद्य(द्या)जातिस्त्वेपां गमने तु कर्तव्या ॥ ११३ ॥
 पृथिवी वादितं यत्र पर्वतोऽन्येषु दृश्यते ।
 मृदङ्गपणवादीनां सा जातिः(नां जातिः) सा माजि(र्जि)की यथा^७
 ॥ ११४ ॥

घोघ्रोठोठोमेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।

मृदङ्गपणवा(दी)नां स्त्रीणामेपा(भवेज्) जातिः ॥ ११५ ॥

१ अधिपृङ् । २ गमने जातिः । ३ घेङ् घेङ् मटत्थि । ४ इदुघे । ५ वं । ६ शन्य ।
 ७ पादामेषां वाद्या । ८ सार्वमार्जिकी ।

अवतीर्णं यद् वाद्यं त्रिगुणैर्वाद्यकरणैर्मृदङ्गानाम् ।
दर्दुरपणवोपगमादवकीर्णा नाम सा जातिः ॥ ११६ ॥

यथा ।

केन्तां केन्तां केन्तामेभिर्जाल्यक्षरैस्तु सम्प्र(सं)युक्ता^१ ।
गोमुखमार्गे जातिः सा चैव^२(वं)गुणा विधातव्या ॥ ११७ ॥
अर्धकीर्णविविधैः करणैरिह मार्गयोगलघुयुक्तैः ।
दर्दुरपणवमृदङ्गैरर्धार्ध^३(र्ध)वादने कार्यम् ॥ ११८ ॥

यथा ।

थंगदघेण्डां सेन्द्रामेभिर्जाल्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
सम्प्लवमिति विज्ञेया कर्तव्या वानरैः करणैः ॥ ११९ ॥
दिव्यैर्नानाकरणैश्चित्रैः समृदङ्गप्रहारसंयुक्तैः ।
स्वाभाविकोत्तमगनौ विधूय जातिर्विधातव्या ॥ १२० ॥

यथा ।

‘तिश्चिंसां मटत्थि कणं कुक्राम् ।
एभिस्त्वक्षरयोगैर्विधूतजातिर्विधातव्या ॥ १२१ ॥
एता गतिप्रचारेषु विज्ञेया जातयो बुधैः ।
याश्च नोक्ता मया ‘वाऽ(चा)स्मिन् ता ग्राह्या लोकनोऽर्थतः ॥ १२२ ॥
एवमेतेन विधिना कर्तव्यं वादनं बुधैः ।
गतिप्रचारे गीते च दशरूपे तथैव च ॥ १२३ ॥
सप्तरूपे विधाने च छन्दसा कारितेषु^४ च ।
वाद्यं गुर्वक्षरकृतं ‘तथार्धाक्षरमेव च ॥ १२४ ॥
गतिप्रचारे कर्तव्यं गानसौम्यार्थदर्शनात् ।
तत्त्वं चानुगतं चैव तथौघं करणाश्रयम् ॥ १२५ ॥

राज्ञां ललितभावत्वाद् योज्यं वाद्यं स्वभावजम् ।
 तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं भवेत् ॥ १२६ ॥
 तृतीये त्वौघसंज्ञं तु वाद्यं गतिपरिक्रमे^१ ।
 शेषाणां छन्दतश्चिन्नं ध्रुवाणां सम्प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
 अथ स्थितावकृष्टानां वाद्यं चानुगतं भवेत् ।
 प्रावेशिकीनां कर्तव्यं तत्त्वं चानुगतं तथा ॥ १२८ ॥
 नैष्कामिक्यन्नरगतं कार्यं त्रिलयवादिना^२ ।
 द्रुतं प्रासादिकीनां च ध्रुवा पञ्चविधा भवेत् ।
 एवं ध्रुवाणां कर्तव्यं वाद्यं प्रकरणाश्रयम् ॥ १२९ ॥
 यो मात्रांशविकल्पस्तु ध्रुवापादे भवेदिह ।
 स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्ज्ञैर्गतिपरिक्रमः(मे) ॥ १३० ॥
 एवं गतिप्रचारेषु वाद्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान् ॥ १३१ ॥
 शम्यातालग्रहाः केचित् तथाकाशग्रहाः पुनः ।
 तत्र शम्याग्रहा ज्ञेया नित्यं दक्षिणपुष्करे ॥ १३२ ॥
 चामोर्ध्वगे ग्रहाश्चापि ज्ञेयास्तालग्रहा युधैः ।
 तर्जनीग्रह^३काठिन्य(नित्य)मालिङ्गे परिकीर्तिता(ः) ॥ १३३ ॥
 अथाकाशग्रहाः प्रोक्ता निष्क्रमे वा प्रयोजिताः ।
 आसारितानित्यश(नि श)म्याद्यास्तालाद्यास्तु ध्रुवाङ्गजाः ॥ १३४ ॥
 लयं च न ग्रहं गानं तत्र स्यात् तर्जनीग्रहाः ।
 शीर्षकं चोद्धृता चैव प्रदेशिन्या ग्रहाः स्मृताः ॥ १३५ ॥
 नत्कुटस्याड्डिका(ता)याश्च^४ प्रादेशि(सादि)क्यास्तथैव च ।
 सन्निपातग्रहा ज्ञेयास्तथैवैककला(लो)विधिः ॥ १३६ ॥

आकाशग्रहका ज्ञेयाश्चतुर्विं(द्वि)कलयोगजाः ।
 तथा चाङ्गनिबद्धानि^१ गीतकानि यथाक्रमम् ॥ १३७ ॥
 एवमेते बुधैर्ज्ञेया ग्रहा भाण्डसमाश्रयाः ।
 ताण्डवे सुकुमारे च वाद्यं वक्ष्याम्यतः परम् ॥ १३८ ॥
 अभाण्डमेक(कं)गानस्य परिवर्तनं प्रयोजयेत् ।
 तस्यान्ते सन्निपातस्तु कार्यो भाण्डग्रहो बुधैः ॥ १३९ ॥
 'अथा(धवा) नृत्तशोभार्थमङ्गाङ्गं(ङ्ग)परिकी(व)र्तनम् ।
 गीतकस्य प्रकर्तव्यं 'व(ल)यस्य परिवर्तनम् ॥ १४० ॥
 यत्राभिनेयमङ्गं तु न वाद्यं तत्र योजयेत् ।
 यत्राङ्गहारनृत्तं तु तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ॥ १४१ ॥
 यदा गीतवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।
 तत्राद्यमभिनेयं^२ तु शेषं नृत्तेन योजयेत् ॥ १४२ ॥
 यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिष्यते ।
 गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम् ॥ १४३ ॥
 वाद्यं गुर्वक्षरकृतं तथाल्पाक्षरयोजितम् ।
 मुखोपग(व)हनं^३ कार्यं प्रकृष्टं वर्णतस्तथा ॥ १४४ ॥
 स्थितेऽल्पत्वं प्रहारं तु मध्येऽक्षरसमं तथा ।
 कार्यं तु गीतके वाद्य(द्यं)द्रुते चोपरिपाणित(क)म्^४ ॥ १४५ ॥
 समं रक्तं विभक्तं च स्फुटं 'शुद्ध(द्वं) प्रयोगजम् ।
 नृत्ताङ्गग्राहि कालज्ञैर्वाद्यं योज्यं तु ताण्डवे ॥ १४६ ॥
 सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वं ह्यनुगतं भवेत् ।
 अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघं च वादयेत् ॥ १४७ ॥

१ द्विकल । २ न्धानि । ३ अथवा । ४ लयनस्य । ५ ज्ञेयं । ६ वहनं । ७ कम् ।
 ८ शुद्धं ।

स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथागानं तु वादयेत् ।

पदनृत्ताङ्गहारेषु कृतेन वै प्र(न प्र)क्रमेण तु ॥ १४८ ॥

यो विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्वितः ।

स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोगतः ॥ १४९ ॥

एतास्तु जातयः प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाण्डजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकारान् वाद्यसंश्रयान् ॥ १५० ॥

अथ प्रकाराः । चित्रं^(त्रः) समं^(मो) विभक्तं^(क्तो)
हीनं^(छित्तो) भिन्नं^(छिन्नविद्धो) विद्धं^(द्धो) (ऽनुपीडः) स्वरूपं^(पः)
'स्वरूपानुगतम(तोऽ)नुगतः अ(सृतोऽ)नुस्मृतः(सृत)विच्युतो दुर्गः
अ(र्गोऽ)वकीर्णः अ(र्गो)र्धावकीर्ण एकरूपः परिक्षिप्तः सञ्चि(साचीकृ)-
तः समलेखः चित्रलेखः सर्वसमवायः(यो) दृढ इति ॥ १५१ ॥

तत्र ।

'रचितादिभिः प्रयुक्तं चित्रैः करणैरनेकविधहस्तैः ।

त्रिलयं त्रिपाणियुक्तं चित्रं वाद्यं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ १५२ ॥

दर्दुरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणैस्तु यः सम्यक् ।

समयतिकालाङ्गयुतः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥ १५३ ॥

एकाग्रनस्तथा यत्या यतश्च संस्थानसंविभक्तश्च ।

अक्षरपाणिलयेषु च विभक्तस्तु^१ ख (स विज्ञेयः) ॥ १५४ ॥

वाद्यं तु त्रिलयं यत्र सहसा च विवर्धते ।

सर्वातोद्यप्रवृत्तं तु प्रकारश्छिन्न एव सः ॥ १५५ ॥

अपपाणिमृदङ्गानां पणवोपरिपाणि च ।

भवतो यत्र वाद्ये तु छिन्नविद्ध इति स्मृतः ॥ १५६ ॥

मृदङ्गकरणं वाद्यं पणवो वेधयेद् यदि ।

सूचीवेधैर्विचित्रैस्तु करणैर्विद्ध एव सः ॥ १५७ ॥

१ त्रः । २ मः । ३ क्तः छिन्नः छिन्नविद्धः अनुविद्धः स्वरूपः । ४ स्वरूपानुगतः अनुस्मृतः ।

५ रिविना । ६ चिस्तु ।

विद्वानुविद्वये द्वाभ्यां^१ (द्वं यद्वाचं) सर्वातोद्येषु दृश्यते ।
 परस्परविरोधे तु अनुपीडस्तु संस्मृतः^२ ॥ १५८ ॥
 विशुद्धवाचप्रकृतिः समतालकृतस्तथा ।
 स्वरूपापगतं चै(तश्चै)व स्वरूप इति संस्मृतः ॥ १५९ ॥
 मुखः (खो वा) पणवो वापि पणवो दर्दुरोऽपि वा ।
 तथानुयायादातोद्यं स्वरूपानुगतस्तु सः ॥ १६० ॥
 अनुगत्य मृदातोद्यं गच्छेद् यत् स समं^३ पुनः ।
 श्रुतवत् समता वाद्ये तदाऽनुसृत उच्यते ॥ १६१ ॥
 एकैकानुगतं मा(गा)दं वाद्यजातिसमन्वितम् ।
 कृत्वाऽन्यजातिकं कुर्यात् तदाऽनुसृतविच्युतः ॥ १६२ ॥
 यत्र प्रचारविषमः^४ (मं) सर्वमार्गप्रबोधनम् ।
 अविभक्ताक्षरकृतं तद् दुर्गं वाद्यमुच्यते ॥ १६३ ॥
 समवृत्तैर्मृदङ्गस्तु वाद्यते पणवैर्यदा ।
 नानाविचित्रकरणैरवकीर्णस्तदा स्मृतः ॥ १६४ ॥
 हुता^५ (तं) लयं समारुह्य पणवो दर्दुरोऽपि वा ।
 अवधानोऽपि यत्र स्यादर्धकीर्णा तु सा सदा ॥ १६५ ॥
 सर्वातोद्यानि यत्रैकं करणं भावयन्ति च ।
 समवृत्तपदान्येव एकरूप इति स्मृतः ॥ १६६ ॥
 पणवैश्चोदितं यत्र वाद्यमल्पमृदङ्गजम् ।
 सुविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तं तु^६ (तस्तु) स स्मृतः ॥ १६७ ॥
 चित्रं हि करणं यत्र पदेनैकेन वाद्यते ।
 नृत्ताङ्गहारानुगतं ज्ञेयं साचीकृतं तु यत् ॥ १६८ ॥

१ विद्वं यद्वाचं । २ विद्वं तु स स्मृतः । ३ समयं । ४ मं । ५ ते मृ । ६ तं । ७ अव-
 सरतो । ८ -मल्पं । ९ तस्तु ।

कृत्वोपरिगतं वाद्यं पणवे^१(वो) दर्दरोऽपि हि ।

यत्रोदीक्षेत मुखान्^२ समलेखस्तु स स्मृतः ॥ १६९ ॥

चित्रं बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।

क्रियते यत्र संरब्धैश्चित्रलेखस्तु स स्मृतः ॥ १७० ॥

सर्वमार्गकृतो यस्तु सर्वपाणिलयाश्रयः ।

विचित्रश्च विभक्तश्च स सर्वसमवायकः ॥ १७१ ॥

यस्तु मध्यलयोपेतः समः स^३ विहिताक्षरः ।

गतिप्रचारविहितः प्रचारो दृढ एव सः ॥ १७२ ॥

एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या नाट्यसंश्रयाः ।

गतिप्रचारे गीते च रसभावौ समीक्ष्य तु ॥ १७३ ॥

एते प्रकारा जात्यश्च सर्वमार्गेषु ते स्मृताः ।

ते वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवलाः स्मृताः ॥ १७४ ॥

एतेषां प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामि । तत्रोपविष्टैः प्राङ्मुखो रङ्गे कुतव(प)विनिवेशः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयोर्नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतव(प)विन्यासः । रङ्गाभिमुखा मार्दङ्गिकपाणविकर्दारिकेषु गायकनायिका^४ वांशिकवैणिकसहितेषु अ(व)शिथिलायततन्त्रीबद्ध^५स्तनितेष्वतोद्येषु यथाग्रामरागमूर्च्छानां मार्जनानुलिप्तेषु मृदङ्गपूद्धारया निपीडितेषु निगृहीतार्धनिगृहीतमुक्तप्रकारेषु^६ दर्दरवादनमुख्यविन्यस्तहस्तैर्वादकैर्देवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव त्रिसामः कर्तव्यः । स तु सर्वचराचरोत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तुब्रह्मणो मुखाभिव्यक्तेन प्रथमेन साम्ना वामपार्श्वे चन्द्रं सम्प्रीणयति दक्षिणेन पद्मगान् । अथान्तरेण जलसाम्ना मुनीन् । आग्नेयेन वृहत्साम्ना देवतेन च ॥ १७५ ॥

एवं प्रीणयते यस्माद् दैवतानि यथाक्रमम् ।

तस्मात् त्रिसाम विज्ञेयं त्रिसामत्वाद् बुधैरिह ॥ १७६ ॥

एवं च श्रूयते यस्माद् ब्रह्माणं केशवं शिवम् ।
 तस्मादेतत् त्रिसामं तु ऋषिभिः परिकीर्तितम् ॥ १७७ ॥
 चतुर्णामपि वेदानामादावोङ्कार उच्यते ।
 तथात्र सर्वगीतानां त्रिसाम परिगीयते ॥ १७८ ॥
 त्रिप्रकारं त्रिलयकं तथा चैवाङ्किताश्रयम् ।
 षट्कलं त्रिकलं चैव त्रिसाम परिकीर्तितम् ॥ १७९ ॥
 त्रिविधः साक्षरविधस्तु(धो) गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।
 यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितं भवेत् ॥ १८० ॥

तस्यैव चान्ते पूर्वैरङ्गविधिमनुप्राप्तं छन्दोसमेनाक्षरसमेन च
 वाद्यं बहिर्गीतविधानवस्तुत्रितयं वर्तनीयम् । तत्र च सा नितम्बि-
 योगं च तथानुगतं वाद्यं प्रायः प्रयोक्तव्यम् । वृत्ते वस्तुत्रिसाम्ना
 च प्रकृत्याहारोऽयं वर्तनं यो^१ गीतिकावद् वाद्यं प्रवर्तते । तत्रादौ
 वामोर्ध्वगप्रचारयुतं पश्चादालिङ्गनविमर्दं(र्द)नो^२ गोपुच्छा यदि सामा-
 द्यपि चित्रकरणयुतं चतुर्मागं विपश्चीवाद्यं प्रवर्तयितव्यम् । पूर्वं
 भाण्डेनाभिव्यञ्जिते रङ्गे स्त्रीवालमूर्खावि(व)कीर्णे च रङ्गे कुतूहल-
 मुत्पन्ना(त्पादना)र्थ^३ भवति ॥ १८१ ॥

अपि च ।

आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः ।

सुकुमारा^४(रं)स्त्र(स्त्रि)यश्चैव^५ निकृष्टमितरे जनाः ॥ १८२ ॥

तत्र भाण्डे ताण्डवप्रयोगमधिकृत्यावतरणकाले लघुपाद-
 सञ्चयैर्मादङ्गिकैरङ्गुलिप्रचलप्रागं वाद्यं योज्यम् । तत्रान्तराभिमुखो
 गायकः । गायकस्य वामपार्श्वं वैणिकः । वैणिकस्य दक्षिणे मृदङ्ग-
 वादकः । गातुरभिमुखा गायकाः । नर्तक्यवतरणगीतान्ते सन्निपाता
 ज्ञेयाः । लास्यनृत्ताङ्गहारानुगतं वाद्यं करणधातुसंयोगमित्युच्यते ।

समं रक्तमित्यादि तत इदानीं वामोर्ध्वगप्रहारसंयुक्तमालिप्तमार्गदेश-
करसंश्रयं समुत्थापन्न(पन)केन^१ वाद्यं योज्यम् । यथा । दीर्घेङ्
मतिखङ् मथांदेङ् भिविदिं^२ कं ग्नुं खोकणे देघां केत्तां केत्तां किट धेङ्
इति । 'पूर्वरङ्गलघपातनिर्दिष्टप्रयोगसमुत्थापनके वाद्यं योज्यमिति ।
तयोः परं यत् परिवर्तनं चतुर्मासिकं शुद्धजात्याश्रयं यथा प्रोक्तम् ।
खोखोणं खोखाणां श्रखोखोणा । एतद्द्रव्यैर्यववाद्यं स्यात् । पुनः(ः)-
स्त्री वान्या स्यात् । थोखोदोखो खकेणां घघेत्तां घ । नपुंसकपदे यथा-
"खरं खं दुमार्गि इति । चतुर्थकारप्रवेशे च वाद्यं वस्तुत्थापनके चाप-
कृष्टायामर्धमपि चार्थग्रहो यथा । घघेत्तां^३ घे खोखोङ्घो घणं दोषां दों
घ दो घ घ घे इति । शुष्कावकृष्टायां^४(यां) यथा । थो खो थो खे ख
धोधेङ्णादभ्यङ् खोप्रोकेतांकखेखेणकसुगुक्घेङ् गिणाणां खिखिखेङ्
ताङ् खेङ्णं किटिकिटि घघेङ् घघेङ् कटुखुदुकं लबला खोखोखो^५खो-
खाध्रंकेटां मार्णिणांमां किटिघ^६णि इति । सन्निपातग्रहः(हो) यथा ।
वामकरणे का^७ खोणो दोदोकं^८ मोकं^९ दहेणणा धो धो^{१०} धो घटमटत्थि
"खंघोखोखोखोकटकटङ्" "खेखाखो-तिथि कटकटां घटकमत्थि घे खो"
मिथि णाणां किटिकिगां खरुत्थमिनि आलिप्तमार्गाश्रितं वाद्यम्

॥ १८३ ॥

अतः परं महाचार्यवितस्तमार्गाश्रितं वाद्यम् । प्रदेशिन्या
ग्रहो यथा । णणणखो^{११} मधुणां खोखोमत्थि तकितां तकितां किटिकि-
तो^{१२} किटिकितो^{१३} खोखोमतितो^{१४} मत्थिघ मत्थिघं तिकिनि केन्तां केन्तां
द्रेतां ततकेन्तां घेतोन्द्रं केन्तां द्रान्तां किण्णां केन्तां मुद्रां धोध्रंके-
संध्रंध्राद्रा^{१५} ध द्रे द्रां द्राघं द्राघं द्रावेङ् इति । "केस(केङ्)कोपक्षेप-
णात् सिद्धिः । एतावच्चतुरश्रम् ।

पूर्वरङ्गविधाने भाण्डवाद्यं प्रयोजयेत् ।

१ पनकेन । २ कं कं खो । ३ इति पूर्व । ४ खरखंडु । ५ घघेष्टो घखणागेणां दोष ।
६ यां । ७ खोखोखा । ८ धत्ति इति । ९ को । १०-११ कः । १२ थोणोथो । १३ घंखोखोकट ।
१४ खोखो निथकट १५ धो । १६ खोकणखोम । १७ केङ्कोप ।

अथश्रुत्वे तदेव कलान्यवहितं पुनश्च नाटकाद्येषु धीरोदात्त-
धीरोद्धतश्रीरललितप्रशान्तानां चतुर्णां नायकानां गतिप्रचारेष्ववस्थासु
निर्गतं वाद्यमुपदेक्ष्यामः । तत्र घं घं घं धाद्रं प्रायो 'वेदा(देवा)नां
गतौ प्रयोज्यम् । घेन्तां प्रयोज(ज्यं)राज्ञाम् । 'घाकेसं घट घेङ् घेङ् घेङ्
घेङ् घटिति धुन किटिति थिद्राणां णां घ द्रां प्रायं मध्यमपुरुषो'(पे)
वाद्यम् । पुनरेव स्थितायां वाद्यविधानं वक्ष्यामि ॥ १८४ ॥

त्रिकलं(ल) द्विकलैककलाश्चतुष्कलाश्चैव पातविन्यासाः ।

तत्र तु साम्यं कार्यं भाण्डेन समं न गानेन ॥ १८५ ॥

स्वस्थो गतिप्रचारो वाद्य(द्यं)त्रिकलश्च(लं च)तुष्कलं वापि ।

(गति)लययतिविधानं समीक्ष्य तज्ज्ञैः प्रयोक्तव्यम् ॥ १८६ ॥

न ह्येककला द्विकला वा ध्रुवाविरामा भवन्ति वाद्येषु ।

तस्माद् भाण्डेन च 'कं(तं) साम्यं कार्यं न गानेन ॥ १८७ ॥

सर्वत्र त्वरितगमनेषु पाताः पूर्वोक्ता ये गतिप्रचारेषु ।

धृङ्धृङ्ध्वेङ्ध्वेङ्प्रायं तत्र च वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ १८८ ॥

गौ(गो)रथविमानयाने पक्षिच(ज)लाकाशजजडचि(वि)चलनात् ।

कार्यं वाद्यं चतुष्केऽप्यन्योन्यकराभिहतं वाद्यम् ॥ १८९ ॥

दुःखार्थिव्याधित'शापक्लेशनिपतितेष्टजनविभवनाशवधबन्ध-
व्रतनियमोपवासयुक्तेषु पूर्वलिप्तमार्गाश्रितमुत्थापनवाद्यं प्रयोज्यं
स्यात् । दैत्यदानवयक्षराक्षसभूतपिशाचग्रहा 'दिनिथाभ्राङ्दुङ्ध्वध-
संयुक्तं घुटुटुकृतं तकेथोद्राम् इत्येवमादि करणैर्गतिवाद्यं प्रयोजयेत् ।
खञ्जविकलवामनकुब्जादीनां प्रवृत्तगमनेषु घेन्तां कटकामिति वाद्यं
प्रयोक्तव्यम् । यतिमुनिपाशुपतशाक्यादीनां दोखो 'विखिदगुदुखेङ्
'कमनदोधन्तिकिती' वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । विदूषकोपधापन'पण्ड-
वर्षवरादीनां घं घं त्राणोण्णा दो ण्णा ण्णा ण्णामिति वाद्यं पुनश्चैव ।

१ देवानां । २ धंक्लं घट घेङ् घेङ् घट । ३ वे । ४ पाद । ५ तं । ६ जगुलिचलनात् ।
७ शव । ८ दिग्व्रङ् दुङ् खद्य । ९ खि । १० क्लन । ११ तितिवा । १२ मुण्ड ।

अथ वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां ध्रं ध्रो द्राङ् द्रों धीङ् द्रोणां खो खोणाम् इति वाच्यं प्रयोक्तव्यम् । अथ राज्ञां 'अग्निधभिर्गोकं खु खु इति वाच्यं प्रयोज्यम् । 'अधमानां वेद्याशिल्पकारि(र)काणां नागरिकीयानां(काणां) धकुकुद्विकिटमत्थिति' णंगोणां धो इति ॥ १९० ॥

एवं तावत् समासाभिहितं स्त्रीणामवस्थान्नरितानां च । एत एव पौरुषवाच्यविशेषाः । तस्मात् सामान्यतो हि भयक्लेशशोकक्रोधादयो विभावाः^१ समुत्पद्यन्ते । तत्र "भ(भा)वापेक्षं मार्गाश्रितवाच्यं योज्यं भवति ॥ १९१ ॥

अपि च ।

जातिमार्गप्रकारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा ।

वादयेद् वस्तु सङ्कीर्णं स श्रेष्ठो वादकः स्मृतः ॥ १९२ ॥

अन्तरवाद्यानि च विप्रकारितं^२ सिद्धग्रहणं परिच्छिन्नमिति । तत्रानुबन्धसंज्ञानामान्तरवाच्यम् । यथा । खोखोणां खो वे इति पाठ्य(म्) । विप्रहारितः^३ (तो) यथा । धद्रां छ खाखो^४ इति ॥ १९३ ॥

सिद्धिरपि वा ।

ऐश्वर्ये विस्मृते श्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।

सिद्धिर्वाचैव कर्तव्या नानाकरणसंश्रया ॥ १९४ ॥

सा च सिद्धिर्यथा मार्गकरणाश्रया कार्या चित्रकरणा पञ्च-
षट्कला^५ । अथ परिच्छिन्नं सर्वभाण्डकं द्रुतध्रुवाभूयोपगमने
गम्भीरधीरप्रहारमुद्धतं यथा पञ्चषट्कलं च तत्रोत्तमानां वितस्त-
भुजाश्रितं घुं घुं घुं क स इति^६ । अथोत्तमस्त्रीणामद्धितवाद्याश्रितं
यथा । णण्णां खो खो णण्णामिति । अथाधमानां खण्डनं नत्कुट-
विषयं यथा । सं संकेत किटि किण्णामिति । अवस्थान्तरेषु पुनरेवार्ध-
कृतं भविष्यति च^७ । वाद्यविरामे वाच्यं साधनकृते विरामे च वस्त्रा-

१ अविश्वत् गो । २ अथ मध्यमानं । ३ किणरीणां । ४ दयोऽपि भावाः । ५ भा । ६ कं ।
७ कः । ८ द्रां खो खो इति । ९ षट् षट्कला । १० क इति । ११ भवत्यपि च ।

हरणविनिपाते संयमनकाले । अथ प्रासादिक्यां समपादो विभक्त-
करणवाद्यं योज्यम् । द्रुतायामुपरिपाणिकरणम् । अजितायामप-
कृष्टसामे(मै)कसन्निपातकृतमिति ।

एवमेतत् प्रयोक्तव्यं वाद्यं गतिपरिक्रमे ॥ १९५ ॥

अङ्गितायां च णा खो खो ण दे दे दे दे दे खो खो धुंण धुण् इति^१ ।
अथ नत्कुदखञ्जयो(ः) णण्णाखुखुणाण्णा^२ण्णा खोणं^३ण्णा ण्णा दे दे दे
खो खो खो खो वे इति । 'अथोद्गात्यसम्भ्रमावेगामर्घार्थविस्मयोत्सा-
हजो भोगाय तस्य यत् तदुद्गात्यं सम्प्रकीर्तितम् ॥ १९६ ॥

मोक्षानिदानीमुपदेक्ष्यामः । 'तत्राङ्गितद्रुताः ध्रां तिडि^४ 'तिन्तां
इति । असन्स्थिताया घतनामिति । अपकृष्टायां वधधमिति^५

॥ १९७ ॥

एवमेते ग्रहा मोक्षा द्रुतपा(क्षा पा) त्राणां गदिता मया ।

निष्कामे च प्रवेशे च आक्षेपिक्यन्तरासु च ॥ १९८ ॥

एवं तालकलास्वरा(र)ज्ञानेन मार्दङ्गिकेन भवितव्यम् ।

भवति चात्र श्लोकः ।

अतालकमतालज्ञमशास्त्रज्ञमवादकम्^६ ।

चर्मघातकमित्येवं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १९९ ॥

अनेनैव विधानेन योज्यं वाद्यं प्रयोक्तृभिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आतोद्यानां तु लक्षणम् ॥ २०० ॥

त्रिविधा(त्रिधा) क्रिया मृदङ्गानां हरीतकियवाश्रया ।

तथा गोपुच्छरूपा च भवत्येषां स्वरूपतः ॥ २०१ ॥

हरीतकयाकृतिस्त्वङ्कया यवमध्यस्तथा स्वकः^७ ।

आलिङ्ग्यैव गोपुच्छाकृतिरेषां प्रकीर्तितः ॥ २०२ ॥

१ पाणिकं चित्रकरणम् । २ धुं धुं इति । ३ ण्णा खो । ४ णाण्णा दे । ५ अथाद्गात्यं ।
६ तत्राङ्गिता द्रुताः । ७ कि । ८ धामिति । ९ तालकाल । १० हं च वादकम् । ११ ध्वकः ।

तालास्त्रयोर्ध्व(र्ध)तालाश्च मृदङ्गा(ङ्गो)ङ्गिक इष्यते ।
 मुखे तस्याङ्गुलानि स्युस्त्रयोदश चतुर्दश ॥ २०३ ॥
 ततो(थो)र्ध्वकश्च कर्तव्यश्चतुस्तालप्रमाणतः ।
 मुखं तस्याङ्गुलानि स्युरष्टावेव समासतः ॥ २०४ ॥
 पणवश्चापि कर्तव्यो दीर्घत्वे षोडशाङ्गुलः ।
 कृशो मध्या(ध्ये)ङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखं त(खस्त)था ॥ २०५ ॥
 ओष्ठस्तस्य च कर्तव्यस्तत्रैरध्यर्धमङ्गुलम् ।
 मध्ये तु सुपिरं तस्य चत्वार्येवाङ्गुलानि तु ॥ २०६ ॥
 दर्दरस्य 'शुभंकारो भवत्यष्टिमुखस्तथा ।
 मुखं च तस्य कर्तव्यं घटस्य सदृशं बुधैः ॥ २०७ ॥
 द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठं च समासतः ।
 अन ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥ २०८ ॥
 न ज्वरोपगतं चर्म न च क्लृप्तमुखाहव(वह)म् ।
 न मेदोपगतं क्लिन्नं न च धूयादिदूषितम् ॥ २०९ ॥
 पङ्क्तिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं चर्म निर्वर्तिनं गवाम् ।
 देवताभ्यर्चनां कृत्वा ततः स्थाप्य महीतले ॥ २१० ॥
 चित्रायामथवा हस्तेऽहनि पुण्ये शुभौ(भे) तिथौ ।
 उपाध्यायः शुचिर्भूत्वा कुलीनो राजवर्जितः ॥ २११ ॥
 घनज्ञो गीततत्त्वज्ञो मधुरो निश्चतेन्द्रियः ।
 सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रतः ॥ २१२ ॥
 मण्डलत्रयमालिप्य गोमयेन सुगन्धिना ।
 ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं त्रिपु तेषु प्रकल्पयेत् ॥ २१३ ॥

तालास्त्रयोर्ध्वं (ध) तालाश्च मृदङ्गा (ङ्गो)ङ्गिक इष्यते ।
 मुखे तस्याङ्गुलानि स्युस्त्रयोदश चतुर्विंश ॥ २०३ ॥
 ततो (थो)र्ध्वकश्च कर्तव्यश्चतुस्तालप्रमाणतः ।
 मुखं तस्याङ्गुलानि स्युरष्टावेव समासतः ॥ २०४ ॥
 पणवश्चापि कर्तव्यो दीर्घत्वे षोडशाङ्गुलः ।
 कृशो मध्या (ध्ये)ङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखं त (खस्त)था ॥ २०५ ॥
 ओष्ठस्तस्य च कर्तव्यस्तत्रैरध्यर्धमङ्गुलम् ।
 मध्ये तु सुपिरं तस्य चत्वार्येवाङ्गुलानि तु ॥ २०६ ॥
 दर्दरस्य 'शुभंकारो भवत्यष्टिमुखस्तथा ।
 मुखं च तस्य कर्तव्यं घटस्य सदृशं बुधैः ॥ २०७ ॥
 द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठं च समासतः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥ २०८ ॥
 न ज्वरोपगतं चर्म न च काकमुखाहव (वह)म् ।
 न मेदोपगतं क्लिन्नं न च धूमादिदूषितम् ॥ २०९ ॥
 पङ्क्तिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं चर्म निर्वर्तितं गवाम् ।
 देवताभ्यर्चनां कृत्वा ततः स्थाप्य महीतले ॥ २१० ॥
 चित्रायामथवा हस्तेऽहनि पुण्ये शुभौ (भे) तिथौ ।
 उपाध्यायः शुचिर्भूत्वा कुलीनो राजवर्जितः ॥ २११ ॥
 घनज्ञो गीततत्त्वज्ञो मधुरो निश्चयेन्द्रियः ।
 सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रतः ॥ २१२ ॥
 मण्डलत्रयमालिप्य गोमयेन सुगन्धिना ।
 ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ॥ २१३ ॥

आलिङ्ग्य स्थापयेत् पूर्वं ब्रह्माणं पूर्वमण्डले ।
 उर्ध्वकं तु द्वितीयस्मिन् रुद्रनाम्नि निपातयेत् ॥ २१४ ॥
 तिर्यक् कृतां गतिं सम्यग् वैष्णवे मण्डले न्यसेत् ।
 बलिपुष्पोपहारैश्च नानापुष्पैर्विचित्रकैः ॥ २१५ ॥
 आलिङ्गे चञ्च(चाञ्च)लिं दद्यात् मधुपायसमिश्रितम् ।
 अपूर्व(पो)ल्लपिकामिश्रामालिङ्गे सम्प्रदापयेत् ॥ २१६ ॥
 अनन्तरं च दातव्यं सर्वमेवोर्ध्वके बलिम् ।
 स्वस्तिकासूपिकाधूपरूपकैश्च तिलैः सह ॥ २१७ ॥
 उन्मत्तकरवीरैश्च पुष्पैरन्यैश्च भूषितः ।
 बलिः कार्यः प्रयत्नेन रक्तो रक्ताम्बरैः सह ॥ २१८ ॥
 वैष्णवे मण्डले स्थाप्य सर्वबीजकृतो हितम् ।
 शुद्धस्यालम्बनैः पीतैश्चरुभिश्च सहासवैः ॥ २१९ ॥
 वाचयित्वा द्विजान् स्वस्ति दत्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ।
 पूजयित्वा च गन्धर्वान् पश्चाद् वाचं समाचरेत् ॥ २२० ॥
 तन्त्रीभिः पणवं तु स्यात् सभृष्टया(ष्टा)भिः समन्ततः ।
 घातपुष्करिकाश्चैव योजयेत् तत्र कर्मणा ॥ २२१ ॥
 मृदङ्गपणवा वापि कर्तव्या दर्दरास्तथा ।
 दैवतानि च वक्ष्यामि यान्येषां च भविष्यति(वन्ति हि) ॥ २२२ ॥
 लक्षश्लक्ष्णः शङ्खकर्णो आ(आ)मणी च तथा महान् ।
 एतास्तु देवता विप्रा मुरजेषु प्रकीर्तिताः ॥ २२३ ॥
 क्रड्मयत्वान् मृदङ्गं तु भाण्डो भाण्डाकृतीनि च ।
 मुरजं शुद्धिकरणादानोद्यं तोदनात् तथा ॥ २२४ ॥

भाण्डस्यादौ प्रमाणेन पणवश्च विधीयते ।
 दारणाद् दण्डवाद्यानां दर्दरः परिकीर्तितः ॥ २२५ ॥
 दृष्ट्वा मृदङ्गपणवदर्दरं च महामुनिः ।
 मेघैस्तु स(स्व)रसंवादान् मृदङ्गो नाम चाकरोत् ॥ २२६ ॥
 विद्युज्जिह्वो भवेद्वाद्यो मेघस्य तु महात्मनः ।
 ऐरावणो महामेघस्तथा चोर्ध्वगतो भवेत् ॥ २२७ ॥
 आलिङ्ग्ये च तडित् ख्याता नाम्ना मेघो^१ बलाहकः ।
 दक्षिणे पुष्करे मेघा^२(घः) कोकिलो नाम स स्मृतः ॥ २२८ ॥
 मृदङ्गश्चैव नाम्ना च ऊर्ध्वको नान्यथोच्यते ।
 अङ्गारः सिद्धिरित्येवमालिङ्ग^३श्चाष्टपिङ्गलः ॥ २२९ ॥
 तत्प्रियोऽपि वलिस्तेभ्यो दानव्यः सिद्धिमिच्छता ।
 पूजयित्वा तु तां देवीं प्रेक्षां रङ्गे प्रकल्पयेत् ॥ २३० ॥
 करीषस्य तु सङ्घाते मृदङ्गांस्थापयेद् बुधः ।
 नाटकेऽङ्के प्रकरणे वीथ्यां भाणे डिमे तथा ॥ २३१ ॥
 मृदङ्गपणवाश्चापि दर्दरं चोपकारयेत् ।
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं मृदङ्गानां तु लक्षणम् ॥ २३२ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि^४ उपहस्तस्य लक्षणम् ।
 'कर्करी समहस्तश्च हस्तपाणित्रयं तथा ।
 वर्तना दण्डहस्तश्च पञ्चशिक्षाकरा(र)स्ततः'^५ ॥ २३३ ॥
 तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन 'सदेशाद्रुतिभिस्ततः ।
 'पर्यायपतनज्ञेया कर्करी'^६ हस्तयोर्द्वयोः ॥ २३४ ॥

१ पणव । २ को । ३ घः । ४ ता । ५ म । ६ कर्करी । ७ रस्ततः । ८ स्व ।
 ९ पर्याया । १० कर्करी ।

समयोः समतालेन द्वयोर्हस्ततलार्थयोः ।
 पर्यायशः प्रपातो यः समहस्त इति स्मृतः ॥ २३५ ॥
 विभावितस्य वामस्य पार्श्विणनाङ्गुलिभिस्तथा ।
 सकृदक्षिणहस्तस्य हस्तपाणित्रयं भवेत् ॥ २३६ ॥
 पूर्वं दक्षिणहस्तेन क्रमाद् वामेन 'वा(पा)दतः ।
 चत्वारो यत्र वर्तन्ते वर्तनाद् वर्तनाः स्मृताः ॥ २३७ ॥
 प्रथमं वामहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।
 प्रहाराः क्रमवातेन दण्डहस्तः समस्तयोः ॥ २३८ ॥
 सौष्ठवं लाघवं चैव बाहुल्यं दृढताऽपि च ।
 सर्वेषां चैव हस्तानां गुणाश्चत्वार ईरिताः ॥ २३९ ॥
 एवमेतन् मया प्रोक्तं हस्तानामपि लक्षणम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वादकानां तु लक्षणम् ॥ २४० ॥
 गीतवादकलापातग्रहमोक्षविशारदः ।
 अथ लघुहस्तच्छिद्रपाणिर्विधिज्ञः सिद्धिस्थाने ध्रुवाङ्कुशलः ।
 कलाभिरतो मधुरहस्तः सुनिविष्टो मार्जनो बलवान् ॥ २४१ ॥
 सुविहितशरीरबुद्धिः संसिद्धो वादकः^१ श्रेष्ठः ।
 आलेपवप्रमाणज्ञश्चतुर्मार्गिकृतश्रमः ॥ २४२ ॥
 प्रतिग्रहीता सिद्धीनामगदो निश्चलो निपुणः ।
 शीघ्रो लघुहस्तो विधानविद् वादनान्तरे वेदी^२ ।
 दर्दरी च प्रशस्यते ॥ २४३ ॥
 [प्रतिग्रहीता सिद्धीनामङ्गदोषविवर्जितः ।
 निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानविद् ।
 वादनान्तरवेदी च दर्दरी च प्रशस्यते ॥]

एतत् सर्वं नाट्ययोगं समीक्ष्य
 प्रोक्तं वाद्यं सर्वलोकानुमानात् ॥
 नोक्तं यन् मानागमाच्छास्त्रबुद्ध्या
 सद्भिः कार्यं मार्गजार्तिं समीक्ष्य ॥ २४४ ॥
 स्फुटप्रहारं विषमं विभक्तं
 सन्नोऽपि 'घुष्टारिभिनं' कु(क)लं च ॥
 त्रिमार्जनं पूरितरागयोग-
 मृदङ्गवाद्यं गुणतो वदन्ति ॥ २४५ ॥
 वाद्येषु यत्नः प्रथमं तु कार्यः
 शय्या च नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ॥
 वाद्येऽविगीतेऽपि च सुप्रयुक्ते
 नाट्यस्य शोभा न विनाशमेति ॥ २४६ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वाद्याध्यायो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

विन्यासं भूमिकानां च^१ सम्प्रवक्ष्यामि नाटके ।
यादृशो^२ यस्य कर्तव्यो विन्यासो^३ भूमिकास्वथ^४ ॥ १ ॥
गतिवागङ्गचेष्टाभिः सत्त्वशीलस्वभावतः^५ ।
परीक्ष्य पात्रं तज्ज्ञस्तु युज्ययाद् भूमिनिवेशने^६ ॥ २ ॥
तस्मिन्नन्विष्य हि गुणवान् कार्या(र्यः) पात्रसमाश्रया(यः) ।
न खेदजननं^७ बुद्धेराचार्यस्य भविष्यति^८ ॥ ३ ॥
आचार्यः पात्रजांश्चैव गुणाज्ज्ञात्वा स्वभावजान्^९ ।
ततः कुर्याद् यथायोगं^{१०} नृणां भूमिनिवेशनम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

यद्भूमिकालाभपराः सदाशिवपदस्थिताः ।

तां वन्दे परमां शक्तिं चन्द्रमौलेः परां तनुम् ॥

एवमातोद्यपर्यन्तं निरूपिते नाट्यविषये यद्यपि न वक्तव्यान्तरमस्ति तथापि कठिना-
पदेशेनास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेर्नाट्याचार्येणेत्यं भूमिकानिवेशः कार्य इति शिक्षयितुं समाधा-
नान्तरम् । तदाहं । विन्यासं भूमिकानां चेति । नाट्यस्यावष्टम्भस्थानमि(मे)व
भूमिका । ता(साम)वष्टम्भो हि योग्यबलनिमित्तानुभावहराद् रसभावप्रयोगकौशल-
मस्येति । नाटकमि(ह)ति ॥ १ ॥

नाट्ये सत्त्वं मानसो हेवाक(क)म(सः) । शीलं शारीरःआ(रमा)हार्यमन्तः

॥ २ ॥ ३ ॥

स्वाभाविका गुणाः सामान्यामिनये व्याख्याता एव । ते यस्य सति(न्ति) ॥ ४ ॥

१ च. तु । २ र. यश्च । ३ भ. पुष्पो । ४ च. तथा । ५ च. शीलैः समासतः । ६ भ.
तज्ज्ञैस्तु योज्यं भूमि निवेशयेत् । ७ भ. तस्मिन्नपि गुणा योग्याः कार्याः पात्रसमाश्रयाः ॥ ८ भ.
जनना । ९ भ. भवन्ति हि । १० स्वभावतः । ११ र. न्यायं ।

अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तमहीनाङ्गं वयोन्वितम् ।
 न स्थूलं न कृशं चैव न दीर्घं न च मन्थरम् ॥ ५ ॥
 श्लिष्टाङ्गं बुतिमन्तं च (विश्लिष्टाङ्गं) सुखरं प्रियदर्शनम् ।
 एतेर्गुणैश्च संयुक्तं देवभूमिषु योजयेत् ॥ ६ ॥
 स्थूलं प्रांशुं बृहदेहं मेघगम्भीरनिखनम् ।
 रौद्रस्वभावेनैत्रं च स्वभावभृकुटीमुखम् ॥ ७ ॥
 रक्षोदानवदैत्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ।
 पुरुषाणां प्रयोगस्तु तथाङ्गक्रिययान्वितः ॥ ८ ॥
 सुनेत्रसुध्रुवः खङ्गाः सुललाटाः सुनासिकाः ।
 खोष्टाः सुगण्डाः सुमुखाः सुकण्ठाः सुशिरोधराः ॥ ९ ॥
 'खङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्ता न दीर्घा न च मन्थराः ।
 न स्थूला न कृशाश्चैव स्वभावेन व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
 सुशीला ज्ञानवन्तश्च तथा च प्रियदर्शनाः ।
 'कुमारराजभूमौ तु संयोज्याश्च नरोत्तमाः' ॥ ११ ॥
 अङ्गैरविकलैर्धीरं स्फुटं वसनकर्मणि ।
 न दीर्घं नैव च स्थूलमूहापोहविचक्षणम् ॥ १२ ॥

स्त्रीभूमिकायामिति । कौशिकीप्राधान्यख्यापनाय पूर्वं स्त्रीभूमिकोक्ता ॥ ५ ॥

विशि(श्लि)ष्टाङ्गमिति । विभक्ताङ्गम् । रत्या दीप्त्यात्मकं सन्ततम् ।
 स(सु)स्वरमिति ॥ ६ ॥

सुकुमार(त)या च पुरुषाणां ये प्रयोगा(गे) भूमिकायोगि(गे)न उपयोगिनो धर्मा
 उक्तास्त एव प्रियया तद्योषिता युक्ताः कर्तव्यास्तेन स्थूलाः(लमित्यादि) ॥ ७ ॥ ८ ॥ १२ ॥

१ भ. भूमौ तं संप्रयोजयेत् । २ भ. अरन्वभाङ्गक्रियान्विताः । ३ र. सुदन्ताः (भ. सुवर्णाः)
 सुसमाहिताः । ४ भ. अङ्ग । ५ भ. सुकुमाराश्च संयोज्या राजभूमौ नरोत्तमाः । ६ च. भूमिषु प्रयोज्या
 भरतोत्तमाः ।

अदीनं च 'प्रगल्भं च प्रत्युत्पन्नविनिश्चयम् ।
 सेनापतेरमात्यानां 'भूमिकासु प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
 पिङ्गाक्षं 'घोणनासं च 'नेत्र(ह्रस्व)मुच्चमथापि वा ।
 कञ्चुकिश्रोत्रियादीनां भूमिकासु नियोजयेत् ॥ १४ ॥
 एवमन्येष्वपि तथा नाट्यधर्मविभागतः ।
 'देशवेपानुरूपेण पात्रं 'योज्यं 'स्वभूमिषु ॥ १५ ॥
 मन्थरं वामनं कुब्जं विकृतं विकृताननम् ।
 'विष्टब्धनेत्रं काणाक्षं स्थूलं चिपिदनासिकम् ॥ १६ ॥
 'दुर्जनं दुस्वभावं च "विकृताचारमेव च ।
 दासभूमौ प्रयुञ्जीत बुधो दासाङ्गसम्भवम्" ॥ १७ ॥
 प्रकृत्याऽतिकृशं "क्षामं तपःश्रान्तेषु" योजयेत् ।
 तथा च पुरुषं स्थूलमुपरोधेषु" योजयेत् ॥ १८ ॥

प्रत्युत्पन्नविनिश्चयमिति । झटिति भानवन्तः(म्) । सेनापतेरमात्या-
 नामिति पाठे ॥ १३ ॥

त्रयो घोणसु(नासं) च । कुटिला (ना)साऽस्येति ॥ १४ ॥

एवमिति । उक्तव्यतिरिक्ता येऽन्ये तापसप्रभृतयस्तद्विषये नाट्यधर्मेणानु-
 रागेण प्रवेशने कर्तव्ये देशहेवाकानुरूप्येण वयोवर्णाश्रमादिरूपावस्थो विचित्रानवस्थो-
 चिताय भूमिकासुप्रयोजयेत् ॥ १५ ॥ १६-१७ ॥

अ(उ)परा(रो)धेष्विति ॥ १८ ॥

१ भ. प्रागल्भ्यं । २ भ. भूमौ तं सं । ३ च. दीर्घ । भ. स्फाट । ४ च. ह्रस्व । ५ च.
 प्रवेशने । ६ च. देशवस्थानु । ७ च. युञ्ज्यात् । ८ भ. तु । र. हि । ९ च. निष्टब्ध । १० भ.
 दुर्जति । ११ च. विकृताकार । १२ च. सुयुतम् । भ. संगतम् । १३ भ. क्षान्तं । १४ भ. श्रान्ते
 प्र । १५ च. उपयोगेषु ।

यदि वा नेहशाः सन्ति प्रकृत्या पुरुषा द्विजाः ।

आचार्यबुद्ध्या योज्यास्तु^१ भावचेष्टास्वभावतः ॥ १९ ॥

या यस्य सदृशी चेष्टा ह्युत्तमाधममध्यमा ।

सा तथाऽऽचार्ययोगेन नियम्या(ऽ)भावभाविनी^२ ॥ २० ॥

अतः परं^३ प्रवक्ष्यामि भरतानां विकल्पनम् ।

‘भरताश्रयाश्च भरतो विदूषकः सौ(कस्तौ)रिकस्तथा नान्दी(को
नदो वादी) ।

नन्दी ससूत्रधारो नाट्यरसो(करो) नायकश्चैव ॥ २१ ॥

मुकुटाभरणविकल्पौ वि(ल्पैर्वि)ज्ञेयो(या) माल्यवस्तुविविधैश्च ।

कार(रु)ककुशीलवाद्या विज्ञेया नामतश्चैव ॥ २२ ॥

धुर्यवदेको यस्मादुद्धारोऽनेकभूमिकायुक्तः ।

‘भाण्डप्रहोपकरणैर्नाट्यं भरतो भवेत् तस्मात्^४ ॥ २३ ॥

लोका(क)हृदाश्रयकृता(तां) सर्वप्रकृतिप्रचारसंयुक्ता(म्) ।

नानाश्रयां प्रकुरुते तथा च ‘नारी तु सर्वत्र ॥ २४ ॥

अतः परिजनभूमिकाध्यायं यदि तु स्वभावतस्तादृग्(न) भवति तदा भूमिका-
स्वभावोचिता चेष्टा आचार्या(र्यबुद्)या कार्या । चेष्टाग्रहणेनाकागद्यपि प्रतिशीर्ष-
कादिना कर्तव्यमिति लक्ष्यते ॥ १९ ॥

सा चेष्टाऽऽचार्येण नियमनीया । तथा सत्यभावेऽपि भवा(भावि)नी
भवित्री भवति । भावश्चास्त्यादिकं भावयति रसार्णेन(ना)पि विरौति तच्छील्य ॥ २० ॥

भरतानामिति । नाट्योपयोगिनाम् । इयता परिकरेण विना नाट्यं तु न निर्व-
हतीत्येतावदवस्थाहरणीयमिति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥

स्वधुर्य(धुर्य)वदिति । यः सर्वत्र प्रतिज्ञागर्भितरसभरोद्बहनाद्धरत्वच्छेदै-

१ च. शोक्तव्या । २ च. भावनी । ३ च. ऊर्ध्व । ४ अथ । भरताश्रयाश्च । ५ ड. भाण्डै-
र्गृहो । ६ र. भवति । ७ ड. प्रकृतिवदुपचार । ८ च. नार्या च ।
ना, ६३

प्रत्युत्पन्नप्रतिभो नर्मकृतो नर्मगर्भनिर्भेदः ।
 'छेदविदूषितवचनो विदूषको नाम विज्ञेयः ॥ २५ ॥
 तूर्य(प)ति(र्य)स्तु नरः सर्वातोद्यप्रवादने कुशलः ।
 'तूरपरिग्रहयुक्तो विज्ञेयस्तौरिको' नाम ॥ २६ ॥
 नटनृति(त्तौ) धात्वर्थोऽयं भूतं नाटयति लोकवृत्तान्तम् ।
 रसभावसत्त्वयुक्तं यस्मात् तस्मान्नटो भवति ॥ २७ ॥
 स्तुत्यभिवादनकृतैर्मधुरैर्वाक्यैः सुमङ्गलाचारैः ।
 सर्वं स्तौति हि लोकं यस्मात् तस्माद्भवेद्वादी ॥ २८ ॥
 'भावेभ्यो बहुधाऽस्मिन् रसा(नसौ) वदति नाट्ययोगेषु ।
 प्राकृतसंस्कृतपाठ्यो 'नन्दी नामेति स ज्ञेयः ॥ २९ ॥
 गीतस्य च वाद्यस्य च पाठ्यस्य च नैकभावविहितस्य ।
 'शिष्टोपदेशयोगात् सूत्रज्ञः सूत्रधारस्तु ॥ ३० ॥
 यस्मात् यथोपदिष्टान् रसांश्च भावांश्च सत्त्वसंयुक्तान् ।
 भूमिविकल्पैर्नयति च नाट्यकरः कीर्तितस्तस्मात् ॥ ३१ ॥
 चतुरातोद्यविधानं 'सर्वस्य तु शास्त्रखे(वे)दविहितस्य ।
 "नाट्यस्यान्तं गच्छति तस्माद्वै नायकोऽभिहितः ॥ ३२ ॥
 नानाप्रकृतिसमुत्थं करोति यः शीर्षकं मुकुटयोगे ।
 विविधैर्वेषविशेषैः 'स च(मु)कुटकारस्तु विज्ञेयः ॥ ३३ ॥

गीतिविविधं कृत्वा दूषितादिवाच्यैवानुभावादिप्रतिजागरं कुर्वता(न्न)न्यरसः ॥ २३ ॥ २४-३५ ॥

१ र. फटकविभूषितमूर्धा । ड. यस्तु विदूषितवचनः । २ ड. तूर्य । ३ च. तौरिको । ४ र. धात्वर्थोऽयं । ५ ड. अशीर्वादिनयुतैः । ६ र. भावाद्या बहुधाऽस्मिन् । ड. गानान्या बहुधाऽस्मिन्नु-
 णाम् । ७ ड. वन्दी । ८ य. शास्त्रोप । ९ ड. विकल्पो । १० र. प्रयोगशास्त्रहेतु । ड. विधानप्रयोग
 शास्त्रार्थस्तु । ११ च. गच्छति यस्मान्नाट्ये तस्माद्वै नायको भवति । ड. नाट्यस्य च प्रयोक्ता स नायको
 नाम विज्ञेयः । १२ ड. समुकुट । र. स च मुकुटारस्तु । च. स च तु कर ।

'भाण्डकवाद्यज्ञा या लयतालज्ञा रसानुविद्धा च ।
 सर्वाङ्गसुन्दरी वै कर्तव्या नाटकीया तु ॥ ३४ ॥
 यस्त्वाभरणं कुर्याद् बहुविधविहितं स चाभरण(ः) ।
 यश्चोपकरणयोगात् स तेन नाम्नाऽभिधातव्यः^१ ॥ ३५ ॥
 यो वै माल्यं कुरुते पञ्चविधं माल्यकृत् स विज्ञेयः ।
 यश्चापि वेषयोगं कुरुते स च वेषकारी तु^२ ॥ ३६ ॥
 चित्रज्ञश्चित्रकरो वस्त्रस्य रञ्जानात्तथा रजकः ।
 जत्वश्मलोहकाष्ठैर्द्रव्यकरैः(रः) कारुकश्चैव ॥ ३७ ॥
 नानातोद्यविधाने प्रयोगयुक्तः प्रवादने कुशलः ।
 अतोद्येऽप्यतिकुशलो यस्मात् स कुश(शी)लवो ज्ञेयः^३ ॥ ३८ ॥
 'यद्यत् समाश्रयन्ते' शिल्पं वा कर्म वा प्रयोगं वा ।
 'तैर्नोपगतगुणा विज्ञेया नामतः पुरुषाः ॥ ३९ ॥
 एवं तु नाटकविधौ जातिर्नटसंश्रया बुधैर्ज्ञेया ।
 'नाट्योपकरणयुक्ता नानाशिल्पप्रसक्ता च'^४ ॥ ४० ॥
 उक्तोऽत्र भूमिकान्यासः प्रयोक्तारश्च योगतः ।
 आदिष्टं नाट्यशास्त्रं च मुनयः किमिहोच्यताम् ॥ ४१ ॥
 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भूमिकाविकल्पाध्यायः पञ्चत्रिंशः ॥

पञ्चविधमित्याहार्यामिनये दर्शितम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कुशा(न् ला) तीति कुशल(ः) । निरुदिलक्षणा । तेषां लावण्या(न्या)दियम् ।
 अत एव कुशजातिं कुर्षि कुर्या(शा) यो लुनाति अयोविकारमपि यस्त्रिंशत्तु स कुशीलवः ।
 उपचारात् कर्मणि पुनर्नाट्योपकरणयुक्ते नापि नटविदूषकादिशिल्पप्रयोक्ता(कृ) कू(मुकु)ट-
 कारादि(दावि)ति शिवम् ॥ ३८ ॥ ३९-४१ ॥

इत्यभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
 भूमिका(वि)कल्पः पञ्चत्रिंशः ॥

१ अयं श्लोको ड. मातृकायामेव । २ ड. समभिभाष्यः । ३ ड. वेषकरस्तु विज्ञेयः । ४ च.
 तस्मान् । ५ ड. ययः । ६ ड. श्रयते । ७ ड. तत्तेनोपगतगुणो विज्ञेयो नामतः पुरुषः । ८ र. नानो-
 पकरण । ९ र. प्रयुक्ता च । १० भ र आदिमातृकाषु परिच्छेदोऽर्थं न दृश्यते ।

॥ श्रीः ॥

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथात्रेयो वसिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यो मनुरायुस्तथात्मवान् ॥ १ ॥
विश्वामित्रः स्थूलशिराः संचर्तिः^१(र्तः) प्रमतिर्दनुः^२ ।
उशना बृहस्पतिर्व्यासश्चावनः काश्यपो ध्रुवः ॥ २ ॥
दुर्वासा जामदग्न्यश्च माकण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजश्च रैभ्यश्च यवक्रीतस्तथैव च ॥ ३ ॥
स्थूलाक्षः^३ शकलाक्षश्च काण्वो मेघातिथिः क्रतुः^४ ।
नारदः पर्वतश्चैव सुवर्मा^५ऽथैकजो द्विजः^६ ॥ ४ ॥
नितम्बुर्भुवनः सौम्यः शतानन्दः^७ कृतव्रणः ।
जामदग्न्यस्तथा रामः कचश्चेत्येवमादयः^८ ॥ ५ ॥

॥ अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

यस्मिन् निगूढपरमार्थमबुध्यमानाः
संसारनाट्यरसभावमुपाश्रयन्ते ॥
बुध्वा पुनर्मुहुरहो निजमेव यान्ति
तत् पूर्णधाम शिवतत्त्वमहं प्रपद्ये ॥

यदिदं नाट्यमुक्तं तस्य रसभावरूपताप्रतिपादने नियतानुकारतानुकारितैव चावि-
तस्य निरस्याद्या(त्या)यतं पूर्वैरङ्गस्य न नाट्यरूपतेत्युक्तम् । तदेतदिहाध्याये प्रश्नोत्तर-
मुखेनेतिहासदृशा दृढीक्रियते । न तत्र प्रथमं पूर्वैरङ्ग एव नाट्यत्वं तावदाचक्षते ।
तत्पूर्वकत्वान्नाट्यं ततोऽप्यनुकारकथा निरस्यते ॥ १-५ ॥

१ ड. दमः । २ ड. शङ्कलक्षः । भ. कलशाक्षश्च । ३ र. कृशः । ४ ड. सुवर्मा चैक-
धन्विनौ । ५ ड. निष्ट्यूतिर्भवनो धौम्यः । ६ ड. शतानन्दो । ७ ड. जमदग्निश्च वामनः ।

एवं ते^१(तु) मुनयः श्रुत्वा^२ सर्वज्ञं भरतं ततः^३ ।
 पुनरुचुरिदं वाक्यं कुतूहलपुरोगमम्^४ ॥ ६ ॥
 यस्त्वया गदितो ह्येष नाट्यवेदः पुरातनः ।
 एकचित्तैः स चास्माभिः सम्यक् समुपधारितः^५ ॥ ७ ॥
 'एकश्च संशयोऽस्माकं^६ तं नो व्याख्यातुमर्हसि ।
 'को वाऽन्यो नाट्यवेदस्य निश्चयं वक्तुमर्हति'^७ ॥ ८ ॥
 न वयं परिहासेन न विरोधेन नेष्टव्या^८ ।
 "पृच्छामो भगवन् नाट्यमुपदेशार्थमेव तु"^९ ॥ ९ ॥
 अस्माभिश्च तदा नोक्तं "कथाच्छेदो भवेदिति ।
 "इदानीं तूपशिक्षार्थं नाट्यगुह्यं निदर्शय"^{१०} ॥ १० ॥
 लोकस्य चरितं^{११} "नाट्यमित्यवोचस्वदी(स्त्वमी)दृशम्"^{१२} ।
 'तेषां तु (शेषाणां) लोकं(क)गुह्यानां निश्चयं वक्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

तत्र प्रश्नं तावद् दर्शयति । एवं तु मुनय इति ॥ ६ ॥ ७-८ ॥

तत्र यान्या परिहासप्रायनाट्यशास्त्रविरुद्धं च नाट्यतो यन्त्रिणापर्यन्त इति
 वचनान् नटानां जीविकोपायोऽयमित्याशङ्कां वासयति । परिहासेनेत्यादिना ॥ ९ ॥

तपः (तूप)शिक्षार्थमिति । तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः । नाट्यगुह्यमिति ।
 नाट्ये यत् तात्पर्याख्यर्थं गुह्यम् ॥ १० ॥

शेषाणां लोकगुह्यानामिति । लोके यानि दृश्यन्ते अथ च पूर्वरङ्गे
 क्रियन्ते तैस्तावलोके चरितैर्भवितव्यम् । लोकस्य चरितं यतो नाट्यमतो लोक-
 गुह्यानामिति साभिप्रायेणाध्यारोपेण(प)गर्भेयमुक्तिः ॥ ११ ॥

१ भ. तु । २ र. प्रीताः । ३ ड. तथा । ४ र. पुरोगमाः । ५ ड. समुपधारितः ।
 ६ ड. भगवन् संशयो योऽयम् तो । ७ र. तत् मे । ८ ड. को हान्यो । ९ च. निश्चयं वेति तत्त्वतः ।
 १० च. नान्यथा । ११ च. इच्छामो । १२ ड. देशाभिपूर्वकम् । १३ ड. तदा । १४ र. इदानीं
 तण । ड. तत् सर्वं निखिलेनेदं । १५ च. प्रकाशय । १६ र. वाक्य । १७ भ. अवोचोऽयमीदृशः ।
 ड. अवोचे यदीदृशम् । १८ च. शेषाणां । र. तेषां न । ड. तेषां नो ।

‘देवस्य(लोकस्य) कस्य चरितं पूर्वरेङ्गे द्विजर्षभ ।
 किमर्थं भुज्यते ह्येष प्रयुक्तः किं करोति वा’ ॥ १२ ॥
 कस्माश्चैव पुनः शौचं सम्यक् चरति सूत्रदृक् ।
 कथमूर्वातले नाट्यं स्वर्गान्निपतितं विभो’ ॥ १३ ॥
 कथं तं वाऽयं वंशश्च नटसंज्ञः प्रतिष्ठितः’ ।
 सर्वमेव यथातत्त्वं कथयस्व महामुने ॥ १४ ॥

‘भरत उवाच ।

[तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं गुह्यार्थाभिनयं प्रति ॥]
 ‘ब्रवीमि वः कथां गुह्यां यन् मां पृच्छत सुव्रताः ।
 पूर्वरेङ्गविधानस्य तां च मे सन्निबोधत’ ॥ १५ ॥

तथा चाह । लोकस्य कस्य चरितमिति । परिदृश्यमानस्य भावना ।
 एतच्चरितं न नूतं गूढोऽ(दम)तः कश्चिल्लोकोऽस्तीत्यादयः । दृश्यं सर्वं च यदिति स(स्व)र्ग
 एवैतन्नाट्यं सकलं सुखस्थाने । अति च (तश्च) नोपदेशो यत्तयोरुपदेशो मर्त्य.... ॥ १२ ॥
 तत्र कथमेतत् तदाह । कथमूर्वातल इति ॥ १३ ॥

नाट्यवेदवित् त्वदीयो वंशो नटसंज्ञायां(ज्ञया) मूर्खत्वेन कथं प्रसिद्धम्(ः) ।
 यद्यपि बहवः प्रश्नास्तथापि नाट्यविषयोऽयं संशय एको बहुधर्मविषयो यथा स्थाणुर्वा नभो
 वोच्चशिलादावेव कुशलं वेत्येक एव संशयः ॥ १४ ॥

गुह्यार्थस्याभिनयम् । प्रथममेतदर्धमिति यावत् । अन्ये तु गुह्यार्थो यत्र
 तादृगभिनयो नाट्यं तम् ॥ १५ ॥

१ च. लोकस्य । २ ड. पूजितो । भ. पूर्वजो । ३ इतः परमर्थल्लोको ड. मातृकायामधिकः ।
 यथा । प्रीतिं किं दैवतं तत्र प्रीतिं वा किं करोति च । ४ च. मुनिः शौचं शुचिः । ५ ड. श्रुतं । ६ ड.
 प्रभो । ७ च. तदायं । ८ ड. प्रकीर्तितः । ९ च. तेषां तु वचनं (श्रुत्वा) मुनीनां भरतो मुनिः ॥
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं गुह्यार्था (मि)नयं प्रति ॥ १० च. कथयामि । ११ ड. बोद्धुं विप्रा यन् मां ।
 १२ ड. विधौ तस्य तच्च सम्यक् निबोधत ।

प्रोक्तवानस्मि यत् पूर्व 'शुभं विघ्ननिवर्हणम् ।
 तस्यानुबन्धेन मया पूर्वरङ्गः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥
 शस्त्राणां 'प्रतिकारार्थं शरीरावरणं यथा ।
 'क्रियते हि यथा पापं हुतेनैव प्रशाम्यति ॥ १७ ॥
 एवं जप्यैश्च होमैश्च देवताभ्यर्चनेन च ।
 सर्वातोद्यविधानैश्च^१ तथा^२ गीतस्वनेन च ॥ १८ ॥
 स्तुत्याशीर्वचनैः शान्तैः कर्मभावानुकीर्तनैः ।
 मया 'पापापहरणैः कृते विघ्ननिवर्हणे ॥ १९ ॥
 स्तुतिगीताभिसंसृष्टै^३ देवैरभिहितोऽस्म्यहम्^४ ।
 नितरां परितुष्टाः स्मः प्रयोगेणामुना च ते ॥ २० ॥
 देवतासुरमानन्द्य यस्माल्लोकश्च(कं च) नन्दति ।
 'तस्मादयं प्रयोगस्तु 'नदिनाम्ना(नान्दीनामा) भविष्यति ॥ २१ ॥
 गीतवाद्यानुनादो हि^५ यत्र काकुस्वनः(रः) शुभः^६ ।
 तस्मिन् देशे विपाप्मानो^७ म(मा)ङ्गल्यश्च(श्च) भविष्यति ॥ २२ ॥
 यावत्तं पूर्येद् देशं ध्वनिर्नाट्यसमाश्रयः^८ ।
 'न(स्था)स्यन्ति हि रक्षांसि तं देशं न विनायकाः ॥ २३ ॥

प्रविघ्नन्ति । निर्वह(बर्ह)णं रङ्गपूजनम् । तस्यानुबन्धेन तत्प्रसङ्गेन ॥ १६ ॥

शरीरावरणं कवचानि(दि) ॥ १७ ॥ १८-२० ॥

नान्दीनामेति । नन्दनात् । अत एव नान्द्यन्त इति पूर्वरङ्गान्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

काकुस्वर इति । पूर्वरङ्गसिद्ध्यर्थे पाठ्यम् । ततः शृङ्गाररसयुक्तां पठे-
 दार्यामित्यादौ (भा. ना. ५-१२२) । न त(तु) सदैव देवेन परतन्त्रीकृतस्य कदा-
 चिद् द्विजन्मादेरिति बाध्याद्युपभोगावसरः ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ र. अहं । २ ड. परिहारार्थं । ३ ड. तथा सर्वगतं पापं स्मृतेन । ४ च. निनादैश्च । ५ ड.
 यथा । ६ ड. च पापहरणे । ७ ड. गीतादिसंख्ये । च. संहृष्टैः । ८ ड. येनाथ ह्रियते पुमान् । ९ र.
 मुरजादि । १० च. नान्दीनामा । ११ ड. नान्दी च । १२ ड. स्वरं शुभम् । १३ ड. तु पापघ्नी ।
 १४ ड. आतोद्यसंश्रयः । १५ च. स्थास्यन्ति ।

आवाहे च विवाहे च यज्ञे नृपतिमङ्गले ।
 नान्दीशब्दमुपश्रुत्य^१ हिंसा नश्यन्ति चैव हि ॥ २४ ॥
 पाठ्यं नाट्यं तथा गेयं चित्रवादित्रमेव च ।
 वेदमन्त्रार्थवचनैः समं ह्येतद् भविष्यति^२ ॥ २५ ॥
 श्रुतं मया देवदेवात् तत्त्वतः शङ्कराद्वितम् ।
 स्नान^३जप्यसहस्रेभ्यः पवित्रं गीतवादितम् ॥ २६ ॥
 यस्मिन्नातोयनाट्यस्य गीतपाठ्यध्वनिः शुभः ।
 भविष्यत्यशुभं देशे नैव^४ तस्मिन् कदाचन ॥ २७ ॥
 एयं पूजाधिकारार्थं पूर्वरङ्गः कृतो मया ।
 नाना स्तुतिकृतैर्वाक्यैर्देवताभ्यर्चनेन च ॥ २८ ॥
 यतोऽभिवादनं^५ क्लिष्टं शिष्टं तद्रङ्गमण्डले ।
 तनस्तस्य हि तच्च^६शौचं विहितं तु द्विजोत्तमाः ॥ २९ ॥
 शौचं कृत्वा यतो मन्त्रं पूजनं जर्जरस्य तु ।
 उच्यते पूर्वरङ्गेऽस्मिन् तस्माच्च^७शौचं प्रकीर्तितम् ॥ ३० ॥
 यथावतारितं चैव नाट्यमेतन् महीतले ।
 वक्तव्यं सर्वमेतद्वि न शक्यं हि निगूहितुम् ॥ ३१ ॥

ततो वेदविरुद्धमित्याशङ्क्याह । आवाहे च विवाहे चेत्यादि ॥ २४ ॥ २५ ॥

आरा(ग)मिकत्वमस्यार्थस्याह । श्रुतं देवादिदेव(वात्)तत्त्व(तः) शङ्करादिदमुत्कृष्टमिति ॥ २६ ॥ २७-३१ ॥

१ र. उपश्रुत्य । २ ड. पाठ्यं श्रुत्वा तथा चैव गानं वादित्रमेव च ॥ ३ र. कृता शास्त्रार्थवचनं न च यादव्यमङ्गलम् । ४ ड. समगानैस्तथैव च । ५ ड. मे देवदेवाश्च । ६ र. गन्ध । ७ ड. श्रष्टं मे । ८ र. यस्मिन् यस्मिन् भवन्त्येषां गीतपाठ्यध्वनिसंश्रयम् । ९ ड. नैति । १० ड. यत्र स्तोत्रकृतैर्मन्त्रैः देवताभ्यर्चनं प्रति । ११ च. वादने । १२ ड. शिरसा । १३ ड. पुनः । १४ ड. पूजको । १५ ड. पुनः । १६ ड. यथाविधि समापन्नं ।

ममैते तनयाः सर्वे नाट्यवेदसमन्विताः^१ ।
 सर्वलोक(कं)प्रहसनैर्वाधन्ते नाट्यसंश्रयैः ॥ ३२ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य शिल्पकं ग्राम्यधर्मकम्^२ ।
 ऋषीणां व्यङ्ग्यकरणं कुर्वद्भिर्गणसंश्रयम् ॥ ३३ ॥
 'अथाव्यं तद्' दुराचारं ग्राम्यधर्मप्रवर्तितम् ।
 निष्ठुरं चाप्रस्तुतं च 'काव्यं संसदि योजितम् ॥ ३४ ॥
 तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे 'भीमरोपप्रकम्पिताः ।
 ऊचुस्तान् भरतान् कुद्धा^३ निर्दहन्त इवाग्नयः ॥ ३५ ॥
 मा तावद् भो द्विजा युक्तमिदमस्मद्विडम्बनम् ।
 को नामाद्यं परिभवः 'किञ्च नास्मासु सम्मतम् ॥ ३६ ॥
 यस्माज् ज्ञानमदोन्मत्ता 'न वेत्थाऽ(विद्धा न) विनयाश्रिताः ।
 तस्मादेतद्वि(द्वि) भवनां(तां)^४ कुज्ञानं नाशमेष्यति ॥ ३७ ॥

भूम्पशादिपवित्रीभूतं तदेव पवित्रीभूतं प्रहसनैः..... वाधन्त इति ।
 तच्च नाट्यस्याविदन्तो नियतमनुकरणीयं मन्यमानाः । परचेष्टानुकरणोल्लास इति
 नीत्या सर्वे प्रहसितवन्त इति । सायं प्रतिपन्ना इति निन्दार्थत्वात् त एत एतत्पक्षं प्रतिक्षेप-
 कृदुत्पत्तिविघातं निन्दार्थत्वादेता नाट्योत्पत्तावेव दर्शितं र(व्य)ङ्गकरणमिति ॥

३२ ॥ ३३-३५ ॥

विडम्बकं(नं) गण्डसंश(श्र)यमिति । गण्डवदन्यापदेशमुखेने-
 त्यर्थः ॥ ३६ ॥

ज्ञानमदे(दोन्)मत्ता इति । मिथ्या ज्ञानमिदं युष्माकमिति पर्यवसितमिति
 भावः । विद्धा ब्रह्मणा । वेदवाद्याः ॥ ३७ ॥

१ ड. मदान्विताः । २ र. कृतपाठ्याङ्ग । ३ ड. शिल्पकम् ममाभ्यधान् । ४ च. ग्रह ।
 ड. भाण्ड । र. गण्ड । ५ च. अटव्यं । ड. अग्राह्यं । ६ ड. सुदुराचारं । ७ ड. कार्यं । ८ र.
 भीमरोषाः । ९ ड. ते भरतान् सर्वान् । १० र. किञ्च नामाभि । ११ ड. भवेत् । १२ र. नियतं ।
 ना. ६४

ऋषीणां ब्राह्मणानां च समवायसमागताः(ः) ।

‘निर्व्रताश्च(निराहुता) विना होमैः शूद्राचारा भविष्यथ ॥ ३८ ॥

‘अपाङ्क्तेयाः कुत्सिताश्चावमा एव भविष्यथ ।

यश्च वो भविता वंशः ‘सर्वाशौचो भविष्यति ॥ ३९ ॥

ये च वो वंशजास्तेऽपि भविष्यन्त्यथ नर्तकाः ।

परोपस्थानवन्तश्च शस्त्रपण्योपजीविनः’ ॥ ४० ॥

शापं दत्तं तथा ज्ञात्वा सुतानां मम देवताः’

(सुतेभ्यो मे तदा सुराः) ।

सर्वे विमनसो भूत्वा तानृषीन् समुपस्थिताः’ ॥ ४१ ॥

‘समस्तैश्च त(याचमानैस्त)तः प्रोक्तं देवैः शक्रपुरोगमैः ।

इदानीं दुःखमुत्पन्नं नाट्यमेतद् विनङ्कति ॥ ४२ ॥

ऋषिभिश्च ततः प्रोक्तं न चैतद्वि विनक्ष्यति’(न त्वेतद्विनशिष्यति) ।

शेषमन्यत्र’ यत् प्रोक्तं सर्वमेतद् भविष्यति ॥ ४३ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं मुनीनामुग्रतेजसाम् ।

विषण्णास्ते ‘ततः सर्वे श्रुत्वा मां समुपस्थिताः ॥ ४४ ॥

निराहुताः परिभवभाजः ॥ ३८ ॥ ३९-४० ॥

सुरा इन्द्राद्याः ॥ ४१ ॥

याचमानैरिति । ऋषीन् प्रार्थयदु(द्विरु)क्तम् ॥ ४२ ॥

तत्र कुत्सितानियताकारभागोचितं स्वस्थितरसभावप्रयोगेऽवस्थाप्यत इत्याह न त्वेतं(तद्)विहिनं(विनशिष्यति) ॥ ४३ ॥ ४४-४६ ॥

१ ड. निर्व्रह्मचरणाभूता । च. निर्व्रह्मणो निराभूताः । २ र. मानृकायामेव ड. शूद्राश्च केवला भूता तत्कर्म समवाप्यथ । ३ ड. स च शूद्रो । ४ ड. सखीबालकुमारकाः । च. पुंस्त्रीबालोपजीविनः । ५ च. सुतेभ्यो मे तदामुराः । ड. शापजन्म ततो ज्ञात्वा सुतानां मे सुरास्तथा ॥ ६ ड. स्थितान् । ७ च. याचमानैः । ड. तावद्विश्च तदा । ८ ड. विनक्ष्यति । ९ ड. अन्यन्तु । १० ड. सुताः सर्वे पुनयन्मवधैषिणः ।

प्रोक्तवन्तश्च मां 'पुत्रास्त्वयाहो नाशिता वयम् ।
 अनेन नाट्यदोषेण शूद्राचारा हि यत् कृताः' ॥ ४५ ॥
 मयापि सान्त्वयित्वोक्ता मा 'क्रोधं ब्रजतानघाः ।
 कृतान्तविहितोऽस्माकं नूनमेव विधिः सुताः' ॥ ४६ ॥
 'मुनीनां न मृषा वाक्यं भविष्यति कदाचन ।
 निधने च मनो मा भूद् युष्माकमिति सान्त्विताः ॥ ४७ ॥
 'जानीध्वं तत्तथा नाट्यं ब्रह्मणा संप्रवर्तितम् ।
 शिष्येभ्यश्च तदन्येभ्यः प्रयच्छामः प्रयोगतः ॥ ४८ ॥
 मा वै प्रणश्यतामेतन्नाट्यं दुःखप्रवर्तितम् ।
 महाश्रयं महापुण्यं वेदाङ्गोपाङ्गसंभवम् ॥ ४९ ॥

निधने आत्महनने ॥ ४७ ॥

जनिष्य(जानी)ध्वं तत्तथा नाट्यमिति । तत्त्वापरिज्ञानादयं भवति
 शापो जान इदानीमत्रैव तत्त्वपरिज्ञाने रसभावस्वरूपे यत् तच्च दर्शितं वितत्य रसाध्यायादौ-
 (भ. ना. ६) । तत्र कैश्चिद् वार्तिककारीयं श्लोकद्वयं शूरग्रन्थमध्ये आक्षिप्तम् ।

नाट्यस्य ज्ञाततत्त्वस्य यदभीष्टं प्रयोजनम् ।
 तत्त्वतस्तदनिर्णीतं शापाध्यायेन दर्शितम् ॥

इत्यादि । रसप्राधान्यमेवाह ।

यथास्त(स्वा)दप्रसङ्गेन सूचाद्यर्थोपयोगिता ।
 आस्वादकानां प्रीत्यर्थं केवलं रसयोजनम् ॥

न च जीविकादक्षिणेन च योग इति भावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

१ ड. कुद्रा बहुशो नाशितास्त्वया । २ ड. चारप्रियाः कृताः । ३ ड. शोकं । ४ र. स्मृतः ।
 ५ र. मनसा च स्थिरीभवतेत्येव सान्त्वितं मया । ६ र. संगृह्य नाट्यवेदं तु ब्रह्मणा संप्रकीर्तितम् ।
 ७ ड. प्रयच्छन् ।

अप्सरोभ्य इदं चैव याथातत्त्वं यथाश्रुतम्^१ ।

नाटयं दत्त्वा ततः सर्वे प्रायश्चित्तं चरिष्यथ ॥ ५० ॥

॥ इति भारतीये नाट्यशास्त्रे नाट्यशापो नामाध्यायः षट्त्रिंशः^१ ॥

स्त्रीणां च न कश्चनास्य प्रयोगे वेदार्थत्यागशङ्कावकाश इति दर्शयति । इदं
नाट्यमप्सरोभ्यो दत्त्वा प्रायश्चित्तं चरिष्यथेति । येन च भावलाभाद्भवल्लामो
भविष्यति ॥ ५० ॥

इत्यभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां

नाट्यशापोऽध्यायः षट्त्रिंशः ॥

१ र. कृतम् । ड. यथोक्तं तन् मया श्रुतम् । २ च. सप्तत्रिंशः । रादिमातृकासु न दृश्यतेऽध्या-
यविभाषाः ।

॥ श्रीः ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य नहुषो नाम पार्थिवः ।
प्राप्तवान् देवराज्यं हि नयबुद्धिपराक्रमैः^१ ॥ १ ॥
प्रशशास तदा राज्यं देवैर्व्युष्टिमवाप्नुवन्^२ ।
गान्धर्वं चैव नाट्यं च हृष्ट्वा चिन्तामुपागमत्^३ ॥ २ ॥
स चिन्तयित्वा मनसा कथमेष गृहे मम ।
'नाट्यप्रयोगो हि भवेदिति सादर एव सन्'^४ ॥ ३ ॥
कृताञ्जलिः प्रयोगार्थं प्रोक्तवांस्तु सुरान् नृपः ।
'अप्सरोभिरिदं सार्धं नाट्यं भवतु मे गृहे ॥ ४ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

आकाङ्क्षाणां प्रशमनविधेः पूर्वभावावधीतां
धाराप्राप्तस्तुतिगुरुगिरां गुह्यतत्त्वं प्रतिष्ठा ।
ऊर्ध्वाधध्यः(धो यः) परभुवि(च) वा यत् समानं चकास्ति
प्रौढानन्तं तदहमधुनाऽनुत्तरं धाम वन्दे ॥

अथ यद्वशान्नाट्यशास्त्रमुपादेयं तदुपदेशसम्भवमूलभूयिष्ठभूतं भूलोकावतरणं नाट्य-
स्येतिहासेन प्रदर्शयन्नितिहासोपजन्त(न्य)त्वाद् गूढत्वेनोपदेशरूपस्य सारभागस्य तत्त्वस्य
कथनाद् गुह्यतत्त्वकथनमध्यायमारभते । कस्यचित्त्वथ कालस्य नहुष इति ॥ १ ॥

कालेन प्रयुक्तो यतो देवराज्यं चकार ततस्तत्सम्बन्धित्वेनोक्तं गान्धर्वमिति ।
नृत्तं नाट्यं स्वर्गे हृष्ट्वा बद्धमिति श्लिष्टम् । तेनाप्सरस एवमन्येऽवतरन्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥
३-६ ॥

१ र. तपःक्रमैः । २ ड. अवाप्नुयात् । ३ ड. उपागतः । ४ ड. ममानाट्यप्रयोगोऽथ भवे-
दिति संसंभ्रमः । ५ र. सः । ६ र. इदमप्सरसां ।

प्रत्युक्तो(क्तश्च) ततो देवैर्वृहस्पतिपुरोगमैः ।
 'दिव्याङ्गनानां नैवेह मानुषैः सह सङ्गतिः ॥ ५ ॥
 हितं पथ्यं च वक्तव्यो भवान् स्वर्गाधिपो(हि यत्) ।
 आचार्यास्तत्र गच्छन्तु गत्वा कुर्वन्तु ते प्रियम् ॥ ६ ॥
 प्रोक्तवांस्तु ततो मां तु नृपतिः स कृताञ्जलिः ।
 इदमिच्छामि 'भगवन् नाट्यमुर्व्यां प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥
 'पूर्वमाचार्यकं चैव भवताऽभिहितं(हि प्रति)श्रुतम् ।
 व्यक्तभावात्विदं लब्धं त्वत्सकाशाद् द्विजोत्तम ॥ ८ ॥
 पितामहगृहेऽस्माकं (ऽस्माभिरे)तदन्तःपुरे जने ।
 पितामहक्रियायुक्तमुर्वश्यां सम्प्रवर्तितम् ॥ ९ ॥
 तस्याः प्रणाशशोकेन उन्मादोपर(ह)ते नृपे ।
 विपन्नेऽन्तःपुरजने पुनर्नाशमुपागतम् ॥ १० ॥
 प्रकाशमेतदिच्छामो भूयस्तत् संप्रयोजितम् ।
 तिथियज्ञक्रियास्वेतद् यथा स्यान् मङ्गलैः शुभैः ॥ ११ ॥

मामिति भरतमुनिम् ॥ ७ ॥

प्रतिश्रुतमङ्गीकृतं व्यक्ततामवलम्ब्येति । व्यक्तीभूतं तु त(त्व)त्सका-
शात् ॥ ८ ॥

पितामहगृहे ब्रह्मलोके यत् तदस्माभिरिति मर्त्यैरन्तःपुरजने लब्धं दृष्टं
चेत्याह । पितामहक्रियायुक्तकर्मण्यां यद्ब्रह्मणा कृतं तदुर्वश्यां सत्यां सम्प्र-
वर्तितं पुरुरवसो गृहेऽवतीर्णम् ॥ ९ ॥

तस्याः प्रणय(या)पला(ली)यमानं स्वर्गगमनं जातम् । स्वात्मने प्राणार्पके
प्रणयिनि नृपे पुरुरवसि वि(प)ने(त्रे) योऽपि च तत्परिजनः सोऽपि विपि(प)न(न्न)
इति प्राणसङ्ग(ङ्क)तं(टं) नाट्यमस्माकम् ॥ १० ॥ ११-१६ ॥

१ ड. सुराङ्गनानां नोक्तोऽयं मानुषैः सह सङ्गमः । २ ड. भगवान् स्वर्जयेप्सया । ३ ड. भवान् ।
३ ड. पूर्वमाकलितं चैव द्रव्ये हि किल वः श्रुतम् । ४ ड. भावाश्रयं लब्ध्वा । ५ ड. पठते । ६ ड.
भूतले संप्रकीर्तितम् । ७ ड. मङ्गलं शुभम् ।

'तस्मिन्(स्मान्) मम गृहे बद्धं नानाप्रकृतिसंश्रयम् ।
 स्त्रीणां ललितविन्यासैर्गतो नः प्रथयिष्यति ॥ १२ ॥
 तथाऽस्त्विति मया प्रोक्तो नहुषः पार्थिवस्तदा ।
 सुताश्चाहूय सम्प्रोक्ता 'सामपूर्वं सुरैः सह ॥ १३ ॥
 अयं हि नहुषो राजा याचते नः कृताञ्जलिः ।
 गम्यतां सहितैर्भूमिं प्रयोक्तुं नाट्यमेव च' ॥ १४ ॥
 करिष्यामश्च शापान्तमस्मिन् सम्यक् प्रयोजिते ।
 ब्राह्मणानां नृपाणां च 'भविष्यथ न कुत्सिताः ॥ १५ ॥
 तत्र गत्वा 'प्रयुज्यन्तां ध्वं' प्रयोगान् वसुधातले ।
 न शक्यं चान्यथा कर्तुं वचनं पार्थिवस्य हि ॥ १६ ॥
 'अस्माकं चैव 'सर्वेषां नहुषस्य महात्मनः ।
 'आत्मो(प्तो)पदेशसिद्धं हि नाट्यं प्रोक्तं स्वयंभुवा ॥ १७ ॥
 'शेषमुत्तरतन्त्रेण कोहलस्तु करिष्यति' ।
 'प्रयोगः(गान्)कारिकाश्चैव निरुक्तानि तथैव च ॥ १८ ॥
 अप्सरोभिरिदं 'सार्धं क्रीडनीयकहेतुकम् ।
 अधिष्ठितं मया स्वर्गे स्वातिना नारदेन च ॥ १९ ॥
 ततश्च' वसुधां गत्वा नहुषस्य गृहे द्विजाः ।
 स्त्रीणां प्रयोगं बहुधा 'बद्धवन्तो यथाक्रमम् ॥ २० ॥

प्रयोज्यत्वेन वाद्यं(नाट्यं) ब्रह्मणैवोक्तमित्यलङ्घ्योऽयमिति भाव इति शेषः ॥ १७ ॥

कोहल इति । यदस्माभिर्येकानुमानादिसिद्धत्वे नोक्तं निमित्त इति ॥ १८ ॥

उत्सर्गे तु नोपदेशफलमपि तु क्रीडनीयकहेतुकम् । रसचर्चणापात्रसारमननु-
 वृत्या विभावानुभावनभागगते कर्मफलसम्बन्धावबोधविश्रान्त..... तत्र भरतश्चापि ।
 नारदैर(देना)प्सरोभिश्चाधिष्ठितं परिरक्षितम् ॥ १९ ॥ २० ॥

१ ड. तस्मान् । २ च. सम । ३ च. हि । ४ ड. न भविष्यति । ५ ड. प्रयुज्यन्तं प्रयोगं ।

६ ड. दुष्माकं । ७ ड. संक्षेपान् । ८ ड. आप्तोपदेश । ९ च. प्रस्तार । १० च. कथयिष्यति । ११ च. प्रयोगान् । १२ ड. शास्त्रं । १३ ड. ते । १४ ड. सृष्टवन्तो ।

‘अत्रोपभोगतस्ते तु मानुषीषु ममात्मजाः’ ।

वद्वन्तोऽधिकस्नेहं तासु तद् द्विजसत्तमाः (तेषु तेषु द्विजोत्तमाः)

॥ २१ ॥

पुत्रानुत्पाद्य बध्वा च प्रयोगं च यथाक्रमम् ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाताः प्राप्ताः स्वर्गं पुनः सुताः^१ ॥ २२ ॥

एवमुर्ध्वतले नाट्यं शिष्यैः समवतारितम् ।

भरतानां च वंशोऽयं भविष्यं च प्रवर्तितः ॥ २३ ॥

कोहलादिभिरेवं तु वत्सशाण्डिल्यधूर्नितैः ।

मर्त्यधर्मक्रियायुक्तैः कश्चित्कालमवस्थितैः ॥ २४ ॥

एतच्छास्त्रं प्रणीतं हि नराणां बुद्धिवर्धनम् ।

त्रैलोक्यस्य क्रियोपेतं सर्वशास्त्रनिदर्शनम् ।

मङ्गल्यं ललितं चैव ब्रह्मणो वदनोद्भवम् ॥ २५ ॥

य इदं शृणुयान् नित्यं प्रोक्तं चेदं स्वयम्भुवा ।

कुर्यात् प्रयोगं यश्चैवमथवाऽधीतवान् नरः ॥ २६ ॥

या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञकारिणाम् ।

या गतिर्दानशीलानां तां गतिं प्राप्नुयाद्वि सः ॥ २७ ॥

तेषु तेष्विति लीलादिषु । द्विजोत्तमा इत्यत्र पूर्वभोगत्वात् तावदेव प्रीताः ॥ २१ ॥ २२ ॥

शिष्यैर्भरतसुतैः ॥ २३ ॥

कोहलादिभिरिति । तत्प्रधानैः सर्वशास्त्रनिबन्धनदर्शनमितिहासपुराणार्थ-
वादकार्यचित्रपुस्तलेपादिभिः ॥ २४ ॥

सर्वं नाट्यस्यांशाः सर्वत्र रसप्राधान्यात् साक्षात्कारकल्पबुद्धिसम्पादनात् प्राव-
(वी)ण्याच्च । यथोक्तं ते विहितेष्ट्यामित्यादि । सन्तो(तो) बुद्धिविषयान् प्रकाश-
यन्तीति ॥ २५ ॥ २६-२९ ॥

दानधर्मेषु सर्वेषु कीर्त्यते तु महत् फल ।
 प्रेक्षणीयप्रदानं हि सर्वदानेषु शस्यते ॥ २८ ॥
 न तथा गन्धमाल्येण देवास्तुष्यन्ति पूजिताः ।
 यथा नाट्यप्रयोगस्यैर्नित्यं तुष्यन्ति मङ्गलैः ॥ २९ ॥
 गान्धर्वं चेह नाट्यं च भः सम्प्रक् परि(म्यगनु)पालयेत् ।
 स ईश्वरगणेशानां लभन्ते सद्गतिं पराम् ॥ ३० ॥
 एवं नाट्यप्रयोगे बहुविधिविहितं कर्मशास्त्रं प्रणीतं
 नोक्तं यद्यात्र लोकादनुकृतिकरणात् संविभाव्यं तु तज्ज्ञैः ॥
 किं चान्यत् सम्प्रपूर्णा भवतु वसुमती नष्टदुर्भिक्षरोगा
 शान्तिर्गोत्राह्वयानां भवतु नरपतिः पातु पृथ्वीं समग्राम् ॥ ३१ ॥

[इति भारतीये नाट्यशास्त्रे गुह्यतत्त्वकथनाध्यायः सप्तत्रिंशः ॥]

नाट्यशास्त्रं संपूर्णम् ॥

गान्धर्वमिति । नृत्यं नाट्यं योऽनुपालयेत् । उपदेशव्याख्यानविवरणा-
 दिना च । ईश्वरगणेशानां(शानां)लभन्ते(ते) सद्गतिं परामिति ।
 शिवसायुज्यम् ॥ ३० ॥

अनुयायिताकरणमनुकृतिः । नरपतिरिति । पुरुषोत्तम ईश्वरः सकलजग-
 त्पालयिता । इति शिवम् ॥ ३१ ॥

श्रीमध्यदेशभवविप्रवरानिगुप्त-

वंशोत्थितः शिवपदार्पितचित्तवृत्तिः ॥

(संगीत)रागनयशृङ्खल(सु)प्रसिद्धो

वंशोद्भवस्थितिवाचनसिंहगुप्तः ॥ १ ॥

तस्यात्मजोऽभिनवगुप्तपदामिधानो

भट्टेन्दुसत्पदपांसुपवित्रमूर्तिः ॥

सद्विप्रतातवदनादधिगम्य नाट्य-

वेदं व्यधत्त विवृतिं लघुमर्थपूर्णाम् ॥ २ ॥

शिवपुरविजयहेतुविजयादिकरुद्रसहस्रपूतया

प्रवरपुराभिधानकाश्मीरकथानशुभे वितस्तया ॥

अधिगतजन्मवसतिरमृतकरशेखरभक्तिसक्तितो

रचयति नाट्यवेदविवृतिं लघुमभिनवगुप्तभारतीम् ॥ ३ ॥

प्रभुः शम्भुर्यस्य प्रथितपरमार्थस्थितिसुखः

पराधीनश्चेतो व्यधित स तदारार्ज(ध)नविधौ ॥

ततः शस्तस्वात्मान्तरहृदयविश्रान्तिकृतिनः

कृतिं तस्येत्थं भोः शृणुत भगवन्तः सहृदयाः ॥ ४ ॥

सज्जनान् कविरसौ न याचते

ह्लादनाय शशभृत् किमर्थितः ॥

नापि निन्दति स्वलान् मुहुर्मुहु-

र्धिक्रुतोऽपि न हि शीतलोऽनलः ॥ ५ ॥

नाट्यार्थप्रथनात् तस्मात् तुष्ट(ष्टो) नाट्ये परेण यत् ।

क्रियात् तेनैष जनतामानन्दोलाससुन्दराम् ॥ ६ ॥

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्ता-

वभिनवभारत्यां गुह्यतत्त्वकथनं सप्तत्रिंशः ॥

॥ समाप्ता चेयमभिनवगुप्तकृतिः ॥

APPENDIX I

Index of half verses of the Nāṭyaśāstra, Vol IV

अकलापातनात्तस्याः ।	२१३	अङ्गुलीवादनकृतम् ।	१४३
अक्षरपाणिलयेषु च ।	४४५	अङ्गुष्ठाभ्यां च तथा ।	११४
अक्षरपाणिलयेषु च ।	४८१	„ समं तन्त्र्योः ।	९९
अक्षरपिण्डस्थश्च ।	३४१	अङ्गैर्विकलैर्धोरिम् ।	४९५
अक्षरसदृशं वाद्यम् ।	४३४	अङ्गैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा ।	२७०
„ „	४७३	अक्षितकक्ष्ये पणवे ।	४२४
अक्षरसमं तालसमम् ।	४७३	„ „	४२४
अक्षरसममङ्गसमम् ।	४३६	अक्षितशिथिले पणवे ।	४२४
अक्षराणां निवेशस्तु ।	३२३	अङ्कितगोमुखयोगात् ।	४६७
„ भवेत् पिण्डः ।	३४३	अङ्कितगोमुखयोगे ।	४२१
अक्षराणि लया वर्णाः ।	३२२	अङ्कितमार्गविभक्ता ।	४७५
अक्षरैर्या चतुर्मात्रा ।	२१०	अङ्किता चापकृष्टा च ।	३६५
अङ्कान्ते निष्क्रमणे ।	३६०	„ तूष्कटगुणा ।	३६७
अङ्किकः सिद्धिरित्येवम् ।	४६१	अङ्कितालिसमागौ तु ।	४१८
अङ्कोर्ध्वकप्रवृत्ता ।	४४०	„ „	४६५
अङ्कोर्ध्वगप्रवृत्ता ।	४७७	अत ऊर्ध्वं प्रमाणं तु ।	२८६
अङ्गप्रच्छेदकं विद्या ।	२७८	„ „ प्रवक्ष्यामि	३६
अङ्गप्रत्यङ्गयोगेन ।	४०६	„ „ „	४१
अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तम् ।	४९५	„ „ „	७९
अङ्गभूता हि तालस्य ।	२३	„ „ „	२८७
अङ्गलक्षणसंयुक्तः ।	४०६	„ „ „	३११
अङ्गहारान् सविष्कम्भान् ।	२७९	„ „ „	३१३
अङ्गानां तु समत्वाच्चा ।	४०७	„ „ „	३२४
„ समता यत्र ।	३७६	„ „ „	३३२
अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य ।	२३८	„ „ „	३४०
अङ्गान्येतानि चत्वारि ।	१९९	„ „ „	३४६
अङ्गारः सिद्धिरित्येवम् ।	४९१	„ „ „	३५९
अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यः ।	५००	„ „ „	४०२
अङ्गुलानि मुखं तस्य ।	४५६	„ „ „	४४४
अङ्गुलीनां कर्तव्यम् ।	२२६	„ „ „	४७९

अत ऊर्ध्वं प्रयाणं तु ।

” ” ”

” ” ”

” ” ”

” ” ”

अतः परं प्रवक्ष्यामि ।

” ” ”

” ” ”

” ” ”

” ” ”

” ” ”

” ” ”

” ” ”

” ” ”

” ” ”

” ” ”

” ” ”

” ” ”

अतश्चान्ये स्मृते वृत्ते ।

अतालकमतालज्ञम् ।

अतालज्ञमकालज्ञम् ।

अतालं च सतालं च ।

” ” ” ”

अतालं निबद्धं च ।

अतिजगती भुवि कथितगुणा ।

अतिवादितमनुवाद्यम् ।

अतीते युग्मतालेन ।

अत्थं लवेदि अरुणाभिहदो ।

अत्यर्थमिष्टं देवानाम् ।

अत्यामिषविहीनं तु ।

अत्युक्तं च प्रतिष्ठं च ।

अत्युत्तमेषु पातेषु ।

अत्र तालविधिश्चेष्टः ।

अत्रापि स्थिततालेन ।

अथ गान्धारपञ्चम्याः ।

४८१ ” गीताः प्रवक्ष्यामि ।

४८८ ” ज्येष्ठे तु कर्तव्यम् ।

४८९ ” तत्र मुखं ताल- ।

४९१ ” तालाक्षरवशान् ।

४९२ ” दररे दङ् ।

५८ ” दर्दरेऽपि विधिः ।

६८ ” पूर्णपदी या तु ।

१४८ ” भूतगणैः सर्वैः ।

२३० ” युगपत्करणम् ।

२४२ ” युगपत्करणानि तु ।

२५२ ” लघुहस्तछिद्राणिः ।

३१८ ” अथवा वृत्तशोभार्थम् ।

३३४ ” ”

३८७ ” अथवोपोद्यते यस्मान् ।

३९२ ” अथ षोडशाक्षरे कृते तु ।

४५६ ” सञ्चारिजान् भूयः ।

४५७ ” स्थितावकृष्टानाम् ।

४९७ ” अथाकाशग्रहाः प्रोक्ताः ।

२७६ ” अथान्ये वसिष्ठश्च ।

४८८ ” अथार्धेऽन्ते च मात्राणाम् ।

४५६ ” अथासारितकानां तु ।

१९२ ” अदीनं च प्रगल्भं च ।

३०२ ” अधमस्त्रीणां योज्या ।

३०२ ” अधमानां नर्कुटखञ्जभेदान् ।

३३७ ” अधमाः स्युर्ध्वा ह्येताः ।

४२२ ” अधश्चोर्ध्वं च विज्ञेयौ ।

२७५ ” अधिदण्डं हस्ताभ्याम् ।

३२१ ” अधिष्ठितं मया स्वर्गे ।

६ ” अधुना तु प्रवक्ष्यामि ।

४५७ ” अध्यधार्धितृतीयाश्च ।

३०४ ” अधुवारस्तु प्रवेशाः स्युः ।

४७१ ” अनव्याये कदाचित्तु ।

२५२ ” ” ”

२५३ ” अनन्तरं च दानव्यम् ।

६० ” अनपेक्षितगीतार्थम् ।

९२

२२६

२०४

२५४

४६८

४२६

३००

१९१

४६९

४२६

४९२

४४३

४८०

२१६

३५२

८३

४७९

४७९

५००

२६०

१८२

४९६

४७६

४५६

३७३

९६

११४

५११

१९२

२३३

३६४

४०४

४६४

४९०

१०३

अनयोर्मिथभावात् ।	१५८	अन्तिमार्धकलाहीनम् ।	१९४
अनामिकाकनीयस्योः ।	२२७	अन्ते च सन्निपातः ।	२०१
”	२२८	” ” ” स्यात् ।	१८९
अनित्यः शीर्षके तालः ।	२१६	” चाप्यविशेषेण ।	६४२
अनिबद्धाक्षराणि स्युः ।	३०३	” चास्य विशेषेण ।	२६४
अनिवृत्ताक्षरपदम् ।	२०९	” निर्वहणं चास्याः ।	२७६
अनिष्ठुरक्षपदम् ।	२७८	” वास्याः प्रकर्तव्यम् ।	२५९
अनीरणात्तु शेवाणाम् ।	१४३	अन्तोपभोगतस्ते तु ।	५१२
अनुगच्छतमक्षरवृत्तम् ।	४६९	अन्त्यं च निधनं च ।	३१५
अनुगतमक्षरवृत्तम् ।	४२७	अन्त्यं च पञ्चमं षष्ठम् ।	३४८
अनुगद्य मृदातोद्यम् ।	४८२	” दीर्घं सा खलु ।	३२५
अनुगम्यं यदातोद्यम् ।	४४६	” ” ” विज्ञेया ।	३२५
अनुबध्नाति यवैवम् ।	३६६	अन्त्यमथो दीर्घाणि तु ।	३२६
अनुबन्धस्तु ज्ञेयः ।	९७	अन्त्यश्च सन्निपातः ।	२२५
अनुयाति यदा वाधे ।	४४६	अन्या कला द्विमात्रा तु ।	२२२
अनुवायसए हि विघट्टिदो ।	३५४	अन्यभावेषु कृष्टा च ।	३६७
अनुवृत्तश्च यस्येह ।	४५	अन्यश्च वलिनो यस्य ।	४५
अनुवृत्त्या तयोः स्वातेः ।	४६४	अन्यूनायां कलायां तु ।	२२४
अनुष्टुब्जातयो ह्येताः ।	३२०	अन्योन्यहेतुसंयोगात् ।	२००
अनुष्टुब्वृहतीचैव ।	३०४	अन्वर्था तत्र कर्तव्या ।	३७७
अनृतेषु प्रयोगेषु ।	४४४	” ” ”	३७८
” ”	४८०	अपचययुक्तैर्द्विभिः ।	१०९
अनेकवरसंयोगे ।	४५	अपटाक्षेपकृता चेत् ।	३८७
अनेन नाव्यदोषेण ।	५०७	अपदान्यनिबद्धानि ।	३०३
अनेनैव तु योगेन ।	४६५	अपन्यासः कदाचित् ।	६३
” विधानेन ।	२१३	अपन्यासस्तथा चैव ।	५८
” ”	४१७	अपन्यासा भवन्त्यत्र ।	५५
” ”	४३०	” ”	५६
” ”	४५६	अपन्यासो भवत्यस्य ।	५७
” ”	४७१	” भवेदत्र ।	५४
” ”	४८८	अपपाणिकरयुक्तम् ।	४७६
अन्तयोद्वादशाङ्गे तु ।	२३८	अपपाणिमृदङ्गानाम् ।	४८५
अन्तरस्वरसयुक्ता ।	२५	अपपाणिस्तु यत्र स्यात् ।	४७१
अन्तरस्वरसंयोगः ।	३२	अपराङ्गे सशोकाश्च ।	३७३
अन्तस्य चतुरश्रस्य ।	२५७	अपराङ्केयाः कुत्सिताश्च ।	५०६

अपाङ्गिकस्तु विज्ञेयः ।	९०	अल्पत्वेऽथ बहुत्वे ।	४८
अपूजयित्वा ह्येतान् वै ।	४६१	अल्पवर्णान्तरा चैव ।	३२३
अपूपोल्लपिकामिश्रम् ।	४९०	अल्पव्यञ्जनधातुः ।	११२
अप्सरोभिरिदं सार्धम् ।	५०९	अवकीर्णं यद् द्विगुणैः ।	४३९
” ”	५११	अवकृष्ट ध्रुवाणां हि ।	३२३
अप्सरोभ्य इदं चैव ।	५०८	अवकृष्टा ध्रुवा कार्या ।	३६२
अब्धं अम्बुहरेइषिणद्धम् ।	३३३	अवकृष्टारतु यस्याः स्युः ।	३२२
अभाण्डमेकं गानस्य ।	४४२	अवगाढं प्रवृत्तं च ।	२३८
” ”	४८०	अवतीर्णं यद् वाद्यम् ।	४७८
” गीतं तु ।	४५५	अवधानोऽपि यत्र स्यात् ।	४८२
अभाण्डमेव गानस्य ।	३८७	अवनद्धगतस्यापि ।	४०३
अभिपददि दुदम् ।	३३६	अवनद्धविधावेषः ।	३
अभिव्यञ्जितानि पूर्वम् ।	४१५	अवनद्धविभागेन ।	४६४
अभ्यस्तकराधैव ।	४६२	अवपाणिकरणयुक्तम् ।	४४०
अमरं प्रवरं मदनङ्गहरम् ।	२०८	अवपाणिमृदङ्गेषु ।	४४६
अंशवच्च ग्रहास्तासाम् ।	५२	अवपाणौ यदा स्याताम् ।	४४७
अंशवत् कल्पितश्चान्यैः ।	६३	अवसानं च कर्तव्यम् ।	२७५
अंशात्तारगतिं विद्यात् ।	४५	अवस्था या तु विज्ञेया ।	३७०
अंशास्तु षड्जकैश्चिक्याः ।	५६	अवहितशरीरबुद्धिः ।	४६२
अंशास्त्रिषष्टिर्विज्ञेयाः ।	५१	अविकल्पितमङ्गोऽस्य ।	२३७
अंशैर्ग्रहैस्तथा चैव ।	५१	अविचलितमविच्छिन्नम् ।	१४८
अयमेव तालयोगः ।	२०२	”	३९९
अयं हि नहुषो राजा ।	५११	अविभक्ताक्षरकृतम् ।	४८२
अरुक्षध्वनिसंयुक्तः ।	४००	अविभक्ताक्षरपदः ।	४४७
अर्धकीर्णविविधैः ।	४७८	अविभूषितेव च स्त्री ।	९२
अर्धतः सन्निवृत्ता च ।	९३	अविलृङ् धृङ् धृङ्प्राया ।	४७७
अर्धत्रयोदशगणाः ।	२०७	अविशेषनिवृत्तं तु ।	२६२
अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात् ।	४३०	अविशेषनिवृत्तिश्च ।	२६४
अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव ।	१४५	अश्राव्यं तद् दुराचारम् ।	५०५
अर्धयोगस्तु तत्कालात्	२६४	अश्वकान्ता तथा षष्ठी ।	२४
अर्धषष्ठगणपादः ।	३४२	” तु गान्धारे ।	२४
अर्धसंस्कृतमेवं तु ।	३७९	अष्टाङ्गा षोडशाङ्गा च ।	२६८
अर्धाष्टमगणाः पादाः ।	३४२	अष्टादिश्चतुरश्रे ।	३४१
अलातचक्रप्रतिमम् ।	४	अष्टावादी दीर्घाणि स्युः ।	३४९
अल्पत्वं च बहुत्वं च ।	४३	” यस्याः ।	३२५

अष्टावेव गणाः कार्याः ।	२०७	आचार्याः सममिच्छन्ति ।	४८४
अष्टौ च चतुरश्रायाः ।	३४०	आतोद्यकरणैस्तेषाम् ।	३०३
„ तालास्तु षट् शम्भ्याः ।	१८९	आतोद्यपणवैश्वैव ।	४६१
„ दश द्वादश वा ।	२७६	आतोद्यं सुषिरं नाम ।	१३९
„ द्वादश षोडश ।	२०५	आतोद्यसमवाये तु ।	४०६
„ नर्कुटक्रानां तु ।	३५१	आतोद्यानां प्रवक्ष्यामि ।	४६४
„ लघूनि नैधनम् ।	१०८	आतोद्यान्यपि तान्येव ।	४६२
भसणिरवाहदपादवकूडो ।	३२७	आतोद्यार्पितकरणाः ।	३९८
अस्माकं चैव सर्वेषाम् ।	५११	आतोद्येऽप्यतिकुशलः ।	४९९
अस्माभिश्च तदा नोक्तम् ।	५०१	आतोद्येषु नियुक्तानि ।	३०३
अस्मिन्नष्टिकृते पादे ।	३५२	आदावन्ते गुरुणी ।	२०५
अस्य चाङ्गत्रयेऽतीते ।	२४०	आदाविह यदि खलु ।	३३४
„ „	२४९	आदावुत्तरमन्द्रा स्यात् ।	२०
„ तु द्विकला शम्भ्या ।	२४९	आदावुद्धृक् कार्यः ।	२५२
„ „ „ „	२५१	आदित्यसोमपवनाः ।	३७१
„ योनिर्भवेद्भानम् ।	६	आदिमध्यलयो यत्र ।	८९
„ स्यात् कलिकेनैव ।	२५७	आदिलघुना धृतिः स्यात् ।	३०८
भस्येदमुत्तरस्याथ ।	२६३	आदिष्टं नाव्यशास्त्रम् ।	४९९
अस्यैव दुःखविषयम् ।	३८२	आदौ कलोपवहनम् ।	२४५
अस्योपरि यथेष्टं स्यात् ।	२६२	„ गुरुद्वयं कार्यम् ।	२४५
आकम्पन्तो गगणदलम् ।	३३२	„ गुर्वक्षरं ज्ञेयम् ।	१५६
आकारपातहीनेन ।	२४२	„ द्वे गुरुणी यत्र ।	१५६
आकारवृत्तमस्य स्यात् ।	२६२	„ „ निधने त्रीणि ।	३३०
आकारश्चास्य मध्ये स्यात् ।	२३७	„ यदि गुरुणी ।	३१५
आकारैकक्रमस्यान्ते ।	२६२	आद्यचतुर्थकसप्तममन्यम् ।	३२६
आकाशग्रहका ज्ञेयाः ।	४८०	आद्यचतुर्थगते ।	३१५
अकाशपुरुषो यत्र ।	३७७	आद्यचतुर्थं पञ्चमषष्ठम् ।	३४८
आकाशे रथविमान- ।	४७६	आद्यचतुर्थषष्ठदशमम् ।	३५६
आक्षेपा एवमेव स्युः ।	३७४	आद्यचतुर्थे नैधनके च ।	३३३
आक्षेपिकी ध्रुवाऽसौ ।	३६०	„ पञ्चमनिधने ।	३३२
आक्षेपिक्यवकृष्टानाम् ।	३२२	„ पञ्चमषष्ठे ।	३२६
आचार्यः पात्रजांश्चैव ।	४९४	„ „	३२६
आचार्यबुद्ध्या योज्यास्तु ।	४९७	आद्यं चतुर्थं च ।	३१२
आचार्यास्तत्र गच्छन्तु ।	५१०	„ चतुर्थमन्यं च ।	३११
आचार्याः सममिच्छन्ति ।	४५१	आद्यन्तयोः प्रसन्नत्वात् ।	८८

आयपञ्चमान्यसप्तमम् ।
 आयपरे द्वे यत्र तु ।
 आयमथ पञ्चमम् ।
 आयमन्तपञ्चमे स्यात् ।
 आयमन्त्यं चतुर्थं च ।
 „ तृतीयं च ।
 आयमात्राद्वयस्यान्तः ।
 आयं प्लुतं द्वितीयं च ।
 आद्या नवकला तु स्यात् ।
 आद्येऽक्षरे सन्निपातम् ।
 आद्ये चतुर्थकमन्ते ।
 „ चतुर्थं दशमम् ।
 „ चतुर्थमपि चान्ये ।
 „ „ चाष्टमम् ।
 आद्ये पुनरन्ये च ।
 „ „ पादे ।
 „ ह्यथ निधने त्रीणि ।
 तानुपूर्व्या प्रयोगं तु ।
 आन्ध्री च नन्दयन्ती च ।
 आपञ्चमान् पञ्चमाद्वा ।
 आपीडितप्रवृत्तो यः ।
 आपूरन्तो पदुतरसन्नादो ।
 आप्तोपदेशसिद्धं हि ।
 आभ्यो येऽन्ये शेषाः ।
 „ विनिसृताश्चान्याः ।
 „ „
 आमोदं खञ्जकं पूर्वम् ।
 आयतत्वं भवेच्चीचे ।
 आरम्भं तं विद्यात् ।
 आरम्भोऽप्यवतरणः ।
 „
 आरोहणं च द्विविधम् ।
 आरोहणं च द्विविधम् ।
 आरोहन्ति स्वरा यत्र ।
 आरोहिणौ च तौ कार्यौ ।

३५६ आरोहिवादवगाढम् ।
 ३१० आरोही चावरोही च ।
 ३१७ आर्षमे षाड्वं चात्र ।
 ३१४ आर्षम्याष्टपभस्त्वंशः ।
 ३४८ आर्षम्याश्च ग्रहा अंशाः ।
 ३४६ आलिङ्गके तडिद्याश्च ।
 २५४ आलिङ्गमार्जनां प्रातः ।
 १५८ आलिङ्गं स्थापयेत् पूर्वम् ।
 १९३ आलिङ्गश्चैव कर्तव्यः ।
 „ गोपुच्छः ।
 „ गोपुच्छान् ।
 ३२१ आलिङ्गं चाञ्जलिं दद्यात् ।
 ३२० „ मार्जनं प्राप्य ।
 ३२१ आलिङ्ग्यंश्चोर्ध्वकश्चैव ।
 ३१४ आलिङ्ग्यं स्थापयेत् पूर्वम् ।
 ३११ आलिङ्ग्ये च तडित् ह्याता ।
 ३३१ आलिप्तकसंयोगः ।
 २१७ आलिप्तमार्गवाद्यम् ।
 ४१ आलिप्ते संयोगे कार्यः ।
 ४५ आलेपन प्रमाणज्ञः ।
 ३६६ „ „
 ३३० आवर्तकः परावृत्तः ।
 ५१ आवागन्तिकामकृतः ।
 ४२६ आवापश्च कनीयस्याः ।
 ३२८ आवापश्च ततः कार्यः ।
 ३५७ „ पुनः कार्यः ।
 ३५६ „ „ „
 „ „ „
 ४७६ आवाहे च विवाहे च ।
 १०९ आविद्धकरणबहुलम् ।
 ११० „ ।
 २३२ „ ।
 २३२ आविद्धकरणयुक्तः ।
 ८० „
 ५५ आविद्धचार्यङ्गहारैः ।

२३२
 ७९
 ६३
 ५५
 ५१
 ४६१
 ४३२
 ८५९
 ४५७
 ४५६
 ४८८
 ४९०
 ४७२
 ४०५
 ४९०
 ४९१
 ४२०
 ४६६
 ४६७
 ४६२
 ४९२
 ८३
 १७०
 २२८
 २२७
 २२८
 २२८
 २२८
 ५०४
 १०३
 ४३५
 ४७३
 ११२
 १२३
 २७६

आविद्धधातुर्विज्ञेयः ।	९८	इत्यक्षरपतनकलागुरु-	२०६
आविद्धधातुविषया ।	१०२	इत्युक्तं मद्रकं पातैः ।	२४५
आविद्धो विज्ञेयः ।	९८	इत्येकविंशतिविधम् ।	१०
आश्चर्यमिति मन्वानः ।	४०४	इत्येतत् प्रथमं त्वङ्गम् ।	२७४
„ सम्प्राप्तम् ।	४६४	„ सप्तरूपस्य ।	२६८
आश्रावणा तथाऽऽरम्भः ।	१०४	इत्येते धातवः प्रोक्ताः ।	१००
आश्रावणाद्यं कर्तव्यम् ।	३८३	इत्येवं चतुरङ्गानि ।	१९९
आसामंशास्तु विज्ञेयाः ।	३५	इत्येष लक्षणविधिः ।	२८७
„ „	३६	इदमिच्छामि भगवन् ।	५१०
आसामेव प्रवक्ष्यामि ।	३०१	इदानीं तूपाशिक्षार्थम् ।	५०१
आसारितमुखसंज्ञित ।	२०६	„ दुःखमुत्पन्नम् ।	५०६
आसारितानामित्येवम् ।	२२९	इह सिसिरंभी मदजणगंभी ।	३११
आसारितानां वक्ष्यामि ।	२२३	ईदृशेषु हि कार्येषु ।	४०७
„ संयोगः ।	१९०	उक्तप्रत्युक्तमेवं हि ।	२८२
„ सर्वेषाम् ।	२०९	उक्तोऽत्र भूमिकान्यासः ।	४९९
आसारितानि च तथा ।	१०४	उच्चित्तिकां विजानीयात् ।	४७७
आसारितानि शम्याद्याः ।	४७९	उच्यते पूर्वैरङ्गैऽस्मिन् ।	५०४
आसारिते वर्धमाने ।	१८०	उद्धृतिरसो भीमणिणादौ ।	३३३
„ विधिर्ह्येषः ।	१८९	उडुगणकुसुमवदी ।	३३२
आसारितेषु गीतेषु ।	२१४	उडुगणबन्धू कुमुदसहो ।	३३४
„ „	२२२	उक्तृत्यां तु भवेत् पादे ।	३५०
आसारितोपवहनेषु ।	२०५	उत्तमाधममध्या तु ।	३७०
आसीनपाठ्यं कर्तव्यम् ।	२७५	उत्तमाधममध्यानाम् ।	३७१
„ युज्यते ।	२७५	„	३७२
इति दर्वरे प्रहाराः ।	४२५	उत्तमाधममध्याभिः ।	३
„ „ „	४२५	उत्तमानां प्रयोक्तव्याः ।	३७२
„ दर्वुरे प्रहरः	४६९	उत्तमे चतुरश्रा च ।	३८४
„ „ प्रहारे ।	४७०	उत्तमोत्तमकं प्रोक्तम् ।	२८२
„ दशविधः प्रयोज्यः ।	१००	उत्तमोत्तमके त्वादौ ।	२८१
„ निगदितादिद्वये ।	३३१	उत्तरकालान् कृत्वा ।	२०२
„ पातस्तथा चाष्टौ ।	२६१	उत्तरं द्वादशपरम् ।	२४२
„ मार्गत्रयेऽप्येतत् ।	२६७	उत्तरमुखो द्विरधरः ।	९७
„ रोविन्दकं प्रोक्तम् ।	२६३	उत्तरं सम्प्रवक्ष्यामि ।	२६३
इतिशब्देन संयुक्तः ।	१६७	उत्तानाङ्गुलिसङ्कोचः ।	१६७
इति संयोगौ ज्ञेयौ ।	४३४	उत्थानकाव्यबन्धेषु ।	४०७

उत्पातिं लक्षणं चास्य ।
 उत्पातदर्शने चैव ।
 उत्पाते सम्भ्रमे चैव ।
 उत्पादनार्थं नृणां तु ।
 उत्सवे चैव यानि च ।
 उदअगिरिसिहरतर- ।
 उदअगिरिसिहरम् ।
 उदात्तं श्रूयते यस्मान् ।
 उदीच्यामपि चाग्रयम् ।
 उद्गताऽपरवक्या च ।
 उद्गीतश्च तथा वेणिः ।
 उद्गतमार्गेण विना ।
 उद्गता तूद्गता यस्मान् ।
 उन्मत्तकरवीरार्क- ।
 उन्मत्तकरवीरैश्च ।
 उपचययुक्तैः कमशः ।
 उपदेशादपेनरूपा ।
 उपपातः प्रवेणी च ।
 उपपातः प्रवेण्यौ च ।
 उपयाति च गीतं यः ।
 उपरिकरणं यथेष्टम् ।
 उपरिकरणे ,,
 उपर्युपरिपाणिसमम् ।
 उपवणतरुगणलासगाओ ।
 उपवर्तेनहीनं च ।
 उपवृत्तं प्रवृत्तं च ।
 उपाध्यायः शुचिर्भूत्वा ।
 ,, शुचिर्विद्वान् ।
 उपोहनं च वस्त्वर्थम् ।
 ,, मुखं तेषाम् ।
 ,, विशालायाः ।
 उपोहनविधाने तु ।
 उपोहने द्विरभ्यस्तैः ।
 ,, विशालायाः ।
 ,, ,,

१९० उपोह्य तालं त्र्यश्रं तु । २७५
 ३६३ उपोह्यन्ते स्वरा येन । २१६
 ४०७ उमापतिं नमितमभिमनसुखदम् । २०८
 ३८२ उमेशः सुरेन्द्रः । ३०८
 ४०७ उम्भिसहस्सं उद्गुणमाणो । ३४८
 ३३७ उरोगतस्तथा मन्द्रः । ९०
 ३४० उल्लोप्यकं तु द्विगुह । २४८
 ४०० ,, पञ्चवरम् । २४०
 ४५० उल्लोप्यकवदस्यादौ । २६३
 ३८० उल्लोप्यके तथा शाखा । २४१
 ८४ ,, तु चान्तानाम् । २३९
 ४१९ उल्लोप्यकेऽपि चाज्ञानाम् । २३८
 ३६५ उल्लोप्यके विदारी तु । २३४
 ४६० ,, समायोज्यः । २५४
 ४९० उल्लोप्यकोत्तरमुखे । २६५
 ११४ उल्लोप्यकोत्तराभ्यां तु । २४१
 ४७५ उशना बृहप्यतिव्यसिः । ५००
 २९० उष्णिगनुष्टुब्वृहती । ३०४
 २३८ ऊचुस्तान् भरतान् कुडाः । ५०५
 ४४७ ऊनताऽधिकता चापि । ४०१
 ४६९ ऊर्ध्वकं तु द्वितीयस्मिन् । ४९०
 ४२७ ,, ,, द्वितीयेऽस्मिन् । ४५९
 ४७३ ऊर्ध्वके धैवतधैवम् । ४३१
 ३४० ,, पञ्चमधैव । ४३१
 २३८ ऊर्ध्वकोऽपि तथा कार्यः । ४५६
 २९३ ऊर्ध्वगे मध्यमधैव । ४७१
 ४८९ ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखे । ४४०
 ४५९ ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखो । ४७७
 २४७ ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणैर्मुखे । ४७६
 १९९ ऊर्मिः प्रेङ्खलोऽवलोकश्च । ८८
 २१५ ऋग्गाथापाणिकादीनाम् । २८२
 २१५ ऋग्गाथाः पाणिकाश्चैव । ३८०
 २१७ स(ऋ)निषादावपन्यासौ । ६०
 २१५ ऋषभः पञ्चमधैव । ६१
 २१६ ,, पुष्करे वामे । ४३१

ऋषभः पुष्करे वामे ।	४७२	एकैव पञ्चमध्या ज्ञेया ।	६९
ऋषभश्चैव पञ्चम्याम् ।	४९	„ „ विज्ञेया ।	७१
ऋषभो धैवतश्चापि ।	१४५	एत एव ह्यपन्यासाः ।	५५
ऋषिभिश्च ततः प्रोक्तम् ।	५०६	„ „ „	५६
ऋषीणां ब्राह्मणानां च ।	५०६	„ „ „	५९
„ व्यङ्ग्यकरणम् ।	५०५	„ „ „	६३
एककं चतुरस्रं च ।	२३७	एतच्छास्त्रं प्रणीतं हि ।	५१२
„ तु विदार्येका ।	२३९	एतच्छ्रुत्वा तु वचनम् ।	५०६
„ „ „	२९७	एतन् पातविधानम् ।	२०२
„ निवधो वाऽपि	२५७	„ प्रहतविधानम् ।	४६७
एकको „ „	२३९	„ सर्वं नाट्ययोगम् ।	४६३
„ „ „	२४०	„ „ नाट्ययोगं समीक्ष्य ।	४९३
एकचित्तैः स चास्माभिः ।	५०९	एतदासीनपाठ्यस्य ।	२७६
एकद्विकलं त्रिकलाः ।	३४४	एतदुक्तं मया त्वास्मात् ।	५३
एकद्वित्रिचतुर्योगात् ।	१९४	„ „ सम्यक् ।	३९२
एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया ।	२९२	एतदेव द्विगुणितम् ।	२४६
एकश्च संशयोऽस्माकम् ।	५०९	„ परीमाणम् ।	३५८
एकस्तस्य तु दोषः स्यात् ।	४३३	एतद्भुतग्रता या तु ।	३३०
„ „ „ „	४७३	एता गतिप्रचारेषु ।	४७८
एकस्या वा बहूनां वा ।	२७०	एतानि तु बहिर्गातानि ।	१०४
एकध्वरो द्विस्वरश्च ।	५३	एता नृपे च गीते च ।	३०८
एकाक्षरं कृतं वाद्यम् ।	४३७	एतान्युपोहनानीह ।	२१७
एकाक्षरं व्यक्षरं वा ।	४७४	एतान् समाश्रितान् सम्यक् ।	८२
एकान्तं शीर्षकं गत्या ।	२८१	एताः प्रासादिकीनां तु ।	३०४
„ षट्परं ज्ञेयम् ।	२४१	एतासां लक्षणं पूर्वम् ।	३३८
एकाङ्गे संविधातव्यम् ।	२३९	„ सम्प्रवक्ष्यामि ।	२९३
एकाङ्गोऽपि विधातव्यः ।	२४०	एतास्तिष्ठः समाख्याताः ।	३५६
एका द्वे च चतस्रश्च ।	२४८	एतास्तु गीतयो ज्ञेयाः ।	९४
एकायनस्तथा यत्या ।	४८१	„ जातयः प्रोक्ताः ।	३३४
एकार्थं पृथगर्थं च ।	२७१	„ „ „	३५५
एकार्थं कुलकं तत्र ।	२६८	„ „ „	४४४
एकैकसम्प्रयुक्ताः ।	४२६	„ „ „	४८१
„	४६८	„ जातयो ज्ञेयाः ।	३११
एकैकाक्षरयोगात् ।	४७६	„ „ „	३१८
एकैकानुगमं गाढम् ।	४८२	„ „ „	३२२

एतास्तु जातयो ह्येयाः ।

” ” ”

” ” ”

” देवता विप्राः ।

” ” ”

एताः स्थिताः पृथुष्टासु ।

एता ह्यष्टौ परित्याज्याः ।

एता ह्यष्टौ बुधैर्ज्ञेयाः ।

एते गुणाश्च दोषाश्च ।

” तु मध्यमप्राप्ते ।

” त्रिषष्टिर्विज्ञेयाः ।

” प्रकारा जात्यश्च ।

” वर्णा नित्यम् ।

” वर्णाः पणवान् ।

” वर्णास्तु विज्ञेयाः ।

एतेषां चापि वक्ष्यामि ।

” चैव वक्ष्यामि ।

” ” ”

” तु पुनर्भेदाः ।

” ” प्रवक्ष्यामि ।

” धातूनाम् ।

एतेषांमनुवादि तु ।

” ”

एतेषामेव या नार्यः ॥

” वक्ष्यामि ।

एतेषां सम्प्रवक्ष्यामि ।

” ”

एतेष्वेव तु भावेषु ।

एतैर्गुणैश्च संयुक्तम् ।

एदिमु ए ऊसइआ ।

एदे खिदिभ्रवरसदिता ।

” गजमाणा ।

एभिः करणविशेषैः ।

” ”

” प्रकारैः सम्पन्नम् ।

३२९ एभिर्जात्यक्षरयोगैः ।

३३८ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तम् ।

३४० एभिस्त्वक्षरयोगैः ।

४६० ”

४९० एभ्यस्त्वङ्गान्यथोदधृत्य ।

३०४ एभ्यो येऽन्ये शेषाः ।

३२८ एवमक्षरविन्यासः ।

३५० एवमङ्गविधिः कार्यः ।

४०२ एवमन्येष्वपि तथा ।

१४५ एवमर्थविधिं ज्ञात्वा ।

५२ एवमासां समायोगात् ।

४८३ एवमुर्वीतले नाट्यम् ।

४६८ एवमेककलः शुद्धः ।

४२३ एवमेककले ज्ञेयम् ।

८२ एवमेककलो ज्ञेयः ।

२९७ एवमेतत् प्रयोक्तव्यम् ।

६ ” ”

४२० ” सविस्तारम् ।

४८ ” स्वरगतम् ।

४६६ ” ”

१०२ एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयम् ।

४३२ ” ”

४७२ ” ”

३७२ एवमेतन् मया दृष्टम् ।

१६७ ” मया प्रोक्तम् ।

८ ” ” ”

१०४ एवमेता बुधैर्ज्ञेयाः ।

३६३ ” ”

४९५ ” ”

३०९ एवमेते ग्रहा मोक्षाः ।

३३४ ” ” ”

३१२ ” त्वलङ्काराः ।

४२९ एवमेतेन विश्रिता ।

४७० ” ”

४१३ एवमेते प्रकारास्तु ।

४७६

४५७

४७७

४७८

२८९

४६९

२०७

२४२

४९६

३६५

२२१

५१२

१५६

२४३

१६२

४५५

४८८

२०६

११९

१४८

२८२

४६२

४९१

१९२

२२३

४९२

४१

६६

७२

४५५

४८८

९२

४४१

४७८

४४८

एवमेतं प्रकारास्तु ।	४८३	एवं यथाक्षरं ज्ञेयम् ।	१८४
एवमेते बुधैर्ज्ञेयाः ।	३८७	„ (पदं) लक्षणसंयुक्तम् ।	८१
„ „	४८०	„ वाधा जातिः ।	४७७
एवमेव विना मानम् ।	३८९	„ वितस्तवाद्यम् ।	४१९
एवमेष कलातालः ।	१८०	„ व्याससमासाभ्याम् ।	२४०
एवमेषां प्रयुक्तानाम् ।	३७२	„ सरदि काले ।	३१५
एवं गति प्रचारेषु ।	४४२	„ साम्यं कुर्यात् ।	३८५
„ „ „	४७९	„ स्थितद्रुतानाम् ।	३७६
„ गानं च वाद्यं च ।	४	„ स्वरोद्भवः कार्यः ।	४७२
„ चक्षुषु लक्ष्यः ।	३८७	„ स्वस्तिकयोगात् ।	४६७
„ चतुर्दशविधः ।	९७	„ स्वस्थावस्थान-	४५२
„ च श्रूयते यस्मात् ।	४८४	एष एव द्वितीयेऽपि ।	१८४
„ च संकरकृताः ।	४६८	„ त्र्यश्रे कलापात- ।	१७७
„ जायैश्च होमैश्च ।	५०३	„ त्वक्षरपिण्डो ।	३४१
„ ज्ञेया वैपे ।	१०४	„ त्वावापविक्षेप- ।	१७९
„ ज्ञेयोऽवकृष्टानाम् ।	३२४	„ परिघटनायाम् ।	११५
„ ज्येष्ठस्य विज्ञेयः ।	२२८	„ शुभे कलापात- ।	१७७
„ तु जातयः प्रोक्ताः ।	३५९	एवामन्तरपातास्तु ।	१७०
„ „ द्वादशैवेह ।	४१	एषा हंसवहू विद्धा ।	३१३
„ „ नाटकविधौ ।	४९९	एस समुण्णअमम्बरके ।	३३३
„ „ मार्जनायोगात् ।	४७३	एसा पिअ लदा ।	३१५
„ „ सुनयः श्रुत्वा ।	५०१	„ हि वाडणा ।	३१२
„ त्वसङ्करकृता ।	४२५	एसिक्का कमलगम्भगेहके ।	३५१
„ ध्रुवाणां कर्तव्यम् ।	४४२	एसो अंसं अंसुसहस्सो ।	३२५
„ „ „	४७९	„ गगणदले मेहो ।	३३१
„ „ कर्तव्या ।	३४६	„ चन्दो पिम्मलजोह्ल ।	३४७
„ नाट्यप्रयोगे ।	५१३	„ पमन्तगअदूमिदाणणो ।	३२१
„ नामाश्रयोपेतम् ।	३६०	„ मेहो णाणहंतो ।	३२५
„ पणवे वाद्यम् ।	४२५	„ „ नाणहंतो ।	३२५
„ पूजाधिकारार्थम् ।	५०४	„ „ सिहरणिहो ।	३३०
„ प्रयोक्तृभिः कार्यम् ।	३८९	„ „ सेलाभोओ ।	३४९
„ प्रहतविधानम् ।	४२२	„ सुमेहवणकम्मि ।	३३९
„ प्रीणयते यस्मात् ।	४८३	ऐरावणो महामेघः ।	४९१
„ भावान् विदित्वा तु ।	३६९	ऐरावतो „	४६१
„ सृदङ्गणवाः ।	४५८	ऐश्वर्ये विस्मृते शान्ते ।	४५४

ऐश्वर्यं विस्मृते ध्रान्ते ।	४८७	कनिष्ठासारिते तालः ।	२१९
ओजः शरीरसंहारौ ।	१९९	कनिष्ठासारितेनास्याः ।	२५६
ओजस्कृता तु सा वै ।	३७५	कनिष्ठिकाप्रवेशस्तु ।	१७८
ओवेणकस्य संहारः ।	२३९	कनीय एवं कर्तव्यम् ।	२०६
„ „	२४०	कनीयसीग्रहा काचित् ।	३००
ओवेणके तु सप्ताङ्गे ।	२५८	कन्थित्वाढेड्डेणाम् ।	४२३
„ द्वितीयोऽपि ।	२५६	कपिलः स तु विज्ञेयः ।	४०१
ओष्ठस्तस्य च कर्तव्यः ।	४८९	कपिलोऽवस्थितश्चैव ।	४०१
ओष्ठावस्य तु कर्तव्यौ ।	४५७	कमलाअरेसु भमऊण ।	३५३
औत्सुक्ये ह्यवहित्ये च ।	३६३	कमलाअरेसु भमरोणदेसु ।	३११
औपस्थापकनिर्मुण्ड- ।	४५३	कम्प्यमानाङ्गुलिश्चैव ।	१४४
कक्ष्याख्यं वै परिकरम् ।	४५८	कम्प्यमानार्धमुक्ताश्च ।	१४१
कक्ष्यादिग्भाजनितः ।	३७०	करगुडरणकिरि ।	४७०
कखगघटङढ- ।	४१३	करणविषया च घनसंज्ञा ।	१०२
कखगवं पणवमुखाम् ।	४६८	करणानां विशेषेण ।	९६
कखगाः ठटणा देह्ना ।	४२३	„ समायोगम् ।	४७१
कखररकृतः प्रहारः ।	४६८	„ समायोगः ।	४३०
कखररकृताः प्रहाराः ।	४२४	करणैर्बहुभिस्त्रिभिः ।	४४०
कच्छपीप्रोपकादीनि ।	४०६	करिष्यामश्च शापान्तम् ।	५११
कञ्चुकिश्चोत्रियादीनाम् ।	४९६	करिष्ये तु सङ्घाते ।	४६१
कटढतथरास्तु	४१५	„ „ „	४९१
कटधिमटाम् ।	४२०	करुणरसेऽपि च कार्यम् ।	४६७
कण्ठे निरुद्धपवनः ।	९१	„ हि वाद्यम् ।	४२२
कर्त्तुं तवायं वंशश्च ।	५०२	करुणे तु रसे कार्या ।	६८
कथमुर्वीतले नाटयम् ।	५०२	करुणे तु रसे कार्ये ।	६८
कथिता सा तु दीप्ता ।	३१७	करेणैव विहूणे ।	३१५
कदाचित् षाडवीभूताः ।	४०	कर्करी समहस्तश्च ।	४९१
कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रमः ।	१७७	कर्तव्या द्विकला शम्या	२५६
„	१७७	कर्मारवी च विज्ञेया ।	३६
„	१७८	कलरिमितमधुरहस्तः ।	४६२
कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु ।	१००	कलाकलार्थयोगेन ।	३४५
कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तम् ।	९९	कलाकालप्रमाणेन ।	१५४
कनिष्ठानामिकाभ्यां तु ।	१७७	कलाकालान्तरकृतः ।	२८३
कनिष्ठानामिकास्थानम् ।	१७८	कला द्वादश चैत्र स्यात् ।	१६५
कनिष्ठासारितं कार्यम् ।	२२४	कलाद्वादशनिर्दिष्टम् ।	२६२

कलानां वृद्धिमासाय ।	२२२	कार्यस्तत्र णणणा ।	४६९
कलाः पञ्च तथा सप्त ।	१५९	कार्यहानिः कुलानां च ।	४७१
कलाभिरतो मधुरहस्तः ।	४९२	कार्यहानिं कलानां च	४३१
कलाभिरेवं निर्दिष्टाः ।	१९३	कार्या ध्रुवाविधाने ।	३४४
कला या त्रिविधा प्रोक्ता ।	१७२	„ सयूरककराः	४२४
कलार्थं तु कला तत्र ।	२६४	कार्याः षोडशयुग्माख्ये ।	२०८
कलाः सप्तदशोपेताः ।	२२७	कार्यास्तत्र निष्ण्णाः ।	४२५
कलिकं कलिकं चेष्टम् ।	२४६	कार्या मात्राप्रमाणेन ।	२९९
कलिकं द्विकलं वापि ।	२४४	„ ह्यल्पो विशेषेण ।	३२
कस्माच्चैव पुनः शौचम् ।	५०२	कालस्तस्य प्रमाणं हि ।	१५०
कस्माद्विलितभावत्वात् ।	३६८	कालेनैवं भवेद्बृत्तौ ।	२६६
कस्यचित्त्वथ कालस्य ।	५०५	काले मदजणणे ।	३१५
„ „	५०९	कालो रात्रिन्दिवकृतः ।	३७०
काकल्यन्तरविहिताः ।	७२	किं चान्यत् सम्प्रपूर्णा	५१३
काकी च तुम्बकी चैव ।	४०१	किन्तु त्रिपुध्वरस्यास्य ।	४०८
कारककुशीलवाद्याः ।	४९७	„ „	४०९
कार्मारवी च कर्तव्या ।	४७२	किमर्थं भुज्यते ह्येषः ।	५०२
„ „ सम्पूर्णा ।	३९	किरणसहस्रसिद्धिचरितवन्दो ।	३५०
„ तथा चान्ध्री ।	६९	किरणसहस्रं विस्मरमाणः ।	३४८
कार्मारवी तु कर्तव्या ।	४३२	किरणसहस्रं विहूसिदी ।	३३९
कार्मारवी निषादी ।	३९	कुटकटि कुणकिरि ।	४२९
कार्मारव्या बुधैरंशाः ।	५२	कुतपो नाख्ययोगे तु ।	३
कार्मारव्याः स्मृता हंशाः ।	६२	कुन्दणिकासो ससिधवल्लो ।	३३२
कार्यकारणभावेन ।	२००	कुमारराजभूमौ तु ।	४९५
कार्यं तथाऽवसानं च ।	२७४	कुमुदवनस विहूसणो ।	३४०
„ तु गीतके वाद्यम् ।	४४४	कुर्यात् प्रयोगं यथैवम् ।	५१२
„ „ „ „	४८०	कुर्यादप्यत्र सञ्चारम् ।	६०
कार्यं त्रिपर्वविहितैः ।	१०८	कुर्यादुत्तरतालैः ।	२७६
„ „	११०	कुर्याश्च एव तु नरः प्रयोगे ।	४०२
„ ध्रुवाविधाने ।	१२४	कुर्याद्विस्तारमार्गे ।	४१९
„ वाद्यं चतुःके ।	४८६	कुर्यान्नीचे मृते चैव ।	३६९
„ हि तच्चतुःके ।	४५२	कुसुमगन्धवाही ।	३१७
कार्यश्चतुष्कलो युग्मः ।	२१८	कुसुमवणविबोधी ।	३१९
कार्यश्च सन्निपातः ।	२२६	कुसुमसुअंधिअए ।	३१८
कार्यश्चान्तरमार्गश्च ।	५९	कुसुमसुअंधी सुअपवणो ।	३३५

कुसुमाकिणे गिम्मलसलिले ।
 कुहकाभिनये योज्या ।
 कुहरश्चैव वेणुश्च ।
 कुहुलां कुहुलां क्रेम- ।
 कृतमेकस्यां तन्त्र्याम् ।
 कृताञ्जलिः प्रयोगार्थम् ।
 कृतान्तविहितोऽस्माकम् ।
 कृत्वा च शिथिलकक्ष्याम्
 कृत्वाऽन्यजातिकं कुर्यात् ।
 कृत्वा पदावसाने ।
 कृत्वोपरिगतं वायम्
 " " "
 कृत्वोपरिपाणिकृतम् ।
 कृशमध्याङ्गुलान्यष्टौ ।
 कृशो मध्येऽङ्गुलान्यष्टौ ।
 केचिद् युगपत् करणम् ।
 " " "
 केन्तां केन्तां केन्ताम् ।
 केन्तां केन्तां गदिताम् ।
 केवलं पौरुषैर्भावैः ।
 केवलं मार्गसम्भूताः ।
 केसदेवेदेरे ।
 कैशिकं च तथा कार्यम् ।
 कैशिकी चैव पञ्चैताः ।
 कैशिकी धैवतांस्तु ।
 कैशिक्याश्चार्पभं हित्वा ।
 कैशिक्यास्तु तथा हंशाः ।
 कोकिलं षट्पदं ध्वाङ्क्षम् ।
 कोखोदेदोधोणहेति ।
 कोणवाद्या विपक्षी स्यात् ।
 कोणानामिकवायम् ।
 " "
 को नामायं परिभवः ।
 कोपप्रसादबहुलम् ।
 को वाऽन्यो नाट्यवेदस्य ।

३३५ कोहलादिभिरेवं तु । ५१२
 ४७७ क्रममुलङ्घय विधिज्ञैः । ३६०
 ८३ क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त । २५
 ४६८ क्रमशः करणं परिवादकौ ४६९
 १२३ क्रमशो दीपितो यः स्यात् । ८८
 ५०९ क्रमागतस्तु यस्तारः । ९०
 ५०७ क्रियते यत्र संरब्धैः । ४४८
 ४२४ " " " ४८३
 ४८२ क्रियते हि यथा पापम् । ५०३
 ४८ क्रियमाणोऽवरोही स्यात् । ३२
 ४४८ क्षेपः ह्युतोऽतिपातः । ९८
 ४८३ खञ्जं च नर्कुटं चैव । ३६८
 ४३९ खट्वाङ्गधरम् । २०९
 ४५७ खुखुणं णणणणाम् । ४२९
 ४८९ खोखोथाथा । ४२०
 ४२६ गअणं गणेऽपि हि दरास्मि । ३२०
 ४६८ गईदत्तोअखोआ । ३१७
 ४७८ गगणतलंगणमभिरुहमाणो । ३५०
 ४७७ गगणतलंगणो हिङ्गणो । ३३५
 २७९ गगणदलंगणमभिरुहमाणो । ३४०
 १९३ गगनतलंगणमभिरुहमाणो । ३३७
 ४६९ गंखुखुणखुघम् । ४७०
 ३९० गजवाजिखरोष्ठ- । ४५३
 ४० गज्जन्तो जलदा णचन्ते सिहिणो । ३११
 ६९ गणमात्रांशविकल्पम् । ३४२
 ५२ गतागतप्रवृत्तो यः । ८९
 ६३ गतिप्रचारविहितः । ४८३
 ३७२ गतिप्रचारे कर्तव्यम् । ४४१
 ४२६ " " ४७८
 १२४ " गीते च । ४४१
 ४२३ " " " ४७८
 ४२३ " " " ४८३
 ५०५ " " वा । ४४८
 २८२ " विहितः । ४४८
 ५०१ गतिलययतिविधानम् । ४८६

गतिवागङ्गचेष्टाभिः ।	४९४	गान्धारलङ्घनं चात्र ।	५९
गतिविन्यासे कार्या ।	४७७	गान्धारश्च निपादश्च	५१
गतिविभ्रमं हि दृष्ट्वा ।	३७५	„ „	७३
गत्यर्थोपमिता याश्च ।	३७३	„ भवेन् न्यासः ।	५६
गत्याश्रयेण नाट्यज्ञैः ।	३८३	„ „	५८
गदकारौ चोर्ध्वाल्ये ।	४१५	„ „	६१
गन्धर्वाणां च यस्माद्धि ।	६	गान्धारश्चार्धमश्चैव ।	५२
गम्भीरमधुरं हृद्यम् ।	४०४	गान्धारपङ्क्तयोश्चात्र ।	५८
गम्यतां सहितैर्भूमिम् ।	५११	गान्धारसप्तमप्रायम् ।	७१
गद्यं धृतं च तैलं च ।	४५९	गान्धारसप्तमापेतम्	५७
गहगणकिदङ्गसोहा ।	३३१	„	५९
गहगणबन्धू लोकापदीवो ।	३४८	गान्धारस्य च बाहुल्यम् ।	५४
गहगाहसंकुड्दमन्दजोह्नुओ ।	३२२	„ „ „	५७
गहणे मेहविमुक्त्वे ।	३२७	„ विशेषेण ।	६२
गहमुहविणिग्गअविवण्णो ।	३२१	गान्धारार्धमयोश्चापि ।	६१
गाता प्रत्यप्रवयाः ।	३९८	गान्धारी पञ्चमयोः ।	३९
गातृगुणैश्चोपेतौ ।	३९९	„ मध्यमा चैव ।	३६
गानं पञ्चविधं विद्यात् ।	३६०	„ रक्तगान्धारी ।	४०
गानयोगे चतस्रस्तु ।	३९१	„ „	४१
गान्धर्व एव योज्यास्तु ।	९४	गान्धारीरक्तगान्धार्योः ।	४१
गान्धर्वैरूपे विहितः ।	४३	„	५२
गान्धर्वं चेह नाट्यं च ।	५०१	गान्धारीरक्तगान्धार्यौ ।	६८
„ चैव नाट्यं च ।	५०९	गान्धारीषाङ्गीभ्याम् ।	३८
„ „ वाद्यं च ।	४६४	गान्धारोदीच्यवतीम् ।	३८
„ त्रिविधं विद्यात् ।	७	गान्धारोदीच्यवायास्तु ।	५१
गान्धर्वमिति तज्ज्ञेयम् ।	५	गान्धारोदीच्यवाशौ तु ।	५९
गान्धर्वमेतत् कथितं मया वः	४०२	गान्धारो मध्यमश्चैव ।	६१
गान्धर्वं यत् मया प्रोक्तम् ।	३०१	„ वा ग्रहः कार्यः ।	६२
गान्धर्वसंग्रहो ह्येषः ।	१०	„ वामके कार्यः ।	४३१
गान्धारगमनं चैव ।	६०	„ „ „	४७१
गान्धारन्यासलिङ्गे तु ।	४६	गान्धार्याः पञ्च एवांशाः ।	५८
गान्धारपञ्चमाभ्याम् ।	३९	गान्धार्यार्धभिकाभ्याम् ।	३९
गान्धारपञ्चमी चैव ।	४०	गायत्र्यधिकृते पादे ।	३११
„ „	६८	गायत्र्या जातयो हेताः ।	३१३
गान्धारमध्यमयुताः ।	३८०	गायत्र्यां चापि शक्त्याम् ।	२९८

गिरिचरवारणरूपम् ।	३३१	गुरुप्रायापकृष्टा स्यात् ।	३०५
गिरितडविचरे विधुणिदो ।	३३६	गुरुप्राया स्थिता कार्या ।	३४६
गीतकस्य प्रकर्तव्यम् ।	४८०	गुरुभिर्यस्याः पादः ।	३२९
गीतं तु यदनुगच्छति ।	१०३	गुरुभिः सततं त्विह तत् ।	३५४
गीतयो गदिताः सम्यक् ।	९४	गुरुयुगमन्ते यदि परमस्याः ।	३११
गीतयोऽवयवा भार्गाः ।	१०	गुरुयुगं लघुयुगम् ।	४३८
गीतवाक्कलापातः ।	४९२	” ”	४७५
गीतवाद्यतालपाठ्यः ।	४६२	गुरुर्गाथांशको यः स्यात् ।	३०८
गीतवाद्यप्रमाणेन ।	४४३	गुरुलघुयोगादेशम् ।	११६
”	४८०	गुरुलघ्वक्षरप्राया ।	३४६
गीतवाद्याङ्गसंयोगः ।	३७७	गुरुलघ्वक्षरप्रायाः	३०५
गीतवाद्यानुगं वाद्यम् ।	४३७	गुरुविश्लेषणादेतत् ।	२४३
गीतवाद्यानुनादो हि ।	५०३	गुरुणि त्रैषुभे पादे ।	३३५
गीतविधाने भवति हि सा ।	३३२	” ” ”	३३५
गीतस्य च वाद्यस्य च ।	४९८	” ” यत्र ।	३५१
गीताङ्गानीह सर्वाणि ।	२८८	” पञ्च ह्रस्वानि ।	५११
गीतानां वस्तुकानां च ।	२२९	गुरुणि यस्याः पादे तु ।	३४६
गीतानुगं च यद्वाद्यम् ।	४७४	गुरुष्यष्टादशं चैव ।	३२७
गीतेऽपि वाद्येऽपि च संप्रयुक्ते- ।	३९२	गुरुष्येकादशं चैव ।	३४८
गीते प्रयत्नः प्रथमस्तु कार्यः ।	३९२	गुरुष्येतानि पादे तु ।	३५३
गुणान् प्रवर्तते गानम् ।	३९३	गुर्वक्षरकृता तन्त्री ।	९९
गुरुखे किहुळे दोहम् ।	४२८	गुर्वक्षराणां विश्लेषात् ।	१८७
गुरु चरणे तु भवेत् ।	३१९	गुर्वक्षराणि चत्वारि ।	२४५
गुरुच्छेदाष्टकं कृत्वा ।	२४२	गुर्वक्षरे चतुर्थे तु ।	२४३
गुरुणा लघुना चैव ।	३१४	” तालगते ।	२४३
गुरुणी त्वादावेकादशकम् ।	१०५	” तृतीये तु ।	२४२
” द्वे लघु त्वेकम् ।	१११	गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टैः ।	१७५
” नव ह्रस्वानि ।	११७	गुर्वादिरथ लघ्वादिः ।	३३०
” लघुन्यथाष्टौ ।	११३	” ”	३४२
” ”	११७	गुर्वादिषु गुरुः कार्यः ।	३०६
गुरु तदपरवक्त्रमुच्यते ।	३३६	गुर्वादस्तु ” ”	३०६
” निधनगतं यदि भवति सदा ।	३१३	गेयं चतुर्भिः पादैस्तु ।	२७५
” पञ्चाक्षराद्यन्तः ।	१५८	गेयस्य च वाद्यस्य च ।	४३५
गुरुप्रायं लघुप्रायम् ।	३०५	गोपुच्छा च यतिर्वाद्यम् ।	४७१
गुरुप्रायाक्षरकृतम् ।	३८२	गोमुखमार्गे जातिः ।	४७८

गोमुख्यक्षरसहिता ।	४७७	चच्चत्पुटश्च द्विकलः ।	२१७
गोरथविमानयाने ।	४८६	चच्चत्पुटश्च द्विकलः ।	२१८
ग्रहगो न लक्ष्यसत्त्वः ।	४९९	चच्चत्पुटस्तथा स्यात् ।	१०६
ग्रहणाक्षरसन्धाने ।	४६६	„ „	१०९
ग्रहमोक्षणसन्धानैः ।	४९९	चच्चत्पुटस्तु तालादिः ।	२५१
ग्रहापन्यासाविन्यास- ।	४५	„ विज्ञेयः ।	१५५
ग्रहांशौ तारमन्द्रौ च ।	४३	चच्चत्पुटस्य तालस्य ।	१८०
ग्रहास्तु सर्वजातीनाम् ।	४४	„ तालेन ।	२७७
ग्रहुलं नल्लादौ ।	४२६	„ ये भावाः ।	१५७
ग्रहे गानस्य यद्वाद्यम् ।	४५५	चच्चत्पुटेन योक्तव्यम् ।	२७८
ग्रहैरंशैश्च विज्ञेयाः ।	५२	चतस्रः कण्डिकाश्चैवम् ।	१९२
ग्रहो गानसमस्तत्र ।	३८९	„ षट्स्वरा ज्ञेयाः ।	३९
„ गानेन सहितम् ।	४३७	„ „ ह्येताः ।	३९
ग्रामद्वयगतं कार्यम् ।	३९०	चतस्रो जातयो नित्यम् ।	३९
घटथिम्मथिथिं ।	४३४	चतुरश्रे सुविच्छेदम् ।	२४८
घटमटघटमथ ।	४३४	चतुरश्रस्तथा त्र्यश्रः ।	२४०
घटमथि कुणकिटि ।	४२९	चतुरश्रस्तु विज्ञेयः ।	१५५
घटमथिवदुगुदु ।	४३४	„ सत्र्यश्रः ।	२६९
घणगम्भगेहपरिखितो ।	३२०	चतुरश्रत्रिभिर्भेदैः ।	१६४
घणसन्तदापदविदाणमम्बरम् ।	३२२	चतुरातोद्यविधानम् ।	४९८
घदुगुदुघुदुगुदुपदघे ।	४२९	चतुरासारितैर्वद्धम् ।	१९९
घदुगुरुकिटकट ।	४२८	चतुर्गुणा दक्षिणे स्यात् ।	१५३
घनज्ञो गीततत्त्वज्ञः ।	४८९	„ „ „	१५४
घनं तालस्तु विज्ञेयः ।	२	चतुर्णामपि मार्गणाम् ।	४२०
घातपुष्करिकाश्चैव ।	४९०	„ „	४६६
घुंघुंधंरांप्राया ।	४४०	„ वेदानाम् ।	४८४
घेषेटाप्रायम् ।	४५२	चतुर्णां यत्र पादानाम् ।	३०९
घेङ्ताङ्घेङ्ताङ् ।	४७६	चतुर्थं पञ्चमं पूर्वम् ।	३३५
घेंद्रोदोहंणुणहमेभिः ।	४३९	चतुर्थी कण्डिका चैव ।	१९३
घेण्डाण्डादोरकिता ।	४७७	चतुर्थीमादितः कृत्वा ।	१९८
घेदोङ् घेदोङ् ।	४७५	चतुर्थी शुद्धषड्जा तु ।	२०
घेंता कथं त्रैवो ।	४६८	चतुर्थे परिवर्ते तु ।	३८७
घेंताकेंतखेंताम् ।	४३८	चतुर्थ्यां द्वादशस्तालः ।	२५४
चक्रसणामवहू ।	३९५	चतुर्दशोऽपि पञ्चम्याः ।	२६०
चच्चत्पुटपरिवर्तः ।	२०१	चतुर्भिरधिदैवैवम् ।	२१५

चतुर्भिरधिकैर्हस्वैः ।	२१५	चत्वारि तु गुरुणि स्युः ।	११७
चतुर्भिः सन्निपातैश्च ।	२७६	चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ।	१६५
चतुर्मात्राश्च विज्ञेयाः ।	३४३	चत्वारो धातवो ज्ञेयाः ।	९४
चतुर्मात्रो गणो ज्ञेयः ।	३४२	चत्वारोऽक्षा भवन्त्यान्ध्रयाः ।	५२
चतुर्विकल्प इत्येव ।	१६६	चत्वारोऽक्षा भवन्त्यान्ध्रयाम् ।	६१
चतुर्विधत्वमेतेषाम् ।	१४	चत्वारो यत्र वर्तन्ते ।	४९२
चतुर्विधं तु विज्ञेयम् ।	१	” लक्षणोपेताः ।	८०
चतुर्विंशतिरर्थं च ।	२०८	चत्वार्यथ लघूनि स्युः ।	११२
चतुर्विंशतिरेतासाम् ।	२३३	चत्वार्यदौ गुरु निधनम् ।	३३२
चतुर्विंशतिरोजाख्ये ।	२०८	चन्द्रकैस्तनुभिः पश्चात् ।	४५८
चतुःशाखाख्यमित्येतन् ।	२४६	चन्द्रांशुधेन्द्रडिताब् ।	२७६
” ”	२४७	चन्द्रार्धधरं तिलकार्धधरम् ।	२०९
” धृतिर्भवेत् षड्जः ।	१९	चरणगतानि गुरुणि ।	३२७
चतुष्कलं तु पतनम् ।	३८४	चरणगतिविधौ सा ।	३१९
चतुष्कलः पञ्चपाणिः ।	२४४	चरणविधाविह वृत्तविधौ ।	३६४
चतुष्कलं स्याद् द्विकलम् ।	२६५	चरणे गुरुणि यदि सा ।	३२२
चतुष्कलस्तु वर्तव्यः ।	२४४	” नियतगता ।	३१८
चतुष्कलः सन्निपातः ।	२५१	चरिते गतिविन्यासे ।	४७६
” सुनन्दायाः ।	२१८	चर्मघातक इत्येवम् ।	४५६
चतुष्कलाऽन्तया तुल्या ।	२६०	चर्मघातकमित्येवम् ।	४८८
चतुष्कलेऽत्र विहितः ।	२४४	चर्मणा चावनद्वांस्तु ।	४०५
चतुष्कले नियोज्यन्ते ।	१९८	चलनार्था हि ये प्रोक्ताः ।	३७३
चतुष्कलो ह्यष्टकलः ।	१६४	चित्रज्ञश्चित्रकरः ।	४९९
चतुष्कादौ चतुर्मात्रा ।	२१०	चित्रं बहुविधं वायम् ।	४४८
चतुष्पदा तथैकाङ्गा ।	२७०	” ” ”	४८३
चतुष्पष्टिभुवाणां तु ।	३५७	” हि करणं यत्र ।	४४८
चतुष्पष्टिः सन्निपाताः ।	२७९	” ” ” ”	४८२
चतुःस्वरप्रयोगोऽपि ।	५०	चित्रवच्च यथान्यायम् ।	२१३
चत्कारे तु भवेच्छ्रम्या ।	१८६	चित्रादिवाक्कुशलौ ।	३९९
चत्वारः पणवाः कार्याः ।	४६२	चित्रायामथवा हस्ते ।	४५९
” पादभागास्तु ।	१७९	” ”	४८९
चत्वारस्तु गणा युग्मे ।	२०६	चित्रे कला बुधैर्ज्ञेया ।	२१०
” गुणा युग्मे ।	१८९	” द्विमात्रा कर्तव्या ।	१५३
चत्वारि गुरुणि तथा ।	१०७	” ” ”	१५४
” ” स्युः ।	११७	” यथाक्षरं प्रोक्तम् ।	२१२

चित्रेऽर्धमाग्री चैव ।	३९१	जामदग्न्यस्तथा रामः ।	५००
चित्रे व्यस्ते समस्ते वा ।	२६७	जाळाळोळो धूमसमिद्धो ।	३२५
चिरकालमभिसम्भरन्तम् ।	३५२	जावाबद्धो भीमुविवरगो ।	३२५
चूदवर्णं पफुळ्ळतिलकम् ।	३५३	जिनश्रमौ विकृष्टौ च ।	४०१
छन्दःप्रमाणसंयुक्तम् ।	३८०	ज्ञेयश्चतुष्प्रकारः ।	९५
छन्दसि चेतथा गुरुचेत् ।	३५३	ज्ञेयस्तथोत्तरादिः ।	९६
छन्दस्युष्णिहि वृत्तज्ञैः ।	३१४	ज्ञेया खलु बृहती नित्यम् ।	३३१
छन्दांसि तेषां मानेन ।	३५८	„ मधुकरिका ।	३१५
„ „ „	३५८	„ वृत्ते खलु बृहतीसंस्थे ।	३३०
छन्दोक्षरपदानां हि ।	२८३	„ षट्पदिका ।	३१४
छन्दोज्ञैर्ज्ञेयमेतत्तु ।	३५२	ज्ञेयो ध्रुवाणां गानज्ञैः ।	३५९
छन्दोविधिरलङ्काराः ।	९	ज्ञेयोऽलङ्कारोऽसौ ।	३९९
छायां सन्दृश्य कान्तस्य ।	२७७	ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानाम् ।	४०४
छायासु भवति शीतम् ।	३१	ज्येष्ठस्य कला ह्यष्टौ ।	२०५
छिद्राच्छेदविश्लेशः ।	४६२	„ भवति नियमान् ।	२०३
छेदविदूषितवचनः ।	४९८	ज्येष्ठानां वृत्तसंयुक्तम् ।	२९७
जगत्यादिर्भवेत् सा तु ।	३२४	ज्येष्ठासारितके तालः ।	२२१
जत्वस्मलोहकाष्टैः ।	४९९	ज्येष्ठेऽप्यासारिते कार्यः ।	२०८
जयाशीर्वादियुक्तानि ।	३८०	ज्योत्स्नायां मदिरायां वा ।	२७७
जलदनादं सुणिअ कुंजरो ।	३१२	झण्डुं जगति यदि ।	२०५
जलभरसंभृतो ।	३१६	„ „ यवलितकम् ।	२१५
जलहरणादसमुविवरगो ।	३३४	„ „ यवलितकम् ।	२१५
जलहरविआणपिहिराज्ञो ।	३२१	„ „ यवलितकम् ।	२१५
जलाशयं जगामाश्र ।	४०४	„ „ यवलितकम् ।	२१६
„ „	४६४	„ ज्ञाप्तेति संयुक्ताः ।	४१०
जातयोऽष्टादशेत्येवम् ।	३५	झळरीपरहादीनि ।	४०५
जातिफुल्लपाणमत्तओ ।	३५६	„	४०६
जातिमार्गप्रकारैस्तु ।	४८७	टघराघेप्रायम् ।	४५२
जातिमार्गप्रचारैस्तु ।	४५३	टङ्कारेण स्वजनम् ।	४२४
जातिरागं श्रुतिं चैव ।	३२	ठिणिखिठिणिहः ।	४१९
जातिस्तु मध्यमोदीच्यवेति ।	३९	डणके खोदेदोदे ।	४२६
जातिः स्थानं प्रकारश्च ।	३५९	णळिणीपत्तमज्जे ।	३५४
जातिस्वरैस्तु नित्यम् ।	४८	णळिणीपत्तमज्जे परिहिण्डिदा ।	३५५
जानीध्वं तत्तथा नाट्यम् ।	५०७	णहसि गजो समुगगओ ।	३५१
जानीनां त्वथ सर्वासाम् ।	३०७	णाणावण्णो तोउगगारी ।	३४९

णिम्मल अस्सि जले ।	३१५	ततो देहं ततोऽङ्गानि ।	२३७
णिसमिधं कुदो ।	३३८	ततोऽर्धकलिकान् पातान् ।	२४३
णैणकरो युक्तोद्ध ।	४६८	तत् कार्यं गानयोगेऽपि ।	३७९
ण्होणिकिमिकिलैण ।	४२३	„ खलु वंशपत्रपतितम् ।	३५३
त एव भेदा विज्ञेयाः ।	१५७	तत्स्थिकटमस्थिकरणैः ।	४७६
त एव मार्जनकृताः ।	४३२	तत्प्रमाणं तु यद्वाद्यम् ।	४७४
त एव मार्जनं कृत्वा ।	४७२	तत्प्रवृत्तं रसे कार्यम् ।	७१
तच्च संहरणे कार्यम् ।	२१०	तत्प्रियोऽपि बलिस्तेभ्यः ।	४९१
तच्चौघतुल्यकरणम् ।	१२४	तत्र गत्वा प्रयुज्यध्वम् ।	१११
तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे ।	५०५	„ गेयपदं तावत् ।	२७१
तज्ज्ञेयं शीर्षिकं तज्ज्ञैः ।	३४८	„ गोधूमचूर्णं वा ।	४७३
तडिगुणबन्धणिअदो ।	३५१	„ च साम्यं कार्यम् ।	३८५
तडिसंबुद्धं खसंबद्धं ।	३१०	„ तु बोध्या पञ्चदशाख्ये ।	३२६
तत इह विज्ञेया ।	३१६	„ „ साम्यं कार्यम् ।	४५२
ततः कलाकालकुतः ।	१५३	„ „ „ „	४८६
„ कुतपविन्यासः ।	३	„ द्यन्तं तु सप्ताङ्गम् ।	२३७
„ कुर्याद् यथायोगम् ।	४९४	„ पाताः प्रयोक्तव्याः ।	३८४
ततं चैवावनद्धं च ।	१	„ प्रथमविदारीमन्ये ।	४८
„ „ „	३	„ प्रहारकरणैः ।	४२३
„ तन्त्रीकृतं ज्ञेयम् ।	२	„ प्रासादिकी योज्या ।	३७७
ततः परं ते भूयोऽपि ।	२७५	„ युग्मं भवेद्व्यङ्गम् ।	२५३
„ पुष्करजं चैवम् ।	४१०	„ वर्णिकाभावम् ।	४६८
ततवाद्यविधानं तु ।	४०३	„ व्यक्तीभावम् ।	४२६
ततवाद्यविधानमिदम् ।	१२५	„ शम्याग्रहा ज्ञेयाः ।	४७९
ततश्च काव्यबन्धेषु ।	३९०	„ स्थितलयो यो वै ।	२८५
„ तालः कर्तव्यः ।	१७७	तत्रातिवादितं स्यात् ।	४२२
„ वसुधां गत्वा ।	५११	„ „	४६७
„ वस्तुकं कार्यम् ।	२८१	तत्राद्यमभिनयं तु ।	४८०
ततश्चैव प्रयोक्तव्यम् ।	२६१	तत्राभिधानवान् नाम ।	४०९
ततः शम्या ततस्तालः ।	२४९	तत्रार्थविप्रमाणां तु ।	३५८
ततस्तस्य हि तच्छौचम् ।	५०४	तत्रावनद्धे वक्ष्यामि ।	४०७
ततस्तु शीर्षिकं कार्यम् ।	२८२	तत्रावापोऽथ निष्क्रामः ।	१२६
ततालोचविधिरुवेषः ।	४६४	तत्रेष्टवृत्तप्रामाण्यान् ।	३८०
ततावनद्धवंशानाम् ।	४३७	तत्रैकं पार्ष्णं श्लोकम् ।	२७६
नतोऽङ्गानां समासो वा ।	२४१	तत्रैव पूर्वं सम्यक् ।	४५२

तत्रोदात्ता विस्तारधातुविषया ।	१०२	तथास्त्विति मया प्रोक्तः ।	५११
तत्रोपरि यथा ह्येकः ।	१४२	तथा स्थितावकृष्टायाम् ।	४४२
तत्रोपवहनं कार्यम् ।	२४२	„ ह्येतेन विधिना ।	४५९
तत्त्वं चानुगतं चापि ।	४४१	तथैककल्युक्तेऽस्ति ।	२४७
„ „ चैव ।	४४१	तथैककलस्तालः ।	२६३
„ „ „	४७८	तथैवोपरिपाणिश्च ।	२८५
„ तु प्रथमे गाने ।	४४१	„	४३०
„ „ „	४७९	तदा तु मत्तचेष्टितम् ।	३५६
„ हानुगतमोघः ।	१०३	„ वर्णस्य निष्पत्तिः ।	८१
तत्त्वादीनां प्रयोगश्च ।	२१४	„ स्थितं भवेद् युग्मम् ।	२५१
तत्सर्वमुपनेयं तु ।	३७४	तद्वैकाङ्गवरं ज्ञेयम् ।	२४९
तत्सर्वं वक्त्रपाणौ तु ।	११२	तद्भुवणां प्रयोगे तु ।	८६
तथाऽऽकाशग्रहा काचित् ।	३००	तद्वक्ष्यामि यथावत् ।	३८
तथाऽऽकाशग्रहाः काश्चिन् ।	३८७	तद्वच्च लङ्घनीयौ तु ।	५६
तथा गान्धारपञ्चम्याः ।	५१	तद्वत्प्रहारकरणम् ।	४६९
„ गोपुच्छरूपा च ।	४५६	तद्वद् बाधं यदातोद्ये ।	४३७
„ „ „	४८८	तद्वृत्तं तु भवेद्वाद्यम् ।	३७६
„ च पुरुषं स्थूलम् ।	४९६	„ „ „	४३६
„ चाङ्गनिबद्धानि ।	४८०	„ „ „	४७४
„ चौडुवितं कुर्यात् ।	६३	तन्त्रान्तिकिता ।	४२०
तथातिशयवाक्येषु ।	३६३	तन्त्रीभिः पणवं चैवम् ।	४०५
तथात्र सर्वगीतानाम् ।	४८४	„ „ तु स्यात् ।	४९०
तथा धैवतभूयिष्ठम् ।	७१	„ „ नह्येत् ।	४५८
तथाऽनुयायादातोद्यम् ।	४८२	तन्त्रीषु त्रिप्रहारं च ।	१००
तथा नृत्ताङ्गहारेषु ।	४४४	तपःस्थितानां सर्वेषाम् ।	३७२
तथान्ततः प्रहारः ।	४६८	तरुकोटरं वसदि ।	३५२
तथान्तं सन्निपाते च ।	४४२	तरुवरलासे पसदवणे ।	३३५
तथा बृहन्नखौ चैव ।	४०१	तरुसन्धुवज्जुहिअए ।	३५२
„ भवेत्तु तद्वाद्यम् ।	४३६	तर्जनीग्रहकाठिन्य- ।	४७९
„ „ यद्वाद्यम् ।	४३६	तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन ।	४९१
तथाभूता च छन्दोभिः ।	३२४	तलरिभितहाद्युतैः ।	१०८
तथा योनिद्वयं चात्र ।	१५४	„	११०
„ रसकृता नित्यम् ।	३९०	तलस्थानेऽधस्तन्त्रीणाम् ।	९९
„ रूक्षस्वरश्चैव ।	४०१	तस्मात् त्रिसाम विज्ञेयम् ।	२८३
„ शृङ्गारभूयिष्ठा ।	२७०	„ सर्वप्रयत्नेन ।	२८३

तस्मादयं प्रयोगस्तु ।
 तस्मादुपोहनं ज्ञेयम् ।
 , ह्येतन् ।
 तस्मादेतन् त्रिसामं तु ।
 तस्मादेतद्धि भवताम् ।
 तस्माद्गीतिमभिप्रेक्ष्य ।
 तस्माद् भाण्डेन च तम् ।
 , गत्नेन विज्ञेयौ ।
 , वाहनगत्यर्थैः ।
 तस्मान् मम गृहे बद्धम् ।
 तस्मिन्जलाशये यावन् ।
 तस्मिन् देशे विषाम्भानः ।
 तस्मिन्नविष्य हि ।
 तस्मिन् सरोनिषण्णे च ।
 तस्य कल्यामात्राक्षर- ।
 , दक्षिणतः क्षेमः ।
 , प्रहतं कार्यम् ।
 तस्याधस्तात् पुनः कार्यम् ।
 तस्यानुबन्धेन मया ।
 तस्यां तु द्विकलस्तासः ।
 तस्यान्ने सन्निपातस्तु ।
 तस्याः प्रणाशशोकेन ।
 तस्यावापोऽथ निष्क्रमः ।
 तस्यास्त्वंशाः सर्वे ।
 , ,
 तहुळं तहुळं क्रमशः ।
 ताकारे तु भवेच्छम्या ।
 ताघेतांतांदीघे ।
 ताण्डवे सुकुमारे च ।
 , , ,
 तानि छन्दोगतैर्गुणैः ।
 , त्रिपुष्करायानि ।
 , द्रुतासु योज्यानि ।
 , स्थितापकृष्टासु ।
 तान्यक्षराणि जानीन ।

५०३ तान्यक्षराणि वक्ष्ये । २०५
 २१६ तान्यप्यर्थवशादिह । ११८
 २१६ ताभिः प्रमाणगानम् । ३८०
 ४८४ तारगत्या तु षड्जस्तु । ६२
 ५०५ , , षड्जोऽपि । ६०
 ३७६ तारमन्द्र प्रसन्नस्तु । ९०
 ४८६ तारश्चैव हि मन्द्रश्च । ८८
 ३९३ तारागणो विहद सोहो । ३२०
 ३७६ ताराबन्धवसणाहो । ३३९
 ५११ तालच्छेदाद् द्विगुणितैः । २०९
 ४०४ तालत्रयं ततश्चैव । २५८
 ५०३ , तथार्थं च । ४५६
 ४९४ तालं शम्यां च तालं च । १८४
 ४६४ , , , , , २४३
 २०५ , , , , , २४५
 १६९ तालः शम्या च तालश्च । २६०
 ४२३ तालस्त्रिकलस्त्वादौ । १०९
 ११३ तालाङ्गवेणुयुक्तः । ४४५
 ५०३ तालादिकस्तथा प्रोक्तः । १५७
 २६३ तालादिश्च त्रिभिर्भेदैः । १५७
 ४८० तालादिस्त्र्यश्रभेदोऽन्यः । १५८
 ५१० तालाद्वयोर्धत्तालाश्च । ४८९
 २२६ तालैश्च सन्निपातैश्च । २२४
 ६९ तालो नवविधश्चायम् । १६५
 ७१ तालोऽयं दक्षिणे मार्गे । २६४
 ४२४ तालोऽस्या गदितस्तज्ञैः । ११४
 १८७ तासां यन्निवृत्ताः । ३७
 ४३९ तास्त्वनौडुविता नित्यम् । ४२
 ४४२ तास्त्वहं वर्तयिष्यामि । ३५
 ४८० तिक्षिंसां मटत्थि कणम् । ४७८
 २९५ तिथियज्ञक्रियास्वेतत् । ५१०
 ४०८ तिर्यक्कृतां गतिं सम्यक् । ४९०
 ३०५ तिर्यगुत्सङ्गिकं सम्यक् । ४५९
 ३०५ तिर्यग्गृहीतवादन- । ४२४
 ४१५ , ४६८

तिसृणामपि वृत्तीनाम् ।	१००	तेषां धीरकलं शब्दम् ।	४६४
तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेयाः ।	४३१	„ पादनिपातम् ।	३८६
„ „ „	४७१	„ मात्रार्धविहिता ।	२९९
„ वृत्तयश्चित्रा ।	१००	„ वाक्करणज्ञेयाः ।	४१०
तिस्रो द्वे च चतस्रश्च ।	१९	„ वृत्तविधौ कार्यम् ।	२९६
तुरिअं पपीतमधुमत्ता ।	३५४	ते सर्वे कर्तव्याः ।	२२५
तुर्यवर्णोऽवहनः ।	२३१	तोअसमूहं अवकिरमाणो ।	३३५
तूरपरिग्रहयुक्तः ।	४९८	तोयापसरणश्लक्ष्णा ।	४३३
तूर्यपतिर्यस्तु नर ।	४९८	„	४७२
तृतीयं च चतुर्थं च ।	१५८	त्रकारे तु भवेच्छम्या ।	१८७
„ „ „ „	३२७	त्रयं चान्यान्यपि तथा ।	८०५
„ निधनं गुरु ।	३५४	त्रयो ध्रुवाणां विज्ञेयाः ।	३४५
„ „ „	३५५	„ भावा भवन्त्येषाम् ।	३६९
तृतीयपञ्चमान्यानि ।	३५४	„ भेदा हि तालस्य ।	१६२
तृतीयमन्त्यं चतुर्थं च ।	३३५	„ लयास्तु विज्ञेयाः ।	१०३
तृतीयं पञ्चमं चैव ।	३१४	„ „ „	२८३
„ „ „	३५२	त्रिकपञ्चसप्तनवकैः ।	९८
„ „ „	३५३	त्रिकलद्विकलैककलाः ।	३८५
तृतीयः सन्निपातस्य ।	२२८	„	४८६
तृतीया च द्वितीया च ।	१९७	त्रिकलं पादपतनम् ।	३८४
तृतीये च चतुर्थे च ।	२४५	„ षट्कलं चैव ।	४५०
„ त्रयोषसंज्ञं तु ।	४४१	त्रिकलश्च सन्निपातः ।	१०९
„ „ „	४७९	„ „	२२५
ते च सप्तगणा ज्ञेयाः ।	५२	त्रिकलः सन्निपातश्च ।	२१७
„ ध्रुवाणां प्रयोगेषु ।	८६	„ „	२५३
तेन नकारो युक्तः ।	४२४	त्रिकलोऽन्यस्मिन्तालः ।	२२५
„ पादप्रमाणेन ।	२९८	त्रिकलो युक्ततालादिः ।	२१७
„ प्रमाणयोगेन ।	२९८	त्रिगुणं त्रिप्रचारं च ।	४१३
तेनैव चरे प्रेदः ।	४२४	त्रिगुरिह प्रोक्ता ।	३१६
तेनैवोपगतगुणाः ।	४९९	त्रिधाकृतिर्मृदज्ञानाम् ।	४५६
तेभ्यो विनिस्तृताश्चैवम् ।	४१०	त्रिधा क्रिया मृदज्ञानाम् ।	४८८
ते वै गति प्रचारेषु ।	४८३	त्रिनिवृत्तप्रगीता या ।	९३
तेषां चैव हि वंशानाम् ।	१४०	त्रिनिवृत्त्या पदानां तु ।	३९१
„ तु वचनं श्रुत्वा ।	५०२	त्रिपुरनाशकरं देवम् ।	२०८
„ धारोद्धवं नादम् ।	४०४	त्रिप्रकारं त्रिगुणितम् ।	४५०
ना. ६८			

त्रिप्रकारं त्रिलयकम् ।	४८४	व्यङ्गोऽन्तः स्यात्तथा व्यङ्गः ।	२३८
त्रिप्रकारः सम्प्रयोगः ।	४७१	” स्यादथ ”	२३९
त्रिमार्जनं पूरितरागम्यम् ।	४९३	व्यम्बकाय प्रदातव्यः ।	४५९
त्रिमार्जनापूरितरागम्यम् ।	४९३	व्यवैकादशपरा ।	२३२
विशत् प्रकारविहितम् ।	५०	व्यश्रतालसमुद्भूतम् ।	२४६
त्रिलघुरादितो यदि च ।	३१२	”	२४७
त्रिलयं त्रिपाणियुक्तम् ।	४८१	व्यश्रतालस्तु षड्भेदः ।	१६५
त्रिवस्तु त्रिप्रमाणं च ।	२४५	व्यश्रं नर्कुटकं चैव ।	३८४
” मद्रकं ज्ञेयम् ।	२९२	” वा चतुरश्रं वा ।	२९८
त्रिविधं गीते कार्यम् ।	१०३	” सर्वपुं कृत्वा ।	१५९
” चापि विज्ञेयम् ।	२६८	व्यश्रश्च चतुरश्रश्च ।	१५४
त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि ।	७	” ”	१७५
त्रिविधः साक्षरविधः ।	४८४	” ”	२१०
त्रिविधा सा च विज्ञेया ।	१५३	” ”	२९६
” ” ” ”	१५४	व्यश्रश्चाचपुटः प्रोक्तः ।	१५६
त्रिविधेऽपि च लययोगे ।	४७५	व्यश्रः स खलु विज्ञेयः ।	१५६
” तु ”	४३९	व्यश्रायास्तु गणाः पञ्च ।	३४०
त्रिसातं च प्रकुर्वीत ।	४५८	व्यश्रा वा चतुरश्रा वा ।	३८४
त्रिःशम्योपरिपाणौ ।	१०६	व्यश्रेण द्विकलेन स्यात् ।	२७३
त्रिष्टुबादीनि यानि स्युः ।	३५८	व्यश्रे विरामस्त्रिकलः ।	३४५
त्रिष्टुभो जातयो ह्येताः ।	३३६	त्वरितगमनेषु भावाः ।	४५२
त्रिवृत्तेष्ववरं ज्ञेयम् ।	२४०	थेकेटाकेटकिणाम् ।	४३९
त्रिसंख्यातं दक्षिणे स्यात् ।	२१२	थंगदधेण्डां सेन्द्राम् ।	४७८
त्रिसंयोगस्य वक्ष्यामि ।	४७३	थथोघौत्थि द्वे ।	४६९
त्रिसाम कीर्तितं सम्यक् ।	४५०	थंसटं हि झं बुहुलाम् ।	४६८
त्रिसामाक्षरपिण्डस्तु ।	४५०	थित्थं थिकिद् थिधिकटम् ।	४३८
त्रिस्थानशोभीत्येवं तु ।	४००	थेकेटाघेप्रथिता ।	४३८
” ”	४००	दक्षिणे जालजं साम् ।	४५०
त्रीणि गणा यस्य मुखे ।	३४४	” तु तथा वृत्तौ ।	२४७
त्रीण्यादौ तु गुरुणि यदा ।	३३३	दक्षिणैव गत्वादौ ।	२१२
” ” यदि चान्यम् ।	३१३	दक्षिणे पुष्करे मेघः ।	४९१
” यदि स्युरन्ते ।	३१२	” पुष्करो ”	४६१
त्रैलोक्यस्य क्रियोपेतम् ।	५१२	दन्तप्रयोगान् सन्धः ।	४०१
त्रैलोक्यहेतुमीशम् ।	२०७	दंदंदेंद्रांघे ।	४३४
व्यङ्गं प्रच्छेदकं तत्र ।	२७७	दर्दरपणवमृदङ्गैः ।	४२५

दर्दरपणवमृदङ्गैः ।	४४५	दीर्घाण्यादावष्टौ ।	११५
दर्दरथ घटाकारः ।	४५७	दीर्घिका कुररी बली ।	३७३
दर्दरस्य च संक्षेपान् ।	४०३	दीसदि पुण्णओ ।	३११
„ शुभंकारः ।	४८९	दुःखार्दितव्याधितेष्ट-१	४५२
दर्दुरपणवमृदङ्गैः ।	४६८	दृणदृणदृणाकिम् ।	४७६
„	४७८	दुर्जनं दुःस्वभावं च ।	४९६
„	४८१	दुर्वासा जामदग्न्यश्च ।	५००
दर्दुरपणवोपगमात् ।	४७८	दूसहो आवादि ।	३०३
दर्शनं लक्षणं त्वासाम् ।	३५१	दृश्यते प्रतिपादं तु ।	३१०
दश तत्र हि वध्नास्तु ।	४५८	दृष्ट्वा मृदङ्गपणव- ।	४९१
दशमं सप्तमं यत्र ।	३५४	दैर्घ्येघं कटिमा ।	४२८
„ „ „	३५५	देवताभ्यर्चनं कृत्वा ।	४५९
दश षट् च तथा चैव ।	१९३	देवताभ्यर्चनां कृत्वा ।	४८९
दशार्थपाणिप्रहतम् ।	४१३	देवतासुरमानन्द्य ।	५०३
दशैकादश चैवैते ।	१५९	देवं देवैः संस्तुतनमितम् ।	२०७
दात्रददधिमटाम् ।	४२०	देवपूजाधिकारस्तु ।	३९०
दानधर्मेषु सर्वेषु ।	५१३	देवं शर्वम् ।	३०८
दारणाद् दण्डवादानाम् ।	४९१	देवानां तु प्रयोज्या ये ।	३७२
दारं शब्दं दारयति ।	४६०	देवानां दुन्दुभीर्दृष्ट्वा ।	४०५
दारव्यां समवायस्तु ।	८	„ पार्थिवानां च ।	३२९
दासभूमौ प्रयुञ्जीत ।	४९६	देशं कालमवस्थां तु ।	३७०
दिअगणमुनिगण- ।	३३६	देशवेदानुरूपेण ।	४९६
दिअवरमुनिगणसंयुदओ ।	३४०	देशादपेतरूपा ।	४७५
दिअहंसा वसन्ते सळिलासए ।	३५४	देशानुरूपजाति- ।	४७५
„ „ „	३५५	„	४७५
दिवसं सूरसणाहम् ।	३२७	दैत्यदानवयक्षराक्षस- ।	४५२
दिव्यपार्थिववेदशानाम् ।	३६८	दैत्यनां राक्षसानां च ।	३७१
दिव्याङ्गनानां नैवेह ।	५१०	दैत्येन्द्रभुजगराक्षस- ।	४७७
दिव्यानां संस्कृतं गानम् ।	३७९	दैत्यैर्यक्षैर्नगैः ।	२०७
दिव्यान्वयं तु कर्तव्यम् ।	३८२	दैर्घ्येण पणवश्चैव ।	४५७
दिव्यैर्नानाकरणैः ।	४७८	दैवतानि च वक्ष्यामि ।	४६०
दीप्तायते कण्ठानाम् ।	८९	„ „ „	४९०
दीर्घाणि हाथ निधनगतम् ।	३३२	दोषप्रच्छादना या च ।	३६१
दीर्घाण्याष्टावादी ।	३२५	दोषाच्छादनहेतोः ।	३८९
दीर्घाण्यादावष्टौ ।	१०७	दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यम् ।	५६

दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यम् ।
 दौर्बल्यमृषारयात्र ।
 धुतिमन्तं विश्लिष्टाङ्गम् ।
 द्रुतगमने लघुवर्णा ।
 द्रुतं च शीर्षकं चैव ।
 „ चापि लयं प्राप्य ।
 द्रुतपदवर्णावर्णैः ।
 द्रुतं प्रासादिकीनां च ।
 „ लयं समारभ्य ।
 „ „ समाह्वय ।
 द्रुता च चपला चैव ।
 द्रुते प्रासादिकीनां तु ।
 द्रोमास्तु गुडगुड ।
 द्वादशकलास्तृतीये ।
 द्वादशं चेति विज्ञेयम् ।
 „ षोडशं चैव ।
 द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णम् ।
 „
 द्वादशैव तु कर्तव्याः ।
 द्वाभ्यां सहैव विक्षेपः ।
 द्वात्रिंशवथ पञ्चम्याम् ।
 द्विकविकचतुष्पास्तु ।
 द्विकलं दक्षिणे कार्यम् ।
 „ योगमाश्रित्य ।
 द्विकलश्चतुष्कलश्च ।
 द्विकलः सङ्गतायाश्च ।
 द्विकला च पुनः शम्या ।
 „ „ „ „
 „ „ „ „
 „ „ „ „
 द्विकलान् मध्यमं चैव ।
 द्विकलाश्च तथैककलाः ।
 द्विकले कलिकं ज्ञेयम् ।
 द्विकलेन प्रकर्तव्यम् ।
 द्विकलेनेति विज्ञेयम् ।

६० द्विकलेनैव कर्तव्यः । २६२
 ६३ द्विकले मद्रके चैव । २४३
 ४९५ द्विकले मन्द्रके युक्तु । ११२
 ३७६ द्विकलो वापि मिश्रो वा । २५९
 ३४१ द्विकलिकश्चतुष्को वा । १४३
 २८६ द्विकोऽर्धाङ्गुलिमुक्तः स्यात् । १४४
 ३७५ द्विगुणस्तालयोगेन । २२२
 ४७९ द्विगुणाक्षरसंयोगान् । १९७
 ४४७ द्विगुणा दक्षिणे सा तु । २११
 ४८२ द्विगुणोत्तरया वृद्ध्या । २२४
 ३०४ द्वितीयं च चतुर्थं च । ३१७
 ४४२ „ नैधनं चैनं । ३१०
 ४९९ द्वितीयपादतालैः । २५९
 २२५ द्वितीयं लघु सर्वत्र । ३०८
 ३४७ , सतृतीयम् । ३१६
 ३५२ द्वितीयश्च तृतीयश्च । २२८
 ४५७ द्वितीयां कण्डिकां कृत्वा । १९५
 ४८९ द्वितीये पञ्चपाणौ तु । १८९
 २०७ „ „ „ २०६
 २२७ द्वितीयोऽप्येवमेव स्यात् । १८७
 ६० द्विप्रकारनिवृत्तश्च । २५०
 १४१ द्विप्रकारः पुनश्चायम् । १५८
 २४७ द्विप्रधरोत्तरोधराद्यः । ९६
 १९७ द्विस्तरो द्विप्रधरः । ९६
 १७९ द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि । १७५
 २१७ „ द्विकलस्यैव । २४४
 १०९ द्विर्भावान् मध्यमस्यैव । १८८
 २२५ द्विलेपनं षट्करणम् । ४१२
 २२६ द्विविधं तु स्मृतं स्थानम् । ३६२
 २४९ „ मद्रकं ज्ञेयम् । २३६
 २०१ „ वर्धमानं स्यात् । १९२
 ४५२ द्विविधस्यापि तालस्य । १५४
 २४६ द्विविधा प्रकृतिश्चास्य । २६८
 २७७ द्विश्चापि सन्निवृत्तैः । १०५
 २७५ द्विश्रुतिश्च निषादः स्यात् । १९

द्विश्रुतिश्चैव गानधारः ।	१९	धैवतैः शेषे निपादे च ।	६३
द्विः शम्भ्यातालयोगेन ।	२१२	धैवतो बलवानत्र ।	५८
द्विसंख्यातार्थयोगेन ।	२१५	धैवत्वपरिभक्ताभ्याम् ।	३९
द्विसंख्याते निवृत्तिरनु ।	२१७	धैवत्या इव कर्तव्ये ।	५६
द्विचिश्चतुष्कनवकैः ।	२८	धैवत्या धैवतो न्यासः ।	५५
द्वे चैवाद्यन्ततस्तथ ।	१९	धैवत्या तथा ह्यसौ ।	५१
„ हिल्वा त्वाक्षिके वध्रे ।	४५८	धोकारस्तु स्वारजे ।	४६८
द्वैग्रामिकीणां जातीनाम् ।	५१	धोभोणाधोकिहुलम् ।	४२३
द्वौ पादौ सन्निपातश्च ।	३४१	धोदेरैदोखोको ।	४२६
„ पट्जमभ्यसांशौ तु ।	४१	ध्यात्वा सृष्टिं सृष्टज्ञानाम् ।	४०५
द्यङ्गमेकाङ्गमपि वा ।	२५३	ध्रुवमिधिधेटाम् ।	४२०
द्यङ्गं स्थितं प्रवृत्तं वा ।	२३९	ध्रुवेष्वेष्वेप्रायम् ।	४५२
द्यङ्गे व्याससमासाभ्याम् ।	२३९	ध्रामांघ्रुह ।	०२०
द्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः ।	८	ध्रुवकेण कलाभिश्च ।	१९३
धेकिटिमथकिटिकिटिषे ।	४२९	ध्रुवमन्योन्यसम्बन्धा ।	२९२
धंतां केतां धंताम् ।	८३४	ध्रुवस्त्वापनिष्कामौ	९
धंधंधेधेटम् ।	४५२	ध्रुवाणां ग्रहमोक्षे तु ।	४७४
धंधंधंद्रंक्रास्त्रो ।	४३८	„ ग्रहमोक्षेषु	४३६
धातुभिः सह संयुक्ताः ।	१०१	„ च भवेत्तालः ।	१७७
धाराभिर्महतीभिश्च ।	४६८	„ चैव सर्वासाम् ।	३६२
धाराभिर्महतीभिस्तु ।	४०४	„ जातयो ह्येताः ।	३०४
धिद्माद् घटधेः ।	४७५	ध्रुवाणामङ्गसंज्ञानि ।	२९१
धिन्ने इति ग्रहाराः ।	४२४	ध्रुवाणामाश्रयाः कार्याः ।	३७१
धीमुक्तः प्रहृतं स्यात् ।	४२५	ध्रुवाणां हि विकारस्य ।	३८३
धीरोत्तमपुरुषाणाम् ।	४७६	ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या ।	३८३
ध्रुसुन्दुमण ।	४२८	„ „ „	३८४
धुर्यकृतास्तु कमशः ।	४२६	ध्रुवात्वं यानि गच्छन्ति ।	२८९
धुर्यवदेको यस्मात् ।	४९७	ध्रुवाद् यद्वकृष्टं स्यात् ।	२८५
ध्रुध्रुधेधेऽप्रायम् ।	४८६	ध्रुवा द्रुतलया कार्या ।	३६३
धेद्राडधेधेमेभिः ।	४७५	„ द्रुता च कर्तव्या ।	३६३
धैवतपरिभयो ह्येतम् ।	५८	ध्रुवापदविधौ कार्यम् ।	३८०
धैवतश्च निपादश्च ।	६२	ध्रुवा प्रासादिकी कार्या ।	३६३
„ प्रयोगज्ञैः ।	७३	ध्रुवायास्तु ग्रहो यस्मात् ।	३८८
धैवतश्चोर्ध्वगे कार्यः ।	४७२	ध्रुवारूपाणि पूर्वाणि ।	३०४
धैवती धैवतांशे तु ।	६८	ध्रुवा वर्णा ह्यलङ्काराः ।	२९२

नादौ न मध्ये संहारे ।	२४०	नियतं शीर्षविधाने ।	३४३
नानाकरणविभागैः ।	४२३	नियताक्षरसम्बद्धम् ।	३०३
नानाकरणसंयुक्तम् ।	४०७	नियमो यो यतिः सा तु ।	२८४
नानातोयविधाने ।	४९९	निराहुता विना होमैः ।	५०६
नानादैवतकार्येषु ।	३८१	निर्युक्तं पदनिर्युक्तम् ।	२६८
नानाप्रकृतिसमुत्थम् ।	४९८	निवर्तनं च सप्ताङ्गे ।	२३८
नानारसार्थयुक्ता ।	३६०	” ” हस्तस्य ।	१६९
नानाविचित्रकरणैः ।	४८२	निवृत्ततालः कर्तव्यः ।	२५१
नाना विचित्रैः करणैः ।	४४७	” ”	२५३
नानावृत्तसमुत्पन्नम् ।	३४२	निवृत्तिद्वयसंयुक्तम् ।	२१०
नानाश्रयां प्रकुरुते ।	४९७	निवृत्तौ तु कला न्यूना ।	२१३
नाना स्तुतिकृतैर्वाक्यैः ।	५०४	निवृत्त्यङ्कुरसूचायु ।	३७७
नान्दीशद्वयमुपश्रुत्य ।	५०४	निवृत्त्या यन् समायुक्तम् ।	२१०
नापि दोषहते क्लिप्तम् ।	४५७	निश्चये निपुणः शीघ्रः ।	४६२
नामाख्यातोपसर्गाश्च ।	९	” ” ”	४९२
नाम्ना ज्ञेया जगति हि सा ।	३३२	निःशर्करा निःस्मिकता ।	४३३
नारदः पर्वतश्चैव ।	५००	” ”	४७२
नाराचकं च कर्तव्यम् ।	२७८	निषादगान्धारकृतौ ।	१४६
नावशाना न कृष्टा च ।	४३३	निषादश्चर्यमश्चैव ।	५५
” ” वा कृष्टा ।	४७२	निषादषड्जगान्धार- ।	५२
नासाधग्रस्तशद्वस्तु ।	४०१	निषादिन्यां निषादोऽशः	५६
नास्ति किञ्चिदनायोज्यम् ।	४०६	निषादिन्यान्त्रयो हेते ।	५१
” किञ्चिद् वृत्तं तु ।	३७६	निषादोऽशे तु नैषादी ।	६८
नितम्बुर्भुवनः सौम्यः ।	५००	निषादे रजनी च स्यात् ।	२४
नितरां परितुष्टाः रमः ।	५०३	निष्कर्षोऽभ्युच्चयश्चैव ।	८४
नित्यं करणयोगेन ।	४३७	निष्काममादितः कृत्वा ।	२५८
नियमानुष्ठुभे दीर्घे ।	३१८	निष्कामश्च प्रवेशश्च ।	१७०
नित्यं यत्र तु वाये ।	४३८	निष्कामश्चैव तर्जन्या ।	१७८
निधने च मनो मा भूत् ।	५०७	निष्कामः सन्निपातोऽन्ते ।	१७७
निवद्धं चानिवद्धं च ।	९	निष्कामिकी च विज्ञेया ।	३०१
” ” ”	३०२	निष्कामे च प्रवेशे च ।	४५५
” तु पदं ज्ञेयम् ।	३०३	” ” ” ”	४८८
निमेषाः पञ्च मात्रा स्यात् ।	१५३	निष्कामोऽधोगतरय स्यात् ।	१६९
” पञ्च विज्ञेयाः ।	१५३	निष्कामोपगतशुणाम् ।	३६०
नियतं पुष्करवाये ।	४१३	निष्ठुरं चाप्रस्तुतं च ।	५०५

निहत्य दानवं घोरम् ।	१९१	पञ्चपाणिस्तु कर्तव्यः ।	२५९
नीवानां चैव कर्तव्ये ।	३६८	पञ्चपाणिः स विज्ञेयः ।	१५८
नीलासिदस्तगकिदरसणा ।	३३४	पञ्चपाणेश्च विहिताः ।	१८०
नृतकालविशेषाच्च ।	१९७	पञ्चमं द्वादशं चैव ।	३५०
नृतभुत्पादितं पूर्वम् ।	१९१	„ नैधनं चैव ।	३७८
नृतं प्रसादकीडार्थम् ।	२७७	„ सतमं चैव ।	३५१
नृताङ्गग्राहि कालज्ञैः ।	४८०	„ छष्टमं यत्र ।	३२५
„ च तथा ।	४४४	पञ्चमश्च भवेत् न्यासः ।	६२
नृताङ्गद्वाराभुगतम् ।	४८२	पञ्चमश्चार्पणश्चैव ।	५२
नृपस्त्रीणां भवन्त्येताः ।	३७३	„	६१
नैककरणाश्रयगतम् ।	४३५	पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यः ।	४३१
नैकयुक्तिविचित्रार्थम् ।	२८१	पञ्चमश्चोर्ध्वगे कार्याः ।	४७२
नैते सर्वे ध्रुवास्त्रिष्टाः ।	८५	पञ्चमस्तद्वदेव स्यात् ।	१९
नैपादी चार्पणी चैव ।	४०	पञ्चमार्पणहीनं तु ।	५७
नैष्कासिक्यनुबन्धानाम् ।	३८८	पञ्चमी रक्तगान्धारी ।	३६
नैष्कामिक्यन्तरकृतम् ।	४४२	पञ्चमेन विना चैव ।	५५
नैष्कामिक्यन्तरगतम् ।	४७९	पञ्चमे शुद्धपञ्जा स्यात् ।	२४
नोक्तं यच्चेदागमात् ।	४६३	पञ्चमो धैवतश्चैव ।	१०
„ यन्मानागमात् ।	४६३	पञ्चम्या यश्च गान्धार्याः ।	६१
नौरथविमाननेपथ्य ।	४५२	पञ्चम्याश्च तथा ज्ञेयौ ।	५१
न्यासश्चात्र भवेत् षड्जः ।	५४	पञ्चविधो विज्ञेयः ।	९७
न्यासश्चान्तरमार्गस्तु ।	४९	पञ्च षट् सप्त तानि स्युः ।	२३६
न्यासश्चैव तु गान्धारः ।	६१	पञ्चस्वरमौडुवितम् ।	५०
न्यासापन्यासयोगस्तु ।	४३७	पञ्चस्वरधतुर्था स्यात् ।	५३
„	४७५	पञ्चानामपि मात्राणाम् ।	२६०
न्यासापन्यासविहितम् ।	२३२	पञ्चांशा तु भवेत् षाड्जी ।	८४
न्यासापन्याससमम् ।	४३६	पङ्कवणेण विधृतम् ।	३३१
„	४७३	पणवं दर्दरे चैव ।	४०५
पङ्कअसण्डे विमलजले ।	३३२	पणवश्चापि कर्तव्यः ।	४८९
पङ्क्तिस्त्रिष्टुप् सजगती ।	३०५	पणवस्याचारधन्धे ।	४६९
पञ्च हि वासगिहम् ।	३१९	पणवानामनुबन्धे ।	४२७
पञ्च त्वादौ यत्र ।	३२५	पणवे दर्दरे चैव ।	४१५
„ „ „	३४७	पणवेपु दर्दरेषु ।	४३९
पञ्चपाणि ततः कुर्यात् ।	१८३	पणवैश्चोदितं यत्र ।	४८२
पञ्चपाणिविधानेन ।	२५९	पणवैश्चादितं यत्र ।	४४७

पतन्तीभिश्च धारामिः ।	४०४	पाञ्चस्वर्थं न चैवात्र ।	५९
” ”	४६४	पाठयं नाटयं तथा गेयम् ।	५०४
पदनुत्ताङ्गहारेषु ।	४८१	पाठ्यप्रयोगविहितान् ।	७३
पदं तस्य भवेद् वस्तु ।	३०१	पाणिक्कायां बहिर्गीते ।	२३२
पदवर्णसमाप्तिस्तु ।	२९७	पाता नवैकादश वा ।	२५८
पङ्कलपुष्पादवम् ।	३५७	पातान्ते सा प्रयोक्तव्या ।	१८७
परस्परविनिष्पन्नाः ।	३९	पाताश्च सन्निपाताश्च ।	२६१
परस्परविरोधे तु ।	४८२	पात्राणां वृद्धियोगाच्च ।	२००
परस्परानुवेषेन ।	४४६	पादतो गुरुणि वै यस्याः ।	३१४
परस्परसागमनम् ।	५७	पादपसण्डं कम्पअमाणो ।	३४०
परिक्रमेण रङ्गस्य ।	३८३	” कम्पयमाणो ।	३२६
परितुष्टश्च तद् दृष्ट्वा ।	१२१	पादः पूर्वः समः कार्यः ।	२५६
परिधुणमाणो किरणपङ्क ।	३३४	पादवं वणल्लओ ।	३१४
परिवर्तनके चैव ।	२७४	पादविधौ यदि पाङ्क्तिकृता ।	३३३
परिवर्ताः प्रयोक्तव्याः ।	३८४	पादः सन्निर्माषद्यातः ।	२३७
परिवर्तैस्त्रिभिर्युक्तम् ।	२७३	पादान्ते द्विविरामस्तु ।	३४५
परीक्ष्य पात्रं तज्ज्ञस्तु ।	४९४	पादे तु बृहतीसंस्थे ।	३५१
परोपस्थानवन्तश्च ।	५०६	” पञ्चममन्त्यं च ।	३२८
पर्यवगच्छति पूर्वम् ।	४३९	” पादे तु तस्येष्टम् ।	२७६
पर्यवसानोचितिका ।	४३७	” ” ” स्युः ।	३०९
पर्यस्ता क्रमहस्ता ।	४७६	” भवन्ति नियतम् ।	३४४
” जातिरियम् ।	४३९	” लघ्वक्षरे नित्यम् ।	३०९
” जातिर्वै ।	४७६	पादौ द्वौ समवर्णौ तु ।	२३६
पर्यागच्छति पूर्वम् ।	४७५	पायसं घृतमध्वक्कम् ।	४५९
पर्यायकृता जातिः ।	४७५	पारावर्तं सकादम्बम् ।	३७२
पर्यायपतनज्ञेया ।	४९१	पार्णिणसमस्ता जातिः ।	४७६
पर्यायशः प्रपातो यः ।	४९२	पार्णिणसमा पर्यस्ता ।	४३७
पवणविधुष्णिदपङ्कअ ।	३२८	पिअकामुको विअ ।	३१४
पवणाहतका तरुणा तरओ ।	३१३	पिअजुवदिसत्तो ।	३१६
पवनहदो सलिलघणो ।	३१०	पिअवादिवादओ ।	३१४
पवनो पुष्पवाहि ।	३१७	पिअसहि आइअगअण- ।	३२८
पविचरदे मदसुरभिमुही ।	३२८	पिङ्गाक्षं घोणनासं च ।	४९६
पश्चिमार्थपदस्यैव ।	२५५	पितामहक्रियायुक्तम् ।	५१०
पश्चिमार्थसमा सा तु ।	२४६	पितामहग्रहेऽस्माभिः ।	५१०
पश्चिमार्थसमा सा तु ।	२४८	पुकारे तु पुनः शम्या ।	१८७

पुटे च चूलिका चैव ।	३८१	पूर्वमाचार्यकं चैव ।	५१०
पुण्याश्रयं च तत् कार्यम् ।	३८०	पूर्वं विशाला कर्तव्या ।	२१९
पुत्रानुत्पाद्य बन्धा च ।	५१२	„ शम्या कार्या ।	२२५
पुनरन्यावस्थायाम् ।	४५२	„ „ „	२२६
पुनरपि च सप्तमम् ।	३१९	„ „ तथाऽऽवापः ।	२२७
पुनरष्टौ हस्वानि स्युः ।	११३	„ शरीराद्बुभूताः ।	४१०
पुनरुचुरिदं वाक्यम् ।	५०१	पूर्वरङ्गविधानस्य ।	५०२
पुनरेककलस्तालः ।	२२५	पूर्वरङ्गविधाने तु ।	३९०
पुनरेव सन्निपातः ।	२२७	पूर्वरङ्गे प्रयुक्ते तु ।	३८३
„ समलयं स्यात् ।	४३९	पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र ।	९६
पुनरेवैषामङ्गुलि ।	२२७	पूर्वेऽपि च मिश्रत्वम् ।	४२६
पुनर्नेकुटकानां तु ।	३५०	„ „ „	४६९
पुनश्च चतुरश्राणाम् ।	३३९	पूर्वेषामेव गीतानाम् ।	२९६
„ द्विकलस्तालः ।	२५५	पूर्वं ह्यर्धे चतुर्हस्वा ।	३४४
„ „	२५७	पूर्वोक्तेन विधानेन ।	२४९
„ षट्स्वरा ह्येया ।	४०	पृच्छामो भगवन् नाट्यम् ।	५०१
पुनश्चावस्थाकृतम् ।	४५२	पृथगलक्षणसंयुक्ताः ।	३९
पुनश्चैककलस्तालः ।	२५७	पृथिवी वादितं यत्र ।	४७७
पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि ।	५३	पृथिवी सलिलं ज्वलनः ।	२०९
पुनश्चैवाङ्गविन्यासः ।	२०४	पृथुलाख्या च विज्ञेया ।	९३
पुनस्तु खड्गकानां च ।	३५५	पृथुला दक्षिणे तु स्यात् ।	३९१
पुष्पविदाणं उद्बुधुमाणो ।	३४८	पेक्षिलरूप आदर्शः ।	३१४
पुरुषाणां प्रयोगस्तु ।	४९५	पेशलमधुरस्निग्धा- ।	३९८
पुरुषोऽत्र त्रिवाक्यः स्यात् ।	२७४	पौष्करस्य तु वाद्यस्य ।	४१२
पुलिनतलंगणम् ।	३१९	पौष्कराणां प्रवक्ष्यामि ।	४६४
पुल्लिअतरुसण्डे ।	३३९	प्रकरी वस्तु षण्मात्रम् ।	२५४
पुष्कराणां कलरवः ।	४६४	प्रकर्षामथ चत्वारि ।	२३६
पुष्करिण्यां पटुः शङ्खः ।	४०४	प्रकर्षाश्चापि वस्त्वर्थे ।	२३१
पुष्पावर्तं ततः कुर्यात् ।	४५८	प्रकर्षास्तु प्रकीर्णत्वान् ।	२३६
पूजयित्वा च गन्धर्वान् ।	४९०	प्रकर्षोविणकं चैव ।	२३६
„ तु तां देवीम् ।	४९१	प्रकारा जातयश्चैव ।	४४८
पूजयित्वादिगन्धर्वान् ।	४६०	प्रकाशमेतदिच्छामः ।	५१०
पूर्णस्वरं चाथ विचित्रवर्णम् ।	३९१	प्रकृतावपि नेयं स्यात् ।	२६६
पूर्वं गानं ततो वाद्यम् ।	३७७	प्रकृति भावलङ्गं तु ।	३६५
„ दक्षिणहस्तेन ।	४९२	प्रकृत्याऽतिक्रशं क्षामम् ।	४९६

प्रकृत्या पञ्चमान्ये तु ।	३४७	प्रयोगश्चैष विज्ञेयः ।	३७०
प्रकृष्टवर्णबहुलम् ।	३८२	प्रयोगस्तु यदा त्वेषाम् ।	१९८
प्रतिग्रहीता सिद्धीनाम् ।	४६२	प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषाम् ।	३
” ”	४९२	प्रयोगान् कारिकाश्चैव ।	५११
प्रतिशाखा तथा चैव ।	२४१	प्रयोगेषु प्रणेतव्यः ।	४४९
प्रतिष्ठादि यथाच्छन्दः ।	३३८	प्रयोगे सम्प्रयोज्यानि ।	३७१
प्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाभ्याम् ।	३०८	प्रयोजनं च विज्ञेयम् ।	१०४
प्रत्यक्षररुतैः पतैः ।	२४८	प्रवृत्तमपि विज्ञेयम् ।	२५४
प्रत्युक्तश्च ततो देवैः ।	५१०	प्रवृत्तमवगाढं च ।	६३२
प्रत्युत्पन्नप्रतिभः ।	४९८	प्रवृत्तमस्य कर्तव्यम् ।	२५३
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यम् ।	५०२	प्रवृत्तं विवधश्चापि ।	२३७
प्रत्येकं पतनान्येषु ।	२२९	प्रवृत्ताख्या द्रुतलया ।	२७०
” ह्यङ्गविन्यासः ।	१९८	प्रवृत्तादिषु कर्तव्या ।	१६१
प्रथमं च तृतीयं च ।	३०९	प्रवेणी ह्युपपातश्च ।	२९४
” ” ” ”	३१०	प्रवेशाक्षेपनिष्काम- ।	३६०
” ” ” ”	३५१	प्रवेशो नाटके तु स्यात् ।	३७९
” यत्र पादे ।	३१७	” मध्यमापष्टः ।	१७७
” वामहस्तेन ।	४९२	प्रशशास तदा राज्यम् ।	५०९
प्रथमः षोडशकलः ।	२२८	प्रशान्तनियमोपेतः ।	४४७
प्रथमस्त्वष्टकलः स्यात् ।	२२५	प्रक्षिथिलवञ्चितकक्ष्ये ।	४६८
प्रथमा कण्डिका कृत्वा ।	१९४	प्रसन्नकरणं चैव ।	४४५
प्रथमा मागधी ज्ञेया ।	९३	प्रसन्नमध्यमश्चैव ।	८८
प्रथमे यदा तु गुरु ।	३५२	प्रसन्नमध्यश्च तथा ।	८२
प्रद्वौ च वरं श्रेष्ठम् ।	१९१	प्रसन्नमध्यो मध्ये तु ।	८८
प्रदेशिन्या च निष्कामः ।	२२८	प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः ।	८२
प्रमथैः परिवृत्तमीशम् ।	२०९	” ”	८४
प्रमदवर्णगणम् ।	३१८	” ”	८७
प्रमाणगानं कर्तव्यम् ।	३८२	प्रसन्नान्तः स्वरो यत्र ।	९०
प्रमाणं द्वादशकलम् ।	२४९	प्रसादनाश्रया चापि ।	३७८
प्रमाणमपि कर्तव्यम् ।	३८१	प्रसादयाचने चैव ।	३६३
प्रसितेति सा भवति नाम्ना ।	३२०	प्रस्तारेण कलानाम् ।	२२४
प्रयाति मुरजं यत्र ।	४४८	प्रस्त्रा (स्ता) रश्च प्रसादश्च ।	८२
प्रयुज्य च बहिर्गातम् ।	३८३	प्रस्वारो माषघातश्च ।	२९४
प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञैः ।	२७३	” माषघातः स्यात् ।	२९०
प्रयोक्तव्या बुधैर्नित्यम् ।	२१३	प्रहाराः क्रमवातेन ।	४९२

प्रहारास्तु वैश्रान्तक-	४२४	प्लुतच्छेदे तु तस्येष्टः ।	१८४
प्रहारो वामतर्जन्याः ।	९९	प्लुतान्तः षट्पितापुत्रः ।	१५८
प्राकृतसंस्कृतपाठ्यः ।	४९८	प्लुते लघ्वक्षरे चैव ।	२२४
प्राग् यदि निधनगतम् ।	३२०	फळिदचूदसण्डसहआर-	३५६
प्राप्तवान् देवराज्यं हि ।	५०९	फुल्लपङ्कजोव्वस्तिहिदो ।	३५६
प्राप्नोत्यन्यत्वमेवेह ।	१४२	बद्धवन्तोऽधिकस्नेहम् ।	५१२
प्रायशस्तानि कार्याणि ।	४०९	बद्धे निरुद्धे पतिते ।	३६२
प्रायशा संस्कृतं योज्यम् ।	३८१	बधिरा ह्यवदाता तु ।	४३३
प्रायेण गानं कर्तव्यम् ।	३८२	बलवानवहितबुद्धिः ।	३९९
„ तु स्वभावात् ।	३९८	बलिः कार्यः प्रयत्नेन ।	४६०
„ माषघातश्च ।	२५७	„ „ „	४९०
„ सर्ववादेवादौ ।	४२८	बलिपुष्पोपहारैश्च ।	४९०
„ सर्ववायेषु ।	४६९	बलिपुष्पोपहारैस्तु ।	४५९
प्रायेणोद्धतमार्गा ।	४४०	बहिर्गीतविहीनं तु ।	२६८
प्रावेणान्तमार्गा ।	४७७	बहिर्गीताङ्गशाखाभिः ।	२६८
प्रावेशिकी तु नाम्ना ।	३६०	बहिर्गीताङ्गहीनं च ।	२६८
„ „ प्रथमा ।	३०१	बहिर्वा वर्धमाने वा ।	१९६
„ „ बृहती ।	३२०	बहुका ह्यवदाता तु ।	४७३
प्रावेशिकीनां कर्तव्यम् ।	४४२	बहुकुसुमसोहिण् ।	३१९
„ „	४७९	बहुणिमालसलिले ।	३१८
„ जातीनाम् ।	३०५	बहुभिर्विकृतैर्विविधैः ।	२०९
प्रावेशिक्या ध्रुवायास्तु ।	३४५	बह्वक्षराश्रंसंयुक्तम् ।	२७७
„ बुधैरेव ।	३७३	बालं नवकलं ज्ञेयम् ।	२२१
प्रावेशिक्याश्रया यास्तु ।	३७३	„ „ येषाम् ।	२०३
प्रावेशिक्यास्तु संक्षेपः ।	३२३	बालासारितवच्चैव ।	११८
प्रासादिकं स्थितं चैव ।	३८१	विन्दुरेककलोज्ञेयः ।	८९
प्रासादिक्यां ध्रुवायां च ।	४५५	वीमत्सभयानकयोः ।	४२२
प्रासादिक्युद्गता वृत्तिः ।	३८१	„	४६७
प्रासाधिकी तृतीया च ।	३०१	बृहत्या जातयो ह्येताः ।	३३२
प्रेक्षणीयप्रदानं हि ।	५१३	ब्रवीमि वः कथां गुह्याम् ।	५०२
प्रेङ्खोलितस्तथाक्षिप्तः ।	८४	ब्रह्मणस्त्रिषु पार्श्वेषु ।	२७३
प्रेङ्खोलितस्तारमन्द्रौ ।	८८	ब्रह्मणा समनुज्ञाताः ।	५१२
प्रोक्तवन्तश्च मां पुत्राः ।	५०७	ब्रह्माणं शंकरं विष्णुम् ।	४५९
प्रोक्तवानस्मि यन् पूर्वम् ।	५०३	„ „ „	४८९
प्रोक्तवास्तु ततो मां तु ।	५१०	ब्राह्मणानां नृपाणां च ।	५११

भटभेमेधोघोणा ।	४६९	भूयः प्रतिकृतिभेदः ।	४२७
भद्रकमेव खड्गकमिदम् ।	३५६	„ शम्भ्यातालौ ।	१०६
भमन्तचक्रवाआ ।	३१७	भूषणवासः पतने ।	३८९
भरतानां च वंशोऽयम् ।	५१२	भेदं चञ्चत्पुटस्यादौ ।	१८२
भरताश्रयाश्च भरतः ।	४९७	भेरीपटहजङ्घाभिः ।	४०८
भरद्वाजश्च रैभ्यश्च ।	५००	भ्रान्तकयोगात् किहुळम् ।	४२३
भवति चरणं तु यस्य सततम् ।	३५४	भ्रान्तोर्ध्वहस्तः कालज्ञः ।	४६२
भवति तथाऽमनवमे ।	३३४	मगठं खुडुकिटाम् ।	४७६
भवति सा तु नाम्ना ।	३१६	मङ्गल्यं ललितं चैव ।	५१२
भवति हि खलु गतिरतिचपला ।	३३७	मटथकिनेन ।	४२०
भवति हि खलु बृहती ।	३३२	मण्डलत्रयमालिप्य ।	४५९
„ „ नित्यं रुचिरमुखी ।	३३४	„	४८९
„ „ सर्वं चरणविधौ ।	३३५	मतिमान् गीतितत्वज्ञः ।	४५९
भवतीह लयान्तरिते ।	२०२	मत्तमहुअरणे ।	३२०
भवतो यत्र वाद्ये तु ।	४८१	मत्तमातङ्गसहिताः ।	३७२
भविष्यत्यशुभं देशे ।	५०४	मत्ताक्रीडा विद्युन्मालेत्यपि ।	३४९
भवेत् करणयोगे तु ।	४७४	मद्रकोल्लोप्यके चैव ।	२३५
भवेद्वाक्करणं तत्र ।	४११	मधुभूसिद्धं सुरहि चूदवणं ।	३५३
भाणत्रचैकहार्यं स्यात् ।	२७१	मध्यं च सुधिरं तस्य ।	४५७
भाण्डकवाद्यज्ञा या ।	४९९	मध्यपञ्चमबाहुट्यान् ।	६७
भाण्डग्रहोपकरणैः ।	४९७	„	६८
भाण्डवाद्येन संयुक्तम् ।	२७३	मध्यपञ्चमभूयिष्ठम् ।	७१
भाण्डस्यादौ प्रणीतोऽत्र ।	४६०	मध्यमग्रामजा ह्येताः ।	२४
„ प्रमाणेन ।	४९१	मध्यमं तु त्रयात्रिंशत् ।	२२१
भावेभ्यो बहुधाऽस्मिन् ।	४९८	मध्यमस्य विधानेन ।	१८८
भाषां तु शौरसेनीं हि ।	३७८	मध्यमानां प्रयोक्तव्याः ।	३७२
भीतनभोयानगतौ ।	४४०	„ प्रवेशे तु ।	३६८
भुजगपरिकरं त्रिदशगणवरम् ।	२०८	„ भवन्त्येताः ।	३७३
भुजगसहस्रविबन्धिदपासो ।	३४७	मध्यमा पञ्चमी चैव ।	६८
भूतप्रियो बलिस्तेभ्यः ।	४६१	मध्यमाया ग्रहा ज्ञेयाः ।	५२
भूताधिपतिं भगनेत्रहरम् ।	२०८	„ भवन्त्यंशाः ।	५९
भूभि नवजलधाराहिम् ।	३३१	मध्यमायां ततस्तालः ।	२२७
भूमिविकल्पैर्नयति ।	४९८	मध्यमावत्तु कर्तव्ये ।	६०
भूमिस्थवाजिकुञ्जर- ।	३७५	मध्यमा षड्जमध्या च ।	३६
भूयः कृतं च प्रतिकृतम् ।	४६९	मध्यमासारिते तालः ।	२२०

मध्यमी पञ्चमी चैव ।	३५	मानुषेष्ववतीर्णेषु ।	३८२
मध्यमोत्तमयोः कार्या ।	२९९	मानेधिनस्ति संज्ञे ।	४६७
मध्यमोदीच्यवा चैव ।	३६	मायूरी मध्यमप्राप्ते ।	४३२
” ”	३९	” ”	४७२
” पूर्णा ।	६०	” ह्यर्धमायूरी ।	४३१
मध्यमोदीच्यवायास्तु ।	५१	” ”	४७१
मध्यलघुनाथ विद्युत्पादे ।	३०८	मारुल्लवो नजन्तभो ।	३०९
मध्याधमानां कर्तव्या ।	२९९	मार्गाश्चत्वार एवैते ।	४१८
मध्ये चेद् गुरुणी द्वे ।	३४४	” ”	४६५
” तु सुषिरं तस्य ।	४८९	मार्गासारितकं कुर्यात् ।	२७३
मध्योत्तरो द्विरधरः ।	९७	मार्गासारितमेतन् स्यात् ।	१०४
मनः प्रह्लादनकरः ।	४००	मार्गासारितवाद्यम् ।	११७
मन्थरं वामनं कुब्जम् ।	४९६	मार्जनं तु मृदा कार्यम् ।	४७२
मन्द्रतारप्रसन्नस्तु ।	९०	मार्जना तु कृता कार्या ।	४३३
मन्द्रश्च तारमन्द्रश्च ।	४४	मार्जितेषु मृदङ्गेषु ।	२७३
मन्द्रस्तथा प्रसन्नादिः ।	८३	मार्दङ्गिकः पाणविकः ।	३
मन्द्रस्त्वंशपरो नास्तिः ।	४६	माला वक्त्रं पुरं वृत्तम् ।	३८०
ममैते तनयाः सर्वे ।	५०५	मा वै प्रणश्यतामेतत् ।	५८७
मया पावापहरणैः ।	५०३	माहवमाससोहितसमभगके ।	३५६
मयाऽपि सान्त्वयित्वोक्ता ।	५०७	माहाजनिकमेकाङ्गम् ।	२५४
मया प्रोक्तः पुनश्चैव ।	२१८	मिश्रा गीताङ्गसंयुक्ताः ।	१५९
मर्त्यधर्मक्रियायुक्तैः ।	५१२	मुकुटाभरणविकल्पैः ।	४९७
महाभीमणिणादम् ।	३१६	मुक्ते तमिति चैव ।	४६९
महाभेहविदागम् ।	३१६	मुक्तौ तीव्रिणि ।	४२५
महाश्रयं महापुण्यम् ।	५०७	मुखं च तस्य कर्तव्यम् ।	४८९
महिषा रुरुसिंहाश्च ।	३७२	” तस्य च कर्तव्यम् ।	४५६
मागधी प्रथमा गीतिः ।	३९१	मुखं तस्याङ्गुलानि स्युः ।	४५७
मा तावद् भो द्विजा युक्तम् ।	५०५	मुखप्रतिमुखे चैव ।	२४१
मात्रात्रयस्य चान्तस्थ ।	२५४	मुखप्रतिमुखोपेतम् ।	२८१
मात्रा द्वन्द्वयुताऽन्यत् ।	२०३	मुखप्रतिमुखोपेता ।	२९४
” द्वाविंशतिश्चैव ।	३४२	मुखप्रतिमुखौ स्याताम् ।	२६३
” प्रकरणाङ्गानि ।	१०	मुखं प्रतिमुखं चैव ।	१९९
मात्रांशकविकल्पस्तु ।	४४२	” ” ”	२९०
मात्रावृत्तसमैः पादैः ।	२७७	मुखे तस्याङ्गुलानि स्युः ।	४८९
माधवकाणगं लुवदिज्जन- ।	३५३	” तु दोधकं कृत्वा ।	३२४

मुखे तु मध्यमग्रामः ।	३९०	मेहविदाणं अवधुणमाणो ।	३३५
मुखे सोपोहने कार्यम् ।	४४३	मेहचुन्दं वादो ।	३१३
मुखोपबहने कार्यम् ।	४८०	मेहसमूहणिवद्धविदाणम् ।	३२६
मुखो वा पणवो वापि ।	४८२	मेहसमूहं पीणबलाकं ।	३३३
मुनिगणमण्डलि- ।	३४७	मेहा गज्जन्ता लोभं छादन्तो ।	३०९
मुनिभिर्गस्य प्रोक्तः ।	२०९	मोटितकल्पतरुस्थितशाखे ।	३४९
मुनीनां न मृषा वाक्यम् ।	५०७	य इदं शृणुयान्नित्यम् ।	५१२
मुरजं पणवो वापि ।	४४६	„ एव दक्षिणे तालः ।	२६४
„ शुद्धिकरणात् ।	४९०	अकारश्च मकारश्च ।	४५०
मुरजास्तूर्ध्वकरणात् ।	४६०	„ „	४८४
मृदङ्ग(मृण्)मयत्वान् मृदङ्गं तु ।	४९०	यच्छरीरं भवेद्भानम् ।	४३६
मृण्मयत्वान् मृदङ्गस्तु ।	४६०	यतयः पाणयश्चैव ।	४३१
मृत्तिकालेपनं ह्येषाम् ।	४७२	„ „	४७१
मृत्तिका लेपने शस्ता ।	४३३	यतिच्छन्दोविधानेन ।	२९९
मृदङ्गकरणं वाद्यम् ।	४८१	यतिपाणिसमायुक्तम् ।	४११
मृदङ्गकरणे वाद्यम् ।	४४६	यतिपाशुपतशाक्यादीनाम् ।	४५२
मृदङ्गपणवादीनाम् ।	४७७	यतिं लयं वाद्यगतिम् ।	३६६
„	४७७	यतिश्चैव तु गोपुच्छा ।	४३०
मृदङ्गपणवानां च ।	४६४	यतोऽभिवादनं द्विष्टम् ।	५०४
मृदङ्गपणवा वापि ।	४९०	यत्तु तन्त्रीकृतं प्रोक्तम् ।	५
मृदङ्गपणवाश्चापि ।	४९१	„ वाक्करणोपेतम् ।	३०२
मृदङ्गं पणवं चैव ।	४६२	यत्वनुगतं मृदङ्गम् ।	४६७
मृदङ्गवाद्यानुगमात् ।	४७५	„ मृदङ्गैः ।	४२२
मृदङ्गश्चैव नाम्ना च ।	४९१	यत्वाक्षेपसमायुक्तम् ।	३६२
„ „ तु ।	४६१	यत्प्रमाणं तु तद्वायम् ।	४३६
मृदङ्गा दर्दराश्चैव ।	४०६	„ भवेद्भानम् ।	४७४
मृदङ्गानां समासेन ।	४०३	यत्प्रवृत्तं भवेद्भेद्यम् ।	४४
मेघरवातुरं ।	३३९	यत्र गुरुण्यथ सा ।	३२६
मेघैश्च स्वरसंयोगम् ।	४६१	„ चैवावरोहन्ति ।	८०
मेघैस्तु स्वरसंवादान् ।	४९१	„ दीर्घाणि पादे तु ।	३२७
मेहणिरुद्धं पेक्खिअ चन्दं ।	३१०	„ „ „ स्युः ।	३२१
मेहत्थिओ रविकराभिहदो ।	३२१	„ पाणिवशादङ्गम् ।	४४३
मेहमलमुत्थओ ।	३१७	„ पादे तु दीर्घाणि ।	३१७
मेहरवं णवसरदे ।	३३८	„ „ पादे ।	३१३
मेहरुद्धओ णट्ठजोद्धओ ।	३१०	„ प्रचारविषमम् ।	४८२

,, प्रत्यक्षजं दुःखम् ।
 ,, यदि नाम चेत् ।
 ,, वै गुरु भवतीह ।
 ,, सदा चरणे ।
 ,, स्त्रीणां पाठ्यम् ।
 ,, हि चरणविधौ ।
 यत्राङ्गहारवृत्तं तु ।
 यत्राभिनेयमङ्गं तु ।
 यत्राभिनेयमङ्गे तु ।
 यत्रोदीक्षेत मुखान् ।
 यत् स्यादक्षरसम्बद्धम् ।
 यथाकामं हि कर्तव्याः ।
 यथाकर्म विवर्तव्याः ।
 यथाक्षरकृता ह्येताः ।
 यथाक्षरकृतैः पातैः ।
 यथाक्षरं तु सर्वत्र ।
 ,, सर्वेषु ।
 ,, द्विसंख्यातम् ।
 यथाक्षरप्रयुक्तेन ।
 यथाक्षरं बुधैरेतत् ।
 यथाक्षरस्य कर्तव्यम् ।
 ,, तालस्य ।
 यथाक्षरस्याक्षरैश्च ।
 यथाक्षरेण कार्यं तु ।
 ,, तच्चैव ।
 ,, त्र्यश्रेण ।
 ,, नियमात् ।
 यथाक्षरेणैव भवेत् ।
 यथाक्षरेषु भूयिष्ठम् ।
 यथाक्षरैः सन्निपातैः ।
 यथाक्षरोऽथ द्विकलः ।
 यथा गुर्वक्षरं चैव ।
 ,, गोत्रकुलाचारैः ।
 ,, नाट्यप्रयोगस्थैः ।
 ,, प्रयोगः कर्तव्यः ।

३६३ यथा बन्धलयस्तेषाम् ।
 ३१७ यथामार्गकलोपेताः ।
 ३५१ ,, मीमत्थमम्मथिकिमा- ।
 ३१५ ,, यस्मिन् रसे याश्च ।
 ३९९ यथायोगं गणाः कार्यः ।
 ३२० यथावगीतिप्राधान्यम् ।
 ४८० यथावतारितं चैव ।
 ४८० यथावदन्त्यतालोऽयम् ।
 ४४३ यथा वर्णद्वये चित्रम् ।
 ४८३ ,, वृक्षो भवेद्दीजात् ।
 ३०२ ,, शाखा तथैवास्य ।
 ४३१ ,, ,, ,,
 ४७१ यथास्थानं प्रवक्ष्यामि ।
 ३९१ यथास्थानरसोपेताः ।
 १७५ यथास्थानस्थितेष्वेषु ।
 १८३ यथास्थानश्रयोपेतम् ।
 २१२ यथास्वदुर्बलतर-
 २०९ यथास्वं दुर्बलतरम् ।
 २५३ यथोक्तं मुनिभिः पूर्वम् ।
 २४५ यदङ्गं क्रियते वाद्यम् ।
 २४४ ,, ,, ,,
 १७२ यदनुष्टुप्कृतं गानम् ।
 १८६ यदा गीतवशादङ्गम् ।
 २८२ ,, चतुष्कलो योगः ।
 २६२ यदाऽतिध्वन्या सा ज्ञेया ।
 २७८ यदा तृतीयसप्तमम् ।
 २५० यदा त्वर्धचतुर्थानि ।
 २५७ ,, त्वस्य भवेदन्तः ।
 २११ यदाऽपि मागधी यत्र ।
 २८१ यदा भवति वाद्येषु ।
 १६२ यदि खलु चरणविधौ ।
 ४४३ ,, ,, चरणे तु सप्तमम् ।
 ६५९ ,, ,, पञ्चमकम् ।
 ५१३ ,, ,, पञ्चमकाष्टमके ।
 ३८३ ,, ,, पञ्चमनिधनगते द्वे ।

१४०
 २७९
 ४७५
 ६६
 २१०
 ४७१
 ५०४
 २५२
 ३८९
 २००
 २४६
 २४८
 ३६२
 ३००
 ४४९
 ३८९
 ३५
 ३६
 ४०३
 ४३६
 ४७४
 ३८२
 ४८०
 १६९
 ३२८
 ३५६
 २५५
 २५०
 ३७८
 ४४६
 ३३२
 ३३६
 ३१९
 ३३४
 ३३७

यदि खलु पञ्चममन्त्रम् ।	३३४	यश्चोपकरणयोगात् ।	४९९
„ „ पञ्चममन्त्रे ।	३३९	यस्तत्र तु लयो मध्यः ।	१५४
„ „ पञ्चममष्टम् ।	३२७	यस्तु कण्ठे खरोऽधः स्यात् ।	९०
„ „ मध्ये त्वथ गुरुणी ।	३३४	„ तालं न जानाति ।	२८२
„ „ लघुगण इह ।	३३७	„ मध्यलयोपेतः ।	४४८
„ „ षष्ठं गुरुयुगलम् ।	३३५	„ „	४८३
„ „ षष्ठमथान्ये ।	३२०	यस्त्वया गदितो ह्येषः ।	५०१
„ च खलु षट्क्रात् ।	३१९	यस्त्वाभरणं कुर्यात् ।	४९९
„ „ गुरुः पदनिधने ।	३१०	यस्त्वेषां सात्विको भावः ।	३७९
„ चतुर्थमन्त्रं गुरु ।	३१६	यस्माज् ज्ञानमदोन्मत्ताः ।	५०५
„ चान्त्यतृतीयक- ।	३५४	यस्मात् कारुण्यसंयुक्ता ।	३६७
„ तु खलु षष्ठमन्त्रे ।	३३९	यस्मात् स्थाने प्रसन्ना च ।	३६७
„ „ भवन्त्येवम् ।	३१६	यस्मादर्धानुरुपा हि ।	८७
„ त्रयं तु पादे ।	३१६	यस्माद् यथोपदिष्टान् ।	४९८
„ द्वादशमेव यत्र ।	३५६	यस्मिन्नातोद्यनाव्यस्य ।	५०४
„ पञ्चमं हि सतृतीयनैधनम् ।	३२२	यस्मिन् भवति रागश्च ।	४४
„ „ „ सतृतीयम् ।	३२०	यस्य पादयोगतो हि सा ।	३५६
„ वा चेदशाः सन्ति ।	४९७	यस्याः स्युश्चरणे त्रीण्यादौ ।	३११
„ हि गुरुष्यन्ते ।	३१६	या ऋचः पाणिका गाथाः ।	२८८
यद् द्रव्यं वसुधासंस्थम् ।	३७४	„ गतिर्दानशीलानाम् ।	५१२
यद्यत् कुर्यात् समुखम् ।	४६९	„ गतिर्वेदविदुषाम् ।	५१२
यद्यत् कुर्यान् मुरजे ।	४२७	याचमानैस्ततः प्रोक्तम् ।	५०६
यद्यत् समाश्रयन्ते ।	४९९	या च रसान्तरमुपगतम् ।	३६१
यद्विधं तु भवेद्वायम् ।	४७४	„ तु प्रावेशिकी दीप्ता ।	३६८
यद्वृत्तं तु पदं गाने ।	४४३	„ „ प्रासादिकी नाम ।	३६८
यद्वृत्तं तु पदं गाने ।	४८०	यादृशो यस्य कर्तव्यः ।	४९४
„ „ भवेद्गानम् ।	४३६	यानि चाल्पाक्षराणि स्युः ।	३०५
„ „ „	४७४	„ चैवं निबद्धानि ।	३०४
यद्वृत्तो वाहनगतौ ।	३७६	„ प्रासादिकानि स्युः ।	३७८
यं यं गाता स्वरं गच्छेत् ।	१४७	„ वाक्यैरतु न ब्रूयात् ।	३७१
„ „ „ „	४११	याऽन्तरा सानुबन्धा च ।	३६८
यवगोधूमचूर्णं वा ।	४३३	यान्यङ्गानि कलाश्चैव ।	२९५
यवगोपुच्छचूर्णं तु ।	४७३	यान्योजयुग्मच्छन्दांसि ।	३०६
यश्च वो भविता वंशः ।	५०६	या यस्य सदृशी चेष्टा ।	४९७
यश्चापि वेषयोगम् ।	४९९	„ लौकिकी कला काष्ठा ।	१५२
ना. ७०			

यावत्तत्रोन्तरकृता ।	२८६	रक्षोदानदैत्यानाम् ।	४९५
यावत्तं पूरयेद् देशम् ।	५०३	रचितादिभिः प्रयुक्तम् ।	४८१
यावन्ति चर्मनद्धानि ।	४०८	रजणिकरमभिमुखी ।	३३२
याश्च नोक्ता मया चास्मिन् ।	४७८	रजतमओ विअ त्रिअकळसेस् ।	३३७
यास्ताः सप्तस्वरा ज्ञेयाः ।	४०	रणणकिकिहिकिणिङ्ग ।	४२४
या स्थिता साऽवकृष्टा तु ।	३६८	रथमत्रवाजिवारण- ।	३७५
युक्ता विविधवृत्ताभ्याम् ।	२५८	रथविषमादिगतम् ।	४५२
युगलकृतोऽन्यकरणम् ।	१२३	रथोत्तरं बुद्बुदकम् ।	३५१
युग्ममोजं विमिश्रं च ।	३२४	रमणि. रतिकरम् ।	३१३
युग्मा ओजा मिश्राः ।	३४३	„ वादि वादो ।	३१७
युग्मे हि मिश्रतालवान् ।	२५२	रमणीसहिदो रअणीविरमे ।	३५४
युग्मौज मिश्रतालवान् ।	२५३	रसं कार्यमवस्थां च ।	६८
युग्मौजाश्चापि मिश्राश्च ।	३५८	रसत्वभावयोगम् ।	४६७
ये घेटमटिण्णरवः ।	४२९	रसभावसत्त्वयुक्तम् ।	४९८
„ च वो वंशजास्तेऽपि ।	५०६	रसभावसत्त्वयोगम् ।	४२२
येऽत्र प्रयोगे गच्छन्ति	८७	रसभावे प्रयोगं तु ।	४०६
ये त्वात्सिसमुत्थाः ।	४१९	रसभावौ तु पूर्वोक्तौ ।	३७०
„ „	४६६	रागप्रसादजननीम् ।	३६१
„ त्वोज्ज्वलन्दसां युक्ताः ।	३०६	राज्ञां ललितगामित्वान् ।	४४१
„ „ „	३०६	„ ललितभावत्वात् ।	४७९
„ त्रौपम्यकृता दिव्याः ।	३७९	„ स्वभावगमने ।	४३८
„ पूर्वमङ्गुलिकृताः ।	२२५	„ „	४७७
„ पूर्वोक्ता भावाः ।	३८६	राहूपराअहदसोहम् ।	३२०
„ वै गतिप्रचारेषु ।	४४८	रिखितोजकृतश्चित्रः ।	४४५
योगादेककलां सूते ।	२०१	रिमितकरणानुविद्धम् ।	४२३
योज्यते पूर्वतालैर्न ।	१९५	रिमितोच्चयनीरिमिताः ।	९७
यो दक्षिणे तालविधिः ।	३६७	रुददि किअ णहसम् ।	३३९
„ न विस्तरति स्थाने ।	४०१	रुददिव गणअं ।	३३९
योनिस्तु नन्दयन्त्याः ।	३९	रुक्षदोषदतश्चैव ।	४०१
यो मात्रांशविकल्परत्तु ।	४९	रूपगुणकान्तियुक्ताः ।	३९८
„ यश बलवान् यस्मिन् ।	७१	रूपं कृतप्रतिकृतम् ।	४२८
„ विधिर्गानवाद्यानाम् ।	४४४	„ कृतं प्रतिकृतम् ।	१०३
„ „	४८१	„ „ „	४७०
„ वै मातृयं कुरुते	४९९	„ प्रतिभेदकृतम् ।	१२३
रक्तं समं श्लक्ष्णमलङ्कृतं च ।	३९१	रूपवाद्यादिसंयुक्तम् ।	२८०

रेकलतिकुत्खनोत्वनोधन् ।	४२५	लघ्वक्षरभूयिष्ठा ।	४४०
रेचितः शिरसि ह्येयः ।	९१	लघ्वक्षरे द्वितीये तु ।	२४६
रेणुजालमुक्खिवन्तो ।	३४६	लघ्वक्षरैककलिकैः ।	२४५
रेणुसमूहं उद्धुअमाणो ।	३२६	लङ्घनं हृषभस्यापि ।	६२
रेफोऽनुबन्धसंज्ञः ।	९८	लङ्घनीयौ च तौ नित्यम् ।	५८
रोविन्दकं तु सप्ताङ्गम् ।	२३६	लङ्घयित्वा परान् मन्द्रात् ।	९०
रोविन्दकवदाकार- ।	२६३	लयं च न ग्रहं गानम् ।	४७९
रोविन्दकशरीरं तु ।	२६२	लयतालकलाभात- ।	३९८
रोविन्दके तु षष्पमात्राः ।	२६०	लयतालवर्णपद- ।	१०३
रोविन्दकोत्तराभ्यां तु ।	२३२	लयप्रवृत्तवर्णानाम् ।	२८४
रोविन्दकोलोल्यक्रयोः ।	२६५	लयस्य वर्धनाच्चापि ।	०२२
रोषामर्षादिसम्भूताः ।	३७४	लयस्योपरि यद्वाद्यम् ।	२८५
रोसवसेण समुज्जलिदो ।	३३३	लयेन यत् समं वाद्यम् ।	२८५
रौद्रं भयदं गजचर्मपटम् ।	२०८	ललितं मधुरं स्निग्धम् ।	१४८
रौद्रस्वभावनेत्रं च ।	४९५	ललिता व्यञ्जनधातोः ।	१०२
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि ।	२७०	लसनाक्षारस्यमित्युक्तम् ।	२७१
„ मिथिकायास्तु ।	४७२	लास्यमित्येव यत् पूर्वम् ।	२७०
„ घटिकायास्तु ।	४३३	लोकस्य कस्य चरितम् ।	५०२
„ रक्तगान्धार्याः ।	५८	„ चरितं नाट्यम् ।	५०१
लक्ष्यलक्षणः शङ्कुकर्णः ।	४९०	लोकहृदाश्रयकृताम् ।	४९७
लक्ष्यलक्षणसम्पत्त्या ।	१९१	लोप्यस्वरोऽपिः गण्यः स्यात् ।	४६
लघुगण इव षट्के ।	३९९	वक्तव्यं सर्वमेतद्विः ।	५०४
लघुदीर्घे लघु च पुनः ।	११३	वक्त्रं चापरवक्त्रं च ।	३८१
लघुनी गुरु च द्विगुणम् ।	३१३	वक्त्रपाणेरयं तालः ।	११३
„ „ चैव स्यात् ।	१०५	वक्षाम्यतः परमहम् ।	१०४
„ गुरुलघुनी ।	३१८	„ „	४२५
„ गुरु वा ।	३०८	„ „	४६९
„ चतुर्थं चरणे ।	३११	वक्षाम्यतश्च भूयः ।	१२५
„ त्वादौ चरणे ।	३१०	„ „	४२२
„ प्राग् गुरुणी द्वे ।	३०९	„ „	४६७
लघुयुग्मकृता याऽस्याः ।	३०६	वक्षाम्यहमतः परम् ।	४२८
लघुसंज्ञानि चतुर्था ।	१०८	वज्राहअकूरो धाउज्झरसोत्तो ।	३११
लघुः स्यात् पदादौ ।	३०८	वज्रं च शीर्षिकं चैव ।	२९३
लघून्यन्यानि शेषाणि ।	३४८	वज्रतालान् कर्तव्यम् ।	२५९
लघून्यष्टौ च दीर्घं च ।	११२	वज्रवत् सम्प्रयोक्तव्यम् ।	२५८

वज्राधेन प्रकर्षास्तु ।	२८२	वाजन्तो कुसुमसमुदितो ।	३३३
वज्रेक्षणः शङ्कुकर्णः ।	४६०	वातपुष्करिका चैव ।	४५८
वणखण्डकं जहदि कोसिको ।	३५२	वातसमुद्धतवीचितरङ्गे ।	३४९
वणगहणं कुविदो हृत्थी ।	३३४	वादककनिष्ठिकाभ्याम् ।	४२३
वर्णं पगीदच्छप्पदम् ।	३५७	वादनान्तरवादी च ।	४६२
वर्णमिम सुक्खरुक्खे ।	३१५	वादनान्तरवेदी च ।	४९२
वधैः सुललितैर्दानैः ।	४५८	वादयेद्यस्त्वसंकीर्णम् ।	४५३
वनसण्डे अदिमत्तो ।	३०९	वादयेद् वस्तु संकीर्णम् ।	४८७
वंशवैणोद्भवं वाद्यम् ।	४७४	वादाद्युणिद्वं पिददत्तं ।	३३३
वर्णताललयग्रन्थ- ।	२००	वादी चैवाथ संवादी ।	१४
वर्णतालाक्षराणां तु ।	२१४	वाद्यगीतोभयगुणाः ।	१००
वर्णमात्राद्विगुणनात् ।	२११	वाद्यं गुर्वक्षरकृतम् ।	४४१
वर्णानां तु पुनः कार्यम् ।	८७	” ”	४७८
वर्णानुक्रमोऽष्टकलः ।	२६१	” ”	४८०
वर्णालङ्कारसौभाग्यम् ।	२१३	” चास्यां तज्ज्ञैः ।	११५
वर्णाश्चत्वार एवैते ।	७९	” तु त्रिलयं यत्र ।	४८१
वर्तना दण्डहस्तश्च ।	४९१	” ” यद्वनं प्रोक्तम् ।	५००
वर्धमानं तु विज्ञेयम् ।	२१४	” द्रुतलयमन्ते ।	४४०
वर्धमानप्रयोक्तारः ।	१९१	” द्रुतलयं यत्र ।	४४५
वर्धमानमिदं दृष्टम् ।	१९१	” नित्यं कार्यम् ।	४२२
वर्धमानं मयैवं तु ।	३३९	” ” ”	४६७
” विना चित्रे ।	१९६	” पाण्यं भवेदनुगतम् ।	४७३
वर्धमानशरीरस्य ।	२००	वाद्याविसर्पिकरणा ।	४४०
वर्धमानशरीरे तु ।	१९३	वाद्ये च गीते च ।	४६३
वर्धमानस्य तालोऽयम् ।	२१८	” ” यत्नः प्रथमम् ।	४६३
वर्धमाने प्रसूयन्ते ।	१९४	” प्रचारविषमः ।	४४७
वलश्तरंतविदाहिदकुसुमं ।	३२८	वाद्येऽविगीते ।	४९३
वळाहएहिं पगजिदेहिं ।	३१०	वाद्येषु यत्नः प्रथमम् ।	४९३
वस्तु प्रमाणं कर्तव्यम् ।	२५४	वामके चोर्ध्वके कार्या ।	४३३
” प्रयोगं प्रकृतिम् ।	३७०	” पुष्करे षड्जः ।	४३१
वस्तुदेशसमुत्थं तु ।	६७०	” ” ”	४७२
वस्त्राभरणनिपाते ।	४५४	वामनविह्वलखञ्जेषु ।	४७७
वस्वादौ वस्तुमध्ये वा ।	२१३	वामे चान्द्रमसं साम ।	४५०
वाचयित्वा द्विजान् खस्ति ।	४९०	वामेन गोमदीत्याः ।	४२५
” द्विजैः खस्तिम् ।	४६०	” तु क्षिप्रकलम् ।	४६९

वामेन पीडनं कृत्वा ।	९९	विधानं सम्प्रवक्ष्यामि ।	४१२
वामोर्ध्वकप्रवृत्तात् ।	४३८	विधिरेष एव कृत्स्नः ।	२२७
वामोर्ध्वकयोर्वामः ।	४२१	„ समुद्दिष्टः ।	२११
वामोर्ध्वकसव्यानाम् ।	४२१	विधिश्चतुष्कलो ज्ञेयः ।	१७९
वामोर्ध्वगप्रवृत्ता ।	४७५	विधिः स्वस्थगतो ह्येषः ।	३८५
वामोर्ध्वगाभ्यामाहार्या ।	४७२	विधुणिअ जलधरमसिदपडम् ।	३३७
वामोर्ध्वगे ग्रहाश्चापि ।	४७९	विधुणिअतिमिरपडं ।	३३६
वाय्वात्मको भवेच्छङ्खः ।	४०९	विधूतश्च त्रिवर्णश्च ।	८४
वासादाणं कारअमाणो ।	३४७	विन्यासं भूमिकानां च ।	४९४
वासाभिवदचलणो गआणुगो ।	३२१	विपश्ची चैव चित्रा च ।	४०६
विअरदि पमदवणे ।	३३९	विपश्चीवाद्ययुक्तानि ।	११९
विकचाम्बुजहसिरे ।	३१८	विपश्चेऽन्तःपुरजने ।	५१०
विक्षेपः पञ्चदशकः ।	२२८	विपर्ययः सन्निकर्षे ।	१४७
विक्षेपश्च पुनः कार्यः ।	२२७	विभावितस्य वामस्य ।	४९२
„ „ „	२२८	विंशत्यलङ्कारयुतम् ।	४१३
„ पुनरस्ताभ्याम् ।	२२८	विरहे मदनः ।	३०८
विक्षेपश्च प्रवेशश्च ।	२२८	विरामो द्विकलोऽत्यन्तम् ।	३४५
„ „	२२८	विलम्बितास्थितायोगे ।	३८८
विक्षेपोऽथ पुनस्तालः ।	२२७	विलसन्ति या कमलसण्डे ।	३५४
विगतक्रमा विगलिता ।	४३७	विवदनशीलं मुक्त्वा ।	४८
विचित्रश्च विभक्तश्च ।	४४८	विवर्धं चैव मध्यानाम् ।	२९७
„ „	४८३	विवध्राङ्गेन तेनैव ।	२५७
विच्छेदस्तत्र समः ।	३८७	विवधेत च ताः कार्याः ।	२३४
विज्जुकसाहि अभिहतं वा ।	३३९	विवधैककयोः प्रायोः ।	२३१
विज्जुजोदा अवविहवो ।	३३२	विवधैककृतानि ।	२३०
विज्ञेया सुप्रयोगज्ञैः ।	३०९	„	२३०
वितस्तालिप्तमार्गेण ।	२८०	विवधैककसंयुक्तः ।	२५२
विदित्वैव सुवर्णानि ।	४५७	„	२५३
विद्वानुविद्धं यद्वायम् ।	४८२	विवधैककसंयुक्तम् ।	२७८
विधुजिह्वो भवेद् वायः ।	४९१	विवधो वापि वृत्तं वा ।	२६२
विधुजिह्वो भवेद्वामे ।	४६१	विवहविहंगमसेविअकुंजो ।	३२७
विधुदुत्कार्करदम्यायाः ।	३७२	विविधवणविचारी ।	३१९
विधयस्तु स्मृतास्तस्य ।	९५	विविधैर्वैपविशैः ।	४९८
विधानं चास्य कर्तव्यम् ।	४५७	विशाला सङ्गता चैव ।	२१५
„ छन्दसामेतत् ।	३८०	विशुद्धवाद्यप्रकृतिः ।	४४६

विशुद्धवाद्यप्रकृतिः ।	४८२	वृत्ते तु जगती सा तु ।	३३६
विश्रामहेतोः शोभार्थम् ।	४०७	„ संकृतिसंज्ञे तु ।	३४८
विलेपणे कला यत्र ।	२४३	वृत्तौ चतुष्कलो योगः ।	२६७
विश्रंभितानामेषां तु ।	१८७	„ निवृत्तयोगश्च ।	२४६
विश्वामित्रः स्थूलशिराः ।	५००	„ „	२४८
विषण्णास्ते ततः सर्वे ।	५०६	„ या वर्णमात्राभिः ।	२११
विषण्णे मूर्छिते भ्रान्ते ।	३६१	„ वा दक्षिणे वापि ।	२१३
विषमांशाक्षराणि स्युः ।	३०७	„ सम्भाविता प्रायः ।	३९१
विषादे च प्रसादे च ।	३६३	वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिन् ।	४५३
विष्कम्भाख्या जातिः ।	४७५	वेदमन्त्रार्थवचनैः ।	५०४
विष्टब्धनेत्रं काणाक्षम् ।	४९६	वैण एव विधिस्तत्र ।	१३९
विस्तारः करणश्च स्यात् ।	९४	वैणकण्ठप्रवेशेन ।	१४७
विस्तारगुणसम्पन्नम् ।	४६४	वैपश्चिको वैणिकश्च ।	३
विस्तारचित्रकरणैः ।	११४	वैष्णवे मण्डले स्थाप्यः ।	४६०
विस्तारधातुविहितैः ।	१०५	„ „ „	४९०
विहितस्त्विति गान्धार्याः ।	५८	वैस्वर्यं च भवेद्यत्र ।	४०१
विदुणिअमेहपडं तमसू ।	३३५	वैहायसकसंयुक्तम् ।	२४०
वीणावाद्यद्विगुणम् ।	१२३	वैहायसान्ताहरणे ।	२९४
वीणावाद्यविरामे ।	१२३	व्यक्तभावादिदं लब्धम् ।	५१०
वीररौद्रभयायेषु ।	३६३	व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृताः ।	१४५
वीररौद्राद्भुतेष्वेते ।	६७	व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तत्र ।	१४४
वीराद्भुतरौद्राणाम् ।	४२२	व्यजनधातुसमुत्थम् ।	११५
„	४६७	व्यजनधातोः पुङ्गम् ।	९८
वीरे रौद्रेऽद्भुते कार्याः ।	६९	व्यजनानि स्वरा वर्णाः ।	९
वृत्तमेकमथ द्वे वा ।	२७४	व्यस्तोच्चारित एवैषः ।	८८
वृत्तं प्रतिमुखे च स्यात् ।	२४१	व्याससमासादेशाम् ।	१००
„ होतज् ज्ञेयम् ।	३२५	व्युदस्य युग्ममोजश्च ।	१५९
वृत्तसमुत्था सङ्गथिता ।	३३३	व्रतनियमोपवासादि- ।	४५०
वृत्ताक्षरप्रमाणं हि ।	३५९	शक्ररी चेति निर्दिष्टा ।	३०५
वृत्ताङ्गहारानुकृतः ।	४४८	शक्रर्यां चाभिक्रुत्यां च ।	२९९
वृत्तान्यन्यानि यानि स्युः ।	३२२	शङ्करः शल्लभृन् ।	३०८
वृत्तान्योजकृतानि स्युः ।	३०५	शङ्खस्तुण्डकिनी चैव ।	४०६
वृत्तिदक्षिणचित्रेषु ।	१९२	शम्या चतुष्कला स्यात् ।	२२६
वृत्ते कविभिरपि निगदिता ।	३३४	„ „ „	२२७
„ ज्ञेया जातिरपीयम् ।	३४७	„ चैव हि तालश्च ।	१५८

शम्या ततश्चतुर्थी तु ।	१७७	शाखेयं प्रतिशाखा तु ।	२४९
„ तालकृतानीह ।	२२९	शान्तिकर्म प्रयुज्जीत ।	४६१
शम्यातालग्रहाः केचित् ।	४७९	शापं दत्तं तथा ज्ञात्वा ।	५०६
शम्या तालः पुनः शम्या ।	२१७	शारीरवैण्वंश्यानाम् ।	१४७
शम्यातालप्रवेशेन ।	१५८	शारीरस्वरसम्भूता ।	८०
शम्या तालं पुनश्चैव ।	१८३	शारीर्यामथ वीणायाम् ।	४११
„ तालश्च तालश्च ।	२५५	„ „	४१०
„ तालश्चतुर्थी तु ।	१७८	शिखिनः सारसा क्रौञ्चाः ।	३७२
„ तालस्तु विज्ञेयः ।	१७०	शिरःकण्ठेष्वभिहतः ।	४००
„ तालः सन्निपातः ।	९	शिरश्चैककलेनापि ।	२४६
„ „ „	२५५	„	२४८
„ तालेन ता योज्याः ।	३०७	शिरःस्थानीयमेतद्धि ।	३६५
„ तालो द्विरभ्यस्तः ।	२४८	शिवाक्षरा हंसवती ।	३५१
„ „ ध्रुवश्चैव ।	१६७	शिशुयौवनशृङ्खलम् ।	३७०
शम्यातालौ ततः कार्यौ ।	२५८	शिष्टोपदेशयोगात् ।	४९८
„ तालशम्ये ।	२४३	शिष्येभ्यश्च तदन्येभ्यः ।	५०७
„ द्विरभ्यस्तौ ।	१५७	शीघ्रकरणानुबन्ध- ।	४२५
„ „	२१६	शीघ्रकरणानुविद्धैः ।	४२३
शम्या तु द्विकला पूर्वम् ।	२५३	शीतोदके निशामेकाम् ।	४५८
शम्यादिकस्तु विज्ञेयः ।	१५७	शीर्षिकं चोद्धता चैव ।	४७९
शम्याद्वयं ततस्त्वेव ।	१५९	शीर्षिकस्यैकविंशत्या ।	३४३
शम्यापातो द्वितीया च ।	१७७	शीर्षिका चोद्धता चैव ।	३६५
शम्यापि द्विकला कार्य्या ।	२५१	„ „ „	३६८
शम्याष्टमी ततस्तालः ।	१७८	शीर्षिकाणामनियमः ।	३४२
शरीरतालः कर्तव्यः ।	२६१	शीर्षिकेण समायुक्तम् ।	२३६
शरीरं हि बुधैर्नित्यम् ।	२२६	शीर्षिकोद्धतयोश्चैव ।	३८८
शरीरव्यसने रोषे ।	३६४	शुक्लानि चैव वासांसि ।	४५९
शरीरेषु विधिर्होषः ।	२६५	शुद्धपल्लवसंकाशम् ।	४५७
शर्वरी च सुधा ज्योत्स्ना ।	३७३	शुद्धमध्या तथा मार्गा ।	२४
शशिना रहितेव निशा ।	९२	शुद्धस्यालम्बनैः पीतैः ।	४९०
शस्त्राणां प्रतिकारार्थम् ।	५०३	शुद्धानुविद्धं यद्वाद्यम् ।	४४६
शाखानिवृत्तादन्यत्र ।	२६७	शुद्धा पुष्करकरणा ।	४३७
शाखायां प्रतिशाखायाम् ।	२४७	„ विहृताश्चैव हि ।	३७
शाखावत् प्रतिशाखा तु ।	२६३	शुभकल्याणयोगे च ।	४०७
शाखा षडङ्गाधरा स्यात् ।	२६३	शुष्कं साधारणे वर्णाः ।	८

शृङ्गाररसमासाद्य ।	३७८	षट्कलोऽष्टकलश्चैव ।	१५७
शृङ्गारहास्ययोगे ।	४२२	”	२१६
शृङ्गारहास्ययोर्वाच्यम् ।	४६७	षट्कारे सन्निपातः स्यात् ।	१८७
शेषमन्यत्र यत् प्रोक्तम् ।	५०६	षट् च लघूनि ततोऽन्त्ये ।	१०५
शेषमुत्तरतन्त्रेण ।	५११	षट्पञ्चस्वरकास्तास्ताः ।	२५
शेषाणां कर्मबाहुल्यम् ।	४०८	षट्पञ्चस्वरता चात्र ।	५५
” छन्दतश्चित्रम् ।	४७९	षट्पदीं कुररीं ध्वाङ्क्षीम् ।	३७३
” लोकगुणानाम् ।	५०१	षट्परं ज्यवरं वापि ।	२९७
शेषा भवन्ति मुक्ताः ।	४२५	” ” वृत्तम् ।	२३१
” भ्रान्तकयोगाः ।	४२४	षट्पाता द्वादशकला ।	२६३
” भ्रान्तकरणसंयोगान् ।	४६८	षट्पातो द्वादशकलः ।	२५६
शेषास्तु वादनकृताः ।	४२३	षट्पितापुत्रककृतः ।	१५८
शेषा हि सन्निपातास्तु ।	३६९	षट्शम्यमष्टतालम् ।	२२९
शेषो विधिस्तु कर्तव्यः ।	६०	षट् सङ्गताया विज्ञेयाः ।	२१५
शैथिल्यं च यत्तं चैव ।	४७२	षट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति ।	५०
शैथिल्यादायतत्वाच्च ।	४०८	षट्स्वरा चैव विज्ञेया ।	४०
”	४३३	षट्स्वराः सप्तमे ह्यंशे ।	४१
”	४७२	षड्जगान्धारसञ्चारः ।	५४
शौचं कृत्वा यतो मन्त्रम् ।	५०४	षड्जग्रामाश्रिता ह्येताः ।	२४
इयेनो वाप्यथवा बिन्दुः ।	८६	”	५७
श्रमे दैन्ये विपादे च ।	३६३	”	६८
श्रवणमधुराणि लीलाकृतानि ।	११८	षड्जग्रामे तु षड्जस्थ ।	१५
श्रान्तवत् समवायेषु ।	४४६	” ” सम्पूर्णा ।	८०
श्रावकमधुरनिग्धः ।	३९९	षड्जपञ्चमगान्धारैः ।	५१
श्रावणः सुस्वरो यस्मात् ।	४००	षड्जपञ्चमहीनं तु ।	५५
श्रावणोऽथ घनः निग्धः ।	४००	षड्जमध्यमयोश्चात्र ।	५९
श्रीरिति ख्यातनामा सा ।	३०८	षड्जमध्या तथा चैव ।	३६
श्रुतं मया देवदेवात् ।	५०४	षड्जमध्यावदत्रापि ।	६३
श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्य ।	८९	षड्जर्षभप्रायकृतम् ।	७१
श्रुतयो यतयश्चैव ।	८	षड्जर्षभौ कर्तव्यौ ।	७३
श्रुतवत् समता वाये ।	४८२	षड्जश्च ऋषभश्चैव ।	१०
श्लोकं विचित्रार्थपदम् ।	२८१	” पञ्चमश्चैव ।	५८
षट्कलं त्रिकलं चैव ।	४८४	” मध्यमश्चापि ।	५७
षट्कलापातसंयुक्ते ।	२४७	” मध्यमश्चैव ।	५१
षट्कलाष्टकले चैव ।	३५९	” ”	५६

Appendix I

५६१

षड्जश्चाथर्षभश्चैव ।	५२	षोडशैतानि दृष्टानि ।	४१७
षड्जश्चाप्यृषभश्चैव ।	५७	षोडशैव तु दृष्टानि ।	४६५
षड्जस्य लङ्घनं चात्र ।	६१	स ईश्वरणेशानाम् ।	५१३
षड्जायां चैव गान्धारम् ।	४१	सकलैः सतलैः करणैः ।	११७
षड्जे चोत्तरमन्द्रा स्यात् ।	२४	सकृद् दक्षिणहस्तस्य ।	४९२
षड्जोदीच्यवती चैव ।	३६	सङ्घोटनवस्तुविधौ ।	११३
„	४०	सङ्घोटना तथा कार्यम् ।	१०४
„	६७	सङ्घोटयेत् स्वरं वादिना तु ।	११४
षड्जोदीच्यवतीजातेः ।	५१	सङ्गताया ग्रहं कृत्वा ।	२१९
षड्जोदीच्यवतीवतु ।	५९	सङ्गतायास्तु विज्ञेयः ।	२१५
षड्जो लोयश्च लङ्घयश्च ।	६२	सङ्गीतस्य प्रकर्तव्यम् ।	४४३
षड्भिर्दोषैर्विनिर्मुक्तम् ।	४८९	सङ्घातजश्च समवायजश्च ।	९५
षड्भिर्लियान्तरे स्यात् ।	२०५	सङ्घातजो विधिस्त्वेषः ।	९६
षड्विंशतिर्लघूनि स्युः ।	२१५	सङ्घातसमवायौ तु ।	९५
षष्ठं च नैधने चाथ ।	३५४	सचतुर्विंशकमेवम् ।	१०५
„ वै प्रतिशुष्कम् ।	४७०	स चिन्तयित्वा मनसा ।	५०९
षष्ठश्च सञ्जिपातः स्यात् ।	१७७	सञ्चरन्ति स्वरा यत्र ।	८०
षष्ठसप्तमयोस्तालः ।	२४३	सञ्चरांशबलस्थानाम् ।	४९
षष्ठस्तालस्ततो ज्ञेयः ।	१७८	स तत्रार्थोऽभिनेयस्तु ।	४४३
षष्ठी च प्रतिशुक्ल ।	४२८	सतालं च ध्रुवादिषु ।	३०२
„ वै प्रतिशुष्का तु ।	१२३	सतालानि ह्यतालानि ।	१०४
षष्ठ्या तु द्विकला शम्या ।	२५५	स तु नृत्ताङ्गहारेषु ।	४४४
षाट्स्वर्यमृषभापेतम् ।	५७	„ „ „	४८१
षाड्वं चाप्यगान्धारम् ।	५९	„ „ भाण्डेन कर्तव्यः ।	४४२
„ धैवते नास्ति ।	४१	„ „ „ „	४७९
„ सप्तमापेतम् ।	७४	„ „ „ योक्तव्यः ।	३८८
„ „	५७	„ „ मध्यलयं प्राप्य ।	२८६
षाड्जी गान्धारी पञ्चमी ।	४८	„ „ वादकेन वाद्ये ।	४२३
षाड्जीगान्धारीभ्याम् ।	३८	सतुषा न स्वरकरी ।	४७३
षाड्जी चैवार्षमी चैव ।	३६	सतृतीयपञ्चमनवमम् ।	३५१
„ त्वथार्षमी चैव ।	६७	सदा तूष्णिक्कृते पादे ।	३१४
„ धैवतगान्धार- ।	५२	सद्द्वारंतो विज्जुजोआ ।	३२५
षाड्ज्यान्धरी नन्दयन्ती च ।	३९	सन्तरेषु प्रयोगेषु ।	४४४
षोडश लघूनि च स्युः ।	११५	„ „ „	४८०
षोडशाक्षरसम्पन्नम् ।	४१२	सन्धिः प्रस्वारसंयुक्ता ।	२९५

सन्धिर्यथाक्षरेणव ।	२५७	सबहुमञ्जे सारसमुदिते ।	३३५
सन्धिवद् वज्रतालश्च ।	२५८	समपाणियतिश्चैव ।	३२३
सन्निपातग्रहः कार्यः ।	३८८	समपाणिश्च विज्ञेयः ।	२८५
सन्निपातग्रहाः काश्चिन् ।	३८७	समपाणिस्तथा चैव ।	४३०
सन्निपातग्रहा ज्ञेयाः ।	४७९	” ”	४७९
सन्निपातद्वयोपेतः ।	२९८	समपाणौ द्वे शम्भ्ये ।	१०६
सन्निपातश्च पश्चात्तैः ।	२५७	समपाण्यर्धपाणिस्थम् ।	४३७
” शम्भ्या च ।	३८९	समपाण्यवपाणियुतम् ।	४३५
सन्निपातस्ततश्चैव ।	२२८	” ”	४७३
सन्निपातस्ततः शम्भ्या ।	१५६	समपाण्युपपाण्युक्तम् ।	४७४
सन्निपातस्ततस्तालः ।	१५८	समप्रचारे ह्याल्लिप्ते ।	४२९
सन्निपातस्तथान्ते च ।	१७८	समप्रहरणे चैव ।	४०९
सन्निपाताङ्गविन्यासः ।	२०३	समे रक्तं विभक्तं च ।	४४४
सन्निपातादिकस्त्वस्य ।	१५७	” ” ” ”	४८०
सन्निपातादिके ज्ञेयः ।	१५७	” सुविभक्तकरणयुक्तम् ।	४७३
सन्निपातावसानेषु ।	४५५	समयतिकालाङ्गयुतः ।	४८९
सन्निपातास्तु चत्वारः ।	३६९	समयोः समतालेन ।	४९२
सन्निपातैर्निर्णयैश्च ।	१८९	समवादितमृदङ्गैः ।	४६८
सन्निवृत्तप्रवृत्तश्च ।	८३	समवादितं मृदङ्गैः ।	४२२
सन्निवृत्तः प्रवृत्तश्च ।	८८	समवायजस्तथा स्यात् ।	९६
सन्निवृत्ताश्रयं चैव ।	३९०	समवायिभिश्च शेषैः ।	११४
सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा ।	१२४	समविषमं तत्र हि यत् ।	४२७
सप्तदशद्वादशकैः ।	३२९	समवृत्तपदानां तु ।	३३८
सप्तदशयुग्मयुक्तम् ।	२२९	समवृत्तपदान्येव ।	४८२
सप्तममाद्यचतुर्थयुतम् ।	३३३	समवृत्तपदान्येवम् ।	४४७
सप्तमश्चैव विज्ञेयः ।	४९	समवृत्ताक्षरकृता ।	३५७
सप्तमस्य च षष्ठस्य ।	६९	समवृत्ताणुजायन्ते ।	३५८
सप्तमे लघुनि त्वन्ते ।	२४४	समवृत्तैर्मृदङ्गस्तु ।	४८२
सप्तरूपगता ज्ञेया ।	८५	समवृत्तौ तु मुरजाः ।	४४७
सप्तरूपप्रमाणं हि ।	२८८	समसहिं तत्र हि तत् ।	४६९
सप्तरूपविधानेन ।	४४९	समाप्तावन्तरचितः ।	२२२
सप्तरूपे विधाने च ।	४७८	समा यतिद्रुतश्चैव ।	४३०
सप्तस्वरग्रहांशा तु ।	५२	समार्धविषमभिश्च ।	३५९
सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं वा ।	२३७	समासलक्षणं चैव ।	१८९
सप्ताङ्गे द्वादशकलम् ।	२५८	समा स्रोतोगता चापि ।	४३६

समा स्रोतोगता वापि ।	४७४	सर्वस्वराणां प्रवरः ।	४३
सम्पिष्टकवच्चास्याः ।	११६	„ सञ्चारः ।	५७
सम्पिष्टकोपपाताभ्याम् ।	२३८	सर्वाङ्गसुन्दरी वै ।	४९९
सम्पिष्टमन्ताहरणम् ।	२९१	सर्वाङ्गुलिचलनकृता ।	४४०
सम्पूर्णा मध्यमग्रामे ।	४०	सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपः ।	९९
सम्प्लवमिति विज्ञेया ।	४७८	सर्वातोयप्रवृत्तं तु ।	४८१
सम्भाविता च विज्ञेया ।	९३	सर्वातोयविधानैश्च ।	५०३
„ तृतीया तु ।	९३	सर्वातोयानि यत्रैकम् ।	४४७
„ „ स्यात् ।	३९१	„ „	४८२
सम्भ्रमावेगहर्षार्थे ।	४५५	सर्वातोयेषु भिन्नेषु ।	४४५
सम्भ्रमावेगहर्षेषु ।	३८९	सर्वासामेव जातीनाम् ।	५२
सम्भ्रमे प्रेषणे चैव ।	३६४	„ „	३०५
सम्भ्रमोत्पातरोषेषु ।	३८५	„ वृत्तीनाम् ।	१०१
संयुक्तकृता जातिः ।	४३९	सर्वेऽक्षाः षड्जमध्यायाम् ।	५७
संयोगे कण्डिकानां तु ।	२२१	सर्वे विमनसो भूत्वा	५०६
संलापरचित्तिर्नित्यम् ।	२८२	सर्वेषां चैव हस्तानाम् ।	४९२
संवादो मध्यमग्रामे ।	१५	सर्वेषामपि गीतानाम् ।	२६५
संवाद्यलोपात् सप्तैताः ।	४१	सर्वेषामेव „	२३०
संवाद्यलोपाद् गान्धारः ।	४१	सर्वेष्वंशेषु रसाः ।	७२
संसर्गाद्विज्ञेया ।	३८	सर्वेष्वेवं प्रयोगोऽयम् ।	४५८
संहारश्चतुरश्रश्च ।	२९५	सर्वैरनुबन्धकृतैः ।	९८
सर्वगुरुश्चाष्टादिः ।	३४१	सर्वैर्मागैः समुद्ध्यत ।	४७७
सर्वत्र त्वरितगमनेषु ।	४८६	स विज्ञेयः प्रयोगज्ञैः ।	१५६
सर्वदीर्घः सर्वलघुः ।	३४५	सविलम्बितसञ्चारा ।	३६७
सर्वभावाश्रयगतैः ।	३६९	सव्यहस्तनिपातः स्यात् ।	१७१
सर्वमार्गकृतो यस्तु ।	४८३	सव्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु ।	९९
सर्वमार्गगतो यस्तु ।	४४८	सव्योर्वैकसंयोगात् ।	४२१
सर्वमेव यथातत्त्वम् ।	५०२	स सर्व एव कर्तव्यः ।	२१९
सर्वं स्तौति हि लोकम् ।	४९८	„ „ „ „	२२१
सर्वलक्षणसंयुक्तम् ।	४०३	ससिक्विरणलम्बहारा ।	३३१
सर्वलोकं प्रहसनैः ।	५०५	सहअरसहाइणी ।	३१९
सर्वसाम्यान् समो ज्ञेयः ।	८८	सा कर्णशप्राया ।	४३८
सर्वस्यापि हि वाद्यस्य ।	४३६	सागरं समुद्गुणतो ।	३४६
सर्वस्यैव तु वाद्यस्य ।	४७३	सा ज्ञेया कुसुमसमुदिता ।	३३२
सर्वस्वराणां नाशस्तु ।	४२	„ „ खलु पादविधाने ।	३३३

सा ज्ञेया गीतकविधौ ।	३२७	सुमुखी च सुनन्दा च ।	२२०
„ तथाचार्ययोगेन ।	४९७	सुमुख्याश्चोपवहनम् ।	२१५
„ मिल्यवायुक्ता ।	४३८	सुमुख्यास्तु ग्रहं कृत्वा ।	२२०
„ „	४७६	सुरहिमुअंभवणचारी ।	३३९
„ त्रैष्टुभे भवति पादविधौ ।	३२१	सुरचिरनयणं तव ।	३१३
साधारणकृताश्चैव ।	२५	सुविभक्तकरणयुक्तम् ।	४३४
साधारणे च शारीर्याम् ।	९	सुविभक्ताक्षरपदम् ।	४४७
साधारितस्तथा गर्भे ।	३९०	„	४८२
साध्यविरामे वाद्यम् ।	४५४	सुविहितगमकविधायिन्यः ।	३९८
सा निष्ठतिः स्यात् पुष्पसमृद्धा ।	३४८	सुविहीतशरीरबुद्धिः ।	८९२
सानुबन्धा बुधैः कार्या ।	३६४	सुशीला ज्ञानवन्तश्च ।	४९५
सा प्रतिष्ठा बुधैर्ज्ञेया ।	३०८	सुश्रवश्चैव यस्मान् ।	३८०
सामान्यौजाश्च जायन्ते ।	३५९	सुसङ्गीतप्रयोगज्ञः ।	४६२
सांम्यार्थे उचितिका ।	४३९	सुसङ्घातानचलितान् ।	४६१
सारदे मदकलोपकृजिदा ।	३५१	सूचीविद्वैर्विचित्रैस्तु ।	४४६
सारसवानरहंसे ।	३७५	सूचीवेधैर्विचित्रैस्तु ।	४८१
सा शशिलेखा भुवि ।	३३१	सृष्ट्वा मृदङ्गान् पणवम् ।	४६१
„ शुद्धा विज्ञेया ।	४३८	सेनापतेरमात्यानाम् ।	४९६
साह सुसम्भवं ।	३१३	सैन्धवीमाश्रितां भाषाम् ।	२७९
सा ह्येकवाद्यजातिः ।	४४०	सोदइ इंदधनु- ।	३२६
सिद्धान्वर्त्यक्षणांम् ।	३७२	सोपवासोऽल्पकेशश्च ।	४५९
सिद्धिर्वाचैव कर्तव्या ।	४८७	„	४८९
सिद्धिर्वादयितव्या तु ।	४५४	सोऽवपाणिस्तु विज्ञेयः ।	२८६
सिसिरे वादि काले ।	३१७	सोसअन्तो अङ्गआई ।	३०९
मुकुमारं क्षियश्चैव ।	४८४	सोसंतो पिअरहितजणं ।	३३३
मुखदुःखरुतैर्भविः ।	३७५	सोऽस्य त्रयस्य कर्तव्यः ।	२२०
मुताश्चाहूय सम्प्रोक्ताः ।	५११	सोहदि णहंगणे ।	३१७
मुनन्दाया अपि ज्ञेयः ।	२१५	सौम्याः पूर्वाह्निकाले तु ।	३७३
„ ग्रहं कृत्वा ।	२२०	सौवीरी हरिणाश्वा च ।	२४
मुनन्दा सङ्गता चैव ।	२२०	सौष्ठवं लाघवं चैव ।	४९२
मुनिविष्टपाणिलय- ।	३९९	स्तुतिगीताभिसंसृष्टैः ।	५०३
मुनेषुभ्रुवः स्वङ्गाः ।	४९५	स्तुतियुक्ता तु कर्तव्या ।	२६८
मुप्रतिष्ठाकृते पादे ।	३१०	स्तुत्यभिवादन कृतैः ।	४९८
मुप्रतिष्ठादिकं छन्दः ।	३२२	स्तुत्याशीर्वचनैः शान्तैः ।	५०३
मुप्रतिष्ठादिकानि स्युः ।	३५८	स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति ।	४५१

स्त्रिणामुत्तममध्यानाम् ।	३२०	स्थूलं प्रागुं बृहद्देहम् ।	४९५
स्त्रीणां प्रयोगं बहुधा ।	५११	स्थूलप्रक्षः शकलाक्षश्च ।	५००
„ राजन्यवैश्यानाम् ।	३६९	स्नाजप्यसहस्रेभ्यः ।	५०४
„ ललितविन्यासैः ।	५११	स्निग्धं दोषविहीनम् ।	३९९
„ स्वभावमधुरः ।	३९८	स्फुटप्रहारं विशदं विभक्तम् ।	४६३
स्थानप्रमाणसंज्ञाभिः ।	३०७	„ विषमं विभक्तम् ।	४९३
स्थानं प्राप्स्यथ चेत् ।	१२४	स्फुटरचितचित्रकरणौ ।	३९९
स्थानान्येतानि तु बुधैः ।	३७१	स्यात् पञ्चपाणिनालेन ।	२५१
स्थानान्येतानि बोध्यानि ।	३८१	„ पीडिते च धिक्छे- ।	४२५
स्थापिते भाण्डविन्यासे ।	२७३	स्यात् पुष्पगण्डिका नाम ।	२७६
„ „	३८३	„ षड्जमध्यमाभ्याम् ।	३८
स्थायिवर्णादिते चैषाम् ।	८८	स्याद् द्वितीयं ह्रस्वम् ।	३१३
स्थायिवर्णा स्थितलया ।	३२३	स्युः षड्जोदीच्यवांशास्तु ।	५६
स्थावरैः स्थावरं कुर्यात् ।	३७५	स्रग्वस्त्रालेनैः ।	४६०
स्थितं चाप्यङ्कितं चैव ।	३६९	स्रोतो गता च गोपुच्छा ।	२८३
„ तालेन कर्तव्यम् ।	२५१	„ यतिर्बन्ध ।	४३०
स्थितपाठ्यस्य वक्ष्यामि ।	२७४	„ „	४७१
स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च ।	२७०	स्वङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्ताः ।	४९५
स्थितप्रवृत्तसंयोगात् ।	२३८	स्वच्छन्दकं करणाम् ।	४२१
स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे ।	२५०	स्वच्छन्दकस्तु करयोः ।	४६७
„ वज्रं च ।	२९०	स्वञ्चितकक्षौ पणवौ ।	४२४
स्थितं प्रवृत्तं च तथा ।	२३९	स्वतालान्तहीनस्य ।	२५०
स्थिता तत्र हि कर्तव्या ।	३६३	स्वप्नप्रंशाश्रयकृतम् ।	३८२
स्थितादिकः प्रवृत्तान्तः ।	२५४	स्वभावगृहवार्तायाम् ।	४०७
स्थितायाश्च तथा ह्यर्थे ।	३४५	स्वभ्यस्तकरणः सामे ।	४६२
स्थिताल्लयात् प्रसृत्येषाम् ।	४३१	स्वरवानपि विज्ञेयः ।	४०९
„ „	४७१	स्वरवांश्चैव विज्ञेयः ।	४०९
स्थितिलयकृता नु जगतीयम् ।	३२०	स्वरसाधारणगताः ।	३५
स्थितिलयगतिविन्यासे ।	४७६	„	३६
स्थिते मध्ये द्रुते चापि ।	४४४	स्वरसाधारणश्चापि ।	१४६
स्थिते मध्ये द्रुते चापि ।	४८१	स्वरा ग्रामावलङ्काराः ।	९
स्थिते मध्ये द्रुते चापि ।	४३६	„ ग्रामौ मूर्च्छनाश्च ।	८
स्थितेऽल्पत्वं प्रहारं तु ।	४८०	स्वराणां च ध्रुतिकृतम् ।	१४३
„ शुद्धप्रहारं तु ।	४४४	„ सम्भवः कार्यः ।	४३३
स्थिराः स्वराः समा यत्र ।	८०	स्वरा ये स्थापितो यान्ति ।	४७२

स्वराः स्थानस्थिता ये तु ।

स्वरूपानुगतश्चैव ।

”

स्वरेऽधिके च हीने च ।

स्वस्तिकहस्तविचारा ।

”

स्वस्तिकाऽपृषिकाधूप- ।

स्वस्तिकैर्लज्जिकापुष्प- ।

स्वस्थो गतिप्रचारः ।

स्वात् स्वादुदात्तललित- ।

स्वाभाविकोत्तमगतौ ।

”

स्वेन नाम्ना तु नामानि ।

स्वे स्वरे मध्यमत्वं च ।

स्वोष्ठाः सुगण्डाः सुमुखाः ।

४३२

हंसकुलसंमुदिदे ।

३२०

४४६

हंसगमनधीरम् ।

३१५

४८२

हरीतक्याकृतिस्त्वङ्कः ।

४५६

४००

हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्या ।

४८८

४३८

हर्षेऽथ प्रार्थने चैव ।

३६३

४७६

हव्यवाहस्तु त्रिप्राणाम् ।

३७२

४९०

हस्तयोस्तु समः पातः ।

१७१

४५९

हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ ।

७३

४८६

हितं पथ्यं च वक्तव्यः ।

५१०

१०२

हिमाहए वर्णतरे ।

३०९

४४०

हिंस्रसत्त्वेषु ते कार्याः ।

३७२

४७८

हृदयस्थस्तु यो भावः ।

३७७

३५९

ह्रस्वान्यपि च चत्वारि ।

११५

८९

ह्लादमानः सम्प्रदानः ।

८४

४९५

APPENDIX II

Index of works and authors quoted in Nāṭyaśāstra Vol. IV
and the Abhinavabhāratī Commentary

संख्याख्यनाट्यशास्त्रे समुपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च सूची ।

[N. B. :—Figures indicate page-numbers.]

अक्षपादः २६९

अगास्थः १११

अन्ये ४, ७, ९, ११, १२, १६, १८, २१,
२४, २८, २९, ३३, ३८, ४२, ४३, ४६
४९, ५०, ५४, ५८, ६१, ६२, ६३, ६९
७०, ७९, ८३, ८४, ८५, ८६, ९१, ९३,
९४, ९५, ९८, १०१, १०२, १०३, १०४,
१०६, १०७, १०८, १०९, १११, ११३,
११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२३,
१२४, १४२, १४४, १५८, १७०, १७१,
१७३, १७५, १७७, १७८, १८५, १८६,
१८७, १८८, १८९, १९३, १९५, १९६,
१९९, २०८, २१७, २३०, २३१, २३३,
२३४, २३५, २३६, २३९, २४०, २४१,
२४३, २४४, २४९, २५०, २५१, २५२,
२५४, २५५, २५६, २५७, २५९, २६०,
२६४, २६६, २६९, २७०, २७४, २७६,
२७७, २७९, २८०, २८१, २८२, २८६,
२८९, २९२, २९३, २९४, २९८, २९९,
३०१, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३२३,
३२४, ३२६, ३५१, ३५२, ३५७, ३५८,
३५९, ३६४, ३६५, ३६७, ३६८, ३७४,
३७९, ३८०, ३८४, ३८७, ३८९, ३९०,
४०१, ४०२, ४०८, ४१८, ४३०, ४३२,
४३३, ४३५, ४३६, ४३७, ४४२, ४५१,
४५२, ४६०, ५०२.

अपरे ३, ११, १६, २८, ७०, १०६, ११९,
१६३, २३३, २५७, २७४, २७६, २८२,
२९८, ३५९, ३७९, ३९०.

अभियुक्ताः १८, १७३, २७८, २८०, २८५,
३७९.

अर्जुनमतम् ९१.

आगमः १५५, १५६, २९७.

आङ्गिरसः १९.

आचार्यः १, २९, १५६, २४६, २४८, २६०,
२६९, ४०८.

इतरे ९१, ३६८.

उत्पलदेवाः ३३, ४२, ८६, ८७, १६४, २९१,
३८८.

उदात्तराघवम् ३६०.

उद्भटः २५२.

उपाध्यायाः ६, १६, ७०, १९, ११९, १५८,
२२३, २७२, २८०, २९८, ३०१, ३२३,
३६४, ४२८.

एके ११, ८९, ९८, ११०, १५८, १६१,
१६२, १७८, २४०, २७५, ३१४, ३९६,
३९८, ४०५, ४२६, ४६०.

कठः ३९६.

काठकः ३९६.

काव्यकौतुकम् २७१, २८२, ३९७.

काश्यपः १८, ३३, ६३, ६४, ६६, ६९, ७०,
७२, ७४, ७८, ३९०.

कीर्तिधराचार्यः १११, १२०.

केचित् २, ७, ११, १२, २२, २४, २८, ३३,
५५, ६३, ६६, ८०, १०४, १०८, १११,
११६, ११९, १२४, १४६, १५९, १६२,

१६४, १७५, १८४, १८५, १८९, १९०,
 १९५, २०१, २०३, २०४, २१२, २१३,
 २१८, २३५, २३६, २४३, २४८, २५०,
 २५५, २५६, २५७, २६६, २७५, २७८,
 २९६, ३०१, ३०७, ३२३, ३४३, ३४४,
 ३५८, ३६८, ३७६, ३७९, ३८८, ३९१,
 ३९३, ३९७, ४००, ४०२, ४१०, ४२२,
 ४६४, ४६८, ५०७.
 कोहलः ७०, ३४२, ३८५, ३८६, ५११, ५१२.
 गुरवः ९१, १९६, ३००, ३८१, ४०८, ४११.
 ग्रन्थान्तरम् १७७
 चाणक्यः ३५
 चिरन्तनाः ७
 चूडामणिः २७१
 टीकाकारः ५, ६, ७, १०, २९, ३८, ६९,
 ७१, ८७, ९१, १४०, १४३, १६८, १९६,
 २२३, २४०, २४९, २५५, २६०, २७२,
 २९५, २९७, २९८, ३००, ३८९.
 तण्डुः ४५६
 तन्त्रान्तरम् ८६, ११०, २५९.
 दत्तिलाचार्यः ७, १३, १६, १९, २८, २९,
 ४१, ६४, ९६, १०१, १६२, १६७, १७२,
 १७४, १७६, १७८, १७९, १८२, २३१,
 २३३, २३७, २४५, २४७, २५५, २५६,
 २५९, २६०, २६४, २८४, २८५.
 दीर्घदर्शिनः २७६
 नन्दिः ६३, ४१४, ४२०.
 नन्दिकेश्वरः १२०, १२२.
 नारदः ६, ११, १२, ३०, ४३, ९१, २८८,
 २९१, ४०३, ४०४, ४६४, ५११.
 परमगुरुः २९१, ४११.
 परमाचार्यः २२
 पुराणम् ३०, १५६, २२९, ४२५.
 पुष्करः ४०२
 ब्रह्मा ३५, ३६, ४०४.
 भगवान् १५२

भट्टः २९१
 भट्टगोपालः २७९, ३८६.
 भट्टतोतः १७, २७१, २८२, ३७४, ३९७,
 भट्टमातृगुप्तः १२, २१, ४३, ९९.
 भट्टलोल्लटः ३८६
 भट्टवृद्धदत्तः ३०७
 भट्टशङ्करः ३५९
 भट्टसुमनाः १६१
 भर्तृहरिः १६३
 भाष्यकारः १६३
 मतङ्गः ३५, ६३, ६९, १३९, १४०, १४७.
 मतान्तरम् ११३
 याष्टिकः ६३
 रत्नावली ३९०
 रामाभ्युदयम् ३७९
 रुद्रटः २५२
 वक्रचिः ३७९
 वायुपुराणम् ३०
 वार्तिककारः ५०७
 विशाखिलाचार्यः ६, ७, ८, १२, १७, २१,
 ४२, ४६, ६२, ७९, ९५, १०५, १०९,
 ११९, १४३, १५२, १५५, १५७, २४८,
 २७०, ३९३.
 वृद्धकाश्यपः ३४
 वृद्धाः २४२, ३०७.
 शङ्करः २९
 शास्त्रान्तरम् १०९, २७१.
 शृङ्गमन्थः ५०७
 श्रीवायुः ९१
 श्रीसंहिता ९१
 श्रीहर्षः १०२
 श्रोत्रियाः १४
 सदाशिवमतम् ९१
 सहृदयलोकलोचनम् ४१२
 सामवेदः १२, ८८, ९३.
 स्वातिः ४०२, ४०४, ४०५, ४६४, ५११.

Ms. Transcript of A.B.

ch. 28 beginning

ch. 29 up to 30.

ch. 29 - 30.

ch. 30

ch. 31

ch. 31 - 32

File 1 - copy of that Sanskrit Manuscript

File 2 - Copy of Ts. Manuscript D. H. L. (Photo)

File 3 - Copy of S. Bhavan

File 4 - " " Madras (Photo)

File 5 - " " Madras (Photo)

File 6 - " " " "

Genl. Ms. R 2785 - for chs. 20-28 | Paper
R 2774 | 29-32

Manuscript R 5598